Székely Nemzeti Múzeum
Délkeleti Intézet

Muzeul Național Secuiesc
Institutul de Sud-Est

ACTA 2006

ELSŐ KÖTET – VOLUMUL ÎNTÂI

TERMÉSZETTUDOMÁNY – ŞTIINŢELE NATURII

BOÉR Hunor, MALLÁSZ József természettudományos munkássága és a dévai múzeum 11
BOÉR, Hunor, Activitatea de naturalist a lui Iosif MALLÁSZ şi muzeul de la Deva (Rezumat) 16
BOÉR, Hunor, József MALLÁSZ and the Museum of Déva (Deva, Romania) (Abstract) 16

PAPUCS András, BOÉR Hunor, TÖRÖK Zoltán és a Székely Nemzeti Múzeum (1933–1950) 17
PAPUCS, András; BOÉR, Hunor, Zoltán TÖRÖK şi Muzeul Naţional Secuiesc (1933–1950) (Rezumat) 35
PAPUCS András; BOÉR, Hunor, Zoltán TÖRÖK and the Székely National Museum (1933–1950) (Abstract) 35

GHIURCA, Virgil, Un aspect morfologic nemaiîntâlnit la chihlimbarul de la Bozioru (Judeţul Buzău, România) 37
GHIURCA, Virgil, Egy korábban ismeretlen forma a Bozioru (Buzău megye, Románia) melletti borostyánkőnél (Kivonat) 41
GHIURCA, Virgil, Un aspect morphologique non rencontré aux ambres de Bozioru (dép. Buzău – Roumanie) (Résumé) 41

GHIURCA, Virgil, Resurse şi perspective de interes gemologic din judeţul Bacău 42
GHIURCA, Virgil, Bákó megyei (Románia) gemológiai tartalékok és kilátások (Kivonat) 54
GHIURCA, Virgil, Ressources et perspectives d'intêret gemmologique dans le département de Bacău (Roumanie) (Résumé) 54

PÁL-FÁM Ferenc, BENEDEK Lajos, Nagygombák a Szent Anna-tó környékéről 55
PÁL-FÁM, Ferenc; BENEDEK, Lajos, Macromicete din zona Lacului Sf. Ana (Rezumat) 57
PÁL-FÁM, Ferenc; BENEDEK, Lajos, Macrofungi from the Surroundings of Lake Szent Anna (Abstract) 57

PÁL-FÁM Ferenc, Adatok a Baróti-hegység nagygombáinak ismeretéhez 61
PÁL-FÁM, Ferenc, Date privind cunoaşterea macromicetelor din Munţii Baraolt (Rezumat) 68
PÁL-FÁM, Ferenc, Contribution to the Knowledge of Macrofungi of the Baróti Mountains (Munţii Baraolt, România) (Abstract) 68

BALÁZS Enikő, MÁTHÉ István, SIMÓ Gabriella, A fehér fagyöngy *(Viscum album)* elterjedésének vizsgálata a kolozsvári botanikus kertben 69
BALÁZS, Enikő; MÁTHÉ, István; SIMÓ, Gabriella, Studiu privind distribuţia populaţiei de vâsc *(Viscum album)* în grădina botanică din Cluj-Napoca (Rezumat) 73
BALÁZS, Enikő; MÁTHÉ, István; SIMÓ, Gabriella, Study of the Distribution of *Viscum album* from the Botanical Garden, Kolozsvár (Cluj-Napoca, Romania) (Abstract) 73

OROSZ András, Adatok a Vargyas-szoros kabócafaunájának (Homoptera: Auchenorrhyncha) ismeretéhez 77
OROSZ, András, Date asupra faunei de cicadine (Homoptera: Auchenorrhyncha) din zona Defileului Vârghişului (Rezumat) 80
OROSZ, András, Data to the Cicads (Homoptera: Auchenorrhyncha) of the Vargyas (Vârghiş) Gorge and its Environs (Abstract) 80

MÁTHÉ István, TÓTHMÉRÉSZ Béla, BIRÓ Vince, BUCS Szilárd, BOKOR Lázár, A szelterszi (Hargita megye) Vargyas-völgy egy montán bükkösének futóbogár-faunája (Coleoptera: Carabidae) 81
MÁTHÉ, István; TÓTHMÉRÉSZ, Béla; BIRÓ, Vince; BUCS, Szilárd; BOKOR, Lázár, Fauna de Carabide (Coleoptera) a unui făget montan din Valea Vârghişului (zona Selters, j. Harghita) (Rezumat) 86
MÁTHÉ, István; TÓTHMÉRÉSZ, Béla; BIRÓ, Vince; BUCS, Szilárd; BOKOR, Lázár, Carabids of a Beech Forest in the Vargyas Valley (Selters, Harghita County), Romania (Abstract) 86

BALOG Adalbert, Ragadozó és parazitoid holyvafajok (Coleoptera: Staphylinidae) táplálékpreferenciája és predációs aktivitása agrár-ökoszisztémákban 91
BALOG, Adalbert, Date privind nutriţia şi activitatea de prădător a unor specii prădătoare sau parazite de Staphylinidae (Coleoptera) din ecosistemele agrare (Rezumat) 99
BALOG, Adalbert, Data Concerning the Nutrition and the Predator Activity of some Species of Rove Beetles (Coleoptera: Staphylinidae) in Agro-Ecosystems (Abstract) 100

KOCS Irén, Adatok a Csókás–Veczer (Erősd, Kovászna megye) természetvédelmi terület orményosalkatú bogárfaunájához 103
KOCS, Irén, Date privind fauna de gărgăriţe a Rezervaţiei Naturale Csókás–Veczer (Ariuşd, j. Covasna) (Rezumat) 108
KOCS, Irén, Data Concerning the Curculionoid Fauna of the Csókás–Veczer Natural Reservation (Covasna County, Romania) (Abstract) 108

VIZAUER Tibor-Csaba, Adatok a Székelyföld nappalilepke-faunájának ismeretéhez 109
VIZAUER, Tibor-Csaba, Date privid fauna de fluturi diurni din zona Secuimii (Rezumat) 116
VIZAUER, Tibor-Csaba, Data Concerning the Butterflies from Székelyföld (Abstract) 116

URÁK István, Az Olt vízgyűjtő medencéjének felső szakaszán előforduló pókok (Arachnida: Araneae) faunisztikai és ökológiai vizsgálata 117
URÁK, Tibor, Studiul faunistic şi ecologic al păianjenilor (Arachnida: Araneae) din bazinul superior al Oltului (Rezumat) 124
URÁK, Tibor, Faunistical and Ecological Study of the Spiders (Arachnida: Araneae) in the Upper Basin of the River Olt (Romania) (Abstract) 125

HARTEL Tibor, A kétéltűek pusztulása: pár újabb hipotézis összegzése 139
HARTEL, Tibor, Dispariţia amfibienilor: ipoteze noi (Rezumat) 152
HARTEL, Tibor, The Decline of Amphibians: some New Hypothesis (Abstract) 152

HARTEL, Tibor, Date despre activitatea în timpul reproducerii la tritonul comun *(Triturus vulgaris)* în două băltoace temporare din Valea Târnavei Mari 153
HARTEL Tibor, Adatok a közönséges gőte *(Triturus vulgaris)* viselkedéséről párzás idején a Nagy-Küküllő völgyében (Kivonat) 157
HARTEL, Tibor, Data Concerning the Activity of the *Triturus vulgaris* in Nagy-Küküllő (Târnava Mare) Valley During the Reproduction (Abstract) 157

SZÉKELY, Viorica, Catalogul sistematic al colecţiei de păsări al Muzeului HAÁZ Rezső din Odorheiu Secuiesc 161
SZÉKELY, Viorica, A székelyudvarhelyi HAÁZ Rezső Múzeum madárgyűjteménye (Kivonat) 170
SZÉKELY, Viorica, Le catalogue systématique de la collection d'oiseaux du Musée HAÁZ Rezső d'Odorheiu Secuiesc (Székelyudvarhely), Roumanie (Résumé) 170
SZÉKELY, Viorica, The Collection of Birds of the HAÁZ Rezső Museum in Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc, Romania) (Abstract) 171

GYÖRGY Károly, A Kovászna megyei fehér gólya (*Ciconia ciconia* L.) állomány számlálási adatai 1997-ben 173
GYÖRGY, Károly, Recensământul berzei albe (*Ciconia ciconia* L.) din 1997 în judeţul Covasna (Rezumat) 175
GYÖRGY, Károly, The White Stork (*Ciconia ciconia* L.) Census Realized in Covasna County (Romania, Year 1997) (Abstract) ... 175

BARTI Levente, VARGA Ágnes, A torjai Büdös-hegy gázasbarlangjainak, mofettáinak denevéráldozatai (1999–2002) 181
BARTI, Levente; VARGA, Ágnes, Fauna de chiroptere din Muntele Puciosu (Mţii Ciomad–Puciosu, jud. Covasna) (Rezumat) .. 186
BARTI, Levente; VARGA, Ágnes, The Bat-victims Caused by Carbon-dioxide Intoxication in some Caves in the Transylvanian Part of the Eastern Carpathians (Especially in Büdös-hegy/Ciomad–Puciosu Mountains, Covasna County) (Abstract) 186

BARTI Levente, Az állkapcsi lyuk (Foramen mentale) helyzete mint kiegészítő határozóbélyeg a *Neomys* fajok (Mammalia, Insectivora Soricidae) biztosabb elkülönítésére 191
BARTI, Levente, Rolul poziţiei foramenului mental în determinarea speciilor *Neomys* (Mammalia, Insectivora Soricidae) (Rezumat) 193
BARTI, Levente, The Position of Foramen Mentale, an Additional Diagnostic Character between the *Neomys* Species (Mammalia, Insectivora Soricidae) (Abstract) 193

MÁSODIK KÖTET – VOLUMUL AL DOILEA

RÉGÉSZET, TÖRTÉNELEM – ARHEOLOGIE, ISTORIE

SZTÁNCSUJ Sándor József, A GASPARETZ-jelentés. Adatok az erősdi lelőhely kutatástörténetéhez 11
SZTÁNCSUJ, Sándor József, Raportul GASPARETZ. Date privind istoria cercetării sitului preistoric Ariuşd (Despre publicare) 24
SZTÁNCSUJ, Sándor József, The GASPARETZ Report. Data Concerning the History of the Research of the Erősd (Ariuşd) Settlement (About the publishing) 24

DÉNES István, EMŐDI János, Két bronztárgy a Vargyas-völgyi ORBÁN Balázs-barlangból 27
DÉNES, István; EMŐDI, János, Două piese de bronz din peştera ORBÁN Balázs din Cheile Vârghişului (Rezumat) 28
DÉNES, István; EMŐDI, János, Two Bronze Pieces Found in the ORBÁN Balázs Cave

EMŐDI János, Bronzleletek a homoródalmási ORBÁN Balázs-barlangból 31
EMŐDI, János, Două depozite de bronzuri din peştera ORBÁN Balázs din Cheile Vârghişului (Peştera Mare de la Mereşti) (Rezumat) 38
EMŐDI, János, Bronze Finds from the ORBÁN Balázs Cave (Mereşti, Harghita County) (Abstract) 39

MÉDER Lóránt László, Hallstatt-kori kerámia Kézdipolyán-Kőhát lelőhelyről. 49
MÉDER, Lóránt László, Ceramica hallstattiană de la Poian-Kőhát (j. Covasna) (Rezumat) 53
MÉDER, Lóránt László, Hallstatt Pottery from the Settlement of Kézdipolyán-Kőhát (Poian, Covasna County) (Abstract) 54

ASZTALOS, István, Aspecte ale cercetării sistemului defensiv roman din sud-estul Transilvaniei. Castrul roman de la Boroşneu Mare şi garnizoana lui. 65
ASZTALOS István, Délkelet-Erdély római határvédelmének aspektusai. A nagyborosnyói katonai tábor és helyőrsége (Kivonat) 70
ASZTALOS, István, The Roman Castrum of Boroşneu Mare (Nagyborosnyó), Covasna County and its Garrison (Abstract) 70

GÁLL, Erwin, Contribuţii la datarea variantei unui tip de inel digital 71
GÁLL Ervin, Adalékok egy gyűrűtípus variánsának koradatolásához (Rezumat) 75
GÁLL, Erwin, Contributions Concerning the Dating of a Type of Ring (Abstract) 75

DÉNES István, Székelyföldi töltésvonulatok 2. 79
DÉNES, István, Valuri medievale în Secuime 2 (Rezumat) 82
DÉNES, István, Middle Age's Vallums in Székelyföld 2 (Abstract) 82

BORDI, Zs. Loránd, Az íj és számszeríj Erdélyben a magyar honfoglalástól Mohácsig 91
BORDI, Zs. Loránd, Arcul şi arbaleta în Transilvania de la Descălecatul maghiar până la bătălia de la Mohács (Rezumat) 97
BORDI, Zs. Loránd, Bow and Crossbow in Transylvania from the Hungarian Conquest until Mohács (Abstract) 97

B. GARDA Dezső, A székelység autonóm intézményei a 19. század első feléig 103
B. GARDA, Dezső, Instituţii autonome secuieşti până la jumătatea sec. al XIX-lea (Rezumat) 111
B. GARDA, Dezső, Autonomous Székely Institutions till the Middle of the 19th Century (Abstract) 111

COROI Artur, A torjai nemzetőrcsapatok 1848–1849-ben 113
COROI, Artur, Gărzile naţionale din Turia de la 1848–1849 (Rezumat) 136
COROI, Artur, The National Guard in Torja in 1848–1849 (Abstract) 136

CSEREY Zoltán, Háromszék gazdasági fejlődése a 19. század második felében és a 20. század első éveiben 137
CSEREY, Zoltán, Dezvoltarea economică în Treiscaune în a doua jumătate a sec. al XIX-lea şi în primii ani ai sec. al XX-lea (Rezumat) 145
CSEREY, Zoltán, Economic Development in Háromszék in the Second Half of the 19th Century and the First Years of the 20th Century (Abstract) 145

PAPUCS András, Háromszéki iparvasutak térképeken, különös tekintettel a kommandói erdei vasútra 147
PAPUCS, András, Linii de căi ferate industriale din Treiscaune (Rezumat) 149
PAPUCS, András, Works Railways on the Maps Representing Háromszék (Covasna County) (Abstract) 149

KOLUMBÁN Zsolt, BALÁS Ernő (1875–1949) 1. 163
KOLUMBÁN, Zsolt, Ernő BALÁS (1875–1949) 1 (Rezumat) 185
KOLUMBÁN, Zsolt, Ernő BALÁS (1875–1949) 1. (Abstract) 185

IN MEMORIAM

ZATHURECZKY Emília (1823–1905) 189
Emília ZATHURECZKY (1823–1905) (Rezumat) 191
Emília ZATHURECZKY (1823–1905) (Abstract) 191

NAGY Géza (1855–1912) 193
Géza NAGY (1855–1915) (Rezumat) 198
Géza NAGY (1855–1915) (Abstract) 198

BARABÁS Samu (1855–1940) 199
Samu BARABÁS (1855–1940) (Rezumat) 201
Samu BARABÁS (1855–1940) (Abstract) 201

DOMANOVSZKY Sándor (1877–1955) és a *Magyar Művelődéstörténet* 203
Sándor DOMANOVSZKY (1877–1955) şi *Istoria Culturii Maghiare* (Rezumat) 210
Sándor DOMANOVSZKY (1877–1955) and his *Hungarian Cultural History* (Abstract) 210

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET – ISTORIA CULTURII

CSÁKI Árpád, „Híres verscsináló" SZONDA Tamás gúnyverse Háromszék és Barcaság falvairól, 1675 213
CSÁKI, Árpád, Pascvilul lui Tamás SZONDA despre satele din Treiscaune
şi despre cele maghiare din Ţara Bârsei, din 1675 (Rezumat) 222
CSÁKI, Árpád, Tamás SZONDA's Pasquil about the Villages of the Székely Seat *Háromszék*
and about the Hungarian Villages of *Brassó District* in 1675 (Abstract) 222

COROI Artur, Adalékok Délkelet-Erdély 17–18. századi művelődéstörténetéhez 223
COROI, Artur, Date privind istoria culturii din Transilvania în secolele XVII–XVIII (Rezumat) 235
COROI, Artur, Data Concerning the History of the Culture in Transylvania in the 17th–18th Centuries (Abstract) 235

BARABÁS Hajnalka, Önedények az egykori Kézdi Református Egyházmegye egyházközségeiben 237
BARABÁS, Hajnalka, Vase din cositor în inventarul parohiilor din fosta Eparhie Reformată Kézdi (Rezumat) 266
BARABÁS, Hajnalka, Tin Pottery in the Inventory of the Former CALVINist Decanal District Kézdi (Abstract) 266

BARTHA Katalin Ágnes, A Székely Nemzeti Múzeum kalendáriumai,
avagy a kalendáriumi bejegyzés műfaja 279
BARTHA, Katalin Ágnes, Calendarele vechi din Muzeul Naţional Secuiesc
sau genul literar al notiţelor din calendare (Rezumat) 284
BARTHA, Katalin Ágnes, Old Calendars in the Székely National Museum
or the Literary Genre of the Notes in the Calendars (Abstract) 284

BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes, Adatok a brassói „A Három Oszlophoz" című páholyról 285
BERÉNYI, Zsuzsanna Ágnes, Date privind loja „Către cele trei coloane" a francmasonilor braşoveni (Rezumat) 288
BERÉNYI, Zsuzsanna Ágnes, Data Concerning the Masonic Lodge „To the Three Columns"
in Brassó (Braşov, Romania) (Abstract) 288

BOÉR Hunor, Királyhágóntúli múzeumok és tudományos könyvtárak állami támogatása
a Millenniumtól az első világháború végéig 289
BOÉR, Hunor, Sprijin şi subvenţie centrală a muzeelor şi bibliotecilor ştiinţifice din Transilvania, 1897–1918 (Rezumat) 301
BOÉR, Hunor, The Central Aid and Subsidy of the Transylvanian Museums and Scientific Libraries, 1897–1918 (Abstract) 301

CSÁKI Árpád, Adatok a székely összeírások 1945 előtti kutatástörténetéhez 303
CSÁKI, Árpád, Date privind istoricul cercetării conscripţiilor secuieşti înainte de 1945 (Rezumat) 311
CSÁKI, Árpád, Data Concerning to Research-History of the Székely Conscriptions and Censuses until 1945 (Abstract) 311

BOÉR Hunor, Két világháború közti romániai útirajzok a magyar művelődéstörténetben 313
BOÉR, Hunor, Călătorii literare interbelice în România în istoria culturii maghiare (Rezumat) 324
BOÉR, Hunor, Interwar Romanian Travelogues in the Hungarian Cultural History (Abstract) 324

HARMADIK KÖTET – VOLUMUL AL TREILEA

NÉPRAJZ – ETNOGRAFIE

ALBERT Ernő, Gonosz nyelv nagy tüzet gyújthat 11
ALBERT, Ernő, Date privind culpa limbii, respectiv gloaba răscumpărării limbii (Rezumat) 16
ALBERT, Ernő, Data to the History of Language Offence (Abstract) 16

SZŐCSné GAZDA Enikő, Adatok Kovászna történeti néprajzához 17
SZŐCSné GAZDA, Enikő, Date privind etnografia istorică a oraşului Covasna (Rezumat) 28
SZŐCSné GAZDA, Enikő, Data Concerning the Historical Etnography of the Town Kovászna (Covasna, Romania) (Abstract) .. 28

SZŐCSné GAZDA Enikő, Feltorjai jobbágylakások berendezése a 19. század elején 29
SZŐCSné GAZDA, Enikő, Inventarul unor locuinţe de iobagi la începutul sec. al XIX-lea
la Turia de Sus (Turia, j. Covasna) (Rezumat) 34
SZŐCSné GAZDA, Enikő, The Fitting out of Serf-homes in Feltorja at the Beginning of the 19th Century (Abstract) 34

DEMETER Éva, Adalékok az árapataki varrottas történetéhez 35
DEMETER, Éva, Contribuţii la istoria broderiei de Araci (Rezumat) 42
DEMETER, Éva, Contribution to History of Spread of *Embroidery from Árapatak* (Abstract) 42
BOÉR Imre, Magyarhermány és a Székely Nemzeti Múzeum 43
BOÉR, Imre, Muzeul Naţional Secuiesc şi Herculian (Magyarhermány), j. Covasna (Rezumat) 51
BOÉR, Imre, Magyarhermány (Herculian, Covasna County) and the Székely National Museum (Abstract) 51
N. SZABÓ MAGDOLNA, Szalmakalap egykor és ma. Adatok a Székelyföld szalmafeldolgozó háziiparához 53
N. SZABÓ, MAGDOLNA, Pălăria de paie în trecut şi azi. Date privind industria casnică de prelucrare de paie (Rezumat) 69
N. SZABÓ, MAGDOLNA, Straw-hat Once and Now. Data Concerning to a Cottage-industry (Abstract) 69
KINDA István, A szocialista éra és a posztkommunista jelen modernizációs változatai. Cófalva 1986–2006 73
KINDA, István, Variante de modernizare în era socialistă şi în prezentul postcomunist.
Ţufalău (j. Covasna), 1986–2006 (Rezumat) 85
KINDA, István, Modernization Variants in the Socialist Era and the Post-communist Present.
Cófalva (Ţufalău, Covasna County), 1986–2006 (Abstract) 85
OZSVÁTH Gábor Dániel, Ezredvég – az erdélyi hagyományos malmok alkonya? Kutatástörténeti áttekintés 89
OZSVÁTH, Gábor Dániel, Sfârşit de mileniu – amurgul morilor tradiţionale din Transilvania? (Rezumat) 104
OZSVÁTH, Gábor Dániel, Turn of the Millennium or the Evening of the Traditional Mills in Transylvania (Abstract) 104
FEJÉR Miklós, Zabola élő és történelmi helynevei 105
FEJÉR, Miklós, Toponimia comunei Zăbala (Rezumat) 145
FEJÉR, Miklós, The Toponymy of Zabola (Zăbala, Covasna County) (Abstract) 145
IMREH Lajos, Sepsikőröspatak földrajzi nevei 149
IMREH, Lajos, Toponimia Văii Crişului (Sepsikőröspatak), jud. Covasna (Rezumat) 161
IMREH, Lajos, The Toponymy of Sepsikőröspatak (Valea Crişului, Covasna County) (Abstract) 161
BOÉR Imre, Magyarhermány helynevei és azokhoz kötődő élmények a két világháború között 163
BOÉR, Imre, Toponimia localităţii Herculian (j. Covasna) şi amintiri din perioada interbelică (Rezumat) 181
BOÉR, Imre, Place-names of Magyarhermány (Herculian, Covasna county) and Remembrances
in the Interwar Period (Abstract) 181

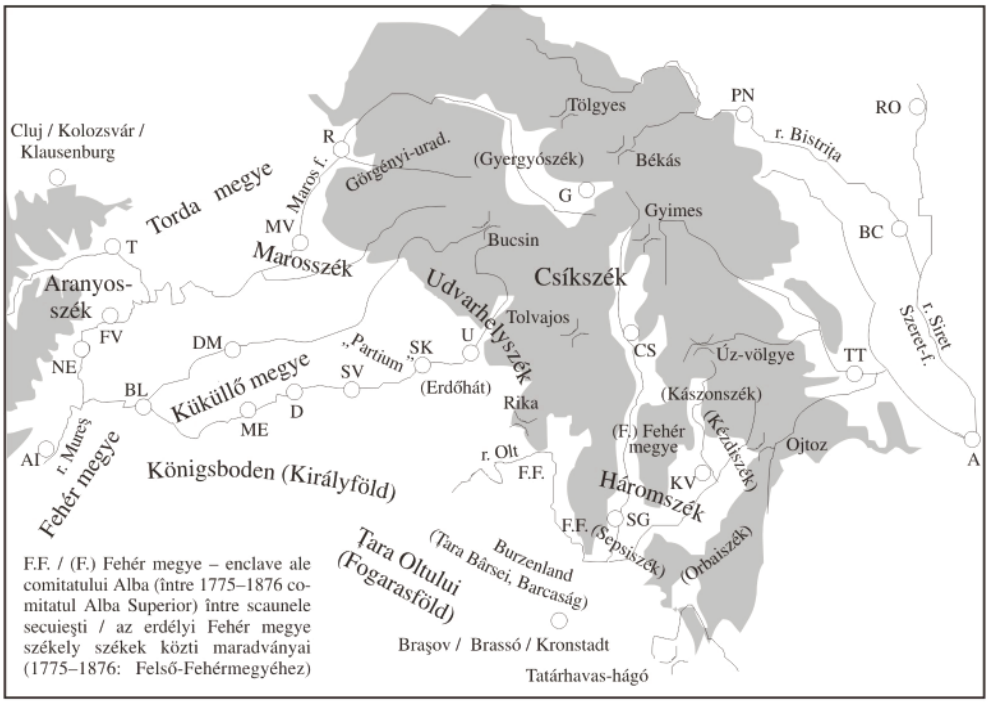

F.F. / (F.) Fehér megye – enclave ale comitatului Alba (între 1775–1876 comitatul Alba Superior) între scaunele secuieşti / az erdélyi Fehér megye székely székek közti maradványai (1775–1876: Felső-Fehérmegyéhez)

Harta regiunii noastre, cu nominalizarea unor vechi unităţi teritorial-administrative / Régiónk térképe, történelmi közigazgatási egységek bejelölésével

Prescurtările utilizate pentru principalele oraşe şi târguri istorice, cu numele actual (alte denumiri vechi) / A feltüntetett történelmi városok és jelentősebb mezővárosok, vásárhelyek nevének rövidítése, a jelenlegi névhasználattal (más régi megnevezéssel): A – Adjud (Egyedhalom), AI – Alba Iulia/Gyulafehérvár (Bălgrad, Karlsburg), BC – Bacău/Bákó, BL – Blaj/Balázsfalva, CS – Miercurea-Ciuc/Csíkszereda, D – Dumbrăveni/Erzsébetváros (Ebesfalva), DM – Târnăveni/Dicsőszentmárton, FV – Unirea/Felvinc, G – Gheorgheni/Gyergyószentmiklós, KV – Târgu-Secuiesc/Kézdivásárhely, MV – Târgu Mureş/Marosvásárhely, NE – Aiud/Nagyenyed (Strassburg), PN – Piatra Neamţ (Karácsonykő), R – Reghin/Szászrégen (Reen), RO – Roman/(Románvásár), SG – Sfântu Gheorghe/Sepsiszentgyörgy, SK – Cristuru Secuiesc/Székelykeresztúr, SV – Sighişoara/Segesvár/Schässburg, T – Turda/Torda, TT – Târgu Trotuş (Tatrosvásár), U – Odorheiu Secuiesc/Székelyudvarhely

RÉGÉSZET, TÖRTÉNELEM – ISTORIE, ARHEOLOGIE

ACTA 2006

SZTÁNCSUJ Sándor József

A GASPARETZ-jelentés. Adatok az erősdi lelőhely kutatástörténetéhez

(A közlésről)

Az alább olvasható jelentés szerzője dr. GASPARETZ Géza Elemér, a Magyar Nemzeti Múzeum vegyész-restaurátora, tárgya néhány, az erősdi őskori településről származó kerámia és réztárgy vegyi analízise. A tárgyakat LÁSZLÓ Ferenc, a Székely Nemzeti Múzeum őre, az erősdi lelőhely kutatója küldte Budapestre, 1914-ben. A vizsgálatra 1915 folyamán került sor, az eredményét összegző beszámoló még ekkor megszületett. Kiadását bizonyosan soha nem tervezték – maguk az eredmények LÁSZLÓ erősdi publikációiban láthattak volna napvilágot, de tragikus életútja végül megakadályozta a kiváló tudóst életműve befejezésében. A jelentésből időközben tudománytörténeti kuriózum lett, a lelőhely kutatásának egy homályba veszett, de annál érdekesebb epizódja – közlését továbbá az indokolja, hogy olyan információkat tartalmaz, amelyek az erősdi leletanyag mai értékelésében is felhasználhatók.[1] Az anyag az EME 2005. évi székelyudvarhelyi vándorgyűlésén került bemutatásra.

Előszó

GASPARETZ Géza Elemér 1876-ban született Budapesten, tanulmányait a PÁZMÁNY Péter Tudományegyetemen végezte, itt szerzett bölcsészdoktori oklevelet.[2] 1911-től a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának restaurátor laboratóriumát vezette, egészen 1919-ben bekövetkezett haláláig. Bár restaurátorként tevékenysége több tárgykörre is kiterjedt, fő érdeklődési területét a festmények kutatása jelentette. Amikor 1914-ben felkérték az erősdi tárgyak vizsgálatára, már jelentős eredményeket tudott maga mögött e téren: több dolgozata is napvilágot látott a kor rangos szakmai periodikáiban, önálló eljárásokat dolgozott ki a festmények optikai vizsgálatára, fából készült műemlékek, fémtárgyak állagmegóvására.[3]

Mai kifejezéssel élve „alkalmi munkaadója", LÁSZLÓ Ferenc egy évvel korábban éppen hetedik ásatási idényét zárta az erősdi Tyiszk-hegyen,[4] s maga is épp hogy elkezdte közzétenni munkájának eredményeit. A több száz négyzetméternyi területen feltárt település már ekkor is egyike volt a legfontosabb Kárpát-medencei régészeti lelőhelyeknek, a nevével fémjelzett régészeti műveltség pedig Erdély legkorábbi régészeti kultúrájának számított.

Természettudományos végzettségének köszönhetően LÁSZLÓ igen modern módszereket alkalmazott a régészettudományban. Ásatását a település pontos felmérésével kezdte, munkája során nem csupán a leletek összegyűjtését, de a régészeti jelenségek megfigyelését, pontos dokumentációját is szem előtt tartotta. Részletes felszín- és metszetrajzokat, fényképeket készített – ezek ma is megkönnyítik az ásatási eredmények értékelését. Utolsó megjelent dolgozatában, az erősdi kerámia feldolgozása során a modern statisztika módszereit is alkalmazta. Ez a tudományos gondolkodás vezette bizonyosan a tárgyak vegyi vizsgálatára is, mint írta később: „az elemzésre kiválasztott őskori tárgyak vegyi vizsgálatának részletes jelentésben összefoglalt eredményei nem csupán az elemzett tárgyak anyagáról és megmunkálásának módjáról nyújtanak pontos felvilágosításokat, hanem összehasonlító kortörténeti megállapítások végzésére is több szempontból alkalmasak lesznek".[5]

Választása minden bizonnyal nem véletlenül esett GASPARETZre: az ország legjobban felszerelt laboratóriumának vezetője maga volt az első magyar vegyész-restaurátor,[6] szakmai hozzáértéséhez nem férhetett kétség. Emellett LÁSZLÓ kapcsolatai a Magyar Nemzeti Múzeummal akkor már régebbi keletűek voltak: 1913-as erősdi ásatását éppen a budapesti intézmény

* *Acta (Siculica)* 2006/2, T3, Sf. Gheorghe, Sporturilor 8A, RO-520085
** Székely Nemzeti Múzeum, Sf. Gheorghe, KÓS Károly 10, RO-520055, sztancsuj_sandor@yahoo.com

megbízásából, annak költségén végezte végezte – a feltárt leletek a MNM gyűjteményét gyarapították.[7] Felkérését a művészettörténész, múzeumszervező MIHALIK József, akkoriban a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelőségének előadója közvetítette, s úgy tűnik, átadási jegyzőkönyv kíséretében ő maga vitte a tárgyakat is Budapestre. A jegyzőkönyvnek nem bukkantunk nyomára – csupán borítólapja (1. ábra) került elő –,[8] GASPARETZ jelentéséből azonban kiderül a küldemény összetétele: mintegy 25 lelet (kisebb-nagyobb réztárgyak, állati fogak, festékanyag és agyagedények töredékei). A vizsgálatra legnagyobb valószínűséggel 1915 nyarán került sor, az eredményeit tartalmazó jelentés még ősszel a megbízókhoz jutott (418–1915. iktatószámmal vezették be a múzeum adattárába). LÁSZLÓ – a múzeumi régiségtár éves tevékenységét összegző beszámolójában röviden megemlékezik róla: „Az erősdi tyiszk-hegyi őstelepen az ásatások 1915-ben is szüneteltek. A korábbi ásatások régészeti anyagának feldolgozása céljából végzett munkálatok közül meg kell említenünk dr. GASPARETZ Géza Elemérnek, a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtára segédőrének nagyértékű vegyi vizsgálatait."[9] Szövegét bizonyosan nagy érdeklődéssel olvasta, erre utal, hogy egyes részleteit ceruzával aláhúzta, margójára helyenként rövid megjegyzést is írt.

Tekintsük át röviden a jelentés tartalmát és a vizsgálat eredményeit. Az 1915. október 19-én kelt dokumentum 17 oldalas, géppel írott szövege tételesen felsorolja a vizsgált tárgyakat, bemutatja a vizsgálatok módszerét, a munka során alkalmazott mechanikai és vegyi eljárásokat és az ebből levont következtetéseket (2. ábra). Az elemzésre kiválasztott tárgyak két csoportba sorolhatók: egy részüket a fémek képviselik, mintegy 6-7 darab (a rézgyöngyök számát pontosan nem ismerjük), a másik kategóriába különböző edénytöredékek és festékanyagok tartoznak. LÁSZLÓ jól döntött a válogatásnál: a tárgyak az erősdi anyag legfontosabb kategóriáit képviselték.

Az első ásatási idénytől kezdve folyamatosan előkerülő fémtárgyak a leletanyag igen fontos részét képezték. A szakmai közvélemény meglétükről mégis igen korlátozott mértékben értesült. 1911-es dolgozatában LÁSZLÓ az addig előkerültek egy részét közölte,[10] a fémleletek teljes listáját azonban csupán személyes hagyatékából ismerjük: egy 1924-ben, V. G. CHILDE-nak címzett leveléből.[11] Mint ismeretes, a neves ausztrál őstörténész a kelet–délkelet-európai és égeikumi világ kapcsolatait kutatta, s ebben jelentős figyelmet szentelt a festett kerámiás kultúrkörnek. LÁSZLÓval folytatott levelezésében élénken érdeklődött annak kutatási eredményei, egyes, e kapcsolat szempontjából mérvadó tárgytípusok, különösen a fémek iránt. LÁSZLÓt magát is foglalkoztatta a réztárgyak problematikája. Felismerve jelentőségüket, pontosan feljegyezte megtalálásuk rétegtani körülményeit, tisztában volt korjelző szerepükkel.

A 488. leltári számú, hosszúkás, trapéz alakú réztárgy (a szakirodalomban többnyire késpengeként szerepel) – a lelőhely egyik első fémlelete – 1907-ben került elő a IV. (ún. *felső terramare*) rétegben. A vizsgálatra küldött töredék kis mérete miatt fajsúlyát nem lehetett megállapítani, s nem sikerült megnyugtató módon tisztázni készítésének módját sem. Annál inkább a 2689. számú, ellentett élű rézcsákányét. A legfelső erősdi rétegből (I. – *felső humusz*), 1910 folyamán előkerült tárgy öntéssel készült, anyaga ónt és antimont tartalmazott. GASPARETZ információi itt különösen fontosak, mivel a tárgy a második világháború idején megsemmisült, utólagos vizsgálatára nem volt mód, formáját is csupán rajzról ismerjük. A spirális karperec (ltsz. 2379), a rézgyöngyök (ltsz. 2372, 2374) és a szarvasszemfog (ltsz. 2385) az 1910-ben megtalált erősdi ékszerlelet darabjai voltak. Az összesen több mint 2200 darabos, kőeszközökből, arany-, réz-, csont- és *Spondylus*-ékszerekből álló lelet a IV. *(felső szuvat)* rétegben került elő, két egymás mellett elásott, fedővel letakart edényben.[12] A vegyész a leletek kronológiai behatárolásával is megpróbálkozott: a tárgyakat a bronzkorra keltezte.

LÁSZLÓ nyilván másképp vélekedett a keltezés ügyében, az erősdi települést (a legfelső rétegben kiásott kora-bronzkori kultúra emlékeit leszámítva) az újabb kőkor végére végére, a „kő-

rézkorba (chalkolitkorba)" datálta, azzal érvelve, hogy „abban kerül elő először a réz, de még szintén neolit korú"[13]. Ásatásai idején már főbb vonalakban bizonyítást nyert az önálló európai rézkor – mint a neolitikum és a bronzkor közti átmeneti időszak – létjogosultsága, amelynek legnevesebb felfedezői az osztrák M. MUCH és a magyar kutató, PULSZKY Fererenc voltak. LÁSZLÓ jól ismerte munkásságuk: a jelentés margójára fel is jegyezte MUCH könyvének címét – éppen a réztárgyak vizsgálatait összefoglaló résznél.

A datálást leszámítva egyébként GASPARETZ vizsgálatai helyesnek bizonyultak. Amint azt egy későbbi, 1968-ban elvégzett elemzés bizonyította,[14] az ékszerek – s valószínűleg a késpenge is – nagy tisztaságú termésrézből, kalapálással készültek. Igen fontos a gyöngyök belsejében kimutatható lenrostok megfigyelése: a gyöngyöket lenből font zsinórra fűzve viselték, rejtették a földbe. A tárgyak ma is megvannak még, a lenrostok azonban, csaknem egy évszázad elteltével, számos restaurálási munka után aligha lennének kimutathatók. Az ugyancsak zsinórra fűzött, valószínűleg a rézgyöngyökkel együtt viselt szarvas-szemfogak a korabeli ékszerviselet gyakori, társadalmi rangot is kifejező elemeinek számítottak az őskorban. Értéküket mi sem jelzi jobban, mint hogy hamisították is őket különféle állati csontból. GASPARETZ tudta ezt, szövegében külön hangsúlyozva, hogy a tárgy nem hamisítvány, s párhuzamot is említ e leletekhez: a Tószegről, MÁRTON Lajos ásatásai során előkerült (részben csontból utánzott) bronzkori példányokat.

A késő neolitikus–kora rézkori festett kerámiás kultúrkör tárgyi hagyatékának legszebb része a több színnel festett kerámia. Szépsége, gazdag díszítésvilága, készítésének magas technológiai színvonala már a felfedezését követő, kezdeti időkben lenyűgözte az őstörténet kutatóit. LÁSZLÓ maga is foglalkozott a kérdéssel, ásatásain több edényégető kemencét is sikerült feltárnia. Ásatási megfigyelései alapján később el is készítette néhány ilyen kemence miniatűr modelljét. Utolsó megjelent nagy dolgozatában pedig részletesen tárgyalta az erősdi kerámia gazdag formakincsét, díszítésvilágát.[15] Érdeklődése jelen esetben a kerámia készítési módjára és díszítési technikáira irányult. A vizsgálatra küldendő edénytöredékeket úgy válogatta ki, hogy a lelőhelyen előforduló legfontosabb kerámia-kategóriák mindegyike képviselve legyen: a két színnel festett (úgynevezett *bikróm*) kerámia különböző (*vörös alapon fehér*, illetve *fekete alapon fehér* festés) változatai, a három színű (*trikróm*), valamint a durvább megformálású, kevesebb gonddal kiégetett, „házi" kerámia. Néhány, az ásatások során szerencsés módon megtalált festékrögöt is megvizsgáltatott, a díszítésnél használt alapanyagok ismerete céljából.

A leírás szerint aprólékos gonddal elvégzett elemzés során GASPARETZ megállapította, hogy a festékanyagok kizárólag ásványi eredetűek (elsősorban vasoxid, apróra morzsolt mészkővel kevert, finom angyag). Jelentős megfigyeléseket tett az edények készítési módját illetőleg: a gondosan megtisztított agyagból, kézzel megformált edényeket festékanyaggal kevert, híg agyagmasszába mártották, majd az edényt kiszárították, felületét valamilyen puha eszközzel (véleménye szerint nyúllábbal) kő- vagy csontszerszámmal simították – így nyerte el polírozott, csillogó alapszínét –, csak ezután következett a díszítőmotívumok festése, végül az edény kiégetése zárt, oxidáló kemencében. Igen érdekes az a megállapítása, hogy égetés után, a díszítőhatás fokozása érdekében nyírfagyantával kevert festékkel kenték be az egyik edény felületét.

Megfigyeléseit itt is, akárcsak a fémek esetében, utólag főbb vonalakban igazolta a kutatás. Az edénykészítés folyamatát a régészek ma is ilyen módon, több lépcsőben rekonstruálják: több mint hetven évvel később: az Erősd–Cucuteni-kultúrkör talán legszakavatottabb ismerője, Vladimir DUMITRESCU hasonlóképpen írta le a festett kerámia készítésének technikáját.[16]

LÁSZLÓ életrajzi dokumentumaiból kitűnik, hogy folytatni akarta az erősdi anyag természettudományos vizsgálatait. Egyik, 1925-ben, nem sokkal halála előtt kelt, a MNM régiségtárához címzett levelében többek között ez áll: „az ásatás során előkerült réz- és bronztárgyak vegyi analízisét 1915-ben GASPARETZ dr. úr volt szíves elvégezni, ennek kiegészítéséül

szolgálna a 22. és 181. számú csonkakúp alakú bronzlemez-töredék vegyi vizsgálata. Dr. HORVÁTH Sándor orvos úr közbenjárására dr. TOMPA úr volt szíves megígérni, hogy az intézet ennek analízisét szintén elvégezteti. Tisztelettel kérem, hogy amennyiben lehetséges, ezt szintén elvégeztetni s az eredményről engem értesíteni szíveskedjék".[17] A Magyar Nemzeti Múzeummal létrejött, gyümölcsöző szakmai együttműködés, mint látjuk, nem szakadt meg, dacára az első világháborút követő kedvezőtlen körülményeknek. Az elvégzett vizsgálat eredményei valószínűleg a lelőhely részben el is készült monográfiájában láttak volna napvilágot, amelyet a kiváló tudós Tübingenben tervezett kiadni, „Die neolitische Station von Erősd" címmel[18]. Erre azonban már soha nem került sor: munkásságát, céljait hamarosan derékba törte a hirtelen jött, tragikus halál .

*

GASPARETZ jelentése tudományos vizsgálatok nem egyszer száraz leírása. Szakember számára készült, szerzője így érthető módon kevesebb gondot fordított a nyelvhelyességre, szabatos fogalmazásra. A szöveget gondoztuk: a benne előforduló íráshibákat – többségük a gépírás eredménye – kijavítottuk, továbbá az egyes szakkifejezéseket (pl. kémiai elemek, vegyületek) a könnyebb érthetőség kedvéért a mai írásmóddal közöljük. Igyekeztünk ugyanakkor minden esetben megtartani a régies fogalmazásmódot és nyelvi fordulatokat, a szöveg „ízeit" – ezek inkább élvezhetőbbé teszik, mintsem nehezítenék az olvasást.

Jelentés a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum tulajdonát képező, ./. alatt csatolt jegyzékben felsorolt tárgyak vegyi elemzéséről

I. 488. sz. Késpenge. A meghatározásra beadott töredék oly kicsiny, és annyira oxidálódott állapotban van, hogy az öntvény fajsúlyát nem állapíthattam meg.

A rozsda külső felülete zöld réz-karbonát ($CuCO_3.Cu/OH/_2$), melyet kívül vékony rétegben kalcium-karbonát ($CaCO_3$) borít. A zöld réteg alatt sötétvörös réteg következik, mely főképp réz-oxidul (Cu_2O). Itt nyomokban sósavat is találtam, mely valószínűleg mint réz-oxiklorid ($CuCl/OH/$, $CuCl/OH/_2$) van jelen. A patina legnagyobb része salétromsavban pezsgés közben oldódott, a visszamaradt fehér csapadék koncentrált sósavban forralva csak lassan volt felnyitható. A bepárologtatott és újra felhígított oldat cézium-kloriddal apró oktaéder alakú kristályos csapadékot adott. Ezen kristályok kénhidrogén behatására nem feketedtek meg. Tehát a patina ónoxidot tartalmaz. Miután a patina zöld rétege forró salétromsavban maradék nélkül oldódik, a vörös réteg azonban szemmel láthatólag annyi fehér csapadékot ad, mint a zöld és vörös réteg együttvéve: az ón-oxid a vörös rétegben van. A patinától lehetőleg (de csak mechanikailag) megtisztított fém sokkal kevesebb ónt tartalmaz, mint azt a patina vizsgálata után lehetne következtetnünk. A szelén rendes körülmények között az öntvényben nem fordulhat elő, vannak ugyan szeléntartalmú ásványok, szeléntartalmú réz- és ólomvegyületek, de a réz olvasztása alkalmával a szelén legnagyobb része elpárolog, és az öntvénybe nem kerülhet. Itt a szelén jelenléte úgy is magyarázható, hogy a tárgy szeléntartalmú ásványok mellett feküdt a földben, és így került a szelén a fém felületére és a rozsda okozta mélyedésekbe.

II. 2379. Spirális. Felületét agyagos szinterréteg borítja, mely kalcium-karbonátot tartalmaz. Ezen rétegben kevés, közelebb meg nem határozható szerves anyag is van. A szinterréteg salétromsavban csak részben oldódik, a leszűrt maradék nátrium-karbonáttal forrasztócső lángjában olvasztva volt felnyitható. Kilúgozás után az oldatban kénsav és cézium-kloriddal alumíniumot, fluorammónium, sósav és nátrium-kloriddal szilíciumot minden nehézség nélkül sikerült kimutatnom. A szinterréteg kénsavban főzve fekete csapadékot adott, melyet kimosva és megszárítva salétrommal tüzesítettem, a maradékot pedig meleg vízzel kilúgoztam. Az oldatból stroncium-acetát hozzáadására szféroid alakú testek (stroncium-karbonát, $SrCO_3$) váltak ki, melyek polarizált fényben élesen határolt polarizációs keresztet mutattak. Miután a fekete csapadék,

továbbá a stroncium-karbonát kristályok mennyisége a felhasznált anyaghoz és a reakció érzékenységéhez képest igen kicsiny; a szinterrétegben szerves anyag csak nyomokban van jelen.

A szinterréteg alatt világoszöld, könnyen összemorzsolható patinaréteg következik, mely réz-karbonátot és ón-hidroxidot tartalmaz. Ez alatt vékony vörös réteg látható, mely főképp réz-oxidulból áll. Ezen anyagokon kívül jelenlévő vas kimutatására a berlinikék reakciót alkalmaztam. A sósavas oldat bepárologtatása és vízzel eszközölt kilúgozása után ferrociánkálium hozzáadására keletkező intenzív vörös csapadék (cupriferrocianid $Cu_4Fe_2Cy_{12}$) kiválása után ismét kevés ferrociánkáliumot adtam az oldathoz, s nagyon kevéssé – sósavba mártott platinadróttal érintve – megsavanyítottam az oldatot, mire teljesen nyitott Abbécondensor és 150-szeres lineáris nagyítás alatt mikroszkópon nézve a vörös csapadék között élénk kék (berlinikék) színű pelyhek tisztán voltak felismerhetők.

A patinától vegyileg megtisztított öntvény fajsúlya 8.787. Az öntvény fő alkotórésze réz. Ezen kívül tartalmaz ónt, fertőzményként ólmot, vasat, és nyomokban arzént. Az ónt cézium-kloriddal, az ólmot kénsavval, a vasat ferrociánkáliummal mutattam ki. Az arzén kimutatásánál a salétromsavas oldatot óvatosan lepárologtatva sósav és kevés kálium-kloráttal melegítve oxidáltam, ammónia és kalcium-acetát hozzáadására apró H alakú kristályok váltak ki (Ammónium-kálcium-arzeniát NH_4CaAsO_4 + 6HOH.) Ezüst oly kevés van az öntvényben, hogy sósavból kiváló fehér csapadék mikroszkóp alatt látható volt ugyan, de a sósav bepárologtatása után a tárgylemez ammóniával óvatosan lemosva, az ammóniából elpárologtatása után kristályok nem képződtek. Tehát határozott reakciót nem nyertem.

III. 2372. 2374. sz. Rézgyöngyök. A kisebb és a legnagyobb fajból elemeztem egy-egy gyöngyöt. Mindkettő felszínét közel egynemű patina borítja. Vékony szinterréteg alatt mindkettő felületét majdnem tiszta réz-karbonát fedi.

A patinát vegyi úton távolítottam el, és azután határoztam meg a fém fajsúlyát. A nagyobbik gyöngynél az 8.93, a kisebbiknél 9.00. A nagyobbik gyöngy köszörült és csiszolt felületén, azt salétromsavval étetve, romboéder alakú kristálytömeg tűnt fel a mikroszkóp alatt. A kristályok, valamint az őket körülvevő alapanyag rézvörös. Vegyi vizsgálatom eredménye: majdnem tiszta réz. Vasat csak nyomokban találtam, a többi reakció eredménye negatív volt. A kisebb karika patinája az előbbihez hasonló, de a belsejében rostok vannak. Ezeket óvatosan kipreparálva és glicerinoldatba ágyazva vizsgáltam a mikroszkóp alatt. A rostok a fényt gyengén polarizálják, kénsavban zsugorodás nélkül oldódnak, nátrium-plumbát oldat nem festi őket. Tehát növényi eredetűek. Alakjuk és poláris fényben való viselkedésük után len rostoknak minősíthetjük, annál is inkább, mert a kendert jellemző csomókat nem találtam és klór-cink-jód oldatban ibolyavörösre festődtek. A szín azonban a bennük lévő réz-karbonát miatt nem volt oly jellemző, mint azt ép lenrostoknál tapasztalhatjuk.

A kisebb gyöngy anyaga az előzőével megegyezik: majdnem tiszta réz, vasat csak nyomokban mutattam ki.

Ezen karikákat nézetem szerint henger alakú rézsodronyból, kalapálás által formálták, és így magyarázható az, hogy dacára annak, hogy nincsen bennük ólom, fajsúlyuk a tiszta réz fajsúlyánál (8.92) nagyobb. Ezen nézetemet az is támogatja, hogy alakjukat csupán összehajlítás által nyerték, mint azt a patinától megtisztított karikán igen jól fel lehet ismerni, ahol látható, hogy a karika nyitott, és végei nincsenek egybeforrva.

IV. 2689. sz. Fokos. Meghatározásra oly részt kaptam a fokosból, melyről a patina majdnem teljesen le volt kopva, és csak az egyik helyen maradtak zöld rézrozsda nyomok. Ezen kevés patinamaradványt vizsgálva, réz-karbonáton kívül ismét egészen határozottan szelént találtam, vagyis a fokos a képpengéhez hasonlóan szeléntartalmú ásványok mellett feküdhetett a földben.

A fém fajsúlya 8.824. A fém csiszolt felületén salétromsavban történt étetés után rézvörös romboéderek látszottak vöröses sárga alapon. Tükörlapon eszközölt simítás után a vörös alapon fehér, fémfényű csíkok tűntek fel, melyek kon-

centrált forró salétromsav behatására fehér porrá estek szét. A por felületes kimosás után forró koncentrált sósavval kezelve abban lassan feloldódott. Az oldat bepárologtatása után a maradékot vízben oldottam fel, az oldathoz cézium-klorid hozzáadására egyrészt piciny oktaéderek, másrészt azonban valamivel nagyobb, kissé szabálytalan átlós hatszögletes lemezek váltak ki, melyek kénhidrogén behatására nem feketedtek meg. Aránylag nagyobb mennyiségű oktaéder (cézium-klorosztannát) és ismételt cézium-klorid hozzáadására is csak gyér számban vált ki hatszögletes lemez alakú kristály (cézium-kloroantimoniát). Ezen kristályokon kívül piramisban végződő sárgásbarna prizmák is voltak láthatók (cézium és réz kettős kloridja), azok azonban felhígításra ismét eltűntek, vagyis feloldódtak. A fémfelületről először eltávolított oldat bepárologtatása után a maradékot ecetsavban oldottam fel, nátrium-acetát és kálium-nitrit hozzáadására csapadék nem vált ki, azonban thallon-nitrát hozzáadására parányi fekete kockák, kálium-kupriólom-nitrit ($K_2CuPb/NO_2/_3$) tűntek fel. Tehát a réz ónnal és ólomtartalmú antimonnal van ötvözve. A többi reakció eredménye negatív volt.

V. 2385. sz. Szarvas-szemfog. Az őskorban a szarvas-szemfog helyenként kedvelt ékszer. A tószegi ásatások alkalmával is került napfényre egy kis füzérre való, melyet valószínűleg a nyakon viseltek. A szarvas-szemfog nemcsak napjainkban, de akkor is meglehetősen ritka lehetett, és így, mint azt a tószegi leletnél is láthatjuk, csontból utánozták formáját. A vizsgálatra beküldött tárgy tényleg szarvas-szemfog, elsősorban bizonyítja azt a belsejében tisztán kivehető üreg, a pulpa. Mindazonáltal köszörülés segítségével 10 mikron vastagságú csiszolatot készítettem, és ezen, mikroszkóp alatt 400-szoros lineáris nagyítás mellett feltűnő Havers-féle csatornák alakja határozottan igazolja, hogy a vizsgálat tárgya fog.

A csiszolat 400-szoros nagyítás alatt nézve diffúzan látszik zöldre festve, azonban 1350-szeres nagyítás mellett a preparátum legvékonyabb részén, ahol csak egy réteg csatorna van, csakis a csatornák színe zöld, a fog anyaga sárgás. Igen kedvező világítás mellett a csatornákban zöldeskék rombikus kristályok láthatók, melyek ammóniában oldódnak és azt kékre festik; ferrociánkálium hozzáadására sárgás dendritek válnak ki, melyek rövid idő alatt vöröses színt nyernek. Ecetsav hozzáadására színük vérvörös lesz. (cuprammonium-ferrocyanid, $/N_2H_6Cu/_2FeCy_6$ + HOH). Rézen kívül az összes nehézfémekre vonatkozó reakciók eredménye negatív volt. A fogat tehát réz, illetve réz-karbonát festette meg zöldre, ón, ólom, antimon nem fordul elő benne.

Vizsgálataim eredményét összefoglalva arra a meggyőződésre jutottam, hogy a tárgyak bronzkoriak. A gyöngyök ugyan rézből készültek, de ennek oka valószínűleg technikai, ti. bronzból nehezebben formálhatták volna a drótot kalapálással, és hajlításnál is könnyebben törhettek volna el, mint így, amidőn rézből készítették azokat.

VI. 3270. sz. Fehér festék. Fehér, részben szinterréteggel borított, könnyen szétmálló anyag, mely kezünket fehérre festi. Keménysége (BREITHAUPT-skála szerint) 1-2° közt. Sósavban sárgás csapadék hátrahagyásával oldódik. A sósavas oldat leszűrése és bepárologtatása után ammónium-szulfocianát oldatban feloldva vérvörös lesz, ferrociánkálium hozzáadására kék csapadék válik ki, tehát vastartalmú. A bepárologtatott oldat maradéka vízben feloldva, kénsav hozzáadására megváltozott, rombikus prizmák váltak ki, melyek a fényt gyengén polarizálták (gipszkristályok). Ammónium-nátrium-metafoszfát hozzáadására kevés magnézium-metafoszfát H alakú kristályokban és lepkére emlékeztető alakzatokban vált ki. A hígított sósavban oldhatatlan csapadék koncentrált sósavban digerálva lassan feloldódott, az oldatban besűrítése és felhígítása után cézium-klorid és kénsav hozzáadására alumíniumot (mint cézium-alumínium-szulfát) mutattam ki. A sósavas oldat bepárologtatása után fluorammónium, sósav és nátrium-klorid hozzáadására kiváló rózsaszínű hatszögletes lemezek és csillagok bizonyították a szilícium jelenlétét. Az anyag tehát vassal fertőzött agyag, mely szénsavas mésszel és kevés szénsavas magnéziával van keverve. Agyagtartalmánál fogva kissé plasztikus, de, mint az forrasztócsőpróbával beigazolódott, cseréppé nem égethető.

VIa. 4964.sz. Vörös festék. Szerves anyagokkal bőven kevert homokos agyag felületén halvány piros réteg tapad. A piros anyagot leválasztva, koncentrált sósavban főztem, melyben kevés pezsgéssel oldódott. Maga a piros anyag sósavas oldatából a fölös mennyiségű sósav eltávolítása után bárium-acetát és oxálsav hozzáadására csupán bárium-ferrioxalát vált ki, árvalányhajszerű világosbarna kristályos képletekben. Mangán-oxalát nem vált ki. Azonban a csepp részbeni bepárologtatása után apró négyzetes piramisokban kalcium-oxalát lett láthatóvá. A festékanyagot majdnem fertőzés nélkül sikerült lepreparálnom; ez vízmentes vasoxid Fe_2O_3, mely kalcium-karbonáttal ($CaCO_3$) van keverve. A festék tapasztóanyagát nem sikerült kimutatnom, sőt mikroszkóp alatt sem láthattam nyomait, s így azt kell feltételeznem, hogy az teljesen felbomlott, s víz által ki lett lúgozva.

VII. 2524. sz. Vörös festék (Fazék belsejében talált és növényi levelekkel befödött kiégett agyag massza. Hihetőleg az edények bevonására használták. A kiégés a ház összeégése alkalmával történhetett.) Likacsos téglavörös anyag, melyben apró, csillogó kristályok és márgás amorf szemcsék láthatók. Keménysége a BREITHAUPT-skála szerint 3° és 4° között van, vonása a bisquitt-táblán élénkvörös. Könnyen morzsolható téglavörös porrá, melyben mikroszkóp alatt a csillogó szemcséket jól meg lehet különböztetni; ezek a fényt erősen polarizálják. Koncentrikus polarizált fénysugarakban interferencia gyűrűket és keresztet mutatnak. Koncentrált sósav és salétromsav nem oldja, fluorsav, valamint fluorammónium és koncentrált sósav keveréke elég gyorsan oldja a szemcséket. Az oldatból nátrium-klorid hozzáadására a már előbb is említett rózsaszínű, hatszögletes lemezek és csillagok (nátrium-fluoszilikát) válnak ki: tehát apró kvarckristályokkal van dolgunk. A sárgás szemcsék sósavban csak részben voltak oldhatók. Kénsavval főzve lassan voltak felnyithatók. A kénsav bepárologtatása után vízzel kilúgozva a csapadékot, abból az oldat kihűlése után fecskefark alakú rombikus prizmák (kálium-szulfát) váltak ki. Cézium-klorid hozzáadására alumíniumra, ammónium-molibdát hozzáadására szilíciumra nyertem pozitív reakciót. Ferrociánkálium hozzáadására az oldat alján levő sárgásbarna csapadék nem változott, azonban, miután sósavba mártott platinatűvel érintettem, a barna lemezkék kék színt öltöttek vagyis a vas ferrociánkálium és sósav behatására vas-kloriddá, utóbb berlinikékké alakult át. A szemcsék szénsavas mész és kevés vassal festett agyagból állanak. Ezen szemcsék a cserépben akkor képződnek, ha [a] mésztartalmú agyagot nem iszapolják eléggé, és nem gyúrják elég ideig. Maga a piros festék koncentrált sósavval főzve és digerálva csak lassan volt felnyitható. Oxálsavval kalcium-oxalát, bárium-acetát hozzáadására bárium-ferrioxalát vált ki. Mangánra végzett reakciók negatívok voltak, ellenben alumíniumot – a vasnak hidroxidként történt leválasztása után – kálium-szulfáttal könnyen sikerült kimutatni. Miután higany, ólom s krómra pozitív reakciót nem kaptam, és rezet sem tudtam kimutatni: az anyag vasoxid által vörösre festett agyag, mely kvarckristályokat is tartalmaz. Mivel ólom nincsen benne, máz készítésére nem alkalmas.

VIII. 1984. sz. Sárgásvörös likacsos anyag (ugyanaz egy másik darabból). Keménysége 2-3° közt. Könnyen morzsolható porrá. Sósavban sokkal kevesebb oldódik, mint az előbbi anyagból. Koncentrált sósavban digerálva nehezen nyitható fel. Bepárolgás után kilúgozás által nyert oldatban oxálsav hozzáadására küllőalakú mangán-oxalát kristályok ($MnC_2O_4 + 3H_2O$) bizonyítják a mangán jelenlétét. Ammónium-klorid, ammónia és nátrium-foszfát hozzáadására H-alakú kristályok válnak le: Ezeknek csak egy része ammónium-mangánofoszfát ($NH_4MnPO_4 + 6H_2O$), mely nátrium-hidroxid és hidrogénhiperoxid hozzáadására megbarnul. A többi kristály, mely fenti reagens behatására színét nem változtatja, ammónium-magnézium-foszfát ($NH_4MgPO_4 + 6H_2O$.) Kénsavba mártott platinatű érintésére kalcium-szulfát ($CaSO_4 + 2H_2O$) monoklin prizmákban és ikeralakú (fecskefark) kristálycsoportban vált ki. Cézium-klorid hozzáadására alumínium, mint cézium-timsó meglehetős nagy mennyiségben kristályosodott ki. Fluorammónium hozzáadására csillag és hatszögletes táblácska alakú halvány rózsaszínű kristályok,

(szilícium és nátrium /Na_2SiF_6/), utána oktaéder alakú kristályok váltak ki. Ezek egy része kimosás után ammónia hozzáadására sárgásbarna lett, és elvesztette átlátszóságát, vagyis ammóniumfluoferrát [$(NH_4)_3FeF_6$]; másik része azonban ammónia hozzáadására sem változott, vagyis ammónium-fluoaluminát [$(NH_4)_3AlF_6$]. A digerálás utáni maradék, mely az óraüveghez tapadt, fuchsin oldattal intenzíve megfestődött, és a festékanyagot vízben történt kilúgozás után sem vesztette el (H_2SiO_3), jeléül annak, hogy szilíciumvegyületek jelen esetben nagyobb mennyiségben vannak jelen. [$Al_2O_3(SiO_2)_2.2H_2O$]. Ezen anyag tehát kalcium- és magnézium-karbonátot tartalmazó agyag, melyet mangán-oxid és vasoxid festenek sárgásvörösre. Mindkét anyag szétmorzsolás után elég finom porrá esik széjjel, és nagyobb szemcséjű kemény fertőzményeket nem tartalmaz. Tehát valószínűleg iszapolt színes agyag, melyből kisebb edényeket égettek. Ott pedig, hol a finom anyaggal takarékoskodni kellett, tehát nagyobb edényeknél, égetés előtt, de fonnyasztás után azok külsejét és belsejét vonták be vele.

IX. 3370. b. sz. Fényes felületű vékony falú edény töredéke. Felületét kívül és belül sötétvörös, helyenként fényes réteg borítja. Keresztmetszetben mikroszkóp alatt nézve a sárgásvörös égetett agyagrétegtől élesen elválik a festékréteg, vagyis azzal nem mindenütt forrott egybe. Az edény anyaga elég finoman iszapolt agyagból készült, és az előzőkben (VII.b. alatt) tárgyalt festékanyaghoz hasonlóan csak kevés kvarcszemcsét tartalmaz, és így lombfűrésszel könnyen volt fűrészelhető. A festékrétegről az égett agyagot lecsiszolva, magát a festékréteget tisztán tettem vizsgálatom tárgyává. Koncentrált sósavban főzve és digerálva azonban igen lassan volt felnyitható. A vízzel kilúgozott maradék kénsavba mártott platinatűvel érintve csak igen gyér számban adott gipszkristályokat. Tehát ólom nincsen jelen. Ólmot keresve kálium-nitrát, nátrium-acetát, ecetsav és réz-acetát hozzáadására várva a reakciót, apró oktaéder alakú kálium-timsó kristályok ($K_2SO_4.Al_2(SO_4)_3 + 24\ H_2O$) váltak ki. Megismételve a reakciót, kénsav hozzáadása nélkül ily kristályokat nem kaptam. Azonban kénsavba mártott platinatűvel érintve az oldatot, a kristályok rövid idő múlva megjelentek. A sárgás színű sósavas oldat bepárologtatása után azt meleg vízzel kilúgoztam, ammónium-szulfocianát hozzáadására az oldat vérvörös színű lett. Káliumferrocianid hozzáadására kiváló kék (berlini kék) csapadék jelezte a vas jelenlétét. Egy milligramm súlyú darabkát négyszer annyi kálium-nitrittel platinalemezen lassan kitüzesítettem, a fekete maradékot vízzel kilúgoztam. A vizes oldatból stroncium-acetát hozzáadására csak nagyon kevés szféroid alakú kristályos test vált ki, jelezve a szerves vegyületek jelenlétét. Miután azonban oly nagy vizsgálati anyag mellett aránylag csak oly kevés volt a csapadék, arra a következtetésre kellett jutnom, hogy magában a festékanyagban voltak a szerves vegyületek, és nem a festéktapasztó anyaga szolgáltatta a karboniumot a karbonáthoz. Különben a festéktapasztó anyagának szerves vegyületei annyi idő alatt felbomolhattak, és a víz a bomlási termékeket kilúgozhatta. Azonban akkor a festékréteg elvesztette volna fényét és összetartását, pedig fénye részben még ma is megvan, és elég jól is tapad még az alaphoz. Maga az edény anyaga nemcsak azáltal tűnik fel, hogy oly vékony falú, hanem azáltal is, hogy gondosan iszapolt agyagból készült, és ha nem is túl magas hőmérsékleten – amit a meg nem olvadt s kristályosnak maradt kvarcszemcsék bizonyítanak –, de azért fonnyasztáson felül s így jól van égetve.

X. Fényes felületű, vékony falú edény töredéke, fehér festéssel. Szabálytalan alakú cserépdarab, felfűzésre szolgáló füllel. Színe és fénye a római terra sigillata edényekéhez hasonlít. Csiszolatát mikroszkóp alatt 100-szoros nagyítással nézve, azt látjuk, hogy a cserép anyaga porózus, a belső felületen a pórusok csak részben, a külső felületen teljesen el vannak tömve, mégpedig sötétpiros anyaggal, mely még mikroszkóp alatt is csak nehezen különböztethető meg a cserép anyagától. A rózsaszín árnyalatú fehér festékkel átfestett helyeken a festék behatolt a pórusokba, s azokat eltömte, ezenkívül a festék az edény felszínén kidomborodik, s róla óvatosan leválasztható.

A fehér festék anyaga sósavban nem

pezsgett, forró sósavban digerálva csak lassan volt felnyitható. Az oldat bepárolgása és vízzel történt kilúgozása után kénsavba mártott platinatűvel érintve csapadék nem vált ki, vagyis kalcium nincs benne, hasonlóan ólmot nem tartalmaz. Ammónium-klorid és ferrociánkálium hozzáadására kiváló gyér kék csapadék (berlinikék) bizonyítja, hogy a festék halvány rózsaszínét vastól nyerte. A kénsavval megsavanyított oldat cézium-klorid hozzáadására megadta az alumíniumreakciót. Fluorammónium, sósav és nátriumkloriddal szilíciumra nyertem pozitív reakciót. Foszfor-molibdénsav hozzáadására kiváló sárgás szféroidok kálium jelenlétéről tettek tanúbizonyságot. Mivel ólomra, rézre, kobaltra a reakciók negatívok maradtak, a festékanyag káliumtartalmú, vasoxid által rózsaszínre festett fehér agyagföld, melyben ezenkívül feltűnő sok szilícium van. A festékréteg felszíne mikroszkóp alatt nézve azt mutatja, hogy azt tűz megolvasztotta. Nemcsak a fehér rétegen látható ez, de a cserép felszínét kitöltő vörös anyag felszínén is. A festék tehát nem máz, de keménysége, kloroformban észlelt oldhatatlan volta és ezen fent jelzett változásai miatt firnisz sem lehet. Különben is a szénre a reakciók negatívak. A fehér festéket szilícium tartalmú vegyületeinek tűzben történt megolvadása tapasztja az edény felületéhez. Az edényt, véleményem szerint, előbb alacsonyabb hőfok mellett fonnyasztották, azután bevonták hamuzsír és finomra tört homokkal kevert piros agyaggal, a rajzokat, fehér vonalakat hamuzsír, finomra tört homokkal kevert fehér agyagfölddel festették rá. Ezen anyagok megszikkadása után az edényt fényesre kefélték, miközben a fehér vonalak festékanyaga piros agyaggal színeződött. Azután erős tűzben égették újra. Az égetés alatt a kvarc kálium-karbonát tartalma miatt könnyen megolvadt, és így a festék jól odatapadt az edény falához.

XI. 2309. sz. Plasztikus díszítésű edény töredéke. A cserépdarab kívül sárgásbarna zsírfényű réteggel van bevonva, belseje igen durva és szürkésfekete színű. A cserép keresztmetszetében szabad szemmel négy, gyenge nagyítás alatt öt réteget lehet megkülönböztetni. Keménysége 4-5° között van. A sárgás réteg elmosódva szürkésfekete rétegbe megy át, ez ismét hidegebb sárgás rétegbe, melyet elég élesen határolt fekete réteg fejez be. A rétegeket külön vizsgáltam meg. A festékréteget leválasztva koncentrált sósavban digeráltam, a sósav bepárologtatása után a maradékot desztillált vízzel lúgoztam ki, miután ezen oldat egy cseppjéhez oxálsavat adtam, és abban különböző alakú, ezek között kerékküllőhöz is hasonló kristálycsoportok léptek fel. HAMPE módszerét követtem: az oldatot ismételten salétromsavval bepárologtattam, azután salétromsavval megsavanyított kálium-klorát oldattal főzve képződött barnásfekete hártyát jól kimosva nátrium-karbonáttal olvasztottam össze. A megolvadt keverék zöldes színe bizonyította a mangán jelenlétét. A salétromsavas oldatból koncentrált kénsav hozzáadására nem vált ki fehér csapadék: ólom, kalcium tehát a festékben nincsen. A sósavas oldatban, bepárologtatás és kilúgozás után, kálium ferrocianiddal vasat mutattam ki. A sósavban oldhatatlan részeket fluorammónium és sósavval nyitottam fel. Nátrium-klorid hozzáadására szilíciumot, cézium-klorid hozzáadására alumíniumot találtam, vagyis a festékréteg mangántartalmú vassal barnára festett agyagföld. Maga a cserép anyaga elég jól iszapolt agyag, mely helyenként szénnel (korom?) van feketére festve. A fekete rétegből egy darabkát mozsárfogóban, utána achát mozsárban finom porrá törve platinalemezen antimonsavas káliummal olvasztottam össze; az összeolvadt keveréket egy csepp meleg vízzel kilúgoztam, salétromsav hozzáadására pici óraüveg alatt buborékok fejlődtek, ezen buborékok fölös nátrium-hidroxid hozzáadására eltűntek (szénsav). Az így kimutatott szénsav igazolta a cserépben levő szén jelenlétét. Az edénykészítés módjára ezen vizsgálatokból még kimerítő adatokat nem nyertünk. Tehát csiszolatot készítettem az edény anyagából. Mikroszkóp alatt nézve itt csak három réteg volt megkülönböztethető. Egy vastag, durvább, porózus réteg, ezen egy sokkal vékonyabb, finomabb szemcséjű, kevéssé porózus réteg, azon pedig a festékréteg, mely a finomabb réteg pórusait eltömte. Az edényt tehát a durvább agyagból formálták ki, azután finomabb agyaggal bevonva mintázták a díszítéseit, gyenge tűzön fonnyasztották, mangá-

nos vastartalmú agyaggal befestették, s a festékréteg megszikkadása után fényesre kefélték, végül újra kiégették. A kefélést itt oly biztosan nem állíthatjuk, mert meglehet, hogy kaviccsal csiszolva kapta a cserép zsírfényét.

XII. Plasztikus díszítésű edény töredéke. Szabálytalan cserépdarab, melyet részben sárgásbarna zsírfényű festékréteg borít. Keménysége 3-4° között van. A cserépanyag belseje helyenként fekete, a fekete réteget a belső és külső felületen sárgásbarna réteg határolja. A festékréteg anyaga az előzőével teljesen megegyezik, a cserépanyag is ugyanaz, és itt látható az, hogy az egész agyagmassza szénnel volt keverve, égetés által a belső és külső felületén a szén oxidálódott, s így az anyag ott az égetett agyag színét vette fel. A festékrétegen tisztán kivehető az, hogy fényesítése nem kefével (nyúlláb), hanem kaviccsal történt.

XIII. Fehér festésű fekete edény töredéke. Szabálytalan alakú cserépdarab, felakasztásra alkalmas átlyukasztott bütyökkel. Keménysége 3° körül van. Törése földes, koromfekete. Vonása barnásfekete. Külső felülete fényes, helyenként szürkés réteg borítja. Belső felületén szinterszerű, sárgás réteg látható. A fényes fekete réteggel borított felületről egy darabkát letörve, azt bóraxgyönggyel olvasztottam össze. A bóraxgyöngy redukáló lángban szürkés, oxidáló lángban melegen sárgásvörös, hidegen szalmasárga volt. A külső felület egy darabkáját koncentrált kénsavval preparáltam. Salétrommal összeolvasztva, a maradék vízzel kilúgozva, abból melegen stroncium-nitrát hozzáadására rövid, tű alakú kristályok, hidegen vízben majdnem oldhatatlan szféroidszerű testek, igen nagy mennyiségben váltak ki (stroncium-karbonát, $SrCO_3$). A cserépdarabnak fényes felülete forrasztócső redukáló lángjával érintve és hevítve semminemű változást nem mutatott. Az oxidáló láng behatására azonban hosszabb hevítésre zsírfényét elveszítette, és vörös színű lett. Először egy élesen határolt vékony réteg, azután a cserép egész vastagságában. A cserepet borító szürkésfehér réteg nem tapad erősen a felülethez, már körömmel onnan lekaparható. Alkoholba mártott vászondarabbal törölve azt feketére festi, míg a cserépanyag maga az alkoholos vásznat barnára festi, miközben fényéből veszít. Magát a cserép anyagát vizsgálva abban szilíciumot, alumíniumot és magnéziumot találtam. Az előbb leírt módszerek szerint vasat és szenet mutattam ki. Amint azt a forrasztócsőpróba beigazolta: a cserepet, ha az vasat és szerves anyagokat tartalmaz, redukáló lánggal pörköljük, az abban lévő vasoxidul és szén nem változik, és így a cserép színe fekete marad. Fényét valószínűleg úgy nyerte, hogy az edényt előbb gyenge tűznél megszárították és fonnyasztották, azután finoman iszapolt agyag, káliumkarbonát, vasoxidul és kátrányos anyagok keverékével vonták be, miután ezen réteg megszikkadt, valamely eszközzel (nyúlláb) megkefélték. Ezután redukáló tűzben égették ki, ahol, mint azt a selmeci pipáknál láthatjuk, az agyag kefélés által nyert fényét nem veszti el. A fehér réteg kalcium és magnéziumra adott pozitív reakciót. Ezenkívül szerves anyagokat is tartalmaz. Az anyagmennyiség azonban oly kevés, hogy ezen anyagok mibenlétét még mikrokémiai úton sem voltam képes felismerni. Ezen szürkésfehér festékréteg forrasztócső lángjával érintve gőzöket fejleszt, a cserép kihűlése után oly erősen tapad az edényhez, hogy arról már leválasztani nem lehet, tehát tűzben nem volt, s csak kiégetés után került az edény felületére.

XIV. Több színre festett edény töredéke. Szabálytalan cserépdarab, edény (tál) peremével. Belső felülete fehér, fekete és vörös festékkel bevonva. A téglavörös cserép anyaga elég jól iszapolt agyagból készült, és jól van égetve. Keménysége 4°. A fehér réteg vékony, helyenként leválik az alapról, és így a piros agyagréteg tűnik fel. Körömmel nehezen, késsel elég könnyen lekaparható. Melegítésre aromás szagot terjeszt. Alkoholba mártott vászonruhával dörzsölve leválik, és a fehér ruhát rózsaszínűre festi. Anyaga timföld, szilícium, kevés kálium tartalmú kalcium-karbonát szerves anyagokkal keverve. Aránylag kevés agyag és sok kalcium tartalmú vegyületek jellemzik. A szerves anyag aránylag gyér, mégis fizikai és kémiai viselkedése után gyantának, mégpedig nyírfagyantának tartom. A fekete réteg forrasztócső lángjában tartós, hosszabb izzítás után megbarnul, utóbb megvörösödik; a cserép a réteg alatt megfeketedik, arról

tesz tanúbizonyságot, hogy itt is valamely tűzben olvadó és tovább szivárgó szerves anyagnak kell jelen lenni, mely a festékréteg szemcséit melegítésre az alsóbb rétegekbe viszi, és redukáló lángban szénné ég. A vörös festék agyagföld, melyet vasoxid fest vörösre. Egy vékony szilánkja sósavval megnedvesítve a forrasztócső lángjának szegélyét előbb világoskékre, utóbb zöldre festi. Miután a színeződés csak pillanatokig, vagyis igen rövid ideig tart: réztartalma igen kevés. A vörös réteg fényes, tehát a festékréteg felrakása és beszikkadása után valamely eszközzel fényesre lett csiszolva. A fekete, valamint a fehér festék nem fényes, azaz ezen festés csak a vörös festék csiszolása után történt.

XV. Több színre festett edény töredéke. Szabálytalan cseréptöredék. Keménysége 3°. Külső felületét sárgásfehér, fekete és vörös festékréteg borítja; belső felületén szinter nyomaival. A cserép anyaga sárgás, sok kalcium-karbonátot tartalmazó agyag. Keresztmetszetben három réteget lehet megkülönböztetni: a külső festékréteget, melyet a sárgásbarna cserépre festettek; a cserép maga két rétegből áll, egy vastagabb sárgásbarna és egy vékony szürkésfekete rétegből, ez utóbbit vasoxidul festette feketére. Az edény valószínűleg szűk nyakú korsó lehetett, s így a szén és vasat tartalmazó agyag égetése alkalmával aránylag kevés oxigén került az edény belsejébe, s a vas csak oxidullá és nem oxiddá lett égetve. Forrasztócső redukáló lángjával érintve a cserép külső felülete két milliméter mélységig megfeketedik. Oxidáló lángban ezen színeződés ismét eltűnik. A festékréteg kénsavval preparálva fekete maradékot nem hagy. Sósavban csak mikroszkóp alatt észrevehető pezsgés közben részben oldódik, az oldat a sósav elpárologtatása és kilúgozása után ammóniumszulfocianát hozzáadására megvörösödik, tehát vas van benne, kénsav hozzáadására kalciumra jellemző gipszkristályok lépnek fel. A bepárologtatott vizes oldat maradéka ecetsavban oldva réznitrát, kálium-nitrát és nátrium-acetát hozzáadására fekete kristályképződést nem mutat, vagyis ólom nincs benne. Ezen cserép, dacára nagy vastartalmának, a benne lévő sok kalcium-karbonát miatt nem oly élénkvörös színű, mint azt várni lehetne. A festékréteget az agyag kiégetése után finoman iszapolt agyag és mész keverékével vonták be, a piros részeken sok vasoxidot kevertek a festék anyagához, a fekete helyeken széntartalmú agyagfölddel festették át. Fényét kefélés által nyerte a cserép. Fényesítése után ismét gyenge tűzbe került az edény, miközben a festékbe kevert hamuzsír okozta a festék összeállását és az alaphoz való tapadását.

XVI. Több színre festett edény töredéke. Szabálytalan cserépdarab, edény peremével. Keménysége 4°. Porózus cserép, erős oxidáló tűzben égetve. Belső felületét részben sárgásfehér, külső felületét fehér, fekete és vörös festékréteg borítja. A fehér festék kalcium-karbonátot tartalmazó agyag, vas és magnézium nyomaival. A fekete festékben szén, vas- és rézoxid van.

Magában a festékben lévő szerves anyagok erős tűzben teljesen kiégtek, s így támadtak a likacsok. A cserép festett felülete száraz, vagy vízbe mártott ruhával könnyedén dörzsölve alig ad le valamit, míg az alkohollal megnedvesített ruhát sárgás színre festi. Melegítve aromás gyanta szagot nem terjeszt. Kénsavas kezelés után stroncium-nitráttal csak igen gyér, kristályos csapadék válik ki, szerves vegyületek nyomait nem jelezve. Jelen esetben a festés technikájára nézve határozott véleményt mondani nem lehet.

XVII. Fehér festésű edény töredéke. Edényperem-töredék. Keménysége 4°. A cserép anyagában három réteget lehet megkülönböztetni. Belsejét vékony rétegben barnáspiros festékréteg és részben sárgásfehér szinterszerű réteg fedi, mely sok szerves anyagot tartalmaz. Külső felületét barnáspiros, világosabb piros és részben szürkésfehér festékréteg borítja. A cserép középső rétege fekete, mely vasat és szenet tartalmaz. A két külső rétegben kizárólag vasat mutattam ki festőanyagnak, ezenkívül réz nyomait. A szürkésfehér festékréteg kalcium és szilíciumtartalmú timföld. Az edényt redukáló tűzben fonnyasztották, azután vörös vasoxidot tartalmazó finoman iszapolt agyagfölddel vonták be; megszikkadása után mésztartalmú fehér festékkel átfestették a festett díszítéseket, s rövid ideig, de magas hőmérsékleten, oxidáló tűzben égették újra. A cserépdarab felülete így piros színét és fé-

nyét megtartotta, azonban a sok kalcium-karbonátot tartalmazó fehér festék égetés által elvesztve szénsavtartalmát felpuffadt, s így fénytelen és érdes lett.

XVIII. Rosszul kiégett, vastagfalú edény töredéke. Töredék edény fenekéről; vastag cserépdarab, nem iszapolt agyagból gyúrva. Dacára barnás színének, vonása helyenként a bisquitttáblán élénkvörös. Keménysége 3°. Nincs teljesen és egyenletesen kiégetve, csupán fonnyasztva, és egyáltalán igen durva megmunkálásra mutat. Anyaga márgás és apró kavicsot tartalmazó agyag.

XIX. Jól kiégetett, vastagfalú edény töredéke. Szabálytalan cseréptöredék, felakasztásra alkalmas átlyukasztott füllel. Külső felületén durva díszítések látszanak, melyek száraz agyagos kéz vagy durva szövésű szövet végighúzása által készülhettek. A cserépdarab belső felülete sima, de összerepedezett réteget mutat. A cserép anyaga vastartalmú, iszapolt agyagföld. Rövid fonnyasztás után erős oxidáló tűzben gyorsan égették ki, miáltal az edény anyaga egyenlőtlenül húzódott össze, s így belseje összerepedezett.

XX. Túlégett edény töredéke. Szabálytalan alakú cserépdarab, edény peremével. Keresztmetszetén három réteget lehet megkülönböztetni. A külső réteg igen vékony sárgásbarna, helyenként szürkés, és részben hiányzik. Ezen utóbbi helyen a középső fekete réteg látható. A középső réteg erősen likacsos, fekete. A belső felület rétege ismét barnás színű. A középső réteg anyaga szilícium, karbonium és vasoxidul. A külső és belső rétegben ezenkívül timföld is van. Az edény nem készült gondosan, az anyag összekeverése alkalmával sem tartották be a kellő arányt, több vasat és homokot tartalmazó szenet vettek, mint agyagot, s csak a belső s a külső felületet vonták be tisztább agyaggal. Már a redukáló tűzben történt fonnyasztás alkalmával a szén nagy része elkokszosodott, és a vassal és kvarccal salakot képezett. Oxidáló tűzben történt kiégetés alkalmával az edény valószínűleg darabokra repedt, mert nem lehetséges, hogy ily helytelen keverék nagy meleget s utána a kihűlést kibírta volna.

Vizsgálataim eredményét így összefoglalva, megállapíthatjuk, hogy a jobb edények igen finoman iszapolt agyagból készültek, a középszerű edények[nek] felületét vonták csak be igen finoman iszapolt agyaggal, a durvább megmunkálású edényeknél még az anyag megválasztására sem fordítottak gondot. A festékeket egyrészt csupán agyaggal keverve és vízzel feleresztve alkalmazták, kefélés vagy csiszolással adták meg a fényt, s utána a káliumtartalmú szilikátok megömléséig hevítették az edényt; de itt sem tartották be mindig a hőfokot, s mint láttuk, előfordult, hogy túlhevítés következtében a réteg elvesztette fényét, majd más esetben oly keveset hevítették, hogy a festék nem állott eléggé össze. Ha az égetés után a tárgy színével nem voltak megelégedve, gyantanemű anyagokkal kevert festékkel javították utána, mint azt az egyik (XIV. sz.) fehér festésű edény igazolja.

Budapest, 1915. évi október hó 19-én

Kitűnő tisztelettel
Dr. GASPARETZ Géza Elemér

Irodalom

1. DUMITRESCU, Vladimir (1979): **Arta culturii Cucuteni**. Bucureşti 1979.

2. EMLÉKKÖNYV (2002): **Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára**, 1 [*Acta (Siculica)* 2001/1], T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy 2002.

3. GASPARETZ Géza Elemér (1911): **Az antik falfestészet technikájáról**. *Archaeologiai Értesítő* XXXI, 1911, 425–432.

4. GASPARETZ Géza Elemér (1913): **Új eljárás fából készült műemlékek konzerválására**. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* VII, 1913, 1–8.

5. JUNGHANS, E.; SANGMEISTER, E.; SCHRÖDER, M. (1968): **Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europas. Studien zu den Anfängen der Metallurgie**. Berlin 1968, 248–249. In: MAREŞ 2002, 184–185.

6. LÁSZLÓ, Attila (1973): **Date privind viaţa şi activitatea ştiinţifică a lui LÁSZLÓ Ferenc în anii 1923–1925. Corespondenţa cu V. G. CHILDE. Colaborarea cu Vasile PÂRVAN**. *Studii şi comunicări* [*Aluta* V] – Muzeul Sfîntu Gheorghe, 1973, 171–205.

7. LÁSZLÓ Attila (1978): **A régész**. In: LÁSZLÓ Ferenc, **Táj és tudomány. Válogatott írások**. Bukarest 1978, 75–100.

8. LÁSZLÓ, Attila (1987): **Un chapitre de l'histoire de la recherche de la civilisation Ariuşd – Cucuteni – Tripolie: les fouilles d'Ariuşd dans le premier quart de notre siècle**. In: PETRESCU-DÎMBOVIŢA, Mircea et al. (ed.), **La civilisation de Cucuteni en contexte Européen**. BAI I, Iaşi 1987, 49–57.

9. LÁSZLÓ Ferenc (1911): **Háromszék vármegyei praemykenaei jellegű telepek – Stations de l'époque pré-mycénienne dans le comitat de Háromszék**. *Dolgozatok – Travaux* II, 1911, 175-259.

10. LÁSZLÓ, Ferenc (1924): ***Les types de vases peints d'Ariuşd (Erősd)***. *Dacia* 1, 1924 (1927), 1–27.

11. LÁSZLÓ Ferenc, CSUTAK Vilmos (1916): **A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége hatáskörébe tartozó közgyűjtemények működése és fejlődése az 1915. évben. Sepsiszentgyörgy**. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* X, 2–3. füzet. Budapest 1916, 131–139.

12. LÁSZLÓ Ferenc – CSUTAK Vilmos (1916a): **A Székely Nemzeti Múzeum igazgató-választmányának jelentése a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségéhez a Múzeum 1915. évi működéséről és állapotáról**. In: EMLÉKKÖNYV 2002, [I.] 99–110.

13. MAREŞ, Ion (2002): **Metalurgia aramei în neo-eneoliticul României – The metallurgy of copper in the Romanian neo-eneolithic**. Suceava 2002.

14. MORGÓS András (2002): **GASPARETZ Géza Elemér Antal**. In: BODÓ Sándor, VIGA Gyula (szerk.), **Magyar Múzeumi Arcképcsarnok**. Budapest 2002, 303.

15. MORGÓS András, DOMOKOS Levente (2003): **A magyar múzeumi restaurálás kialakulása Erdélyben. Neves erdélyi magyar restaurátorok**. *ISIS – Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek* 3. Székelyudvarhely 2003, 8–27.

15. SZTÁNCSUJ Sándor József (2003): **A Cucuteni–Erősd–kultúra leletei a Magyar Nemzeti Múzeumban**. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2003, 31–66.

16. SZTÁNCSUJ Sándor József (2005): **The Early Copper Age Hoard from Ariuşd (Erősd)**. In: DUMITROAIA, Gh. et al. (eds.), **Cucuteni. 120 ans des recherches. Le temps du bilan/120 Years of Research. Time to sum up**. *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis* XVI. Piatra-Neamţ 2005, 85–105.

Jegyzet

1. A DEMETER Lajos helytörténész által 2004 tavaszán megtalált dokumentumra BOÉR Hunor, a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárosa hívta fel a figyelmemet. Segítségüket ezúton is köszönöm.

2. Életrajzi és bibliográfiai adataihoz lásd: MORGÓS 2002, 303. MORGÓS – DOMOKOS 2003, 9.

3. Fontosabb közleményei: GASPARETZ 1911, 1913.

4. LÁSZLÓ régészeti kutatásairól és az ásatások történetéről: LÁSZLÓ A. 1978, 75–100. LÁSZLÓ, A. 1987, 49–57.

5. LÁSZLÓ – CSUTAK 1915, 131. A beszámoló szövege újabb kiadásban: EMLÉKKÖNYV 2002, 99–110.

6. MORGÓS – DOMOKOS 2003, 9-10.

7. A kapcsolat történetéről és a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött erősdi leletekről lásd: SZTÁNCSUJ 2003.

8. A dokumentum iktatószáma: 281-1914. A borító felirata: „*MIHALIK J. útján GASPARETZ Géza – az erősdi cserepeknek vegyi elemzésre kiválasztott tárgyak jegyzéke*".

9. LÁSZLÓ – CSUTAK 1916, 135; LÁSZLÓ – CSUTAK 1916a, 105.

10. LÁSZLÓ F. 1911, 187, 6. kép, 250–252, 92–94. kép.

11. A levél szövegét közölte: LÁSZLÓ, A. 1973, 191–192. Lásd továbbá: uo., 180–181, 73. jegyzet.

12. Az erősdi kincslelet kutatástörténete és részletes bemutatása: SZTÁNCSUJ 2005, 85–105.

13. LÁSZLÓ, F. 1924, 1–2; Uő. 1978, 190.

14. A vizsgálat eredményeiről: JUNGHANS – SANGMEISTER – SCHRÖDER 1968, 248–249, 254–255; MAREŞ 2002, 182–185.

15. LÁSZLÓ, F. 1924.

16. Lásd DUMITRESCU 1979, 15–16.

17. LÁSZLÓ, A. 1973, 200, 73. jegyzet. Uő: 1978, 96. Az említett tárgyak – egy koncentrikus vonalakkal díszített, enyhe csonkakúp alakú, peremes bronz korong két töredéke – ma is megvannak a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében. A levélben említett személy TOMPA Ferenc volt, jeles magyar őstörténész, a múzeum Régészeti Osztályának őre, később a budapesti egyetem Őrségészeti Tanszékének vezetője.

18. A tervezett monográfiáról ugyancsak egy, a MNM igazgatóságához címzett, 1925-ös levélből értesülünk. LÁSZLÓ, A. 1973, 200, 36. jegyzet.

(A családnevek majuszkulás kiemelését, beleértve a közlést, kötetszerkesztési szempontok indokolták. **Szerk. megj**.)

Raportul GASPARETZ. Date privind istoria cercetării sitului preistoric Ariuşd

(Despre publicare)

Raportul lui dr. Géza Elemér GASPARETZ, restaurator-chimist al Muzeului Național Maghiar prezintă rezultatele analizei chimice efectuate pe câteva obiecte de ceramică şi de cupru de la situl preistoric de la Ariuşd. Analiza i-a fost cerută de Francisc LÁSZLÓ, custodele Muzeului Național Secuiesc din Sf. Gheorghe, cercetător al sitului, care îi trimite obiectele la Budapesta în 1914. Analizele sunt efectuate în anul 1915. Darea de seamă cuprinzând concluziile datează din acelaşi an. Nu s-a pus problema publicării. Rezultatele urmau probabil să fie incluse în lucrările lui LÁSZLÓ referitoare la Ariuşd, dar soarta tragică a savantului a împiedicat finalizarea operei sale. Raportul a ajuns să fie un episod uitat, deşi foarte interesant al istoriei cercetărilor de la Ariuşd. Poartă interes mai degrabă din punct de vedere al istorie ştiinței, dar cuprinde şi informații, care sunt valorificabile până azi pentru cercetătorii sitului de la Ariuşd. Materialul a fost prezentat în 2005, la Odorheiu Secuiesc, la adunarea ambulantă a Societății Muzeului Ardelean.

The GASPARETZ Report. Data Concerning the History of the Research of the Erősd (Ariuşd) Settlement

(About the publishing)

The author of the report presented below was G. E. GASPARETZ, former chemist and restorer of the Hungarian National Museum, its subject is a chemical analysis made on some archaeological finds from the prehistoric settlement of Erősd (Ariuşd). The finds were sent to Budapest in 1914 by F. LÁSZLÓ, archaeologist and custodian of the Székely National Museum. The analysis and the report summarising its results were carried out during 1915. The results were intended to be published in LÁSZLÓ's studies, but his premature death prevented him in finishing his work. The report has become a forgotten but still interesting episode in the research history of the settlement.

SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM.

Iratboriték.

Év: 1914.

Irattári számok:

281

Az ügy megnevezése:

Mihalik F. ujjai Gasparetz Géza.

Az (vegyi) elemzésre kiválasztott tárgyak jegyzéke.

1. ábra

J e l e n t é s

a Sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Muzeum tulajdonát képező ./. alatt csatolt jegyzékben felsorolt tárgyak vegyi elemzéséről.

(I. 488.sz. K é s p e n g e. A meghatározásra beadott töredék oly kicsiny és annyira oxidálódott állapotban van, hogy az ötvény fajsulyát nem állapithattam meg.

2 A rozsda külső felülete zöld rézcarbonát $CuCO_3$. $Cu/OH/_2$, melyet ki-
/ vül vékony rétegben calciumcarbonát $CaCO_3$ borit. A zöld réteg alatt
3 sötétvörös réteg következik, mely főkép rézoxidul Cu_2O. Itt nyomokban sósavat is találtam, mely valószinüleg mint rézoxichlorid Cu Cl/OH/. $CuCl/OH/_2$ van jelen. A patina legnagyobb része salétromsavban pezsgés közben oldódott, a visszamaradt fehér csapadék concentrált sósavban forralva csak lassan volt felnyitható. A bepárologtatott és ujra felhigitott oldat caesiumchloriddal apró oktaeder alaku kristályos csapadékot adott. Ezen kristályok kénhydrogén behatására nem feketedtek meg. Tehát a patina ónoxidot tartalmaz. Miután a patina zöld rétege forró salétromsavban maradék nélkül oldódik, a vörös réteg azonban szemmelláthatólag annyi fehér csapadékot ad, mint a zöld és vörös réteg együttvéve: az ónoxid a vörös rétegben van. A patinától lehetőleg /de csak mechanikailag/ megtisztitott fém sokkal kevesebb ónt tartalmaz, mint azt a patina vizsgálata után lehetne következtetnünk. A rézötvény elemzése alkalmával, kétséget kizárva, selent találtam. A selen rendes körülmények között az ötvényben nem fordulhat elő, vannak ugyan selentartalmu ásványok, selentartalmu réz- és ólomvegyületek, de a réz olvasztása alkalmával a selen legnagyobb része elpárolog és az ötvénybe nem kerülhet. Itt a selen jelenléte igy is magyarázható, hogy a tárgy selen-tartalmu ásványok mellett feküdt a földben és igy került a selen a fém felületére és a rozsda okozta mélyedésekbe.

2. ábra

DÉNES István
EMŐDI János**

Két bronztárgy a Vargyas-völgyi ORBÁN Balázs-barlangból

(Kivonat)
A homoródalmási ORBÁN Balázs-barlang tágas bejárati termeit fontos lelőhelyként tartja számon a régészet. A közel egy évszázados kutatás, ásatások, foszfáttartalmú barlangi agyag kitermelése, kincskeresés és egyéb emberi beavatkozások ellenére ez a barlang még mindig tartogat meglepetéseket a régész számára. A szerzők a barlang főbejáratának közvetlen közelében, szinte a felszínen talált tokos-füles bronzbaltát, illetve egy nyílhegyet ismertetnek.

*

A Vargyas-szoros legismertebb és egyben legnagyobb barlangjának, az ORBÁN Balázs-barlangnak (1200/14) (1. ábra) a bejárati termében (Előcsarnok), 2001. március 4-én, a barlang főbejáratát elzáró hajdani kőfal maradványaitól kb. 5 m-re, a letaposott kitöltés felületen, szinte a felszínen találtam az alább ismertetett leletet (2. ábra).

A tokos-füles bronzbalta jobb éllapjának néhány cm^2-es felülete a felszínre került a taposás által (3. ábra). Az agyag lemosása után vált láthatóvá a balta felszínét beborító zöld színű rézoxid patina, kisebb-nagyobb foltokban. A nyéllyukban levő föld eltávolítása után a belső felületre rézoxiddal odaragadt fa rostok voltak megfigyelhetők. A balta nyele valamilyen keményfából (som, kőrisfa?) készülhetett, és a balta vagy a nyéllyukba beletörött favéggel, vagy a teljes nyéllel került a földbe.

A bronzbalta súlya 250 g, hossza 9,5 cm. Öntési varratai részben épen megmaradtak, részben le vannak reszelve. Élhossza 5 cm, élén több kisebb csorbázat látszik. Éllapjain élkihúzó kalapálás nyomai tűntek elő a patina eltávolítása után. Az élvégek az öntési varraton le voltak reszelve, majd utólag a kalapálás nyomán a reszelési élek betüremkedtek.

A nyéllyuk szabálytalan ovális formájú. Átmérője a tengely irányában 2,8 cm, keresztben 2,5 cm. Mélysége 5 cm. Füle ép, külső felén öntési varrattal.

Díszítése a balta felületéből jól kiemelkedik. A nyéllyuk alatt jobban kiugró, körbe futó borda helyezkedik el. Alatta, a füllyuk közepe táján, majd ez alatt 5 mm-re újabb két vízszintes borda van, de ezek nem futnak körbe. A fül előtt és a szembeni öntésvarrat előtt megszűnnek. Ezek alatt a jobb oldalon hat darab 2,5 cm hosszú, míg a bal oldalon négy darab 2,7 cm hosszú függőleges borda látható. A függőleges bordákat a balta derekán vízszintesen álló borda határolja. Ez alatt kezdődik az éllap (4. ábra).

Teljesen azonos formájú és díszítésű példányt nem ismerünk. Analógiaként mégis megemlíthetjük a **Bereg-megyei** baltát[1], mely szórvány lévén nem nyújt kronológiai támpontot, a **nyírturai** példányt (Gáva kultúra, Ha A)[2], melynek azonban a szájperemén több borda van, a **plešanyi** leletben levőt, melynél az ornamentika a két oldalán nem egészen azonos,[3] és több vízszintes borda van a nyakán (Ha B1), valamint az **ispánlaki** gyűjtelékes leletben levőt, mely azonban törött, a szájrésze hiányzik (Ha A1).[4]

Ritka eset, hogy a fanyél maradványai még 3000 év után is megőrződjenek a balta belsejében. Ilyen esetet ismerünk a **nyírkarász– gyulaházai** leletből, ahol két baltának is nagyobb darab nyélmaradványa maradt meg.[5]

Egy különálló, elszigetelt tárgyról lévén szó, nehéz megítélni hogy egy az őskorban elvesztett szerszámmal van-e dolgunk (szerintünk ez kevésbé hihető, a barlang szájánál ugyanis elegendő világosság van, bárki utólag megtalálhatta és elvihette volna), vagy egy áldozatbemutatásról, melyre számos példa van, többek között ebből a barlangból is.

A második tárgyat – egy kisméretű bronz nyílhegyet – a bejárati teremből továbbvezető folyosón, egy ma is betemetetlen ásatási gödör

* *Acta (Siculica)* 2006/2, T3, Sf. Gheorghe, Sporturilor 8A, RO-520085
** Oradea, PAVEL 4/5, RO-410210
DÉNES István (Okland, 1954 – Barót, 2005), a kitűnő geológus, barlangkutató, régész távozása az utóbbi évek legnagyobb vesztesége számunkra. Tartozásaink rendezéséig is, köszönjük, hogy barátai lehettünk. DKI

kihányt földjének tetején mosta ki a csepegő víz, így szórványként kell értékelnünk (5. ábra).

A töredékes nyílhegy korrodált állapotban van, a hegye letört, jelenlegi hossza 38 mm. Lehet, hogy a nyele is hosszabb volt, s ennek végén is valószínűleg törés van. A lapos tárgy 0,8 mm vastagságú lemezből készült, egyik oldala teljesen sík, a másik oldalon viszont a széleket lecsiszolták, a nyélnél is.[6]

Bronzkori nyílhegyek igen kis számban kerültek elő, és ezek különböző formájúak, kevéssé hasonlítanak az ORBÁN Balázs-barlangban talált hegyre, legkevésbé az üreges nyelűek.[7] Itt jegyezzük meg, hogy távolabbi vidékek bronzkori településeiről ismertek hasonló, de még kőből készült nyílhegyek.[8] Megbízható analógiák hiányában így nyílhegyünket a középső bronzkor végére – a késő bronzkorba helyezhetjük, kultúrához kötése bizonytalan.

Jegyzet

1. BERNAKOVIČ, K. (1960): *Slov. A*rch. VIII/2. 385. III/2. t.

2. KEMENCZEI, T. (1984): **Die Spätbronzezeit Nordost Ungarns**. Budapest. 429. CCXIX/a, 5. t.

3. NOVOTNA, M. (1970): *PBF.* IX/3. **Die Äxte und Beile in der Slowakei.** München. 1970. 52/B.1. t.; NOVOTNA, M. (1970): **Die Bronzehortfunde in der Slowakei. Spätbronzezeit**. Bratislava. 1970. LII/9. t.

4. PETRESCU-DÂMBOVIȚĂ, M. (1977): **Depozitele de bronzuri din România.** Bucureşti. 195/7. t.

5. MOZSOLICS, A. (1973): **Bronze und Goldfunde**. Budapest. 67/4,5. t.

6. Ez kizárja azt a lehetőséget, hogy a lemez nem nyílhegy, hanem egy lószerszám részeként szolgáló lánc végén lévő csüngő lenne: CHIDIOŞAN, N. (1977): *SCIVA*. 28. 1. 61. old. 3/B. ábra.

7. WILWONSEDER, K. (1937): **Die mittlere Bronzezeit in Österreich**. Wien–Leipzig. 46/4. t. (Haiderbauer, 4. sír); KAZIMIERZ, M. (1973): *Materialy i sprawozdania.* Rzeszov. 23. old. VII/8,9. t. (Lausitz-kultúra–Tarnobrzeg-csoport, Br D/Ha A1); I. K. SVESNIKOV (1973): *Slov. Arch.* XXI/1. 19. old. 4/9. ábra (Gonciarovici, középső bronzkor; nyílhegy vagy *miniatűr tőr?*).

8. RIBAKOVA, B. A. (szerk.) (1987): **Arheologia SSSR**. Moskva. 80. old. II. t. (Fatianovo- és Volosovo-kultúra); BEREZOVSKAJA, I. (1972): **Sredni period bronzovo veka v severnoj Ukrajne**. Kiev. V/5, XXXIII/4. t.

(A családnevek majuszkulás kiemelését kötetszer kesztési szempontok indokolták. **Szerk. megj.**)

Două piese de bronz din peştera ORBÁN Balázs din Cheile Vârghişului

(Rezumat)

Articolul prezintă două piese de bronz găsite în peştera ORBÁN Balázs din cheile Vârghişului (Peştera Mare de la Mereşti). Prima este un celt cu un ornament mai rar întâlnit, analogiile cunoscute nefiind întocmai perfecte. De notat este faptul că în interiorul lui se mai păstrau urmele cozii de lemn. Celalaltă piesă este un vârf de săgeată fragmentar cu o formă de asemenea rară, având analogii mai degrabă între săgeţile de piatră cioplită din epoca bronzului, decît printre săgeţile de bronz ale epocii amintite, începutul epocii următoare.

Two Bronze Pieces Found in the ORBÁN Balázs Cave in Vargyas (Vârghiş) Gorge

(Abstract)

The article presents two bronze pieces found in the ORBÁN Balázs cave from Vargyas (Vârghiş) gorge (Mereşti, Harghita County). The first is an axe having a very rare ornament, almost unknown. What is interesting to be mentioned is that in it's handle hole there were pieces of the wooden handle. The other piece is a bronze arrow point having a rare form resembling more to chopped stone points of the age or than to those from the beginning of the next age.

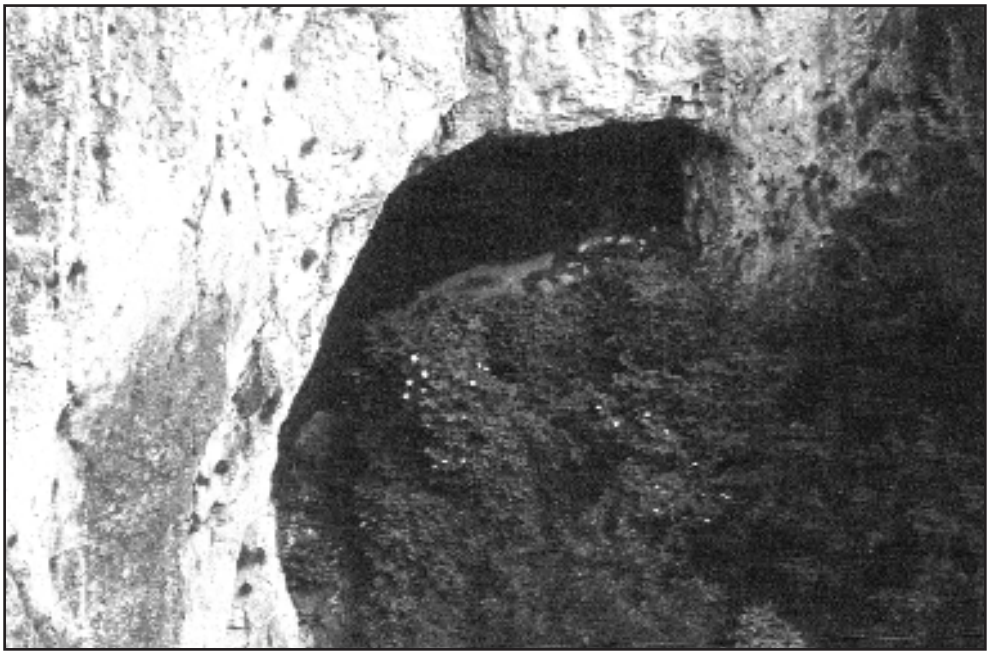

1. ábra Az ORBÁN Balázs-barlang bejáratának fényképe

2. ábra A bronzbalta előkerülési helyén

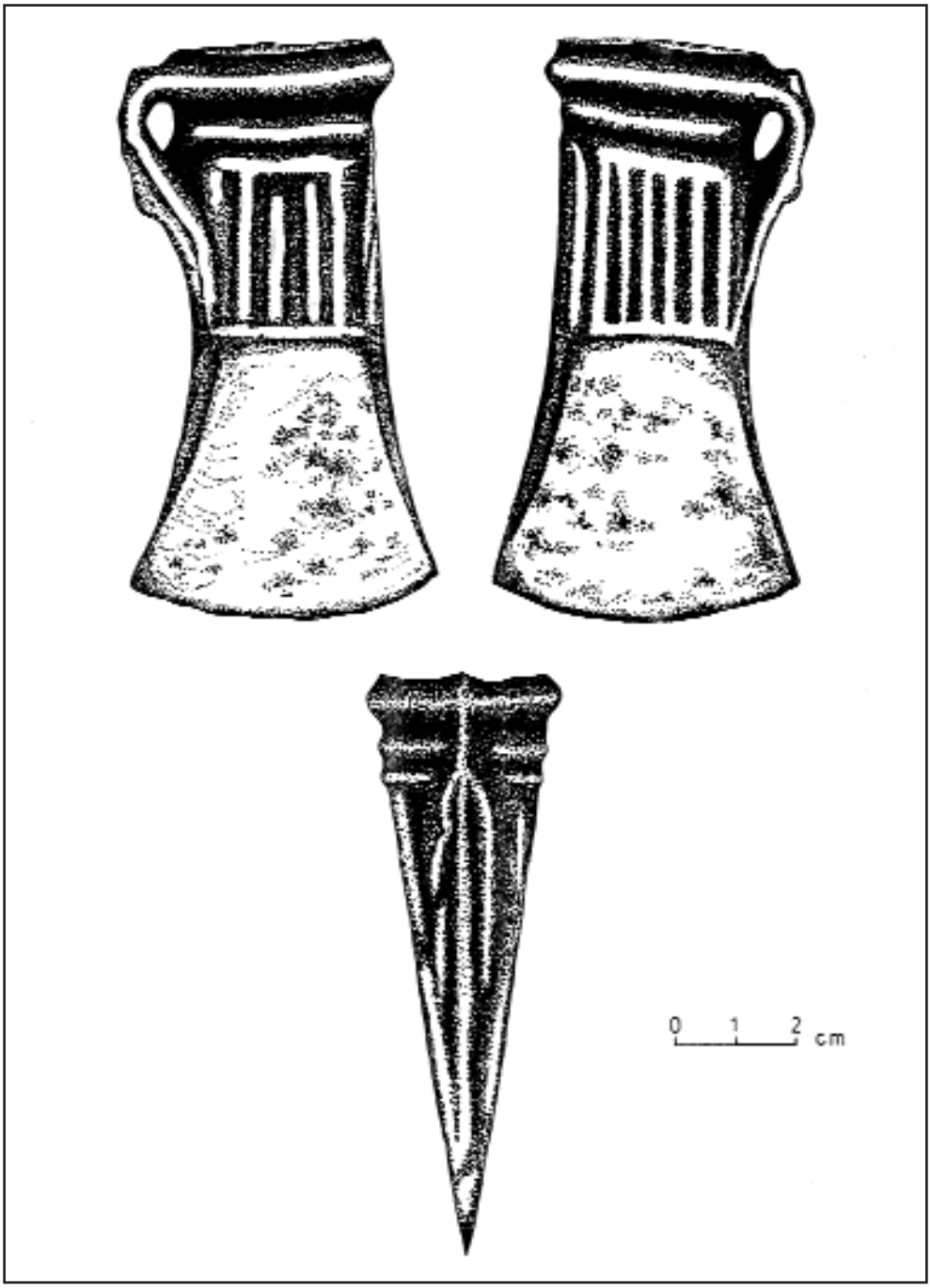

3. ábra A tokos-füles bronzbalta és bronz nyílhegy rajza

EMŐDI János

Bronzleletek a homoródalmási ORBÁN Balázs-barlangból

(Kivonat)
Az elmúlt évek kutatásai kimutatták, hogy a bronzkor végén Erdély számos barlangját használták temetkezési helyül valamint áldozatok bemutatására. Ritka esetként a homoródalmási ORBÁN Balázs-barlangban egymás mellett két ilyen, isteneknek felajánlott „kincs" került elő. Tárgyainak jellegét figyelembe véve valószínűsíthetjük, hogy az első leletegyüttest egy bronzöntő mester helyezhette el a barlangban. A szerző felveti annak lehetőségét is, hogy akkortájt a bronz előállításához szükséges ónt nem Európa távoli részeiből szerezték be – ahogy a kutatók általában feltételezik –, hanem helyben bányászták, mára már kimerült bányákban.

*

Az 1990-es évek elején ismételten átvizsgáltuk a Vargyas-völgyi[1] ORBÁN Balázs-barlangot[2] (1. ábra) újabb, a barlangkutatás hőskorából való feliratok után kutatva[3]. Ez alkalommal a bejárati terem keleti részén, egy a külső fénytől még eléggé megvilágított ponton (2. és 12. ábra), az itteni régi ásatási gödör falának szélén észrevettünk egy kis zöldesszürke foltot, amely elárulta, hogy ott valószínűleg réz- vagy bronztárgy rejtőzik. Ettől a ponttól kezdve, a leereszkedő mennyezet alatt, ahol már csak térdelve lehet haladni – és ami miatt a régi gödör kiásása is csak eddig terjedt – több négyzetméteres területen a barlangi lerakódás felső része a kifagyás eredményeként apró mészkő törmelékrétegből áll. A kövek között igen kevés humusz, csontszilánk és itt-ott neolitikus, réz- és bronzkori kerámiatöredék volt elszórva. Ebben a felszíni kavicsrétegbe mélyített kis gödörben feküdt a bronzlelet, melynek felső tárgyai alig 8-10 cm-re voltak a felszíntől. A lelet a következő bronztárgyakból áll (3–6, 8–10 kép):

1. Tokos-füles balta, szájkeresztmetszete közel kerek. Magasság (M) 13,5 cm. Súly (S) 440 g.

2. Tokos-füles balta, szájkeresztmetszete kissé ovális, füle hibásan öntött. M. 15 cm, S. 530 g.

3. Tokos-füles balta, szájkeresztmetszete ovális, füléből hiányzik egy darab (hibás öntés). M. 13 cm, S. 440 g.

4. Tokos balta töredéke, háromszögdíszítés maradékával, korrodált. S. 35 g.

5. Tokos véső, szájkeresztmetszete majdnem kerek. M. 11 cm. S. 80 g.

6. Horgos sarló, korróziós foltokkal. S.220 g.

7. Horgos sarló, korróziós foltokkal, hegyénél öntési hibákkal. S.105 g.

8. Nyélnyújtványos sarló, nyelén három bordával, ebből kettő a pengén is fut, korróziós foltokkal. S.140 g.

9. Nyélnyújtványos sarló, nyelén öt, pengéjén három bordával, korróziós foltokkal. S. 110 g.

10. Nyélnyújtványos sarló, nyelén két bordával, melyek a pengén is futnak, korróziós foltokkal. S. 93 g.

11. Nyélnyújtványos sarló nyél- és pengetöredéke, korróziós foltokkal. S. 10+50 g.

12. Gravírozó tű. Sárgabronz, korróziós foltokkal. Hossza 12,5 cm. S. 5 g.

13. Csukló vagy karvédő lemez töredéke, a közepén futó merevítő bordán és szélein rovátkolt dísz. Kívül zöld patinás korróziós foltokkal, belső részén korrodált. S. 5 g.

14. Karperec párhuzamos bordadísszel, végei egymás mellé hajlítva, szürkészöld patina, kiterített hossza 24,8 cm. S. 80 g. (valamennyi karperec kerek átmetszetű).

15. Karperec, az előbbihez hasonló. H. 24,5 cm. S. 80 g.

16. Karperec háromszög mintával, vörös bronz, korróziós foltokkal. H. 25,9 cm. S. 105 g.

17. Karperec az előbbivel azonos mintával, sárga színű bronz korróziós foltokkal. H. 25,8 cm. S.105 g.

18. Karperec ferde irányú párhuzamos vonalköteg-mintával, vörös színű bronz, korróziós foltokkal. H. 26,7 cm. S. 105 g.

* *Acta (Siculica)* 2006/2, T3, Sf. Gheorghe, Sporturilor 8A, RO-520085
** Oradea, PAVEL 4/5, RO-410210

19. Zárt karperec, korróziós foltokkal. Külső átmérő 11,8 cm; rúdátmérő 0,9 cm. S. 160 g.

20. Zárt karperec, az előbbihez hasonló. S. 150 g.

21. Nyitott végű nyakperec, végei egymás mellé hajlítottak és lapítottak, felületén a külső oldalán egy 2 cm-es hosszanti, repedésszerű sekély vájat; párhuzamos vonalkamintával, Összefüggő sötétzöld patina. Átmérő 11,1–11,3 cm; huzalátmérő 0,5 cm. S. 40 g.

22. Kúpok sárgaréz lemezből, 37 db. M. 2-3 cm. (6, 8. ábra)

23. Bronzlepény része. S. 1665 g.

24. Bronzlepény. S. 1550 g.

A tárgyak a következőképpen helyezkedtek el: a gödör alján feküdt a két bronzrög és a balták, ezek fölött a sarlók, a véső és a tű, legfelül pedig a nyak- és karperecek. A kúpokból egyaránt találtunk az alsó és a felső tárgyak között, néhány kúp egymásba volt illesztve, és így a rozsda összeragasztotta őket. Két kúp belsejében, a csúcsánál 2–3 mm vastag, rézsókkal átitatott, sodrott fonalmaradványt találtunk; a többi tárgyra ráhelyezett kúpokat minden bizonnyal felfűzték eredetileg. A lelet fényképezése és felszedése után a gödör aljának egy pontján kevés szürkésfehér por és egy kb. 2 cm hosszú, lapos bronz(?)darabka volt látható.

Átvizsgálva a gödör közvetlen közelében lévő felső kavicsréteget, az előbbitől mintegy méternyi távolságra, alig néhány centiméterre a felszín alatt egy újabb, kisebb bronzlelet került elő, mely 8 db. egymásra helyezett láb- és karperecből áll (7, 11. ábra). Alulra a kar-, felülre a lábpereceket helyezték el:

1. Karperec trapéz és háromszögeket képző párhuzamos vonalkötegmintával, végei összeérnek, anyaga vörösbronz. H. 24,5 cm. S. 94 g.

2. Karperec vonalkötegmintával, szürkés patinával, végei összeérnek: H. 25,4 cm. S. 11 g.

3. Karperec trapézokat képező vonalkötegmintával, végei összeérnek, anyaga vörösbronz szürkés patinával. H. 26 cm. S. 85 g.

4. Karperec háromszögmintával, végeit egymás mellé hajlították, anyaga vörösbronz, szürkés patinafoltokkal. H. 25,2 cm. S. 80 g.

5. Zárt lábperec, szürkészöld patina fedi, átmérő 12,6 cm, rúdvastagság (V) 0,9-1 cm. S. 210 g.

6. Zárt lábperec, szürkészöld patina, átmérő 12,8 cm., V. 0,9-1 cm. S. 226 g.

7. Zárt lábperec, szürkészöld patina, átmérő 12,8-13 cm. V. 0,9 cm. S. 215 g.

8. Zárt karperec, vörösbronz, felületén 5 kis lyuk (öntési hibák); átmérő 8,2 cm.V. 1 cm. S. 120 g.

Mivel a tárgyakat csak egy vékony, laza kavicsréteg fedte, a lecsepegő víz vastag mészkőréteget vont mindkét lelet szinte valamennyi tárgyára,[4] ezt nátriumhexametafoszfátos fürdővel eltávolítottuk.

*

A három balta az ún. erdélyi balták legrégebbi, A1 (3/1. ábra) és A2 (3/2,3. ábra) típusaihoz tartoznak,[5] az ópályi és domahídi (Uriu-Domăneşti) bronzleletek jellegzetes tárgyai, míg a töredék (5/4. ábra) egy másik, többnyire fül nélküli baltatípushoz tartozott, melyet a keletalpi vidékeken gyártottak először, és a Kárpát-medencében a Br D folyamán jelennek meg, de nagyobb számban a Ha A1-ből ismerjük őket.[6] A véső egyszerű formájú, díszítetlen, keltezésre kevéssé alkalmas.

A horgos sarló (3/6,7. ábra) szintén az Ópályi és Uriu-Domăneşti típusú leletekhez tartozik.[7] Gyakran jelenik meg együtt a fent említett A1-2 baltákkal,[8] az erdélyi Cincu-Suseni jellegű leletekben már csak mint régi, használt, törött, beöntésre váró tárgy van jelen.[9]

Szintén még a Br D folyamán jelennek meg a leletünkben szereplő nyélnyújtványos sarlók (4/8–11. ábra). A 8 sz. sarló nyélkiképzésére nem találtunk pontos megfelelőt. A következő sarló (4/9. ábra) egyetlen jó analógiáját a távoli Pécs II leletből ismerjük[10], a harmadik sarlóhoz (4/10. ábra) is mindössze két, aránylag hasonló darabot említhetünk.[11] A leleteink között van két, valószínűleg összetartozó sarlótöredék is (4/11. ábra). Amennyiben rekonstrukciónk helyes, a sarlóra a felőri (Uriu) leletben találunk analógiát.[12]

Leletünk tűje – tulajdonképpen ár – (5/12. ábra) nem tekinthető kormeghatározó

tárgynak. A szerszám egyik végét fanyélbe szúrták, és hogy ne forduljon el, laposra kalapálták. Két azonos formájú darabot idézhetünk a darab kapcsán, mindkettő Ha A1-ből származik.[13]

A vonalkázott bordázatú és szélű lemeztöredék valószínűleg karvédő tekercs maradványa, s így a lelet egyik régi típusú darabja, analógiái még a késő bronzkor elejéről valók.[14] Hasonló díszítésű, de középborda merevítő nélküli s inkább keskenyebb kartekercs töredékeket ismerünk a sonkolyosi Magyar-barlangból,[15] s mint régi, törött, beöntésre váró tárgyakat, a marosújvári leletből.[16]

A bordázott karperecek (5/14–15. ábra) az ópályi, Uriu-Domăneşti-i raktárleletek jellegzetes darabjai, és igen nagy számban kerültek elő. A 16. és 17. sz. karperecek ornamentikájára nem találtunk pontos analógiát, a háromszögdíszítés a Br C és Br D folyamán volt igen elterjedt, az utóbbi periódusból jópár, megközelítően hasonló darabot ismerünk,[17] a Ha A1-ből csak kettőt.[18] A 18. sz. karperec egyetlen pontos analógiáját Szabolcsbákáról ismerjük (Ópályi szint),[19] a párhuzamos vonalkötegek ilyenszerű vagy megközelítően hasonló elrendezése a Br D folyamán volt gyakori, a kötegek széleinek apró rovátkolása is ekkor terjedt el,[20] így darabunkat egész biztonsággal keltezhetjük az említett lelethorizontba.[21] A 19–20. sz. zárt karikákat belső átmérőjük után ítélve (9,8 cm) szintén karpereceknek kell minősíteni (lábra legfeljebb egy gyerek húzhatta fel). Ilyen átmérőjű és keresztmetszetű darabokat csak a dedrádi letből ismerünk, ahol azonban ezek.[22]

A nyitott végű „lábpereceket" (5/21. ábra) a Br D folyamán[23] és a Ha A-ban egyaránt használták.[24]

A lelet 37 db. bronzlemezből készült kúp alakú díszt is tartalmaz (6, 8. ábra). A legtöbb ilyen kúpot, számszerint 300 darabot Br D letekből ismerjük,[25] de kis számban néhány Ha A leletegyüttesben is fellelhetők (összesen 20 db.).[26] A Br D leletekben a kúpok talpának szélét vagy a kúpok közepét többnyire 1–3 poncolt pontsorral díszítik (Felsődobsza, Viss, Kenézlő), vagy pedig díszítetlenek. A későbbiekben olyan példányokat is találunk, melyeknek elkészítéséhez főleg eltört bronzövek feldarabolásából származó lemezdarabokat használtak. A barlangunkban talált 37 kúp közül egy pontsoros díszítésű (6/20. ábra), 17 db. díszítetlen és 19 övtöredékből készült (6/1–19. ábra). Utóbbiak lemezei nem egyforma vastagságúak, több különböző lemezből származnak, a díszítéstöredékek is különböző mintázatú, Br D és Ha A1-ben készített övekre utalnak. A különböző helyeken talált kúpok egy része 2–4 cm magas, és valószínűleg nyaklánccként viselték őket[27]. Más letekben viszont 8–9 cm magasságúak, s ezeket esetleg lószerszámdíszként is használhatták, hasonlóképpen mint az öntött bronzból, háromszögű nyílásokkal áttört kúpokat (ampix).

MOZSOLICS Amáliának az ún. *bronzlepények*ről szóló tanulmányában szereplő 100 lelőhely közül 13 a mai Erdély területén van.[28] Az Almási-barlangban talált két darab közül az egyik (9/1. ábra) az ún. „Runde Gusskuchen" típusba sorolható, egy ilyen pogácsának feldarabolásából származó kb. ötödrész. E típusból különböző, néha 4–10 kg-ot nyomó példányok is előkerülnek, darabunk eredeti súlya 7–8 kg lehetett, tehát a nagyobb példányok közé sorolható.[29] A másik bronzdarabnak a laposabb végéből egy kisebb szeletet levágtak (9/2. ábra). Ehhez a példányhoz a kaszapusztai és ispánlaki (Şpălnaca) leletben találunk hasonlót.[30]

Az első leletbe tartozó tárgyak összsúlya 6,423 kg.

*

A második leletben talált díszített karperecek közül az 1. és 4. sz. analógiáit jónéhány Br D[31] és egy Ha A1 leletből ismerjük,[32] a 3. számúra a tartolci (Tîrşolţ) Br D lelet karperecét említhetjük.[33] A 2. számú az összes karperec közül a legkopottabb, sokáig használhatták, mintájához hasonlót nem találtunk, de az ilyen jellegű díszítések Br D-re vallanak. A II. lelet kisebbik zárt bronzkarikájának belső átmérője 6,4 cm, így ez gyerek- vagy női karperec lehetett (7/8. ábra). Hasonló méretű pereceket Ha A és B1 korú letekből ismerünk.[34] A három nagyobb átmérőjű lábperec[35] (7/5–7. ábra) analógiáit csak a csíkszentkirályi bizonytalan keltezésű leletből ismerjük.[36]

A II. lelet tárgyainak összsúlya 1,145 kg.

*

Mivel leleteinkben nagyobb számú karvagy lábperec is szerepel, s ezek típusaival többen is foglalkoztak, itt csak nehány sorban térünk ki külön rájuk. A karikák jelentősége, szerepe sokáig tisztázatlan volt, olyannyira, hogy MOZSOLICS Amália például részben az ún. rejtélyes tárgyak („enigmatische Gegenstände") körébe utalta őket.[37] A téma irodalmának legújabb áttekintését SZABÓ Géza adja, akinek a kisdorogi és szakályi karikaleletek multidiszciplináris feldolgozása lehetővé tette a karikákkal kapcsolatos néhány fontos probléma megoldását.[38] A kutatók a karikákat pénzhelyettesítő, értékmérő eszköznek tekintették („karikapénz").[39] Közülük elkülöníthetők azok a darabok, melyeket dísztárgyként is viselhettek. Ilyennek tekinthető a leletünkben szereplő vékonyszálú, egymáshoz hajlított végű, díszített karika (5/21. ábra), ennek patinája csak hoszabb viselés után alakulhatott ki. A többi, vastag keresztmetszetű zárt karikát kar- vagy lábpereceknek tartja a szakirodalom, s a néprajzi kutatásokat figyelembe véve ezt el kell fogadni. Esetünkben három példányt összefüggő patina fed, ezeket valószínűleg valóban viselték. A másik kettőnek csak ingot (lingot, lingou) szerepe lehetett. Biztosan csak ingot szerepe volt a kisebb zárt karikának (7/5. ábra), mert ezt sem lábra, sem karra nem lehet felhúzni. A kutatók szerint a karikák súlya a mykénei súlyrendszerhez igazodott.[40]

A barlangban talált fémtárgyak készítéséhez különböző ötvözetű bronzot használtak. Elég ha az említett karikákra utalunk, melyek különböző színű anyagból készültek (rézvörös és sárga árnyalatú bronzok), az ötvözéshez használt fém, elsősorban az ón mennyisége függvényében. A hazai szakirodalom szerint a bronz készítésénél használt ónt nyersen vagy ötvözetek formájában Európa középső vagy nyugati vidékeiről szerezték be, mivel területünkön nem voltak, s ma sincsenek bányászatra alkalmas tartalékok. Véleményünk szerint a hazai ónbányászat lehetőségét nem lehet teljesen kizárni, lelőhelyek korábban létezhettek, csak a jó három évezred óta tartó kitermelés után ezek már kimerültek. Az ónérc eloszlása országos, de egyazon lelőhely viszonylatában is igen egyenletlen, az ón hol csak nyomokban, hol egyszerre nagyobb koncentrációkban jelentkezik, s ha ma a hazai lelőhelyeken sehol sem éri el azt a mennyiséget, mely egy gazdaságos, folyamatos kitermelést biztosítana, az ókorban az akkori szükségletekhez viszonyítva a helyzet egésszen más lehetett. FÉNYES Elek 19. századi adatai szerint „Rézbányán (évi) 500 mázsát (bányásztak és) találtatik Báródon is, Meziádon és Belényesben" (valószínűleg Bondoraszó környékén).[41] Az erdélyi réznek köszönhetően egyébként itt és a Felső-Tisza vidékén kontinensünk egyik legfontosabb bronzipari központja virágzott. Amennyiben ez önszükségletét nyugatról fedezte volna, ennek az intenzív cserekereskedelemnek több nyoma maradt volna, miként számtalan nyoma maradt az északról a Földközi tengerig vezető kereskedelmi útnak („borostyán út").

*

Az ORBÁN Balázs-barlang két leletét egymás mellé ásták el, egyszerre, egyidőben vagy csekély időkülönbséggel, így a két leletet egykorúnak tekinthetjük, időbesorolásukat, természetüket együtt tárgyalhatjuk.

Mint láttuk, a tárgyak legnagyobb hányada az Uriu-Domăneşti- és Ópályi-típusú bronzleletek jellegzetes darabja; kisebb részük készítése ugyanekkor kezdődött, de folytatódott a Ha A1-ben is. Egyedül a zárt karperecek azok, amelyeket Ha A-nál régebbi leletekből nem ismerünk, a kisebbek előfordulnak viszont még a Ha B1 periódusban is; ezek képezik a leletegyüttes legfiatalabb darabjait. Mindezeket figyelembe véve a két lelet elrejtésének idejét a Ha A1 folyamára tehetjük.

Felvetődik a kérdés, hogy kik helyezték el a leleteket a barlangba. A válasz nem egyszerű, jelenleg nincsenek biztos adataink a Homoródalmási-barlangot a Ha A periódus folyamán körülvevő régió etnokulturális képéről. A bronzkori Wietenberg-kultúra ekkor már nem létezett, az őt követő Noua-kultúrára vonatkozó adatok pedig hézagosak, még a kultúra kezdeti időpontjáról és végéről sem rendelkezünk biztos támpontokkal. Az elmúlt években a Noua-kultúrát

célzó kutatások nem tisztázták megnyugtatóan a vele kapcsolatos kérdéseket, ugyanakkor újabb adatokat szolgáltattak például elterjedésére vonatkozólag. Ehhez a területhez a Vargyas völgye is hozzátartozott, sőt magában az ORBÁN Balázs-barlangban is találtak korábban tipikus Noua-edényt.[42] Így elvileg lehetségesnek tűnne, hogy a leletet a Noua-kultúra hagyatékának tekintsük. Ellenvetésként azonban felhozhatjuk, hogy Erdélyből eddig mindössze 1–2 olyan bronz gyűjtelékes lelet ismeretes, mely esetleg e népességhez köthető.[43] Másrészt a barlangok felhasználása kultikus célokra az ország nyugati szélén élő lakosságra jellemző a Br D–Ha A1 folyamán,[44] és főleg ez a lakosság hatolt be Erdélybe a Ha A1 elején, ugyanakkor kérdéses, hogy a keletről jött Noua-népességnek voltak-e ilyen jellegű, a hitvilággal kapcsolatos és barlangokhoz köthető szokásaik.

A környék eddig Ha A korúnak vélt vaskori leleteit, például a rétyi település anyagát újabban későbbinek (Ha B) ítélik a kutatók.[45] Minden valószínűség szerint azonban a vidék vaskori kultúrájának kell legyen egy korábbi fokozata is. Erdélyben jónéhány lelőhelyen került elő kisebb-nagyobb számú, kora vaskori jellegzetességeket mutató régészeti anyag,[46] de ezek pontosabb időbehatárolását annak idején nem végezték el. Közöttük lehetnek a hiányzó Ha A fokozat leletei.[47] A barlangban talált leleteket ehhez a nem teljesen körvonalazódott kultúrszinthez kötnénk, melynek a kialakulása a vidéken a Ha A1 folyamán kezdődhetett, s bár bekebelezhette a maradék helyi késő bronzkori[48] és a különben gyér Noua-kultúra népességét, valójában nyugatabbról érkezett ide, a Susani, Igric, Gáva népességek kelet felé való húzódása eredményeként. A behatolók azonban csak fokozatosan haladtak előre. Ezzel kapcsolatosan megjegyezzük, hogy Erdély délkeleti sarkából mindössze egyetlen Ha A1-be sorolt bronzleletet ismerünk,[49] így leleteink valóban hézagpótlók.

Az elmúlt évek régészeti kutatásainak eredményei megkönnyítik leleteink természetének megítélését. Esetünkben nem egy veszély alkalmával elrejtett két „kincsről", vagyonról van szó, hanem kultikus céllal végzett áldozatbemutatásról. Ilyen leletek nagy számban kerültek elő Erdély területén, ha a leletközlők nem is minden esetben ismerték fel vagy bizonyították be ezek kultikus jellegét.[50] Természetesen a barlangi kultikus leletek sokkal kisebb számban ismertek[51], de a sötét folyosók háttere ezeknek bizonyára misztikusabb hangsúlyt adott.

Az Almási-barlangban a két külön lelet alig több, mint egy méter távolságra egymástól került felszínre. Ez azt sugalja, hogy vagy két egyidejű áldozatbemutatásról van szó, mely a bronztárgyaknak nyilván egyazon törzsközösség két tagja vagy csoportja általi elásásával járt, vagy két kisebb időkülönbséggel elhelyezett áldozatról, melynek elásói ugyanazon személyek vagy ugyanannak a törzsközösségnek tagjai.

A két áldozati gödör leletösszetétele különböző. Az első lelet gravírozó tűje, a törött tárgyak, a két hibás fülű balta (fül nélkül a szerszám nyélhez rögzítése, használhatósága bizonytalan) és a két bronzlepény leginkább arra utal, hogy az áldozatbemutató egyén egy bronzöntő mester lehetett. Közismert ezeknek a mestereknek az egykorú közösségekben, társadalmakban elfoglalt előkelő helye – a görög mitológiában közvetlenül az istenek után következtek –, így természetes, hogy őket illette meg a közösség nevében történő áldozatbemutatás elsőbbsége, illetőleg ők voltak abban a helyzetben, hogy megfelelő értékű felajánlást tehessenek.[52]

A csak karpereceket tartalmazó második lelethez hasonló jellegű, főleg egytípusú tárgyakat magába foglaló áldozatbemutatásra számos példa van, ezek közül csak a szintén karperecekből álló Vadul Izei-i, Br D-be keltezett leletet említjük meg.[53]

A két lelettel a homoródalmási ORBÁN Balázs-barlang az ún. „Versenkungshöhlen für Sachbesitz" kategóriába sorolható.[54]

Irodalom

1. BADER, Tiberius (1996): **Neue bronzefunde in Nordwestrumänien**, in: **Festschrift für A. MOZSOLICS**, Budapest

2. BERNJAKOVIČ, K. (1960): *SlovArch*, VIII/2

3. CIUGUDEANU, Horia (1994): **The early Hallstatt period (1200–700) in South-Eastern Europe**, Alba Iulia

4. CIUGUDEANU, Horia (1997): *Apulum,* XXXIV

5. COMŞA, Eugen (1965): *SCIV*, 16, 1

6. DÉNES István, EMŐDI János (2002): **Régi feliratok a Vargyas-szoros barlangjaiban**, *Erdővidéki lapok*, III évf. 4. sz., 4

7. DUMITRAŞCU, Sever; CRIŞAN, Ioan (1989): *Crisia*, XIX

8. EMŐDI, Ioan (1978): *SCIVA*, 29, 4

9. EMŐDI, Ioan (1980): *SCIV*,31, 2

10. EMŐDI, Ioan (1985): *Thraco-Dacica*, VI, 1–2

11. EMŐDI János (1992): *Karszt és barlang*, Budapest, *Special Issue*, 21

12. EMŐDI, Ioan (1997): *AMN*, 34/1

13. EMŐDI János (2001): **Erdélyi barlangfeliratok**, *Pártiumi füzetek*, Nagyvárad, 17

14. FÉNYES Elek: **Magyarország Geografiája**

15. GARAŠANIN, M. (1975): **Les depots prehistoriques de la Serbie et de la Voivodine**, Belgrad

16. GORAN, Cristian (1982): **Catalogul sistematic al peşterilor din România**, Buc.

17. HOREDT, Kurt (1953): *Materiale şi cercetări*, I

18. KACSÓ, Carol (1996): **Der Bronzefund von Crasna Vişeului**, in: **Festschrift für A. MOZSOLICS**, Budapest

19. KEMENCZEI Tibor (1965): *JAMÉ*, 6

20. KEMENCZEI Tibor (1979-80): *EMÉ*, XVI–XVII

21. KEMENCZEI Tibor (1983): *AÉ*, 110/1

22. KEMENCZEI, Tibor (1984): **Die Spätbronzezeit Nordostungarns**, Budapest

23. KEMENCZEI, Tibor (1991): *FoliaArch*, XLII

24. KEMENCZEI, Tibor (1996): **Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen**, in: **Festschrift für A. MOZSOLICS**, Budapest

25. KŐSZEGI Frigyes (1984): **A történelem küszöbén**, Budapest

26. MARCU, Mariana (1976): *Muzeul Naţional*, III, Bucureşti

27. MARINESCU, G. (1979): *Marisia*, IX

28. MOZSOLICS, Amália (1963): **Bronzefund von Ópályi**, *AAH*, 15

29. MOZSOLICS, Amália (1967): **Bronzefunde des Karpatenbeckens**, Budapest

30. MOZSOLICS, Amália (1973): **Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens**, Budapest

31. MOZSOLICS, Amália (1984): *Bericht der Römisch-Germanischen Kommision*, 65

32. MOZSOLICS, Amália (1985): **Bronzefunde aus Ungarn**, Budapest

33. NISTOR, F.–VULPE, Al. (1970): *SCIV*, 21, 4

34. NOVOTNA, Maria (1970): **Bronzehortfunde in der Slowakei**, Bratislava

35. PETRESCU-DÎMBOVIŢĂ, M. (1977): **Depozite de bronzuri din România**, Bucureşti

36. PETRESCU-DÎMBOVIŢĂ, M. (1998): **Der Arm und Beinschmuck in Rumänien**, *PBF*, X/4, Stuttgart

37. ROSKA Márton (1942): **Erdély régészeti repertóriuma**, I, Kolozsvár

38. RUSU, Mircea (1966): *Sargetia*, IV

39. SOROCEANU, Tiberiu (1981): **P. Z.**, 56

40. SZABÓ, Géza (1996): **The manufacture and usage of Late Bronze Age rings, two new ring hoards**, in: **Festschrift für A. MOZSOLICS**, 1996

41. SZABÓ. V. Gábor; DÉNES István (1999): *Acta (Siculica)* 1998/1, Sepsiszentgyörgy

42. SCHAUER, P. (1981): **Urnenfelderzeitliche Opferplätze in Höhlen**, in: **Festschrift W. A.**, Brunn

43. VASILIEV, Valentin (1983): *AMN*, XX

44. VASILIEV, Valentin (1992): *Ephemeris Napocensis*, II

45. VASILIEV, Valentin (1994): *AMN*, 31/1

46. WINKLER, Judit; TAKÁCS, Miklós (1980): *Apulum*, XVIII

Jegyzet

1. A Vargyas-völgyére vonatkozó teljes irodalmat összeállították, SZABÓ V. G.; DÉNES I. 1999, 129–131, valamint MARCU, M. 1976, 73, jegyzeteiben. Sajnos az említett szerzők cikkeiben bemutatottakon kívül, ahhoz képest, hogy mekkora felületű barlangrétegek voltak a szoros üregeiben megmozgatva, az eddig közölt eredmények elenyészőek, jelentéktelenek.

2. A barlang kódszáma 1200/14, GORAN, C. 1982, 41.

3. EMŐDI, I. 1992, 21; Uő. 2001, 21; DÉNES I.; EMŐDI J. 2002.

4. A tárgyak leltárszáma megegyezik az ábrákon lévőkkel. A baltákon, vésőn, sarlókon alig van csorba, kopási nyom csak öntési hibák. Az első lelet díszített karperecei közül a 14, 15, 18. számon erősebben, a 16, 17. számon viszont alig látszik viselési kopás. A második lelet díszített karperecei mind kopottak, legjobban a 2. sz., amelynek ornamentikája emiatt a legelmosódottabb lett. A zárt pereceken nem lévén ornamentika, kopottságuk foka nem érzékelhető.

5. RUSU, M. 1966, 24. old., 1. ábra, 3. j.

6. MOZSOLICS, A. 1985, 514. old., 276. ábra, 42/3,7,11, 43/2,3, 47/2, 60/6. t.; CIUGUDEANU, H. 1997, 52. old. 1/5. ábra.

7. MOZSOLICS, A. 1973, 75/10–21. t.; PETRESCU-DÎMBOVIŢĂ, M. 1977, 24/1, 90/1–10. t.; ROSKA M. 1942, 347. old. XVI. t.

8. PETRESCU-DÎMBOVIŢĂ, M. 1977, 239/4–9.

9. MOZSOLICS, A. 1985, 50/5 t. (B Vb).

10. Uo., 71/8, 207/15 t. (B Vb és Va).

11. PETRESCU-DÎMBOVIŢĂ, M. 1977, 68/18. t.; MOZSOLICS, A. 1973, 71/19. (Br D).

12. KEMENCZEI T. 1983, 63. old. 2/12. ábra; valamint Sólyomkővárról (közöletlen).

13. MOZSOLICS, A. 1963, 21/3. ábra és 62/2, 44/5, 51/1,2. t.; KEMENCZEI, T. 1996, 238, 2. ábra.

14. DUMITRAŞCU, S.; CRIŞAN, I. 1989, 106. old. L/1. t.; EMŐDI, I., 1997, 489. old.: Adenda (Br D végi–Ha A1 eleji lelet).

15. PETRESCU-DÎMBOVIŢĂ, M. 1977, 266/1–7. t.

16. MOZSOLICS, A. 1973, 41/4, 46/17, 53/1. t.; MOZSOLICS, A. 1985, 149/1. t.; PETRESCU-DÎMBOVIŢĂ, M. 1977, 26/13, 34/6. t.; PETRESCU-DÎMBOVIŢĂ, M. 1998, 63/778; DUMITRAŞCU, S.; CRIŞAN, I. 1989, XXXV/1.

17. PETRESCU-DÎMBOVIŢĂ, M. 1977, 183/9, 262/3a. t.

18. KEMENCZEI T. 1965, XXXIII/2. t.

19. MOZSOLICS, A. 1973, 46/21, 50/6, 57/B21. t.; PETRESCU- DÎMBOVIŢĂ, M. 1977, 58/16. t.; KEMENCZEI T. 1965, XLVII/20. t.; XXXIII/2. t.; KEMENCZEI, T. 1984, 10/1. ábra, LXIII a/2, b/20. t.

20. Végignézve MOZSOLICS, A. 1985 kötetét (Aranyos, Kurd, Gyermely szintek), leszámítva a pátrohai lelet karperecét, mely leletet különben KEMENCZEI a Berkesz-kultúra hagyatékaként a Br D-be helyez, egyetlen ilyen vagy hasonló díszű darabot sem találtunk. (Ennek dacára a középső, Kurd szint leleteinek típustáblázatán egy hozzávetőleg hasonló karperec szerepel: MOZSOLICS, A. 1985, 515, 237. t.

21. PETRESCU-DÎMBOVIŢĂ, M. 1977, 388/6–8. t.

22. PETRESCU-DÎMBOVIŢĂ, M. 1977, 33/5, 41/10–11, 92/21–22. t.; MOZSOLICS, A. 1973, 74/8, 63/22, 68/6–8, 62/9–16. t.

23. PETRESCU-DÎMBOVIŢĂ, M. 1977, 111/1, 184/1–3, 259/11–12. t.; MOZSOLICS, A. 1973, 109/10–34, 177/15–18, 186/27, 192/20, 193/10, 232B/2–4, 229/8–19, 238/14–2, 241/18–20, 246/18–20 és 270A/4–7. t.; KEMENCZEI T. 1983, 1, 64. old. 3. t. 4–13. sz.; KACSÓ, C. 1996, 256. old., 2/a; 6–9. ábra; SZABÓ, G. 1996, 222. old. 1, 5. ábra, a téma monografikus feldolgozásával. Elképzelhető az is, hogy a mi példányunkat nyakperecként viselték: a szál vékonysága lehetővé teszi, hogy hidegen a nyak köré hajlítsák, természetesen állandó viselésre. Erre vall az igen szép, sima, karcolásmentes, fényes felületű sötétzöld patina, melynek képződése lábon viselés esetében nehezebben képzelhető el, nyakon annál inkább, valamint az, hogy a vonalornamentika csak a karika felét díszíti.

24. A Kemenczei Tibor által elsorolt 10 lelőhelyen kívül (KEMENCZEI, T. 1991, 40. old. 34. j.; KEMENCZEI, T. 1984, LVIII/C, 1–4) a Poarta Albă-i leletet említhetjük még: COMŞA, E. 1965, 154. old. 3. ábra.

25. PETRESCU-DÎMBOVIŢĂ, M. 1977, 125/17. t.; MOZSOLICS, A. 1985, 137/22, 237/20–22, 24/18–25, 137/22. t.; KEMENCZEI T. 1979–80, 152. old., IV/30–34; távolabbi területekről egy-egy példányt ismerünk Szlovákiából (NOVOTNA, M. 1970, XI/2. t.) és Szerbiából (GARAŠANIN, M. 1975, L/13. t).

26. Erre utalna az is, hogy úgy a barlangban, mint Poarta Alba-n egyaránt 37-37 darabot találtak, ami egy nyaklánc-hossznak felelne meg, s mindkét helyen a kúpok egy része egymásba illesztve került elő, sőt leletünknél fonálmaradványok is megőrződtek.

27. MOZSOLICS, A. 1984, 20. old., Fundliste 47. old. Sajnos az erdélyiek jórésze különböző okokból nem konkludens.

28. Ennek a típusnak darabjait MOZSOLICS Amália általában a Hajduböszörményi szintbe helyezi (BVIa), de esetenként az egész leletegyüttes időbesorolásának figyelembevételét ajánlja, ez a mi esetünkben is szükséges.

29. MOZSOLICS, A. 1984, 21/1–3. t.; a kaszapusztait a lyukakkal ellátott pogácsák közé sorolja, az ispánlakit a régebbi pogácsák közé (mindkét lelet a Kurd szintbe tartozik).

30. BERNJAKOVIČ, K. 1960, 389, XII/11. t. Dubrova (Alsóapsa); MOZSOLICS A. 1973, 117; WINKLER, J.; TAKÁCS, M. 1980, 51. old., 20/2. ábra és 52. j.; PETRESCU-DÎMBOVIŢĂ, M. 1998, 34/329 és 175/A t.

31. PETRESCU-DÎMBOVIŢĂ, M. 1977, 113/5. t.

32. BADER, T. 1996, 293, 11/5. t.

33. Mivel az említett nyitott végű, díszített típusú karperecek negatív öntőformáit nem találták még meg, nyilvánvalónak tűnik, hogy ezeket rúd formában öntötték ki, majd karikába görbítették a megfelelő méretre, végül csiszolták, gravírozták.

34. PETRESCU-DÎMBOVIŢĂ, M. 1977, 182/4,6, 166/9, 274/19–21. t.; MOZSOLICS, A. 1985, 238/6–7, 241/11–13. t.; KEMENCZEI, T. 1984, CXIX/28–29, CCXI/22–26, CCXIV/C16–19. t.; PETRESCU-DÎMBOVIŢĂ, M. 1977, 311/10, 328/15, 334/7–17. t.

35. Megjegyezzük, hogy ezeket is csak 39-nél kisebb számú lábbelit viselő egyének tudják áthúzni lábfejükön.

36. PETRESCU-DÎMBOVIŢĂ, M. 1977, 365/10–15. t. Itt említjük meg, hogy a zárt karikáinkon az eredeti öntőcsap helyét nem lehet észrevenni.

37. MOZSOLICS, A. 1985, 64.

38. SZABÓ, G. 1996, 207.

39. KŐSZEGI F. 1984, 266–280.

40. MOZSOLICS, A. 1963, 65–82.

41. FÉNYES E. 1851, 458. old.

42. HOREDT, K. 1953, 808,13 t.

43. MARINESCU, G. 1979, 39; SOROCEANU, T. 1981, 249.

44. EMŐDI, I. 1980, 229; EMŐDI, I. 1997, 495.

45. VASILIEV, V. 1992, l9; VASILIEV, V. 1983, 43; VASILIEV, V. 1994, 41.

46. ROSKA M. 1942, 349, XVII–XVIII. t.

47. Pl. CIUGUDEANU, H. 1994, 29. old., 2–4. ábra.

48. Nem egészen világos a Wietenberg-kultúra megszűnésének időpontja és oka.

49. PETRESCU-DÎMBOVIŢĂ, M. 1977, 3. térkép, 46, Ürmös (Ormeniş).

50. Lásd Al. VULPE idevonatkozó megjegyzéseit: VULPE, Al. 1974, 16. old.

51. EMŐDI, I. 1985, 135 (kora bronzkori áldozatbemutatások Biharmegyei barlangokból); EMŐDI, I. 1978, 492. old. (késő bronzkori áldozatbemutatás a Csoklovina-barlangból); SZABÓ. V. G., DÉNES I. 1999, 123 (kora bronzkori áldozatbemutatás a Vargyas-völgy egyik barlangjából). Itt említjük meg, hogy nincs kizárva, hogy az az edény, melyet régebben ugyanebben a barlangban találtunk, és annak idején a Kr. előtti 4. századinak gondoltunk (*Aluta*, 1981, 430, 1/2. ábra) tulajdonképpen szintén kora vaskori lelet, és a bronzleleteinkkel egykorú.

52. A Bihar-megyei Igric-barlangban talált 50 korabeli sír közül kettő egy-egy ilyen mesteré volt, ezek képezték a temető leggazdagabb sírjait, ezekben több egyéb tárgy mellett egy bronz kovácskalapács, egy véső és egy gravírozó tű volt elhelyezve, elárulva itt is a halottak foglalkozását, a mellékletek többi sírhoz viszonyított mennyisége és minősége pedig a rangjukat, tiszteletet, melynek örvendtek.

53. NISTOR, F.; VULPE, Al. 1970, 630 (12 karperec).

54. SCHAUER, P. 1981, 409. A szerző jó áttekintést ad a főleg németországi barlangokkal kapcsolatos felfedezésekről, megkísérelve ezek értékelését, osztályozását. Megjegyzendő, hogy az első példa, amit az ebbe a kategóriába tartozó barlangokról idéz, éppen egy bronzöntő mester deponálása.

(A családnevek majuszkulás kiemelését kötetszerkesztési szempontok indokolták. **Szerk. megj.**)

Două depozite de bronzuri din peştera ORBÁN Balázs din Cheile Vârghişului (Peştera Mare de la Mereşti)

(Rezumat)

Depozitele descoperite cu un deceniu în urmă sunt constituite din celturi, seceri, un ac pentru gravat, un fragment de apărătoare de braţ, brăţări, verigi, conuri, turte de bronz (Fig. 3–6, foto 8–10), respectiv brăţări şi verigi (Fig. 7, foto 11). Analiza obiectelor celor două depozite arată că acestea au fost produse şi folosite în cursul perioadei Br D şi Ha A, doar verigile de tipul nr. 8 din depozitul II se cunosc din descoperiri datate atât în Ha A, cât şi Ha B1. Verigile I/19-20 şi II/5-7 au doar analogii nedatabile, nesigure.

Privind rolul verigilor închise părerile cercetătorilor diferă (obiecte de podoabă, lingouri, obiecte cu valoare monetară). În cazul nostru numai trei verigi sunt acoperite de o patină nobilă uniformă, credem deci că acestea au fost purtate, celelalte două au fost însă mai degrabă lingouri, dealtfel nici dimensiunile acestora din urmă nu permiteau folosirea lor ca verigi de braţ sau picior.

Calităţile obiectelor de bronz depindeau printre altele de procentajul de staniu adăugat la topitura de cupru. Literatura arheologică susţine ca în antichitate staniul era procurat din cele câteva mine din Europa centrală şi de vest, pe teritoriul ţării noastre neexistând mine, care să ofere cantităţi suficiente pentru acest scop. În ce ne priveste, considerăm că extragerea staniului din Bazinul Carpatic nu poate fi exclusă total, în trecut puteau exista zăcăminte mai bogate, dar care după trei milenii de exploatare s-au epuizat. Staniul este prezent azi în majoritatea zonelor de minereuri complexe din ţară, însă în general apare doar în urme şi rar în concentraţii mai mari. Dacă azi cantitatea lui nu mai atinge nicăieri nivelul, care ar asigura o extracţie modernă rentabilă, în antichitate situaţia putea fi alta. Unele date din prima jumătate a sec. XIX. arată că la Băiţa-Bihor se extrăgeau atunci anual 500 de chintale şi se mai găsea staniu la Borod, Meziad şi Beiuş (de fapt Budureasa, v. nota 42). Datorită cantităţilor abundente de cupru din zona carpatică aici au existat unele din cele mai înfloritoare centre metalurgice din epoca bronzului de pe continent. Dacă aceste centre şi-ar fi procurat materia primă (staniul) din vest, această rută comercială ar fi lăsat mai multe urme, după cum s-au păstrat de exemplu dovezile ce atestă vestitul drum al chihlimbarului.

Cele două depozite contemporane au fost ascunse în peşteră în cursul perioadei Ha A. Se pune întrebarea cine au produs şi folosit aceste obiecte în această zonă. Teoretic obiectele ar fi putut aparţine culturii Noua, urmele ei sporadice fiind găsite chiar în această peşteră (v. nota 43). Amintim însă că acestei culturi îi putem atribui eventual doar una-două depozite de bronzuri (v. nota 44), de asemenea faptul că folosirea peşterilor ca locuri de înmormântare şi de cult a caracterizat mai ales populaţia din vestul Transilvaniei în cursul per. Br D–Ha A (v. nota 45) şi această populaţie a fost aceea, care acum a înaintat din vest înspre estul provinciei amintite; purtătorii culturii Noua sosiţi la noi din est nu aveau tradiţii şi obiceiuri legate de peşteri. Mai notăm de asemenea că pentru unele piese ale depozitelor am găsit analogii numai la vest de Munţii Apuseni.

Chiar dacă multe descoperiri datate până acum în Ha A (ex. Reci) sunt considerate azi pe bună dreptate mai recente (v. nota 46), trebuie să existe şi un nivel al populaţiei sosite aici din vest în cursul perioadei Ha Al, care a absorbit reminescenţele populaţiei locale a epocii bronzului, nivel care nu a fost bine conturat de cercetări şi căruia îi atribuim depozitele prezentate aici. Această pătrundere din vest s-a produs dealtfel treptat, este de observat că din colţul sud-estic al Transilvaniei cunoaştem un singur depozit datat în Ha A1 (v. nota 50).

Depozitele găsite la numai un metru distanţă unul de celălalt şi îngropate cu totul superficial reprezintă două depuneri cultice, ofrande depuse concomitent de două persoane sau grupuri de persoane, sau la un mic interval de timp de către aceleaşi persoane.

Obiectele fragmentare, cele două celturi cu toartă ruptă (practic nefolosibile), turtele de

bronz şi acul de gravat din primul depozit ne face să credem că deponentul a fost un meşter turnător de bronz. Prin cele două depozite Peştera Mare de la Mereşti se înscrie în tipul „Versenkungshöhlen für Sachbesitz” (v. nota 42).

Bronze Finds from the ORBÁN Balázs Cave (Mereşti, Harghita County)

(Abstract)

The finds of bronze stocks have been discovered in the ORBÁN Balázs cave in Homoródalmás (Peştera Mare de la Mereşti, Harghita County), they were placed there as cultic offers during the period of Ha A. The first find consisted of several broken or defective objects, bronze-scones, engraving needle were probably placed by a metal founder.

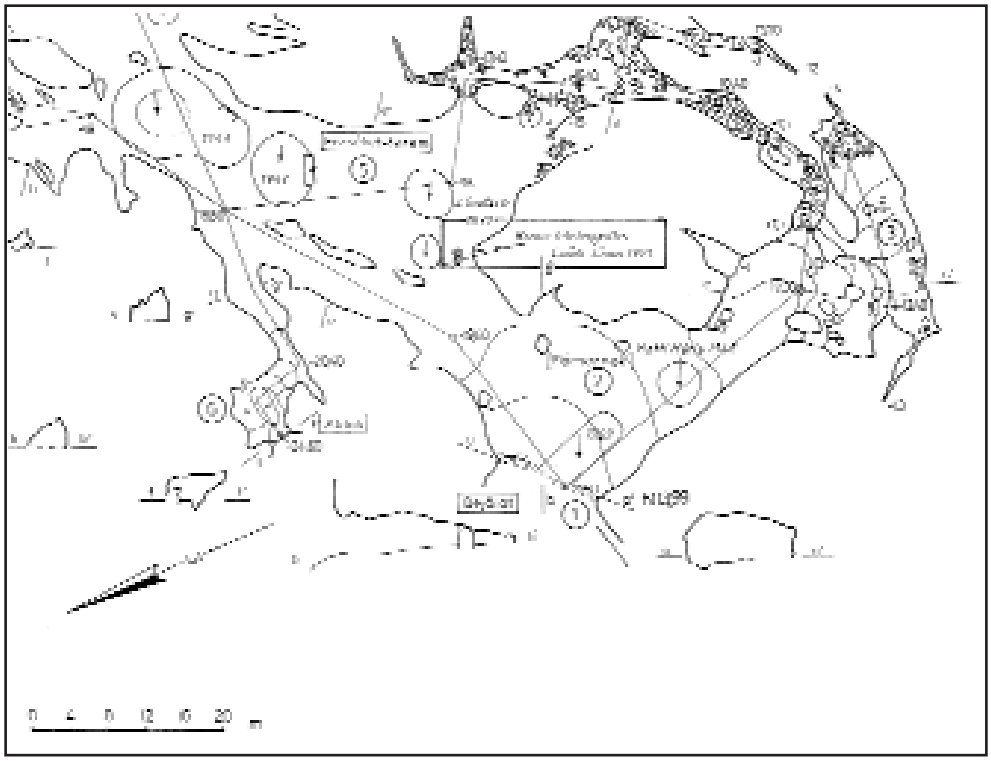

1. ábra A barlang bejárati részének térképe (DÉNES István rajza)

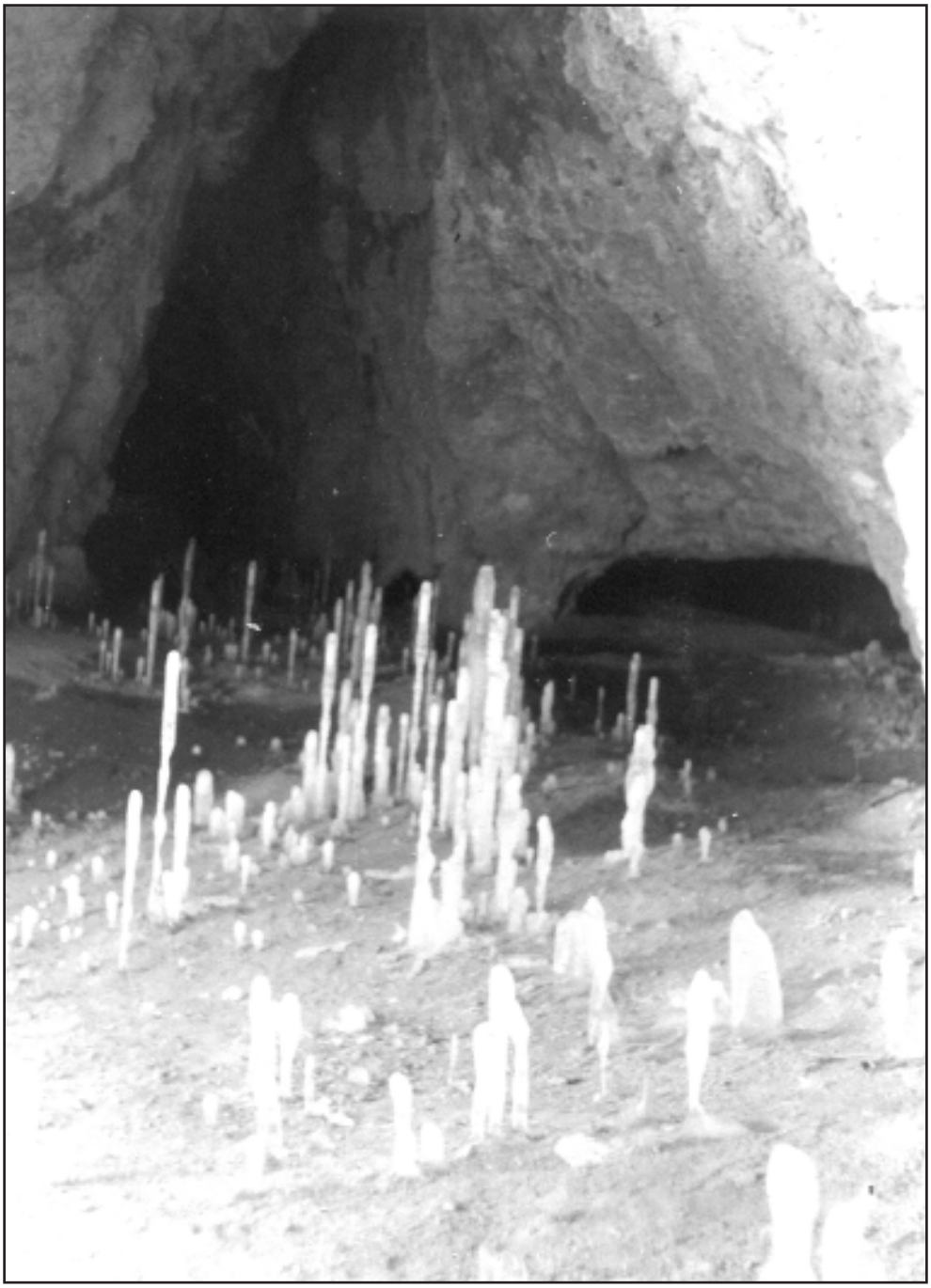

2. ábra A lelőhelyről készült fénykép

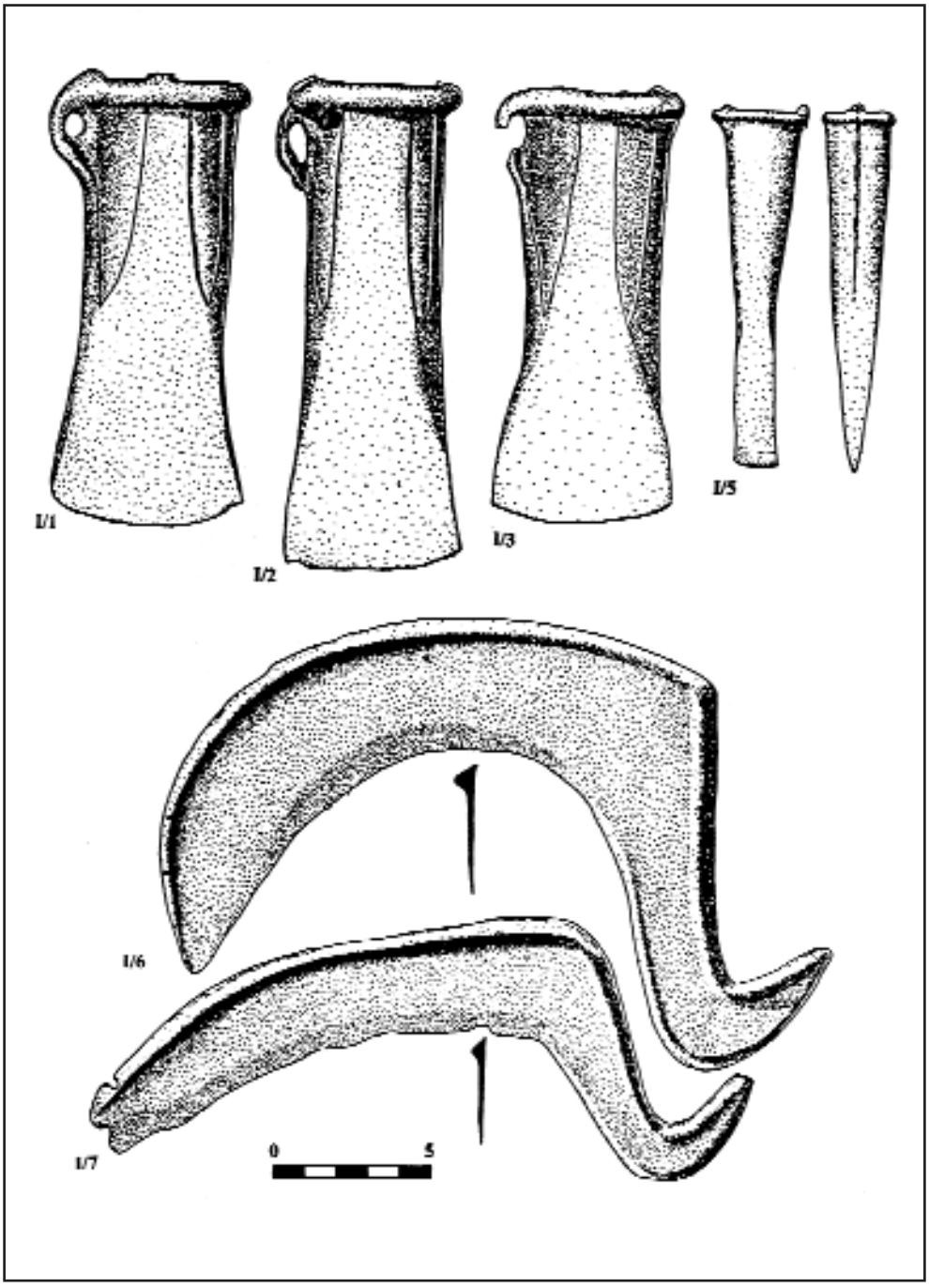

3. ábra Az I. leletegyüttes darabjai

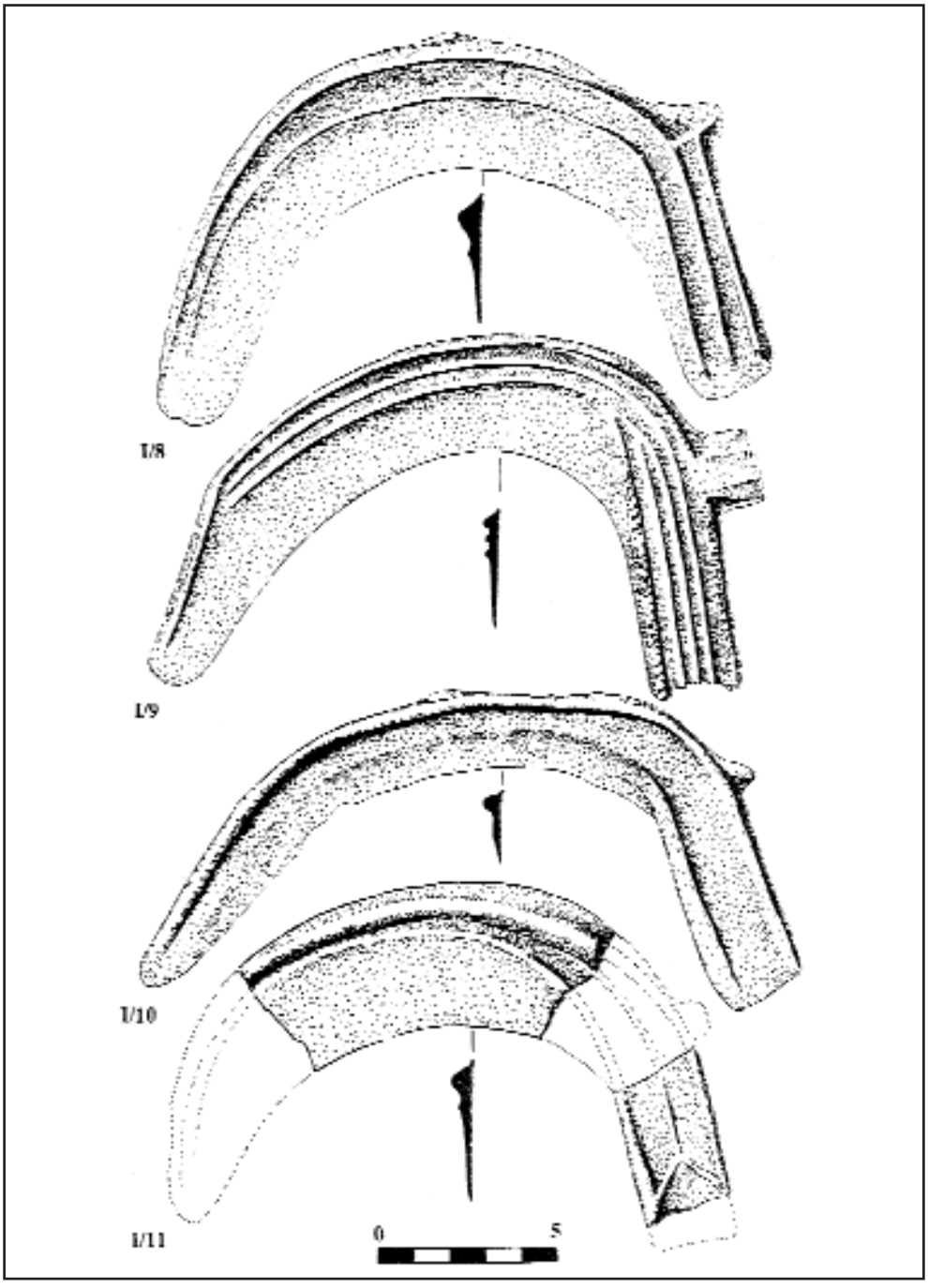

4–5. ábra Az I. leletegyüttes darabjai

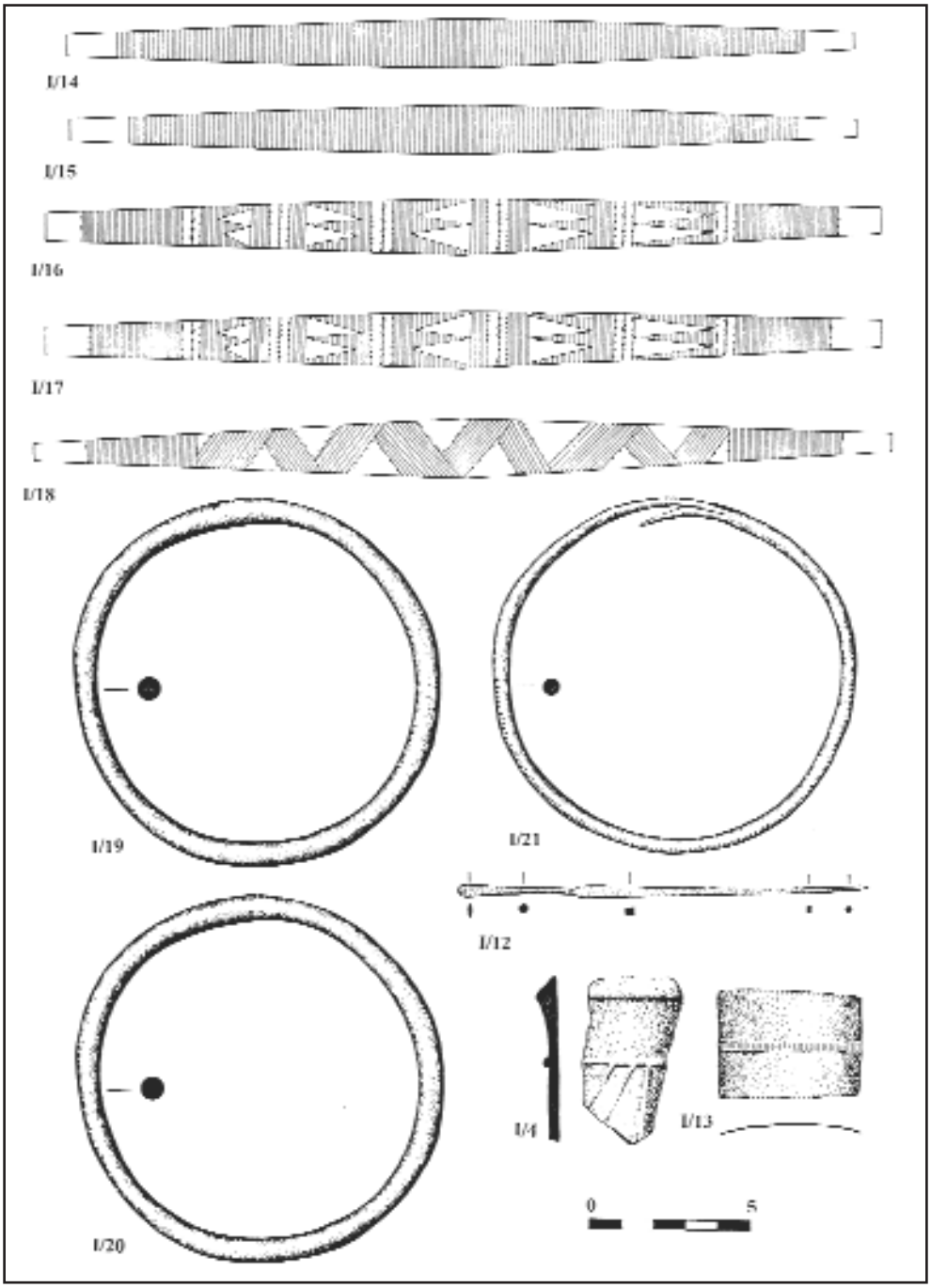
I/14
I/15
I/16
I/17
I/18
I/19
I/21
I/12
I/4
I/13
I/20
0
5

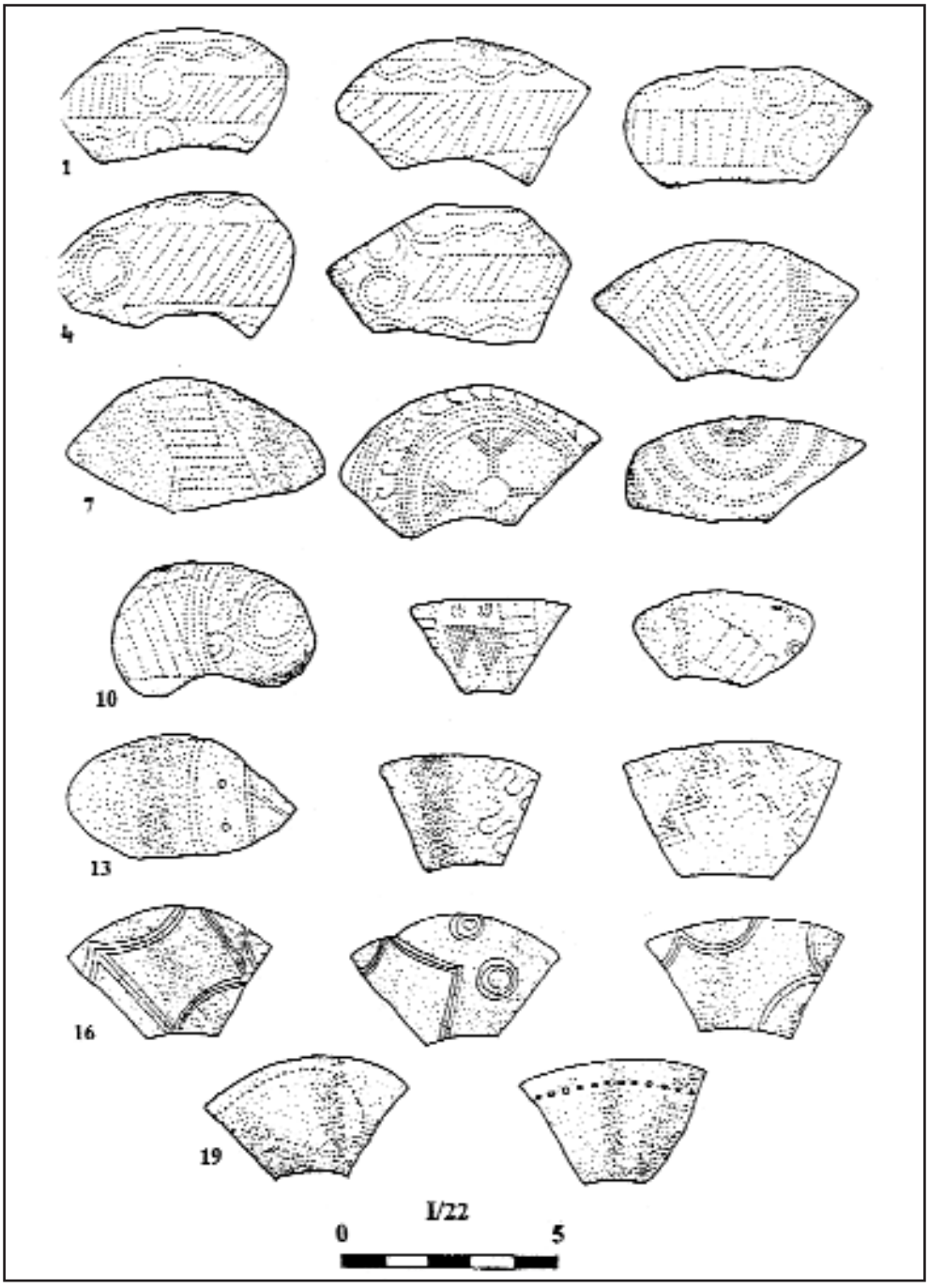

6. ábra Az I. leletegyüttes darabjai

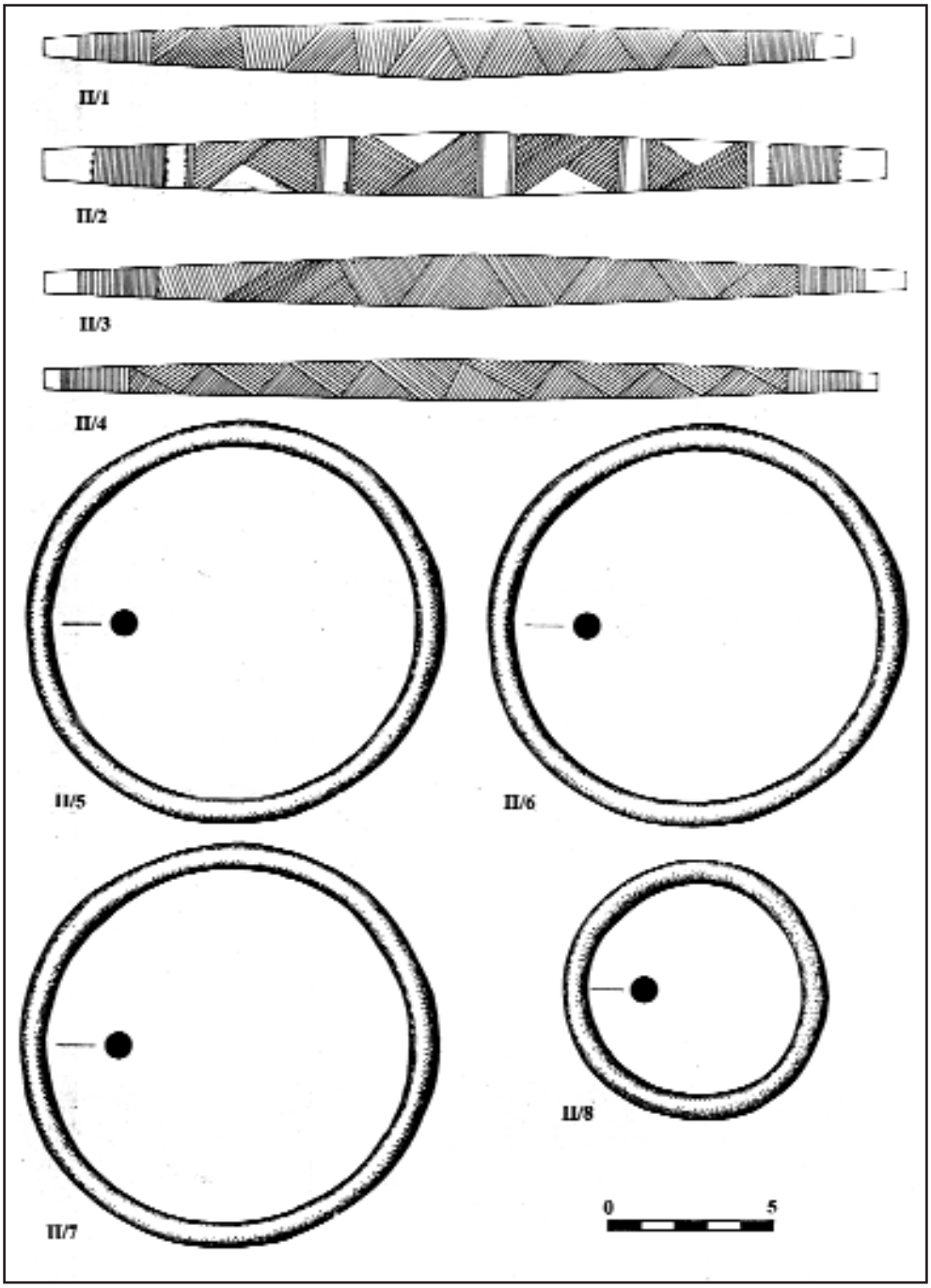

7. ábra A II. leletegyüttes darabjai

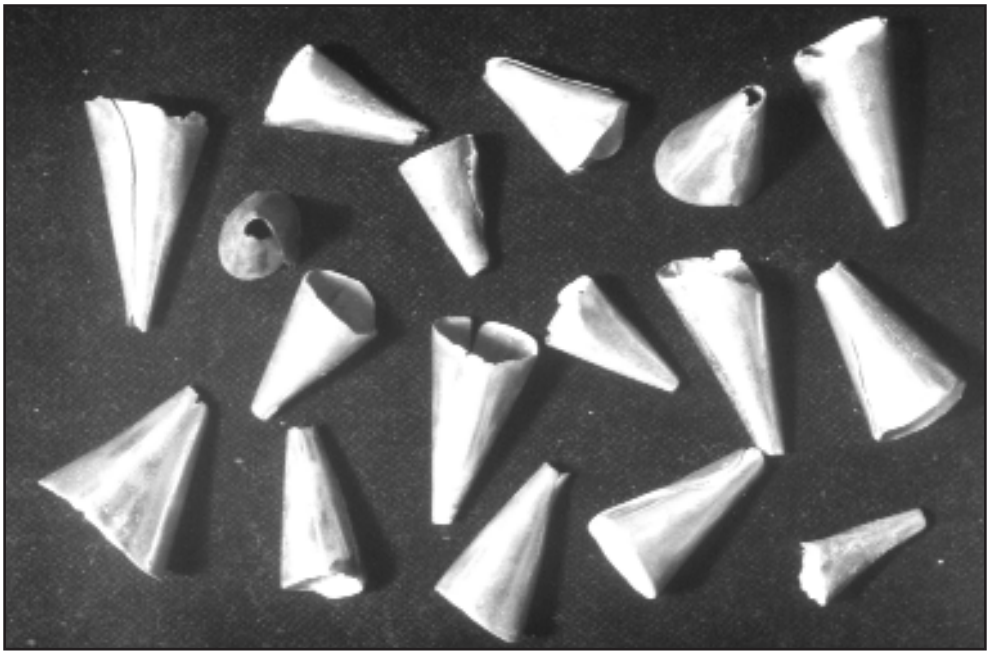

8. ábra Bronzkúpok (I. lelet)

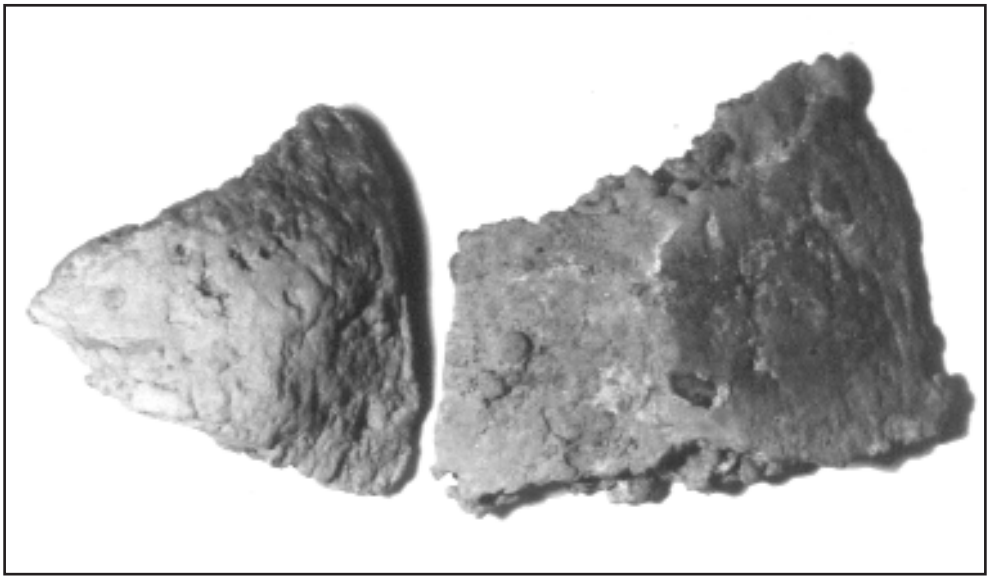

9. ábra Bronzlepények (I. lelet)

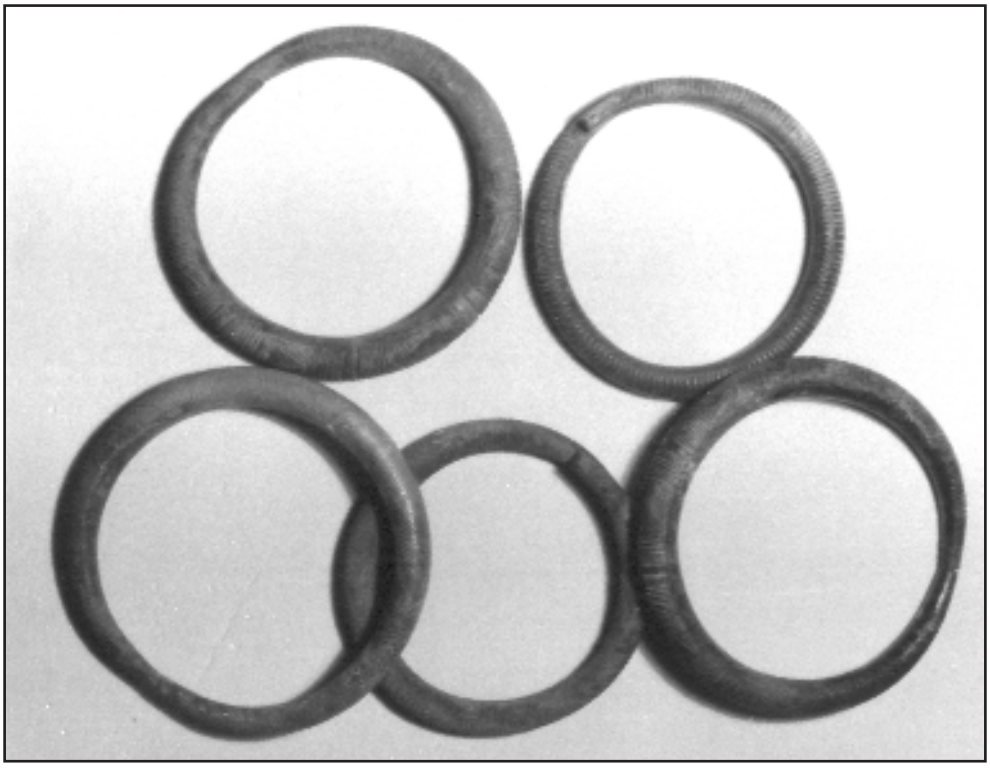

10. ábra Karperecek (I. lelet)

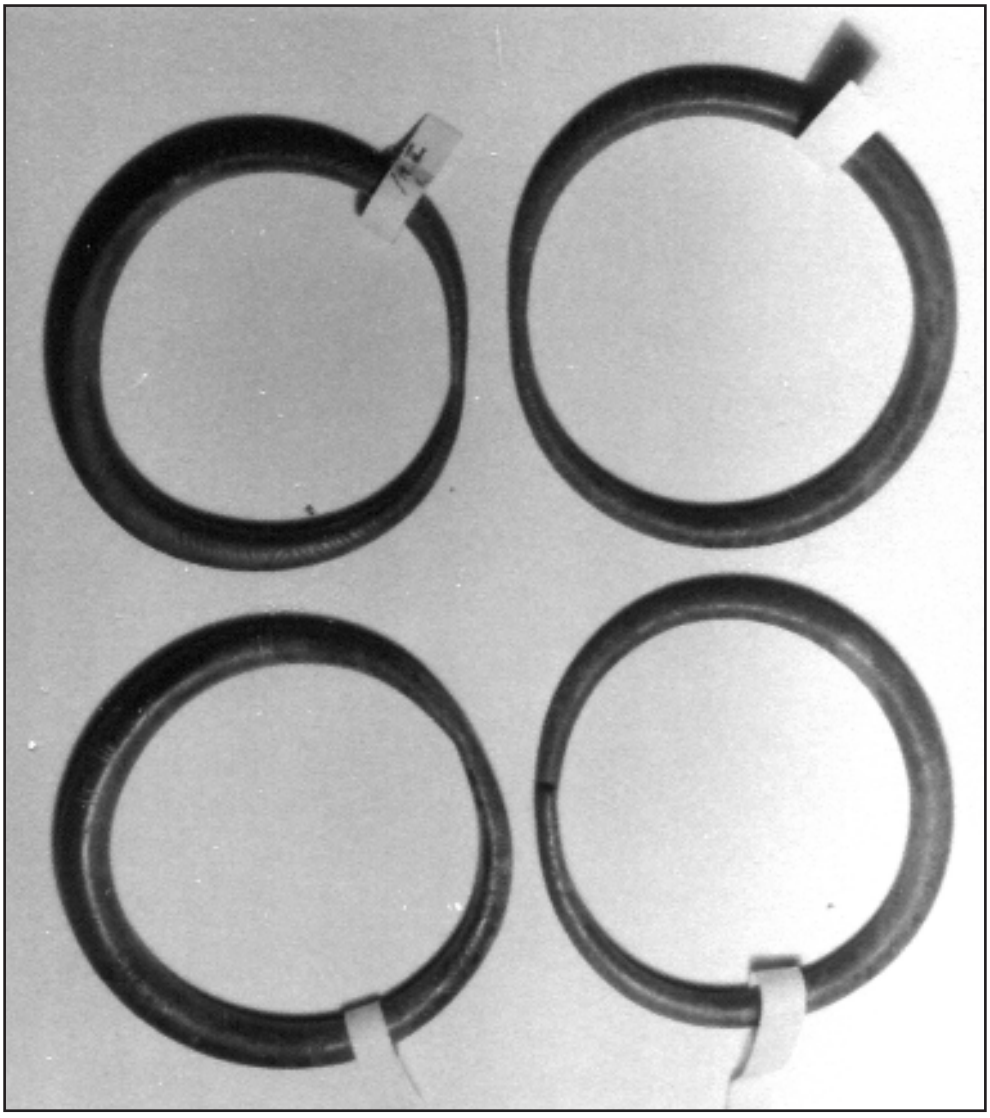

11. ábra Karperecek (II. lelet)

MÉDER Lóránt László

Hallstatt-kori kerámia Kézdipolyán-Kőhát lelőhelyről

(Kivonat)
A Kézdipolyán-Kőhát lelőhelyet 1963 és 1967 között SZÉKELY Zoltán kutatta, és több kultúra jelenlétét mutatta ki (Csomortáni–Costişa, Wietenberg, Noua, La Tène, népvándoráskor – utóbbi 6–10. század). A leletek átvizsgálása során az anyagban most Hallstatt-kori fekete hornyolt kerámiát is sikerült azonosítani. Ez a lelőhelye eddig ismeretlen volt Délkelet-Erdélyben. Az anyag változatossága településre utal, a legközelebbi analógiák a Csernáton-Hegyestető, Telek, Medgyes-Vár lelőhelyekről ismertek, és a kultúra fejlettebb szakaszába sorolhatók. A dolgozat német nyelvű változata a *Marisia* évkönyvekben áll megjelenés alatt.

*

Kézdiszentkereszt, más néven Kézdipolyán (Poian) a Perkő aljában fekszik, Kézdiszentlélek községtől északkelet irányban. A mai községközponthoz tartozó határ északi részén, a Bélafalva felé vezető út mellett emelkedik a *Kőhát* nevű domb. Ez alatt folyik el a Telek-patak, melynek magas bal partján a hatvanas években a megmunkált területekről régészeti anyagot jeleztek.

1963-ban egy hitelesítő ásatást végzett itt SZÉKELY Zoltán,[1] amelyet 1964 és 1967 közt nagyobb méretű régészeti feltárás követett.[2] Az ásatások alapján megállapította, hogy a lelőhely már a középső bronzkorban is lakott volt. Találtak itt egy a Csomortáni- (Costişa-) kultúrába besorolható gyermeksírt, mellékleteként egy kisméretű tállal,[3] valamint a Wietenberg-kultúrára jellemző szórványos kerámiatöredéket. Ezt követően a Noua-kultúra hordozói települtek meg itt, melyet a kerámia jellegzetességei, valamint a Wietenberg cserepek jelenléte alapján a kultúra korai fejlődési szakaszába sorolt a kutató.[4] Ugyanitt a bronzkor időszakára keltezhető házat is találtak, amelyet valószínűleg a Noua-megtelepedésnek tulajdoníthatunk. Ezt követően (a szakirodalom szerint) a dák népesség telepedett meg a lelőhelyen, melynek anyagában a régész korai vaskorból öröklött „archaikus" behatásokat figyelt meg.[5] Ebből a korból származik egy földbemélyített lakás is.[6] A telepet a népvándorlás időszakában lakták újra, előbb a 6–8. századok,[7] majd a 9–10. századok folyamán,[8] több lakógödröt is sikerült feltárni ebből a korból.

A régészeti anyag átnézése közben viszont egyértelműen a kora vaskorra datálható kerámiaanyag került elő. Erről nem tesz említést a Kovászna megyei régészeti repertórium,[9] és SZÉKELY Zoltán is csak egyetlen helyen, fél mondatban említi ezt a tényt.[10] Indokoltnak tartjuk tehát a kerámiaanyag bemutatását, annál is inkább, mert a kora vaskori lelőhelyek sorában új, korábban nem ismert lelőhelyről van szó.

A régészeti ásatások során a kora vaskor időszakára keltezhető önálló réteget nem sikerült megfigyelni. Ennek ellenére megpróbáltam minél több adatot összegyűjteni a kérdéses anyagról.

Elsősorban a leltárkönyv bejegyzéseit néztem át, de ezek rendszerint nem tartalmaztak olyan információt, amelyek használhatók lettek volna. Feltűnt viszont, hogy nagyon sok kerámiatöredék a gödörlakások anyagával együtt van beleltározva, mint belőlük származó anyag. Ennek logikus magyarázata az lehet, hogy a népvándorláskori gödrök átvágták a koravaskori „réteget", amelynek anyaga visszakerült a gödörbe, és ezt a helyszínen nem tudták elkülöníteni. Az anyagot szelvényekre szétrakva megfigyeltem, hogy azok kizárólag a lelőhely egy meghatározott részéből származnak, pontosabban a 4–9., valamint a 13–18. szelvényekből. Az adatokat térképre vetítve kiderült, hogy a vaskori település nem terjedt ki a lelőhely egészére (1. ábra).

A számomra elérhető 1967-es ásatási napló sem tartalmazott olyan információt, amelynek alapján pontosabban tudnánk következtetni a vaskori megtelepedés helyére. Több alkalommal említést tesz viszont kora vaskori, hornyolással díszített kerámiatöredékekről, amelyek a már

* *Acta (Siculica)* 2006/2, T3, Sf. Gheorghe, Sporturilo 8A, RO-520085
** Székely Nemzeti Múzeum, Sf. Gheorghe, KÓS Károly 10, RO-520055, archymeder@yahoo.com

említett szelvények anyagához tartoztak. A kultúrréteg hiánya azzal is magyarázható, hogy a lelőhelyet szántóföldként használták, ennek következtében a felső rétegek megsemmisültek.

Az ásatási metszet- és alaprajzok között egy a régész által Hallstatt-korinak meghatározott tűzhely alaprajzára is sikerült ráakadni. Ez az 1966-os ásatások alkalmával került elő, az S-14 kutatóárokból, valamint az S-14 és S-15 szelvények közötti területről, megrongált állapotban, -0,48–0,79 m mélységből. A rajzról kiderül, hogy a tűzhely alapjául kő, föld és kerámia szolgált, amelyet agyaggal tapasztottak le (2. ábra). Sajnos metszetrajz ebben az esetben sem készült, rétegtani adatokról így nincs tudomásunk. Nem sikerült különválasztani a tűzhely alapozásához használt kerámiát sem.

Az egyetlen nagy, csaknem teljesen rekonstruálható edényen (3/1. ábra) található felirat szerint az egy Hallstatt-kori gödörből került elő. Sajnos erről az objektumról sem áll rendelkezésünkre semmi használható információ, tartalmát az említett edényt leszámítva nem ismerjük.

Ezek tehát azok az előzetes információk, melyek a kora vaskori anyaghoz köthetők. A továbbiakban bemutatjuk az előkerült leletanyagot, kísérletet téve annak időrendi besorolására.

Az edények anyagát finom vagy szemcsés homokkal, kerámiazúzalékkal soványították. Az edények készítéséhez használt anyagot valószínűleg a lelőhely közvetlen közeléből, esetleg épp a település területéről szerezték be.

A lelőhely kora vaskori kerámiaanyaga magán hordozza a korszak minden sajátosságát. Az edények külső felülete túlnyomó többségükben fekete, jól simított, esetenként fényezett. Az égetési technikától függően sárgás, vöröses és barnás színű változatai is előfordulnak A belsejük rendszerint sárgásvörös vagy téglavörös, és kevésbé simított, de a kisebb méretű edényeknél (tálak, bögrék) az edény belseje is jó felületkiképzésű, néha fényezett is, színük pedig többnyire sötétszürke, fekete. A díszítést a kora vaskori Gáva–Holihrady-kultúrára jellemző kannelúrák alkotják.

A kerámiaanyag töredékessége miatt viszonylag kevés edényformát sikerült rekonstruálni. A formák között elsősorban a kisméretű edények, tálak, bögrék a gyakoribbak. Kevés kivétellel az edények formájára csak az analógiák alapján következtethetünk.

A **tálak**, ahogy az más kora vaskori lelőhelyek anyagára is jellemző, nagy számban fordulnak elő a leletanyagban. Formájuk alapján több típusba sorolhatók:

1. A félgömb alakú tálak találhatók a legnagyobb számban a lelőhely anyagában. Több variánsuk is megkülönböztethető:

a) Behúzott peremű, lekerekített hasélű, kónikus aljú tálak. Hasélüket leggyakrabban bütyökkel díszítik. Általában kisméretűek, magasságuk 6–8 cm, legnagyobb átmérőjük 17–20 cm között váltakozik. Ez a típusú tál megtalálható a teleki (Teleac) lelőhely II. rétegében,[11] Csernáton-Hegyes (Cernat) lelőhelyén.[12] LÁSZLÓ Attila is a kultúra fejlettebb szakaszára keltezi ennek a típusnak a nagyobb mértékű elterjedését.[13] (4/1–2. ábra)

b) Egyenes peremű, ívelt oldalú tálak, többé-kevésbé kónikus aljjal. A peremet ritkább esetben ferde kannelúrával díszítik (turbántekercs-szerűen), az alj a kisebb edényeknél omphalos-szerűen benyomott. Ez a forma nagyon gyakori a kultúra minden fázisában.[14] (4/3–7, 5/1, 10/6. ábra)

2. Fordított csonkakúp alakú tálak. A peremet síkozással vagy turbántekercccsel díszítik. A nagyobb méretű példányok belsejét a perem alatt kannelúrákkal díszítik. (T. 5/2, 7/7–8.)

3. Szélesen kihajló peremű, ívelt testű tálak. Belsejükben kannelúrás (csillag alakú) díszítés található. (6/6. ábra)

A **bögrék és csészék** ugyancsak nagy számban fordulnak elő a kiegészíthető formák között. Egyes példányaikat a vállon és a hasélen díszítették.

1. Enyhén kihajló peremű, hengeres nyakú, nyomott gömbtestű, kisméretű bögre. A vállán és hasélén ferde, sekély kannelúrákkal díszített.[15] (6/2. ábra)

2. Enyhén kihajló peremű, bikónikus testű, lekerekített hasélű, díszítetlen csésze. Valószínűleg füllel volt ellátva.[16] (6/3. ábra)

3. Egyenes peremű, ívelt testű csésze, omphalos-szerűen benyomott aljjal. Peremből kiindu-

ló, magasan a perem fölé húzott szalagfület viselt. Ez a forma általában díszítetlen.[17] (6/4. ábra)

4. Kihajló peremű, ívelt nyakú, díszített és kihangsúlyozott vállú csészék, általában lekerekített aljjal. Egyes példányaikon az erősen magasított, széles szalagfül a peremből indul ki, és a hasélre támaszkodik[18] (6/5. ábra), míg másoknál a vállból indul, a perem fölé magasodik, és a hasél alatt támaszkodik az edénytestre. (7/3. ábra)

A **nagyobb méretű edények** közül a már említett „hallstatti gödörből" származó urnát leszámítva a formát kevés esetben sikerült meghatározni:

1. A csaknem teljes mértékben rekonstruálható urnának kihajló pereme, hengeres nyaka, enyhén nyomott gömb alakú teste és kónikus alja van. Külső felülete fényezett, sárgás világosbarna, néhol sötétebb foltokkal. Díszítése a vállon szimmetrikusan elhelyezett, függőleges, lapos bütykökből és girlandokba rendezett kannelúrákból áll (3/1. ábra). Tipológiailag a hengeres nyakú, tölcséres peremű, bikónikus edénytípushoz tartozik.[19] Ugyanehhez a típushoz tartoznak a 8/3, 9/1–3. ábrákon ábrázolt töredékek is. Elképzelhető ugyanakkor, hogy némelyikük az ún. emeletes edények kategóriájába sorolható, ugyanis a két típus felső része közt nincsenek különbségek.

2. Egy másik urnaforma, melyet rajzon, csak részben sikerült rekonstruálni, kihajló peremű, ívelt, csonkakúpos nyakú és kerekített vállú edény. Díszítését vállon ülő, az edény falából belülről kinyomott dudorok képezik, amelyeket girlandokba rendezett kannelúrák kötnek össze (3/2. ábra). Tipológiailag a csonkakúpos nyakú, tölcséresen kihajló peremű, bikónikus edénytípushoz tartozik.[20] Közeli analógiákat a Csernáton-Hegyes lelőhelyének anyagában találunk,[21] de a kultúra legtöbb lelőhelyén egyaránt előfordul. Szintén ehhez a típushoz tartozhattak a 7/2, 8/1. ábrákon bemutatott töredékek is.

3. Az urnák kategóriájába sorolhatók azok a töredékek, amelyek tölcséres peremű, ívelt csonkakúpos nyakú, nyomott gömbtestű és kónikus aljú edényekből származnak[22] (7/1, 8/2, 9/4. ábra). Sajátosságuk, hogy a hasélet díszítették ferde vagy függőleges kannelúrákkal, amelyeket függőleges bordák tagolnak.[23]

4. A karéjos peremkiképzésű fazekak is képviselve vannak a kerámiaanyagban, egy enyhén, kifelé megvastagított peremű, ívelt nyakú, csapott vállú edénnyel. Felülete fényezett, színe világosbarna, a vállon pedig egy letört bütyök nyoma figyelhető meg. (5/3. ábra) Hasonló edények csaknem minden kora vaskori lelőhelyen megtalálhatók.[24]

5. A fazekak kategóriájából általában a zsákformájú edények a leggyakoribbak, töredékességük miatt viszont ritkán lehetséges a forma rekonstrukciója. A kézdipolyáni (Poian) anyagban több ilyen edényből származó oldaltöredék is előkerült. Az egyetlen többé-kevésbé rekonstruálható forma egy enyhén kihajló peremű, hengeres testű fazék. Külső felülete simított, fekete színű, belseje téglavörös. (9/5. ábra) Tipológiai besorolása alapján a LÁSZLÓ 1Ab és a PANKAU III-1-v3 típusba tartozik.

A rekonstruálható formák közé sorolható egy **kisméretű edényke**, kihajló peremmel, ívelt nyakkal és gömbformájú testtel. A vállon szimmetrikusan elhelyezett négy, szarvszerű, felfele álló bütyök díszíti. (7/4. ábra) Alakját tekintve hasonlít a nagyobb méretű urnákhoz. Közeli analógiát a Torja-Apor kúria lelőhely anyagában találunk.[25]

A kerámiaanyag díszítési technikája túlnyomórészt a kannelúra és a tapasztott vagy az edény falából kinyomott bütykök, dudorok. Egy cseréptöredéken viszont a párhuzamos, bekarcolt vonalkötegekkel történő díszítés is feltűnik (10/5. ábra).

A díszítőmotívumok az edények különböző részein helyezkednek el. A tálak esetén a már említett turbántekecs-szerű peremeken (4/7, 5/1-2. ábra) kívül, a hasélen elhelyezett bütykök (4/1–2. ábra), valamint a tál belsejében a kannelúrákból kialakított motívumok is megjelennek. Ezen utóbbiak esetén girlandszerű (csillag alakú) (6/6. ábra) vagy félkör alakú motívumok (7/7. ábra) jelentkeznek, de néhány töredék esetében a vízszintes körkörös vagy függőleges kannelúrakötegek is megtalálhatók (7/8. ábra).

A bögrék és csészék esetén a hasél vagy váll díszített, ferde vagy függőleges, széles vagy keskeny kannelúrákkal (6/1–2, 7/3, 5. ábra).

A nagyméretű urnák esetén leggyakrabban az edény vállát díszítették, girlandszerűen kialakított kannelúrakötegekkel, amelyek körülölelik (3/1. ábra) vagy összekötik (3/2, 8/1, 3. ábra) a vállon elhelyezett bütyköket, dudorokat. Némely esetben a vállon a bütykök csak magukban állnak (7/4, 10/7. ábra). Az edények nyakát vagy a nyak és a váll találkozását néhány töredéken vízszintes kannelúrával díszítik (10/1-4. ábra), az egyik urnatípus esetében a hasélen függőleges bordákkal tagolt ferde kannelúrák figyelhetők meg (8/2. ábra). A díszítési technikák közé sorolható peremek belső felén található síkozás is (7/1, 9/3–4. ábra).

A kerámiaanyag alapján megállapítható, hogy a Polyán-Kőhát lelőhelyet a kora vaskori Gáva–Holihrady-kultúra erdélyi csoportja is lakta, így a kultúra délkelet-erdélyi elterjedési térképe újabb lelőhellyel gazdagodott.

A kora vaskori település pontosabb kronológiai besorolásához nagyon kevés információ áll rendelkezésünkre. Az ásatási adatok alapján csak annyi állapítható meg, hogy a polyáni kora vaskori település a késő bronzkori Noua-kultúra lelőhelyére települt, utóbbi a jelenlévő Wietenberg-töredékek alapján a szakirodalom szerint a kultúra korai szakaszára keltezhető. Az itt talált bronztárgyak és öntőminta-töredék analógiáik alapján a Br D időszakra datálhatók, így nagy valószínűséggel a Noua-megtelepedéshez köthetők, ezért ebben a tanulmányban nem foglalkozunk velük.

Sajnos a lelőhelyről nem került elő a Hallstatt-időszakra keltezhető fémtárgy, így a kora vaskori település kronológiai besorolásánál csak a kerámiaanyagra hagyatkozhatunk, amely, mint tudjuk, sok nehézségbe ütközik.

Amint azt a felsorolt analógiákból láthattuk, a legtöbb polyáni edénytípus a Csernáton-Hegyes (Cernat), Telek (Teleac) és Medgyes (Mediaş-Cetate) lelőhelyek anyagával mutat hasonlóságot. Ennek ellenére elmondhatjuk, hogy az edénytípusok nagyrészt nem tekinthetők pontos datálóelemnek.[26] Elfogadjuk viszont C. PANKAU elméletét, amely a kutatások jelenlegi állása szerint egy hipotetikus felosztást ad az erdélyi Gáva–Holihrady-kultúrának, korai és késői fázisra osztja a kultúra fejlődését Erdélyben. A kora vaskori kerámiára vonatkozó megállapításai alapján, összhangban a Csernáton-Hegyes (Cernat), Telek (Teleac) és Medgyes (Mediaş-Cetate) lelőhelyek datálásával, a Polyán-Kőhát lelőhely szintén a kultúra késői szakaszára keltezhető. Meg kell említenünk viszont azt a tényt is, hogy a leletanyagban nem találtunk vese alakú csészét vagy töredéket, ellenben a magasított szalagfülű csészék legjobb analógiái a korai szakaszra datált lelőhelyek anyagában találhatóak.

Irodalom

1. KEMENCZEI, T. (1984): **Die Spätbronzezeit Nordostungarn**, ArchHung 51, Budapest.

2. LÁSZLÓ, A. (1994): **Începuturile epocii fierului la est de Carpaţi**, *Bibliotheca Thracologica* VI, Bucureşti.

2. PANKAU, C. (2004): **Die älterhallstattzeitliche Keramik aus Mediaş / Siebenbürgen**, UPA 109.

3. POPESCU, D. (1964): **Săpăturile arheologice din Republica Populară Romînă în anul 1963**, SCIV 15, 4, 551–567.

4. POPESCU, D. (1964a): **Les fouilles archeologiques dans la République Populaire Roumanie en 1963**, *Dacia* N. S. VIII, 385–403.

5. POPESCU, D. (1966): **Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1965**, SCIV 17, 4, 709–725.

6. POPESCU; D. (1966a): **Les fouilles archeologiques dans la République Socialiste de Roumanie en 1965**, *Dacia N.S.* X, 383–401.

7. POPESCU, D. (1967): **Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1966**, SCIV 18, 3, 521–538.

8. POPESCU, D. (1967a): **Les fouilles archeologiques dans la République Socialiste de Roumanie en 1966**, *Dacia* N. S. XI, 357–376.

9. POPESCU, D. (1968a): **Les fouilles archeologiques dans la République Socialiste de Roumanie en 1967**, *Dacia* N. S. XII, 421–443.

10. SZABÓ G. V. (1996): **A Csorva-csoport és a Gáva-kultúra kutatásának problémái néhány Csongrád megyei leletegyüttes alapján**, *Studia Arheologica* II, Szeged, 9–109.

11. SZÉKELY, Z. (1966): **Aşezări din prima vîrstă a fierului în sud-estul Transilvaniei**, Sf. Gheorghe.

12. SZÉKELY, Z. (1968): **Contribuţii la problema începutului epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei**, SCIV 19, 3, 423–428.

13. SZÉKELY, Z. (1969): **Contribuţii la problema aşezărilor şi cetăţilor dacice din sud-estul Transilvaniei**, *Cumidava* III, 99–124.

14. SZÉKELY, Z. (1970): **Săpăturile executate de Muzeul din Sf. Gheorghe (1959–1966)**, *Materiale* IX, 297–315.

15. SZÉKELY, Z. (1971): **Eléments byzantins dans le civilisation matérielle des VIe-VIIIe siècles dans le Sud-Est de la Transylvanie**, *Dacia* N. S. XV, 353–358.

16. SZÉKELY, Z. (1973): **Vase greceşti şi imitaţii de la Cernat şi Poian (Jud. Covasna)**, SCIV 24, 3, 527–531.

17. SZÉKELY, Z. (1973a): **Săpăturile executate de Muzeul din Sf. Gheorghe (1967–1970)**, *Materiale* X, 219–224.

18. SZÉKELY, Z. (1977): **Contribuţii privind epoca bronzului în sud-estul Transilvaniei**, *Aluta* VIII–IX, 1976–1977, 25–-36.

19. SZÉKELY, Z. (1992): **Aşezări din secolele VI–XI p. Ch. în bazinul Oltului Superior**, SCIVA 43, 3, 245–306.

20. VASILIEV, V.; ALDEA, I.; CIUGUDEAN, H. (1991): **Civilizaţia dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuţii arheologice: aşezarea fortificată de la Teleac**, Cluj-Napoca.

21. *** (1998): **Repertoriul arheologic al judeţului Covasna** (red. Valeriu CAVRUC). Monografii arheologice I, Sf. Gheorghe.

Jegyzet

1. POPESCU 1964, 556; POPESCU 1964a, 391.

2. POPESCU 1966, 721; POPESCU 1966a, 397 (greşit Poiana); POPESCU 1967, 533; POPESCU 1967a, 369; POPESCU 1968a, 434; SZÉKELY 1970, 312; SZÉKELY 1973a, 221.

3. SZÉKELY 1968, 425–427.

4. SZÉKELY 1977, 26.

5. SZÉKELY 1970, 312.

6. SZÉKELY 1973, 527–531; SZÉKELY 1969, 102.

7. SZÉKELY 1971. 353–358.

8. SZÉKELY 1992.

9. **Repertoriul arheologic al judeţului Covasna**, 116, XXVII. d. 422.

10. SZÉKELY 1992, 46.

11. VASILIEV–ALDEA–CIUGUDEAN 1991, Fig. 35/10, 19, 22.

12. SZÉKELY 1966, pl. IV/11.

13. LÁSZLÓ 1994, 94.

14. LÁSZLÓ 1994, 71–75; PANKAU 2004, 61–62.

15. Analógiákat lásd: PANKAU 2004, 64, Typ. 4; SZABÓ 1996, 35/6Ea.

16. SZABÓ 1996, 35/6Ca.

17. Analógiákért lásd: KEMENCZEI 1984, Táb. CXXXIII/12.

18. LÁSZLÓ 1994, 81, 5A typ; KEMENCZEI 1984, CXXXIV/8–10, 13. Midkét esetben díszítetlen edényről van szó.

19. PANKAU 2004,53, Abb. 7/2. Analógiákat lásd uo.

20. PANKAU 2004, 52, Typentafeln 2, Variante 1a.

21. Nagymértékben közöletlen anyag a Székely Nemzeti Múzeumban.

22. PANKAU 2004, 52, Typentafeln 2, Variante 2.

23. Analógiákért lásd: SZABÓ 1996, 1E.

24. Analógiákért lásd: LÁSZLÓ 1994, 80, 4C típus; SZABÓ 1996, 34, 2Aa típus; PANKAU 2004, 58–61.

25. Nagymértékben közöletlen anyag, a Székely Nemzeti Múzeumban.

26. PANKAU 2004, 86–98.

(A családnevek majuszkulás kiemelését kötetszerkesztési szempontok indokolták. **Szerk. megj.**)

Ceramica hallstattiană de la Poian-Kőhát (j. Covasna)

(Rezumat)

Comuna Poian se situează la nord-est de comuna Sânzieni, la poalele înălţimii Perkő. La începutul anilor 60, în urma lucrărilor agricole s-a semnalat material arheologic de la locul Kőhát. Punctul se află la nord de localitate, pe malul stâng al pârâului Telek.

În urma săpăturilor arheologice întreprinse de Zoltán SZÉKELY între anii 1963 şi 1967 s-a constatat că aşezarea a fost locuită în mai multe epoci. Din epoca bronzului s-a descoperit un mormânt de copil aparţinând culturii Ciomortan (Costişa), material ceramic al culturii Wietenberg şi complexe arheologice ale culturii Noua. În epoca fierului aşezarea a fost locuită de purtătorii civilizaţiei dacice, peste care s-a suprapus o aşezare din epoca migraţiilor (sec. VI–X).

În urma verificării materialului s-a observat, că între materialul ceramic din epocile amintite se distinge un material aparţinând primei vârste a fierului, cu ceramică neagră canelată. Am considerat necesară prezentarea materialului ceramic, din motivul că acest sit este un nou punct, încă inedit, pe harta descoperirilor culturii ceramicii negre canelate din sud-estul Transilvaniei. Din cauza că materialul ceramic este destul de variat, din punct de vedere tipologic, iar s-a găsit şi o vatră din această epocă, considerăm îndreptăţiţi să afirmăm că este vorba de o aşezare a acestei culturi.

Pe baza materialului ceramic, destul de fragmentar, fiind singura categorie de artefact, care poate fi datat sigur în această epocă, s-a ajuns la concluzia că aşezarea hallstattiană poate fi datată în faza mai evoluată a culturii, având cele mai bune analogii în materialele aşezărilor de la Cernat-Vârful ascuţit, Teleac, Mediaş-Cetate.

Hallstatt Pottery from the Settlement of Kézdipolyán-Kőhát (Poian, Covasna County)

(Abstract)

The settlement of Kézdipolyán-Kőhát was investigated by Zoltan SZÉKELY between 1963 and 1967 and he demonstrated the existence of more cultures (Ciomortan–Costişa, Wietenberg, Noua, La Tène, 6th–10th centuries during great migrations) During the examination of finds they could identify black channeled pottery from Early Hallstatt period as well. This settlement had been unknown since then in the South-East of Transylvania. The variety of the material refers to the settlement, the closest analogies are known from the settlements of Csernáton-Hegyestető, Telek, Medgyes-Vár and they can be dated among the advanced stage of this culture.

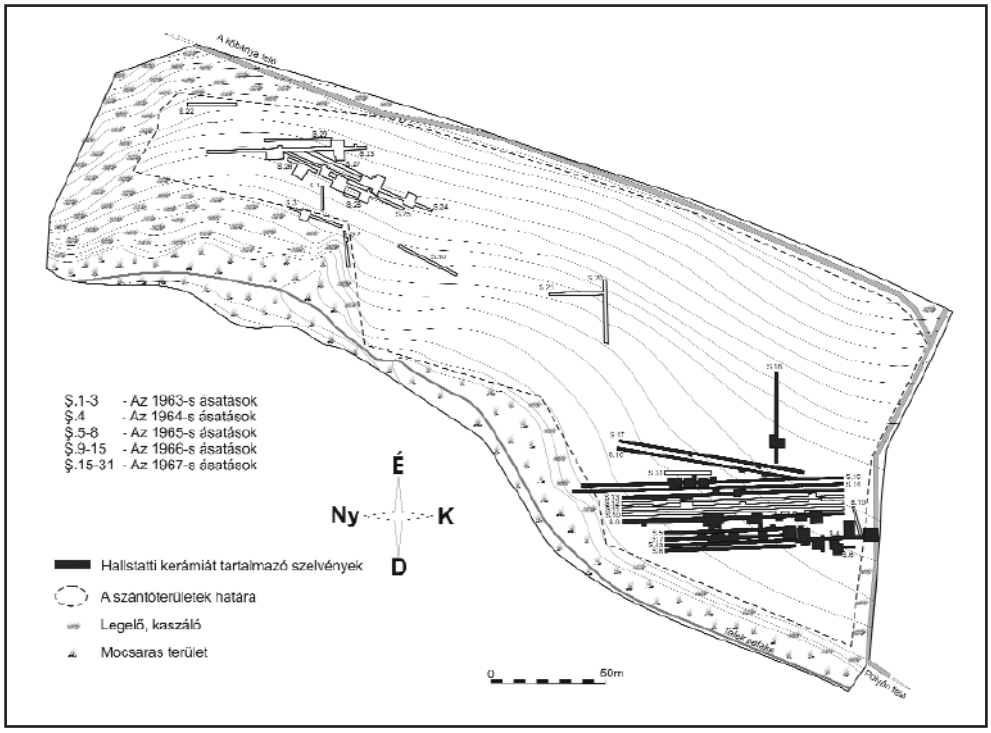

1. ábra A Polyán-Kőhát lelőhelyen végzett ásatások alaprajza (1963–1967)

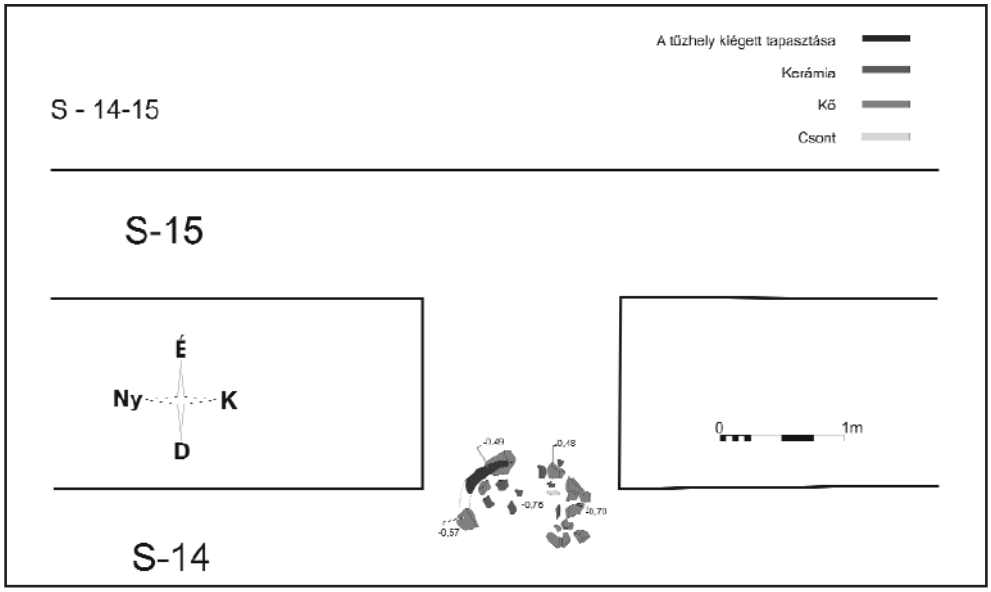

2. ábra Polyán-Kőhát (1966), Hallstatt-kori tűzhely

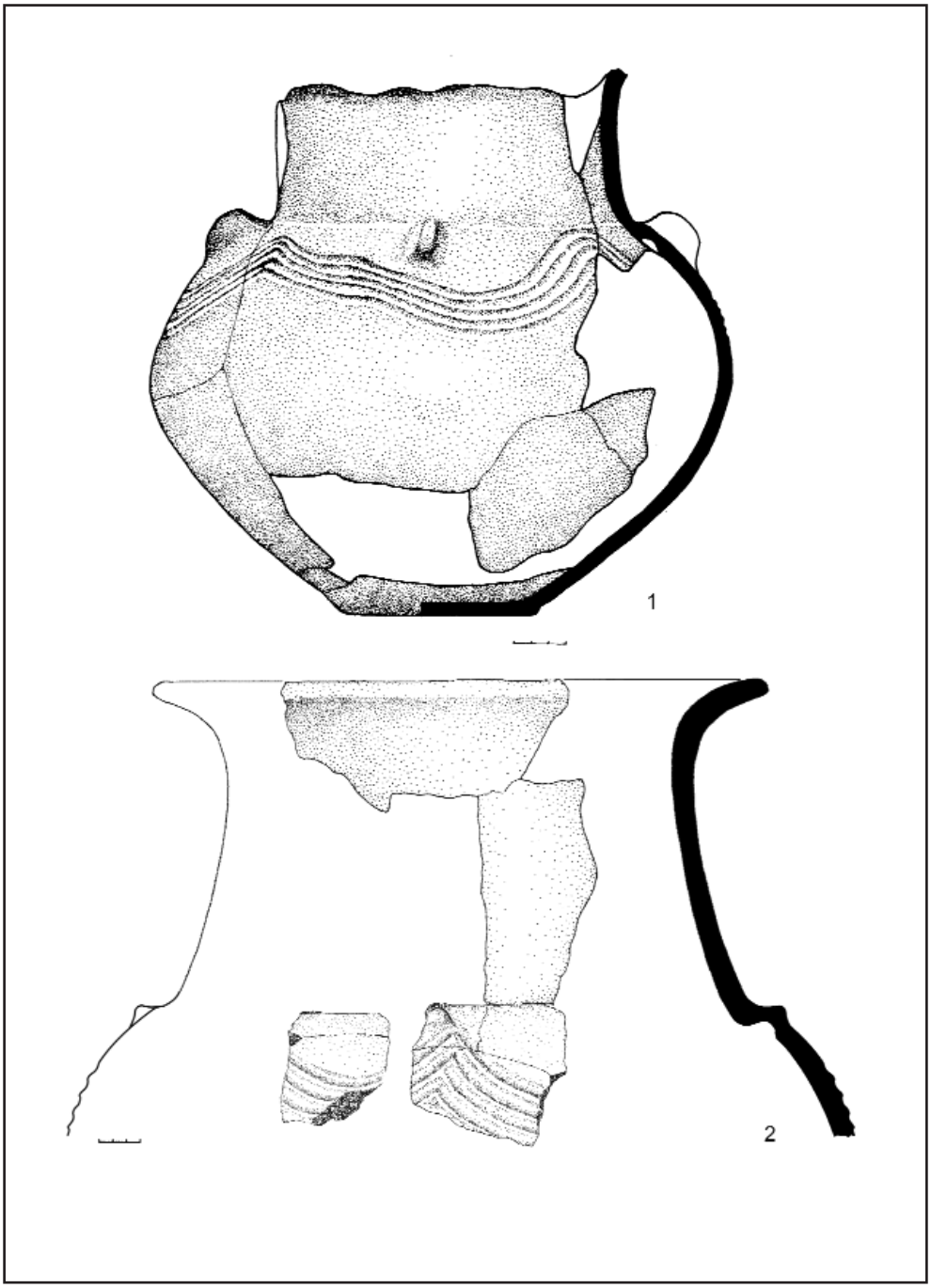

3. ábra

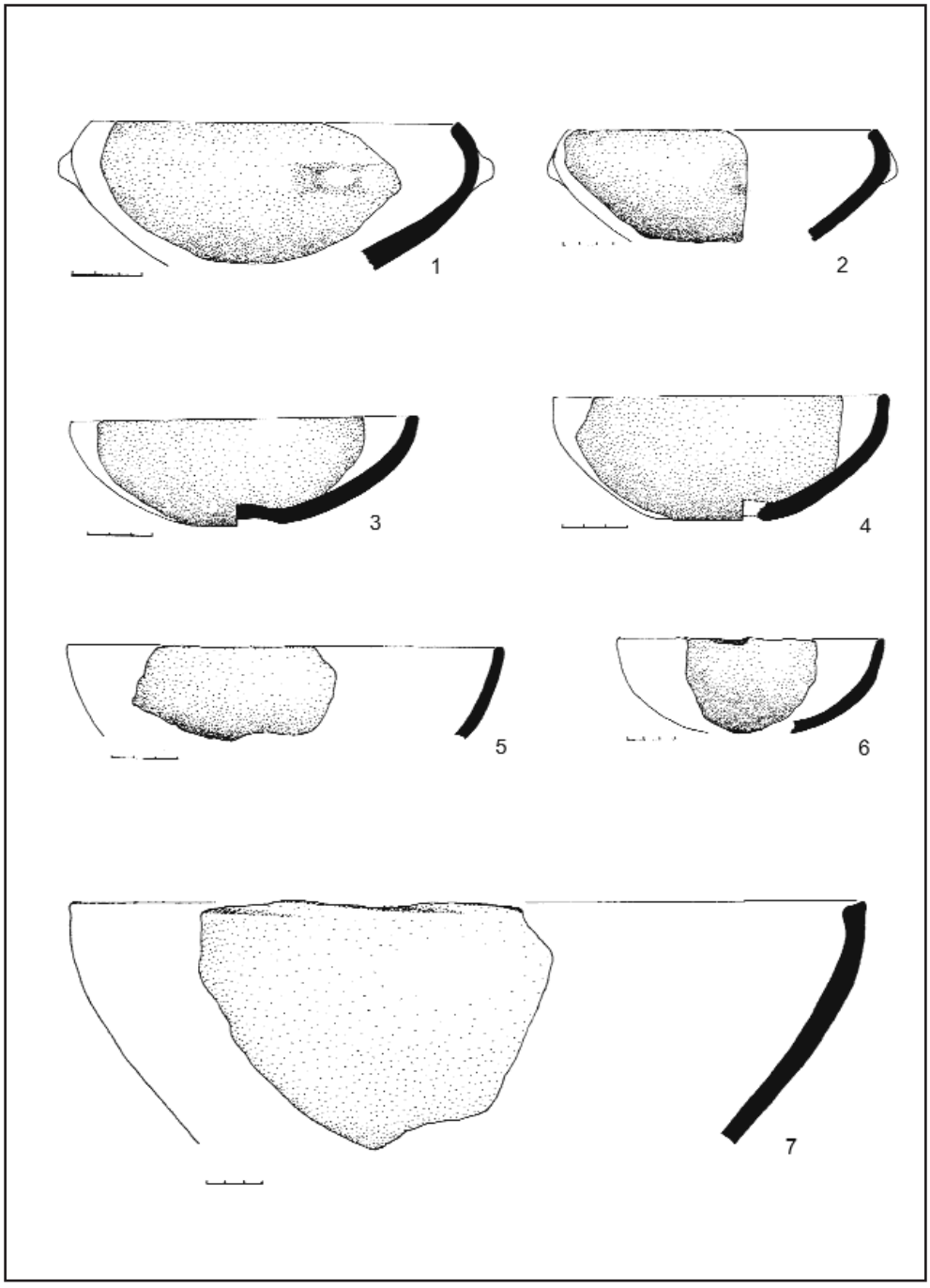

4. ábra

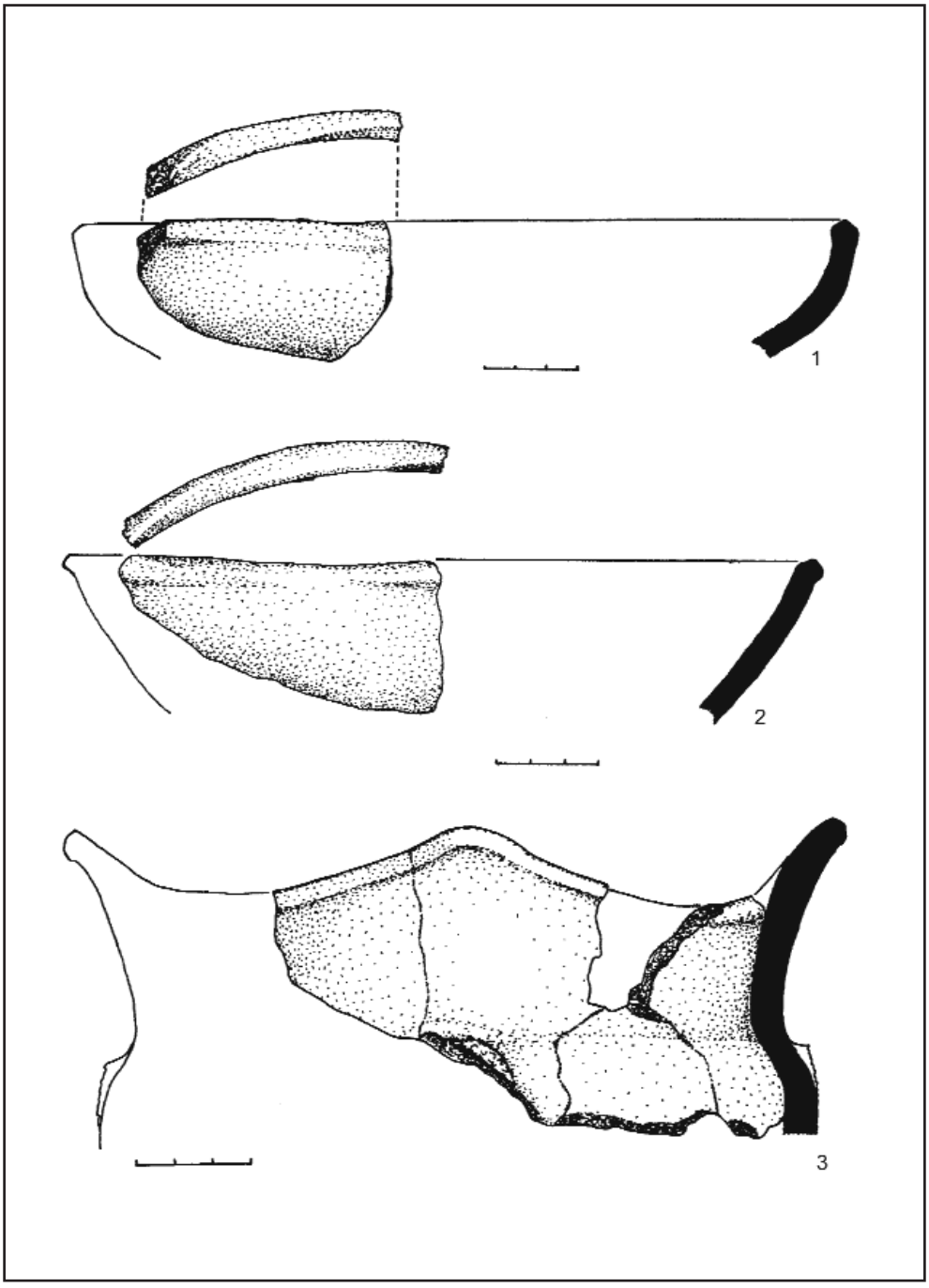

5. ábra

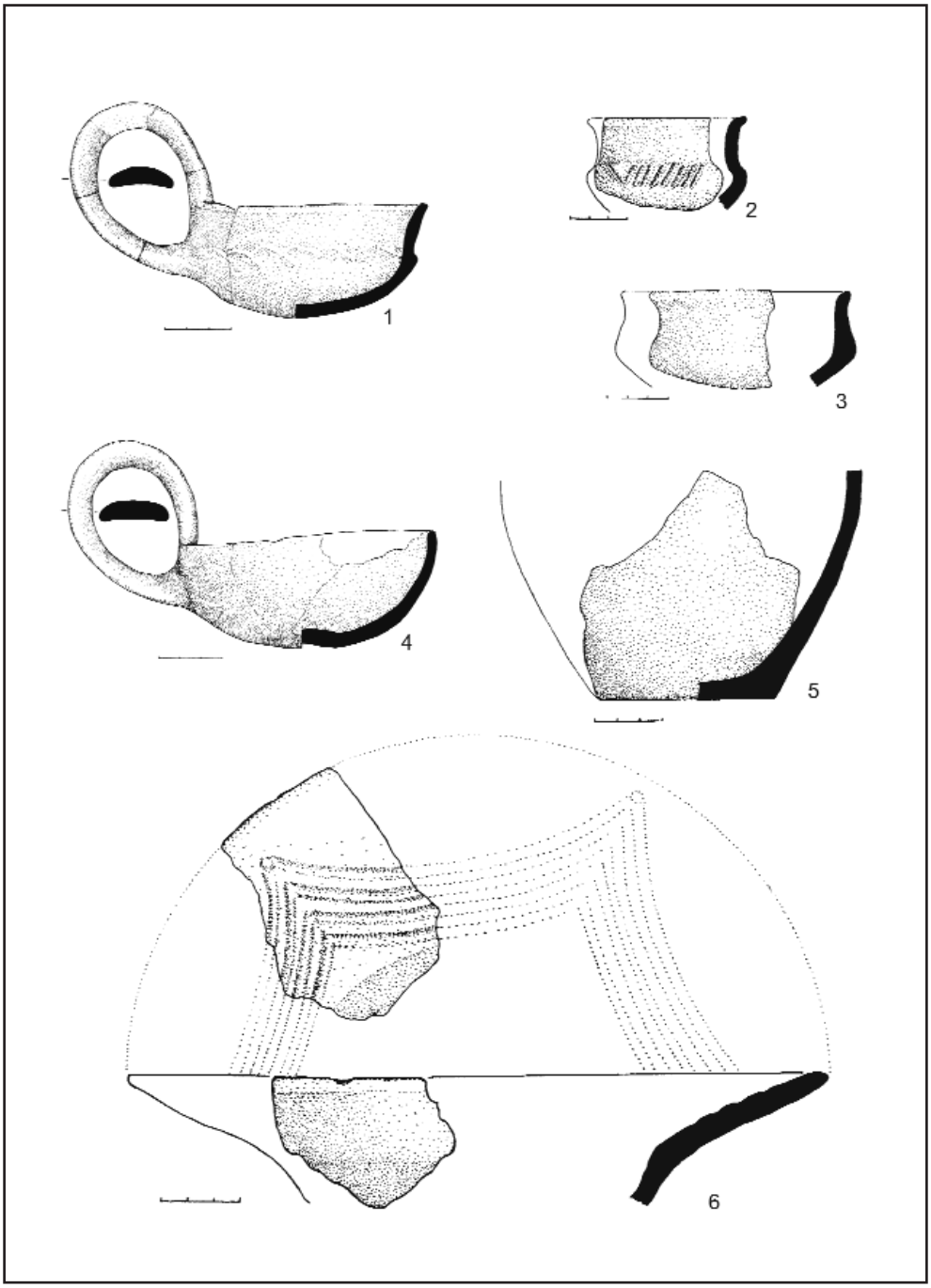

6. ábra

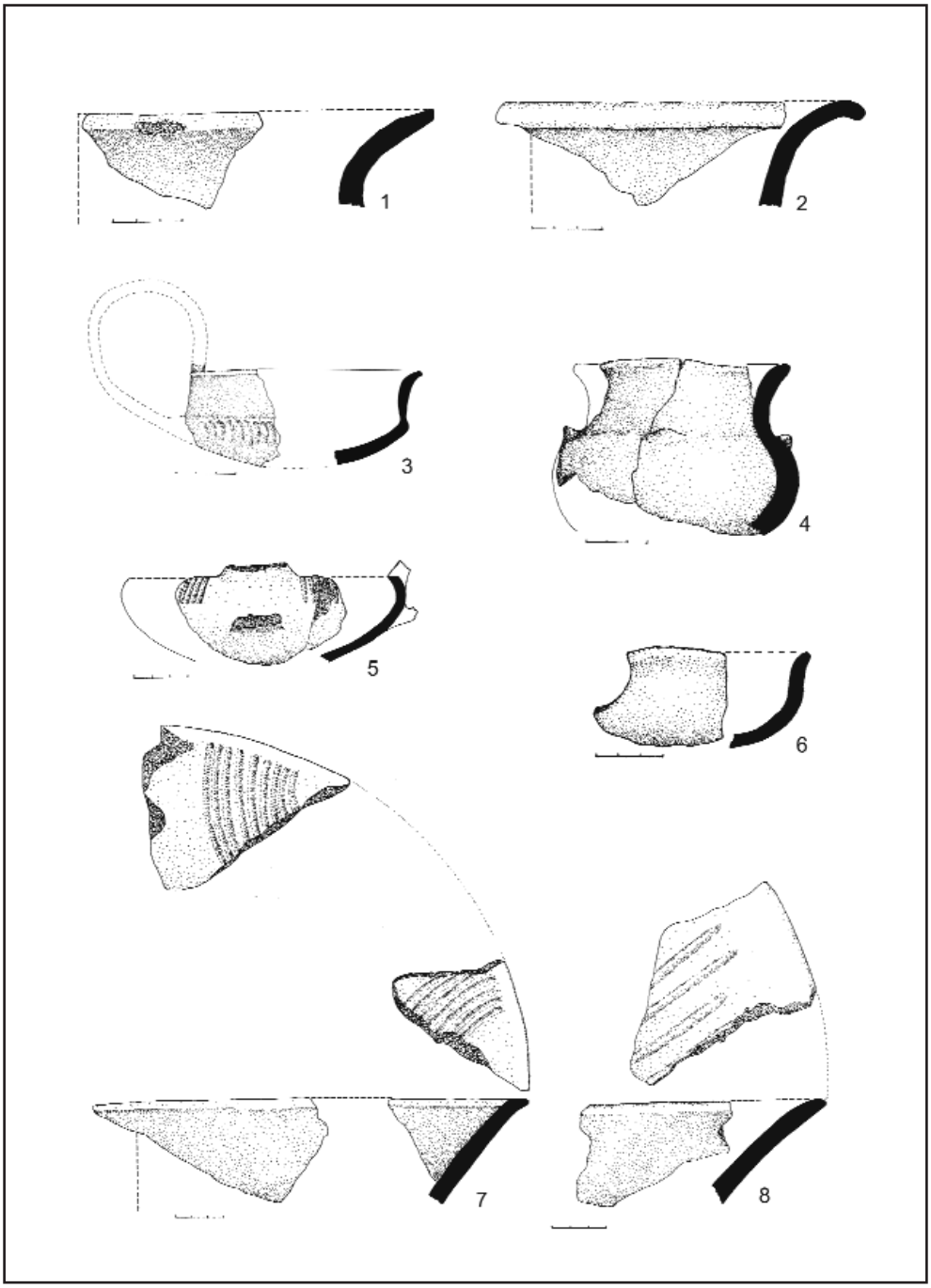

7. ábra

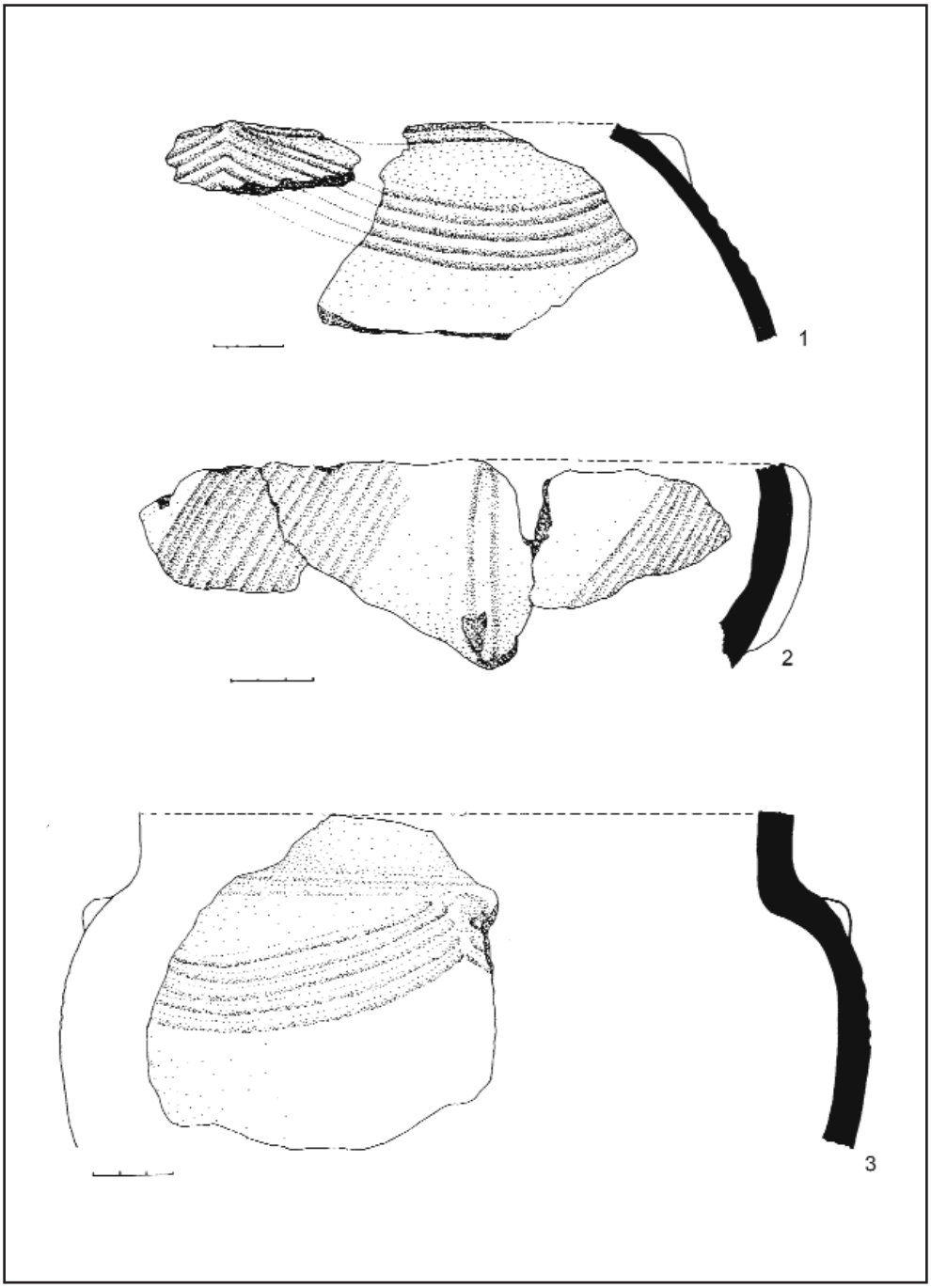

8. ábra

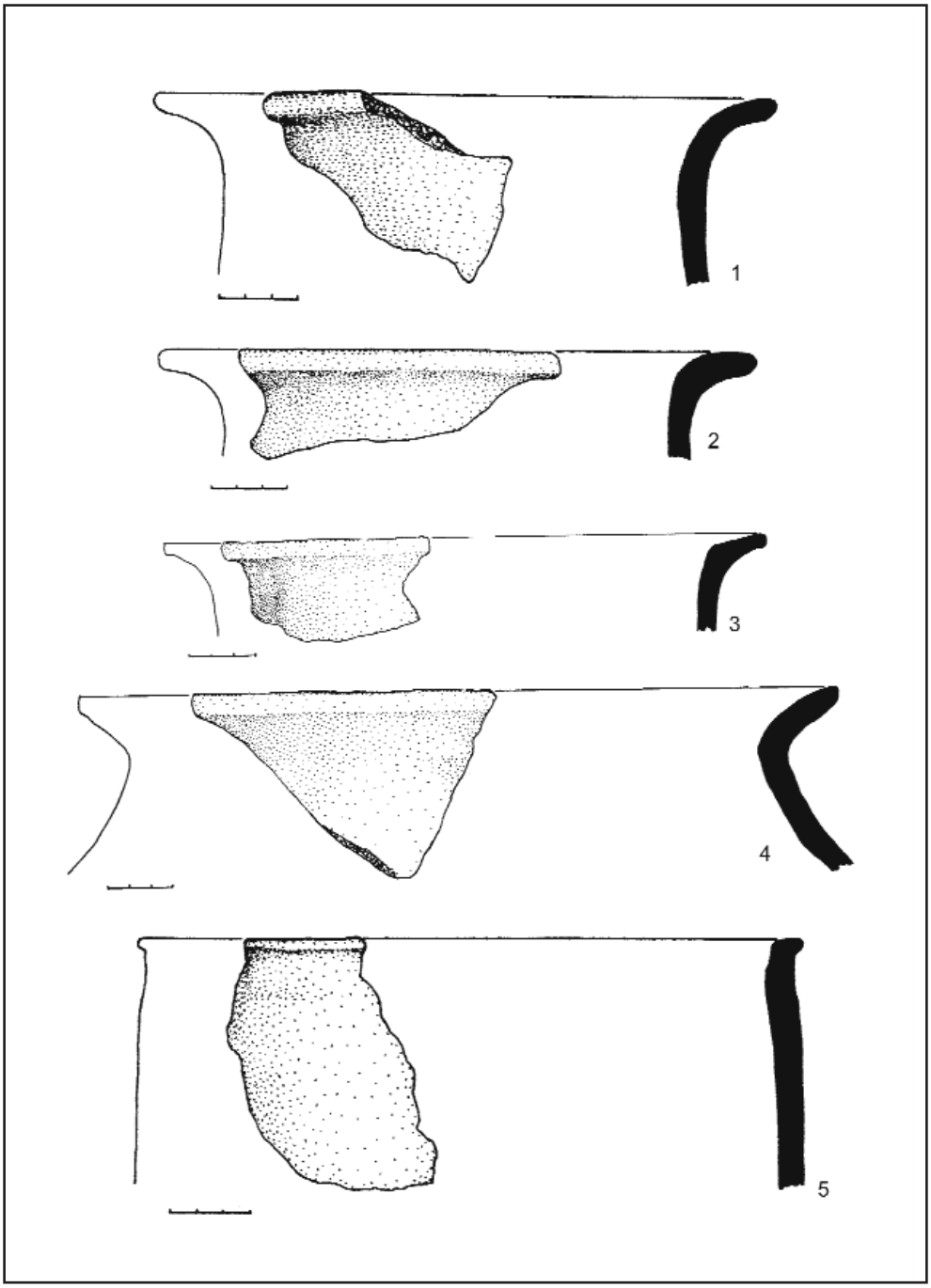

9. ábra

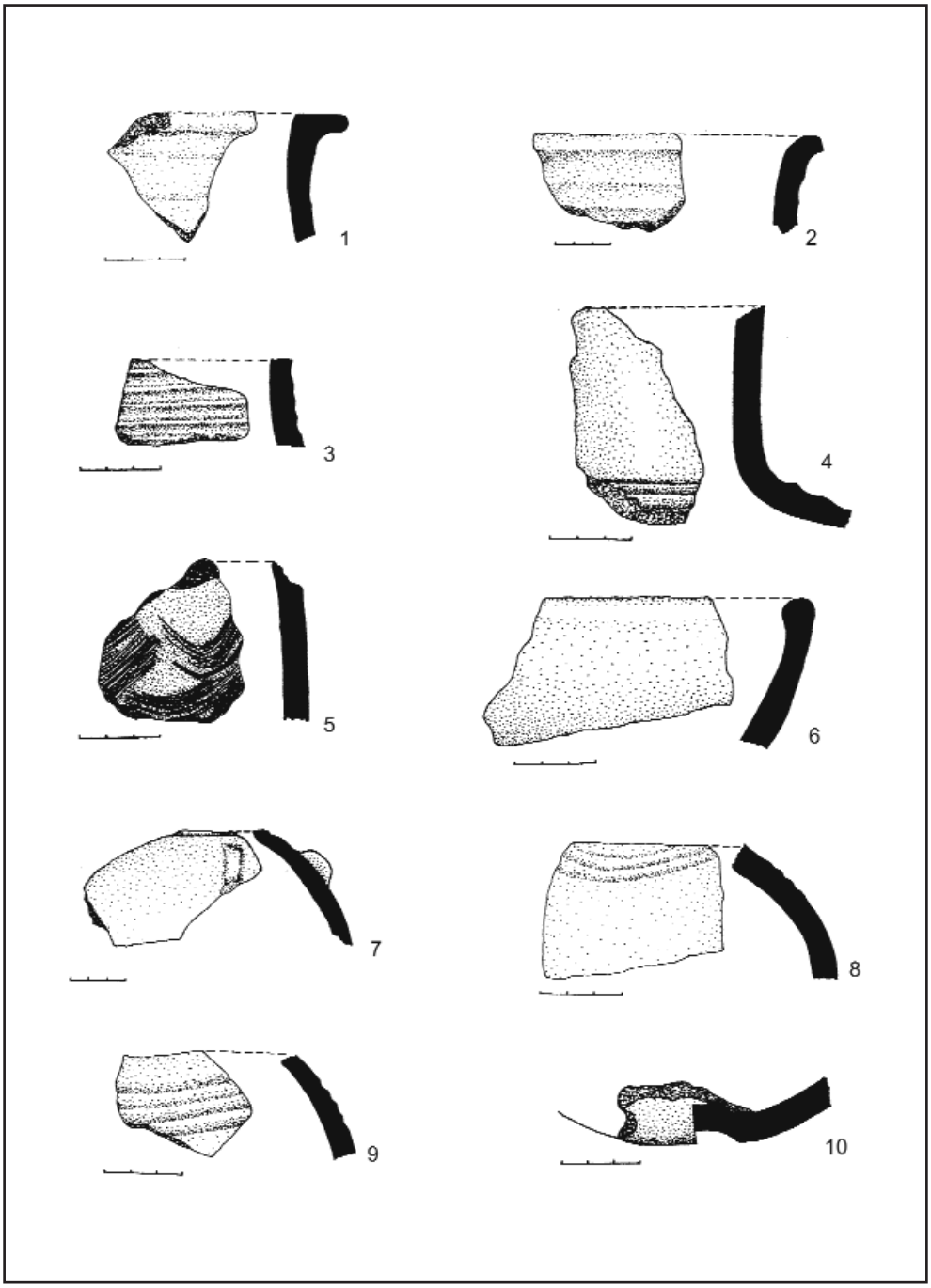

10. ábra

István ASZTALOS

Aspecte ale cercetării sistemului defensiv roman din sud-estul Transilvaniei. Castrul roman de la Boroşneu Mare şi garnizoana lui

(Rezumat)
Lucrarea reia problema limesului roman din sud-estul Transilvaniei, prezentând castrul roman de la Boroşneu Mare, mai puţin cercetat. Săpăturile mai mari de aici, efectuate în 1973–74, nu s-au publicat. Castrul s-a ridicat probabil pe timpul împăratului Hadrianus, dar nu se exclude existenţa unei faze premergătoare (construcţii din pământ şi lemn), din timpul lui Traianus. A fost părăsit probabil pe timpul lui Gallienus. Se cunoaşte de aici prezenţa următoarelor unităţi militare: *ala I Asturum*, *ala I Flavia Gaetulorum*, *ala I Claudia Gallorum Capitoniana* şi probabil *Cohors III Gallorum*.

*

Articolul de faţă îşi propune reluarea cercetării sistemului defensiv roman din sud-estul Transilvaniei, cercetări ce au stagnat mai mult de două decenii. Conform acestui scop îşi propune prezentarea castrului auxiliar de la Boroşneu Mare. Deşi în castrul respectiv nu au fost efectuate săpături arheologice recente, totuşi alegerea acestui castru drept obiect de examinare al acestei lucrări pare legitimă datorită nepublicării rezultatelor săpăturilor efectuate în acest castru. În lipsa unor date noi, furnizate de recente săpături efectuate în acest castru, ne propunem doar prezentarea rezultatelor precedentelor cercetări efectuate aici, rezolvarea problemelor ce s-au ivit cu prilejul studierii castrului necesitând noi rezultate ale cercetării. Totuşi, unde este posibil vom încerca clarificarea incertitudinilor lansate de nepublicarea rezultatelor săpăturilor.

Existenţa unui castru roman la Boroşneu Mare până în al şaptelea deceniu al secolului XX doar se presupunea. Deşi s-au efectuat săpături încă de la începutul secolului al XX-lea, castrul se înscrie printre cei mai puţini cercetaţi, iar ca identificare pe teren, printre ultimii.

Castrul a fost presupus de Balázs ORBÁN pe teritoriul comunei. Iniţial, în monografia Secuimii a încercat să-l localizeze lângă piaţa satului, pe înălţimea numită *Oltárkő*, ulterior însă, în completările lucrării sale, rămase mult timp în manuscris, pe o terasă de la marginea localităţii, numite *Kert mellett*, iar în vechime *Várdomja* ('Dealul Cetăţii').[1] Zidurile descoperite în prima locaţie s-au dovedit a fi zidurile unui cuptor de ars ceramică, după cum reiese din relatările lui István PAULOVICS.[2] Pe lângă descoperirea cuptorului, pe teritoriul cimitirului greco-catolic au fost descoperite opaiţe de lut din morminte romane[3], descoperiri ce l-au determinat pe PAULOVICS István să presupună existenţa unei aşezări civile romane.[4] Cealaltă locaţie nu a fost cercetată de PAULOVICS, necunoscând a doua presupunere a lui ORBÁN.

Primele săpături au fost efectuate cu caracter de a culege materiale romane, la începutul secolului XX, de către Wilhelm CSUTAK şi Francisc LÁSZLÓ.[5] Nici în urma acestor săpături, nici în urma celor efectuate de Zoltán SZÉKELY în 1943 şi 1947 nu a fost identificat pe teren castrul, deoarece secţiunile nu au fost trasate pe locuri adecvate. Existenţa castrului a fost dovedită doar de săpăturile executate în 1973–1974[6], săpături de amploare mai mare, executate în toamna anului 1973 şi în anul 1974, care au vizat identificarea şi localizarea pe teren a castrului roman şi surprinderea elementelor de fortificare ale acestuia. Potrivit acestui scop au fost trasate secţiuni pe toate laturile castrului, iar colţurile de nord şi de sud, respectiv un bastion al porţii de pe latura sud-estică au fost dezvelite integral. Folosirea unei metodologii de săpătură, care la vremea aceea era obişnuită, dar care nu a

* *Acta (Siculica)* 2006/2, T3, Sf. Gheorghe, Sporturilor 8A, RO-520085
** Bodoc 225, RO-527035, iasztalos@yahoo.com

luat în considerare stratigrafia orizontală şi verticală, au contribuit la nedescoperirea bastioanelor de colţ, deşi existenţa acestora pare verosimilă conform planului castrului.[7]

Cu toate neajunsurile metodologice, totuşi aceste săpături au avut un beneficiu, în urma lor fiind identificat pe teren castrul, fiind precizate dimensiunile şi forma lui.

Situat pe terasa joasă a Râului Negru[8], la capătul nord-vestic al comunei[9], controla drumul ce traversa Carpaţii de Curbură, pe valea Buzăului[10] (mai precis prin zona Întorsurii Buzăului). Castrul are un plan rectangular, cu colţurile rotunjite, orientate spre punctele cardinale[11].

Faza de lemn şi pământ a castrului nu a fost surprinsă, autorul cercetărilor lansând ideea construirii direct în piatră a castrului[12]. Neavând datele necesare pentru stabilirea existenţei sau ne existenţei fazei de pământ şi lemn, trebuie să aşteptăm rezultatele unor săpături, care eventual vor fi executate aici.

În faza de piatră a castrului zidul de incintă avea grosimea de 1,35 m[13] construit în tehnica *opus incertum*[14]. Dimensiunile castrului diferă în bibliografia de specialitate. Zoltán SZÉKELY, autorul cercetărilor din 1973–1974, relatează despre un castru cu lungimea de 90 de m şi lăţimea de 70 m[15], iar la Nicolae GUDEA apare un castru de dimensiunile laturilor aproape duble, cu lungimea de 198 m şi lăţimea de 130 m[16]. Pe latura sud-estică au fost descoperite resturile unei porţi flancate de două turnuri cu fronton ieşind în afara liniei de incintă, cu dimensiunile laturilor de 10,00, respectiv 11,00 m[17]. În cazul corectitudinii acestor date despre turnurile de poartă, trebuie să admitem versiunea dată de Nicolae GUDEA. În caz că dimensiunile date de Zoltán SZÉKELY sunt cele corecte, această mărime a turnurilor de poartă pare eronată, fiind extrem de mare în raport cu dimensiunea castrului. Castrul a fost înconjurat de un şanţ de apărare adânc de 1,50 m şi lat de 7 m[18]. În interiorul castrului nu a fost descoperită nici o clădire, cercetările restrângându-se numai la identificarea elementelor de apărare.

Din castru se cunosc mai multe unităţi auxiliare prin cărămizile lor ştampilate: **A GALL**, aparţinând unităţii de cavalerie *ala I Claudia Gallorum Capitoniana*[19], **COH I BRAC**, al cohortei *I Bracaraugustanorum*[20], cu garnizoana la Breţcu, **ALPALA[S]**, aparţinând unităţii ala *I Asturum*, **COH III G**, al cohortei *III Gallorum*[21]. De asemenea, este cunoscută o altă unitate de cavalerie dintr-o inscripţie în formă de *tabula ansata*, ridicată în cinstea împăratului Hadrianus de către *ala I Latobicorum*[22]. Această inscripţie nu reprezintă o inscripţie onorifică ridicată de această trupă în cinstea împăratului Hadrianus[23], aşa cum a crezut Zoltán SZÉKELY, ci de fapt este piatra de fondare a castrului de piatră. Descoperirea acestei inscripţii în zidul de incintă a castrului[24], întăreşte interpretarea dată de noi inscripţiei. Această interpretare a inscripţiei pare verosimilă şi datorită faptului că numele împăratului este trecut în cazul nominativ, şi nu în dativ, aşa cum se obişnuise în cazul inscripţiilor onorifice.

Perioada de construire a acestui castru este datată de inscripţia amintită mai sus, astfel castrul a fost construit în timpul împăratului Hadrianus, necunoscută fiind data exactă din cauza lipsei cifrei ce indică anul de domnie. Nici unitatea de cavalerie nu s-a dovedit a fi cea indicată de Zoltán SZÉKELY, ci *ala I Flavia Gaetulorum*[25].

În continuare vom trata mai pe larg unităţile, care probabil au constituit garnizoana castrului de la Boroşneu Mare, fiind surprinse în acest castru prin ştampilele tegulare şi inscripţii.

Ala I Asturum, cunoscută şi din castrul de la Hoghiz[26], înainte de a fi trimis la Dunărea de Jos a staţionat în zona Rinului, aşa cum reiese dintr-o inscripţie funerară de la Châlons-sur-Saône, menţionând pe un *Albanus Excingi F, eques ala Asturum, natione Ubius, Stip(endiorum) XII, an(norum) XXXV*[27], şi o altă inscripţie de la Köln, cu dedicaţia: *Matronis sacrum, Victor, eques alae I Astur(um), militat in Mysia, v.s.l.m.*[28]

Unitatea a făcut parte din armata Moesiei probabil încă din timpul împăratului Vespasianus. În această provincie este atestată de două inscripţii funerare, una de la Tomis: *Ti. Claudius Arrenti f. Quir. Saturninus, dupli(car-*

ius), vet(eranus) alae Astur(um)[29], iar cealaltă de la Novae: *Tib(erio) Basso Dec(imo), veterano alae prim(a)e Asturum, mil(itavit) an(nos) XXV vixit an(nos) LXXX*[30].

Prima diplomă militară care o atestă, diploma de la Plovdiv din 14 aug 99[31], a unui *gregalis* pe nume *Meticus Solae f. Bessus*[32] (cu numele în dativ) datează tot din timpul staţionării în Moesia. În timpul lăsării la vatră a acestui soldat prefectul alei se numea *T. Iulius Agricola*[33]. Unitatea a participat la războaiele dacice, prefectul *P. Prifernius Paetus Memmius Apollinaris* fiind decorat de către împăratul Traianus[34]. Prin diplomele militare din anii 130, 140 şi 146 unitatea este atestată ca făcând parte din armata Daciei Inferior, atestare întărită şi de ştampilele tegulare de la Hoghiz (**ALAS**, **AIA**) şi de la Boroşneu Mare (**ALPA**)[35]. Din această perioadă a staţionării în sud-estul Transilvaniei datează şi comanda lui *C. Nonius Caepianus,* care a cumulat ca *praepositus* şi comanda unei *numerus equitum Illyricorum*[36]. La alţi comandanţi ai acestei unităţi se referă o inscripţie de la Ephesus, alta de la Germisara, comandanţii fiind însă anonimi, o inscripţie de la Rareş (jud. Harghita) atestă un *decurio,* pe nume *Aur(elius) Sev(erus)*[37]. O altă inscripţie de la Serdica menţionează un *veteranus ex ala prima Asturum(sic) natione Bessus,* numit *M. Aurelius Teres,* având serviciul militar în jurul anului 200[38].

Într-o perioadă scurtă de timp, alături de *ala I Asturum* în castrul de la Boroşneu Mare a staţionat şi *ala I Flavia Gaetulorum,* atestată prin ştampila tegulară comună a celor două unităţi: **ALFALAS**. Unitatea a făcut parte din armata Moesiei Inferioare, fiind atestată de diplomele din 15 iunie 92, de la Cataloi (jud. Tulcea)[40], 14 august 99 de la Plovdiv[41] 110/113, 117, 125, 127, 145, 146[42], şi o mică *tabula honestae missionis* din 215, pentru un *eques* al acestei trupe[43]. La Carsium a fost surprinsă prin ştampilele **AL FL**. Temporar a fost dislocată în Pannonia Inferior, unde apare în diploma din 1 septembrie 11[44]. Dintre comandanţii alei sunt cunoscuţi trei, din inscripţii greceşti din timpul lui Domitian, Marcus Aurelius şi Severus Alexander: *M. I(ulius, Sanctus Maximinus, T. Antonius Cl. Alfenus Arignotus şi P Aelius Hammonius*[45], iar într-o inscripţie de la Oescus sunt menţionaţi câteva veterani ai acestei unităţi[46].

Tot în castrul de la Boroşneu Mare este cantonată şi *ala I Claudia Gallorum Capitoniana,* unitate care şi-a luat numele de la un comandant al ei, menţionat de o inscripţie de la Chieti: *C. Herennius T. f(ilius) Capito, trib(unus) milit(um) III, praef(ectus) alae, praef(ectus) veteranorum, proc(urator) Iuliae Augustae, proc(urator) Ti. Caesaris Aug(usti), proc(urator) C Caesaris Aug(usti) Germanici*[47]. Unitatea de cavalerie menţionată a făcut parte din armata Moesiei Inferioare, aşa cum reiese din diplomele din 97[48] şi din 13 mai 105 de la Budapesta[49]. Din perioada staţionării în provincia sud-dunăreană datează inscripţia funerară de la Augusta: *Iulius Saturio Iuli l(ibertus) domo Haed(uus) miss(icius) ala Capit(oniana)*[50] şi alta de la Lescoveţ: *Primus [Iuli l(ibertus)] Asalus d[up(licarius) ala] Cap(itoniana)*[51]. Probabil, unitatea a participat la războaiele dacice, fiind cantonată la Boroşneu Mare, rămânând pe teritoriile nord-dunărene cucerite în urma acestui război. Din această perioadă par să dateze ştampilele **ACL** din castrul de la Slăveni[52]. În Dacia Inferioară este atestată de diplomele din 130[53], 140[54], 146[55]. Din această perioadă a staţionării în Dacia Inferioară datează comanda lui *P. Cutius Aburianus, praef(ectus) eq(uitum) alae I Cl(audiae) Gallor(um),* menţionată într-o inscripţie de la Roma[56]. Ştampilele tegulare descoperite la Reci **AL GAL** şi la Boroşneu Mare **ALA GAL**[57] sunt de asemenea mărturiile staţionării unităţii în provincia Dacia Inferioară. Se presupune că în timpul lui Septimius Severus această unitate a fost trimisă în *Mauretania Caesariensis,* unde este cunoscut un *Helvius Crescens, dec(urio) al(ae) I Cl(audiae) Kapit(onianae)*[58].

Mărturie a recrutării locale este inscripţia de la Roma, care relatează că *Aurelius Antonius, curat(or) eq(uitum) sing(ularium) d(omini) n(ostri), nat(ione) Dac(us), a fost allectus ex ala Gallorum*[59], adică transferată din ala *Gallorum* în garda imperială de călăreţi.

Interpretarea incorectă a inscripţiilor şi a ştampilelor tegulare a mai „creat" două unităţi de cavalerie, o *ala Palmyrenorum*[60], din interpretarea eronată a ştampilei **ALFALAS,** citită **APALM**, şi o *ala Latobicorum*[61], însă aceste trupe s-au dovedit a fi, cum am arătat şi mai sus, *ala I Flavia Gaetulorum.*

Cohors I Bracaraugustanorum, unitatea care a staţionat în castrul de la Breţcu, a fost recrutată în *Hispania,* probabil în timpul lui Augustus, staţionând la început în Dalmaţia sub comanda lui *Ti. Claudius Claudianus*[62]. Diplomele militare din 12 iunie 92[63] şi 14 august 99[64] şi ante 113[65] o atestă în Moesia Inferioară. *Cohors I Bracarum* menţionată de diploma din 2 aprilie 134 nu este identică cu această unitate, ea apare încă în două diplome (125 şi 127)[66]. În diplomele Daciei Inferioare (130, 140, 146)[67] *cohors I Bracaraugustanorum* este menţionată ca făcând parte din armata acestei provincii. În acest moment cunoaştem un singur comandant al acestei unităţi, din timpul lui Marcus Aurelius, *P. Aelius Marcianus*, care pe lângă titlul de *praefectus cohortis I Augusta Bracarum* deţine şi titlul de *praepositus* al unităţii *numerus Illyricorum* staţionată la Hoghiz.[68] Unitatea a fost atestată prin ştampilele tegulare **COH I BRAC** şi în castrul de la Boroşneu Mare.

Cohors III Gallorum, înainte de a fi adusă de împăratul Vespasianus în Moesia, a staţionat în Germania[69]. În Moesia este atestată de diplomele militare din 75, 78, 82[70], iar după divizarea provinciei, de diplomele militare ale Moesiei Inferioare (92, 99, 105, 112).[71] Din timpul staţionării în Moesia Inferioară se cunoaşte un comandant al acestei unităţi: *P. Valerius Sabinus.*[72] O ştampilă a unităţii: **COH III G** s-a descoperit la Ioneşti Govorei, probabil din timpul războaielor dacice, unitatea rămânând în contingentul moesic stabilit la nord de Dunăre, pe Olt.[73] Un comandant al unităţii din timpul lui Marcus Aurelius este *Sex. Iulius Possessor*, care pe lângă titlul de prefect al cohortei a deţinut şi titlul de *praepositus*, comandând şi alte două unităţi din apropiere: *ala I Hispanorum* de la Slăveni şi *numerus Surorum sagittariorum* de la Romula, îndeplinind totodată şi sarcina de *curator civitatis Romulensium Malvensium.*[74] Mai târziu, unitatea a fost transferată în sud-estul Transilvaniei, fiind identificată prin ştampilele tegulare la Hoghiz şi Boroşneu Mare. Data sosirii în teritoriile intracarpatice nu ne este cunoscută, dar sub domnia comună a lui Marcus Aurelius şi Commodus deja se află la Hoghiz.[75] Tot din această localitate a fost atestat epigrafic şi un prefect al acestei cohorte: *Honoratus.*[76]

Analizând datele de mai sus, putem conclude, că unităţile care au avut garnizoana la Boroşneu Mare, au fost *ala I Asturum, ala Flavia Gaetulorum, ala I Claudia Gallorum Kapitoniana* şi, probabil, *cohors III Gallorum.* Nesiguranţa, în ceea ce priveşte apartenenţa sau nu a cohortei *III Gallorum* la garnizoana castrului se datorează datelor puţine, de care dispunem la momentul actual privind castrul de la Boroşneu Mare, de fapt datorită cercetărilor sumare, care au vizat acest castru. Atestarea altor trupe, decât cele trei menţionate mai sus, cum ar fi *cohors I Bracaraugustanorum,* se datorează probabil vecinătăţii acestui castru de castrul în care şi-a avut garnizoana, adică castrul de la Breţcu.

Pe baza materialului epigrafic, inscripţia mai sus menţionată, Zoltán SZÉKELY a plasat construirea castrului în timpul împăratului Traianus[77]. Această datare a ridicării castrului sub domnia lui Traianus poate fi admisă doar în caz că următoarele săpături din acest castru vor demonstra existenţa unei faze de pământ şi lemn. După cum am menţionat mai sus, această inscripţie ridicată de *ala I Flavia Gaetulorum* constituie foarte probabil actul de fondare a castrului de piatră.

Părăsirea castrului de către garnizoana lui s-a întâmplat în timpul lui Gallienus[78], părerea lui Zoltán SZÉKELY, însă, dacă luăm în considerare faptul că ultimele monede aparţin lui Filip I, trebuie să revizuim şi această datare. Privind evenimentele tulbure din timpul acestui împărat, putem admite că inexistenţa emisiunilor monetare după Filip I se datorează dislocării unităţii din acest castru şi trimiterea lui undeva în zonele de tulburare, deoarece în zonele îndepăr-

tate de marile oraşe principala vehiculatoare a monedei a fost armata, această lipsă a monedei după Filip I se poate datora trimiterii în misiune a unităţii din castrul de la Boroşneu, misiune, din care nu s-a mai întors. Cunoscut fiind faptul că Gallienus a constituit o armată mobilă de cavalerie din unităţi de cavalerie de pe Rin şi Dunăre[79], este posibil ca garnizoana castrului de la Boroşneu Mare să fi fost şi ea inclusă în această armată mobilă, însă în lipsa oricărei dovezi acest lucru rămâne doar o presupunere.

Bibliografie

1. BAKÓ Géza (1975): **Numerrus Illyricorum la Hoghiz**, SCIVA 26, 144–145.

2. CIL VI, 3517

3. CIL XVI, 20.

4. CIL XVI, 44.

5. CIL XVI, 45.

6. CIL XVI, 61.

7. CIL XVI, 58.

8. GUDEA, Nicolae (1997): **Der dakische Limes; Materialen zu seine Geschichte**, Sonderdruck aus *Jahrbuch des Römisch–Germanischen Zentralmuseums*, Mainz, 44.

9. ORBÁN Balázs (1869): **A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból**, III, Pest.

10. ORBÁN Balázs (2002): **Kiegészítések a Székelyföld leírásához**, I, **Háromszék**, Charta Kft., Sepsiszentgyörgy.

11. PAULOVICS István (1944): **Dácia keleti határvonala és az úgynevezett dák ezüstkincsek kérdése**, Cluj-Napoca.

12. PETOLESCU, Constantin C. (1994): **Unităţile auxiliare din Dacia Romana** (II), SCIVA 45.

13. PETOLESCU, Constantin C. (2000): **Auxilia Daciae**.

14. RUSSU, I. I. (1973): **Auxilia Provinciae Daciae**, SCIV 23.

15. SOUTHERN, Pat; DIXON, Karen R. (1996): **The late roman Army**.

16. SZÉKELY, Zoltán (1970): **Date referitoare la cucerirea sud-estului Transilvaniei de către romani şi persistenţa elementului dacic**, *Cumidava*, IV, 1970.

17. SZÉKELY, Zoltán (1975): **Noi descoperiri din epoca romană din sud-estul Transilvaniei**, SCIVA XXVI.

18. SZÉKELY, Zoltán (1996): **Sud-estul Transilvaniei sub stăpânirea romană**, *Angustia*, I.

19. *** (1998): **Repertoriul arheologic al judeţului Covasna** (red. Valeriu CAVRUC). Monografii arheologice I, Sf. Gheorghe.

Note

1. ORBÁN, 1869, p. 163; ORBÁN, 2002, p. 167.
2. PAULOVICS, 1944, p. 73.
3. Ibidem, p. 73.
4. Ibidem, p. 73.
5. GUDEA, 1997, p. 64.
6. SZÉKELY, 1975, p. 341.
7. Rezultatele săpăturilor nefiind publicate, vezi planimetria castrului din **Repertoriul arheologic al judeţului Covasna**, 1998.
8. GUDEA, 1997, p. 64.
9. SZÉKELY, 1975, p. 341.
10. GUDEA, 1997, p. 64.
11. Ibidem, p. 64.
12. SZÉKELY, 1970, p. 50.
13. SZÉKELY, 1975, p. 341.
14. GUDEA, 1997, p. 64.
15. SZÉKELY, 1975, p. 342.
16. GUDEA, 1997, p. 64.
17. Ibidem, p. 64.
18. Ibidem, p. 64.
19. SZÉKELY, 1970, p. 50.
20. SZÉKELY, 1975, p. 342.
21. Ibidem, p. 342.
22. Ibidem, p. 345.
23. Ibidem, p. 345.
24. SZÉKELY, 1978.
25. PETOLESCU, 2002, p. 68.
26. RUSSU, 1973, p. 65.
27. PETOLESCU, 2002, p. 62.
28. Ibidem, p. 62.
29. Ibidem, p. 62
30. Ibidem, p. 62.
31. CIL, XVI, 45.
32. PETOLESCU, 2002, p. 62–63.
33. Ibidem, p. 63.
34. Ibidem, p. 63.
35. RUSSU, 1973, p. 65
36. BAKÓ, 1975, p. 144–145.
37. PETOLESCU, 2002, p. 63
38. Ibidem, p. 63.
39. Ibidem, p. 68, nota 1.
40. Ibidem, p. 67, nota 9.
41. CIL, XVI, 45.
42. PETOLESCU, 2002, p. 67, nota 9.
43. Ibidem, p. 67, nota 9.
44. CIL, XVI, 61.
45. PETOLESCU, 2002, p. 67, nota 9.
46. Ibidem, p. 68, nota 9/p. 67.
47. Ibidem, p. 69.
48. Ibidem, p. 69.

49. SZÉKELY, 1970, p. 50.
50. PETOLESCU, 2002, p. 69.
51. Ibidem, p. 69.
52. Ibidem, p. 69
53. Ibidem, p. 69.
54. SZÉKELY, 1970, p. 50.
55. CIL, VI, 3517.
56. PETOLESCU, 2002, p. 69.
57. SZÉKELY, 1975, p. 343–344.
58. PETOLESCU, 2002, p. 70.
59. Ibidem, p. 70.
60. SZÉKELY, 1975, p. 343–344.
61. Ibidem, p. 345–346.
62. Ibidem, p. 85.
63. Ibidem, p. 92.
64. CIL, XVI, 44.
65. CIL, XVI. 58.
66. PETOLESCU, 2002, p. 85–86.
67. Ibidem, p. 86.
68. PETOLESCU, 1994, p. 241
69. CIL, XVI, 20.
70. PETOLESCU, 1994, p. 257.
71. PETOLESCU, 2002, p. 106.
72. Ibidem, p. 106, nota 13.
73. Ibidem, p. 106.
74. PETOLESCU, 1994, p. 257.
75. PETOLESCU, 2002, p. 107.
76. Ibidem, p. 107.
77. SZÉKELY, 1996, p. 90.
78. Ibidem, p. 90.
79. SOUTHERN–DIXON, 1996, p. 11.

Délkelet-Erdély római határvédelmének aspektusai. A nagyborosnyói katonai tábor és helyőrsége

(Kivonat)

A tanulmány célja a délkelet-erdélyi római határvédelem kutatásának két évtizednyi szünet utáni újrakezdése. E célnak megfelelően a szerző az egyik legkevésbé kutatott katonai tábor, a nagyborosnyói castrum bemutatására vállalkozik. A castrum egyike a legkésőbb felfedezett és terepen azonosított castrumok egyikének, ugyanis a korábbi ásatások ellenére, amelyek a falu területén zajlottak, csupán a 20. század hetvenes éveinek elején sikerült terepen azonosítani. Az 1973–74-ben végrehajtott nagyobb ásatások alkalmával sikerült lokalizálni a castrumot és adatokat szolgáltatni annak védműveiről. Mivel azonban az ásatás eredményei közöletlenül maradtak, a tábor méreteiről az információk nem egyeznek. Az ásató által, egy teljesen más jellegű publikációban mellesleg említett négyszögletű, lekerekített sarkú castrum 90 m hosszú, illetve 70 m széles. A későbbiekben azonban egy másik szerzőnél a 190 m hosszúság és a 138 m szélesség szerepelnek. Így a castrum valós méreteinek tisztázására újabb ásatásokig még várni kell. A castrum építéséről csupán annyit tudunk, hogy valamikor Hadrianus császár idején történhetett, ugyanis a tábor falából előkerült a kőbeépítés dokumentuma, azonban nem kizárt egy korábbi föld és fa fázis létezése sem, amely Traianus császár idejére keltezné a castrum építését. A táborból több segédcsapat bélyegestéglája ismeretes, melyek közül a castrum helyőrségét az *ala I Asturum*, *ala I Flavia Gaetulorum*, *ala I Claudia Gallorum Capitoniana*, illetve valószínűleg a *Cohors III Gallorum* képezte, míg a *Cohors I Bracaraugustanorum* bélyegei a szomszédos berecki castrumból kerültek ide. A tábort valamikor Gallienus császár idejében hagyta el a helyőrsége, azonban a jövőbeni ásatások erről a dátumról is szolgálhatnak újabb adatokat.

The Roman Castrum of Boroşneu Mare (Nagyborosnyó), Covasna County and its Garrison

(Abstract)

The paper comes back to the problem of Roman limes from the South-East of Transylvania, presenting the less researched Roman Castrum of Boroşneu Mare. The significant excavations of 1974–75 have not been published. The Castrum may have been built during the reign of Emperor Hadrianus, but a previous construction phase (earth and wood) from Traianus' time cannot be excluded. It was presumably left during Gallienus' reign. The following military formations are known: *ala I Asturum, ala I Flavia Gaetulorum, ala I Claudia Gallorum Capitoniana*, and probably *Cohors III Gallorum.*

Erwin GÁLL

Contribuţii la datarea variantei unui tip de inel digital

(Rezumat)
Articolul dezbate problema inelelor cu incizarea pe chatonul lăţit a vulturului cu aripile desfăcute. Această variantă de inel digital se cunoaşte din 19 morminte ale 14 necropole. E clar că varianta este specifică mai ales zonei Tisei, îndeosebi regiunii Criş–Mureş–Tisa. În afară de această regiune se cunosc numai câteva descoperiri din zona Tisei superioare, din zona Tisei Mijlocii, din bazinul Transilvaniei şi din Kisalföld. Pe baza analizei noastre tipocronologice se pare că acest tip de inel s-a folosit în a doua jumătate a sec. al X-lea şi până la începutul–mijlocul sec. al XI-lea şi pare să argumenteze existenţa unui drum comercial către Balcani în zona Tisei. Analogiile din zona Gurilor Dunării datează varianta de asemenea pentru şi după sfârşitul sec. al X-lea (în Dobrogea se cunoaşte numai după 971, de ex. la Păcuiul lui Soare).

I. Stadiul cercetării

Inelul cu chaton lăţit, de secţiune rectangulară şi cu reprezentare prin incizare pe chaton a vulturului cu aripile desfăcute este cunoscut din relativ puţine morminte din secolul X din spaţiul Bazinului Carpatic, şi îndeosebi în Banat şi Crişana. Acest inel, destul de simplu, a stârnit un interes deosebit din partea specialiştilor. Paradoxal însă, până acum nu a apărut o lucrare dedicată în mod special acestui tip de inel digital descoperit în mormintele din secolul al X-lea în Bazinul Carpatic.[1] Evident că în cadrul acestei lucrări autorul nu poate suplini această lipsă, dar aceasta nu înseamnă să nu încercăm repertorierea descoperirilor, precum şi constatări de ordin cronologic.

În lucrarea sa de mare importanţă din 1962, B. SZŐKE a prezentat acest tip de inel ca fiind adus de maghiari şi a stabilit perioada lui de folosire în primele două sferturi ale secolului X.[2] Cs. BÁLINT a avut însă opinii contrare părerii lui B. Szőke, vorbind despre simbolistica creştină a imaginilor de pe chaton, adică a vulturului.[3] Această părere a fost însuşită şi de alţi autori, ca de exemplu P. DIACONU – D. VÂLCEANU sau S. A. SOLOVJEV[4] Tamás KESZI a încercat să combine cele două teorii: acceptă difuziunea comercială dinspre Balcani, dar datează după SZŐKE şi anume în prima jumătate / în primele două treimi ale secolului X.[5] Materialul la care am lucrat cu ocazia publicării necropolei de la Timişoara-Cioreni, mi-a atras atenţia în ceea ce priveşte reanalizarea cronologică a opiniilor despre datarea tipului de inel cu vultur incizat pe chaton.

Analogiile inelului în necropolele din Bazinul Carpatic se concentrează mai ales în zona sudică. Necropolele din care cunoaştem tipuri de inele de acest tip, au fost descoperite în zona Csongrád, Szentes.

II. Descoperirile din Bazinul Carpatic

(vezi Fig. 3)[6]**:**

1. Timişoara (Temesvár, Temeschwar)-Cioreni – mormântul 13: un inel cu chaton cu ornament incizat (un vultur alături de cercei turnaţi, cu placă de semilună), nasturi de bronz, şi un inel cu chaton având incizate cercuri concentrice pe chaton[7] (Fig. 2.1).

2. Kiszombor B – mormântul 202: inelul digital de care ne ocupăm, un cercel tip „ciorchine de struguri", colier răsucit, un inel digital cu chaton cu stea hexagonală ca ornament.

3. Kiszombor B – mormântul 396: un inel cu un vultur incizat pe chaton, fără nici un alt tip de inventar.[8]

4. Tápé-Malajdok B – mormântul 2: inel cu chaton în care a fost incizat un vultur, o brăţară de sârmă cu secţiune circulară, aplică cu

* *Acta (Siculica)*, 2006/2, T3, Sf. Gheorghe, Sporturilor 8A, RO-520085
** Valea Strâmbă 460, RO-537309, ardarichus9@yahoo.com

pandantiv şi două inele digitale în formă de bandă.

5. Tápé-Malajdok B – mormântul 5: inel de tipul menţionat, fără nici un inventar asociat.[9]

6. Szentes-Szentlászló – mormântul 63: inele de păr răsucite, nasture, plăcuţe de bronz, mărgele, brăţară răsucită în fragmente, amnar, cuţit şi inelul digital având incizat un vultur în chaton. Defunctul era infantil. (Fig. 2.4)

7. Szentes-Szentlászló – mormântul 67: două inele digitale, de tipul care ne interesează, un cercel de tip „ciorchine de struguri", două inele de tâmplă simple şi un cuţit. Mormântul aparţinea unei femei. (Fig. 2.5–6)

8. Szentes-Szentlászló – mormântul 76: mărgele, aplice de costum şi inelul cu chaton cu reprezentare de vultur incizat, aparţine unui copil. (Fig. 2.7)

9. Szentes-Szentlászló – mormântul 79: inventarul unui bărbat, este costituit dintr-un inel de tâmplă, un inel deschis cu secţiune circulară şi un inel cu chaton cu un vultur incizat.[10] (Fig. 2.8)

10. Csongrád-Gedahalom: într-o necropolă de 40 de morminte, din inventarul amestecat cunoaştem şi un inel digital cu reprezentare de vultur, împreună cu spadă carolingiană, coliere răsucite, inele de tâmplă.[11]

11. Csongrád-Vendelhalom – mormântul 28: alături de tipul de inel menţionat cunoaştem mărgele de sticlă, fragmente de plăci de bronz, inele de tâmplă simple.[12]

12. Muzeul Naţional – Belgrad.[13]

13. Vurpăr (Borberek, Burgberg): brăţară de sârmă, un colan răsucit împreună cu inelul analizat.

14. Oradea (Nagyvárad, Großvardein)-Salca („În vii") – mormântul 4: mărgele de lut, cercei turnaţi în formă de „ciorchină de struguri", ac de păr, inel digital simplu şi deschis.[14] (Fig. 2.3)

15. Kistokaj – mormântul 18: patru cercei turnaţi, două inele de tâmpla simple, un inel digital închis cu secţiune rotundă, inel digital ornamentat cu un vultur incizat pe chaton.[15] (Fig. 2.2)

16. Tiszafüred-Nagykenderföldek: dintr-un mormânt este cunoscut inel decorat cu vultur.[16]

17. Trnovec nad Váhom (Tornócz) – m. 246: un inel de chaton, având incizat un vultur.[17]

18. Orosháza-Új Élet Tsz II. üzemegységének központja.[18]

19. Sárrétudvari-Hizóföld – mormântul 43.[19]

II. Raspândirea în Bazinul Carpatic
(vezi Fig. 3)

Pe baza descoperirilor amintite putem face câteva constatări privind răspândirea acestui tip de inel digital. Astfel, din punct de vedere chorologic, se observă clar o concentrare în zona Tisa–Crişuri–Mureş, pe lângă Tisa. Zece din descoperirile cunoscute de noi apar în această zonă.[20] Descoperirea de la Timişoara-Cioreni la rândul lui nu este departe de această zonă, la fel ca şi Püspökladány. În alte zone ale Bazinului Carpatic cunoaştem puţine descoperiri, din zona Tisei Superioare (Kistokaj), Tisei Mijlocii (Tiszafüred-Nagykenderföldek), Câmpiei Mici (Trnovec nad Váhom, Slovacia) şi Bazinul Transilvaniei (Vurpăr). Ar putea servi ca un argument pentru ipoteza drumului comercial din secolul X, dar nu este exclusă nici posibilitatea că arată numai stadiul actual al cercetării.

III. Analiza cronologică cu ajutorul materialului arheologic asociat
(vezi şi Eig. 1)

Inventarul asociat în mormintele menţionate, respectiv poziţia mormintelor în necropolele menţionate indică un orizont cronologic, care se încadrează doar în a doua jumătate a secolului X. În inventarul asociat din mormintele care au în inventar inelul digital cu simbolul de vultur, cele mai timpurii piese ni se par a fi *cercelul cu „ciorchine de struguri", granulat şi filigranat,* din mormântul 67 de la Szentes-Szentlászló. Totodată, şi poziţia mormântului poate indica o înmormântare mai timpurie, deoarece mormântul era situat în grupul, din care cunoaştem şi înmormântare cu resturile calului. Analogiile din Bazinul Carpatic ale acestui tip de cercel indică de asemenea o datare mai timpurie.

Un alt inventar asociat, care este datat la fel ca destul de timpuriu, este *aplica de costum* (Szentes-Szentlászló – m. 76). Regretatul cercetător maghiar, A. KISS datează aceste tipuri de piese în primele două sferturi ale secolului X.[21]

Celelalte tipuri de piese indică a doua jumătate a secolului X, sau sunt caracteristice pentru perioade cronologice mai mari.

Brățările de sârmă cu secțiune circulară, după analizele realizate, se pare că au fost folosite între 930–1000/1050.[22] Din contră, L. RÉVÉSZ consideră că aceste tipuri de brățări pot fi observate încă din mormintele primei generații.[23] După părerea noastră, aceste date nu sunt consistente, şi nici argumentarea lor nu este foarte solidă. Aceste tipuri de brățări sunt piese caracteristice pentru al doilea sfert al secolului X (nu apar împreună cu piesele primei generații), continuând să fie folosite în decursul secolului următor, chiar şi în secolul XI.[24]

Inelele digitale în formă de bandă (Tápé-Malajdok „B" – m. 2) pot fi datate pe perioade cronologice mai lungi. Apar în necropolele avare târzii (Nové Zámky, Cikó, Abony, Lébény),[25] dar şi la începutul secolului X, continuând să fie folosite de-a lungul secolului X, chiar şi în secolul XI.[26] *Inelele de sârmă cu secțiune rotundă* apar la rândul lor încă în necropolele primei jumătăți a secolului X, dar sunt frecvente până în secolul XII.[27]

Colierele răsucite (Kiszombor – m. 202, Püspökladány-Hizóföld, Vurpăr) coboară datarea în a doua jumătate a secolului X. În general, este acceptată datarea lor pentru a doua jumătate a secolului X,[28] deşi în ultima perioadă s-a lansat şi ipoteza ca aceste piese puteau să fi fost folosite din al doilea sfert al secolului X.[29] În orice caz, începutul folosirii acestor piese nu prea se poate urca mai mult de mijlocul veacului.

Culturii materiale din cea de-a doua jumătate a secolului X aparțin şi diferitele *inele digitale cu chaton* (Kiszombor – m. 202, Timişoara-Cioreni – m. 13), piese declarate specifice culturii „Bjelo-Brdo".[30] Celei de-a doua jumătăți a secolului aparțin *aplicile cu pandantiv* (Tápé-Malajdok – m. 2),[31] *brățările răsucite* (Szentes-Szentlászló – m. 63),[32] spade carolingiene (Csongrád-Gedahalom),[33] cercei turnați cu placă de semilună (Timişoara-Cioreni – m. 13),[34] cercei în formă de „ciorchine de struguri", turnați (Oradea-Salca – m. 4),[35] cercei turnați cu patru butonaşe (Kistokaj – m. 18).[36] Alte piese ca cuțitul, amnarul, năsturaşe, mărgele, inele de tâmplă simple, ac de păr (Csongrád-Vendelhalom – m. 28, Oradea-Salca – m. 4, Szentes-Szentlászló – m. 63, Timişoara-Cioreni – m. 13, etc.) au fost folosite de-a lungul secolelor X–XI.

Am comite însă o greşeală de nepermis dacă nu am menționa şi piesele, care datează aceste tipuri de inel în secolul XI. Este vorba de *inelele de tâmplă răsucite* (Szentes-Szentlászló – m. 63).[37] Acest tip de piesă şi-a făcut debutul în Bazinul Carpatic la începutul secolului XI.[38]

Piesele asociate pot fi grupate în consecință astfel:

1. Piesele care au o perioadă lungă de folosire (secolele X–XI.): cuțitul, amnarul, năsturaşe, mărgele, inele de tâmplă simple, ac de păr, brățara de sârmă, colierele răsucite, inelele digitale în formă de bandă şi de sârmă.

2. Piesele care au o perioadă mai scurtă de folosire sau din cauza ritualului le putem data pentru perioade mai scurte: cercei în formă de „ciorchine de struguri", turnați, cercei turnați cu patru butonaşe, spade carolingiene.

Pe baza constatărilor de mai sus şi a urmăririi tipocronologiei pieselor asociate în mormintele, care conțineau inelul digital cu ornamentul de vultur incizat, am ajuns la câteva constatări cronologice, care se deosebesc de cele ale lui B. SZŐKE şi T. KESZI:

1. Mormintele care conțin inelele digitale se asociază cu un set de piese, care nu pot fi datate deloc în prima jumătate a secolului X.

2. Cea mai mare parte a necropolelor în care sunt cunoscute aceste morminte se datează de asemenea în/din a doua jumătate a secolului al X-lea.

3. Aşa cum a reieşit din analiza anterioară, cea mai mare parte a inventarului asociat descoperit în morminte se poate data în a doua jumătate a secolului X.

4. Totodată, în cea mai mare parte din aceste morminte lipsesc piesele clasice ale secolului XI. Astfel, în afară de inelele de tâmplă răsucite, nu cunoaştem inele de tâmplă cu capătul în formă de S sau monede arpadiene, inventarul clasic al primului veac creştin al regatului ungar.

Necunoscând nici un mormânt al cărui inventar să aibă specificităţile primei jumătăţi a secolului X, dar nici ale secolului XI, credem că acest tip de inel digital s-a răspândit în Bazinul Carpatic de la mijlocul secolului, fiind folosit până la începutul secolului XI. Pe baza acestor constatări putem spune că acest tip de inel digital are o scară cronologică relativ strânsă, spre deosebire de alte tipuri sau categorii de podoabe de caracter şi atribuţii feminine sau masculine (gender attributes).

Note

1. Trebuie să amintim doar o lucrare de licenţă a Catedrei de Arheologie de la Budapesta, al cărei autor a fost Tamás KESZI. Din păcate nu am avut acces la această lucrare până la ora actuală.

2. SZŐKE B., **A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei**. *Rég. Tan.* 1. Bp., 1962, 64.

3. BÁLINT Cs., **A magyarság és az ún. Bjelo-Brdo-i kultúra.(Die Ungarn und die sogenannte Bielo-Brdo kultur)**, *Cumania*, 4, 1976, 249.

4. DIACONU, P .– VÂLCEANU, D., **Păcuiul lui Soare – cetate bizantină**. Bucureşti, 1972, 147.; SOLOVJEV, A. V., **Les emblemes heraldiques de Byzance et de le slaves**. *Seminarium KONDAKOVianum*, 7, 1935, 125–126, 129–130.

5. KESZI T., **10. századi lemezgyűrűk pajzs alakúan kiszélesedő fejjel, pentagramma és madár ábrázolással**. In: **A népvándorláskor fiatal kutatóinak 8. találkozójának előadásai**. (Szerk.: S. PERÉMI Á.), Veszprém, 1999, 133–148.

6. Evident, suntem convinşi că lista prezentată nu reprezintă totalitatea descoperirilor, dar ne oferă totuşi o bază de date solidă pentru concluziile finale privind reperele cronologice ale piesei în discuţie.

7. RĂDULESCU, A. – GÁLL, E., **Ein landnahmezeitlichen Gräberfeld in Temesvár (Timişoara)-Csókaerdő (Romania)**, Acta ArchHung., 2001, Abb. 11. 14.

8. SZŐKE B., op. cit., 64.

9. SZÉLL M., **Elpusztult falvak. X–XVII. századbeli régészeti leletek Csongrád vármegye területén. (Vernichtete Dörfer und Funde aus den X–XVII. Jahrhunderten in Kom. Csongrád)**, *Dolgozatok*, 19, 1943, 176–179.

10. SZÉLL M., **XI. századi temetők Szentes környékén. (Les cemeteries du XIème siècle aux environs de Szentes.)** Fol.Arch., 3–4, 1941, 238, 241; Tab. V.A. 7–19, V.B. 11–18, VI.B. 1–13, VII.A. 3–5.

11. PÁRDUCZ M., 1945: **Csongrádi leletek (Funde aus Csongrád)**, 1, 1944–1945, 137—148.

12. PÁRDUCZ M. – TARY L., **Csongrád-vendelhalmi honfoglalás kori lelet (Les trouvailles de Csongrád-Vendelhalom de l'epoque de la conquete du pays hongrois)**, Fol.Arch., 1–2, 1939, 190.

13. BÁLINT, Cs., **Südungarn im 10. Jahrhundert**. Studia Arch. Bp., 1991, 126.

14. DUMITRAŞCU, S., **Podoabe şi piese de îmbrăcăminte din mileniul I**, *Crisia*, 13, 1983, Tab. XXXIV.1.

15. K. VÉGH K., **A kistokaji honfoglalás kori temető (Bestattungsort aus der Zeit der Landnahme in Kistokaj)**, HOMÉ, 30–31, 1993, Tab. 9. 1–5.

16. K.K., **A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus**. Coord.: FODOR István, Budapesta, 1996, 290.

17. TOCIK, A., **Flachgräberfelder in der Südwestslovakei**, Slov. Arch., 19, 1971, 135–276.

18. OLASZ E., **Leletmentő ásatások Orosháza környékén. Bronzkori telep és Árpád-kori temető Orosháza határában**. In: **Szántó Kovács Múzeum Évkönyve**, Orosháza, 1959, 2–4.; BÓNA I. – DIENES I. – KOVALOVSZKI J. – MÓCSY A., **Orosháza és környéke a római kortól a magyar középkor végéig**. I. kötet, Orosháza, 1965, 160.

19. M. NEPPER I., **Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei**. 2. rész, 2002, Tab. 238. 10.

20. Csongrád, Kiszombor, Szentes.

21. KISS, A., **Beigaben von zwei Frauengräbern der ungarischen Landnahmezeit (Almásfüzitő, Bugyi)**, *Alba Regia*, 23, 1987, 128.

22. SZABÓ J. Gy., **Árpád-kori telep és temetője Sarud határában**. IV.: **A sírok relatív és abszolút kronológiája. A temető jellege. (Árpádenzeitliche Siedlung und Friedhof in der Gemarkung von Sarud**. IV.), EMÉ, 16–17, 1978–79, 65.

23. RÉVÉSZ L., **A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez. (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert.)**, Miskolc, 1996, 90–91.

24. De exemplu necropolele de la Moldoveneşti, Hunedoara, Cluj-Mănăştur, necropole care se datează în secolul XI.

25. CILINSKÁ, Z., **Slawisch–awarisch Gräberfeld in Nové Zámky**, Arch. Slovaca Fontes, VII, 1966, 157.

26. SZŐKE B., op. cit., 63.; SZŐKE B. M. – VÁNDOR L., **Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője**, *Fontes Archaelogici Hungariae*, Budapest, 1987, 68.

27. La Karos mormântul 20 din necropola II, care le avea ca inventar, a apărut în grupul de morminte, pe care o putem încadra în prima jumătate a secolului al X-lea. Lit.: RÉVÉSZ L., **A karosi**..., 93.

28. SZŐKE B., op. cit., 92–94.; GIESLER, J., **Untersuchungen zur Chronologie der Bjelo-Brdo. (Ein Beitrag zur Archologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken.)** *Praehistorische Zeitschrift*, 56, 1981, 116–120. Taf. 53.; KISS, A., **Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert. Die Bayern und ihre Nachbarn**. Österreichisches Akademie der Wissenschaften. Wien, 1985. 307–313.

29. Pe baza descoperirilor de la Karos, Kisdobra şi Tiszatardos L. RÉVÉSZ susţine că colierele răsucite din două fire erau folosite din al doilea sfert al secolului. Lit.: RÉVÉSZ L, **A karosi**..., 92.; DÓKUS Gy., **Árpád-kori sírleletek Zemplén vármegyében (Árpádenzeitliche Grabfunde im Komitat Zemplén)**, Arch.Ért., 20, 1900, 60–61.

30. BÁLINT, Cs., op. cit., 229.

31. Datarea acestor piese a fost stabilită pentru al doilea sfert al secolului X, producţia lor mergând probabil până la începutul secolului al XI-lea. Lit.: MESTERHÁZY K., **Felső-Tisza-vidéki ötvösmuhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje**. *Agria*, 25–26, 1989–90, 249–250.; SZOKE B., op. cit., 21; RÉVÉSZ L., **Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján (Geschichtspunkte zur Bestimmung der Chronologie der landnahmezeitlichen Funde auf Grund der östlichen Analogien)**, MFMÉ-Stud.Arch., 4, 1998, 524.

32. După părerea lui B. SZŐKE, sunt folosite de la jumătatea secolului X până la începutul secolului XI, iar cercetările lui J. Gy. SZABÓ au reliefat folosirea exemplarelor mai groase şi în secolul XI. Săpăturile din ultima perioadă (Szabolcs-PETŐFI utca) subliniază observaţiile lui SZABÓ.

Lit.: SZŐKE B., op. cit., 95.; SZABÓ J. Gy., op. cit., 64–67.; KOVÁCS, L., **Das frühárpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs**. VAH, VI, Budapest, 1994, 20, 116, Abb. 3. 14.2.

33. KOVÁCS L., **Szablya-kard fegyverváltás. A kétélű kardos 10–11. századi magyar sírok keltezéséhez. (Säbel-Schwert Waffenwechsel. Zur Datierung der ungarischen Gräber mit zweischneidigen Schwertern im 10–11. Jh.)**, Arch. Ért., 117, 1990, 39–49.

34. MESTERHÁZY K., **Bizánci és balkáni tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben** II. **(Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10–11. Jh.)**, Fol. Arch., 42, 1991, 145.

35. MESTERHÁZY K., **Bizánci és balkáni tárgyak**..., 152–154.

36. MESTERHÁZY K., **Bizánci és balkáni tárgyak**..., 146–152.

37. SZŐKE B., op. cit., 95.

38. SZŐKE B., op. cit., 97.

(Majuscularea numelor de familie s-a făcut din considerente redacționale, la nivel de volum. **Red.**)

Adalékok egy gyűrűtípus variánsának koradatolásához

(Kivonat)

A cikk egy olyan fejesgyűrű típus változatáról értekezik, amelynek a szélesített fejét vésett sas minta díszíti. A főleg a Kárpát-medence déli részeiről ismert lelet 14 lelőhely 19 sírjából ismert. Egyértelmű, hogy ez a típusváltozat főleg a Tisza-menti lelőhelyekről került elő, elsősorban a Körös–Maros–Tisza által körülhatárolt régióból. Más lelőhelyről csak néhány lelet ismert: a Felső-Tisza-vidékről, a Középső-Tisza-vidékről, valamint az Erdélyi-medencéből és Kisalföldről. Tipokronológiai elemzésünk alapján úgy tűnik, hogy ez a gyűrűtípus változat a 10. század második felétől a 11. század elejéig-közepéig volt használatban, és valószínűleg a Tisza-menti balkáni kereskedelmi útról tanúskodik. Az Al-Duna-vidék párhuzamai is egyértelműen a 10. század végétől keltezik ezt a gyűrűtípus változatot (Dobrudzsában csak 971 után: Păcuiul lui Soare például).

Contributions Concerning the Dating of a Type of Ring

(Abstract)

In the article we want to present an important find, a fingerring variant type, which was decorated on the head with an eagle. This fingerring variant type is known from the southern part of the Carpathian Basin and was discovered in 14 sites, in 19 graves. Geographical evidence does not indicate clearly, whether these fingerrings primarily and in large quantities come from the sites beside the river Tisa, and within this mainly from the Tisa-Maros-Körös region. In other regions/territories only a few varieties can be found. For example in the Upper Tisa region there is only a single sample. There is only a single sample in the Middle Tisa region too. There is one fingerring discovered in the Transylvanian Basin and one in Kisalföld (region). On the typochronological analysis evidence in our study, we can say that this fingerring variant type was worn from the second half of the 10th century to the first half of the next century. Perhaps these finds prove the existence of an old commercial way along the Tisa to the Balkan. In the lower Danube the same fingerring variant type was dated from the same period (for example in Dobrudja after the 971: Păcuiul lui Soare), similarly to the fingerrings in the Carpathian Basin.

Descoperirile	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
1. Szentes-Szentlászló - m. 63	•	•	•	•	•	•	•																
2. Szentes-Szentlászló - m. 67							•	•	•														
3. Szentes-Szentlászló - m. 76				•						•													
4. Szentes-Szentlászló - m.79									•		•												
5. Tápé-Malajdok B-m. 2												•	•	•									
6. Tápé-Malajdok B - m. 5																							
7. Csongrád-Vendelhalom - m.				•					•						•								
8. Kiszombor B - m. 202								•								•	•						
9. Kiszombor B - m. 396																							
10. Csongrád-Gedahalom								•								•		•					
11. Oradea-Salca - m. 4																			•	•			
12. Timişoara-Cioreni - m.13		•																			•	•	
13. Kistokaj-mormântul 18																							•
14. Tiszafüred-Nagykenderföldek																							
15. Trnovec nad Váhom - m. 246																							
16. Vurpăr												•				•							
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23

1. Inele de păr răsucite
2. Nasture
3. Aplici
4. Mărgele
5. Brăţară răsucită în fragmente
6. Amnar
7. Cuţit
8. Cercel de tip „ciorchine de struguri”
9. Inele de tâmplă simple
10. Aplice de costum
11. Inel deschis cu secţiune circulară
12. Brăţară de sârmă cu secţiune circulară
13. Aplică cu pandantiv
14. Inele digitale în formă de bandă
15. Plăcuţe de bronz
16. Colier răsucit
17. Inel digital cu chaton cu ornament o stea hexagonală
18. Spadă carolingiană, coliere răsucite, inele de tâmplă
19. Cercei în formă de „ciorchine de struguri”, turnaţi
20. Ac de păr
21. Cercei turnaţi cu placă de semilună
22. Inel cu chaton cu cercuri incizate concentrice pe chaton
23. Cercei turnaţi cu patru butonaşe

Figura 1 Sistematizarea inventarului asociat în mormintele cu inventar de inel digital cu incizie de vultur

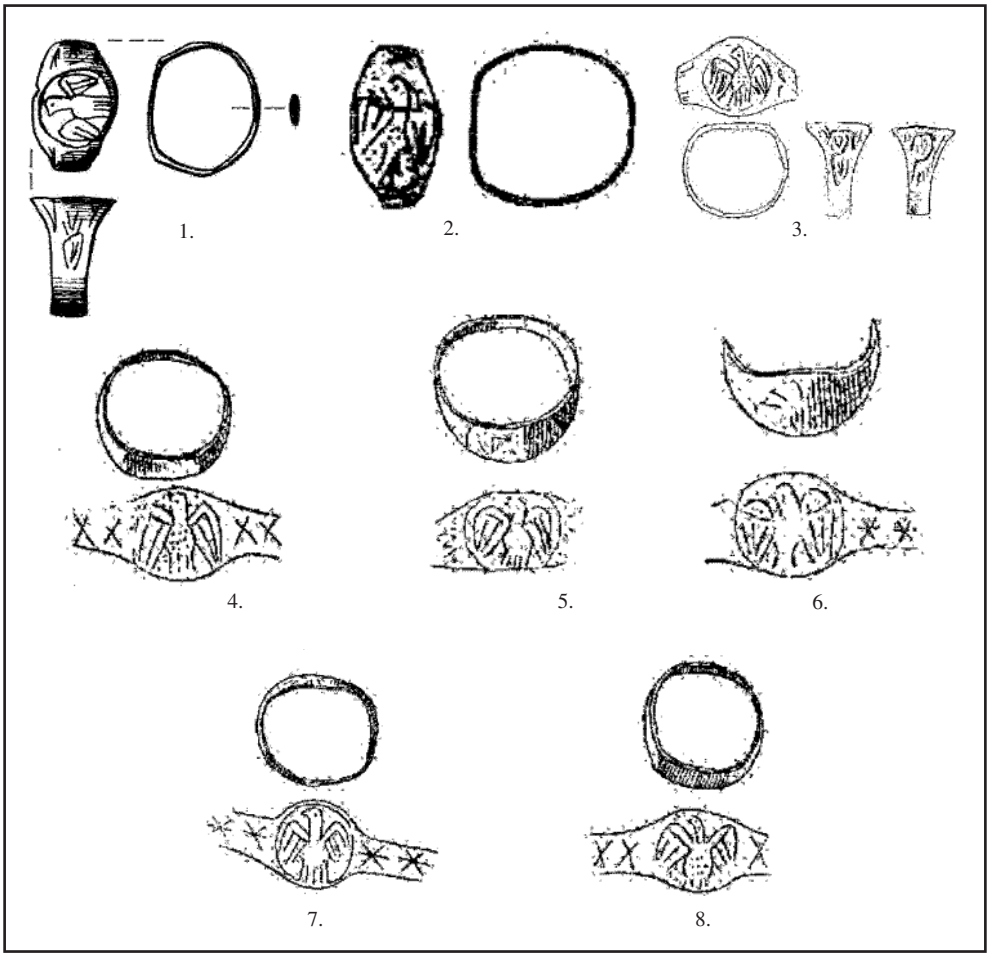

1. Timişoara-Cioreni, mormântul 13
2. Kistokaj, mormântul 18
3. Oradea-Salca, mormântul 4
4. Szentes-Szentlászló, mormântul 63
5. Szentes-Szentlászló, mormântul 67
6. Szentes-Szentlászló, mormântul 67
7. Szentes-Szentlászló, mormântul 76
8. Szentes-Szentlászló, mormântul 79

Figura 2 Descoperiri de inele digitale cu chaton cu incizare de vultur

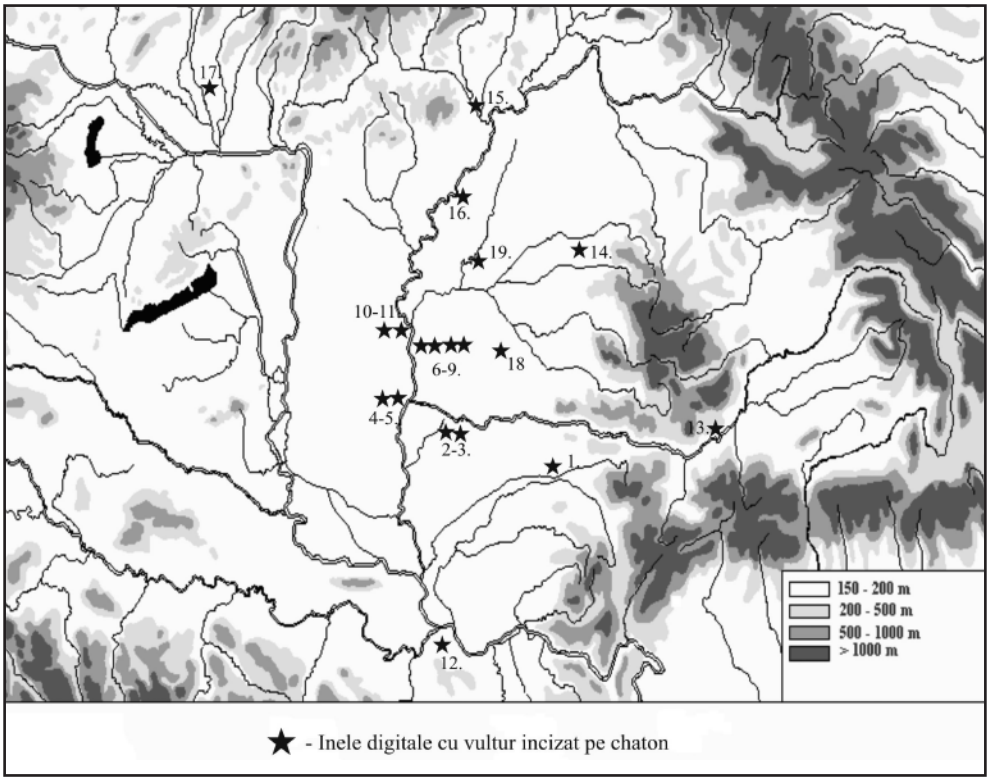

Figura 3 Inele digitale cu vultur incizat pe chaton în Bazinul Carpatic

DÉNES István

Székelyföldi töltésvonulatok 2.

(Kivonat)
A Székelyföldön végighúzódó töltésvonulat ez ideig nem kutatott, az Olt alsórákosi szorosától déli irányba, az Apácai-erdő (Középső-Persányi-hegység) erdeiben vonuló, 10 km-es töltésszakaszát mutatja be a szerző. A töltések feltételezett kora a 11. század vége – a 12. század eleje. A most tárgyalt szakasz északi folytatását az *Acta (Siculica)* – 2000/1 kötetben mutatták be.

Bevezető

Az Erdélyi-medencét kelet felől szegélyező belső hegyvonulatok magaslatain húzódó, több mint 100 km összhosszúságú székelyföldi töltésvonulatokat és a mészhabarccsal rakott kőfalú „várakat" kutató és leíró régészek és kutatók (ORBÁN Balázs, TÉGLÁS Gábor, LATTYÁK Sándor, PAULOVICS István, FERENCZI István, FERENCZI Géza) közül csupán ORBÁN Balázs említi röviden, az Olt folyónak a Persányi–Rika-hegységet keletről nyugatra átszelő szorosától délre felbukkanó töltéseket. Az Alsórákosi-szorost bemutató fejezetben írja: „Az Alsórákosi-szoroson alól a Függőkő felett újból feltűnik, s a föld átalakulásai által eszközölt megszakadásokkal lecsap a dakki, apácai erdőségeken, egészen a krizbai vár tájáig, hol én vonalát tovább követni nem tudám" (ORBÁN, 1868). A *Székelyföld leírása* III. kötetében újból említést tesz a töltésvonulatról. „Még Apácán mint figyelemre méltót meg kell jegyeznem azt is, hogy erdeiben az alsórákosi szorosnál elvesztett s az ürmösi erdőkön hiába keresett kakasborozdát ujból fel lehet találni, mely a mátéfalvi Közbércről Kis Tolvajos nyakára, onnan a Malomkő, Kőbérc és Nagykeresztnél lecsapva átmegy a Fallóra, honnan a Várpatakán át a daki Gyümölcsönös és Kop nevű erdőkre, honnan mint mondják a persányi erdőségeken egész a Kárpátokig lenyúlik" (ORBÁN, 1869).

TÉGLÁS Gábor, UGRON János Udvarhely-megyei alispán meghívására 1894 nyarán, négy teljes héten át, ahogy írja, a szó szoros értelmében „lelépte" a Kis- és Nagy-Küküllő vízválasztójától kezdődően át a Hargita gerincéig, majd déli irányba a Kis-Homoród és Vargyas közén az Oltig a „nehezen kinyomozható" töltéseket és sáncokat. Rövid távollét után két ízben látogatott el az Olt vidékére, de az ORBÁN által említett folytatást nem találta meg a Függőkő környékén, és a „valóságban nem létezőnek" minősítette (TÉGLÁS, 1896).

FERENCZI István régész professzor és testvére FERENCZI Géza székelyudvarhelyi régész 1964-től kezdődően foglalkoznak a keleterdélyi határvédelmi rendszer kutatásával. A kőfalú erősségek (Budvár, Tartód-vára, Rabsonnévára, Firtos-vára, Kustaly-vára) és római erődök (burgus) ásatása mellett alapos, részletes és nehéz terepbejárásokkal kutatják fel a töltésvonulat különböző szakaszait. 1972-ben teszik közzé, elsőkként, a töltésszakaszok földrajzi helyzetét egy kisléptékű térképvázlaton. Bár ORBÁN nyomán megemlítik, hogy a töltésvonulatnak van folytatása az Olt-szorosól délre is, mégsem kutatják tovább, és térképük a szorosba torkolló Vár-pataka alsó folyásánál álló Mihály-váránál megszakad. Rövid tanulmányukban megcáfolják a szinte egy évszázada fennálló megállapítást, miszerint a székelyföldi töltésvonulat-rendszer a római Dácia keleti határvédelmét szolgálta volna.

Az akkor és később felszínre hozott régészeti anyag, az ásatási megfigyelések, az alapos terepbejárás, az egyre részletesebb térképezés, a határvédelemmel összefüggő helynevek tanulmányozása lassan kirajzolta a „várak" és a töltésvonulat, töltésszakaszok kapcsolatát, egységét, bizonyítva, hogy e védelmi rendszer a kora középkori Magyar Királyság gyepűje volt (FERENCZI, 1972).

ORBÁN Balázs útmutatását követve 1992 nyarán MIHÁLY János apácai erdész vezetésével, BOÉR Imre és BOÉR Hunor tár-

* *Acta (Siculica)* 2006/2, T3, Sf. Gheorghe, Sporturilor 8A, RO-520085
** DÉNES Ildikó, Baraolt, 1 Decembrie 1918, 27, Bl. 6B/5, RO-525100
DÉNES István (Okland, 1954 – Barót, 2005), a kitűnő geológus, barlangkutató, régész távozása az utóbbi évek legnagyobb vesztesége számunkra. Tartozásaink rendezéséig is, köszönjük, hogy barátai lehettünk. DKI

saságában az apácai Remete-patak völgyén felvezető erdei autóút végénél hagyva a személygépkocsit, gyalogosan kikapaszkodtunk a Persányi-hegység vízválasztó gerincére, és a Huczás nevű erdőrészen megtaláltuk a szépen látszó töltést, amelyet körülbelül 1 km hosszan követhettünk déli irányba. Újabb terepbejárások alkalmával sikerült úgy északi, mint déli irányba követni a töltés nyomvonalát. BOÉR Imrével még átkutattuk a Bogáti-hágótól északra, K–Ny-i irányban húzódó hegygerincet. A 871 m magas, szászmogyorósi Burgberg-től (Várhegy) nyugat felé indulva megkerültük a Kis-Bogát patak fejét, majd kikapaszkodva a Magas-bérc (936 m) tetejére tovább követtük a gerincet egészen a Runcul Bogatei (911 m) tetőig, ahonnan beereszkedtünk a műútra. Ezen a részen a töltésvonulat folytatását az alapos kutatás ellenére se sikerült megtalálni. Valószínűleg a nehezen járható hegyes-erdős terep feleslegessé tette a védművek elkészítését.

A Közép-Persányon húzódó töltésvonulat térképen mért hosszúsága 9350 m, de a domborzatot követő nyomvonal a valóságban meghaladja a 10 km-t. A térképezést 1:5000-es léptékű szintgörbés topográfiai térképre készítettem el, de jelen dolgozatom mellé terjedelmi okokból, csak az 1:25 000-es léptékű, egymást átfedő térképlapokat csatolom. A nagy léptékű térképet a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárába helyezem letétbe.

Az Olt alsórákosi szorosa és a Bogáti-hágó vidéke közötti töltésvonulat (Ördögárok) leírása

Az Olt-szorosba déli irányból, balpartilag befolyó Töpe-patak völgyének nyugati oldalán magasodik a Sólyomkő 724 m magas mészkősziklája, déli oldalában egy 11 m hosszúságú barlanggal. Az alsó jura (liász) korú ammonitesz-kövületeiről híres Töpe-patakkal párhuzamosan folyik az ugyancsak az Oltba torkolló Vár-patak. A Sólyomkőtől 1 km-re ÉNy-ra a Vár-patak jobb oldalán egy 35 m magas, vulkanikus sziklán találjuk a mészhabarccsal rakott kőfalú Mihály-várát (10. ábra). A 384 m^2 területű erőd 2,30 m vastag kőfalaiból még most is jelentős részek láthatók (11. ábra). A várfal egyben maradt jókora darabja a várhegy tövében hever. A vastag kőfalak vették körül a 10x10 m-es alapterületü tornyot, ahonnan jó rálátás van a szoros északi oldalán kiemelkedő rákosi Tepő piramis alakú mészkősziklján állott tepői várra (DÉNES, 1998). Mihály-várának régészeti kutatása még a jövő feladata, de a szórványosan előkerült kerámiaanyag hasonló a többi várban találtakhoz.

A két völgy közötti hegygerincen vonuló szekérutat ma is „Ország-útjának" nevezik. Az Apáca és tovább Brassó felé vezető régi, a középkorban is használt közlekedési út a 10 km hosszú, sokáig járhatatlan szoros kikerülésével jelentősen megrövidítette a távolságot a Barcaság felé. Mihály várának szerepe ennek az „országútnak" a felügyelete volt (IMREH, 1981). A Sólyomkőtől délre, közvetlenül a 681,50 m-es nyeregből indul a töltés (3. ábra). A sziklától észak felé, le az Oltig meredek völgyoldal szakad le a Töpe-patak felé, így ide lehet, hogy nem is készítettek töltést. A déli irányba induló töltés felkapaszkodik egy erdős dombhátra, majd visszaereszkedve egy nagyobb pusztát vág át, ahol szépen látszik, és jól követhető. Tovább ismét emelkedik, és bemegy az erdőbe, majd egy szakaszon szekérút halad rajta, aztán bereszkedik a tisztásra, egy nyergecskébe (716,30 m). A nyereg után a Kerekdomb (925,50 m) meredek keleti oldalán, erdő között nagyon nehéz felismerni. Itt a töltés helyett párkányszerű bevágást készítettek a hegyoldalba, ez idővel szinte teljesen betöltődött. A Kerekdomb délkeleti éléről egy keskeny (5-6 m), meredek falú gerinc vezet át a 864,30 m magas kiemelkedésre. Ezen a gerincen is nehezen ismerhető fel töltés vagy párkány. A VII/58-as erdészeti jelzőoszloptól (4. ábra) már jól felismerhető és követhető a töltésvonulat, mely fokozatosan ereszkedik befelé a Huczás-erdőben, követve a vízválasztó gerincet (érdekesség, hogy a vizek mind a két oldalról az Oltba folynak). A gerincet keresztbe átszelő erdei utat földgyaluval simították el, belevágva a töltés testébe is (7. ábra). A lerajzolt profilvonal alapján a töltés 8 m széles és 0,80 m magas. A 2 m széles,

kelet felőli árok fél méter mély. A töltés és árok a gerinc keleti peremén halad, jó darabon a szekérút is rajta megy, és a kék sáv turistajelzés is erre vezet. Enyhe ereszkedés után felmegy a 824,40 m-es magaslatra, ahol eléri a X/52-es erdészeti jelzőoszlopot. Tovább, ívben DNy-nak kanyarodva fokozatosan leereszkedik a 770 m-es szintgörbe vonalára, egy vágottba. Innen felkap a Tolvajos-tető (824,60 m) meredek keleti oldalán, erdőben, annak délnyugati végére, ahol már ismét szépen kirajzolódik a töltés a 816,90 m-es hajlás keleti szélén. Jól követhetően emelkedik, elhalad a X/50-es erdészeti jelzőoszlop mellett, és kiérve a vágottba felmegy a Nagykeresztetőre (893,30 m), a X/49-es jelzőoszlophoz.

A töltésvonulat ettől a ponttól nem követi a hegység vízválasztó gerincét, amely elkanyarodik délkelet felé, aztán fél kilométer után ismét dél felé halad, Nagy Köveshágó (853,60 m), Vágásponk (807,60 m) és Vesszősfeje (793,0 m) irányába.

A jól látható és követhető töltés délnyugati irányát tartva előmegy a Malomkő-tető (880,20 m) keleti peremére. Itt a töltés 7 m széles, és a töltés teteje, valamint az árok alja között 2 m szintkülönbség van. A tetőt elhagyva, előző irányát tartva ereszkedni kezd befelé a datki erdőbe. Könnyen követhető az erdő között, és elérve az első keresztező erdei utat, alig 12 m-re, jobbra halad el a VII/227-es erdészeti jel mellett. Jól lehet haladni rajta, majd beljebb, ahol egy terep-lépcső van, kettős töltése lesz (225 m hosszan). Sáncait az erózió kimélyítette.A következő keresztbe tartó erdei út után nemsokára kifut az erdőből, és beérkezik a Kert-pataka és a Poklos-patak összefolyási pontjára. Az erdőben befelé követve a töltést, datki magyar emberekkel találkozva, kérdésemre, hogy ismerik-e a töltést, igennel válaszoltak, Ördögároknak nevezve azt.

A patakokon és az erdei traktorúton átmenve a töltés irányát tartva emelkedni kezd a Poklos-patak nyugati völgyoldalán, bokros, bozótos terepen. A töltés teste 7 m széles, ellaposodott, de jól azonosítható. A Poklos-patak egyik mellékárkának fejét megkerülve kiemelkedik a nyeregre, ahonnan a legelőn délkelet felé kanyarodva egy meredek letörés peremén halad, majd déli irányba fordulva átkerül a Nagy-patak tágas völgyébe. Két árok közötti, kiemelkedő háton kezd ereszkedni lefelé a meredek oldalon. Jól látható, helyenként a kiégett, téglapiros szemcsék is felismerhetőek a töltés testében. Elérve a lejtő lábát, tovább enyhe oldalon, alig észlelhetően éri el a patakot. A Nagy-patak völgyoldalát, amelyet átszel a töltésvonulat, Gyümölcsénesnek nevezik. A magasfeszültségű villamosvezeték alatt áthaladva, a patak után jól láthatóan kimegy az oldalon (8. ábra). Töltése 8 m-re laposodott, az árok alig sejthető, és tovább halad, helyenként megszakadva (a suvadások miatt) kikap a 726,80 m magas kopár domb oldalán, neki egy mészkősziklás dombnak, amelynek tetején erdő van. Nehezen nyomozható, csak gyakorlott szem tudja követni. A 746,10 m-es magaslatot megkerülve még látható, majd bekanyarodik a Pisztrángos-patak felé, és elenyészik. A patak túlsó oldalán hosszas keresés után se sikerült folytatását megtalálni. A Bogáti-hágó északi részét is átkutattuk, de töltésnek nyomát se találtuk.

Ha figyelmesen tanulmányozzuk a Persányi-hegység térképét, látható, hogy az Olt-szoros déli, magasabb hegyei (Fekete-hegy – 966 m, Köves-hegy – 909 m, Tollas-tető – 916 m) és a Bogáti-hágótól délre emelkedő, konglomerátumból felépített, meredek oldalú, ugyancsak magas hegycsoport (Kopasz-tető-914 m, Roncsos-tető – 983 m, Várhegy – 1104 m) között egy alacsonyabb (747–887 m) gerincrész húzódik, amelyen átvezettek az Olt-szorost kikerülő útvonalak. Ezeknek felügyeletére és védelmére építették ki a töltésvonulat déli szakaszait. A Kárpát-kanyar hágóin és szorosain bejövő, már az őskorban kialakult közlekedési útvonalak leereszkedve a Barcasági-medencébe, az Olt folyó széles völgyét követték észak felé, majd a legalacsonyabb nyergeken vágták át a Persányi–Rika-hegyvonulatot, hogy tovább vezessenek az Erdélyi-medence belseje felé. Értelemszerűen a már „kitaposott" utakon özönlöttek be a Kárpát-medence délkeleti részébe a támadó lovasharcos népek is. Ezért volt nagyon fontos az ország eme részén húzódó gyepűk védelmének fokozott, mélységben tagolt kiépítése és megerősítése a 11. század vége felé

és a 12. század elején. A védelmi építményeket (várak, töltésvonulat, töltésszakaszok, őrhelyek, leshelyek, sáncok, gátak, utak) használatuk során karbantartották, felújították és tovább erősítették. A székelység mai csoportjainak ide telepítése után jelentőségüket és szerepüket elveszítve lassan elpusztultak, és feledésbe merültek.

Köszönetnyilvánítás

A 2003-as évi terepbejárások, kutatások, felmérések és térképezés, valamint az 1:5000-es és 1:25 000-es léptékű térképek elkészítése a sepsiszentgyörgyi Délkeleti Intézet programja volt. Anyagilag a budapesti PRO RENOVANDA CULTURA HUNGARIAE Alapítvány Történelem-Földrajz Szakmai Kollégiuma támogatta, amelyért köszönetemet fejezem ki. Köszönettel tartozom továbbá BOÉR Imrének, BOÉR Hunornak és MIHÁLY Jánosnak a töltésvonulat déli szakaszainak kutatásában nyújtott önzetlen segítségükért.

Irodalom

1. DÉNES István, BORDI Zs. Loránd (1998): **Az alsórákosi Tepő-vára**, *Acta (Siculica)* 1997/1, p. 235–244, Sepsiszentgyörgy.

2. FERENCZI Géza, FERENCZI István (1972): **Székelyföldi gyepű**k, *Korunk*, p. 305–312, 1972/2.

3. IMREH Barna (1981): **Alsórákos földtani képe, ásványi kincsei, turisztikai nevezetességei**, *Aluta*, XII–XIII, 1981, p. 299–328, Sepsiszentgyörgy

4. ORBÁN Balázs (1868, 1869): **A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból**, I. köt., p. 209, III. köt., p. 20, Budapest.

5.TÉGLÁS Gábor (1896): **A Limes Dacicus két Küküllő és Olt közötti részlete Udvarhelymegye éjszaki és keleti hegységeiben Oroszfalutól (Oroszhegytől) Alsó-Rákosig**, *Archeológiai Közlemények*, XIX. köt., p. 5–54, Budapest.

Valuri medievale în Secuime 2

(Rezumat)

Autorul prezintă cercetarea, descrierea şi harta valului de pământ medieval (sec. XI–XII), necercetat de nici un arheolog sau cercetător până în anul 1992, la sud de defileul Oltului de la Racoş până aproape de trecătoarea Bogăţii, pe o distanţă de 10 km. Valul şi eventual Cetatea lui Mihai din valea Cetăţii de la Racoş constituie parte integrantă din sistemul de apărare a graniţei Regatului Ungariei din partea sud-estică a Bazinului Carpatic.

Middle Age's Vallums in Székelyföld 2

(Abstract)

The paper presents from the first time, description and maps of the vallum-system situated between the Olt-gorge by Alsórákos (Racoşul de Jos, Braşov County) and the South-Perşani Mountains (Bogata Crossroad). The 10 km long vallum section are part of the border defence system of Székelyföld (SE-Carpathian Basin), constructed at the end of the 11th and begenning of the 12th century.

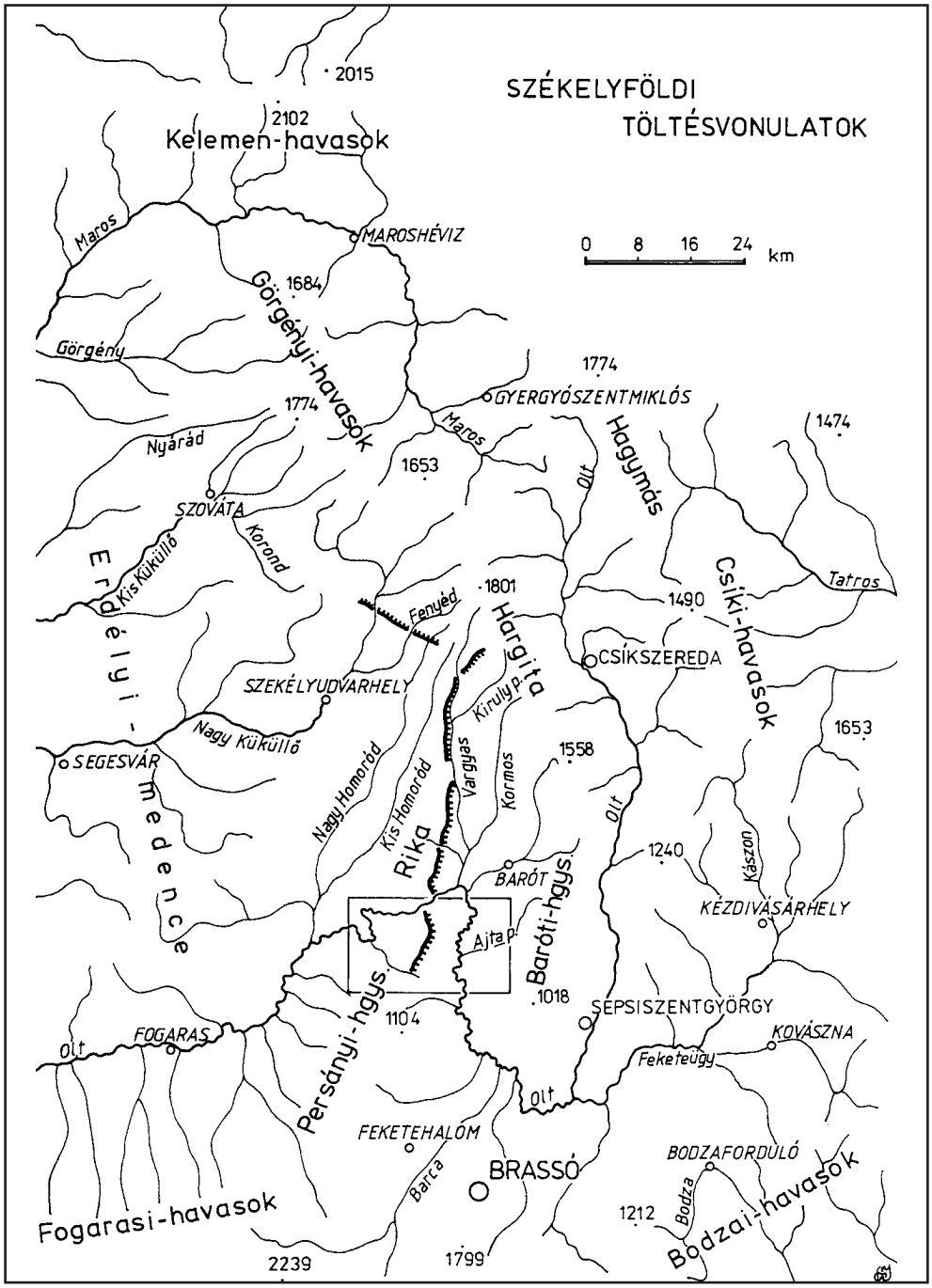

1. ábra Erdély délkeleti sarkának átnézeti térképe

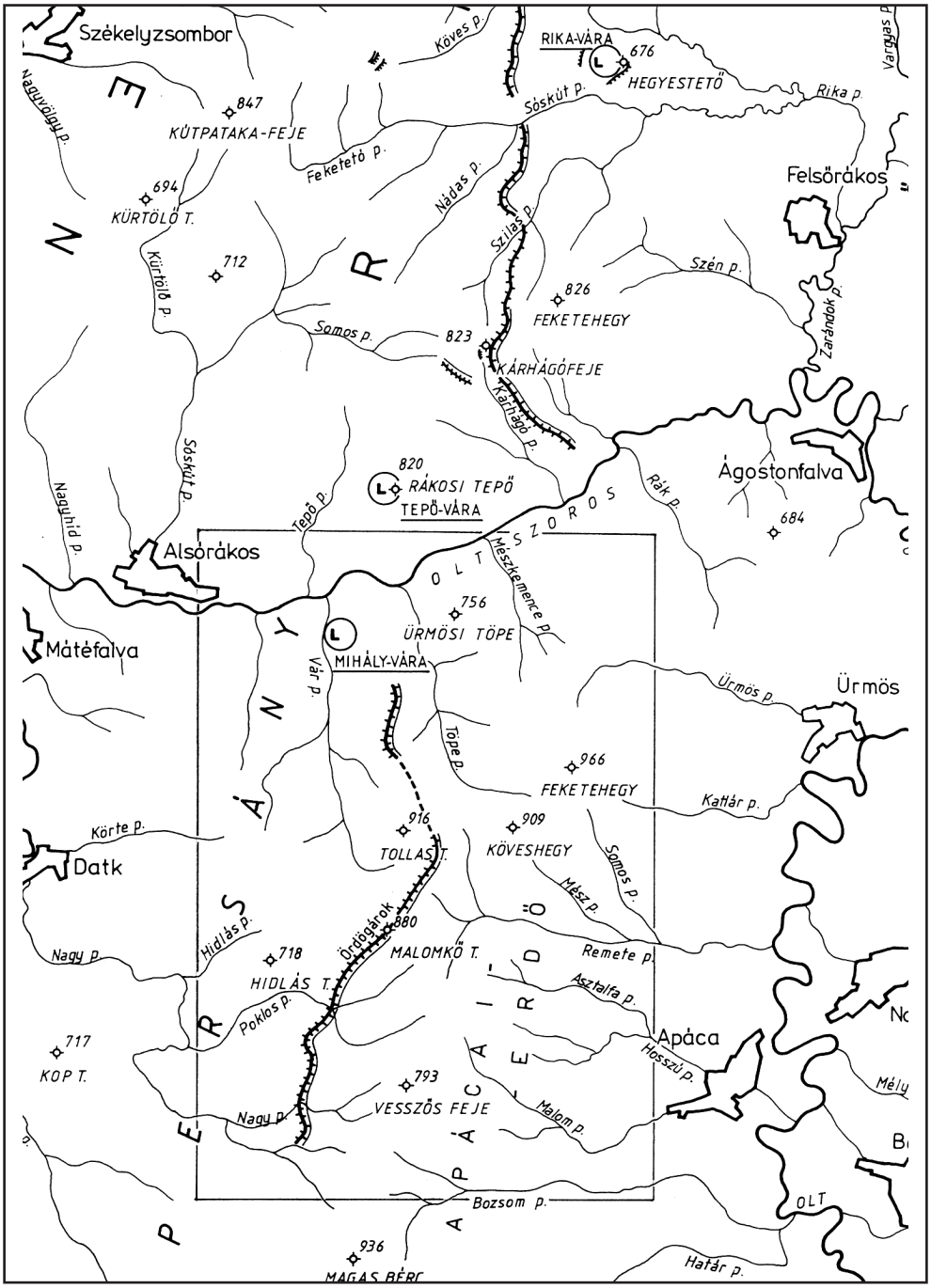

2. ábra Az Olt-szoros és a Magasbérc-tető között húzódó töltésvonulat átnézeti térképe

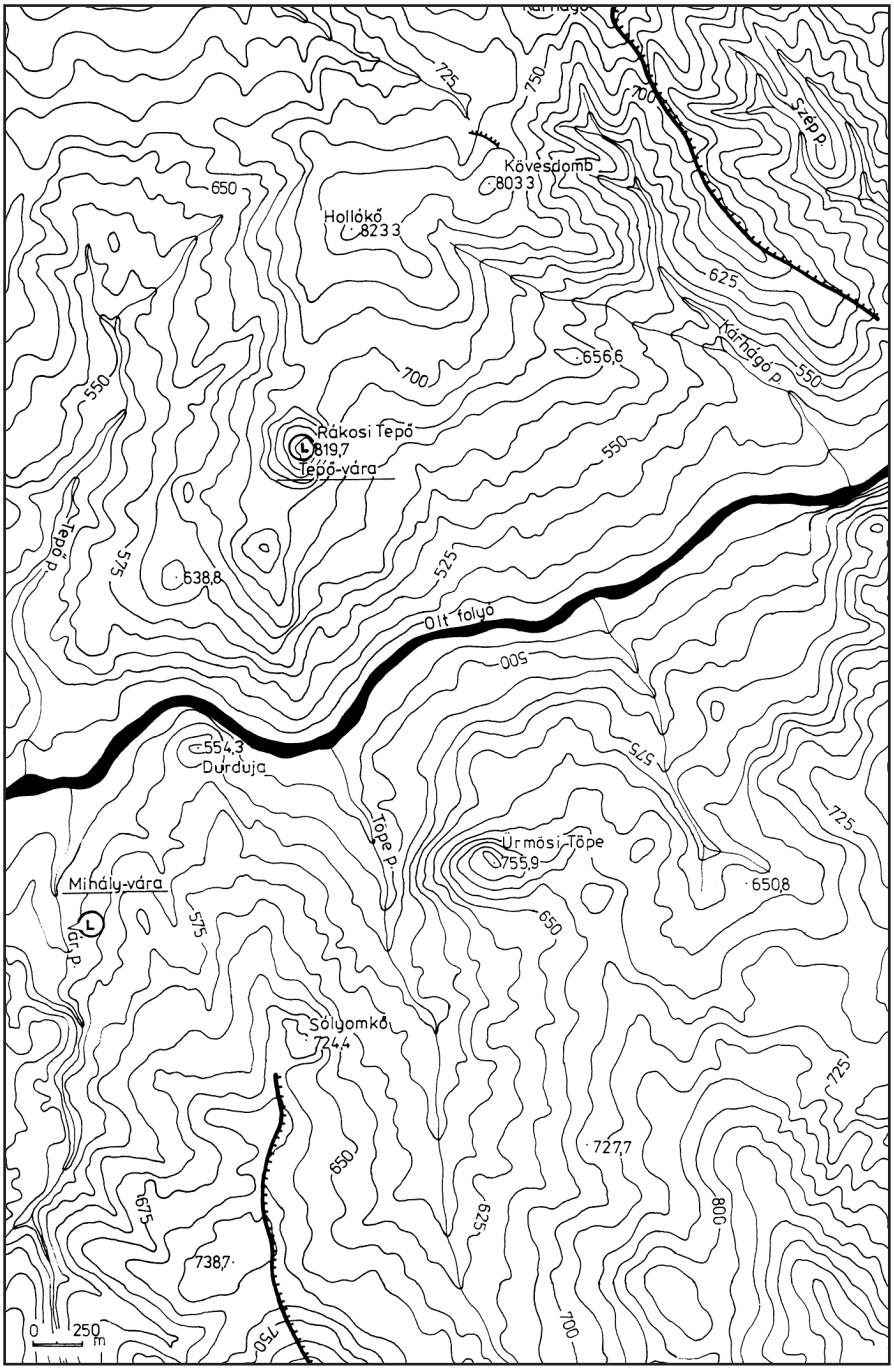

3. ábra A Sólyomkő és Kerekdomb közötti töltésrész térképe

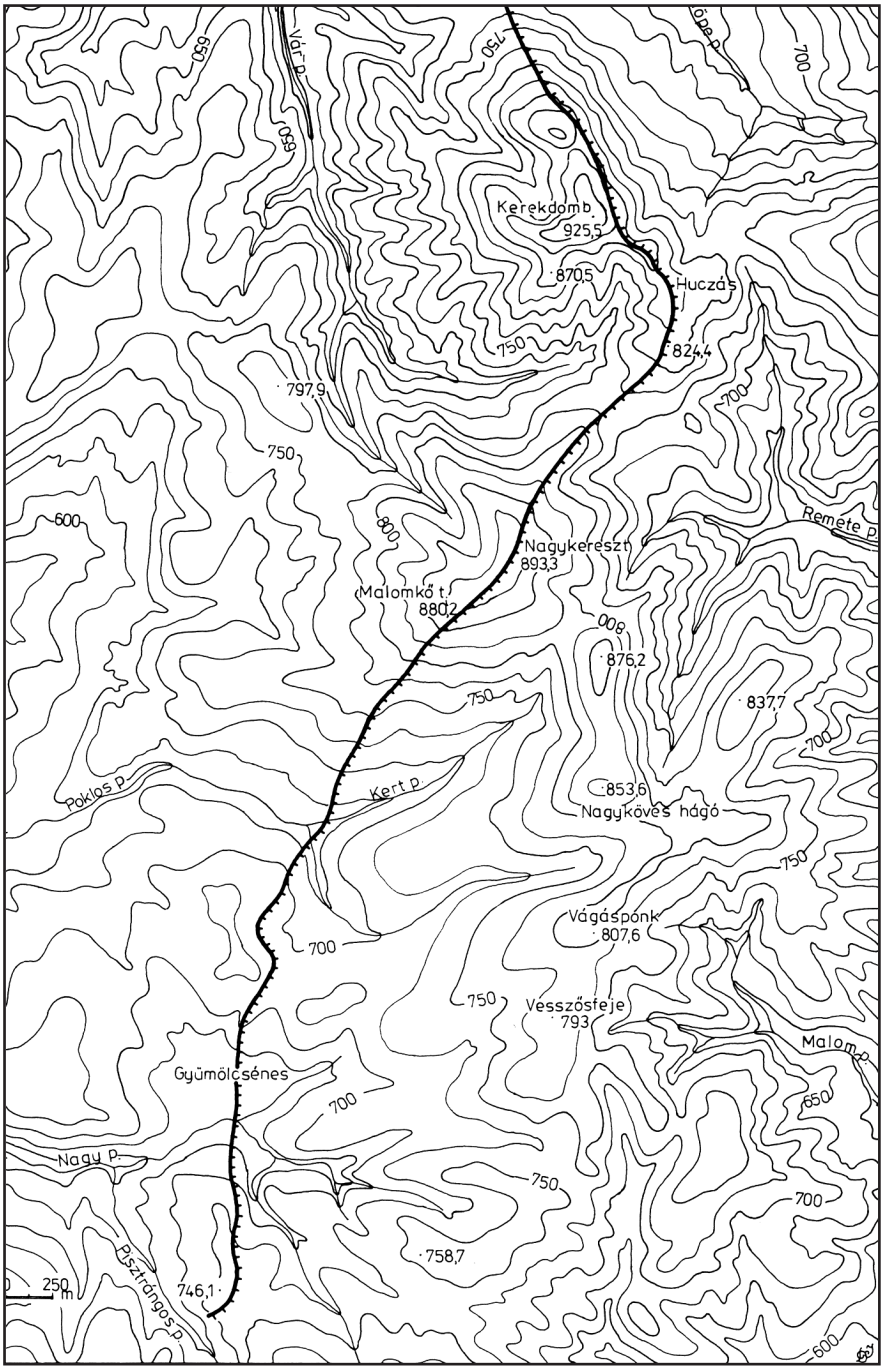

4. ábra A Kerekdomb és a Pisztrángos-patak közötti töltésvonulat térképe

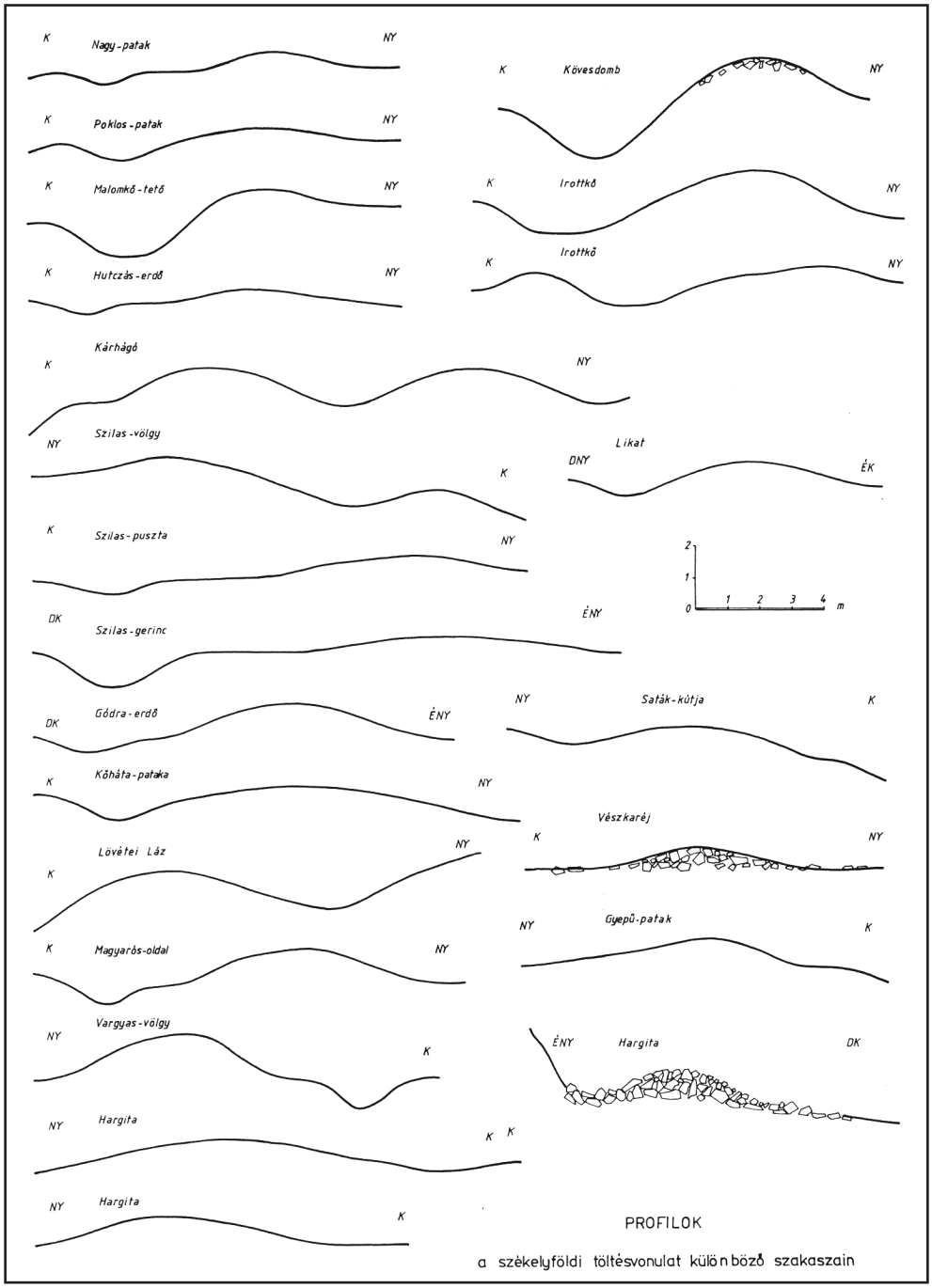

5. ábra Töltésprofilok a székelyföldi töltésvonulat különböző szakaszain

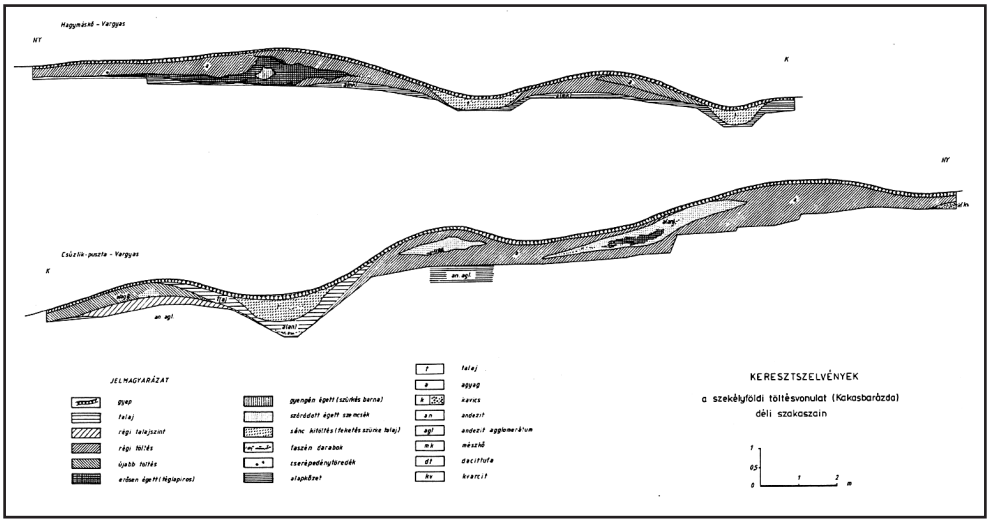

6. ábra Kereszmetszetek rajzai (Hagymáskő, Csúzlik-puszta)

7. ábra A töltés metszete a Huczás-erdőben

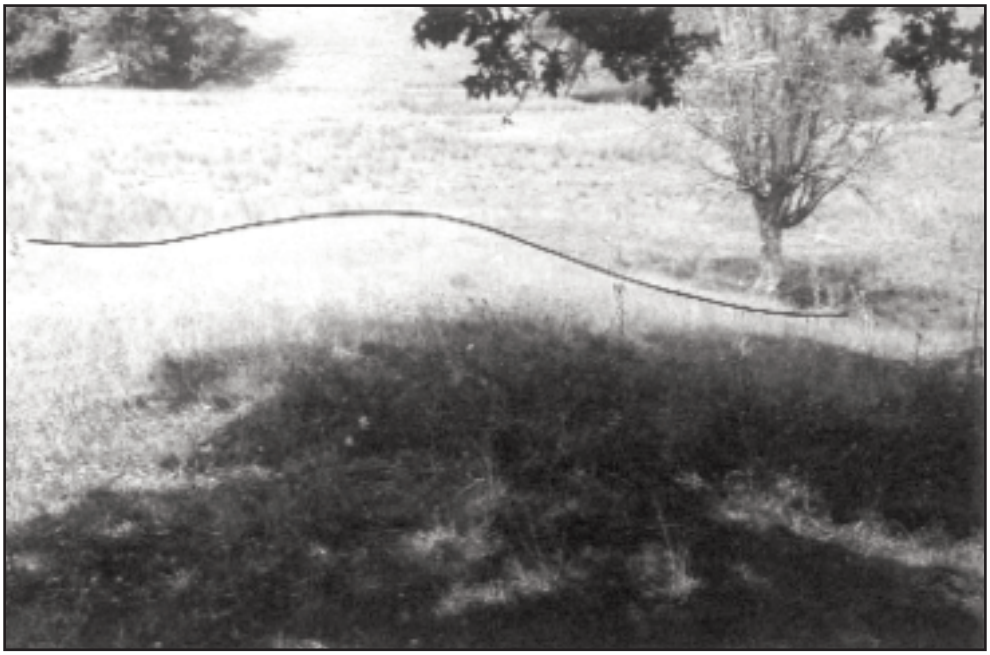

8. ábra A töltés profilja a Nagy-patak völgyében

9. ábra A Tatársánc töltésvonulata a Vargyas-szoros Kőmezején

10. ábra Mihály-vára sziklája a Vár-patak völgyében

11. ábra Falrészlet Mihály-várából

BORDI Zs. Lóránd

Az íj és számszeríj Erdélyben a magyar honfoglalástól Mohácsig

(Kivonat)
A dolgozat a távolsági harc két fegyverének (íj, számszeríj) erdélyi használatát, változatait, készítőit, előállítási árát tárgyalja, elsősorban az írott források és a korabeli ábrázolások (pl. a székelyföldi templomi falképek) alapján. A ritka, vonatkozó régészeti adatokat egy új, felsőrákosi lelet közlésével gazdagítja: a Rika-erdei kora középkori erődítményrendszer nyugati tornyának kutatásakor reflexíj markolatlemezének 58 mm hosszú, 22 mm széles töredéke került elő. Ezt a vele együtt feltárt kerámia 12. századira keltezi. A két tárgyalt fegyverhez tartozó nyílhegytípusok bemutatását már gazdag régészeti leletanyag segíti.

*

A távolsági harc fegyverei, az **íj** és a **számszeríj** a lőfegyverek megjelenése és elterjedése előtt, valamint utólag, ezekkel párhuzamosan uralták a harcmezőket.

Az íj több ezer éves története során számos alakban jelent meg, állandó változáson menve keresztül a középkorban használt formáinak kialakulásáig. Az íjnak a 11–15. századra két alaptípusa alakult ki: a keleti eredetű összetett, reflex (visszacsapó) íj, valamint az egyszerűbb botíj.

A 14–15. század folyamán még nem használták mai elnevezését, hanem csak *ív*nek nevezték (*arcus = yew*), míg lövedékéből több fajtát is megkülönböztettek (*sagita*, *tellum = nyl*; *misille = hamar nyl*, *subbtellum* (*subtellem*) = *fekes* [fékes] *nyl*).[1]

A reflex- (visszacsapó) íj egyes változatai már az ókor folyamán ismertek voltak, míg a középkorban használatos formáját a honfoglaló magyarok hozták magukkal a 9. század végén. A 13. század közepéig ez az íjtípus változatlan formában őrződött meg, amikor egy másik, a kunok által hozott reflexíj is használatba került. Nincs adatunk arról, hogy a kun íj kiszorította volna a korábbi változatot, tehát feltételezhető, hogy mindkettőt, párhuzamosan használták (1/1. ábra).

A régészeti ásatások során feltárt, a 12–13. századra egyre kisebbé és könnyebbé váló nyílhegyek alapján feltételezhető, hogy a használt reflexíjak hatótávolsága és átütő ereje gyengült. Ez a gyengülés párhuzamba hozható a nyugati típusú, lovagi harcmodor elterjedésével, ugyanis a reflexíj a keleti típusú könnyűlovasság alapvető támadófegyvere volt. Ennek ellenére az íjtípus fennmaradt a katonai segédnépeknél (székelyek, besenyők), de léteznek 13–14. századi adatok arra vonatkozóan, hogy előfordult a vármegyei nemesség felszerelésében is.[2]

A reflexíjak testét rugalmas keményfából alakították ki, amelynek külső oldalára, a rugalmasság növelése végett szárított és préselt szarvasmarhainakat ragasztottak. Az íj markolatát és két végét csontból vagy agancsból faragott lemezekkel tették merevvé. Az íj szarvain található lemezekre egy bevágás került, amely a húr megakasztására szolgált. A hasonló kialakítású kun íj rugalmas részeit rétegesen ragasztott szarulemezekből készítették, markolatát és szárait ugyancsak csontlemezekkel erősítették meg.[3]

A felajzatlan reflexíj szárai a markolat tengelyéhez viszonyítva csaknem félkörívben visszahajoltak, míg a húr felszerelése (felajzás) után a fegyver fordított D alakot öltött (1/2. ábra). A szárak rugalmassága, valamint a nagyobb kirúgási ív révén a fegyver energiája nagyobb volt a hagyományos botíjakénál.

Mivel a reflexíjak előállítása drága és időigényes munka volt, velük párhuzamosan a jóval egyszerűbb, egyetlen rugalmas fadarabból készített botíjat is használták. A botíj elterjedésére viszonylag kevés adatunk maradt fenn, de biztos, hogy a 14. század végén Törcsvárban állomásozó angol íjászok fegyvere ennek egyik változata, a Százéves háború csodafegyvereként is emlegetett angol hosszú íj volt.[4]

* *Acta (Siculica)* 2006/2, T3, Sf. Gheorghe, Sporturilor 8A, RO-520085
** Székely Nemzeti Múzeum, Sf. Gheorghe, KÓS Károly 10, RO-520055, bordilorand@yahoo.com

Alig rendelkezünk adatokkal az íjak előállításával kapcsolatosan. Mivel a reflexíjak készítése számos munkafogást és különleges szakismereteket igényelt, feltételezhető, hogy az íjakat a várbirtokokon letelepített, erre szakosodott íjgyártó mesterek készítették. Délkelet-Erdélyben, ahol a várbirtokok viszonylag későn jelentek meg, de a reflexíj a székelyek alapfegyverének számított, nem zárható ki, hogy egyes falvakban vagy akár minden faluban dolgozott egy-egy íjkészítő mester.

A 14. századi oklevelekben az íjgyártók nem alkottak foglalkozási közösségeket, csak ritkán szerepelnek. Például Szilágycseh birtok felosztásakor, egy 1358-ban kiadott oklevélben Fábián íjgyártó és háza szerepel. A szövegből kitűnik e mesterség jövedelmező volta, ugyanis a leírás nem házról (*domus*), hanem udvarházról (*curia*) beszél.[5]

Erdélyben a 14. század végére az íjkészítés súlya a falvakból a városok felé tolódott. Noha az íjgyártók céheinek első említései csak a 15. századból származnak, a mesterek jelentőségének növekedését mutatja az a tény, hogy egy bizonyos *Nycolaus arcufex* 1397-ben Brassó esküdtjei között szerepel.[6] Ugyanazon év júniusában Nagyszebenben, *Petrus arcufix* egy polgártársa halálos ágya mellett, a végrendelkezésnél tanúskodik.[7]

A 15. században az íjgyártókat egyre gyakrabban említik az oklevelek. A nagyszebeni íjgyártók céhének a városon belüli fontosságát mutatja, hogy 1492-ben, a céh első okleveles említésekor ők a város egyik, *turris arcufinum* néven említett védőtornyának gondozói. A város számadáskönyvei a 16. század második évtizedéig kilenc különböző mester nevét említik.[8]

Brassóban a 15. század folyamán és a 16. század elején 23 íjgyártó nevét jegyezték fel a város számadáskönyvébe.[9] Egyikük, *Clemens arcufex* 1505 és 1515 között a város bírája, valamint 1507 és 1524 között Törcsvár egyik várnagya volt.[10] A nagyszámú brassói íjgyártó nemcsak az erdélyi felvásárlók számára, hanem külföldnek is dolgozott. Egyik legfontosabb külföldi partnerük Havasalföld volt, amelynek vajdájától, ifjabb (Ţepeluş) Basarabtól, 1481. január 30-án vámmentességet is kaptak.[11]

Míg Brassóban és Nagyszebenben a szász mesterek dolgoztak, Kolozsváron a magyar mesterek űzték ezt az iparágat. Itt a 15. század folyamán hét mester neve van megemlítve. Egyikük, Gergely mester a város vezetőségébe tartozott.[12] Fia, István magister, pápai és császári közjegyző, aki feltehetőleg 1457 és 1474 között, a kolozsmonostori konvent hiteleshelyi kancelláriájának személyzetébe tartozott.[13] Az íjgyártás jövedelmező voltát jellemzi, hogy e városi polgárok birtokokkal (*Iohannes dictus Igharto* – 1460-ban[14]), szőlőssel (*Petrus arcupar* – 1453-ban[15], íjgyártó Lőrinc – 1457-ben[16]) rendelkeztek, vagy a társadalomban betöltött szerepük és vagyonuk révén elősegíthették gyerekeik társadalmi ranglétrán való előrelépését, mint az a *Gabriel arcupis*, akinek fia 1432-ben *Jacobo litereto* névvel szerepel[17].

A kolozsvári mesterek csak a 15. század végére alkottak szakmai közösséget (első említése 1484. nov. 12.), akkor sem egyedül, hanem a többi fegyvergyártásban érdekelt iparággal (kardgyártók, pajzsgyártók, nyergesek, sarkantyúgyártók) közösen.[18]

A mesterek nem csak a városokban tevékenykedtek, ugyanis 1500-ban egy a későbbi Szamosújvár melletti Cege faluban lakó íjgyártó feleségéről emlékeznek meg a források.[19]

Kolozsvári forrásból származik az íjak beszerzési árára vonatkozó egyetlen 15. századi adat is, ugyanis 1484-ben Gergely mester 300 dénárt kapott a kolozsvári tanácstól három általa készített íj fejében, összeg, amely az íjak árát 1 aranyforintra teszi.[20]

A régészet viszonylag kevés adattal szolgálhat az íjakra vonatkozóan. Mivel ezeket szerves anyagokból készítették, elporladtak a földben, és nem maradhattak fenn eredeti példányok. E tényhez még hozzájárul a fegyveres temetkezések szokásának megszűnése, valamint a katonai jellegű települések kutatása terén mutatkozó lemaradás. Ennek ellenére, az erdővidéki Felsőrákos mellett a Rika-erdei kora középkori erődítményrendszer nyugati tornyának kutatása során felszínre került egy reflexíj markolatlemezének töredéke is.[21] A középkori járószint felületéről feltárt, 58 mm hosszú, 22 mm széles töredéket

szarvasagancsból faragták. Enyhén domborodó külső oldalára sekély vágatokat karcoltak az íj testére való rögzítés, valamint a fogás biztosabbá tétele céljából (2. ábra). A markolatlemezt a vele együtt feltárt kerámia a 12. századra keltezi.

A 14. század folyamán a képi ábrázolások elterjedése révén számos esetben bukkannak fel reflexíj-ábrázolások. A reflexíj a *Képes Krónika* csata- és vadászjeleneteinek elmaradhatatlan tartozéka, címlapján a király bal oldalán álló, keleti viseletbe öltözött férfi, mintegy sajátos fegyverként, reflexíjat markol (3. ábra).[22]

Gyakoriak a reflexíj ábrázolásai a székelyföldi templomok falképein is. A homoródszentmártoni[23], bögözi[24], gelencei[25] és sepsibesenyői[26] falképeken a magyar seregre támadó vagy az üldözött, nyeregben hátrafordulva nyilazó kunok kezében látható. A maksai[27] és erdőfülei[28] falképeken a reflexíj megtalálható a magyar sereg vitézeinek fegyverei között, mi több, a bibarcfalvi falkép csatajelenetének bal alsó sarkában reflexíjjal felszerelt gyalogosok nyilaznak a kunokra.[29]

A nádból készített vagy puhafából hasított, végükön a röppályát stabilizáló tollakkal ellátott nyílvesszőkből csak a hegyek maradtak fenn. A különböző alakú és méretű nyílhegyek számos darabja ismert a települések, erődítmények vagy várak régészeti kutatásai révén.

A szárra való felerősítésük alapján a nyílhegyeket két csoportra oszthatjuk: tüskés, valamint köpűs nyílhegyekre.

A magyar kora középkor folyamán az első típus formái voltak a leginkább elterjedve. A változatos formájú nyílhegyeket 2-5 cm hosszú, 2-4 mm vastag tüske rögzítette a szárhoz.

A 11. század folyamán a honfoglaláskor lapos, rombusz alakú nyílhegyei továbbra is használtak voltak, de egy enyhe átalakuláson mentek keresztül. A penge és a tüske találkozási pontja megvastagodott, hogy találatkor meggátolja a nyílhegy szárba való visszacsúszását. A dévai Micro 15 lelőhely 11. század eleji ló mellékletes sírjában talált nyílhegyek ezt az átmeneti típust képviselik.[30] A 13–14. századra a megvastagodás erőteljes vállá alakult át, míg a rombusz alakú nyílhegyek mellett megjelentek a nyújtottabb pengéjű, fűzfa- vagy babérlevél alakú példányok. Délkelet-Erdélyből számos példányuk ismert Bedeházáról, Rétyről, Torjáról, Csernátonból stb.[31]

A 12. század folyamán az ekkor egyre jobban elterjedő gyűrűs páncélingek leküzdésére egy új nyílhegytípus jelent meg. Ezek kisméretű, nagyon hegyes, rombusz vagy háromszög átmetszetű nyílhegyek voltak, amelyek méretük révén át tudtak hatolni a páncéling gyűrűi között. Egy korai példány a Rika-erdei erődítményrendszer kutatása során került felszínre.[32] A 13. század folyamán e nyílhegytípus méretei megnövekednek, a feketehalmi vár kutatása során számos 6-7 cm hosszúságot elérő példányuk került elő.[33]

A középkor legelterjedtebb nyílhegytípusa a köpűs végű, szigony alakú nyílhegy volt. E nyílhegy európai megjelenését a szakirodalom a 10. századra adatolja,[34] de az eddig feltárt leletek alapján Erdélyben megjelenésük csak a 12. századra tehető. A legkorábbi példányok a 12. század második felére keltezhető kilyéni[35], ugrai[36] és Rika-erdei[37] leletek. A 12. századi köpűs, szigony alakú nyílhegyek jellegzetessége a hosszú, egyes esetekben megcsavart szár, amelyhez egy viszonylag keskeny pengeél járul (a szélesség:hosszúság aránya 1:2,5). Az elkövetkező századok során ez az arány lecsökken, a 13. század folyamán már csak 1:1,8-2, amint az a brázai[38], csernátoni Csonka-vári[39] feketehalmi várakban[40] feltárt nyílhegyek mutatják. A csíkrákosi Pogány-várban[41], valamint Barátoson előkerült leletek szerint a 14. század végére a szár hossza legfeljebb másfélszer haladja meg a penge szélességét (4. ábra).

Az íjat és a nyilakat meg kellett védeni az időjárás behatásaitól. Ennek érdekében a használaton kívüli, felajzatlan íjat egy egyszerű, bőrből készített tokba csúsztatták. Felhúrozva az íj a nyugalmi állapotának megfelelő alakú, úgynevezett *készenléti íjtegezbe* volt elhelyezve, amelyet a ló bal oldalán a nyereg elé vagy a harcos övének bal oldalára rögzítettek, mint az a gelencei[42], a székelyderzsi[43] és a zsegrai[44] templomok falképein látható (5. ábra).

A nyílvesszőket a *tegezben* (másként puzdra) tartották.[45] LÁSZLÓ Gyula a régészeti kutatások eredményei, valamint ZICHY István

távol-keleti néprajzi kutatásai során leírt példányok alapján arra a következtetésre jutott, hogy a honfoglaláskori tegez változatlan formában tovább élt a 13. század elejéig.[46] A henger alakú vagy enyhén kúposodó tegez testét fakeretre feszített fakéregből készítették, amelyet bőrrel vontak be, és csont- vagy fémlemezzel erősítettek meg. A tegez külső oldala egy a nyílvesszők behelyezésére szolgáló ajtóval volt ellátva, míg a használat során a vesszőket egy a tegeztest tetején függőlegesen nyíló tegezfedőn vették ki (6. ábra).

A vesszőket mindig hegyükkel felfelé helyezték el a tegezben, hogy kivevésük során a tollak ne sérüljenek meg. A szokatlannak tűnő elrendezést mind a régészeti leletek (pl. Kolozsvár-ZÁPOLYA utca, 4. sír[47]), mind pedig a falképek (Maksa[48], Erdőfüle[49]) is megerősítik.

A 13–14. század során ezt a tegeztípust kiszorítja az úgynevezett *kun tegez*, amely minden íjászokat ábrázoló korabeli falképen megtalálható. A korábbihoz hasonló felépítésű tegez alja tölcséresen kiszélesedett, a tegezfedő ajtószerűen oldalra nyílt, minek következtében vágta közben is nyitva maradt.

A tegezt a lovasok a jobb csípőjükre erősítve, a gyalogosok pedig vagy a csípőjükön, vagy pedig a jobb vállukon hordták.[50] Egy tegezbe, méretének függvényében 20-30 nyílvessző fért el.[51]

A középkori forrásokban nem találunk adatokat arról, hogy hol és kik készítették a tegzeket. Ennek hiányában csak feltételezni lehet, hogy készítésük az íjgyártók hatáskörébe tartozott.

Noha az íjak tüzelési üteme elég nagy volt (8-12 lövés percenként), találati pontosságuk sok kivetnivalót hagyott maga után. E hátrány leküzdésére jelent meg a kisebb tűzgyorsaságú, pontcélok leküzdésére alkalmasabb, nagy átütőerejű, a források által *arcubalista* vagy *balista* (németül: *armbrust*) néven említett ***számszeríj***. Egyes régebbi vélemények szerint magyar neve a szláv *szamosztrelj* ('magától lövő') szó átalakulásából származik. Mások cáfolják ezt a feltételezést. Tény, hogy a 14. században a neve a *Besztercei szószedet* szerint azonos volt a maival, ugyanis a *ballistra* (sic!) megfelelőjeként ott a *zamoserig* (olvasd: *számszerígy*) szó szerepel.[52] A fegyver a 12. század folyamán jelent meg Európában, de csak a század végére terjed el, a gyalogság katonai szerepének növekedése révén.[53]

A számszeríj első magyarországi említése Anonymustól származik, aki a *Gesta Ungarorum* 51. fejezetében, Ménmarót várának ostromával kapcsolatosan a következőket írta: „*Usubuu et Veluc per balistas C.XXV. milites occiderunt.*"[54] Az, hogy a Névtelen jegyző a honfoglaláskori magyar vezérek kezébe egy ilyen jellegzetesen gyalogsági fegyvert adott, persze anakronizmus. A krónikás háromszáz évvel az események után, a maga korának jellegzetességeit vetítette a honfoglalás korába. Az anakronizmus feloldásaként feltételezhető, hogy a 12. század végének magyar hadseregében léteztek olyan, modern kifejezéssel mesterlövészeknek nevezhető harcosok, akiknek feladata az ostromok alkalmával a falakon fedezetlenül felbukkanó katonák leküzdése volt.

Anonymus művében való szereplése ellenére a számszeríj nem terjedt el Magyarországon, legfeljebb a magyar királyok seregeiben harcoló nyugati zsoldosok használhatták. Jellemző erre, hogy egy az 1241. évi mongol támadás után, a pápához írt levelében IV. Béla megemlíti, hogy egy újabb támadás esetére Velencétől kér segítséget, ugyanis az ottaniak e fegyver kezeléséhez jól értenek.[55]

A fegyver a 14. század folyamán kezdett gyakorivá válni, elsősorban a magyar seregekben harcoló gyalogos, nyugati zsoldosok révén. Létezik olyan vélemény is, amely szerint a 14. századi írott forrásokban szereplő íjászok alatt valójában számszeríjászokat kell érteni.[56]

A számszeríj egy fából készült törzsből és a hozzá erősített ívből állott. A törzs elejére vasból készült kengyelt szereltek, amibe a felajzásnál a lábat feszítették. A test felső részébe csatorna volt vágva, amelyben a vessző feküdt. A test középső részén található megvastagodásba volt beszerelve az elsütő szerkezet, az úgynevezett dió. Ez egy középen tengellyel ellátott tömör, csontból faragott, henger alakú alkatrész volt, a felső részén levő bevágás akasztotta meg a húrt, míg az alján levőbe akadt be az egyszerű,

kétkarú emelő elvén működő elsütő billentyű (7. ábra). Egy nagyon jó állapotban fennmaradt számszeríj-dió a feketehalmi vár ásatása során került a felszínre (8. ábra).

Az ívet a 13–14. században keményfa- vagy szarulemezekből alakították ki, és pergamennel vagy nyírfakéreggel burkolták, hogy védjék az időjárás behatásaitól. A kézíj húrjánál erősebb ideget különböző, az ívet meghajlító szerkezetek segítségével erősítették fel. A könnyebb számszeríjakat felhúzó horgokkal, a nehezebbeket a törzsre szerelt tekerőkkel feszítették ki. A 15. század végére a számszeríjak ívét acélból készítették, amelyek nagyobb ereje miatt már nem lehetett a korábban alkalmazott egyszerű felhúzó horgokat alkalmazni, ezért e fegyvereket egységesen feszítőcsörlőkkel látták el (9. ábra).

A számszeríj erdélyi gyártására csak a 15. század utolsó negyedétől kezdődően van adatunk, amikor a nagyszebeni városi anyakönyv 1478 és 1500 között hat mester nevét említi,[57] közöttük azét a Matthias ARMBRUSTHERét is, aki utóbb, 1523 és 1529 között szebeni polgármester, valamint az aranyváltó kamara ispánja volt.[58]

Úgy tűnik, hogy a 15. század folyamán Erdélyben a számszeríjak gyártásában Szebené volt a vezető szerep, ugyanis a brassói számszeríj-gyártókat csak a 16. században említik először,[59] míg Kolozsváron csak egy bizonyos *magister Johannes* BALISTATOR szerepel, 1457-ben.[60]

A számszeríjak Erdélyben elsősorban a városok védelmében játszottak elsőrangú szerepet. A szebeni szabócéh fegyvertárában 1478-ban tizenegy *baliste*, néhány évvel később *„8 new arembrwst und 1 aldet”* volt található. Az 1492-es és 1493-as szebeni fegyverállományt összeíró kimutatások szerint a város 19 védőtornyában 117 számszeríjat *(arumprost)*, 15 feszítőcsörlőt *(arumprost vynden)*, valamint sok ezer számszeríj-vesszőt *(arumprost fyl)* találták.[61]

1479. december 13-án a kolozsvári bíró és az esküdtek szabályozták a szűcs céh viszonyait, és előírták, hogy Kolozsváron csak e céh tagjai vásárolhassanak és készíthessenek ki bőröket, abból a célból, hogy a városnak a céh által védett tornyát minél jobban felszerelhessék hadi szerszámokkal.[62]

Erdélyből nem rendelkezünk adatokkal a számszeríjak értékét illetőleg. Az azonban bizonyos, hogy az összetettségük, valamint több munkafolyamatot igénylő előállításuk révén az íjaknál drágábbak lehettek. Álljon példaként két nagyjából egykorú oklevél. 1413 júniusában egy Hont megyében lezajlott perben említenek meg több más elrabolt fegyver között egy 6 aranyforintot érő számszeríjat.[63] Egy másik, ugyancsak magyarországi periratban egy olyan esetről történik említés, amikor a 7 forintra értékelt, kölcsönadott számszeríj és tegez közül a megkölcsönzött csak a fegyvert adta vissza, de az 1 forint értékű tegezt már nem.[64]

A számszeríjaknak a kézíjnál rövidebb és vastagabb vesszői csomómentes keményfából készültek. A készítés során gondosan ügyeltek a súlypont elhelyezésére, amely általában az első harmad vagy a hosszabb példányok esetében az első negyed végére esett. A biztosabb röppálya érdekében a szár végére falemezből vagy bőrből készült vezetőszárnyakat szereltek.

A számszeríjak vesszőit 18-20 darabos befogadóképességű, fából készített, bőrrel bevont, henger alakú tegzekben tartották.[65]

A számszeríjak vesszőihez használt, rombusz átmetszetű, kúpos hegyeket csak nagyobb méretük és vastagabb rögzítő tüskéjük vagy köpűjük révén lehet megkülönböztetni a kézíjak esetében alkalmazott nyílhegyektől.[66]

Az erdélyi régészeti leletanyagban a számszeríj-hegyek, különösen a 15. századnál korábbiak viszonylag ritkák. Általában a várak kutatása során bukkannak fel, mint a tótfaludi várban,[67] a Kecskés-várban[68] vagy a feketehalmi várban[69] talált példányok (10. ábra).

A 15. század második felétől a kézi tűzfegyverek elterjedése kiszorította a számszeríjakat a katonai felszerelésből, egyes példányaik azonban továbbra is megmaradtak a városi védőművek leltáraiban, vagy esetenként vadászfegyverként használták őket.

Jegyzet

1. FINÁLY Henrik, **A besztercei szószedet, latin-magyar nyelvemlék a XV. századból**. *Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből*, Szerkesztette: GYULAI Pál, 16. kötet, 1897, 16

2. VESZPRÉMI László, **Páncél és páncélosok említései a krónikákban és oklevelekben**, *Hadtörténeti Közlemények*, 1995, 108, 4. szám, 3–11

3. PANDULA Attila, **Viseletek, fegyverek**. In: KRISTÓ Gyula, **Az Anjou-kor háborúi**, Budapest, 1988, 320–321

4. SZENDREI János, ***Magyar hadtörténeti emlékek az Ezredéves Országos Kiállításon***, Budapest, 1896, 76

5. Stiboric Stibor erdélyi vajda 1399. jan. 17-i átírásában. L. **Zsigmond-kori Oklevéltár** (a továbbiakban: ZsO), I, 5671

6. **Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen** (a továbbiakban: ZW), III, 1902, 175, 1391

7. ZsO, I, 4814

8. ŢIPLIC, Marian, **Breslele producătoare de arme din Sibiu, Braşov şi Cluj – secolele XIV–XVI**. Sibiu, 2001, 48–49

9. NUSSBÄCHER, Georg, **Statutul breslei arcaşilor din Braşov**, *Cumidava*, 2, 1968, 91–92, 95

10. ŢIPLIC, Marian, i. m., 62, 223. jegyzet

11. Uo., 61

12. **A Kolozsmonostori Konvent Jegyzőkönyvei** (a továbbiakban: KmJK). Közzéteszi: JAKÓ Zsigmond. I, 970

13. JAKÓ Zsigmond, **A kolozsmonostori apátság és hiteleshelyi jegyzőkönyvei a szekularizációig**. In: KmJK, I, 101

14. KmJK, I, 1493

15. Uo., I, 1119

16. Uo., I, 1277

17. ZW, IV, 450–461, 2146

18. ŢIPLIC, Marian, i. m., 79–80

19. KmJK, II, 3143

20. *Történeti Tár*, 2, 1882, 539

21. SzNM, Régészeti részleg, l. sz. 18668

22. **Képes Krónika**. Szerkesztő: KATONA Tamás. Debrecen, 1986, 5

23. HUSZKA József, **A Szent László legenda a székelyföldi falképeken**, *Archaeologiai Értesítő*, 5. évfolyam, 3, 1885, 216, 3. ábra

24. HUSZKA József, **A bögözi falképek**, *Archaeologiai Értesítő*, 18. évfolyam, 5, 1898, 393

25. JÁNÓ Mihály, **A gelencei műemléktemplom**, Sepsiszentgyörgy, 1994, III, VII. kép

26. LÁSZLÓ Gyula. **A Szent László-legenda középkori falképei**, Budapest, 1993, 86, 68–69. kép

27. Uo., 70–71, 45–47. kép

28. HUSZKA József., **A Szent László legenda a székelyföldi falképeken**, *Archaeologiai Értesítő*, 5. évfolyam, 3, 1885, 216, 5. ábra

29. LÁSZLÓ Gyula, i. m., 90, 75–76. kép

30. PINTER, Zeno-Karl, **Spada medievală din mormântul de călăreţ de la Deva**, *Sargetia*, 25, 1992–94, 245, 4. ábra

31. SZÉKELY Zoltán, **Árpád-kori nyílhegyek Kovászna megyében**, *Acta (Siculica)* 1999/1, 241–246

32. BORDI Zs. Loránd – DÉNES István, **Régészeti kutatások a Rika-erdő kora középkori erődítményrendszerében**, *Acta (Siculica)* 1998/1, Sepsiszentgyörgy, 1999, 188, 5/3. ábra

33. COSTEA, Florea, **Obiecte metalice descoperite în cetatea de pe Măgura Codlei**, *Cumidava*, II, Braşov, 81, 1/5–7. ábra

34. RUTTKAY, Alexander, **Waffen un Ritterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II)**, *Slovenská Archaeologia,* XXIV, 2, 1976, 327

35. BARTÓK Botond – BORDI Zs. Loránd, **Obiecte de metal şi os descoperite în complexul arheologic de la Chilieni (j. Covasna)**, *Acta (Siculica)* 1999/1, 179, 5/3. ábra

36. POPA, Radu – ŞTEFĂNESCU, Radu, **Şantierul arheologic Ungra**, *Materiale şi Cercetări Arheologice*, 14, Tulcea, 1980, 501, 4d. ábra

37. BORDI Zs. Loránd – DÉNES István, i. m., 188, 5/2. ábra

38. NÄGLER, Thomas, **Cercetările arheologice din cetatea de la Breaza (Făgăraş)**, *Studii şi Comunicări, Arheologie-Istorie*, Muzeul BRUKENTHAL, 14, 1969, 114, 6/1. ábra

39. SZÉKELY Zoltán, **Contribuţii la problema fortificaţiilor şi formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei**, *Aluta*, 1976–77, 16/2. ábra

40. COSTEA, Florea, i. m., 188, 2/1–3. ábra

41. SZÉKELY Zoltán, **Ásatások a lemhényi (Kovászna megye) és csíkrákosi (Hargita megye) várban**, *Acta Hargitensia*, I, 1980, 45, 5. ábra

42. LÁSZLÓ Gyula, i. m., 82–83, 63–64. kép

43. Uo., 94–95, 82a., 83. kép

44. Uo., 116–117, 116. kép

45. **A besztercei szószedet**ben: *feretra = thegez*, vö. FINÁLY Henrik, i. m., 1893, 16

46. LÁSZLÓ Gyula, i. m., **Adatok a kunok tegzéről**, *A Néprajzi Múzeum Értesítője*, 34, 1940, 52

47. KOVÁCS István, **A kolozsvári Zápolya-utcai magyar honfoglalás-kori temető**, *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*, II, 1, Kolozsvár, 1942, 92–93, II. tábla

48. LÁSZLÓ Gyula, i. m., 70–71, 45–47. kép

49. HUSZKA József, **A Szent László legenda a székelyföldi falképeken**, *Archaeologiai Értesítő*, 5. évfolyam, 3, 1885, 216, 5. ábra

50. RUTTKAY, Alexander, i. m., 333

51. PANDULA Attila, i. m., 235

52. FINÁLY Henrik, i. m., 16

53. VESZPRÉMI László, ***Anonymus gestájának néhány hadtörténeti vonatkozása. A ballista előfordulása Anonymusnál. A számszerű használatának kezdetei Magyarországon***, *Hadtörténeti Közlemények*, 106, 2, 1993, 11

54. **Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok viselt dolgairól** (hasonmás kiadás). Szerkesztő: FEJÉRPATAKI László. Budapest, 1892, 21a

55. *...qui propter balistarios nobis pluribus essent necesare…* In: **Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke**, Budapest, 1961, 712

56. PANDULA Attila, i. m., 233

57. ŢIPLIC, Marian, i. m., 50–51

58. KmJK, II, 3935, 3966, 4245, 4251

59. ŢIPLIC, Marian, i. m., 65–66

60. KmJK, I, 1277

61. BIELZ, Julius, dr., **Die Hermannstädter Armbrüste**, *Mitteilungen aus dem Baron BRUKENTHALischen Museum,* IV, 1934, 37

62. KmJK, I, 2287

63. ZsO, I, 818

64. ZsO, II/2, 6679

65. PANDULA Attila, i. m., 232–234

66. RUTTKAY, Alexander, i. m., 327

67. ANGHEL, Gheorghe – BERCIU, Ioan, **Cetăţi medievale din sud-vestul Transilvaniei**, Bucureşti, 1968, 26, 13/3. ábra

68. Uo., 31, 16/5. ábra

69. COSTEA, Florea, i. m., 81, 6. ábra

(A családnevek majuszkulás kiemelését kötetszerkesztési szempontok indokolták. **Szerk. megj.**)

Arcul şi arbaleta în Transilvania de la Descălecatul maghiar până la bătălia de la Mohács

(Rezumat)

Lucrarea discută utilizarea în Transilvania a celor două arme folosite în lupta de la distanţă, variantele şi confecţionarea lor, cât şi preţul acestora, în primul rând pe baza izvoarelor scrise şi a reprezentărilor contemporane (de ex. picturile murale din bisericile Secuimii). Rarele date arheologice sunt completate cu publicarea unei noi descoperiri, de la Racoşul de Sus. Aici, în sistemul de fortificaţii din perioada arpadiană, din Pădurea Rika, cu ocazia cercetării turnului vestic s-a găsit un fragment din placa de mâner a unui arc reflex. Fragmentul măsoară 58 mm lungime şi 22 mm lărgime. Ceramica găsită alături datează fragmentul pentru sec. al XII-lea. Prezentarea tipurilor de vârf de săgeată folosite cu cele două arme este deja înlesnită de existenţa unui material arheologic bogat.

Bow and Crossbow in Transylvania from the Hungarian Conquest until Mohács

(Abstract)

The paper discusses the Transylvanian usage, variations, manufacturers, cost price of the two weapons of distance battle (bow, crossbow) on the basis of written sources and contemporary representations (for example wall paintings in churches of Székelyföld). The archaeological data have been enriched with the publishing of a rare find from Felsőrákos (Racoşul de Sus, Covasna County): during the research of a fortification in Rika Wood, from the Arpadian period, they found the portion of a reflex bow (58 mm long, 22 mm wide). This together with a discovered ceramics is dated to be from the 12th century. The presentation of the arrowheads belonging to the two discussed weapons is helped by a rich find.

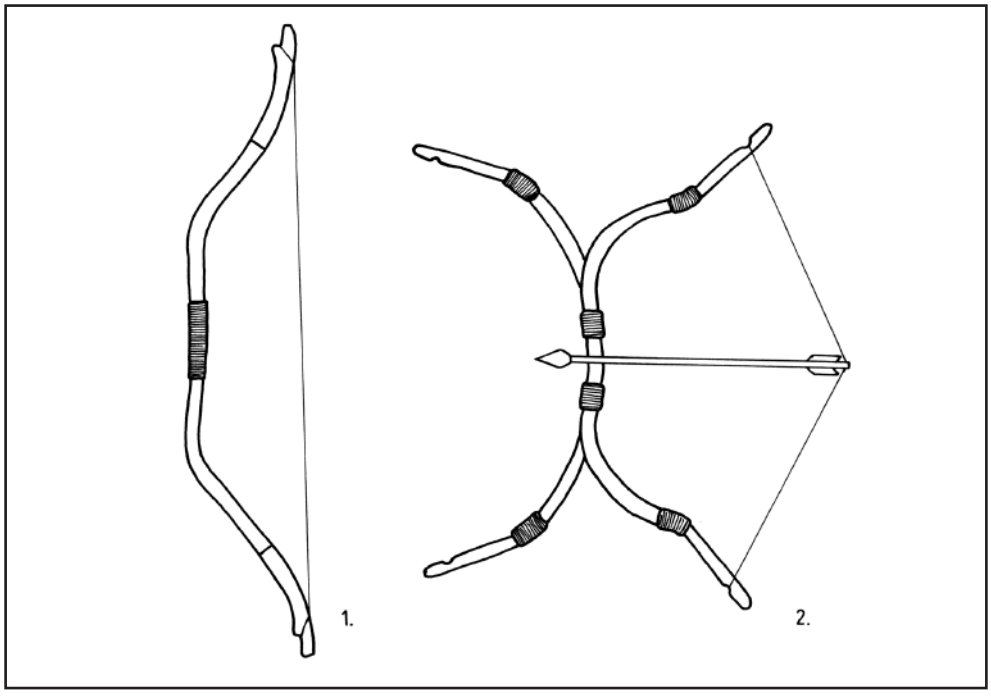

1. ábra Reflexíjak: 1. Reflexíj rekonstrukció a *Képes Krónika* nyomán; 2. A reflexíj jellegrajza

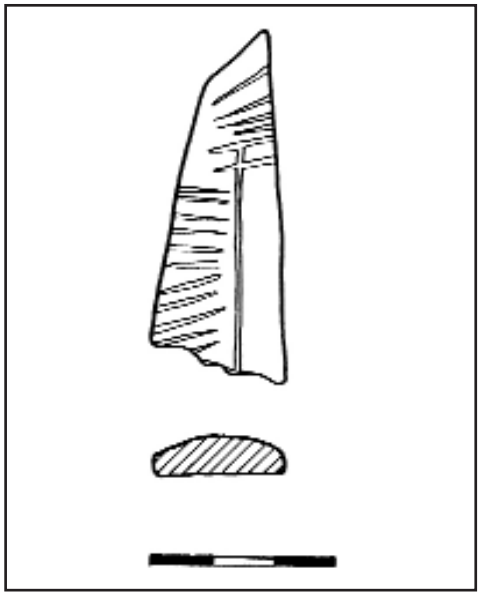

2. ábra Reflexíj markolattöredéke a Rika-erdei kora középkori erődítményrendszer nyugati tornyából

3. ábra Reflexíj-ábrázolás a *Képes Krónika*ból

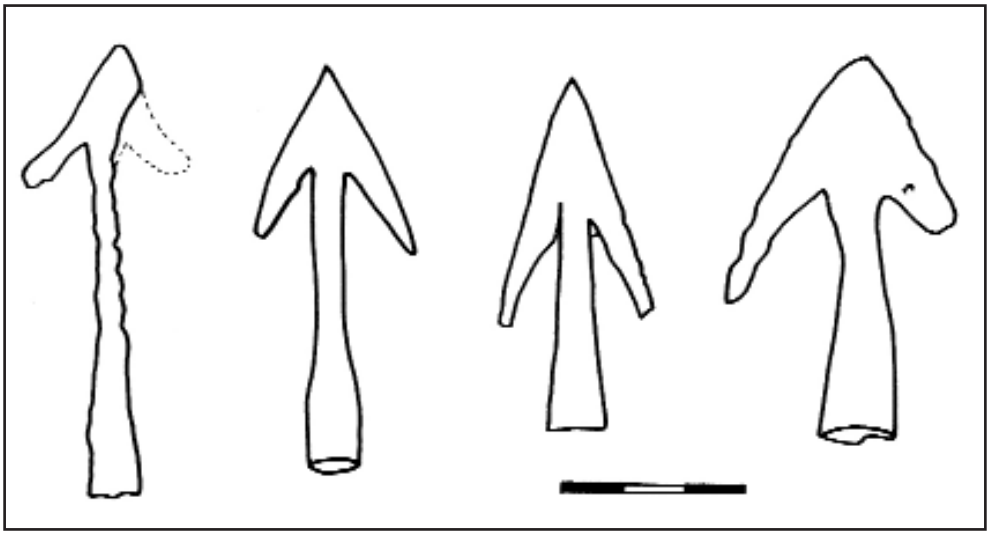

4. ábra A szigony alakú nyílhegyek átalakulása

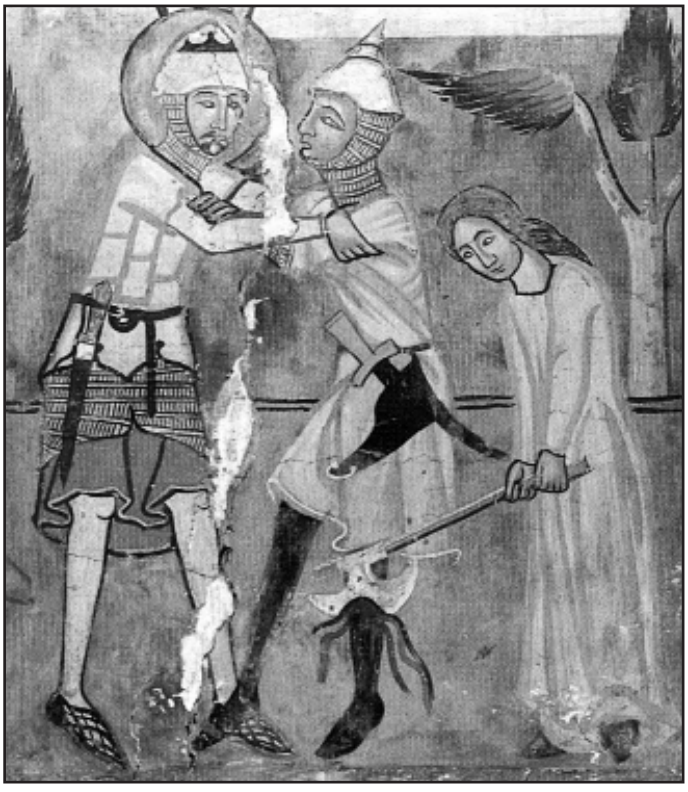

5. ábra Készenléti íjtegez a gelencei falképen

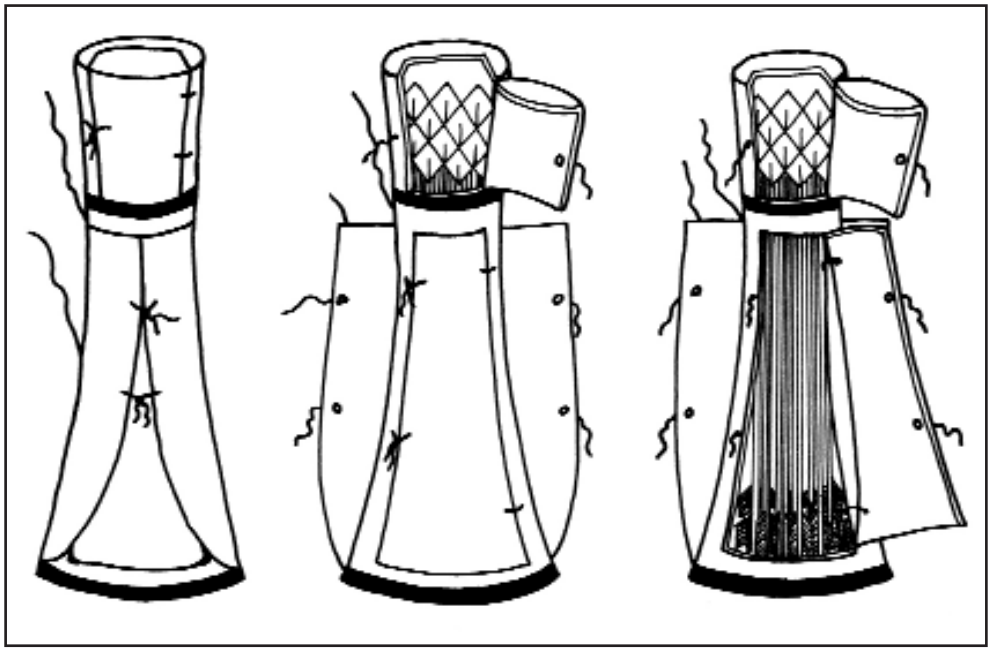

6. ábra Tegez-rekonstrukció (LÁSZLÓ Gyula nyomán)

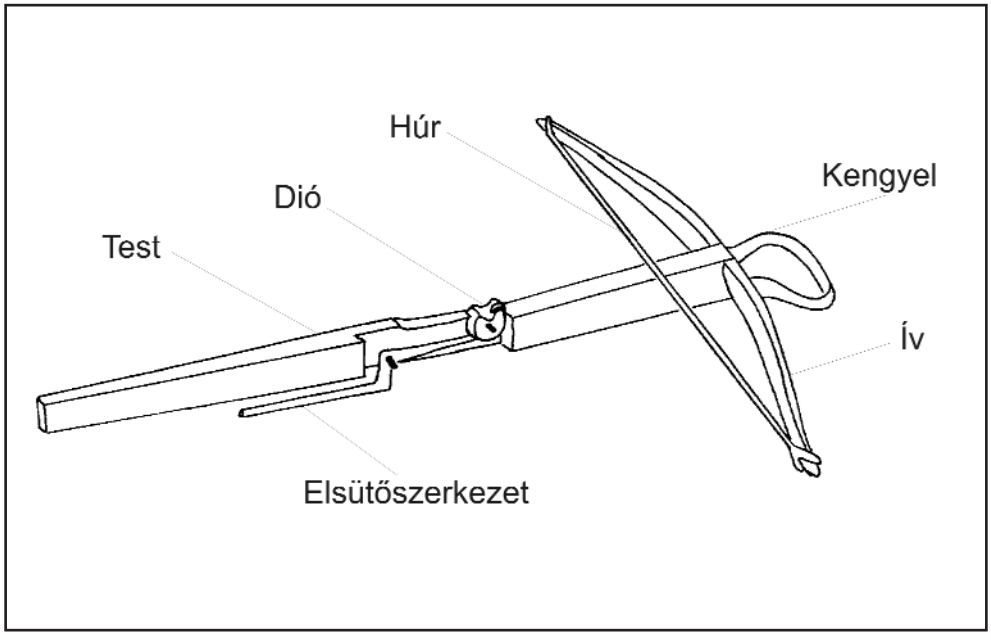

7. ábra A számszeríjak jellegrajza

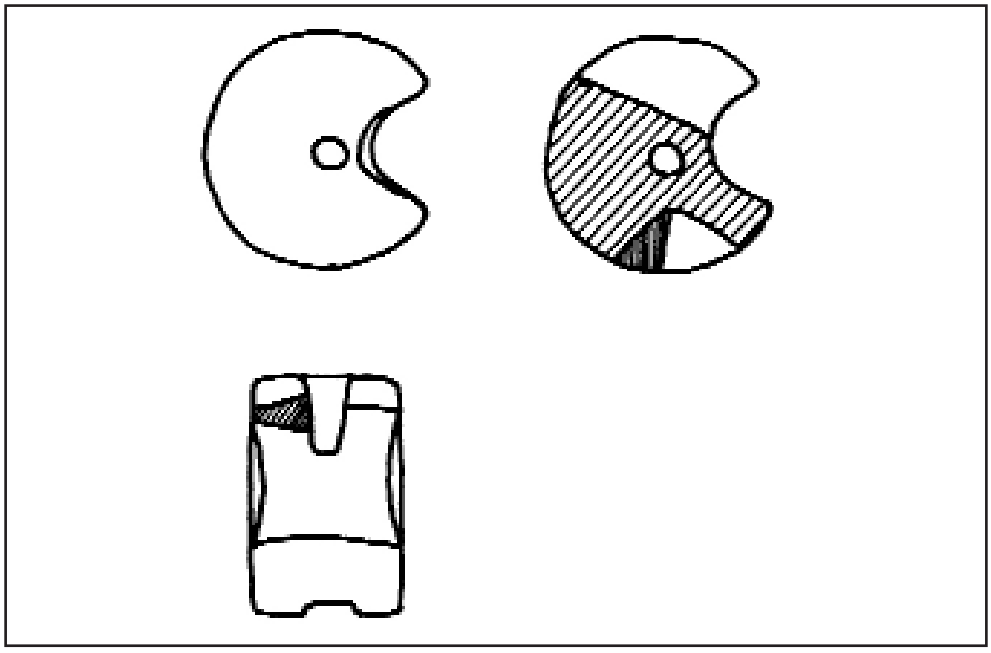

8. Számszeríj-dió a Feketehalmi-várból

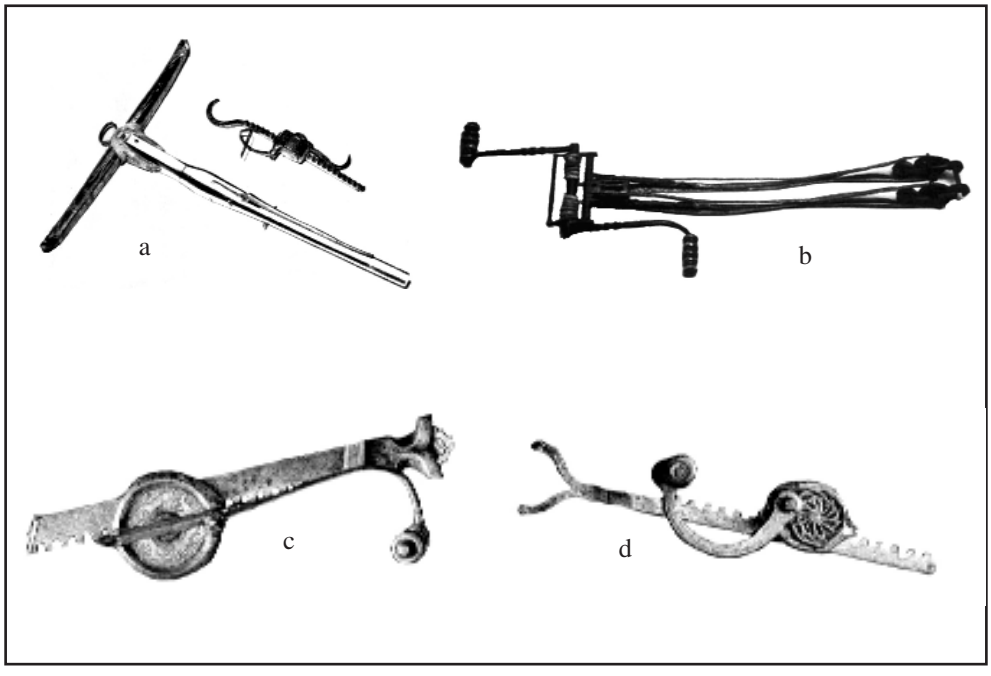

9. ábra Nehéz számszeríj és csörlője (a); Számszeríj-csörlőtípusok (b–d)

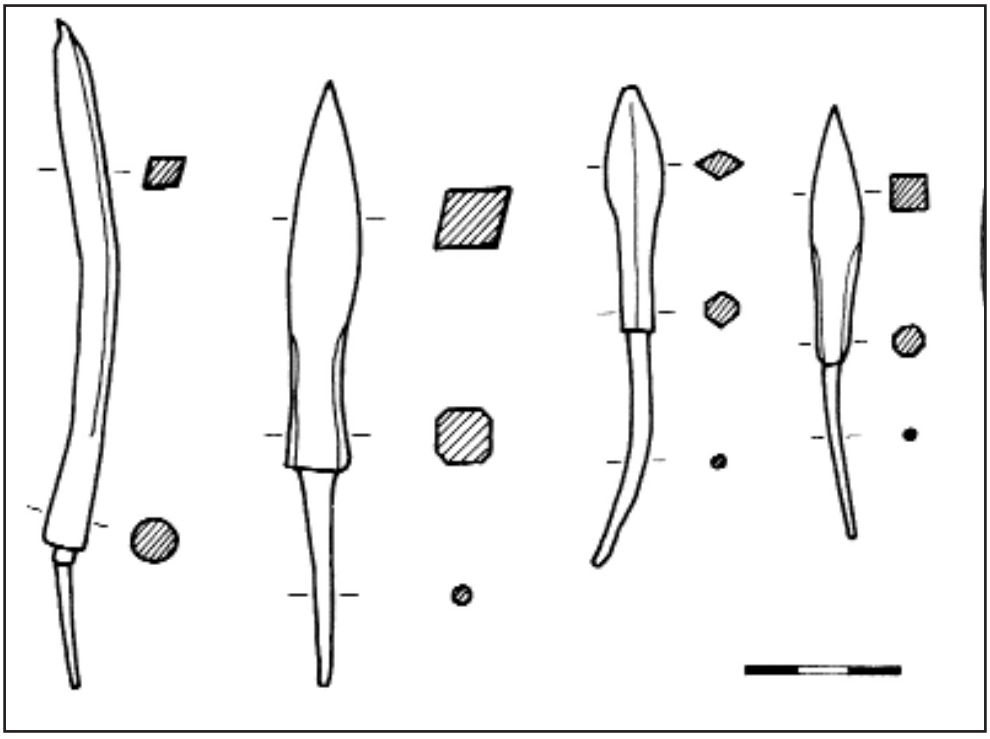

10. ábra Számszeríj-hegyek a Feketehalmi-várból

B. GARDA Dezső

A székelység autonóm intézményei a 19. század első feléig

(Kivonat)
A dolgozat a székely történelem autonóm intézményeit vázolja, szabályalkotásban, elöljáró-választásban, területi közigazgatási téren, gazdasági önkormányzatban és katonai szervezetben, a 13. századi forrásoktól a 19. század második feléig. A 17. század végétől a székely szabadság és önkormányzat rendszere válságba kerül, de a székelyek közjogi különállására, illetve sajátosságaira a továbbiakban is számos példa hozható.

*

A székelység autonóm intézményeiről, az ún. *Székely szabadság* rendszeréről számos középkori krónikában, feudalizmus kori jogalkotásban olvashatunk.

A székely önkormányzat kiterjedt az élet miden területére, magába foglalta a szabályalkotási, illetve az elöljáró-választási jogot, de főleg a közösségnek azt a törekvését, hogy saját maga határozza meg intézményeinek tevékenységét, működését, kizárva azt a lehetőséget, hogy a központi hatalom beleszóljon a székelység életébe.

A székely autonómia egyik legfontosabb alapeleme a királyi adomány hiánya volt, egy olyan korszakban, amikor a „Iux regium" a királyi hatalmat, az uralkodói szuverenitást jelképezte. Amikor egész Európában az államfő földadományozási jogát semmilyen jogviszony nem korlátozta, létezett egy kivétel, ez a Székelyföldre vonatkozott.

Míg az Árpád-házi uralkodók nem adományoztak földet Székelyföldön, a nyugat-európai feudalizmus közgondolkodását magukban hordozó ANJOU-királyok nem tudták megérteni és nem akarták elfogadni a székelységnek e sajátos jogállását. Így például Károly Róbert király 1324. július 17-én Lok-Kászont Sándornak, Opor fiának, s általa Egyednek, Sándor testvére fiának adományozta. A csíkiak azonban László maior exercitus vezetésével ellentmondottak.[1]

A fenti adomány érvényesítésével Lajos király is megpróbálkozott, az 1349. október 6-i, illetve 1360. december 3-i ítéletének a székelység ismét sikerrel ellentmondott.[2]

A királyi jog és az uralkodói hatalom a 14. századi Székelyföldön nem érvényesülhetett, ami mai fogalmaink szerint a térség területi autonómiáját jelképezte.

A székelység életkerete igencsak különbözött a feudális magyar királyság jogviszonyaitól. Erről a sajátos közjogi státusról SZÁDECZKY KARDOS Lajos a következőképpen fogalmazott: A székely „bírói ítélet nélkül nem volt letartóztatható, csupán tettenkapás esetén. Birtokjoga még a magyar nemesnél is erősebb volt. Ezért míg a vármegyei nemes vagyona hűtlenség esetén vagy magvaszakadtával a kincstárra szállt, a székely birtoka akkor is a családé vagy nemzetségé maradt, vagy a rokonok nemlétében a szomszédra szállott, annak a jogi véleménynek alapján, hogy az valamikor vérrokon lehetett. A székelység különleges jogalanyiság volt, mely a székely vérből való származást és az azzal járó jogok összességét jelentette."[3]

Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy ez a különleges közjogi státus még a nemesség számára is vonzerőt jelentett. 1279-ben például Lőrinc nevű nemes és fia, Lestyán azzal a kéréssel fordult V. István királyhoz, hogy a telegdi székelyek szomszédságában fekvő Szederjes és Szentkereszt nevű öröklött birtokaikkal együtt a telegdi székelyek „törvénye és statútuma szerint élhessenek".[4] Az uralkodó ki is vette őket a vajda hatósága alól, és felszólította az említett székely universitást, hogy a két nemest fogadja be. Ebből az esetből TAGÁNYI Károly a székelyek autonóm jogállására következtethetett. Mint írja: „A székely föld tehát, legalábbis már V. István korában a királyi és a vajdai vármegyéktől és váraktól merőben különböző és különálló jog-

* *Acta (Siculica)* 2006/2, T3, Sf. Gheorghe, Sporturilor 8A, RO-520085
** Gheorgheni, T. VLADIMIRESCU 7A, RO-535500

terület volt, amelyen nem vajdai vagy megyei, hanem önálló székely hatóságok működtek… és ahol minden más törvénynek, jognak hatálya megszűnt, mivel ott csupán a székely törvény és jogszabály uralkodott."[5]

Ez a sajátos székely jogterület a maga szabadságával együtt a következő századokban is igen vonzónak tűnt a szomszédos és a középeurópai térségek számára. Mindez nagyszámú bevándorlást eredményezett a székely régió fele, melynek konkrét hatásait a 17. század eleji lustrák adataiból is érzékelhetjük. Így például Gyergyóban 1614-ben az össznépesség 8,9%-a, míg 1643-ban 9,5%-a tekinthető bevándorlónak. A Csíki-medence esetében a beköltözés aránya már magasabb: 1614-ben 10%, míg 1643-ban 11,6% tekinthető más vidékről származónak.

Nagy általánosságban János Zsigmond fejedelemségéig Székelyföldön nem érvényesült a „iux regium". 1566 és 1570 közötti időszakban Erdély uralkodója már számos gyalog- és jobbágycsaládot adományozott telkekkel együtt a székely főembereknek, illetve a vármegyei nemeseknek. Így például 1569-ben 40 fejedelmi adományt jegyeztek, míg 1570-ben a székelyföldi donációk száma elérte az 57-et.[6]

A közszékelység a gyakori adományok ellenére is igyekezett megakadályozni a „iux regium" érvényesülését. 1569. február 12-én például a fejedelem felhívja mindszenti CSÍKI Péter és csíkszentimrei MÁRTON Tamás figyelmét, hogy tartsa figyelemben a király embereinek döntését.[7]

1570-ben TELEGDI Mihály, a székelyek főkapitánya szintén ellentmondott a fejedelemnek Csíkszentsimonnak az ANDRÁSSY családnak való adományozásakor.[8] Az esetek sokaságát még sorolhatnánk. Tény azonban, János Zsigmond adományai igen nagy ellenállást váltottak ki a székely közösségekben. Utóda, BÁTHORI István már csak igen nagy körültekintéssel és igen ritka esetekben élt a fejedelmi adományozás jogával.

A 17. században az ún. székely szabadság elismerésével a fejedelmek nem folyamodtak iux regiumhoz. 1653-ból származó **Approbata Consitutio** III. R. L. XXVI. cím VII. artikulusa szerint pl. „a székelységben való jószágok, amelyek iure haereditario (örökségi jogon) és az ő régi szabadságok szerént bírattatnak és a posessorok vagy azoknak praedecessori iux regiumot nem vittenek azon jószágba ezután is a posessoroknak vagy azoknak legitimus succesorinek és igaz haeredisinek (örököseinek) akaratjok s kedvek ellen se a fiscus, se más senki iux regiumot az olyan jószágokba, kikbe régi privilégiumok ellen más jusst bé nem vittenek, mind ezidáig is a posessorok."[9]

A HABSBURG-uralom állandósulását jelző *Leopoldini diploma* konkrétan már nem említi a Székelyföldnek a iux regiumtól való mentesülését, bár a hitlevél 14. pontja kimondja, hogy „A székelyek, eme legharciasabb néptörzs, mint eddig voltak, úgy ezután is mentesek legyenek minden adófizetéstől, minden téli és nyári katonai elszállásolás terhétől s birtokaik után, amelyeket hadfölkelés kötelezettsége mellett bírnak a tizedfizetéstől és egyéb szolgálmányoktól. Ezek ellenében azonban a haza védelmére saját költségükön katonáskodni tartoznak ezután is. A székely parasztok, vagyis jobbágyok nem értetnek ez alá."[10]

Bár a 18. századtól kezdődően nem találkozuk az uralkodói adomány tiltásával, az ún. „székely örökség" védelme mégiscsak a HABSBURGok birtokadományozásának a korlátozását szolgálta. Talán ezzel hozható kapcsolatba a „Municipalis consvetundo siculorum" szövegében érzékelhető birtokvédelem, melyet 1700-ban a következőképpen pontosítottak: „A megnyílt örökségek megbocsátásakor az adversa parst meg kell kínálni, mert különben a sentenciának semmi ereje nem lészen.

Ha valaki közülük székely örökségért mást perbe akar fogni, tehát tartozik az akkori elsőben minden atyafiai felől felelni, hogy ő véle más afelől nem perel…"[11]

Az ilyen jellegű törvényerejű szabályozásokra azért is szükség volt, mivel nem minden esetben tartották be az ún. „Jószág leszállásra" vonatkozó törvényes rendelkezéseket. Így például CSEREI János, mivel a kuruc szabadságharc leverése után is II. RÁKÓCZI Ferenc hűségében maradt, az 1717. évi szebeni ország-

gyűlés határozata alapján elvesztette bölöni udvarházát, az ahhoz tartozó belső és külső appertinentákkal, jobbágyokkal együtt, illetve a nagyajtai és Fehér megyei ágostonfalvi birtokokat. Az említett területeket a fiscus lefoglalta, de a vérrokonság elve alapján CSEREI Mihály kapta meg. A rebellis primor azonban VI. Károly császártól időközben kegyelmet kapott, és 1720 májusában visszakövetelte részét testvérétől. CSEREI Mihály azonban a székely örökségre vonatkozó utódlási jogtól eltérően, feltételekhez kötötte a testvéri rész visszaszolgáltatását: „Ha CSEREI János vagy mostani özvegyi állapotjában gyeremek nem lévén – írja a nagyhatalmú főúr –, vagy megházasodván s gyereket adván Isten ő felsége, mind maga, mind gyerekei in utroque sexu deficiálnának azon fent spedicikált jószágok, melyeket én csupa csak igaz atyafiságomból tulajdon enyimek lévén, ajándékoztam vissza ő kegyelmének, nem az ő kegyelme testvératyafiára s azok maradékaira, kiknek már semmi jussok és successiojok nincsen azon jószágokhoz, hanem én reám s az én holtom után két ágon lévő maradványaimra szálljanak vissza azon jószágok…”[12]

Csík-Gyergyó-Kászon-székben és Háromszéken a határezredek felállításával a székely örökség jogi helyzete is megváltozott. A HABSBURG-hatóságok számára a székely katonacsalád önfenntartását biztosító Jószág is felértékelődött, hiszen ennek elvesztése tulajdonosa által a katonáskodás anyagi hátterének a megszüntetéséhez vezetett volna. Ezért a székely örökség adásvételét is megpróbálták korlátozni, másrészt azonban ha a Jószágot részben katonacsalád tagjai, részben pedig provincialisták örökölték, úgy döntöttek, „hogy az ilyetén fekvő Jók, a székbeli katonákról a provincialistákra az örökösödésnél fogva a magok természetben által nem szállhassanak, hanem az örökösökek egyenlő bets szerént készpénzül kifizettessenek – amelyek legszorosabb értelemben véve Lófő és gyalog örökségek és a székbeli katonaság felállítása alkalmatosságával ehhez törvényesen felírattak vagy felírattatniok kellett volna, és megfordítva.”[13]

A székely örökség védelmének a legtipikusabb példája az a tény, hogy a 17. században, a székely térségben letelepedett örmények a 19. század második feléig nem rendelkezhettek termőfölddel.

A székely szabadság egyik legfontosabb ismérve az adómentesség volt. Mátyás király krónikása, BONFINI szerint „a székelyek a szabadságot annyira szeretik, hogy készebbek lennének inkább meghalni, mintsem adót fizetni. Magyarország királyainak soha nem akartak adót fizetni, s arra, hogy ezt tegyék, semmi erőszakkal nem lehet őket kényszeríteni.”[14]

Ugyancsak az olasz származású történetíró tesz említést az ökörsütésről. Mint írja, „a mi időnkben pedig csak késéssel és a király kegyével bírtanak arra, hogy a dicső Mátyásnak némelykor házanként egy-egy ökröt adjanak.”

II. Ulászló 1499-i kiváltságleveléből megtudjuk, hogy a király törvényes koronázásakor, első házassága alkalmával, illetve elsőszülött fia keresztelésekor minden telkes székely egy-egy ökröt köteles adni az uralkodó megbízottjainak.[15]

A székelység azonban ilyen irányú kötelezettségeinek is nehezen tett eleget. Így például 1506-ban, a későbbi II. Lajos születésekor megtagadták az ökörадót, mire a király emberei erőszakot alkalmaztak, az ökröket a legelőkről és istállókból kiragadták. A székelyek az adóbegyűjtők egy részét legyilkolták, más részüket pedig megfuttatták. Ekkor az uralkodó TOMORI Pált, a lovasság parancsnokát küldte ellenük lovas- és gyalogsereggel. A székelyek legyőzték TOMORI hadát, maga a vezér a csatában kapott több mint tíz sebével volt kénytelen elmenekülni. A lovasparancsnok a nándorfehérvári, temesvári, orsovai és szörénytoronyi őrségekből sereget gyűjtött, és a székelységet a királyi parancs teljesítésére kényszerítette.[16]

VERANCSICS Antal, a 16. század közepén tevékenykedő esztergomi érsek arról írt, hogy „az ő idejében az ország romlásával a székelyek szabadsága is kárt szenvedett, mert a haza szükséget szenvedvén, a székelyek is, midőn a viszonyok úgy kívánták, segélyadásra kényszeríttettek.”[17]

A székelyek önkéntes adófizetése 1543-ban kezdődött, amikor a rendek a szultánnak kül-

dendő adóra és Izabella királynő segítségére adót szavaztak meg, és elrendelték az ökörsütést, mégpedig úgy, „hogy a község fejenként 50–50 pénzt, a főnép két-két ökröt, a lófejek egy-egy ökröt, Szent Bertalan napban és Szent András napban ismét adnának a székelységből fejenkint egy-egy forintot." 1544-ben MARTINUZZI FRÁTER György kormányzó a székelységet ért károkra való tekintettel kifizette helyettük a török császár jelen és jövő évi adóját Az 1545-ös és az 1546-os esztendőkben a székelyek egy-egy forintot vállaltak magukra. 1547-ben ökörsütést adtak, 1548-ban pedig 4000 forint adót fizettek. Ez az úgynevezett segélyadó az 1562-es évi felkelés után kötelező adóvá vált 1599-ig, amikor Mihály vajda, majd 1601-ban BÁTHORY Zsigmond visszaadta a székelyek ősi szabadságát.

A 17. század évtizedének adómentessége a HABSBURG-uralom állandósulásával megszűnt. Bár I. Lipót császár 1691. december 4-én kelt diplomájában kihangsúlyozta: „A székelyek, eme legharciasabb néptörzs, mint eddig voltak, úgy ezután is mentesek legyenek minden adófizetéstől", 1692-től kezdődően mégis adófizetésre kényszerítették őket. Ez a kötelezettség 1692-ben 22 000 forintot, 1693-ban 35 000 forintot, 1694-ben 42 000 forintot, 1696-ban 66 000 forintot, 1699-ben 90 000 forintot, 1702-ben és 1703-ban 93 750 forintot tett ki.[18]

A székely szabadsághoz hozzátartozott a katonaelszállásoktól való mentesülés is. A középkori oklevelekben nem nagyon történik említés erről a kiváltságról, hiszen a székelység alkotta a magyar királyság, majd az erdélyi fejedelemség keleti haderejét. A HABSBURG-uralom állandósulásával azonban megváltozott ez a helyzet. A székelység képviselői talán ezért is ragaszkodnak a Leopoldini diplomában megfogalmazott kiváltsághoz, melynek értelmében mentesültek a téli és a nyári katonai elszállásolás terhétől.

Mindez papíron maradt csupán, hiszen ha a gyergyóiak és a csíkiak 1698–1702 közötti panaszaira gondolunk a megszálló osztrák sereg garázdálkodásaival kapcsolatban, akkor meggyőződhetünk arról, hogy az osztrákok mennyire nem tartották be a Leopoldini diplomában vállalt kötelezettségeiket.

A kedvezőtlen természeti körülmények, a földművelésre kevésbé alkalmas táj igencsak megnehezítette a székely családok számára a megélhetést. Anyagi gondjaik enyhítése érdekében a központi hatalom ingyenes sóhasználatot biztosított számukra.

Székelyföld területi-jogi szerveződése is eltért a korabeli Erdély közigazgatásától. Területi önkormányzatának feladatait a székelység a nemzetgyűléseken, a székeken belül a székgyűléseken végezte. Az üléseken bírósági, katonai és közigazgatási kérdésekkel foglalkoztak. Az egyik legjelentősebb székely nemzetgyűlés az 1506. esztendei volt, amelyben a gyergyói LÁZÁR András elnökölt.

A székelyek első tisztviselője, a székelység ügyeinek főintézője a székely ispán, a „comes" vagy, ahogyan később hívták, „a székelyek grófja". A „székely ispán" a király által kinevezett, felelőséggel a királynak tartozó tisztviselő. A 15. századtól kezdődően többnyire az erdélyi vajdák viselték a székely ispáni méltóságot, a 16–17. századokban pedig maguk a fejedelmek. A fejedelemség megszűnésével felszámolódott az ispáni cím is. Mária Terézia azonban felvette címei közé. Az ispán feladatköre, tekintélye és kötelessége azonos a királyi vármegyék ispánjáéval. A székely ispán címe: „comes Siculorum", amiből az következik, hogy rangra nézve a királyi udvar főtisztviselői és várispánjai sorában foglal helyet, tudniillik Szent István király, Nagy Károly császár példaadása után indulva az udvartartás főtisztviselőit és ispánjait általában a „comes" címmel illette.

A 14. század végéig fokozatosan kialakult a székelység területi önkormányzati szervezete, a székek rendszere. A szék első tisztviselője a hadnagy, vagy más kifejezéssel a kapitány. A kapitány már kezdettől fogva a szék szabadon választott tisztviselője. A legrégebbi oklevelekben a szék tisztviselői között a felsorolásnál első helyen van említve. Hivatala nem merül ki teljesen a hadi szemlék (mustrák) tartásában, nemcsak arra vigyáz, hogy a szék katonaanyaga, annak felszerelése mindig készenlétben legyen, hanem részt vesz a törvénykezéseknél, bíráskodásban, sőt végrehajtója a székgyűlések határozatainak és a törvény-

székek ítéleteinek is. A kapitány feladatköre az 1562-es évi felkelés leverése után jelentősen csökkent, a 17. században a különböző oklevelekben érzékelhető viták során hatalma egyenrangúnak tűnt a királybíróéval. A II. RÁKÓCZI Ferenc vezette szabdságharc idején találkozunk utoljára e tisztség betöltőinek neveivel és meghatározó feladatkörével a székely közigazgatásban és a katonai szervezetben. Az igazságszolgáltatás képezte a szék másik tisztségviselőjének, a székbírónak a feladatkörét. A székbíró szabadon választott tisztségviselő volt, aki feladatkörét, a bíráskodást több széküllőből (seniores), az esküdtszék felállítása után pedig az esküdtekből (iurati assessores) létrejött bíróság közreműködésével látta el.

A 15. században a székely közigazgatásban fokozatosan megjelent a királybíró, aki a központi hatalom részéről ellenőrizte a széki törvénykezést, a székelyek ispánja utasításainak betartását és ítéleteinek végrehajtását. Feladatkörüket az 1559-es évi országgyűlés a következőképpen pontosította: „A királybírónak az ők hivatalok azért adódik, hogy az egyes székekben ők tiszteletes és az ő feleségeik méltóságának megfelelő szokásokkal éljenek, és meg nem engedhető, hogy hivatalnoki önkénnyel törvénykezési és büntetési pénzeket szedjenek. De azt sem engedik ő felségeinek, hogy ők jövedelmeiktől valamiképp elüttessenek, vagy őket a többieknél kevesebbre becsüljék. Minthogy ő szent felségeik világosan látják, hogy a királybírókat a székelyek többi statusa között nem becsülik eléggé, s a bírságpénzekből nekik megfelelő porciókat nem adnak, amint az igazságos és illendő volna, s amint azt fejedelmi hivatalnokok megérdemelnék…”

A 16. század második felében hatalmuk jelentősen növekszik, sőt egy időben meghatározóvá is válik a székely közéletben. BETHLEN Gábor fejedelem lehetővé teszi választhatóságukat a székely közösségek által. A 18. században, főleg a II. RÁKÓCZI Ferenc vezette szabadságharc leverése után ismét a székek legfontosabb tisztségviselőivé váltak, és hatalmuk a széki közigazgatás fennmaradásáig meghatározó volt.

A gyergyószárhegyi LÁZÁR-család tagjai hadnagyai és királybírói voltak Kászon-, Csík- vagy Gyergyószéknek. Az általuk felépített kastélyban, a lovagteremben tartották Csík-, Gyergyó- és Kászonszékek székgyűléseit. Legtöbbször itt döntöttek a Felső-Maros és Olt folyók völgyében lakó székelység életének főbb mozzanatairól. Így például 1679-ben Gyergyószárhegyen 212-en vallottak DACZÓ István főkapitány visszaélései ellen, 1662-ben, majd 1674-ben a gyergyói falvak közbírái ugyancsak Szárhegyen hoztak határozatot Ditró, Szárhegy és Remete közföldjeinek használatáról is.

A székely autonómia másik jellemzője a szabályalkotási jog. A székely írott jog első emlékével 1451-ben találkozunk, 1466-ban Zabolán az erdélyi vajda és a székely ispán összefoglalta és kiadta „a székelyek régi törvényeit és jogait.”[19]

A székely törvényalkotás lényege az önszerveződés jogi háttere mellett a közösség érdekeinek a védelme volt, mind a belső rendbontók, mind pedig a különleges státust elfogadni nem akaró vármegyei, néha vajdai hatalommal szemben. A közösségi érdek törvénybe foglalása döntő módon meghatározta a székely Constitutiók lényegét. A székely jog ellen vétőket pedig igen nagy szigorral büntették. 1499-ben például a II. Ulászló király elé terjesztett cikkelyekben a következőképpen szabályozták a székely jog ellenségeivel való járást: „Ha valamelyik székely ... a közösség java ellen magánúton vagy valamelyik székely új és rossz törvényeket hozna be, vagy a közösséget jogaiban vagy jószágában uralná vagy elnyomná, vagy a székelyek javát és közállását érintő jogokat, jó szokásokat és igazságos székely törvényeket megszavazni nem törekednék... a székelyek közössége ítélkezzék felette”.[20]

Hasonló gondolat fogalmazódott meg az 1505. esztendei udvarhelyi Consitutióban is: „ha a bírák közül valamelyik Istenét elfelejtvén és a maga idvességét is hátra hagyván, vagy könyörgésért vagy ajándékért vagy pedig maga hasznáért az igazi útról valamely felé kitérne, az olyan mindjárt számkivetésre sententiáztassék, melynek minden ingó, bingó marháit és örökségét is elveszesse és annak utána mint olyan hamis hitű és névbeli, Székely Országban ne maradhasson és ne lakhassék.”[21]

A székelyeknek 1506-ban , Agyagfalván megfogalmazott Constitutiói a Székelyföldet szinte külön országnak deklarálják és kihangsúlyozzák, hogy ha a királynak tisztségviselőjétől „valami törvénytelen háborgatás és kárvallás történik országunknak szabadsága ellen, ne pártütéssel álljanak ellen, hanem közönségesen egy helyben üljenek, és a megbántott félnek segítsenek."[22]

Bármilyen szigorral is viseltettek a székely rend megbántóival szemben, bármennyire is büntették az ún. Székely szabadság megrontóit, a számkivetett vagy lefejezett székely földje nem a királyt s az államot, hanem az elítélt rokonságát, hozzátartozóit illette meg.

„Székely ember örökségét semmiképpen el nem veszítheti, ha a fejét hitetlenségért elvesztené is, hanem atyafiára marad" – olvashatjuk az 1555. április 28-án összegyűjtött A Székely Nemzet régi Törvényei néven ismert törvénygyűjtemény 30. pontjában.[23]

A szabályalkotási jog a székek életkeretét is befolyásolta. Így például az 1650. esztendei Csík-, Gyergyó- és Kászonszék Constitutiói szabályozták a falvak közötti határvonalakat, ellenőrizték a földművelés és a pásztorkodás feltételeit, a tilalmas határ őrzését, a falusbírók és az esküdtek tevékenységét. Sőt, még az alkirálybírók feladatkörét is pontosították.[24]

A székely önkormányzat legkisebb alapegységei a faluközösségek és a tízesek voltak. Mint ahogy a falutörvényekből is kitűnik, a közösség önmaga szervezte meg jogi-közigazgatási életét, megválasztotta elöljáróit, akiktől megkövetelte a communitás által megszövegezett statutum rendelkezéseinek tiszteletben tartását, illetve a falu érdekképviseletét.

A falu élén a falubíró állt, akit hét esküdt segített tevékenységében. Fő feladatkörük a bíráskodás, a faluszéken való ítélethozatallal valósul meg. Fontos szerepük volt a mustrák előkészítésénél, illetve megszervezésénél is. Kapcsolatban voltak a széki hatóságokkal és alkirálybíróval. A termés védelmét, a tilalmasok oltalmazását 12 hites bíróra bízták. Az 1581-es évi falutörvényben a gyergyóújfalviak a következőképpen vélekedtek a bírák megválasztásáról és feladatáról: „...minden falu az ő falujában 12 hütös bírákat esküssenek, kik az tilalmas vetésnek oltalmazására gyakorlatossággal vigyázzanak, minden ahhoz való külső, belső dolgokkal, hogy a 12 hütös bírákkal egyetemben az falu az királybírák büntetésein kívül megbüntessék önnön köztök való végezett bírságokkal."[25]

A faluközösségek tagjai mindenképpen egymás között akarták megoldani a vitás kérdéseket, s így működőképessé tették a belső önkormányzat mechanizmusát. Legalábbis ez a törekvés érzékelhető a 16–17. századi falutörvényekben.

A székely önkormányzat legkisebb egysége a tízes, melynek katonai feladatköre a 16. század folyamán felszámolódott, és előtérbe került gazdasági funkciója: a földosztás és a birtokviszonyok szabályozása, a havasi legeltetés irányítása, a közösségi lisztelő és fűrészmalmok használatának megszervezése.

A letelepedés korszakában a székelység katonai feladatköre volt a fontosabb. A 13–14. században szinte összefonódott a tízes katonai és településformáló szerepe. A tízes ugyanis egy bizonyos közösséget foglalt magába. Nevét a Tíz katonának mustrára vagy hadba küldése után kapta. A 16. századi forrásainkban a tízes szerepének megváltoztatását érzékeljük. A fejedelmi hatalom többször megpróbálta ráerőszakolni a székelységre a fejenkénti (családonkénti) hadszolgálatot. Egy 1558-ból származó forrásunk arról tudósít, hogy csupán a lófők esetében sikerült érvényesíteni a központi kormányzat ilyen irányú akaratát, a székelység többségét alkotó gyalogok sohasem jelentek meg teljes létszámmal a hadban. A főnép a továbbiakban is 3–5 páncélos katonával volt köteles jelen lenni a mustrán vagy hadban. Az 1562. évi felkelés után a székely község társadalmi státusa alapjaiban vátltozott: először libertinusi, később pedig egy részük jobbágysorba süllyedt.

A 17. századi fejedelmek székely politikája megváltozott: a fejenkénti (családonkénti) hadbaszállás kötelessége mellett visszakapták ősi szabadságjogaik nagy részét. Bár az 1600-as években az erdélyi politika formálói figyelmen kívül hagyták a tízes katonaállító feladatkörét, mégis a századvégi lustrák és II. RÁKÓCZI Fe-

rencnek az 1704. esztendei összeírása jelzi, hogy a későbbiekben is számon kellett tartaniuk a tízesek hadszervező szerepkörét, sőt az általunk végzett helytörténeti kutatások jelzik, hogy a falvak tízeseinek szerepe volt a 18. század végi, a 19. század eleji, az 1848–49-es szabadságharc, a 19. század második felének háborúiban részt vevő katonák kiválasztásában és számontartásában.

A szántó- és rétföldek időszakos felosztása, a földhaszanálat ellenőrzése is a tízes hatáskörébe tartozott. Így például 1589-ben Száldokon a Varga utcában vagy szerben SZABÓ Tamás a tízes engedelme nélkül kaszált két kalangyára valót, tettéért a szék elé citálták.[26] 1590-ben a farcádfalvi feltízesbeliek beperelték ALBERT Gergelyt, aki nem elégedett meg a feltízes által kiosztott földdel, és erőszakkal területet foglalt a feltízes részéből, melyet búzával be is vetett. 1595. március 28-án sükői GYÖRGY István panaszt emelt farcádi VAJDA György ellen, aki a felperes panasza szerint „az elmúlt 1594. esztendőben nyárban Szent Jakab apostol nap (július 25)... hozta el az alperes két szekér szerszámot, kész meg kaszáltat, egyik szekérrel feltakarva volt, másik renddel az farcádi határból, Udvarhely székből, Vajda aratása nevű helyből, az feltízes, farcádi feltízesnek osztott rész füve közül, melyet ha tagad, ezt meg ezt bizonyítom, törvényt is kérek.”[27]

A tízes birtokszabályozó szerepe almási DOMOKOS Péter 1596. július 13-i vallomásából is kitűnik: „Az HOGYAI Benedek nyilát még KORNIS Mihály idejébe egy ideig hanszára meg vettem vala. Az tízes ki csóvála belőle, s minthogy vére az BENEDEK Péter atyát, LUKÁCS Benedeket illette vala, meg tilta az pert köztink, mert az ki nyilak neki vala, hogy meg osztoztak vala, az atyafiának jutott vala, mert akkor valaki más falubeli ember nyilat bírt ki vették tőle, hogy vér valahoza LUKÁCS Benedek, neki ítéli a törvény, de immár mikor István Deák meg perlett a tízessel, és rá hozza az igaz tevőket, ki mennénk mű tízesül, mert én is a tízessel vagyok.”[28]

Birtokszabályozó feladatköre érzékelhető szentkirályi BERZE Mihály 1596. esztendei vallomásából is: „... az záloglással ki nem hattam vala (perestársát) onnan a falubeli törvénytevők elől. Abból nem értjük, hogy hozott valami nóvumot, mert nem magyarázza, csak törvényt várok az tízekről.”[29] Ezt a birtokszabályozó funkciót az udvarhelyi vár kapitánya többször korlátozta. Így például 1597. augusztus 9-én arról értesülünk, hogy „Almási GELÉRD Mártont szabadítja az törvény ősz eresztőben való szénafűben, melyet JÁNOS Gergely bírt, ahogy szembe ment az JÁNOS Gergely, és az tízes ellen is szabadíttatik. Bikkfalvi GERGELY Mihály adgya Kapitány uram (perbe), hogy belevigye az fűbe GELLÉRD Mártont.”[30]

A birtokszabályozó feladatkör tovább élt a 17. században is, sőt még a 18. század közepén is találkozunk hatáskörével. „Továbbá elhatároztuk – olvashatjuk Csíkszentmihály 1639. esztendei falutörvényében – hogy sem Nyíresben, sem egyebütt lévő kaszálókon, sem nyílszántó földeken a falu tudta nélkül semmit el ne zálogosítson, vagy másként el ne idegenítsen anélkül, ahogy a helység tízesének azt ne mondta volna.” A tízeseknek a közföldek visszaszerzésére irányuló törekvése Gyergyószentmiklóson is érzékelhető. 1693-ban például a helyi tízesek igen sok egyéni foglalást változtattak vissza közföldekké: a két alsó tízes a Fejér-patak, a két középső tízes Károly vesze, míg a két felső tízes az Oláh nevű szántóföldeket visszavették foglalóiktól. 1747. július 20-án Gyergyószentmiklós két középső tízese BERECZ Ferencet, MÁRTON Jánost és ZÖLD Imrét a már említett Károly vesze nevű terület felszabadítására kényszerítette.[31]

A gyergyóremetei tízesek a 18. század elején esztenatársaságokat hoztak létre, ahol megszervezték a pásztorfogadást és a legeltetést. Ugyanezek a tízesek külön fűrészmalommal rendelkeztek, ahol megszervezték a kivágott fa feldolgozását. Tízesek tulajdonában lévő fűrészmalmokkal találkozunk a 18. századi Gyergyószentmiklóson is.[32]

A tízesek a közerdők, tilalmasok védelmét is felvállalták. SZABÓ Péter primipilus szerint 1596-ban Vágáson a tilalmas felosztása előtt „ki ki tudta részét az ő tízesével”.[33] Ebben az erdőben a rendbontókat 1 forint bírsággal büntették,[34] más esetekben pedig a tilalom megszegőit zálogolták, mint ahogy az vágási KOVÁCS

Istvánnal is történt.[35] A tízes a rendszabály megszegői számára megtilthatta az épület- és tűzifarészesedést. 1589-ben például a bögöziek Csomortán tízese lehetlenné tette FARKAS Ferenc, BÖGÖZI András, FEKETE Lukács és BENCZE Péter számára a fa- és parlagmegosztásból való részesedést.[36] Ditró községben a tízesek erdő- és legelőközössége a modern közbirtokosság létrejöttéig, vagyis a századfordulóig működött.[37]

Mint láthatjuk, a székely tízesek gazdasági feladatköre szorosan összefonódott a földközösséggel, a székelyföldi szántók-, rétek-, legelők és erdők közös birtoklásával, illetve a gazdasági tevékenységek közösségi megszervezésével.

A székely szabadság alapelemei, a térség önkormányzati szerkezete egy működőképes autonómiát jelképezett a 17. század végéig. A HABSBURG-uralom állandósulásával a székely szabadság és önkormányzat válságba került. Az adókötelezettségek állandó növekedése, a katonaelszállásolások kényszere olyan terhek voltak, amelyek nagyon megnehezítették a székely közösségek életét is. A székelyek azonban szorgalmas munkával, a székek és a falvak önkormányzatának továbbépítésével próbálták menteni azt a maradékot, ami még maradt a középkori autonómiából. És nem mindig sikertelenül. A székely székek a 18. században, sőt még a 19. század elején is sok esetben érvényesítették a helyi közösségek érdekeit a Gubernium központosító törekvéseivel szemben. Ugyanakkor ebben az időszakban is folytatódtak a falvak szabályalkotási törekvései, melyek a falvak és a székek számára is biztosították az önszerveződés kereteit.

Jegyzet

1. **Székely Oklevéltár** I. k. 42.

2. **Székely Oklevéltár** I. k. 70–71.

3. SZÁDECZKY KARDOS Lajos: **A székely nemzet története és alkotmánya**. Budapest, 1927. 53.

4. **Székely Oklevéltár**. III. k. 3.

5. TAGÁNYI Károly: **Felelet dr. ERDÉLYI Lászlónak**. *Történeti szemle.* 1916. 216. 409.

6. GARDA Dezső: **Főnépek, lófők, gyalogkatonák Csíkban és Gyergyóban**. Csíkszereda. 1999. 45.

7. **Székely Oklevéltár**. II. k. 242–243.

8. **Székely Oklevéltár**. II. k. 298–299.

9. **Aprobatae Constitutiones**. III. R.L. XXVI. cím. VII. art.

10. SZÁDECZKY: i. m. 297.

11. **A Székely Nemzet Jussait világosító némely darab levelek**... Marosvásárhely. 1857. 55–58.

12. **Székely Oklevéltár**. VII. k. 43–44.

13. VARGYASI SZOLGA János: **Az Erdélyi Fejedelemségbeli székbeli katonák között, viszont ezek és Provincialisták között előforduló perek: úgy székely Jószágok megbecsülése módja**. Nagyvárad. 1829. 50–51.

14. **BONFINI művei**. 1744. 88.

15. **Székely Oklevéltár**. III. k. 141.

16. SZÁDECZKY KARDOSS Lajos: i. m. 297–278.

17. VERANCSICS Antal: **Művei** I. k. 145.

18. SZÁDECZKY KARDOSS Lajos: i. m. 74–75.

19. **Székely Oklevéltár**. III. k. 82–87.

20. **Székely Oklevéltár**. VIII. k. 416.

21. **Székely Oklevéltár**. I. k. 306–309.

22. **Székely Oklevéltár**. I. k. 313–317.

23. **Székely Oklevéltár**. II. k. 119–127.

24. ENDES Miklós: **Csík-, Gyergyó-, Kászon székek földjének és népének története 1918-ig**. Budapest. 1938. 102–141.

25. **Székely Oklevéltár**. V. k.

26. **Székely Oklevéltár**. Új sorozat. I. k. Bukarest. 1983. 35.

27. **Székely Oklevéltár**. Új sorozat. I. k. Bukarest. 1983. 175–176.

28. **Székely Oklevéltár**. Új sorozat. II. k. Bukarest. 1985. 287.

29. **Székely Oklevéltár**. Új sorozat. I. k. Bukarest. 1985. 279–280.

30. **Székely Oklevéltár**. Új soroat. I. k. Bukarest. 1985. 344.

31. Csíkszeredai Állami Levéltár. Gyergyószék levéltára. F. 26. sz. 34.

32. Uo. 11.

33. **Székely Oklevéltár**. Új sorozat II. k. Bukarest. 1985. 244.

34. **Székely Oklevéltár**. Új sorozat.II. k. Bukarest. 1985. 278–280.

35. Uo.

36. **Székely Oklevéltár**. Új sorozat. I. k. Bukarest. 1983. 80.

37. Csíkszeredai Állami Levéltár. Ditrói közbirtokosság levéltára. F. 328. Az 1899-es és az 1900-as jegyzőkönyvek pontosan leírják a tízesek szerepét.

(A családnevek majuszkulás kiemelését kötetszerkesztési szempontok indokolták. **Szerk. megj.**)

Instituţii autonome secuieşti până la jumătatea sec. al XIX-lea

(Rezumat)

Lucrarea trece în revistă instituţii autonome din istoria secuilor (în domeniul reglementării vieţii cotidiene, alegeri locale, administraţie teritorială, autoguvernare economică, organizare militară) începând din timpul primelor atestări documentare din sec. al XIII-lea până la mijlocul sec. al XIX-lea. Odată cu sfârşitul sec. al XVII-lea sistemul libertăţii şi autonomiei secuieşti intră în criză, dar exemple pentru statutul juridic aparte, cât şi pentru unele particularităţi juridice, se pot aduce şi în cele ce urmează.

Autonomous Székely Institutions till the Middle of the 19th Century

(Abstract)

The paper offers a brief survey of the historical institutions of the Székely society (in the regulation of the everyday life, the election of the leaders, the territorial administration, the economic self-government, the military organization). The decline of the Székely Liberty system and self-government began early in the 18th century, but there are still subsequently examples for the separate legal status of the Székelys.

COROI Artur

A torjai nemzetőrcsapatok 1848–1849-ben

(Kivonat)
Torja első monográfusa, ALTORJAI CSOBOTH János egy iratmásolatától indíttatva – a szakirodalomban fellelhető adatok és igen heterogén forrásanyag alapján – a szerző összefoglalja mindazt, amit a mai Torja község (a hajdani Altorja, Feltorja, Karatna, Alvolál, Felvolál, valamint Futásfalva) területén 1848–1849-ben megszervezett nemzetőrcsapatokról és működésükről ma tudni lehet. A szerző megpróbálta kideríteni, hiteles-e az ALTORJAI CSOBOTH János által lemásolt irat, és miképpen bukkanhatott rá a másoló (A. CSOBOTH János monográfiája nem maradt fenn, vagy ismeretlen helyen lappang).

*

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején Erdély és Magyarország más településeihez hasonlóan Háromszék és a vele szomszédos Felső-Fehér vármegyei területek falvaiban és városaiban is nemzetőrcsapatok szerveződtek a köztiszteletben álló, közmegbecsülésnek örvendő lakosokból a települések rendjének, a közbiztonságnak a fenntartására és az új, forradalmi rend védelmére. A nemzetőrök ellenszolgáltatás nélkül, meghatározott időre, önként vállalták a szolgálatot, maguk választották vezetőiket, csapataik belső rendjét, szabályait maguk szabták meg, és maguk döntöttek fegyverzetükről, felszerelésükről, viselendő öltözetükről is. Az agyagfalvi székely nemzetgyűlés 1848. október. 17-én úgy határozott, hogy a székelyföldi nemzetőrcsapatoknak ezen felül legyen lobogójuk, tisztjeik magyarok legyenek, vezényleti nyelvük pedig a magyar nyelv legyen.[1] (Az agyagfalvi gyűlés nyomán a Székelyföldbe beékelődő vagy azzal szomszédos Felső-Fehér vármegyei és a barcasági magyar falvak lakói a székely székek alá rendelték magukat.[2]) (Nem tudjuk, volt-e, kellett-e legyen korábban zászlajuk a nemzetőrcsapatoknak.)

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc eseményeit feldolgozó monográfiák[3] és tanulmányok[4] arra hívják fel a figyelmet, hogy a nemzetőrcsapatok Háromszéken igen fontos szerepet játszottak az önvédelmi harcokban közvetlenül résztvevő csapatok szervezett hátthereként, és maguk is részt vettek ezekben a harcokban. (JÓKAI Mór, aki később maga is beutazta Erdély nagyrészét,[5] korabeli naplójában a nemzetőrséget a magyar forradalmi hadsereg részeként írta le: „Ezenkívül volt a nemzetőrség, melynek leghasználhatóbb osztályai közé lehet számítani a debreceni vörös pántlikásokat, az aradi nemzetőröket, a szabolcsi lovasokat, a beregi önkéntes csapatot, a borsodi nemzetőrséget, a szegedieket, a szabadkaiakat és a Székelyföldön élő minden rangú s korú férfit."[6])

Háromszéken a nemzetőrség és a pesti magyar kormánynak közvetlenül alárendelt bármiféle haderő sikeres szervezésének két fontos feltétele volt: a székely huszároknak és gyalogoknak – a határőrkatonai rendeknek – az 1764-ben erőszakkal létrehozott osztrák típusú határőri rendszer[7] kötelékéből való szabadulása és a jobbágyok földhözjuttatással való felszabadítása. (Felső-Fehér vármegyében ugyanilyen fontos feltétel volt a jobbágyfelszabadítás.) Ezt a két feltételt azonban sem az 1848. május 29-én összeült erdélyi – kolozsvári – országgyűlés, sem a július 5-én megnyílt pesti országgyűlés nem teremtette meg, az erdélyi országgyűlésen kidolgozott III. törvénycikk pedig kimondta, hogy a legközelebbi országgyűlésig „a fegyvert viselő (effektív standbeli) székelység mint nemzetőr köteles katonai rendes fegyelem mellett katonáskodni,"[4] azaz a fennálló rendszerben, a nagyszebeni osztrák katonai vezetés alatt szolgálni.[8] Márpedig a háromszéki határőrök épp azt követelték a leghatározottabban, hogy a katonai szolgálatot osszák meg testvériesen a volt katonarendek, a jobbágyok és a nemesek közt.[9] A ko-

* *Acta (Siculica)* 2006/2, T3, Sf. Gheorghe, Sporturilor 8A, RO-520085
** Budapest, Várhegy 2., H-1028, roiart19@ludens.elte.hu

lozsvári országgyűlés jobbágyfelszabadító törvényjavaslata nem tette lehetővé, hogy a székely örökségnek nyilvánított telken lakó jobbágyok és zsellérek – Háromszéken az úrbéresek zöme ilyen telken lakott – tulajdonukba vegyék az általuk megművelt földet, ezért ők kimaradtak a védelmi rendszerből. Nemzetőrnek nem vették fel őket, nehogy ezáltal földet követelhessenek, önkéntesnek nem álltak, mert nem lehettek egyszersmind jobbágyok és katonák is.[10] (Az erdélyi országgyűlés – Szentháromság vasárnapján, június 18-án kezdődő hatállyal – 1848. június 6-án foglalta törvénybe az úrbériség és a robot eltörlését.[11] A törvényt a pesti országgyűlés is elfogadta.)

Háromszéken azonban másként járt a történelem órája, mint Kolozsváron vagy Pesten, ami részben a nemességnek a jobbágyságtól és a katonarendiektől, a székelységnek a muszka (cári orosz) hadsereg inváziójától való, igen korán – már 1848. március 30-án – kinyilvánított félelmével is magyarázható.[12]

Az események sorát az indította meg, hogy a nemzetőrség – előkelőkből való – felállítását a megváltás melletti jobbágyfelszabadítással együtt iktatta programjába Háromszék 1848. április 11–12-én, Sepsiszentgyörgyön tartott közgyűlése, amelyen úgy döntöttek, hogy a határőrök is beléphetnek a nemzetőrségbe.[14] Az utóbbi döntés volt talán az első olyan lépés, amely előrevetítette a határőrségnek a General Commandótól való elszakadását. A szervezés a szék városaiban azonnal megindult: például a sepsiszentgyörgyi nemzetőrcsapat április 24-re már felállíttatott.[15]

A háromszéki nemzetőrök vörös zsinóros csizmát, vörös zsinóros fehér harisnyát, térdig érő szürke zekét és fekete kalapot viseltek,[16] részben maguk gondoskodtak ruhaneműjükről, lábbelijükről és fegyverzetükről, részben a községek és a városok közpénzeiből szereltettek fel, és ugyanilyen módon jutottak élelemhez, részben pedig közadakozásból, épp úgy, mint Háromszék önvédelmi harca (1848. október – 1849. január) idején a harcoló csapatok állománya. A meleg téli ruhanemű és a kötszerek előállítása elsősorban az otthon maradt asszonyokra és leányokra hárult, ugyanúgy az élelmezés gondja is. A nemzetőrré vált volt székely huszár határőrök többnyire lovon, szablyával, pisztollyal, rövid puskával, a volt székely gyalog határőr gyalogosok többnyire gyalog, karddal és szuronyos vagy vadászpuskával, a volt úrbéresek többnyire lándzsával voltak felfegyverezve.[17]

Az 1848. április 25-i események feltehetően meggyorsították a nemzetőrség szervezését. A parancsnokság erre a napra Uzonba gyülekeztette a határőröket, abból a célból, hogy négy századot kiindítsanak Szebenbe és Szászsebesre. GÁL Dániel azonban meggyőzte a katonákat, hogy tagadják meg az engedelmességet, és foglalják le azt az 1500 hibátlan lőfegyvert is, amelyet a General Commando javítás ürügyével Gyulafehérvárra akart elszállíttatni.[18] Az Uzonban összegyűlt határőrök hazaszéledtek, de alakulataik nem oszlottak fel. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy BATTHYÁNY Lajos miniszterelnök 1848. május 19-én levélben sürgette a székelyek kiindulását a szegedi táborba. [19]

A háromszéki határőrök a General Commandótól való elszakadás következő lépését az 1848. május 30-án tartott alsócsernátoni gyűlésen tették meg, ahol a felsőháromszéki küldöttek – PÜNKÖSTI Gergely székely huszár hadnagy és több jelenlévő nemes egyetértésével[20] – úgy döntöttek, hogy eltörlik a robotot, a volt katonarendiek pedig a jobbágyokkal és a nemesekkel együtt fognak szolgálni a helyi haderőben, és együtt indulnak ki Magyarországra is.[21] (Eme döntésnek az lehetett az előzménye, hogy Alsócsernátonban 1848. április 30-án „szép példát mutatának az beíratásba eddig katonaság terhe alatti társaink, őket követék nemesek, nem nemesek százon felül, minden vallás, faj és rang külömbség nélkül". A nemzetőrség felállítására kinevezett kilenc tagú bizottmányban ott találjuk BENKŐ Lajos és FARKAS Pál nemest, DULLÓ István lovaskatonát és két, minden valószínűség szerint gyalogkatona-rendű férfiút, CSÍKI Dénest és VÉGH Ábrahámot. [22])

A háromszéki harcoló csapatok legénységét elsősorban a gyalogos és lovas határőrök, de nemesek és jobbágyok is alkották. A határőrség mintájára szervezett nemzetőrcsapatok[23] állományában pedig határőröket – leszerelt vagy szolgálaton kívülieket is –, nemeseket, írástudó-

kat és úrbéreseket (jobbágyokat, zselléreket) találunk. Az utóbbiak vezetősége túlnyomórészt a nyugalmazott határőrtisztek, altisztek és tisztesek közül került ki.

A forrásközlemények gyarapodása, a téma kutatóinak eredményei és néhány általunk fellelt forrásadat lehetővé teszi számunkra mindannak összefoglalását, amit a mai Torját alkotó, akkor még önálló falvakban és Futásfalván létrehozott nemzetőrcsapatokról tudni lehet. (Közigazgatásilag Futásfalva ma az Altorjából, Feltorjából, Karatnából, Al- és Felvolálból alakult Torjához tartozik, ugyanúgy, mint az egykori büdöshegyi Colonia Praediola.[24])

Altorja, Feltorja és Futásfalva zömében székely lovas és gyalogos határőrök, kisebbrészt nemesek és provincialisták – többnyire jobbágyok és zsellérek – lakta községek voltak Kézdiszékben, Karatna, Al- és Felvolál pedig zömében jobbágyok és zsellérek, kisebbrészt nemesek lakta vármegyei falvak Felső-Fehér vármegyében. (A Háromszék és Csíkszék közé beékelődött Felső-Fehér vármegye falvainak viszonyai azonban ősidők óta a székelyföldiekhez igazodtak.) Altorja és Futásfalva úgyszólván színkatolikus települések, római katolikus gyülekezetüket egy-egy önálló plébánia szolgálta, az előbbihez tartoztak a feltorjai, karatnai, al- és felvoláli római katolikusok is. A felsorolt falvakban lakó csekély számú görög katolikust az Altorja felszegén, Csikafalván létesült görög katolikus plébánia szolgálta. Feltorja, Karatna, Al- és Felvolál református lakossága a feltorjai és az alsókaratnai egyházközségbe tömörült.

Altorjainak nevezték az 1760-as és 1770-es években a 2. székely határőr gyalogezred egyik századát: ezt az altorjaiakon kívül az alsó- és felsőcsernátoni, az ikafalvi, az albisi és a mátisfalvi gyalog határőrökből szervezték.[25] A századparancsnokság az altorjai illetőségű századparancsnokok házában, illetve bérelt épületben vagy más faluban kaphatott helyet, mert a főhadnagyi kvártélyház, amelynek felépítését évtizedeken át tervezték, sohasem épült fel. (Az 1826-ban született altorjai közgyűlési határozat például a Szentilona nevű közföld belső felének alsó részén jelölte ki a felépítendő kvártélyház helyét. Az 1830. szeptember 19-én tartott altorjai közgyűlés azonban leszögezi a következőket: „Altorja fő Hadnagyi kvártélyház részére a Szent Ilona belső felének alsó részén egy darab hely kijelölve, melyre addig – alkalmatlan volta miatt – nem építettek s ezután sem fognak építeni."[26] Az építkezés feltehetően azért maradt el, mert a község eme közterületét nagy esőzések és hóolvadások idején a fölötte lévő hegyoldalból lezúduló víz gyakran veszélyeztette, használható részeit pedig már az 1812. esztendő óta a község lakói vették használatba,[27] illetve vették meg pénzen, árverés útján: az így befolyt összeget a község az új templom építésére fordította.[28])

Altorján, Feltorján és Futásfalván egy-egy önálló nemzetőrcsapat alakult, míg Karatna, Al- és Felvolál egyetlen, közös nemzetőrcsapatot szervezett, amelyet az egyszerűség kedvéért karatnainak neveztek és nevezünk.

Általános megállapításként elfogadható, hogy a két különböző törvényhatóság településeinek eltérő társadalmi viszonyai meghatározták a bennük hasonló körülmények közt létrejött nemzetőrcsapatok összetételét: ez a három székely faluban azonos volt a többi háromszéki faluéval, míg a szinte kizárólag nemesek és úrbéresek lakta Karatnán és a két Volálban a nemzetőrség kezdetben csak nemesekből toborzódott. Az említett nemzetőrcsapatok igen hasonló események és folyamatok közepette tevékenykedtek, tevékenységük között azonban 1848 tavaszán erőteljes eltérést is tapasztalunk.

A téma kutatói által és a viszonylag csekély számú forrásból általunk összegyűjtött adatok időrendbe állítva többet árulnak el a jó termést ígérő 1848-as[29] és az 1849-es esztendő altorjai, feltorjai és karatnai eseményeiről, köztük az altorjai, a feltorjai és a karatnai nemzetőrcsapat szervezéséről, működéséről, vezetőiről, tagjairól és azok létszámáról, mint gondolnánk. Egyelőre nem mondhatjuk el ugyanezt a futásfalvi nemzetőrcsapatról. A forrásokat betű- és írásjelhíven idézzük, és bemutatjuk az események hátterét megvilágító fontosabb forrásokat is.

KÓNYA István, az APOR család altorjai tiszttartója, 1848. május 2-án, Torján kelt levelében a következőkről számol be APOR Lázár[30]

udvari tanácsosnak, a bécsi Erdélyi Kancellária referendáriusának:[31]

– „Április 24. napjától fogva ... alig tudunk egy igen csekély udvari dolgot a cselédekkel el végeztetni; mert a Torján dühöngő katonaság agyon veréssel fenyegetik a jobbágyokat, ha úrdolgára menni lássák."

– „A katonák[32] hazaérkezvén mindenki a falujába, a nemes ember jószágaira bélövöldöztek s tele torokkal kiabálták: Most gyere ki nemes ember! ezen vissza térített katonákkal személyesen jelen volt az obester úr is, de annyi tekintettye se volt mint egy káplárnak … Minden nemes embernek élete függőbe van Torján, mert szabadon beszélik, hogy ha viszont poroncsolatott kapnak az elmenetelre, minden nemes embert felmészárolnak Torján, úgy mennek el. … KÖNCZEI István urat szinte halálra verték az első elmenetelkor.[33]"

– „Torján mind a két renden lévő katonaság az excelenciádtól ajándékozott azon képet, mely a Templomba volt téve, le akarják onnan hányni."

– „A torjai katonaság dühöngve és fenyegetésekkel forralt egy kör levelet, mellyet egy nehány bizonyos all torjai követtjeiktől el küldöttek m[é]l[tósá]gos báró APOR András és József urékhoz és más torjai possessorokhoz, hogy magok mind személyesen írnák neveket alája. A kör levélnek foglalatja ez, az egész Bálványosi territoriumrol erdeje és mezejével együtt önkéntesen mongyanak le."[34] Erről a per alatt lévő területről és a hasonlóképpen a per alatt lévő Cserefarkról[35] a possessorok le is mondtak, jegyzi meg a levélíró. (A katonák a bálványosi kaszálókra juhkosarat tettek, a szénafüvekre pedig ráhajtották Altorja, Albis, Futásfalva és Csernáton marháit.[36]) A Bálványosi praedium ügyében az APOR család az 1860-as években pert indított Altorja közönsége ellen.[37])

– „A Nagy Telek[38] nevű – tavaszgabonával vetett – dűlőt a katonák fel akarják prédálni és magok közt felosztani."

– „Minden katona azt kiáltja, most van idő, most kérjünk több szántóföldet és kaszálóhelyek elfoglalása is forog elméjekben."

– „Excelenciádat pedig egy rész a muszkához átszökni, más rész pedig Torján lappangani hirelik."

Báró APOR Rosália,[39] Török Mihály kapitány[40] özvegye 1848. május 13-án, Torján kelt levelében a következőket írja, ugyancsak APOR Lázárnak:[41]

– „A katonaság sok törvénytelenségeket élt – itt a Bálványost a katonaság felcsapatta."[42] (APOR Rozália 1848. július 11–15-én APOR Lázárnak írt levelében ismét említést tesz Bálványosnak a katonák általi felprédálásáról.[43])

– „Itt a katonaság úgy meg bolondult, hogy azt hiszik, hogy az nemes ember jószágát köztök mind elosszák és a mi van minden közös, itt ütnek, verekednek, azt mondván, most se törvény, sem tiszt, a jobbágyok is húzódnak erőssen a heti szám adásától ön maguk huncfutságok miatt is de a katonaság is izgatják."[44]

– „Május 11-én a [Felső-Fehér vármegyei] főbíró[45] Karatnán volt, a nemességet egybe gyűjtötte, a fegyvert fel vették, tanulnak minden nap."

– „A tisztartó az allsó telek körül igazítatván a sancokatt, oda küldöttek, hogy hiába ne ásassa, mert úgyis ez régenten az övék volt, és ők fel osztják."

– „Haragusznak reád egy része itt a katonaságnak hogy oda fel te, ide le a Détán APOR Jósef adtátok el őköt. A képet is le akarták vetni az oltáról, de a pap azt monta, úgy menyenek be a Templomba erőszakkal, hogy ő bé zárja a Templomot és a felsőbbség parancsolatja nélkül több szolgálatot nem teszen", tehát nem misézik, nem keresztel, nem esket, nem temet, stb. (A szóban forgó oltárkép feltehetően Bécsben készült. MIHÁLCZ József plébánost, aki 1818. április 10-én született Altorján, és 1841. vagy 1842. augusztus 8-án – vagy 29-én – szenteltetett pappá, az altorjai eklézsia 1846. július 23-án választotta papjává: a püspök által kibocsátott altorjai plébánosi kinevezésén is ez a dátum szerepel. Altorjai hivatalát 1846. augusztus 31-én foglalta el: 1898-ban még szolgált, 1884-től az iskolaszék elnöke is ő volt.[46] A forradalom és szabadságharc híve, de ilyen kiélezett helyzetben is képes volt különválasztani az egyházi ügyeket a politikaiaktól, és megóvni temploma kegytárgyait a politikai indulatok gerjesztette veszélyektől.) Egyébként az oltár is APOR Lázár

közbenjárására és anyagi segítségével készült el Bécsben 1836 után.[47])

BODA Károly helyettes királybíró is tudott az altorjai eseményekről, amint azt 1848. május 17-én, az akkor még „köz csend és béke" állapotában lévő Füléből írt levele tanúsítja.[48] Másnap LÁZÁR Dávid alkirálybíró említi Dálnokon kelt levelében a helybeli biztos tudósítását a – nem tudni melyik – „torjai esetről" és arról, hogy jónak látná „a két nemes ezredet felszóllíttatni, miszerint alattvalóikhoz is rendelkeznék, a törvényt szemek előtt tartani, az erőszakos lépésektől meg szűnni. Minden faluba a mi tetszik, azt a falu gyűlésébe elvégezni, s kik valamely ténynek akarói, azoknak neveiket jegyeztetnék a falu jegyző könyvébe, hogy jövőbe azok számolhassanak, ne az ártatlanok, a merész tényekről. El van terjesztve, hogy most a szabad sajtó színe alatt szabad mindent tenni, nincs törvény, a pálca büntetés törölve."[49]

Felső-Fehér vármegye főispánja, gróf KÁLNOKI Dénes, 1848. május 20-án Miklósvárról a következőket írta az erdélyi főkormányzónak:[50]

- „Méltóztassék annál fogva nagy méltóságod a Brassóba le tett 1700 darab fegyverből (a honnat a mint halattik 800 a szászoknak ki adatott) a még benn levő 900-ból 500-zat ezen újabban fel állított őrsereg[51] számára rendelni és aztat a karatnai őrség számára kért 150 darab fegyverekkel edgyütt hová hamarább ki adatni parancsolni."

A Kolozsváron megjelenő *Honvéd* című lapban 1848. május 22-én újságcikk jelent meg a székelység legégetőbb sorskérdéseiről.[52]

GAZDA József hadbiztos 1848. május 24-én Altorjáról a következő sorokat küldte a főkirálybírónak:[53]

– „Jelentem alázatoson: hogy a minden falukba személyi és vagyoni bátorság tekintetéért felállítani parancsolt rendőrségről rendeleteknek, itten Allsó Torján legkisebb tellyesedése sem lett. Temérdek népség gyűlt volt ugyan öszve a célzott rendőrséget létre hozó elegyes bizotmány elejibe gondolván: hogy azon bizotmánytól olly dolgokat fognak felolvastatni hallani, a mik az ők nagy várakozásokkal meg fog egyezni. De a midőn tellyesleg megértették: hogy most csak is rendőrség felállíttatása vagyon tervezetbe, az aránt még a bizotmány előtt csak nem átallánoson úgy nyilatkoztak a katonai és adózó rendeknek sok számú egyénjei: hogy efféléről még csak tudni sem akarnak. Csakugyan méltóságos báró APOR József úrnak olly indítványára, (hogy ezen célszerű intézetről nem elegyessen fejérnépekből s gyermekekből is nagyon öszvecsoportozott sokaságnak, hanem egy nehány érettebb gondolkozású és a nép által ki vállasztandó értelmesebb embereknek lehetne és kellene tanácskozni) oda hajlottak vala: hogy mint egy harminc vagy negyven személyt kiválasztottanak a kik a célzott rendőrségről, a módjait azután következő napon úgy mint május 23[di]k napjának reggeli óráira öszve gyűlve tanácskozzanak s határozzanak is. De a kitűzött időbe – kivált a katonai részről senki és senki meg nem jelent – miszerént ezen törvényt, rendet és csendességet nem szerető jelleméről ország szerte esméretes Torja falvába senki, főképpen pedig az eddigi kiváltságos rend, se személye se vagyona aránt bátorságba nincsen, s talán nem is léend, ha a tekintetes tisztség a hellybéli két ezredek méltóságos kormányaival egyet értve, valami óhajtott modort fel nem találnak, melly által a kívánt rendőrséget valamiképpen itten is létre hozni lehessen – éspedig annál is inkább – mivel itten még újabb-újabb erőszakos foglalások is tervezetbe vagynak." (A szomszédos Alsócsernátonban például már 1848. április 30-án megkezdték a nemzetőrség felállítását, majd május 16-án folytatták. Az utóbbi dátum csak egy héttel korábbi az altorjai nemzetőrcsapat felállítására tett próbálkozás időpontjánál.[54])

KÁLNOKI Dénes főispán 1848. május 27-én újabb levelet írt a főkormányzónak Miklósvárról.[55]

– „Minekutánna meghagytam a tisztségnek, hogy a ne talán jelen nem létembe magát előadható zavargásokról a felséges királyi fő kormány széket azonnal közvetlen értesítse és rendelkezzék – siettem a belkerület némely helységeibe fenyegető kitörésekről rendelkezni, mi végre Karathnán, Bodolán, Niént és Márkus helységeiben a nemzeti őrség fel állíttatott, és a

nagy méltóságú fő kormányzó úrnak a zavargások hogyani állásáról jelentésemet bé küldve, a megyei őrsereg számára (a Brassóba lerakott fegyverekből melyből a szászok a maguk szükségökre már kaptak) 500 darabot rendeltetni, és a tisztség által sürgetett rögtön törvényszéket megadatni kértem. ... Ugy a jelen, naponta komolyabb színt öltő csendháborgatások a megyebeni maradásomat igénylik."

Május végén Felső-Fehér vármegyében előbb a peselneki (1913 óta: Kézdikővár), majd a szárazpataki úrbéresek lázadtak fel. A lázadást a karatnai és a kantai nemesi nemzetőrség verte le.[56] (Várható is volt, hogy a nemesi nemzetőrcsapatok a rend és a közbiztonság védelmében tulajdonképpen a forradalom céljaival ellentétes, elnyomó szerepet is vállalnak, bár a nemesség jelentős része nem ellenezte az úrbériség megváltás melletti megszüntetését, de azt a meghozandó, idevágó törvények alapján és nem az úrbéresek erőszakos fellépése nyomán óhajtotta megvalósulva látni.) (Jellemző, hogy Háromszéken az esetleges parasztmozgalmak megfigyelésére és megfékezésére már a Horea vezette 1784-es román parasztfelkelés idején is – a szokásosak mellé – még egy őrállomást akartak szervezni Torja vagy Futásfalva tájékán,[57] megtiltották a korcsmai csoportosulásokat, a falvak őrizetét, az idegenek ellenőrzését pedig megszigorították.[58])

LÁZÁR Dávid 1848. június 2-án írt újabb levelet Dálnokról a főkirálybírónak.[59]

– „Alsó Torján a hétszámi szolgálat[60] megszűnt, sőt azon veszélyes gondolat is kitört, hogy 22 éves szolgálatú embert[61] is B. APOR Josef úr házából akaraton kívül egy keringő[62] kitett, hogy az apja az előtt 22 évekkel ott lakott, ha meg nem előztetik katonai erő használatával, miből mások is példát vesznek, a vér folyni fog."

KÓNYA István 1848. június 8-án, Torján kelt levelében újból tudósítja APOR Lázárt a torjai helyzetről:[63]

– „A prefektus úr június 2-án Torjára érkezett. … Mindnyájan nemzetőr katonák vagyunk erőltetésből s félelemből, gyakorlat naponként foly, és a felfuvalkodott katonaság a cselédséget annyira ijesztette, hogy még kalákába se jönnek. … A katonák ha földünkbe jobbágy ekét látnak szántani,[64] azt nagy fenyegetésekkel kergetik el. ... Az van divatba, hogy a legutolso elvénült félszeg[65] gyalog szeres ember[66] is őrkatona, hogy lako joszága neki maradjon, és a földes urak szántó és kaszáló helyeik felosztása reménységével, hogy ha bé nem akarják venni fenyekedve[67] is bé állnak a sorba a gyakorlaton még a konvenciós cselédek[68] is."[69] (A torjai jobbágyok április második felében még robotoltak, május végén azonban már nem,[70] és a robottól őket eltiltó katonákkal szemben a torjai nemesség, de még a főnemesi APOR család is tehetetlennek bizonyult. Feltehető, hogy a torjai jobbágyok épp ebben az időszakban mentek tömegesen Kézdivásárhelyre is, hogy felvétessék magukat a nemzetőrségbe, de elutasították őket. Emiatt a nemesség ellen fordultak, mondván: „Üssük agyon mind a nemes embert."[71]) A kézdivásárhelyiek kiemelkedően forradalmi és szabadságharcos magatartása nyilván hatással volt a szomszédos községek lakóira.

– „Bálványos el van prédálva."

A 2. székely gyalogezred néhány századának katonái 1848. május 30–31-én Koslárd és Mihálcfalva térségében tartózkodtak.[72] Nem tudjuk, torjaiak voltak-e köztük.

TELEKI József kormányzó 1848. június 3-án, a székely katonaságot két biztosa által Magyarországra kirendelő BATTHYÁNY Lajos miniszterelnökhöz intézett sorai ezen katonaság székelyföldi és erdélyi szerepét így világítják meg:[73]

– „Van szerencsém a tisztelt Gróf Ministeri Elnök Urat ezennel hivatalosan meg keresni miszerént a székely katonákra nézve, mellyeknek ki mozdítására a királyi fő kormányszék állásánál fogva egy átaljában bé folyást nem vehet, de a melynek egy része külömben is a belső csend fentartására lakhellyéből ki mozdítva, és az ország külömböző részein el helyheztetve van, a másik része pedig a Moldovába mutatkozó, és ezen nagy fejedelemség igen számos oláh lakossaira is bé folyható mozgalmak tekéntetéből a külső és belső bátorságnak nem csak ezen nagy fejedelemségnek, hanem Magyar országon, sőt az öszves Osztrák Császárságbani veszéllyeztetése nélkül nem könnyen mozdíthatók ki, még most szándékától el állani, a polgári rendből akár a

székely földön, akár más helyeken a Magyar hon oltalmára önkényt vállalkozva nézve pedig, kik eránt a királyi kormányszék egész készségét ajánlya mindeneket ezzel egyet értőleg intézni, s egy szersmind az említett magokat ajánlkozo önkénteseknek, katona öltönnyel, zsoldal, fegyverrel és tisztekkel leendő elláttatásáról, kebli kitörések ki kerülése végett maga útján annál is inkább gondoskodni sziveskedjék, mivel Erdély e részben mindenek tellyes szükében vagyon."

APOR Károly 1848. június 12-én, Kolozsváron kelt, anyjának írt levelében azt latolgatja, hogy „beálljon-e az önkéntesek sorába közlegénynek a horvátok ellen"[74]

Erdély kormányzója 1848. június 15-én kelt levelében az önkéntesek toborzására hadfogadó helynek jelölte ki Kézdivásárhely városát is.[75]

Egy 1848. július 3-án, Torján kelt levél újabb adalékokkal szolgál:[76]

– „A katonák gyűlölik a nemes embert itt létünk nagyobb veszélyben van, mint bárhol az oláhok közt."

– „A katonasághoz felszollitás jött, hogy menjenek, azt felelték hogy elől mennyen a nemes és utánna a paraszt, ők kísérik és korbátsolják. … Lám, a ditső Unio mit hozott."

VAY Miklós királyi biztos 1848. július 13-án elrendelte a háromszéki nemzetőrök összeírását a főkirálybíró által elnökölt bizottmány irányításával, ami nem ment a legsimábban, mert a nemzetőrséget sokan a határőri szolgálat meghosszabbításának és kiterjesztésének tekintették.[77] Minden valószínűség szerint ezen rendelet nyomán írtak össze augusztus 5-én Altorján 66, Feltorján 30, Futásfalván 14 nemzetőrt:[78] a határőrök nem estek az összeírás hatálya alá.[79]

Báró APOR Rosália – akire a határőrkatonák haragudtak, mert szerintük APOR József „eladta" őket a Diétán – 1848. augusztus 20-án, Torján kelt levelében a következőket írta APOR Lázárnak:[80]

– „Innen a székely huszárok is elmenének. … Az elvitt gyalogok közül 100 el szöktek, … meg vannak fogva."

– „Torján bizottmány alakult."

– „Fejer puskások, az az jobbágyok."

A 2. székely határőr gyalogezred egy zászlóalja 1848. július 23-án Kolozsvárott, július 30-án már Nagyváradon volt, a székely határőr huszárezred egyik – Hidvégről 1848. július 23-án indult – osztálya pedig augusztus 8-án érkezett Pestre.[81]

Erdélyben 1848. augusztus 30-án már több helyen felütötte a fejét a kolera.[82]

A 2. szeptember 30-án már a Dunántúlon állomásozott.[83] Móga János altábornagy 1848. október 15-én, Pandorfban kelt levelével télire hazaengedett két székely határőrt, a többieknek pedig tudomására hozta az országgyűlés azon szándékát, „mely szerént a székely határőrvidéki népnek eddig is terhes kötelességeit a katonáskodásra nézve vállakról levétetvén, az ország egyéb lakosai között egyenlően leszen elosztandó."[84]

1848. szeptember 22-én a miniszterelnök teljhatalmú toborzási és újoncozási kormánybiztossá nevezte ki DEMETER József sepsiszentgyörgyi és BERDE Mojzes háromszéki országgyűlési követet.[85]

A székely tábor 1848 október–novemberében folytatott küküllőmenti harcaiban részt vevő háromszékiek között említik Pécsi egykori vörös csákós huszár főhadnagyot, aki már a francia háborúk idején érdemjelet nyert.[86] Ő talán azonos az 1811-ben említett altorjai PÉCSI obreslajdnanttal.[87] (Alsócsernátoni BERNÁLD Elek altorjai birtokos szintén részt vett úgy a küküllőmenti harcokban, mint Háromszék önvédelmében.[88])

A székely határőrség legégetőbb kérdése, amely a kolozsvári és a pesti országgyűlésen nem oldódott meg, Háromszéken 1848. október 30-án végre megoldást nyert. Sepsiszentgyörgyön kimondották, hogy kötelességeit és jogait illetően minden lakos egyenlő, az addigi katonáskodási rendszer érvényét veszti, minden lakos a polgári kormányzat fennhatósága alá kerül, általános hadkötelezettség lép érvénybe és – kivéve a szegődött szolgákat, a polgári tiszteket, a megyés papokat, az iskolamestereket és a szék szolgálatában álló egyéneket – minden 18–50 éves férfi köteles nemzetőrként szolgálni a haza és a szabadság ügyét.[89] November másodikától a nemzetőrök heti három napot gyakorlatoztak.[90]

Az 1848. november 12-én Sepsiszentgyörgyön tartott népgyűlésen PUCHNER megadásra szólító felhívására Háromszék és Bardócszék katonasága és polgársága azt válaszolta, hogy nem hajlandó visszatérni a General Commando igazgatása alá, továbbá jóváhagyta a következő határozatokat:[91]

– Fegyvereiket megtartják, és a védelemre használják.

– Továbbra is szavatolják Háromszék és Bardócszék területén a rendet és a biztonságot, szigorúan betartják az ország törvényeit.

– Az illető székek területére idegen katonaságot nem engednek belépni, mert az a közrend felbomlásához vezetne, ha pedig a főparancsnokság a nép akarata ellenére erőszakos behatoláshoz folyamodna, fegyverrel fognak védekezni.

A háromszéki Honvédelmi Bizottmány 1848. november 15-én tartott gyűlésén „elhatároztatott, hogy egész Háromszék nemzetőri lábra állíttassék".

November 16-án Háromszék önvédelme, GÁBOR Áron fellépése nyomán végleg elhatároztatott, a végpontokra újabb – elsősorban lándzsás – csapatokat vezényeltek.[92] A határozatot november 28-án megerősítették, az áruló BALÁZS Emánuelt népítélet útján kivégezték.[93]

Az önvédelem feltételeinek biztosítása helyi szinten az elnökből, jegyzőből, tagból és 2-3 biztosból szervezett városi és falusi bizottmányok feladata volt. A 18 évnél fiatalabb és 50 évnél idősebb férfiakból helyi őrséget, ún. belszolgálatot szerveztek. Minderre azért volt szükség, mert akkor már jelentős számú határőr szolgált a távolabbi magyar seregekben, a nemzetőrök zöme pedig Háromszék végpontjain táborozott.[94]

Miután HEYDTE november 25-én lefegyverezte az erdővidéki nemzetőrcsapatok némelyikét, Sepsiszentgyörgyre és Hidvéghez nagyszámú kézdivásárhelyi puskás kíséretében torjai és szentléleki lándzsás nemzetőrök érkeztek. Utóbbiaknak is fontos szerep jutott a november 29-én Hidvégnél támadó császári csapatok viszszaverésében november 30-án.[95] A torjai és szentléleki lándzsások részt vettek a HEYDTE ellen december 12-én a Felsőrákos–Vargyas–Rika térségében indított és a háromszékiek teljes győzelmével december 13-án véget ért hadműveletekben, amelyekben kitűnt egy MIHÁLTZ nevű torjai nemzetőrtiszt,[96] minden valószínűség szerint MIHÁLCZ Ferenc hadnagy. Az árapataki táborból december 13-án feleségének levelet író, abban a nem sokkal azelőtt otthonról kapott váltás-fehérneműt említő BORBÁNDI Ferenc őrpolgár feltehetően szintén altorjai volt.[97]

A háromszéki önvédelmi harcok résztvevői között 1848. december 18-án BENKŐ Dénes és PÜNKÖSTI Gergely altorjai főhadnagyok, valamint két futásfalvi honvéd, CSEH László és LUKÁCS Károly nevével találkozunk.[98] (BENKŐ Dénes még 1852. január 18-án is aradi sáncfogságát töltötte.[99])

Az árapataki fegyvernyugvás megkötése, 1849. január 2-a után, egyes feljegyzések szerint 1849. január 4-én a háromszéki – köztük a torjai és a futásfalvi – „szervezkedett nemzetőrök" a további parancsokig hazatértek.[100]

Az erdélyiek, különösen a háromszékiek számára az orosz betörés hamarosan már nem csak közelebbi-távolabbi fenyegetésnek bizonyult: 1849. január 31-én orosz csapatok özönlöttek be Havasalföldről Erdélybe a Vöröstornyi-, a Törcsvári- és a Tömösi-szoroson.[101] (Az utóbbi két szorost már 1704-ben, a II. RÁKÓCZI Ferenc vezette szabadságharc idején is háromszéki kuruc csapatok tartották megszállva.[102])

A székely nemzetőrök felszerelésének költségeit egy 1849. március 7-én kelt kormánybiztosi levél szerint már egyéb forrásokból is fedezték. Idézzük:

– „A székelyek sok, igen sok pénzbe fognak kerülni, egymilliórol beszélgetnek. Én GÁL ezredesnek előlegezésre utalványozok a parajdi sóhivatalból a székely honvéd gyalogság, lovasság, nemzetőrség ruházatára, asszignálom Csíkban és Háromszékben a revindikált havasokból befolyt pénzeket. ... Ezek zsinórra, készítésre, csákóra elégségesek lesznek, condraposztójok magok készítményök. Ilyet a magyar seregnek is használhatunk, többet ér, mint az általam vásárlott mindenféle posztó, és olcsó, mi az itteni iszonyatos költségeknél fő dolog. ... Szatmárba a

díjazáson kívül 10 ezer forintot kérnek. A székelyek az Isten tudja, mennyit, ha kiadom, ami követeltetik, úgy marad a pénztárba semmi, pedig három-négy nap múlva gabonavásárlás is eszközlendő."[103]

A 2. székely – vagy 15. határvéd gyalogezred 1849. márciusának végén honvédezreddé alakíttatott át.[104]

A székelyek 1849 márciusában már neheztelték a katonai kormányt, amelyet GÁL (Sándor) és FORRÓ ezredesek BEM nevében vezettek be.[105] Ennek ellenére egy 1849. április 10-én kelt kormánybiztosi levél szerint „Háromszék, Csík-, Udvarhely- és Maros-székek versenyezve emelkedtek fel a haza védelmére ... jelesen Csík- és Háromszék, mely a határszéleket is éjjel-nappal védelmezi."[106] A kormánybiztos szerint „Katonásíttatnia kell a népnek a nemzetőri intézmény által is, mert csak fegyveres nép lehet erős és így szabad. Ez okból 18–50 évesig az újoncok közé besorozottakon kívül rögtön nemzetőrségbe sorozandók. ... A nemzetőrség a hadügyminisztérium által a nemzetőrségre vonatkozó törvények alá rendeltetik, és annak megtartására pontosan elköteleztetik."[107]

KOSSUTH Lajos 1849. április 1-én BEMet Erdélyből Magyarországra akarta kirendelni, azzal a meghagyással, hogy székely katonákat is hozzon magával, Erdély védelmére pedig sáncoltassa el a borgói, vöröstornyi, tömösi, törcsvári és ojtozi szorost.[108]

A férfiak távolléte fennakadást okozott a földművesmunkákban, ami az éhínség veszélyét idézte fel. 1849. április 11-én a kormánybiztos a következőket írta:[109]

– „A gabonát összeírattam, mert itt ez évben is, a jövőben pedig kétségtelenül éhség leend az álladalom közbejövetele nélköl. A legszebb, legjobb földek parlagon hevernek, egyedül a Székely- és Szászföld van elvetve átollában."

A kormánybiztos 1849. április. 24-én újabb levélben ecseteli a székelyföldi állapotokat.

– „A székely földéről is küldök számot és számvetést. Székelyföldet BEM túlterhelte, ott bizonyos székekben az ingerültség nem csekély, de a székely fukar. Megigértem nékiek ... hogy ... egy évi adót elengedek ... azt úgysem tudtuk volna behajtani baj nélköl; és megteszi hatását, pedig olcsón, mert szép kevés lett volna a kivehető adó. ... Erdélyből sok katona fog kijönni, BEM ... csaknem az elaggott korig kiemelni rendelte a székelyeket. ... Most nagyobb áron kölle árlejtés útján kiadnom a lovak tápszerét, de úgy, hogy azzal mégis meg lehet elégülni. Azonban ... lerendelem a moldovai gabonaszállítást, honnén már hozattam Székelyföldre, meg akarván szüntetni aggodalmukat az éhségre nézve."[110]

1849. június 24-én HASFORD csapatai Brassó, LEINÉé Ojtoz felől érkezve megszállták Háromszéket, és lerombolták a kézdivásárhelyi hadiüzemeket, majd június 29-én visszavonultak Brassóba.[111] HAMAR Lajos, Kézdiszék rendes jegyzője annakidején egyik gazdasági naplójában a következőkről számolt be:[112] „1849be junius 24-én a cs[ászári] k[irályi] muszka elegy tábor miután Tömösön béjött, vévén az uttyát Brassó felől egyenesenn Uzonnak, onnan S[epsi]sz[ent]györgyre, a honnan K[ézdi]vásárhelyre érkezett ellenállás nélkül, 26-án, ottann négy napokig tartozkodva 29-én azaz Sz[ent] Péter és Pál napjánn vissza utazott, falunk (Futásfalva) anyiba érezvén, hogy egy vágót,[113] két portio szekér szénát, 4 köböl zabot, 80 kenyeret, egy véka főzeléket, 5 font sót volt kénytelen adni, s még egy ölfát is, ezeket bevivő szekerek közül négyet Brassóig hajtottak, csakis a negyedik napon térhettek viszsza. Julius 6-ik és 7-ik napjainn az uzoni határonn és a S[epsi]sz[ent]györgyin nagy ütközet tartatott a muszkákkal GÁL Sándor ezredes vezérlete alatt, mikoris a muszkák szétoszlatták táborunkat, s azolta a muszka tábor S[epsi]sz[ent]györgy és szotyori határokonn lógerez,[114] 13-án csász[ári] katonákis hozzá csatlakoztak. A muszkák pedig szakaszonként ki járván falukra a gabonát hajtsák, és dulják egymásután, a mi élelmekre szolgálhat aztot egymásután felseprik. Miután BEM tábornok ur Csíkba bé érkezett s onnan rendezvén a lehetőségig a székelyeket onnan leindult s 18-án juliusnak 1849be K[ézdi]vásárhelyen a truppal keresztül utazott Sz[ent]györgy felé, az Olt mellett Csíkból lefelé megint más trupp, s azután Eresztevénytől el kezdve az

Oltig liniát[115] huztak, Julius 21-én a mint mondták három zászló alj K[ézdi]vásárhely felé vonult a székelyekből, az ojtozi vám felé indulandók, a mint hogy bé is mentek Molduvába, s onnan az oroszokkal megütközvén győzedelmes hírrel tértek vissza."

Az Ojtoznál betört MOLLER cári altábornagy és DANIEL Imre császári biztos 1849. augusztus 10-én megparancsolta, hogy a peselneki és a kézdi járás[116] nemzetőrcsapatok tagjai – tehát a karatnaiak, az al- és feltorjaiak is – 24 órán belül szolgáltassák be minden fegyverüket Kézdivásárhelyen: akinél a határidő eltelte után fegyvert találnak, főbelövik, ha pedig egész falu áll ellent a parancsnak, azt porrá teszik.[117]

A torjai nemzetőrcsapatokról és működésük körülményeiről egyelőre ennyit tudunk, valamint azt, hogy a közös célok, harc és megpróbáltatások ellenére a rendi társadalomban gyökerező ellentétek időnként kiújultak. Egy 1849. november 11-én, Torján kelt levélben ezt olvassuk:[118]

– „Hogy ha még öt nap bé ne jöjenek a muszkák, a nemességet és a császári tiszteket mind le ölték volna."[119]

A fentiekben csak a karatnai és az altorjai nemzetőrcsapat szervezéséről, működéséről esik szó, a feltorjaiéról és a futásfalviéról nem. Úgy véljük azonban, hogy a feltorjai és a futásfalvi nemzetőrcsapat nagyjából ugyanabban az időszakban, ugyanolyan körülmények közt és ugyanúgy alakult meg, mint az altorjai. A feltorjai nemzetőrcsapat 1848. augusztus 5-én létszám tekintetében a szék átlagának közel felével a 33 kézdiszéki nemzetőrcsapat között a huszonegyedik helyen, a futásfalvi a szék átlagának alig több, mint ötödével a huszonkilencediken állt.[120] Megalakulásuk időpontját és körülményeit, tevékenységüket, vezetőik és tagságuk névsorát egyelőre nem ismerjük.

Mint láthattuk, a karatnai nemesi nemzetőrcsapat 1848. május 11-én alakult meg, tagjai azonnal fegyverbe álltak és naponta gyakorlatoztak, számukra Felső-Fehér vármegye főispánja 1848. május 20-án és 27-én fegyvereket kért Brassóból. A fegyvereket nem tudni, kiutalták-e, s ha igen, megkapták-e a karatnai nemzetőrök. A KÖNCZEI Gábor nemes vezette, vadászpuskákkal felszerelt karatnai nemzetőrcsapat létszáma 1848. május 23-án még csak 50 főre rúgott, de állománya később – talán a jobbágyok befogadása nyomán – már 100 főnyi volt.[121] További működéséről egyelőre nincsenek ismereteink. (A peselneki és szárazpataki jobbágylázadás leverésében szintén résztvevő, KOVÁCS Dávid vezette 80 fős kantai nemesi nemzetőrség szintén vadászpuskákkal volt felszerelve, a JANKÓ András nemes vezette, ugyancsak 80 fős peselneki fegyvertelen volt, a POTSA Farkas nemes vezette 60 fős szárazpataki tíz tagjának volt fegyvere.[122] Talán ezzel magyarázható, hogy a karatnaival feltehetően nagyjából egyidejűleg megalakult peselneki és szárazpataki nemesi nemzetőrség csak a karatnai és a kantai nemesi nemzetőrség segítségével tudta leverni a jobbágyok lázongását.) Tudjuk viszont, hogy 1848. december 26-án a kézdivásárhelyi tanácskozáson kidolgozták a háromszéki népfelkelés tervét arra az esetre, ha a császári vagy a cári csapatok betörnének a szék területére. Ilyen esetben a felkelésre alkalmas népet – a 18. évet betöltött, de 50 évesnél nem idősebb férfiakat, a frontszolgálatra nem, de rövidebb szolgálatra alkalmas rokkantakat és a nőket – falvanként egy kijelölt helyre kellett összegyűjteni, onnan pedig a meghatározott védelmi posztokra vezetni. Ilyen védelmi posztot jelöltek ki a Büdöshegyen, Karatna határában is.[123] Feltehető, hogy a népfölkelők egy része épp a karatnai nemzetőrök közül való volt. (A Büdös-hegy tulajdonképpen a mai Torját alkotó falvak közös tulajdona volt.[124] A háromszéki, valójában leginkább kézdivásárhelyi lőporgyártás kénszükségletének fedezését az ottani – az Erdélyi Fejedelemség korában is hasznosított[125] – kénkészletek kitermelésének újraindításával tervezték megoldani 1849-ben, de a terv kivitelezésére már nem került sor.[126] GÁBOR Áron puskaporkészítői már 1849. február 27-én is kénhiányról panaszkodtak.[127] Tudomásunk van arról is, hogy 1848–1849-ben a kézdivásárhelyi puskaporgyártáshoz a torjai *Fehérmartok* talajából vonták ki a salétromot, mint minden valószínűség szerint az altorjai *PÜNKÖSTI-kert*ben is.[128] Nem tudni, volt-e valamilyen szerepük a torjai nemzetőrcsapatoknak a

salétromfőzésben? Tény, hogy APOR Péter és mások már a 18. század elején is említik a torjai salétromfőzést,[129] és van olyan szerző, aki szerint Altorja felszegén, a PÜNKÖSTI-kertben salétromot főztek a szabadságharc idején.[130] A háromszéki honvédtábornok, CZETZ János úgy tudta, hogy 1848–1849-ben Kézdivásárhelyen torjai salétromot használtak a lőporgyártáshoz.[131] (Mint fennebb láttuk, UZONI PÜNKÖSTI Gergely altorjai székely huszár hadnagy jelentős szerepet játszott az 1848. májusi eseményekben, majd főhadnagyi rangban részt vett Háromszék önvédelmi harcaiban.[132]) A kormánybiztos 1849. május 2-án kelt levelében a következőt írta: „A salétromkészítés megy, de az ágyúöntést itt[133] meg nem kezdhetem, mert minden elővigyázat, alkudozás dacára is hatszor, mondom, hatszor annyiba kerülne az álladalomnak, mint Kézdivásárhelyt. Azért oda szállítom az anyagokat."[134])

Itt meg kell említenünk egy torjai vonatkozású adatot. A GÁBOR Áronnak ágyúöntés céljára felajánlott harangok közt említik a volálit is.[135] Volálnak azonban sem temploma vagy kápolnája, sem papja, sem harangja nem volt. Ezért úgy véljük, hogy volálinak az 1750-ben öntetett feltorjai harangot nevezhették. A(z alsó)karatnai reformátusoknak a feltorjai egyházközségből való, 1744-ben bekövetkezett kiválása és önálló egyházközséggé alakulása után öntött feltorjai harangokon ugyanis Feltorja, Felső Karatna és Felső Volál neve jelenik meg, ebben a sorrendben.[136] Megtörténhetett, hogy akik átvették a feltorjai harangot, azok csak feliratának az utolsó helységnevét írták le. (CZETZ szerint a háromszéki falvak összesen 125 darab harangot – minden falu egyet-egyet – ajánlottak fel ágyúöntés céljára,[137] NAGY Sándor szerint pedig szintén minden falu, mégpedig felekezeti különbség nélkül.[138])

Az altorjai nemzetőrség szervezéséről többet tudunk, mint a feltorjaiéról, a futásfalviéról és a karatnaiéról. Nyilvánvaló, hogy az altorjai nemzetőrséget a katona- és jobbágyrendiek erőteljes, néha heves és erőszakos, alig befolyásolható forradalmi mozgalmainak közepette szervezték meg.

ALTORJAI CSOBOTH János (1873–1939) földmérő, akit mint jól képzett írástudó férfiút, időnként segédjegyzőként alkalmaztak a torjai községházán, valamikor a 19. század utolsó évei és 1939 között lemásolt egy az altorjai nemzetőrség szervezésére vonatkozó, illetve egy másik, az előzőt szándékolatlanul hitelesítő eredeti dokumentumot. (A jelek szerint a másoló a jelzett időszakban több, akkor még meglévő és hozzáférhető, az 1848–1849-es torjai eseményekre vonatkozó eredeti iratot is tanulmányozott, amire a feljegyzéseiben található, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc résztvevőire vonatkozó adatok engednek következtetni.[139] Ha az 1848–1849-es torjai eseményekre és a torjai nemzetőrcsapatokra vonatkozó más dokumentumok is fennmaradtak volna, azokat szorgos kutatással talán még fel lehet lelni.) A fennmaradt másolatot, amely más dokumentumok adataival együtt jelentős mértékben gyarapítja az altorjai nemzetőrségre vonatkozó ismereteinket, módunkban áll betű- és írásjel-híven közölni.[140]

A nemzetőrség szervezése Altorján 1848-ban

MIKE Elek	kapitány
FEJÉR Sámuel	főhadnagy
Hadnagyok	
MIHÁLTZ Ferencz	hadnagy
HORVÁTH Elek	hadnagy
Őrmesterek	
BALÁS János	őrmester
BARITZ Antal	őrmester
CSOBOT József	profosz
Káplárok	
BODÓ Zsigmond	káplár
BAJTSI János	káplár
BERTALAN Elek	káplár
BARTOS Mózes	káplár
SÓLYOM András	káplár
Tizedesek	
VIZI Elek	tizedes
KOVÁCS Pál	tizedes
KOVÁCS Ferencz	tizedes
IMRE Ádám	tizedes
SZABÓ István	tizedes
ILLYÉS Mihály	tizedes
JAKABOS László	tizedes
MIKE Sándor	tizedes

KELEMEN István	tizedes
JAKABOS Antal	tizedes
VÁRADI József	tizedes
KOS József	tizedes
GÁLL József	tizedes
VERESS Mihály	tizedes
ILLYÉS János	tizedes
DÁVID Mihály	tizedes
ILLYÉS András	tizedes
ILLYÉS Tamás	tizedes

Legénység minden tizedes alatt: 8-10 ember.

Vizsgálódásaink folytatásaként válaszolnunk kell néhány önmagától felvetődő kérdésre.

1. Mit tudunk jelenleg a névsorban szereplő személyekről?

2. Mely tényekre világít rá a névsor?

3. Mennyire tekinthető teljesnek a dokumentum ezen másolata?

4. Az altorjai nemzetőrség valamikori tényleges vagy csupán tervezett tiszti, altiszti és tisztesi állományának a névsorát rögzítette-e az eredeti dokumentum?

5. Mely társadalmi csoportokba tartoztak a tiszti, altiszti és tisztesi állomány tagjai?

6. Hogyan keletkezhetett az eredeti dokumentum?

7. Mivel magyarázható az altorjai nemzetőröknek a másolat szerinti (potenciális?) létszáma és az 1848. augusztus 5-én készült összeírásban feltüntetett tényleges létszáma közötti jelentős különbség?

8. Mikor keletkezhetett az eredeti dokumentum?

9. Mit tudunk az altorjai nemzetőröknek közvetlenül a szabadságharc leverése utáni szerepéről?

10. Hol bukkanhatott rá az eredeti dokumentumra a másolat készítője?

A továbbiakban megpróbálunk válaszolni ezekre a kérdésekre.

1. A névsor szereplőiről különböző források adataiból a következőket tudtuk meg.

Mike Elek kapitány 1824 és 1832 között altorjai székely huszár strázsamesterként többször aláírta Altorja jegyzőkönyveit.[141] Ez volt a május 13-án is, 1844. május. 15-én pedig Altorja egyházközségi vagy világi elöljárói között találjuk, 1852. május 9-én is – a szokás erejénél fogva? – strázsamesterként említik.[142] (A fia ifjabb MIKE Elek.[143])

FEJÉR Sámuel főhadnagy Haralyból költözött feleségével, MIHÁLCZ Juliánnával Altorjára,[144] arra a belsőségre, amelynek 1800-ban állított székelykapuja jelenleg a Csernátoni falumúzeum udvarán áll: 1844. május 15-én Altorja egyházközségi vagy világi elöljárói között találjuk, 1848-ban az altorjai római katolikus egyházközség gondnoka.[145]

Mihálcz Ferencz hadnagy, nemes: 1844. május 15-én Altorja egyházközségi vagy világi elöljárói között találjuk, és 1845. január 1-én is említik. 1823-ban ő fizette be a néhai MIHÁLCZ Balázs 15 magyar forintnyi tartozását az altorjai római katolikus egyházközség pénztárába, 1824-ben esküdt, 1851-ben az altorjai falusbíróság pénztárnoka.[146]

HORVÁTH Elek hadnagy 1824 és 1832 között többször aláírta Altorja jegyzőkönyveit.[147]

BALÁZS János őrmester 1824 és 1832 között többször aláírta Altorja jegyzőkönyveit.[148]

BARICZ Antal őrmester 1824 és 1832 között többször aláírta Altorja jegyzőkönyveit,[149]1836 után az altorjai római katolikus egyházközség consistorainak egyike volt.[150]

*BODÓ Zsigmond káplá*n 1844. november 14-én kézdiszéki katonai és egyházi személyek társaságában találjuk, 1847. november 5-én pedig GAZDA Józseffel perelt. GAZDA József 1824 és 1832 között többször aláírta Altorja jegyzőkönyveit.[151]

BAJCSI János káplár 1833-ban aláírta a falujegyzőkönyvet, 1836–1840-ben az altorjai római katolikus egyházközség vicekurátora volt: 1848-ban meghatározatlan egyházi tisztséget viselt.[152]

BARTOS Mózes káplár 1820-ban lovaskatonaként szerepel az altorjai jobbágytartó birtokosok közt,[153] 1824 és 1832 között többször aláírta Altorja jegyzőkönyveit.[154]

*SÓLYOM András káplá*n, gyaloghatárőrt 1844. május 15-én Altorja egyházközségi vagy világi elöljárói között találjuk.[155] 1824 és 1832

között SÓLYOM András – másokkal együtt – többször is aláírta Altorja községi jegyzőkönyveit, 1836 után az altorjai római katolikus egyházközség egyik megyebírája,[156] 1840–1842-ben az altorjai római katolikus egyházközség vicekurátora, megye- majd főmegyebírája volt, 1848-ban meghatározatlan tisztséget viselt az altorjai egyházközségben.[157]

VIZI Elek tizedes 1824 és 1832 között többször aláírta Altorja jegyzőkönyveit, 1844 és 1846 között az altorjai római katolikus egyházközség gondnoka volt.[158]

KOVÁCS Pál tizedest 1812. január 25-én mint önálló gazdát említik.[159]

KOVÁCS Ferenc tizedes „ső Kegyelmét" 1815. december 16-án és 1817. december 16-án szintén mint önálló gazdát említik,[160] 1820. június 7-én pedig Altorja egyik esküdtje volt.[161]

IMRE Ádám tizedes „ső Kegyelmét" 1818. január 5-én mint önálló gazdát említik.[162] 1824 és 1832 között többször aláírta Altorja jegyzőkönyveit.[163]

*ILLYÉS Mihály tizedes*t, providust 1810. december 7-én mint önálló gazdát említik.[164]

JAKABOS László tizedes 1824 és 1832 között többször aláírta Altorja jegyzőkönyveit, providus vagy ismeretlen rendű provincialista volt.[165]

MIKE Sándor tizedes, lovas határőr 1824 és 1832 között többször aláírta Altorja jegyzőkönyveit.[166]

VÁRADI József tizedes 1848 előtt az APOR család altorjai jobbágya volt,[167] de közben 1843-ra elszegődött kocsisnak FUTÁSFALVI HAMAR Lajoshoz, Kézdiszék jegyzőjéhez, és 1857-ben is HAMAR Lajos kocsisa volt.[168]

KÓS József tizedes 1848 előtt az APOR család altorjai jobbágya volt.[169]

VERESS Mihály tizedes 1824 és 1833 között többször aláírta Altorja jegyzőkönyveit.[170]

DÁVID Mihály tizedes 1848 előtt az APOR család altorjai jobbágya volt.[171]

ILLYÉS Tamás tizedes „ső Kegyelmét" 1815. december 8-án mint önálló gazdát említik,[172] de mivel 1820. június 7-én mint falu öregje szerepel, lehetséges, hogy a tizedes nem ő, hanem egy hasonnevű személy volt.[173] 1824 és 1832 között többször aláírta Altorja jegyzőkönyveit.[174] (A székely községekben igen gyakori volt a kortársak névazonossága: a korabeli irat-anyagban megkülönböztetésük általában az életkorukra vagy a falun belüli lakóhelyükre utaló, a nevük elé vagy után írt jelzővel történt.)

2. A névsor, azon kívül, hogy csak a tiszti, altiszti és tisztesi állomány neveit tartalmazza, a következő tényekre világít rá:

– az altorjai nemzetőrcsapat szervezőinek a határőrség szolgált mintául

– a tisztikar legmagasabb rangú tagja korábban a határőrség altisztje volt

– a másolat nemcsak hogy nem tartalmazza a legénységi állomány névsorát, de még a legénység létszámát is csak hozzávetőlegesen tünteti fel

– a névsorban nem találunk zászlótartót

– a más forrásokban is előforduló tisztek és tisztesek minden valószínűség szerint az 50. életévükön túl lévő idős emberek voltak, a más forrásokban egyelőre fel nem lelt többiek feltehetően szintén nem lehettek sokkal fiatalabbak

- a más forrásokban is előforduló tisztek és tisztesek közül többen minden valószínűség szerint túl voltak az 50. életévükön, a más forrásokban egyelőre fel nem leltek többsége feltehetően szintén nem lehetett nagyon fiatal[175]

– négy tizedes biztosan jobbágyrendű volt

A harmincöt-negyven évesnél fiatalabb katonarendi és nemesi származású tisztek, altisztek és tisztesek között többen is lehettek olyanok, akik az 1823-ban megnyílt kézdivásárhelyi katonai tanodából[176] kerültek ki, és ott ismerkedtek meg a kor magyar nemzeti, társadalmi és politikai törekvéseivel.[177] Kilétükre csak további kutatások deríthetnek fényt.

3. A válasz kulcsa a legénységi állomány névsorának hiányában rejlik, amelynek azonban több oka lehetett. Vegyük sorra ezeket az okokat.

ALTORJAI CSOBOTH János gyakran csak kivonatokat készített az eredeti dokumentumokról, ebben az esetben pedig feltehető, hogy személyes okból másolta le csak a tisztek, altisztek és tisztesek névsorát, CSOBOT József nevű őse lévén a nemzetőrség profosza.[178] Feltevésünket alátámasztani látszik az a tény, hogy bár

ALTORJAI CSOBOTH János a 19. század első felének feltorjai falujegyzőkönyveit is kivonatolta, a feltorjai nemzetőrcsapatról – annak vezetői és tagjai közt nem lévén felmenői – nem hagyott hátra feljegyzéseket.[179] (Ugyanezen okból nem hagyott hátra feljegyzéseket a karatnai, al- és felvoláli nemzetőrségről sem, azzal a különbséggel, hogy ezen falvak jegyzőkönyveinek kivonatai – ha egyáltalán készített ilyeneket – irathagyatékában nemigen lelhetőek fel.[180] A nemzetőrcsapatok szervezéséről és működésének mozzanatairól készült írott dokumentumokat vagy azok egy részét a szabadságharc leverése utáni megtorlások hírére a szervezők és a volt nemzetőrök elrejthették, vagy meg is semmisíthették.) Tudomásunk szerint 1848-ban Altorján idősebb CSOBOT József és annak fiai, József, András, Ferenc és Antal élt.[181] A profoszi tisztséget minden valószínűség szerint az idősebb CSOBOT József viselte, bár ezt a másolat nem jelzi. Róla tudjuk, hogy 1789-ben született; 1809–1813-ban a székely huszárezred káplárjaként részt vett a napóleoni háborúkban,[182] 1813. december 24-én a Saint-Croix-i ütközetben haláláig soha teljesen be nem gyógyuló sebet kapott; 1824. augusztus 4-én, továbbá 1841 és 1844 között az altorjai egyházközség vicekurátora, gondnoka, 1848-ban számadoló megyebírája, az 1824 és 1834 közötti időszakban több ízben a falu nótáriusa volt, és 1847-ben is meghatározatlan tisztséget viselt az altorjai egyházközségben; 1855-ben még élt.[183] Fia, József 1819-ben született, és a kézdivásárhelyi határőr altiszti iskolában tanult.[184] Altorján, 1900. december 18-án KOLUMBÁN Károly 1848/49-ik évi honvéd hadnagy, bajtársaival, BALÁS István honvéd őrmesterrel és id. SZABÓ Ferenc huszár káplárral együtt bizonyítja, hogy „most is élő CSOBOTH Antal testvérbátyja, ALTORJAI CSOBOTH Joseph főhadnagy urnak lovát is alolla ki lőtték volt" abban az 1849-es (harmadik) nagyszebeni csatában, amelyben MIKES Kelemen ezredes is elesett.[185] Ifjabb CSOBOT József a Mátyás-huszároknál szolgált a szabadságharcban, az említett szebeni csatában az orosz lovasság közé keveredett, de másik lovat szerzett, és kivágta magát az ellenséges gyűrűből. A szabadságharc leverése után kényszerrel besorozták egy Csehországban szolgáló ezredbe, de 1850-ben egy szerencsés véletlen folytán hazakerült. 1855-ben – 36 éves korában – csikóidomítás során bekövetkezett balesetben hunyt el.[186] A másik hadrafogható fiú, az 1822-ben született Antal nem vett részt a szabadságharcban, 1849 után akarata ellenére altorjai falusbíróvá tették.[187] A harmadik, az 1828-ban született András a kézdivásárhelyi katonai intézetből egyenesen a harctérre került és – honvéd hadnagyként – szintén végigküzdötte azt. A világosi fegyverletétel után besorozták, de egy osztrák tiszt közbenjárására hazaengedték. Kiváló lótenyésztő volt, 1850-ben Altorja jegyzőjévé választották, 1869 és 1876 között honvéd főhadnagyként ismét katonai szolgálatba lépett: 1894-ben hunyt el.[188] A családnak 1848–1849-ben más fegyverforgatásra alkalmas férfi tagja nem lévén,[189] idősebb CSOBOT Józsefen kívül a nemzetőrségben sem lehetett más tagja, ha tehát az eredeti dokumentum a legénységi állomány névsorával folytatódott volna, azt ALTORJAI CSOBOTH Jánosnak nem volt oka lemásolni, és minden tizedes alárendeltjeiről pontos számot adni. Nem tudhatjuk ugyanis, hogy a legénységi névsor végén olvasható sor szerepelt-e az eredeti okiraton is, vagy csak ALTORJAI CSOBOTH János írta oda, miután megszámolta minden tizedes alárendeltjeit, és megállapította, hogy azok egyetlen esetben sem voltak nyolcnál kevesebben vagy tíznél többen.

Joggal feltehető, hogy az altorjai nemzetőrség tizedesei többségükben határőr tizedesek lévén, ha a legénységet határőrökből szándékoztak kiállítani, nem volt szükség alárendeltjeik névsorára, csak hozzávetőleges létszámára. Ha viszont nemcsak határőrökre, hanem nemesekre, jobbágyokra és zsellérekre is számítottak, akkor még inkább érthető a legénység névsorának hiánya, és még indokoltabb a legénység létszámának csupán becslésszerű feltüntetése, mert így a tiszti, az altiszti és a tisztesi állomány névsorán kívül semmi sem volt biztos vagy végleges.

Úgy véljük, az utóbbi lehetett a legénységi névsor hiányának tényleges oka, a másolat tehát feltehetően hiánytalanul tartalmazza az eredeti okirat adatait.

4. Ha elfogadjuk az előző kérdésre adott választ, erre a kérdésre azt kell válaszolnunk, hogy az eredeti dokumentum, legalábbis ami a legénységi állomány létszámát illeti, csupán tervezet volt, és nem tartalmazta annak névsorát. Úgy véljük azonban, hogy a tiszti, altiszti és tisztesi állomány tekintetében az eredeti dokumentum tervezetnél többnek tekinthető.

A névsor egyik szereplőjének személyes hátrahagyott iratai közül ALTORJAI CSOBOTH János a következőket tartalmazót is lemásolta: BERTALAN Elek (született 1811. június 16-án, nőül vette MIKE Juliannát 1840. június 10-én), a 2. székely gyalogezred káplárja, 1848. december 26-án arról kap igazolást, hogy „atyja és annak testvére, valamint nagyatyja a lengyel, francia, török és Burgus[190] háborúban harcolt és el is esett, neki pedig 84 éves öreg anyja, József (született 1840. október 6-án), Elek (született 1843. június 10-én) és Anna (született 1846. április 15-én) nevű gyermekei támasz nélkül maradnának, ha hadbavonulna." Mint az altorjai nemzetőrök káplárját, BERTALAN Eleket a fentiek alapján mentesítették a hadbavonulástól.

A névsor hitelességét kétségbevonhatatlanná tevő iratmásolat a következő tényekre világít rá:

– a tisztesek egyikének ugyanaz volt a sarzsija a határőrségben és a nemzetőrségben is

– BERTALAN Elek a névsor készültekor és 1848. december 26-án is ténylegesen az altorjai nemzetőrség káplárja volt

– indokolt esetben a nemzetőrt a legnagyobb szükség idején is mentesítették a hadbavonulástól

Az eredeti dokumentum a fentiek szerint – úgy véljük – mindenképpen az altorjai nemzetőrcsapat szervezésének abban a szakaszában készült, amelyben már rögzíteni lehetett a tisztek, altisztek és tisztesek névsorát, a legénységi állománynak viszont csak a potenciális létszáma körvonalazódott, de nincs kizárva, hogy az 1848 áprilisa és 1849 januárja között úgyszólván napról-napra változó, de a tisztek, altisztek és tisztesek vonatkozásában valamely időpontban érvényes, tényleges állományának névsora volt, és talán a legénység névsorával folytatódott, de azt a másoló, számára érdektelen lévén, figyelmen kívül hagyta.

5. A névsor vizsgálata arra az eredményre vezetett, hogy az altorjai nemzetőrség tisztjei között több a nemesi származású, az altisztek és a tisztesek között viszont több a lovas- és gyalog határőri származású, bár az utóbbiak közt is akadtak nemesek, és a tisztek között is volt legalább egy katonarendű. A legvegyesebb csoport a tizedeseké: tagjai közt leginkább katonákat, de nemeseket és úrbéreseket is találtunk. A rendelkezésünkre álló adatokból arra következtethetni, hogy a legénységi állomány zöme is katona, illetve úrbéres volt. Háromszéken a nemzetőrség vezetőségének összetételére általában is ez volt a jellemző: például a tanult nemzetőrtisztek többsége nemesi származású volt,[191] lovon szolgált és ennek megfelelő volt a felszerelése és fegyverzete is.

6. Nyilvánvaló, hogy az altorjai nemzetőrséget a katona- és jobbágyrendiek erőteljes, néha heves és erőszakos, alig befolyásolható forradalmi mozgalmainak közepette szervezték meg. Az első szervezési kísérlet – 1848. május 22–23-án – kudarcba fulladt. A biztosi beszámoló rámutat ennek okaira, de nyilván beállítottsága, a nemesség vezetői rátermettségében való hite következtében nem észleli vagy nem akarja észrevenni, hogy a kudarc egyik legfőbb oka az altorjai nemesség és az altorjai katonarend közötti érdekellentét és számos birtokügyi vita volt, személy szerint pedig a nemzetőrség szervezését célzó falugyűlést elnöklő APOR József, aki már csak gőgössége miatt sem bírta a katonarendek bizalmát és aki a szabadságharc leverése után Kézdiszék királybírájává neveztetett ki.[192] (Jellemző, hogy az említett falugyűlésen nem csak férfiak voltak jelen, a jelenlévők pedig nyilván előbbre valónak tartották a nemzetőrcsapat megalakításánál a nemességgel szemben fennálló követeléseik megvitatását.) A felsőbbség azonban 1848. június 2-án hatásosan közbelépett, és sikeresen beindította az altorjai „rendőrség", a tulajdonképpeni nemzetőrcsapat – nemesekből, katonarendiekből, úrbéresekből – való megszervezését, az altorjai nemzetőrök pedig legkésőbb június nyolcadikától kezdve

már rendszeresen gyakorlatoztak is. Az altorjai nemzetőrség minden valószínűség szerint önszerveződés útján jött létre, létrejöttében azonban adataink szerint a felsőbbség utasításainak, sürgetésének, biztatásának is szerepe volt. Altorján az 1848. április 11–12-én Sepsiszentgyörgyön tartott háromszéki közgyűlés és az 1848. április 25-i uzoni események utáni időkben a soron lévő vagy a rendkívüli körülmények miatt összehívott altorjai falugyűléseken – amelyeken minden felnőtt férfi jelen volt – többször is vita tárgyát képezhette a nemzetőrség szervezésének kérdése, és előbb-utóbb bizonyára kialakult valamilyen közmegegyezés annak megoldására. (A falugyűlés összehívása a falusbíró és/vagy a hütösök – esküdtek – hatáskörébe tartozott, de akkor is falugyűlést kellett összehívni, ha a lakosság úgy kívánta.[193] Rendkívüli falugyűlést ebben az időszakban feltehetően a kétág katonaság – a székely huszár és gyalog határőrök – kívánságára hívhattak össze.)

A gyakorlati lépések egyike épp annak a bizottságnak a létrehozása, a prefektus általi sikeres összehívása és működési feltételeinek biztosítása lehetett, amelynek elő kellett készítenie és végre kellett hajtania a szervezést. A bizottság – feltehetően épp az őt megválasztó falugyűlésen – számba vette mindazokat, akik tisztként, altisztként, tiszteskent belépni szándékoztak a nemzetőrségbe, és talán hajlandók voltak részt vállalni a szervezésben is. Velük külön megbeszélést is tarthatott, majd miután kialakult a mindenki által elfogadott rangsor, és tisztázták a további teendőket, lajstromba foglalta a jelentkezők nevét. Az így megszerkesztett névsort minden valószínűség szerint fel kellett terjeszteni Háromszék illetékes hatóságához, a Honvédelmi Bizottmányhoz, ezért egy a bizottság tagjai által aláírt és a község pecsétjével hitelesített példányt a megfelelő kísérőszöveggel ellátva oda továbbítottak, feltehetően épp a prefektus által, egy másikat talán a General Commandóhoz, mellékelve a jegyzőkönyv kivonatát is. ALTORJAI CSOBOTH János feltehetően a helyben maradt eredeti példányt találta meg, és másolta le.

7. Az altorjai nemzetőrcsapat állománya 1848. augusztus 5-én – nem tudni, hogy a létszám tartalmazta-e a tisztek, altisztek és tisztesek számát is – mindössze 66 főre rúgott,[194] míg az ALTORJAI CSOBOTH János által hátrahagyott dokumentummásolat szerint ennek több mint a kétszeresét, szinte a háromszorosát kellett volna kitennie: a tisztekkel és a tisztesekkel együtt, tizedesenként nyolc fővel számolva 174, tízzel számolva 210 főt. (Ezzel szemben például a szomszédos Alsócsernátonban a nemzetőrök száma már a szervezés első napján meghaladta a 100 főt, és bár a toborzás folytatódott, májustól augusztusig ez a létszám lényegében állandó maradt: 1848. augusztus 5-én 118 alsócsernátoni nemzetőrt írtak össze.[195]) Ezt a jelentős eltérést nyilván az okozta, hogy bár a katonai szolgálatra alkalmas altorjai férfiak jelentős része határőr katonaként a megfelelő határőr század kötelékébe tartozott, a lista keletkezése idején még – potenciálisan – nemzetőrként is szóba jöhetett. A rendelkezésünkre álló adatok szerint azonban a székely gyalog határőrök többsége már 1848. július 23-a előtt, a székely huszároké pedig 1848. július 27-e előtt elment Altorjáról, tehát közülük azokat, akik korábban a nemzetőrségbe is beléptek, már nem írták össze. Mint láttuk, VAY kormánybiztos sem rendelte el a határőrök nemzetőrökként való összeírását, és nem zárhatjuk ki, hogy az augusztus ötödikei összeírás még az ő rendelete alapján készült. (Megjegyezzük, hogy az altorjai nemzetőrcsapat a maga 66 fős állományával a 33 kézdiszéki nemzetőrcsapat között létszám tekintetében a kilencedik helyet foglalta el, és létszáma a kézdiszéki nemzetőrcsapatok átlaglétszámával volt egyenlő.[196]) Az APOR Rozália által augusztus 20-án említett bizottmány többek közt bizonyára épp az altorjai nemzetőrcsapat át- vagy újjászervezése céljából alakíttatott meg, amelyben már az ugyanakkor említett „fejér puskások”, az úrbéres nemzetőrök – többek közt az APOR család jobbágyai - lehettek és maradtak is többségben mindvégig, bár közülük is sokan bevonulhattak a harcoló egységekhez.

8. Az altorjai (a feltorjai, a karatnai és a futásfalvi) nemzetőrség szervezése minden valószínűség szerint több szakaszban történt, illetve a körülmények változása többször is szükségessé

tehette a szervezés munkájának újraindítását vagy a csapatok újjászervezését. A prefektus (GAZDA József? BERDE Mózes?) június másodikán feltehetően a nemzetőrség szervezését – vagy szervezésének továbbvitelét – is sürgető feladattá tevő peselneki és szárazpataki jobbágylázadás hírére látogatott Torjára. A nemzetőrség szervezését JELLAČIĆ magyarországi hadjárata és a muszka invázió veszélyének minduntalan felröppenő híre is sürgette. Az 1848. május 30-án hozott alsócsernátoni határozatok – és gyakorlati előzményük – lehetőséget teremtettek a jobbágyoknak a nemzetőrségbe való belépésére, és talán ezt volt hivatott előmozdítani a prefektus megjelenése is. Az altorjai nemzetőrséget – és a nemzetőrként szolgáló jobbágyokat – először 1848. június 8-án említik, de a szervezés feltehetően már a prefektus június másodikai látogatása idején megkezdődhetett. Nem zárható ki tehát annak a lehetősége sem, hogy a prefektus épp a tisztek, altisztek és tisztesek hivatalos kinevezésével érkezett Altorjára, vagy meghatalmazása volt azok helyben való kinevezésére. Ilyen kinevezésre akkor is szükség volt, ha a vezetőket választották.

Eddigi ismerteink szerint az altorjai nemzetőrcsapat tisztikarának ebben a névsorában nem szerepelnek tényleges határőr tisztek, ami azt is valószínűsítheti, hogy az eredeti okirat 1848. augusztus 5. után, de a rendelkezésünkre álló adatok szerint akár 1848. június 2. előtt vagy épp aznap is keletkezhetett.

9. A szabadságharc folyamán a nemzetőrség vállalkozó tagjait – a tiszteket a nemzetőrségnél szerzett rangjukkal – fokozatosan felszívta a honvédség, a maradékot pedig amolyan önkéntes rendőrként a helyi rendfenntartó szervekbe osztották be. Történetírásunkban nem szokás a nemzetőrség eme maradványainak közvetlenül a szabadságharc leverése után játszott szerepéről értekezni, pedig egyértelmű jelek utalnak arra, hogy más szervezett – és akár csak kényszerből is császárhű – karhatalmi erő híján az ellenforradalmi rendszer néhány esetben kénytelen volt igénybe venni ezek szolgálatait. Jellemző, hogy 1849 kora őszén az osztrákokat a szabadságharc leverésében segítő orosz hadsereg számára Altorján SÓLYOM András és MÁTYÁS József felügyelete alatt gyűjtötték össze az árpát, zabot és szénát, és onnan szállították Oroszfaluba. Márpedig ALTORJAI CSOBOTH János másolata szerint SÓLYOM András a szabadságharc idején az altorjai nemzetőrség káplárja, MÁTYÁS József pedig feltehetően közlegénye volt: lehet, épp ezért a lakosság bizalmát is élvezték. A cári csapatok ellátmányát a plébánia udvarán gyűjtötték össze, aminek szintén megvan a magyarázata. Altorján a korabeli rendeleteknek is megfelelően, a lehető legigazságosabban, a kepe arányában gyűjtötték be a lakosságtól a hadvezetés által APOR József kézdiszéki királybíró útján követelt takarmányt.[197] (Nem mellékes, hogy az 1747-es altorjai falutörvény első cikkelye – többek közt régi szokásra hivatkozva – a határpásztorok bérét is a kepe arányában határozta meg: „Az Határpásztorok fizetése pedig az Szerint Leszen, az melly Gazda Ember Tisztelendő Pater Plebanus Urunk[na]k egész kepe bért ád Tartozék adni az Határpásztorok[na]k Kétt véka Zabot az melly Ember pedig fél béres tartozzék egy véka Zabbal.”[198]) Lehetséges, hogy MIHÁLCZ József plébános, vállalva a felelősséget, nem volt hajlandó túlterhelni egyházközsége tagjait, és talán épp ezért, valamint a forradalmi eseményekben játszott szerepe következtében 1849 telén hatósági zaklatások érték.[199] (A cári és császári csapatok számára, mint láthattuk, már 1849. június 24. és 29. között is saját kocsisaik vezette saját járműveiken kellett a kijelölt helyre szállítsák, majd továbbszállítsák az élelmet és a takarmányt, amelynek összegyűjtése minden valószínűség szerint a bírók és a helybeli – köztük az al- és feltorjai, karatnai és futásfalvi – rendfenntartó erők feladata volt.)

10. Nagy a valószínűsége annak, hogy ALTORJAI CSOBOTH János éppenséggel családja iratai között bukkant rá az altorjai nemzetőrség szervezésének eredeti dokumentumára, de más, hasonlóan valószínű lehetőség is számításba jöhet. Feltorja Altorjával Torja néven, Karatna Al- és Felvolállal Karatnavolál néven 1876-ban egyesült, ugyanakkor az utóbbit az akkor – Háromszékből és a vele szomszédos Felső-Fehér vármegyei enklávékból – létrehozott

Háromszék vármegyéhez csatolták. Feltehető, hogy nemsokára a régi altorjai községházára szállították át a feltorjai községházán felhalmozódott régi iratokat. A mai Torját alkotó falvak közigazgatási egyesítése 1917-ben fejeződött be, amikor Karatnavolált Torjához csatolták. Megint csak feltehető, hogy a karatnavoláli községházán felhalmozódott régi iratokat nemsokára szintén a régi altorjai községházára szállították. ALTORJAI CSOBOTH János azonban csak az al- és a feltorjai községi jegyzőkönyveket kivonatolta, a karatnaiakat, az al- és a felvoláliakat, úgy tűnik – számunkra ismeretlen okból – nem. A 19. század második felében és a 20. század elején a mai Torját alkotó falvak régi iratanyagát kiselejtezték,[200] de minden valószínűség szerint továbbra is ott őrizték a régi altorjai községháza épületének valamely zugában, majd átköltöztették az új községházába, vagy a költözéskor sorsukra hagyták a régi községházán. (A kultúrházzal egybeépített torjai községháza akkor modernnek számító épülete 1936-ban készült el az egykori Altorja felszegi részén.[201]) Feltevéseinket alátámasztja az a tény, hogy az 1747-ben kelt altorjai pásztor- és határpásztor-rendtartást, az altorjai falusbíróságnak a határ- és erdőbíróságra, valamint a csorda- és juhpásztorokra[202] tartozó ügyek tárgyalását tartalmazó 19. század eleji jegyzőkönyvét és Altorjának az APOR családdal a Kerek-tó lefolyása ügyében a 19. század első felében folytatott pere iratait a két világháború között a torjai községházán időnként segédjegyzősködő, később Nagybányára elszármazott PINTI Dénes altorjai lakos őrizte meg. (Az iratokat özvegye, LAKNER Rozália 1984-ben újságíró ismerőse révén BALOGH Béla nagybányai levéltároshoz, ő pedig a nemrég elhunyt jeles történészhez, IMREH Istvánhozhoz juttatta el.[203] Az ő engedélyével KOVÁCS András művészettörténésszel mindet lefényképeztettük, és a felvételeket GLIGOR Zoltán kézdivásárhelyi tornatanárral előhívattuk: a felvételek ma is a birtokunkban vannak. Az iratokat az özvegytől a Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár megvásárolta.) PINTI Dénes a régi altorjai községházán, esetleg az új torjai községháza iratszekrényeinek valamelyikében, irattartó polcainak valamelyikén vagy az épület valamely zugában bukkanhatott a haszontalanként kiselejtezett régi iratokra, éppúgy, mint az időnként szintén a torjai községházán segédjegyzősködő ALTORJAI CSOBOTH János az eredeti okiratra. Mivel azonban ALTORJAI CSOBOTH János csak lemásolta az okiratot, lehetséges, hogy ő azt még a feltehetően 1917 után nemsokára megejtett selejtezés előtt találta meg a régi altorjai községházán, a régi altorjai iratok között.

Számos, ebben a dolgozatban válasz nélkül maradt – és más, a témával kapcsolatos – kérdés vár tisztázásra. A legizgalmasabbak közé tartozik, hogy az általunk vizsgált községekben mely módját alkalmazták a nemzetőrök ellátásának, hogyan változott a nemzetőrcsapatok létszáma, személyi állománya és összetétele, miben állott a nemzetőrök konkrét tevékenysége, hogyan oldották meg a reájuk háruló feladatokat, kik voltak a legrátermettebb szervezők, vezetők, a legáldozatkészebb támogatók, stb.

Dolgozatunk tisztelgés az 1848–1849-es események résztvevői és Torja első helytörténésze, ALTORJAI CSOBOTH János emléke előtt is. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc olyan jelentős sorsforduló a magyarság történetében, amelynek minél részletesebb megismerése és az elődök példamutató tetteinek felmutatása az utókor megtisztelő feladatai közé tartozik. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc,[204] az első és a második világháború, az utóbbit követő deportálások és az 1956-os események torjai hősei és áldozatai[205] emlékművét 2001. október 27-én lepleztük le ünnepélyes keretek közt, a *KICSI Antal Általános Iskola*[206] előkertjében kialakított emlékhelyen.[115] A község vezetőinek – és a torjai *APOR Péter Művelődési Egyesületnek*[207] – a kitartó szervezőmunkáját tanúsító, a község lakóinak áldozatkészségét[208] dicsérő emlékmű VETRÓ András kézdivásárhelyi szobrászművész tervei alapján készült.

Függelék

Torja község negyvennyolcas hőseinek névsora

Altorja
1. APOR Gergely
(báró, Mátyás-huszár hadnagy,
Lugos, 1849. március vége)
2. APOR György (báró)
3. BAJCSI Elek
4. BARTHA József
5. BENKŐ Dénes honvéd százados
6. BENKŐ Pál hadmérnök százados
7. BERNÁD Ignác
8. BERNÁLD Elek
9. BERTALAN Ádám
10. BORBÁNDI Ferenc
(őrpolgár, Árapatak, december 13.)
11. CSÁKI Mihály
12. CSÍKI Mihály
13. FARKAS Lajos
14. FEKETE János
15. GÁSPÁR János
16. GOTHÁR István
17. KÁDÁR József
18. KORBULY vagy ROMÁN János
19. KÓSA István honvéd orvos főhadnagy (?)
20. KOLUMBÁN Károly honvéd hadnagy (?)
21. NAGY Ferenc
22. NAGY István
23. PÜNKÖSTI Gergely honvéd százados(?)
24. PÉCSI huszár főhadnagy(?)
25. TÖRÖK József honvéd hadnagy
26. ZONDA Mihály

Feltorja
27. ANDRÁS Antal
28. ESZTOJKA József
29. GÉZER Károly
30. KOVÁCS György
31. SÓLYOM Sándor huszár őrmester

Futásfalva
32. BARDÓCZ Áron
33. CSEH László
34. KARÁCSONY József
35. LÁSZLÓ András
36. LUKÁCS Károly
37. PAKOCS József
38. RÁDULY Mózes
39. SZÁSZ József
40. SZÁSZ Mózes

Karatna, Al- és Felvolál
41. ALBERT József
42. ANDRÁS Antal
43. BODÓ Dávid
44. BODÓ István
45. DONÁTH János
46. ERDŐ Jakab
47. ERDŐ Lajos
48. KARATNAI KUN István honvéd hadnagy
49. KARATNAI RÁTZ Ferencz honvéd főhadnagy,
Felső-Fehér vármegye zászlóstisztje, várnagy
50. SÓS Mihály
51. TAMÁS Mihály
52. TATRANGI Dávid

Jegyzet

1. **Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez**. I–II. Közli PAP Dénes. Pest, 1868; 1869. II. 156–162. (a továbbiakban: Okmánytár.); és KŐVÁRI László: **Okmánytár az 1848–49-iki erdélyi eseményekhez**. Kolozsvár, 1861. 93–96. (A továbbiakban: KŐVÁRI László: I. m. 1861.)

2. Okmánytár. II. 156–162; és KŐVÁRI László: I. m. 1861. 93–96.

3. KŐVÁRI László: **Erdély története 1848–1849-ben**. Pest, 1861; JAKAB Elek: **Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–1849-re**. Bp. 1880; NAGY Sándor: **Háromszék önvédelmi harca 1848–1849**. Kvár. 1896; EGYED Ákos: **Háromszék 1848–1849**. Bukarest, 1978; EGYED Ákos: **Erdély 1848–1849**. I–II. Csíkszereda, 1998. stb.

4. **1848. Arcok, eszmék, tettek**. Bukarest, 1974. stb.

5. VITA Zsigmond: **JÓKAI Erdélyben**. Bukarest, 1975.

6. JÓKAI Mór: **Emléksorok. Napló 1848–49-ből**. Budapest, 1980. 71.

7. IMREH István: **Látom az életem nem igen gyönyörű**. Bukarest, 1994.

8. **Corpus Juris Hungarici. 1540–1848. évi erdélyi törvények**. Budapest, 1900. 672.

9. EGYED Ákos: **KOSSUTH Lajos és a székelykérdés**. = *Debreceni Szemle*, 1994/2. 254.

10. Uo.

11. Uo.

12. Okmánytár. I. 175–176.

13. Magyar Országos Levéltár. (A továbbiakban: MOL.) X 5187. *Altorjai APOR levéltár.* 19171. mikrofilmtekercs.

14. EGYED Ákos: I. m. 1978. 33, 56.

15. SÜLI Attila: **A nemzetőrség szervezése 1848 nyarán és őszén**. = *Hadtörténeti Közlemények*. 113. évfolyam, III. szám. 623. (2000. október 20.)

16. EGYED Ákos: I. m. 1978. 85.

17. EGYED Ákos: I. m. 1998. I. 257, 272.

18. EGYED Ákos: I. m. 1978. 37.

19. Okmánytár. I. 140–141.

20. EGYED Ákos: I. m. 1998. I. 93.

21. EGYED Ákos: I. m. 1978. 55.

22. SERES András: **Szemtanúk vallomásai az 1848–49-es szabadságharcról**. Novos Kft. 1992, 7; ill. **Földesurak és szolgálónépeik Székelyföldön 1820-ban**. Sajtó alá rendezte és szerkesztette TAKÁCS Péter. Debrecen, 2003. 120–121.

23. SÜLI Attila: I. m. 621.

24. **Schematismus ... pro anno 1803**. Bp. 117. 126. 368.

25. BENKŐ József: **Transsilvania** I–II. Vindobonae, 1778. I. 109. BENKŐ Józsefnél nincs adat a futásfalvi határőrökre.

26. Kivonatos másolatok Altorja közgyűlési jegyzőkönyvéből, ALTORJAI CSOBOTH Jánosnak CSOBOTH Zita tulajdonában, Budapesten lévő irathagyatékában. Fénymásolatok a szerzőnél.

27. Uo. Ill. MOL. P 970.

28. Kivonatos másolatok Altorja közgyűlési jegyzőkönyvéből, ALTORJAI CSOBOTH Jánosnak CSOBOTH Zita tulajdonában, Budapesten lévő irathagyatékában. Fénymásolatok a szerzőnél.

29. EGYED Ákos: I. m. 1978. 36.

30. APOR Lázár neve előfordul Altorja 1825. január 17-én tartott közgyűlési jegyzőkönyvében is. (Kivonat ALTORJAI CSOBOTH János irathagyatékában, CSOBOTH Zita tulajdonában, Budapesten. Fénymásolat a szerzőnél.)

31. MOL. X 5187. *Altorjai APOR levéltár.* 19171. mikrofilmtekercs.

32. Katonákon az idézett dokumentumokban minden esetben a székely határőrök értendők.

33. Nyilván az 1848. április 25-i uzoni események után és május 2. előtt történtekről van szó.

34. A vitás, korábban a mai Torját alkotó falvak közföldjének számító bálványosi területeket jogtalanul foglalták el a nemesek, elsősorban az APORok.

35. Ez a terület korábban is Al- és Feltorja közföldje volt.

36. EGYED Ákos: I. m. 1978. 40.

37. MOL. P 1874. *Lécfalvi GYÁRFÁS cs. lvt. Házi napló.* 44 V, 47 V.

38. Ez a dűlő az APOR-udvarral szemben, az országút másik oldalán, a Futásfalvára vezető út mellett fekszik.

39. Az eredetiben is használt régies formát megtartottuk.

40. TÖRÖK Mihály kapitány beszámolt az 1802-ben nagy földrengés altorjai következményeiről. (*Magyar Kurir.* 1802/51. Bécs, 1802. december 24.) Nevével 1811 és 1814 között még találkozunk. (Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár – a továbbiakban: SÁL. – *Az altorjai falusbíróság jegyzőkönyve – 1808–1818.* 21 V, 34 V és 44 R.)

41. MOL. X 5187. *Altorjai APOR levéltár.* 19171. mikrofilmtekercs.

42. APOR Rozália 1848. július 11–15-én APOR Lázárnak írt levelében ismét említést tesz Bálványosnak a katonák általi felprédálásáról. (MOL. X 5187. *Altorjai APOR levéltár.* 19171. mikrofilmtekercs.)

43. MOL. X 5187. *Altorjai APOR levéltár.* 19171. mikrofilmtekercs.

44. Heti számadás = úrdolga, robot.

45. Felső-Fehér vármegye főbírója, talán KÁLNOKI Dénes.

46. **Schematismus … pro anno MDCCCXLVIII**. Claudiopoli. 81; **Catalogus venerabilis cleri dioecesis Transylvaniae. MDCCCXLIX**. Csíksomlyó. 23; **Catalogus … pro anno MDCCCLXIV**. Claudiopoli. 14; **Catalogus … pro anno 1866**. Claudiopoli. 15; **Catalogus … pro anno MDCCCLXVII**. Claudiopoli. 30; **Adalékok Háromszék iskolatörténetéhez. CS. BOGÁTS Dénes bejegyzései BERECZ Gyula: Háromszékvármegye népoktatási intézeteinek története – Brassó, 1893 – című könyvébe**. Közzéteszi COROI Artur. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 225. Kolozsvár. 1998. 10; BERECZ Gyula: **Háromszék-vármegye népoktatási intézeteinek története**. Brassó, 1993. 55; SÁVAI János: **A székelyföldi katolikus plébániák levéltára** I–II. Szeged, 1997. 532, 617; CS. BOGÁTS Dénesnek ALTORJAI CSOBOTH Jánoshoz az 1920–1930-as években küldött levelében 1854-ben szerepel altorjai plébánosként (ALTORJAI CSOBOTH János irathagyatéka CSOBOTH Zita tulajdonában, Budapesten. Fénymásolat a szerzőnél.); MOL. R 319. *ALTORJAI CSOBOTH család levéltára.* (1853. Pünkösti hava 25: „MIHÁLCZ plébános"; 1855. Mindszent hava 21. „MIHÁLCZ Plébános"; 1856. március 15. „MIHÁLCZ Parochus"); és az altorjai plébánia irattárának adatai.

47. SÁL. Fond 36 Nr.1171 B XXVII 1/1, 104–105. Évszám nélkül, 1836 után.

48. **Revoluţia de la 1848–1849 din Transilvania**. IV. Bucureşti, 1988. 155. (A következőkben: Revoluţia.)

49. Revoluţia. IV. 190.

50. Uo. 271; és JAKAB Elek: I. m. 1880. 241. KÁLNOKI Dénes (1814–1888) az 1850-es években KARACSI Indár néven regényeket írt, később része volt a Székely Közművelődési és Gazdasági Egylet megszervezésében. (*Független Székelység*, 1925. december 15.) Az enyhülés idején, 1861. április 22-én Háromszék egyik királybírája, 1865. szeptember 28-án főkirálybírája lett. HAMAR Lajos erről így számol be: „A nemzet felszabadulván az idegen és utálatos kormányzási rendszer alól egy kedves embert nyert főkirálybírául." (MOL. P 1874. *Lécfalvi GYÁRFÁS cs. lvt. Házi napló.* 40 R, 44 V.)

51. A bodolai, nyéni és márkosi nemzetőrcsapatról van szó.

52. **Erdély szabadságharca. 1848–49 a hivatalos iratok, levelek és hírlapok tükrében**. Szerkesztette BÖZÖDI György. Kolozsvár. 1945. 80–82. (A továbbiakban: BÖZÖDI, 1945.)

53. Revoluţia. IV. 479–480. GAZDA József a 19. század 40-es éveiben az APORok jószágigazgatója volt, 1824-ben és 1844-ben altorjai egyházközségi vagy világi elöljárói közt találjuk. (MOL. P 1874. *Lécfalvi GYÁRFÁS cs. lvt. Házi napló.* 12 R.; és ALTORJAI CSOBOTH Jánosnak az altorjai községi jegyzőkönyvekből készített kivonata CSOBOTH Zita tulajdonában Budapesten. Fénymásolat a szerzőnél.) Már 1820-ban is Altorján lakott, ahol egy jobbágya 1,5 bécsi mérő nagyságú beltelken lakott, és 0,375 hold szántón gazdálkodott. (**Földesurak és szolgálónépeik Székelyföldön 1820-ban**. 126.)

54. SERES András: I. m. 7.

55. Revoluţia. V. Bucureşti, 1992. 52.

56. EGYED Ákos: I. m. 1978. 46.

57. **A Horea vezette 1784. évi parasztfelkelés a források tükrében**. A bevezető tanulmányt írta és a forrásokat közölte MAGYARI András. Bukarest, 1984. 179.

58. ALTORJAI CSOBOTH Jánosnak az altorjai községi jegyzőkönyvekből készített kivonata CSOBOTH Zita tulajdonában Budapesten. Fénymásolat a szerzőnél.

59. Revoluţia. V. 437. Az országgyűlés 1848. június 2-án mondotta ki, hogy minden székelyföldi lakos lépjen be a nemzetőrseregbe, amelyben minden írás, jegyzőkönyv és parancsszó magyar nyelvű lesz, tisztek pedig csak magyarul tudó személyek lehetnek. (KŐVÁRI László: I. m. 1861. 35–36.)

60. A robot.

61. Nyilván házas zsellért vagy cselédet.

62. Épp el nem szegődött, kóborló zsellér.

63. MOL. X 5187. *Altorjai APOR levéltár.* 19171. mikrofilmtekercs.

64. Ugarló szántásról van szó.

65. Testi fogyatékos: itt talán inkább gyenge.

66. Az igavonó állattal nem rendelkező legszegényebb jobbágyok és zsellérek elnevezése.

67. Fenekedve, fenyegetőzve.

68. Szerződéses – többnyire belső – cselédek.

69. Félszeg = esti fogyatékos: itt talán inkább gyenge. Gyalogszeres = az igavonó állattal nem rendelkező legszegényebb jobbágyok és zsellérek elnevezése. Fenyekedve = fenekedve, fenyegetőzve. Konvenciós cselédek = szerződéses – többnyire belső – cselédek.

70. EGYED Ákos: I. m. 1978. 46.

71. Uo. 66.

72. Okmánytár. I. 232–239.

73. **Gróf BATTHYÁNY Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai**. Kiadta URBÁN Aladár. Bp. 1999. 658. (A továbbiakban: BATTHYÁNY Lajos iratai.) A levélhez a kormányzó a kézdivásárhelyi tanács 1848. május 31-én kelt, hasonló értelmű feliratát csatolta.

74. MOL. X 5187. *Altorjai APOR levéltár.* 19171. mikrofilmtekercs.

75. BATTHYÁNY Lajos iratai. 739.

76. MOL. X 5187. *Altorjai Apor levéltár.* 19171. mikrofilmtekercs.

77. SÜLI Attila: I. m. 621.

78. EGYED Ákos: I. m. 1978. 83–84.

79. SÜLI Attila: I. m. 623.

80. MOL. X 5187. *Altorjai Apor levéltár.* 19171. mikrofilmtekercs.

81. JAKAB Elek: I. m. 1880. 259.

83. BATTHYÁNY Lajos iratai. 1169.

83. CSÁNYI László kormánybiztos iratai – 1848–1849. I–II. Zalaegerszeg, 1998. (A továbbiakban: CSÁNYI László iratai.) I. 355.

84. Uo. 387.

85. BATTHYÁNY Lajos iratai. 1535.

86. KOVACHICH HORVÁTH Ignác: **Töredékek az 1848 és 1849ik székely hadjáratokról**. Közli: DEMETER László. = **Határvidék 1762–1918**. 1. Sepsiszentgyörgy, 2003. 17–18. Gazdasági naplójában Futásfalvi HAMAR Lajos a magyarság ellen felkelt románokat, a hozzájuk csatlakozó szászokat és sorkatonaságot nevezi meg az agyagfalvi székely tábor kiindulása okául. (MOL. P 1874. *Lécfalvi GYÁRFÁS cs. lvt. Házi napló.* 20 R.)

87. SÁL. Az altorjai falusbíróság jegyzőkönyve – 1808–1818. 25 R.

88. KOVACHICH HORVÁTH Ignác: I. m. 13, 31, 47, 50. BERNÁLD Elek még 1865-ben is Altorján lakott. (MOL. P 1874. *Lécfalvi GYÁRFÁS cs. lvt. Házi napló.* 44 R.)

89. EGYED Ákos: I. m. 1998. I. 255; KŐVÁRI László: I. m. 1861. 111.

90. EGYED Ákos: I. m. 1998. I. 254.

91. DEMETER László: **A szabadságharc erdővidéki eseményei**. = **Fejedelmek, forradalmak, vasutak**. Debrecen, 2000. 237.

92. EGYED Ákos: I. m. 1998. I. 267.

93. Uo. 267–269; és KOVACHICH HORVÁTH Ignác: I. m. 29.

94. EGYED Ákos: I. m. 1998. I. 270–271, 273.

95. Uo. 279–280, 284; és KOVACHICH HORVÁTH Ignác: I. m. 31–32, 36.

96. KOVACHICH HORVÁTH Ignác: I. m. 41–44; és EGYED Ákos: I. m. 1998. I. 286–287.

97. BÖZÖDI, 1945. 56.

98. MOL. X 5187. *BENKŐ Dénes levelei.* 19171. mikrofilmtekercs.

99. Uo.

100. MOL. P 1874. *Lécfalvi GYÁRFÁS cs. lvt. Házi napló.* 20 R.; és NAGY Sándor: I. m. 59–61.

101. CSÁNYI László iratai. II. 175.

102. **II. RÁKÓCZI Ferencz erdélyi hadserege**. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi MAGYARI András. Nagyvárad, 1994. 77–78; és **Székely Oklevéltár** (a továbbiakban: SzOkl.) VII. 203–210.

103. CSÁNYI László iratai. II. 220–221.

104. MOL. P 1874. *Lécfalvi GYÁRFÁS cs. lvt.*

105. CSÁNYI László iratai. II. 224.

106. Uo. 251.

107. Uo.

108. Uo. 253.

109. Uo. 257.

110. CSÁNYI László iratai. II. 287–289.

111. GYALOKAI Jenő: I. m. 58.

112. MOL. P 1874. *Lécfalvi GYÁRFÁS cs. lvt. Házi napló.* 20 V.

113. Vágómarhát.

114. Lágerez, táboroz.

115. Harcvonalat.

116. Az országgyűlés 1848-ban a székely székeket járásokra osztott vármegyékké alakította át, mint az 1780-as években – rövid időre – II. József császár.

117. KŐVÁRI László: I. m. 1861. 201–202.

118. MOL. X 5187. *Altorjai APOR levéltár.* 19171. mikrofilmtekercs.

119. MOL. X 5187. *Altorjai APOR levéltár.* 19171. mikrofilmtekercs.

120. EGYED Ákos: I. m. 1978. 83–84.

121. SÜLI Attila: I. m. 613.

122. SÜLI Attila: I. m. 613.

123. EGYED Ákos: I. m. 1978. 163.

124. *PESTY Frigyes helynévgyűjteménye 1864-ből, az Országos SZÉCHÉNYI Könyvtár kézirattárában.* 24. *Háromszék.* FM. 1. 3814/A 73–73a és 74–74a lap. stb. (A továbbiakban: *PESTY helynévgyűjteménye.*)

125. A torjai kénbányászatra és kénbányászati kiváltságokra nézve lásd: **Erdélyi Országgyűlési Emlékek**. Szerkeszti: SZILÁGYI Sándor. II. 207. (A továbbiakban: EOE.); EOE. V. 407; SzOkl II. 166; SzOkl. II. 328; SzOkl. III. 336; SzOkl. VII. 307; **Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria**. 42. 289. (**BÁTHORY Zsigmond idejében való Ország Cathalogusa 1585-ik és több esztendőben**.); SzOkl. Új sorozat. IV. 430–433; 598–601; SzOkl. Új sorozat V. 155–160; MOL. F 1. VII. *Liber Regius Gabrielis BETHLEN.* 82–84; MOL. F 1. XII. *Liber Regius Gabrielis BETHLEN.* 59; MOL. F 1. XVIII. *Liber Regius Georgii RÁKÓCZI* I. 57–58; **Bors István krónikája. = Erdélyország Történetei Tára** I. 1540–1600. Kiadja: KEMÉNY József és NAGYAJTAI KOVÁCS István. Kolozsvár, 1857. 186–187; FÜLEP Katalin: **A feketehalmi oklevél**. = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1982–1983.* 241–296; **BARANYAI DECSI (CZIMOR) János magyar históriája**. Budapest, 1982. 258–261; JAKAB Elek – SZÁDECZKY Lajos: **Udvarhely vármegye története a legrégibb időktől 1849-ig**. Budapest, 1901. 295–296; ORBÁN Balázs: **A Székelyföld leírása...** III. 1869. 80–81; *Pesty helynévgyűjteménye*; BZENTZKY, Rudolphus: *Syllogimena Transylvaniae Ecclesiae.* Coronae, Pridie Kalendas Januarias. Anno Christi 1699. Liber Primum, Prolegomenum Tertium. Pars 22. 16V. Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár. MS 415; KŐVÁRY László: **Erdély földe ritkaságai**. Kolozsvár, 1853. 136–137; MOL. P 5. 1631. július 2; **Altorjai báró APOR Péter Munkái**. Budapest, 1860. 10; **APOR Péter Verses művei és levelei**. II. Budapest, 1903. 279. (A továbbiakban: APOR Művei.); **Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár**. I. Bukarest, 1975. 1113; VI. Bukarest, 1993. 372; BENKŐ Ferentz: **Magyar minerologia**. Kolozsvár, 1786. 106; FRIDVALDSZKY, Joannes: **Mineralogia Magni Principatus Transilvaniae**. Claudiopoli, 1767. 138–139; ACKNER, M. J.: **Mineralogie Siebenbürgens**. Hermannstadt, 1855. 344–345; TELEKI Domokos: **Egynehány hazai utazások le-írása**. Bécs, 1796. 85–89; BENKŐ József: **Transsilvania**. Vindobonae, 1778. Liber III. 85–86; BEUDANT, Francois Sulpice: **Voyage minéralogique et géologique en Hongrie pendant l'année 1818**. Paris, 1822. 310–311. stb.

126. BÖZÖDI György: **Gábor Áron 1848–1849-ben**. = **1848. Arcok, eszmék, tettek**. Bukarest, 1974. 243.

127. CSÁNYI László iratai. II. 207.

128. SZENTKATOLNAI BAKK Endre: **Kézdivásárhely és az ottani JANCSÓ családok története**. Kézdivásárhely, 1896. 331; 336; 380;

129. APOR Művei. II. 59; és *MÁRTON Miklós deák jegyzetfüzete (1702–1734)* az altorjai plébánia irattárában.

130. SZENTKATOLNAI BAKK Endre: I. m. 331; 336; 380.

131. CZETZ János: **BEM erdélyi hadjárata 1848–49-ben**. Pest, 1868. 60.

132. Lásd a 21. és a 101. jegyzetnél.

133. Kolozsváron.

134. CSÁNYI László iratai. II. 302–303.

135. IMREH István: **Székelyek a múló időben**. Bp. 1987. 321.

136. *Feltorjai Jegyzőkönyv 1801–1873.* A *Jegyzőkönyv* szövegét TÜDŐS S. Kinga közzétette 1998-ban, a Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum *Acta (Siculica)* évkönyvében. Ezúton köszönjük meg TÜDŐS S. Kingának a jegyzőkönyv számunkra készített fénymásolatát.

137. CZETZ János: I. m. 60.

138. NAGY Sándor: I. m. 117.

139. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc résztvevőire vonatkozó további adatok. ALTORJAI CSOBOTH János irathagyatékában:

– BENKŐ Dénes (altorjai) honvéd századosként vett részt a szabadságharcban.

– BENKŐ Pál (altorjai) hadmérnök századosként vett részt a szabadságharcban.

– KÓSA István – 1845-től 1876-ig Kézdiszék rendes és tiszteletbeli orvosa – honvéd orvos főhadnagyként vett részt a szabadságharcban. Az 1850-es években Középajtáról Torjára telepedett át, beházasodás útján.

– KOLUMBÁN Károly honvéd hadnagyként vett részt a szabadságharcban, és szintén az 1850-es években telepedett Torjára, beházasodás útján.

– KARATNAI KUN István honvéd hadnagyként vett részt a szabadságharcban.

– PÜNKÖSTI Gergely honvéd századosként vett részt a szabadságharcban, és szintén az 1850-es években telepedett Torjára, beházasodás útján.

– Karatnai RÁTZ Ferencz honvéd főhadnagyként, Felső-Fehér vármegye zászlóstisztjeként és várnagyaként vett részt a szabadságharcban.

– Feltorjai SÓLYOM Sándor huszár őrmesterként vett részt a szabadságharcban.

– Altorjai TÖRÖK József – a szabadságharc előtti időkben székely huszár káplár – honvéd hadnagyként vett részt a szabadságharcban, és később ezen a címen nyugdíjat kapott. Síremléke az altorjai római katolikus temetőben áll. (Talán a többi érintett család idős tagjai is tudják még, hol nyugszanak szabadságharcos eleik.)

140. Itt mondunk köszönetet CSOBOTH Zita egyetemi hallgatónak, aki a szerző rendelkezésére bocsátotta ALTORJAI CSOBOTH János irathagyatékát – amelynek hollétét KERESZTES Imre torjai nyugalmazott igazgató-tanító nyomozta ki, és hozta a szerző tudomására, amiért neki is ezen a helyen mondunk köszönetet –, és engedélyezte fénymásolat készítését annak minden darabjáról.

141. ALTORJAI CSOBOTH Jánosnak az altorjai községi jegyzőkönyvekből készített kivonata CSOBOTH Zita tulajdonában Budapesten. Fénymásolat a szerzőnél.

142. MOL. P 1874. *Lécfalvi GYÁRFÁS cs. lvt. Házi napló.* 12 R, 27 R.

143. ALTORJAI CSOBOTH Jánosnak az altorjai községi jegyzőkönyvekből készített kivonata CSOBOTH Zita tulajdonában Budapesten. Fénymásolat a szerzőnél.

65-144. CSOBOTH János irathagyatéka, CSOBOTH Zita tulajdonában, Budapesten. Fénymásolat a szerzőnél.

145. Uo. Lásd még: MOL. P 1874. *Lécfalvi GYÁRFÁS cs. lvt. Házi napló.* 12 R.

146. ALTORJAI CSOBOTH János feljegyzése és az altorjai községi jegyzőkönyvekből készített kivonata szerint. CSOBOTH Zita tulajdonában, Budapesten. Fénymásolat a szerzőnél. Lásd még: MOL. P 1874. *Lécfalvi GYÁRFÁS cs. lvt. Házi napló.* 12 R.

147. Altorjai CSOBOTH Jánosnak az altorjai községi jegyzőkönyvekből készített kivonata a CSOBOTH Zita tulajdonában Budapesten. Fénymásolat a szerzőnél.

148. Uo.

149. Uo.

150. SÁL. Fond 36 Nr.1171 B XXVII 1/1, 104–105. Évszám nélkül, 1836 után.

151. MOL. P 1874. *Lécfalvi GYÁRFÁS cs. lvt. Házi napló.* 13 R, 19 V. Lásd még: ALTORJAI CSOBOTH Jánosnak az altorjai községi jegyzőkönyvekből készített kivonata CSOBOTH Zita tulajdonában Budapesten. Fénymásolat a szerzőnél.

152. Uo.

153. **Földesurak és szolgálónépeik Székelyföldön 1820-ban**. 126. A biztosok elírták a nevét.

154. Altorjai CSOBOTH Jánosnak az altorjai községi jegyzőkönyvekből készített kivonata CSOBOTH Zita tulajdonában Budapesten. Fénymásolat a szerzőnél.

155. MOL. P 1874. *Lécfalvi GYÁRFÁS cs. lvt. Házi napló.* 12 R.

156. SÁL. Fond 36 Nr.1171 B XXVII 1/1, 104–105. Évszám nélkül, 1836 után.

157. ALTORJAI CSOBOTH Jánosnak az altorjai községi jegyzőkönyvekből készített kivonata CSOBOTH Zita tulajdonában Budapesten. Fénymásolat a szerzőnél.

158. Uo.

159. SÁL. *Az altorjai falusbíróság jegyzőkönyve – 1808–1818.* 26 V.

160. Uo. 51 V; 73 R; 75 V.

161. **Háromszék parasztvallomásai 1820-ból**. Debrecen, 2002. 156.

162. SÁL. *Az altorjai falusbíróság jegyzőkönyve – 1808–1818.* 79 R.

163. ALTORJAI CSOBOTH Jánosnak az altorjai községi jegyzőkönyvekből készített kivonata CSOBOTH Zita tulajdonában Budapesten. Fénymásolat a szerzőnél.

164. SÁL. *Az altorjai falusbíróság jegyzőkönyve – 1808–1818.* 19 R.

165. ALTORJAI CSOBOTH Jánosnak az altorjai községi jegyzőkönyvekből készített kivonata CSOBOTH Zita tulajdonában Budapesten. Fénymásolat a szerzőnél.

166. Uo.

167. EGYED Ákos: I. m. 1981. 138. Örökváltságul 500 forintot fizetett.

168. MOL. P 1874. *Lécfalvi GYÁRFÁS cs. lvt. Adnotationes quaedam ad rem Oeconomicam pertinentem Anno 1814 inchoatae, et continuatae per Ludovicum Hamar futásfalviensem.* 27 V, 124 R. (A továbbiakban: MOL. P 1874. Lécfalvi GYÁRFÁS cs. lvt. Adnotationes.) Az eset nem egyedi: 1815. június 4-én ZÖLDE József adta magát jobbágyul HAMAR Lajos keze alá, 1824-re pedig a peselneki LEMHÉNYI Lukátsot, POTSA Ferencz úr colonussát, azaz telkes jobbágyát fogadta meg béresének HAMAR Lajos. (MOL. P 1874. Lécfalvi GYÁRFÁS cs. lvt. Adnotationes. 1 R, 2 V.)

169. EGYED Ákos: I. m. 1981. 138. Örökváltságul 440 forintot fizetett.

170. ALTORJAI CSOBOTH Jánosnak az altorjai községi jegyzőkönyvekből készített kivonata CSOBOTH Zita tulajdonában Budapesten. Fénymásolat a szerzőnél.

171. EGYED Ákos: I. m. 1981. 138. Id. DÁVID Mihály 348 forint örökváltságot fizetett és átengedett az APOR családnak egy 6 vékás szántót 81 forint 21 krajcár értékben, Ifj. DÁVID Mihály 389 forintot fizetett örökváltságul és átengedett az APOR családnak egy 5 vékás szántót 51 forint értékben.

172. SÁL. *Az altorjai falusbíróság jegyzőkönyve – 1808–1818.* 51 R.

173. *Háromszék parasztvallomásai 1820-ból.* Debrecen, 2002. 156.

174. ALTORJAI CSOBOTH Jánosnak az altorjai községi jegyzőkönyvekből készített kivonata CSOBOTH Zita tulajdonában Budapesten. Fénymásolat a szerzőnél.

175. A kérdést csak további kutatások dönthetik el.

176. CSEREY Zoltán: **Kézdivásárhely a határőrség korában (1764–1848) = Emlékkönyv – Kézdivásárhely 1997**. Sepsiszentgyörgy, 1997. 43.

177. IMREH István: I. m. 1987. 287.

178. Porkoláb, foglár, börtönfelügyelő, esetünkben talán katonai csendőrféle is.

179. ALTORJAI CSOBOTH János nem hagyott hátra feltorjai egyházi iratokból készített kivonatokat, de nincs kizárva, hogy a közülük az 1916-

os román invázió során részben elpusztultak között az 1848–1849-es időszakra vonatkozóak is voltak.

180. „1840. május 3. Haszonbéri szerződés Kézdivásárhely város és a karatnai, alsó- és felsővoláli birtokosok között a Torja–Kászon közén lévő ugarhatár legelletetés céljából való haszonbérbe vétele iránt. – A város ily természetű legeltetése a karatnaiak, al- és felvoláliak könyveinek bizonysága szerint huzamos időn át gyakoroltatott." (ALTORJAI CSOBOTH János irathagyatéka CSOBOTH Zita tulajdonában, Budapesten. Fénymásolat a szerzőnél.)

181. Az 1826-ban született és szintén a kézdivásárhelyi katonai intézetben tanult CSOBOT Ferenc bátyja, CSOBOT József keze alatt szolgált a székely huszárezredben, de 1846-ban meggyilkolták a dálnoki határon. (Uo.)

182. A napóleoni háborúkban harcoló al- és feltorjai határőrök ruházatának és felszerelésének költségeit abból az összegből fedezték, amelyet a két falu egyik közös erdeje faanyagának értékesítése révén teremtettek elő. Az azóta is legelőként használt területet 1864-ben még Franciavágás néven ismerték, de ez a helynév ma már nem él. (PESTY helynévgyűjteménye.)

183. Kivonatok Altorja közgyűlési jegyzőkönyveiből. ALTORJAI CSOBOTH János irathagyatéka CSOBOTH Zita tulajdonában, Budapesten. Fénymásolat a szerzőnél.

184. ALTORJAI CSOBOTH János irathagyatéka CSOBOTH Zita tulajdonában, Budapesten. Fénymásolat a szerzőnél.

185. MOL. R 319. (*ALTORJAI CSOBOTH család levéltára.*)

186. ALTORJAI CSOBOTH János irathagyatéka CSOBOTH Zita tulajdonában, Budapesten. Fénymásolat a szerzőnél.

187. Uo.

188. Uo.; és MOL. P 1874. *Lécfalvi GYÁRFÁS cs. lvt. Házi napló.* 1857. december. 34 V; 1858. november 15. 35 V. Ő is aláírta 1864. október 3-án az altorjai helynevekről készített jelenést. (PESTY helynévgyűjteménye.)

189. ALTORJAI CSOBOTH János irathagyatéka CSOBOTH Zita tulajdonában, Budapesten. Fénymásolat a szerzőnél.

190. Burkus (< Brandenburgus) = Porosz.

191. EGYED Ákos: I. m. 1998. I. 265.

192. NAGY Sándor: I. m. 99. APOR Józsefet, ha a radikális forradalmi változások hívének nem is, de a nemzeti függetlenség elszánt hívének tarthatták a császári hatóságok: 1854-ben, a MACH-féle szervezkedésben való részvétel gyanújával ugyanis letartóztatták. Bizonyítékok híján azonban hamarosan kénytelenek voltak szabadon bocsátani őt gyulafehérvári fogságából. (ENDES Miklós: **Csík-, Gyergyó-, Kászonszékek földjének és népének története 1918-ig**. Budapest, 1938. 322.) APOR József feltehetően kapcsolatban állt a kézdivásárhelyi TÖRÖK Józseffel, TÖRÖK István fiával, akinek testvérét, a marosvásárhelyi professzort ugyanezen ügy kapcsán ki is végezték. A TÖRÖK és az APOR családnak is volt birtoka Futásfalván. (MOL. P 1874. *Lécfalvi GYÁRFÁS cs. lvt. Házi napló.* 12 R.)

193. IMREH István: **A törvényhozó székely falu**. Bukarest, 1983. 74.

194. EGYED Ákos: I. m. 1978. 83.

195. SERES András: I. m. 7; és EGYED Ákos: I. m. 1978. 83. 87. EGYED Ákos: I. m. 1978. 83–84.

196. ALBERT Ernő: **Eltiport szabadság (Jöttek az oroszok – 1849)**. Sepsiszentgyörgy, 1999. 166.

197. SÁL. *Az 1747-es altorjai falutörvény.*

198. Lásd a 34. jegyzetet.

199. „Ezen Levelek meg olvastatván haszon vehetetleneknek találtatak" (SÁL. *Az altorjai falusbíróság üléseinek jegyzőkönyve – 1808–1818.* 60 R.

200. Az épület kivitelezése többnyire helybeli kőművesek, ácsok és asztalosok műve, mások közmunkában dolgoztak az építkezésen. Az építkezésen annak idején résztvevő, nemrégiben elhunyt LUKÁCS György altorjai lakos szíves szóbeli közlése.

201. A falutörvényben és a jegyzőkönyvben hazajáró, tehén-, meddő és sertéscsordáról, továbbá juhseregről van szó, a lovakat a „meddű csordába" adták tulajdonosaik. Ez vagy tehéncsorda, vagy juhsereg lehetett.

202. IMREH István professzor úr 2003. január 31-én hunyt el, Kolozsváron.

203. Al- és Feltorja, Futásfalva, Karatna, Al- és Felvolál negyvennyolcasai egy részének a neve ZÁGONI Jenő, a Székely Nemzeti Múzeum egykori könyvtárosa szóbeli közlése alapján már megjelent írásban. (SERES András: I. m. 57, 61.)

204. Elsősorban ÁBRAHÁM Árpád (1915–1958) altorjai plébános említendő, akit 1957-ben a temesvári hadbíróság 1956-ban elkövetett állam- és rendszerellenes szervezkedés vezetésével vádolt meg. ÁBRAHÁM Árpádot 1858. október 11-én Jilaván kivégezték. Az állítólagos szervezkedés többi altorjai résztvevője – az 1956-os magyar forradalmárokkal rokonszenvezők egy értelmiségiekből és gazdálkodókból álló altorjai csoportja – súlyos börtönbüntetést szenvedett. (A plébánia irattárában fellelhető adatok, a kor- és sorstársak visszaemlékezései szerint. Lásd még: **Krisztus Világossága. Katolikus családok kalendáriuma 2001**. Csíksomlyó, 2000. 61, 98.)

205. Az 1868-as népiskolai törvény nyomán Altorja felszegi részén létesített községi iskola az 1990-es évek végén vette fel egykori növendéke, KICSI Antal irodalomtörténész, az irodalomtudományok doktora, műfordító, kritikus, főiskolai lektor, tankönyvíró és szerkesztő nevét. A névadó 1936. augusztus 24-én született, Feltorján és 1980. október 27-én hunyt el, Székelyudvarhelyen. Életének, pályafutásának és munkásságának rövid összefoglalását lásd: **Romániai Magyar Irodalmi Lexikon** 3. Bukarest, 1994. 15–16.

206. A hősök és áldozatok nevét zömében KERESZTES Imre gyergyószárhegyi származású torjai nyugalmazott igazgató-tanító úr és KEREKES Tibor jegyző úr kutatta fel.

207. Az alsócsernátoni SZÉKELY Géza grafikusművész (1991-ig torjai rajztanár) által alapított egyesület elnöke akkor BOKOR Béla alpolgármester úr volt.

208. Az emlékmű felállításának költségeihez tetemesen járult hozzá a feltorjai VOJNA Zoltán és családja.

(A családnevek majuszkulás kiemelését, beleértve az idézeteket, kötetszerkesztési szempontok indokolták. **Szerk. megj.**)

Gărzile naţionale din Turia de la 1848–1849

(Rezumat)

Pornind de la datele cuprinse într-o copie făcută de primul monograf al comunei Turia de azi (Altorja, Feltorja, Karatna, Alvolál, Felvolál şi Futásfalva), János ALTORJAI CSOBOTH, precum şi pe baza datelor furnizate de literatura de specialitate şi diferite izvoare, autorul lucrării a sintetizat cunoştinţele de azi despre gărzile naţionale organizate în anii 1848–1849 în localităţile enumerate. Soarta monografiei lui János A. CSOBOTH nu se cunoaşte, dar autorul lucrării a încercat să dovedească autenticitatea originalului copiei şi să elucideze în ce împrejurări s-a făcut copia.

The National Guard in Torja in 1848–1849

(Abstract)

Being prompted by the data of a copy made by the first monographer of today's Turia (Turia de Jos, Turia de Sus, Karatna, Alvolál, Felvolál, Alungeni) János ALTORJAI CSOBOTH, as well as by the data found in technical literature and different sources, the author of the paper summarizes everything that can be known about the national guards organized in 1848–1849 in the localities mentioned above. The author has tried to clear up whether the document copied by János ALTORJAI CSOBOTH is authentic which were the circumstances the copier came across with. (János ALTORJAI CSOBOTH's monograph did not survive or it is hidden in an unknown place.)

CSEREY Zoltán

Háromszék gazdasági fejlődése a 19. század második felében és a 20. század első éveiben

(Kivonat)
A dolgozat röviden összegezi Háromszék gazdaságfejlesztési eredményeit az 1848–49 utáni fél évszázadban. A legjelentősebb kincs, az erdővagyon hasznosítására előbb üveghuták létesültek, majd gömbfát termeltek ki és fűrészárut állítottak elő több helyen. Az altalajkincsekben viszonylag szerény vidéken elsősorban szénkitermelésre, Barót környékén kerül sor, az 1870-es évektől. A mai értelemben vett gyáripar Sepsiszentgyörgyön valósul meg először (Első Székely Szövőgyár, Dohánygyár). Az ásványvizek és mofetták gyógyfürdőhálózat kiépülését tették lehetővé (főleg Előpatak, Kovászna fürdőélete jelentős).

1.

A gazdasági, társadalmi elmaradottság és a tőkehiány miatt a gyáripar nehezen tudott meghonosodni Háromszéken. A népi és kézműipart azonban igen elterjedt foglalkozásként űzték faluhelyen és városon egyaránt. Kézdivásárhely jelentős céhes kisipari központnak számított, itt a kereskedelem is fejlett volt. Az első céhek a 16. század végén és a 17. század derekán alakultak, és ezek elsősorban a bőr megmunkálásával foglalkoztak. Háromszék ipartörténeti krónikájában az úttörő szerep az üveggyártásnak jutott.[1]

A zalánpataki és bükszádi üvegcsűr tipikusan feudális jellegű földbirtokosi kezdeményezésként született.[2] Létesítésüknek elsőrendű célja a felhasználatlanul fekvő, másként nem értékesíthető hatalmas erdőségek fatartalékának hasznosítása volt. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a KÁLNOKI, MIKÓ, illetve a MIKES családokat elsősorban nem a termelés után befolyó haszon érdekelte, hanem a létesítmények bérbeadásából származó kisebb, de biztosabb jövedelem. Hasonló helyzettel találkozunk a zágonbárkányi üvegcsűr esetében is, ahol a tulajdonos, BARTHA Károly is a kényelmesebb bérbeadás lehetőségét választotta. Amíg azonban az előbb említett huták üzemeltetéséhez szükséges famennyiség a tulajdonosok erdejéből került ki, addig a zágoni üvegcsűr tulajdonosa a falu közerdejéből vásárolta meg a szükséges famennyiséget.[3] Az üveggyártással párhuzamosan a huták a közelében a hamuzsírfőzés is meghonosodott.

A háromszéki üvegipari létesítmények közül a leghosszabb ideig működő és méreteiben is legnagyobb a bükszádi volt. Érdekes módon, majdnem mindenütt, ahol említik, úgy került szóba, mint a MIKES család tulajdona, noha a huta mint MIKÓ alapítvány indult, és a 19. század közepén (1847), házassági hozományként került a MIKESek tulajdonába.[4] A gyár tevékenysége a század végéig zökkenőmentesen folyt, leszámítva az 1885-ös nagy tűzvészt, amikor épületei megsemmisültek. 1898. október 15-én az üvegcsűr ideiglenesen beszüntette termelését. Az idegen földről hozott nyersanyagok okozta költségek, az osztrák és cseh üvegipar konkurrenciája, a külföldi piacok elsekélyesedése járult hozzá a gyár csődbejutásához.[5] Az ipartelep működésének utolsó felvirágzása 1907 és 1914 közé esik.[6]

A gyár készítményei a mindenkori igények kielégítésére törekedtek. A múlt század közepe táján főleg metszett poharakat, üvegkancsókat, likőrös készleteket, palackokat készítettek, egyszerű sima üveget, de igényesen metszett és festett tárgyak formájában is. A század végére az ásványvízfogyasztás megnövekedésével a forgalmazó cégek részéről egyre nagyobb érdeklődés mutatkozik az ásványvizes palackok iránt. A bükszádi üveggyárnak sikerült jórészt kiszorítani a piacról a Csehországból importált üveget. A sikerhez nagymértékben hozzájárult ALBERTINI Géza művezető ügyködése a közeleső nyersanyagforrások felkutatásában. Addig a kvarcot jórészt Csíkból, kisebb mértékben Csehországból hozták. A palackok gyártásához azonban

* *Acta (Siculica)* 2006/2, T3, Sf. Gheorghe, Sporturilor 8A, RO-520085
** Székely Nemzeti Múzeum, Sf. Gheorghe, KÓS Károly 10, RO-520055

megfelelő volt a közeli Zsombor patak melletti terasz andezites homokja is.

Ugyanebből a nyersanyagból készültek gyógyszertári palackok és romániai megrendelésre sörösüvegek is. A 19. század végén és a 20. század elején a felsorolt tárgyak mellett háztartási célokra készítettek uborkás, pálinkás, literes és decis üvegeket, vizes, boros és pálinkás poharakat, asztali és ivókészleteket, talpas poharakat, virágvázákat stb. A gyár alkalmazottainak száma 60–80 között váltakozott, termelése pedig a múlt század végén elérte a 100 000 forint értéket.[7]

1847-ben Zágon határában BARTHA Károly földbirtokos a Bárkány nevezetű kaszálóján üvegcsűr építéséhez kezdett. A zágoni faluközösség 1848-ban már 400 forint bükkerdőt jelölt ki az üvegcsűr számára. Mint ahogy már szokássá vált az ilyen létesítmények esetében, a huta irányítása FILTS József bérlő kezébe került. Az üvegcsűr körüli munkák: bükkfa kitermelése és elszállítása, valamint a hamuzsír főzése komoly megélhetési lehetőséget jelentett a zágoniak számára. A kezdeti sikerek és jó piaci lehetőségek ellenére a Romániával való vámháború 1886-ban csődbe sodorta a vállalkozást. Hasonló története lehetett a környékbeli rövid életű – krasznai, veresvízi, scrădoasai (bodzafordulói) – hutáknak is, melyek a század végére mind beszüntették a termelést.[8]

2.

A szénbányászat a kapitalizmus és iparosodás általános törvényszerűségeinek megfelelően Erdély-szerte virágzásnak indult a 19. század második felében, és ez vonatkozott Háromszék vármegyére is, noha az erdővidéki lignit nem tartozott a jó minőségű szénféleségek kategóriájába. A birtokos osztály ennek ellenére kecsegtető lehetőséget lát az itteni szén kitermelésére. A *Brassói bánya és kohó-egylet* már 1855–1872-ben hasznosította a baróti szenet, évi 1000-1200 tonnát szállítva a szomszédos erdőfülei vasgyárnak. A Keleti Vasút megépülését követően a marosvásárhelyi Erdélyi Kereskedelmi és Hitelbanknál részvényes nagybirtokosok szorgalmazták a nagyobb arányú rendszeres művelést. Ennek eredményeként 1874-ben Köpecen kezdődött kitermelés. A bank a következő évben félmilliós alaptőkével megalakította a *későbbi Erdővidéki Bányaegylet Részvénytársaság*ot. Ez a vállalkozás tartotta fenn mindvégig a Székelyföld egyetlen számottevő bányáját. 1877-ben már több, mint 18 000 tonna szenet, 1890 után átlag évi 44 000 tonnát, 1904-től évi 50 000 tonnán felül termeltek. Eleinte Romániába is szállítottak, mert a fában gazdag, de iparban szegény székely vidéken nem volt könnyű a lignitet eladni. Sikerült azonban elérni, hogy a termelés felét a Magyar Állami Vasutak vegyék át. A bányatelepnek saját kisvasútja volt (1874, Háromszék első vasúti pályája), már az 1880-as évektől telefon működött, 1913-ban pedig kötélpályát helyeztek üzembe.[9]

A brassói és környékbeli ipari vállalatok: a botfalusi cukorgyár, a zernyesti papírgyár, a brassói vegyi üzem és mások jórészt a köpeci szenet használták energiaforrásként. Három megyéből (Háromszék, Udvarhely és Csík) gravitál ide a mezőgazdasági munkaerő-fölösleg.

A szénbányászatnál kisebb méretű, de mindenképpen ipari tevékenységként tudható be az erdővidéki vasérckitermelés és -feldolgozás. Erdőfüle és a Magyarhermányhoz tartozó Bodvaj Erdővidéknek ekkor Udvarhely megyei, északi területére esik ugyan, de túl mai, Kovászna megyei hovatartozásukon az akkori gazdasági betagolódásuk is indokolja, hogy a Háromszék megyei iparfejlődésnél tárgyaljuk őket.

A bodvaji vashámor a 19. század közepén már komoly múltra nézett vissza. Alapítója ZAKARIÁS Antal örmény kereskedő, aki a csíkszentdomokosi rézbányának is társtulajdonosa. Az ipartelep 1828-ban veszi kezdetét, 1831-ben helyezték üzembe a vasolvasztót. A vállalkozás többféle nehézséggel találta szembe magát, a legnagyobb gondot a szakképzett munkerő elégtelensége jelentette, később a hasonló profilú fülei vasfeldolgozó konkurrenciája. Az 1850–60-as évek a gyártelep virágzó korszakának tekinthetők. 1857-ben a *Kolozsvári Közlöny* számol be az itt folyó munkáról. Bodvajt figyelemreméltó gyárként jellemzi, melynek lakótelepén több, mint 100 ember él. Kiemeli az öntöttvas tárgyak, főleg az edények jó minőségét. A mezőgazdasági szerszámok mellett a háztartásban használt

tárgyak, mint vízforraló kazánok, melegítő- és főzőkályhák gyártása kerül előtérbe. Bodvaj 1880 körüli évben 4050 q vasércet, 743 q nyersvasat, 602 q öntvényt, 447 q kovácsolt vasat állított elő, 26 telepi lakosából 20 volt a férfi munkás, de a 4 gyereknek elemi iskolája volt itt és katolikus templom is (kápolna). Ezután fokozatosan csökkent, illetve más források szerint meg-megszakadt a termelés (az 1880-asok elején a brassói iparkama úgy tudja, hogy a fülei és bodvaji vasművek ekkor már több éve szünetelnek), de beszüntetésére csak 1914-ben került sor.

Az erdőfülei kohó és öntöde 1842-ben létesült. RAUBER Nándor saját birtokán építtette fel a vasolvasztót, mely később a BODA család tulajdonába került. 1856-ban a brassai *Bányász és Kohászati Részvénytársaság* vásárolta meg az üzemet. A vasércet Száldobosról, Kisbaconból és a rákosi szorosból szállították, a szenet pedig Barótról. Termékei nagyrészt megegyeztek a Bodvajon gyártottakkal. 1881-ben Erdőfüle 28 800 métermázsa vasércet, 1880 q nyersvasat, 6000 q öntvényt, 2570 q kovács- és szerárut állított elő, és 352-en éltek a telepen, ebből 122 férfi munkása volt.

Egy harmadik erdővidéki termelőegység az ugyancsak ZAKARIÁS Antal beindította kisebb, nagybaconi, ún. „alsó hámor", ez 1879-ben már a brassói Karl JEKELIUSé. A „Karlshütte" 2 verőgéppel, 8 munkással Romániába is termel ekkor, és egyike a két iparkamarai nyilvántartású „szerpörölyműnek" egész Délkelet-Erdélyben.

Az erdővidékieken kívül vasöntöde a NAGY Ezékiel-féle kovásznai volt, de ez 1861-es leírása szerint csak kis műhely, 1881-ben pedig már nem működött.[10]

3.

Az erdőalji falvakban a fakitermelés, deszkavágás és fuvarozás jelentette a családok legfőbb jövedelmét. A Kovászna, Papolc, Zágon feletti hatalmas fenyőerdők iparszerű kitermelését a múlt század 80-as éveinek végén HORN Dávid budapesti vállalkozó kezdte el Kommandón.

Háromszék vármegyében a vasút megjelenéséig az erdőhasználat csak hagyományos keretek közötti kisipari mesterségként volt ismeretes. Amikor 1873-ban Brassót elérte a vasút, soha nem látott mozgás kezdődött a vasutak tervezése és építése terén. A vasútépítés nagy talpfa- és építőfaigényével húzóerőt gyakorolt a fakitermelésre és feldolgozásra. 1888-ban megalakult Magyarország történetének egyik legnagyobb fakitermelést, feldolgozást és szállítást folytató vállalata, az Erdélyi Erdőipari Részvénytársaság. Ezzel egyidejűleg HORN Dávid és a MÓRPURGÓ cég tette az első kísérletet egy ipari méretű vállalat létesítésére. A cég ZATHURECKY Gyulától és társaitól olcsó áron megvásárolták 25 évig terjedően a Papolc község határában lévő mintegy 15 000 katasztrális hold kiterjedésű erdőségek fáját. A Bászka-patak völgyében 1888-ban az alapító HORN Dávid nekifogott a gyulafalvi fűrésztelep kialakításának. Még ugyanaz év októberében üzembe helyezte az első hat keretes – József nevű – gőzfűrészt, megvetve ezzel alapját a virágzó háromszéki faipari vállalatoknak. Az ipartelep megtervezésével és felépítésével egyidejűleg 1888-ban már villanyfényt használnak a világításra, elsőként a technikának e csodáját Erdély délkeleti térségében. Az ipari létesítmény kialakításával párhuzamosan kocsiutat építenek Papolc és a fakitermelés között, 22 km-es szakaszon, 1889 telén pedig sor került a telep ünnepélyes felavatására. A városias jellegű gyártelep legfontosabb termékei: fenyődeszka, padló, léc, oszlopok és kertfák, seprűnyelek, zsindelyek, vasúti talpfák, cserzőkéreg. A fűrészárut gőzfűrészen, a zsindelyt hasítással, a cserzőkérget őrlés útján állították elő. A fűrészárut a belföldi piacon kívül Franciaországba, Olaszországba, Bulgáriába, Romániába, Törökországba, sőt még ázsiai országokba is szállították. A fűrésztelepen a munka megszakítás nélkül éjjel-nappal folyt. Az állandó alkalmazottak számára egyszobakonyháskamrás-lakásokat építettek. 1889 őszén megkezdte működését az APOR Gábor alispánról elnevezett Gábor-fűrész a Gyulafalva szomszédságában lévő Kommandón. Műszaki felszereltsége, termelési jellege hasonló volt a József-fűrészéhez. Kommandó, ipari jellegű település lévén, városias kinézésű volt. Ezt a benyomást a munkáslakások, igazga-

tósági épületek, iskola, vendéglő, kereskedések kölcsönözték a telepnek. 1898-ban, az ország egyik legszebb és legnagyobb gőzfűrészgyáraként az Országos Erdészeti Egyesület tagjait látta vendégül. 1899-ben a gyártelep összes felszerelésével, melléképületével és lakóházainak egy részével tűzvész áldozata lett. 1905-ben újabb tűzeset tett kárt, ezúttal a munkásszállásokban.

A század végén még két vágteret és fűrésztelepet helyeztek üzembe: Góri és Musai néven. A jól megszervezett és nagyipari méreteket öltő erdőkitermelés iparvasutat igényelt a szállítás felgyorsítása érdekében. A *Gyulafalvi iparvasút*, ahogy akkor nevezték, a történelmi Magyarország legfontosabb erdei iparvasútjának számított. Az építkezés már 1890-ben elkezdődött, 1892-ben a munkálatok befejeződtek, a mellékleágazások a kovásznai Térrét–Gyulafalva fővonalhoz csatlakoztak, megépítésük a múlt század végéig tartott, sőt bizonyos szakaszoknál a forgalomba helyezés átnyúlt századunk elejére is. A kezdetben 3, később 4 szakaszra osztott erdei vasúton 6 mozdony végezte a vontatást. Az iparvasút tulajdonképpen 3 rendszer kombinációja: lóvonaté, siklóé és gőzmozdonyé. A nagy szintkülönbség miatt egy gravitációs erővel működő különleges siklót létesítettek. A bécsi Theodor OBACH cégtől származó berendezés négy fő részből: a siklópályából, a felső végponton elhelyezett, kötéldobokat és fékkorongokat magába foglaló gépezetből, a siklókötélből és két állványkocsiból állt. Ezek közül az egyikre tolták lent az üres, a másikra pedig fent a tele kocsit, és utóbbi adta tömegével az üres kocsi felhúzásához szükséges erőt. Az 1258 m hosszúságú siklón naponta 50-55 vasúti kocsit eresztettek le. A siklópálya felső állomása után kezdődött a tulajdonképpeni iparvasút. Az építést és a fenntartást egyaránt nehezítette a málló, csúszós, süppedékes talaj. Gyakran volt szükség utánkavicsozásra. A Térréttől a József-fűrészig terjedő 20 km-es szakaszon például 178 átereszt és kisebb-nagyobb áthidalást kellett építeni, sőt, nagyobb hidak építésére is szükség volt.

Amint elkészült a Brassó–Kézdivásárhely helyi érdekű vasútvonal (1891), az iparvasutat meghosszabbították a kovásznai állomásig. Kovásznán az ipari fakitermelés korai szakaszában jelentősebb fafeldolgozó üzemet nem építettek, mert ennél fontosabb lett a vállalkozás szempontjából a kis és nagy állomás közötti területen létesített kész- és félkészáru-lerakat, míg a leszállított deszkát és más fűrészárut a deszkaplaccon rakták át a vasúti vagonokba.[11]

4.

1897-ben a GROEDEL-testvérek kezébe került az Erdélyi Erdőipari Részvénytársaság. A háromszéki kilenc fakitermelő és szállítócég közül ez maradt a legnagyobb és legerősebb, de továbbiak is megjelentek.

Papolcon 1898-ban létrejött egy megegyezés, amelynek értelmében DIÓSI Lajos nagyváradi fakereskedő kötelezte magát, hogy a neki átengedett 4000 holdnyi fenyveserdő kereskedelmileg feldolgozandó faanyagát csak a papolci fuvarosokkal szállíttatja le (tengelyen) a legközelebbi vasútállomásra, és a községben gyárat épít, így a lakosságnak 15 évig napszám és fuvardíj által megélhetést biztosít. Papolc a fűrészáruk és a deszkavágás paradicsomának számított, mert a kommandói és az itteni vállalkozás mellé 1903-ban egy újabb csatlakozott, a BAJKÓ Ferenc telkén létesült *HEKSCH és METTNER* fakereskedő cég, amely 2 gőzfűrész felállításával 20–30 személynek biztosított munkát, nem beszélve arról az 50–80 fuvarosról, akik a nyersanyagot szállították a fűrészhez, és onnan a deszkát tovább.[12]

A múlt század 80-as éveinek a végével Zágon határában a 2600 katasztrális hold erdőt bérlő SCHMIDT–UNGAR cég a vágástól a gőzfűrészig úsztató-csatornát létesített, de már saját vasutat nem épített, hanem a kovásznai vasúti állomásig az Erdélyi Erdőipari Részvénytársaságtól bérszállítást vett igénybe. A 20. század első éveiben a nagyváradi illetőségű *DIÓSI Ignác és fia Lajos* nevű cég nagykapacitású fűrésztelepet épített ki Zágon határában, amely villanyvilágításra és éjszakai üzemeltetésre is berendezkedett. A vállalkozók 1905-ben elhatározták, hogy a szállítás korszerűbbé tétele értékében az erdőkitermeléstől Zágon községén át a háromszéki vasút barátosi állomásáig teher- és személyszállítás-

ra alkalmas 17 km hosszúságú keskenyvágányú vasutat építenek, melyet egy év múlva üzembe is helyeztek.[13]

A múlt század végén, a gróf MIKES család nagykiterjedésű erdőségeinek kitermelése érdekében erdei iparvállalat létesült. A Gelence és Zabola határán lévő fűrésztelep a *Gróf MIKES Ármin-féle erdőipari és gőzfűrészgyár Gelencén* néven alakult. Már 1885 előtt megindult az erdei iparszervező munka, melyben kulcsszerepe volt a szállításnak. A kötélpályás, a vízi, illetve az úszócsatornás mellett a vasúti szállítás megteremtése is foglalkoztatta a tulajdonost. 1895-re a vágások és fűrésztelepek közötti szállításban a lovaskocsik alkották az első, a zernyei csúszda a második, a vízi csatorna pedig a harmadik láncszemet, amely a Gelence-pataki duzzasztó vizével működött. 1903-ban a Putna-patak melletti kitermeléstől a fűrésztelepig egy 10 km hosszúságú sodronypálya megépítését tervezték, melynek évi szállítóképességét 150 000 m^3 gömbfára irányozták elő. A nagyszabású építkezés 1904-ben készült el. Ugyanakkor a szállítás könnyebbé és gyorsabbá tétele érdekében már 1903-ban a gelencei üzemtől a Brassó–Háromszék vasútvonallal való találkozásig kb. 17 km hosszúságú erdei iparvasút építésének gondolata vetődött fel. 1905-ben elkészült az igen költséges és nehezen kivitelezhető munkálat. Időközben megvalósult a *Gróf MIKES Zabolai Erdőgazdasága és Fűrésztelepei Részvénytársaság* nevet felvevő vállalat számára megépült az a vasútvonal is, amelynek beletorkollása a Brassó–Kézdivásárhely útvonalba a *Zabola fűrésztelepi állomás* nevet kapta. Az üzem egyik fontos termelési tevékenysége a gyufaszálgyártás volt, amely a zernyei fűrésztelepen valósult meg.

A gelence–zabolai erdőipari vállalkozás nemcsak úttörő volta és rangos műszaki színvonala miatt méltó a figyelemre, hanem azért is, mert az alapító gróf MIKES Benedekné, később pedig fia, MIKES Ármin figyelmet fordított a folyamatos fejlesztésen túl a társadalmi háttér biztosítására is. Többek között az alkalmazottak számára megfelelő lakásokat építtetett, a gyermekeknek pedig a zernyei fűrésztelepen kéttanerős iskolát nyitott. Itt jegyezzük meg, hogy Gelencének erdőségein kívül altalaja is kincset rejtett. A kezdetben BENKŐ Pál és BENKŐ Gyula tulajdonában lévő kőolajforrásokat 1888-ban átvette STERNBERG Frigyes és társai cég, amely nekifogott a szakszerű kitermelésnek.[14]

A nagyobb jelentőségű erdőkitermelő vállalkozások mellett kisebb gőzfűrészek is működtek Háromszéken. Ilyen volt az *UGRON János és fia* cég Kovásznán, ahol ezenkívül még 1894-ben DIÓSI Ignác és fia, Lajos, alapított vállalkozást, valamint az *Első Székely Ipartársaság* alakult meg. FARKAS Márton gőzfűrész-telepe Bükszádon üzemelt a múlt század utolsó évtizedében.[15]

5.

Háromszék altalajának legértékesebb kincsei a változatos vegyi összetételű és nagy gyakoriságú ásványvízforrások, valamint az ezekkel összefüggésben jelentkező széndioxidos gázfeltörések, amelyek a vidék utóvulkanikus működésének eredményei. Elődeink felismerték ezt a rendkívüli természeti adottságot, és a múlt század végén európai szintű gyógyüdülő-hálózatot építettek ki, ahol az igényes gyógykezelés mellett a kulturált szórakozás lehetőségét is megteremtették. Ezen a téren kiemelkedik a sorból Előpatak gyógyfürdő, amely a múlt század végén nagyszabású átépítési és felújítási munkálatok eredményeként Erdély egyik legszebb, legvonzóbb fürdőhelyévé vált. A gombamódra megszaporodott impozáns villák összesen 600 szobával álltak a közönség rendelkezésére. A fürdővendégek számát évente 1500-ra becsülték, emellett azonban kétszer annyi kiránduló kereste fel Előpatakot. Az ide érkezők majdnem fele külföldi illetőségű volt, elsősorban Romániából, Bulgáriából és Szerbiából jöttek. Az ásványvízforrásokat kitisztítják, keretben foglalják, környéküket rendezik és pavilonokkal fedik be. Befejeződik a Lobogó-, Hideg-borvízfürdő, valamint a Diána 18 kádas melegfürdő építése. Fedett sétány, olvasóterem, gyógyszertár, postahivatal épül, intézményesítik a fürdőorvosi hivatalt. Mindezek az intézkedések Előpatakból elegáns, mindenki által kedvelt fürdőhelyet varázsoltak.

Kovászna gyógyfürdő kiépülése hasonlóképpen a múlt század utolsó évtizedére esik. 1889-ben megalakult a *Fürdő Részvénytársaság*, amely megkezdte a fürdő és a kutak rendezését, átépítését. Ekkor épült újjá a Pokolsár-, a Sós- és a MIKES-fürdő, a főtéri ásványvízforrás, a HANKÓ-forrás, és megkezdődik a Horgász-kút vizének palackozása. 1895-ben már 100 000 palack ásványvizet árusítanak a szomszédos helységekben. A múlt század 80-as éveinek végén a villák, fürdőházak, valamint a lakosság tulajdonában lévő kiadó szobák száma elérte a 300-at. A páratlan természeti adottságokkal rendelkező fürdőhely ekkor válik országszerte ismertté, és gyógyhatásának reményében keresik fel egyre többen.

Hasonló a története Bálványosfürdőnek, Málnásfürdőnek és Sugásfürdőnek, amelyek kiépítésére és gyógyhatású kihasználására ugyancsak a múlt század végén kerül sor. Bálványosfürdőn 1895-ben báró APOR Gábor torjai nagybirtokos egy kétemeletes, 50 szobával rendelkező, vízvezetékkel felszerelt modern gyógyintézetet hozott létre, a Katalin-, Fidelisz- és Károly-források, valamint a Hammas és Vallató gyógyfürdők közelében. 1896-ban a fürdőhely már 306 vendéget fogadott. Még a fürdőtelep felépítése előtt, 1891-ben APOR Gábor a Büdös-barlangból kiáramló széndioxid értékesítése céljából szénsavsürítő üzemet létesített.

Málnásfürdő virágzása 1891-től számítható, amikor meleg kádfürdőt létesítettek, ugyanakkor a fürdő működéséhez szükséges fontosabb berendezéseket szerzik be. Megkezdődött a legfontosabb létesítmény, az úgynevezett Lobogó-fürdő átépítése, amely ezután a Herkules nevet kapta. Ezt az igen népszerű gyógykezelő intézményt kettős medencével, öltözőkabinokkal látták el. A fő ásványvízkutat is kőkeretbe foglalták. Ilyen berendezéssel és értékes gyógyhatású ásványvízzel indult a fejlődés útján Málnásfürdő, amely a már említett gyógyfürdőkkel együtt a vidék gazdasági-turisztikai felemelkedését szolgálta.[16]

6.

Az ásványvizek palackozása és forgalmazása ugyancsak üzleti lehetőségekkel kecsegtette a vállalkozókat, már régebb. Igaz, a fürdőélethez képest mérsékeltebbek voltak a háromszéki eredmények. 1880–84-ben Előpatak nagyobb fürdőhely, mint Borszék, de ásványvizet kevesebbet forgalmaz, évi 500 000 litert (Borszék 2 milliót, amelyből 600 000-et külföldre, és egyedül innen van export). Bibarcfalva, Bodok, Felsőrákos termelése évi 100-120 000 palack (liter), Málnásé évi 80 000. (Az észak-erdővidéki Bibarcfalva és Felsőrákos valójában Udvarhely megye ekkor, de a vasfeldolgozásnál már említett okokból indokolt itt tárgyalni őket.)

Közülük a bodoki víz régebben is nagyon árusított volt. Az itteni források bővizűsége, magas szénsavtartalma, kitűnő íze, a borokkal való jó vegyíthetősége már a 19. században híressé tették a települést. A bodoki borvíz eljutott a bukaresti fogyasztókhoz is, de aztán Románia, még a millennium előtt, megtagadta beviteli engedélyét, ahogy a bibarcfalvi esetében is. A millenniumi recesszió általában is jól érzékelhető, bár 1897-ben a bibarcfalvi BAROSS-forrásból még mindig 218 000 liter kerül forgalomba. Utóbbi vizét 1890-ben kezdték palackozni, és BAROSS Gábor miniszter 1892. évi haláláig, ha rövid ideig is, de az egyetlen magyar ásványvíz volt, melyet a magyar vasúti étkező kocsikban egyáltalán forgalmaznak. Ugyanez és a borszéki víz Amerikába is eljutott ebben az évben (a borszéki Németországba és Romániába is), de a teljes székelyföldi ásványvízexport 50 000 palack alatt maradt a amagas szállítási, illetve Románia esetében a vámköltségek miatt. 1905-ben Előpatakról 1 millió palack kerül forgalomba, a málnásiból 200 000, Kovásznáról 60-70 000, Bibarcfalva két forrásából 20-20 000. A megye termelése tehát ekkor is kétharmada csak az egyetlen Borszéknek (2-3 millió palack), viszont rajtuk kívül a Székelyföldön összesen alig 30 000 palack körüli termelést regisztrál a marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara.

Polyánban is áldásnak tekintették a palackozásra is alkalmas gyógyhatású ásványvizet. A természet ezen adományát nemcsak a falu lakossága használta ivóvíz gyanánt, hanem az egész környék mázatlan cserépkorsókban szállította, Kézdivásárhelytől Bereckig. A Vénusznak,

majd Mariska-forrásnak, legutóbb Nemerének keresztelt ásványvíz akkor lett ismertté távolabbi vidékeken is, amikor 1892-ben SZABÓ Albert kézdivásárhelyi birtokos 20 évre bérbe vette az ásványvíz értékesítésének a jogát. A polyáni gyógyforrás történetének második és egyben legdicsőségesebb szakasza 1895-ben kezdődött, amikor a forrástelep kezelését OLTEANU Sándor vette át, aki felismervén a vízben rejlő nagy értéket, elhatározta annak korszerű kitermelését és forgalmazását. A forrás fölé emeletes épületet készítettek, amelyet a legkorszerűbb töltő- és dugaszoló gépekkel szerelték fel, mellé pedig csomagoló- és raktárhelyiséget rendeztek be. Az új töltőállomás napi hozama 30 000 liter víz volt.[17]

7.

Háromszék városaiban, Sepsiszentgyörgyön és Kézdivásárhelyen a termelőerők fejletlensége és a tőkehiány következtében a gyáripar nehezen bontakozott ki. Kézdivásárhelyen néhány szesz- és sörgyáron kívül egyetlen jelentősebb iparvállalat sem létesült. A mezőgazdasági nyersanyagot felhasználó néhány élelmiszeripari üzem semmiképpen nem tekinthető valódi ipari vállalkozásnak. A századfordulón 11 mezőgazdasági szeszgyár üzemelt, ezenkívül 3 sörgyár is épült a környéken termelt árpa felhasználására.[18]

Sepsiszentgyörgyön egy kicsit más volt a helyzet, ha nehezen is, de itt elkezdődik az iparosítás. Néhány kisebb méretű vállalkozás – pálinkafőző, sörgyár – mellett az első fontosabb létesítmény a *Kiss és Nagy Első Székely Kalapgyár*a volt. 1887-től a Magyar Királyi Csendőrség kalapszükségletét ez a gyár termelése biztosította. A 19. század utolsó felében már Sepsiszentgyörgyőn is valódi gyáripari üzemek alakulnak. Elsőként ezek közül az 1879-ben létrehozott *Első Székely Szövőgyár* kezd termelni. A gyár szerény keretek között indult. Megfelelő alaptőke hiányában lenfeldolgozásra állították be. A gyár sorsa szorosan összefonódott a termelés háziipar i jellegével. Kialakult a háziipar bedolgozásos rendszere, ami azt jelentette, hogy a fonal-nyersanyagot hazavitték a szerződésesek, és otthon, szövőszékeiken végezték el a megállapított munkát. A termékek közül említést érdemelnek a pamut- és lenfonal gyártmányok, férfi és női ruhaszövetek, törülközők, asztalterítők és szőnyegek. 1900-ban létrejött az a bérszerződés, melynek alapján KLINGER Henrik bécsi gyáros lett a Szövőgyár tulajdonosa. Ettől fogva a szakmunkások egy részét külföldről hozták, a hivatalnoki gárda is elsősorban osztrák és cseh nemzetiségű volt. A bedolgozási háttér egyre inkább kiszélesedett, a házi szövőszékeket kiosztották a háromszéki asszonyok között, s a gyár kötelezte magát a háziiparosok nyersanyaggal való ellátására, valamint a termék átvételére. A környező településeken házi szövőközpontok alakultak ki.

Az 1897-es év korszaknyitó Sepsiszentgyörgyön gazdasági fejlődésében. Ekkor létesült GÖDRI Ferenc polgármester fáradságos közbenjárásával a város második nagy üzeme, a *Dohánygyár*. A nagyarányú elvándorlás csökkentését és a helyi munkaerő hasznosítását fontosnak tartva, LUKÁCS László pénzügyminiszter is hozzájárult, hogy Erdélyben Kolozsvár mellett egy második dohánygyár épüljön, Sepsiszentgyörgyön. Az üzem működését több száz főből álló, főleg női munkaerővel kezdte meg.

A 20. század első évtizedére esik a SEQVENS József által 1852-ben alapított *Első Székely Posztógyár* fejlődésének kiteljesedése. SEQVENS József külföldi utazásai alkalmával elsajátította a posztógyártás legfejlettebb módszereit. Üzemét modern gépekkel és technikai eszközökkel szerelte fel, és így a legkényesebb igényeket is kielégítő termékei országszerte keresettek lettek.

8.

Sepsiszentgyörgy és általában Háromszék gazdasági, társadalmi felemelkedésének folyamatában fontos állomásként könyvelhető el a város bekapcsolódása az országos vasúti hálózatba. Ebben a tekintetben az első lépés 1891-ben történt, a Brassó–Sepsiszentgyörgy közötti összekötettés megteremtésével, és 1897-ben folytatódott, a Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda vasútvonal megépítésével.

A megpezsdült gazdasági életben a pénz-

forgalom egyre nagyobb szerepet töltött be. A megnövekedett tőkeszükségletet igyekezett pótolni Háromszék legnagyobb hitelintézete, az 1876-ban alapított Háromszéki Takarékpénztár Részvénytársaság.[19]

A múlt század második felének megoldatlan szociális problémájaként sok szó esett a székely kérdésről. A jobbágyfelszabadítás, a határőrvidékek felszámolása tömegeket sodort zsellérsorba. Az általános leszegényedés vezetett oda, hogy meglendült a kétirányú áramlás: az ország belsejébe és a Kárpátokon túlra, valamivel később pedig Amerikába. Tömegével vándoroltak a székely iparosok Romániába, és annak fellendülő kisiparát erősítették. Az eljárkálás tradíció lett. Bojárok megbízottai a század végén Háromszéken egész falvak lakóit „előlegezték meg" tavasztól őszig tartó munkára, szép napszámbérért. A nagyméretű kivándorlás hívta fel a kor közvéleményének a figyelmét a székelység gondjaira. Az 1902. évi Tusnádi Székely Kongresszus kijelentette: a bajokat az állam közbelépésével kell orvosolni, a gazdálkodás modernizálása útján. Majd minden községben gazdakört alakítanak, vezetőiket adózásban, könyvelésben, hitelügyekben képezik ki, szakmai kirándulásokat szerveznek számukra. Fogyasztási és tejszövetkezeteket hoznak létre. Programszerűen ekkor kezdődik a tenyészállatok nevelése.

Sajnos, az ipari termelés szélesebb körű meghonosodását többféle tényező is akadályozta: tőkehiány, az infrastruktúra elmaradottsága, a képzett munkaerő hiánya és – nem utolsósorban – az országvezetés nemtörődöm magatartása a vidék felemelését illetően. Mindezek miatt, a felsorolt eredmények ellenére Háromszék, ha nem is annyira, mint általában a Székelyföld, de megrekedt a fejlődésben, és az ország elmaradottabb vidékei között tartották számon.

Jegyzet

1. **Megyénk – Kovászna. Gazdasági Krónika**. 20. 1.

2. IMREH István: **Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön, a feudalizmus bontásának idején**. Bukarest, 1956. 33. 1

3. *Zágoni nemes közönség jegyzőkönyve*, 1846–56

4. IMREH István, i. m. 155. 1.

5. *Székely Nemzet*. Sepsiszentgyörgyi napilap. 1898. 151. sz.

6. BUNTA Magda – KATONA Imre: **Az erdélyi üvegművesség a századfordulóig**. Bukarest, 1983. 114. 1.

7. **Háromszék vármegye. Emlékönyv Magyarország 1000 éves fennállása ünnepére**. Sepsiszentgyörgy. 1899, 177. 1.

8. *Zágoni nemes közösség jegyzőkönyve*, 1846–56

9. **Erdély története** III. Budapest, 1987. 1550. 1.; HOFFMANN Géza: **A Székelyföld kincsei**. Barót, 1909. 38, 47–48. l.; **Bericht der Handels- und Geverbekammer in Kronstadt für die Jahre 1878 und 1879**. Brassó, 1882. 341. l.

10. HOFFMANN Géza, i. m. 82. l.; CSEREY Zoltán – Dr. BINDER Pál: **Bodvaj**. *Háromszék*. 1992. ápr. 25., 705. sz.; CSEREY Zoltán – Dr. BINDER Pál: **Erdőfüle**. *Háromszék*. 1992. ápr. 17., 698. sz.; **Bericht der Handels- und Geverbekammer in Kronstadt für die Jahre 1878 und 1879**. Brassó, 1882. 256–257, 273. l.; **Brassói Kereskedelmi és Iparkamarának Jelentése az 1880–1884. években**. Brassó, 1886. 111–112. l.; ROEDIGER Lajos: **Emlékirat** (Közlő: KÓNYA Ádám). *Acta (Siculica)* 1998/2. (1999) 160. l.

11. CSEREY Zoltán – dr. BINDER Pál: **Kommandó**. *Háromszék*. 1992. nov. 14., 751. sz.; Dr. BENKŐ Gyula – FÁBIÁN Ernő: **Kovászna**. 1995. 25. 1.

12. CSEREY Zoltán – BINDER Pál: **Papolc**. *Háromszék*. 1992. nov. 21., 756. sz

13. CSEREY Zoltán – Dr. BINDER Pál: **Zágon**. *Háromszék*. 1993. febr. 20., 917. sz.

14. CSEREY Zoltán – Dr. BINDER Pál: **Gelence**. *Háromszék*. 1992. okt. 3., 726. sz.; Dr. KOVÁCS János: **Adatok a háromszéki erdei szállítás történetéhez**. *Közlekedési Múzeum Évkönyve* VIII. Budapest, 1988. 307–321. 1.

15. **Háromszék vármegye**... 181–182. 1.

16. CSEREY Zoltán – JÓZSEF Álmos: **Fürdőélet Háromszéken**. Sepsiszentgyörgy, 1995.

17. **A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése az 1905. évben**. Marosvásárhely, 1906. 40–41. l.; **A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése az 1897. évben**. Marosvásárhely, 1898. 159–160. l.; **Brassói Kereskedelmi és Iparkamarának Jelentése az 1880–1884. években**. Brassó, 1886. 100–102. l.; CSEREY Zoltán – Dr. BINDER Pál: **Polyán**. *Háromszék*. 1994. ápr. 16., 1112. sz.

18. CSEREY Zoltán – INCZE László – Dr. BINDER Pál: **Kézdivásárhely** V., *Háromszék*, 1993. okt. 2., 979. sz.

19. CSEREY Zoltán – JÓZSEF Álmos: **Sepsiszentgyörgy képes története**. Sepsiszentgyörgy, 1999. 48–54. 1.

Dezvoltarea economică în Treiscaune în a doua jumătate a sec. al XIX-lea şi în primii ani ai sec. al XX-lea

(Rezumat)

Lucrarea parcurge pe scurt rezultatele dezvoltării economice în Treiscaune în jumătatea de secol ce a urmat după evenimentele de la 1848–1849. Pădurile constituiau principala bogăţie. Pentru a le valorifica, mai întâi au apărut glăjării, fiind urmate de exploatări de lemn şi de industrie de cherestea. În anii 1870 în zona Baraolt a început mai ales exploatarea lignitului. Primele fabrici moderne sunt cele de la Sf. Gheorghe (Prima Fabrică Secuiească de Textile, Fabrica de Tutun). Apele minerale şi mofetele au favorizat dezvoltarea staţiunilor balneare, cele mai importante fiind Vâlcele şi Covasna.

Economic Development in Háromszék in the Second Half of the 19th Century and the First Years of the 20th Century

(Abstract)

The paper deals with the economic development of Háromszék county since the Revolution and Hungarian War for Independence and until the First World War. The most important riches of the region have always been the forests. Wood was first utilised in glass-works, later in the wood-working industry. The exploitation of the lignite in the Baróti Basin began in the 1870's. There were also several little forges there. The first modern factories of the county were founded in Sepsiszentgyörgy at the end of the century. Mineral water as part of the priceless natural resources made it possible to set up filling stations.

PAPUCS András

Háromszéki iparvasutak térképeken, különös tekintettel a kommandói erdei vasútra

(Kivonat)
A dolgozat az *Acta (Siculica)* 2001. számában közölt dokumentáció folytatása (vö. **Erdőkitermelő iparvasutak a Háromszéket ábrázoló térképeken**, *Acta (Siculica)* 2001/2, 257–285). Háromszéki iparvasutak térképdokumentumait mutatja be, veti egybe, a dokumentáció első részében közölteket egészíti ki új adatokkal, egyes esetekben az akkor is feldolgozott térképek újabb értelmezésével.

A dokumentáció első részében, az *Acta (Siculica)* 2001/2 kötetben 23 térképet, térképvázlatot, perspektivikus vázlatrajzot közöltünk a háromszéki fakitermelő vasutak nyomvonalának, hálózatának kialakulásáról és alakulásáról. A kutatás előrehaladtával további anyagok kerültek elő, ezeket most közöljük. Számuk jóval kisebb, viszont nagyon izgalmas részletek tisztázását teszik lehetővé. Ez indokolja mostani bemutatásukat is. A dokumentáció első közleményében a harmadik katonai felmérés különböző lapjainak térképadatait egyszerűsített vízrajzi térképalapra vittük át. Ettől, mivel most elsősorban bizonyos részletek érdekeltek, ezúttal eltekintettünk, inkább a megfelelő részletet nagyítottuk ki szükség esetén. A színes térképeket, felvételeket nyomdatechnikai okokból sajnos csak fehér-feketében tudjuk közzétenni, de az érdeklődők reményeink szerint az értékéből emiatt vesztő anyagokat eredeti adatbázisunkban úgyis meg fogják tekinteni.

A következőkre szeretnénk külön is felhívni a figyelmet:

Kovászna megye legkorábbi vasútja a köpeci szénbánya iparvasútja volt, mely mintegy 7 km hosszú keskeny nyomtávú szakasszal rendelkezett. A Brassói Iparkamara 1878–1879-ről szóló jelentése szerint már 1874-ben megkezdte működését (**4.**), ez korábbira módosítja az irodalomból eddig ismert időadatot. Másrészt a kitermelés mélyszinti részéhez nem kevesebb, mint 4000 m hosszúságú tárnavasút és három sikló tartozott, mint azt a Brassói Iparkamara 1880–1884. évi jelentésének korabeli adatai bizonyítják (**5.**).

Bár nem tartozott és nem tartozik Háromszékhez, mint közvetlen közelében található objektumot említjük érdekességképpen a Brassó térképlap 2. kiadásán is megjelenő keskeny nyomtávú vasutat, mely Brassóból indulva a Szentpéter és Szászhermány közti domboldalhoz tartott (**6.3.**). Az ott található épületek az „A. u. e. Mil. Schiefsst." feliratot viselik a térképen, tehát valószínűleg nem is ipar-, hanem katonai jellegű vasútról van szó, ezt alátámasztja az a tény is, hogy abban az övezetben ma is katonai létesítmény található. Ezt a vasutat a budapesti ELTE által létrehozott virtuális térképtárban fellelhető lapon is megtaláltuk (**6.4.**).

Ipar- és technikatörténeti szempontból nem elhanyagolható jelentőségű az illyefalvi szénbánya keskeny nyomtávú vasútja. Erről egy nem várt helyről kaptunk információkat: Erik JEKELIUSnak a Brassói medencében előforduló lignittelepeket tárgyaló munkájából. Innen tudhatjuk, hogy az ipari kisvasút (a román szövegben: *cale ferată industrială*) hossza 13 km, és Illyefalvától Prázsmár állomásig húzódik a vasút. A tanulmány mellékletében található térképeken JEKELIUS bemutatja a medencében található kőszénbányák helyszínrajzát, innen szerezhetünk tudomást az említett kisvasút kezdeti, illyefalvi szakaszának hollétéről. A köpeci bányát bemutató térképlapról pedig az derül ki, hogy ott a vasúton és mélyszíni siklókon kívül kötélpályákat (a román szövegben: *funicular*) is használtak (**1.**).

Nagyon jó általános képet nyújt a Kárpátok-szerte épített kisvasutakról az 1942-ben megjelent **Csonka-Magyarország áttekintőtérképe** (**9.**). Itt olyan kisvasutakat figyelhetünk meg, mint a málnási (a Herec-patak völgyében), a kommandói, a barátosi vagy a zabolai. A Brassó–Szász-

* *Acta (Siculica)* 2006/2, T3, Sf. Gheorghe, Sporturilor 8A, RO-520085
** Kovászna Megye Tanácsa, Sf. Gheorghe, Pţa Libertăţii 4, RO-520008, paandris@yahoo.com

hermány közti katonai, vagy az illyefalvi ipari vasutaknak sajnos már nyoma sincs ebben az időben.

A kommandói kisvasút alakulását tekintve jó lett volna, ha a Budapesten 1903-ban kiadott térképen (**6.5.**) megadták volna a felvétel, illetve az utolsó utánigazítás időpontját. Ugyanis itt érdekes módon csak Gyulafalva szerepel, a vasút is csak addig tart. Több, bizonyára helyi vállalkozók által működtetett fűrészmalomról kapunk itt értékes adatokat: Egresbeli-, HOSSZÚ-, GILCSI-, BECZÁS-, ZÁGONI-, TÖRÖSI-fűrészmalom. A kutatásunk tárgyát képező telep megnevezése: *Gyulafalva gőzfűrésztelep*. Ebben az időszakban azonban a vasutak hossza meghaladta az 50 km-t, tehát ez a térkép ebből a szempontból pontatlannak tekinthető.

Ugyancsak pontatlannak tekinthető az 1999-ben készített, Kommandó község általános területrendezési tervében szereplő térkép (**12.**). Itt ugyanis az abban az időben már rég nem létező vonalak is fel vannak tüntetve, bizonyára a szerzők által felhasznált eredeti térkép alapján. Abban az időben már a mai állapot volt sajnos a valós.

Munkánk során kerültünk kapcsolatba dr. David TURNOCKkal, a Leicester-i egyetem földrajz tanszékének munkatársával. Ő már hosszú évek óta foglalkozik a Kárpátok ipari vasútjaival. Az ő dolgozata (**2.**) hozott elő egy általunk nem észlelt kérdéskört, a Nehoiu-i GÖTZ (GOETZ)-faüzem és az általa épített kisvasutak, valamint a kommandói vonal közti kölcsönhatás problémáját. Nagyítóval figyelve a harmadik katonai felmérés lapjait lehet észrevenni, hogy jó ideig két különálló vonalról van szó, melyek a Pentellő hegy alatt, mindketten a Nagy-Bászka vonalát követve, szinte találkoznak, azonban van köztük egy pár méteres „senki földje” (**6.5.**). A későbbiekben a két vonalat összekötötték, de sajnos nem tudjuk még, mikor és milyen körülmények között. Ennek a kérdésnek a tisztázása több levéltár gyűjteményének átnézését is megkívánja, hisz mindkét cég bécsi székhellyel rendelkezett, köztük erdők adásvételéről LÁTÓ Anna könyvéből tudomásunk van, de egy esetleges fúzióról nincs adatuk. Ugyanakkor az államosítás után is külön erdőkitermelő cég volt a Nehoiubéli, habár egyes területeken a kommandóival azonos pályát használtak.

Nagyon érdekes pillanatot rögzít a SÜMEGH Ignác dolgozatát illusztráló térképmelléklet. Pontos adatunk van ezáltal a góri sikló építésének dátumáról (1896–1897), valamint a lóvonatú vasutak használatáról (**3.**).

A harmadik katonai felmérés lapjait illetően változatlanul az a problémánk, hogy a számos felmérés és utánvétel anyaga nem feltétlen tanulmányozható egyetlen gyűjteményen belül, ami jelentősen megnehezíti egyes általunk használt térképlapok pontos beazonosítását, adatolását, ez egyelőre tartozásunk marad. Így pl. a Székely Nemzeti Múzeum mostani kutatásunk idején használt gyűjteményében a Zone 21 Kol. XXXI-II. Barót (188?) térképlap sajnos körbevágva, szövetre kasírozva található, és ennek következtében az adatok nagy része (mint szakemberek neve, felvétel és kiadás pontos éve) hiányzik (**8.**).

Értékes kordokumentum az Erdélyi Erdőipari Részvénytársaság által az 1927. évben tervezett, kitermeléseket bemutató térkép, melyet egy kovásznai erdész nagyapja őrzött meg (**6.1–2, 6.4.**).

Az államosítás idejéből az erdészeti kezelési térképek mutatják be az iparvasút különböző pontjait. Sajnos nem sikerült még az összes ilyen térképet sem beszereznünk, csupán egy 1972-es és egy 1991-es lapot (**10–11.**). Ebben az időszakban már nem nagyon épültek újabb vasutak, azonban a kommandói lakosok által szóban emlegetett kötélpályák egyikét sikerült velük azonosítani.

Nagy segítségünkre van és lesz az eljövendő munkánk során a térképek pontosságának megállapításában, az egyes vonalak beazonosításának folyamatában a most már lassan ingyenesen is hozzáférhetővé váló műholdfelvételek elemzése (**13–14.**). Így sokkal plasztikusabban követhető a domborzat. A GPS használatával, bejárva a terepen még látható vasúti töltéseket, pontos fényt lehet deríteni a hálózat egyes darabjainak helyzetére. (A GPS használatára a megyei hegyimentő-szolgálat jóvoltából, 2005-től volt lehetőségünk.) Több kérdés merült fel ugyanis az általunk térképen még nem azonosított neruzsai

(Năruja) siklókat, illetve több, az irodalomból ismert vonalrész pontos nyomvonalát illetően (pl. a Bota erdőrész kitermelése idején épített emelőrendszer vagy a fényképek által bemutatott részek azonosítása). Ez azonban munkánk következő szakaszát fogja képezni.

Köszönetnyilvánítás:

A dokumentáció összeállítását a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány támogatta. Ezúton is köszönjük.

(A családnevek majuszkulás kiemelését kötetszerkesztési szempontok indokolták. **Szerk. megj.**)

Irodalom

1. JEKELIUS, E (1924): **Zăcămintele de cărbuni din România**, fasc. No. 2, **Zăcăminte de lignit din valea superioară a Oltului (Transilvania)**, Studii Tehnice şi Economice, Inst. Geol. Rom., No. 3., 34 pp., C. CARAIANU & Co. – Arte Grafice, Bucureşti

2. MUICA, N.; TURNOCK, D. (2003): **The Railway Age in the Carpathian Forests: A Study of Romania**, *Geographica Pannonica*, no. 7, p. 9–20., Dep. Of Geography, Tourism & Hotel Management, Fac. of Natural Science, Univ. of Novi Sad

3. SÜMEGH I. (1896): **Az Erdélyi Erdőipari részvény-társaság keletkezéséről és jelen üzemének berendezéséről**, CZETTEL és DEUTSCH-féle műv. intézet, Budapest

4. *** (1882): **Bericht Handels- und Gewerbekammer in Kronstadt über die Gewerbe-, Handels- und Verkehrsverhältnisse im Kammergebiet (südöstliches Siebenbürgen) für die Jahre 1878 und 1879.**, Erstattet an Se. Excellenz den königl. ung. Minister für Ackenbau, Gewerbe und Handel, Verlag der Handele und Gewerbekammer, Druck von Johann GÖTT & Sohn Heinrich, Kronstadt

5. *** (1886): **Jelentése a Brassói Kereskedelmi és Iparkamarának a kamara területének (Erdély délkelete) ipari, kereskedelmi és forgalmi viszonyairól az 1880–1884. években**. A nagyméltóságú m. kir. földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter úrhoz intézve, magyar kiadás, A Kereskedelmi és iparkamara kiadása, GÖTT János és fia Henrik könyvnyomdája, Brassó

6. **Harmadik katonai felmérés lapjai**, (K. u. K.) Militärgeographisches Institut, 1:75.000

6.1. **Barót** (188?) Zone 21 Kol. XXXIII.

6.2. **Brassó (Kronstadt)** (1894 és 1914 között), Zone 23 Col. XXXIII.

6.3. **Brassó (Kronstadt)** (1894), Zone 23 Kol. XXXIII, 5775, Nach Zeichenschlüssel 1894, Geripp: J. SCHWARZ u. Offic. J. STUMPF; Terrain: Rittm. E. Freih. V. VECSEY u. C. A. SCOTTI, 2. Ausgabe

6.4. **Brassó (Kronstadt)** (1914?), Zone 23 Kol. XXXIII. 43–46, Teilweise berichtigt bis 1914, Geripp: Corp. F. KARBIUTZ, Terrain: Offz. J. v. le GAY
(forrás:http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/3felmeres.htm)

7. **Magyarbodza** [Bodzaforduló], Háromszék v.m. (1903), Zone 23, Col. XXXIV, 313, Kiadja a kereskedelemügyi m. kir. Ministerium Budapesten, POSNER és fia térképészeti műintézetének nyomása

8. *** (1927): *Harta proprietăţilor de pădure ce sunt în hotarele comunelor Zagon şi Covasna*. [Soc. An. Ardeleană p. Ind. For.], 1:25.000

9. *** (1942): **Csonka-Magyarország áttekintőtérképe, országhatárok 1942. január 1-én**, 1:750.000, M. 1252/41. M., m. kir. Honvéd térképészeti intézet

10. *** (1972): *Ocolul silvic Comandău, studiu general I–VIII*, Institutul de cercetări, studii şi proiectări silvice, Braşov

11. *** (1991): *Ocolul silvic Comandău U. P. VIII Dealu Negru*, Institutul de cercetări, studii şi proiectări silvice, Braşov

12. *** (1999): *Plan Urbanistic General (PUG) Comuna Comandău*, încadrare în teritoriu administrativ, faza preliminară, Pr. nr. 9013/99, 1:25.000, S.C. Proiect Covasna S.A., Sf. Gheorghe

13. *Google Earth* (earth.google.com)

14. *NASA* (https://zulu.ssc.nasa.gov/mrsid/mrsid.pl)

Linii de căi ferate industriale din Treiscaune

(Referat)

Lucrarea prezintă hărţi ale căilor ferate industriale din fostul comitat/judeţ Treiscaune, fiind o a doua parte a documentaţiei referitoare (**Linii de căi ferate forestiere din Treiscaune (j. Covasna)**, *Acta (Siculica)* 2001/2, 257–285). Noutăţile sunt completate după caz cu interpretări noi ale hărţilor prezentate deja.

Works Railways on the Maps Representing Háromszék (Covasna County)

(Abstract)

The paper presents and compares the map documents about the works railways of Háromszék. It is the second part of the referring documentation (**Lumber railways on the maps representing Háromszék (Covasna county)**, *Acta (Siculica)* 2001/2, 257-285). It contains new maps and new interpretations of the old data.

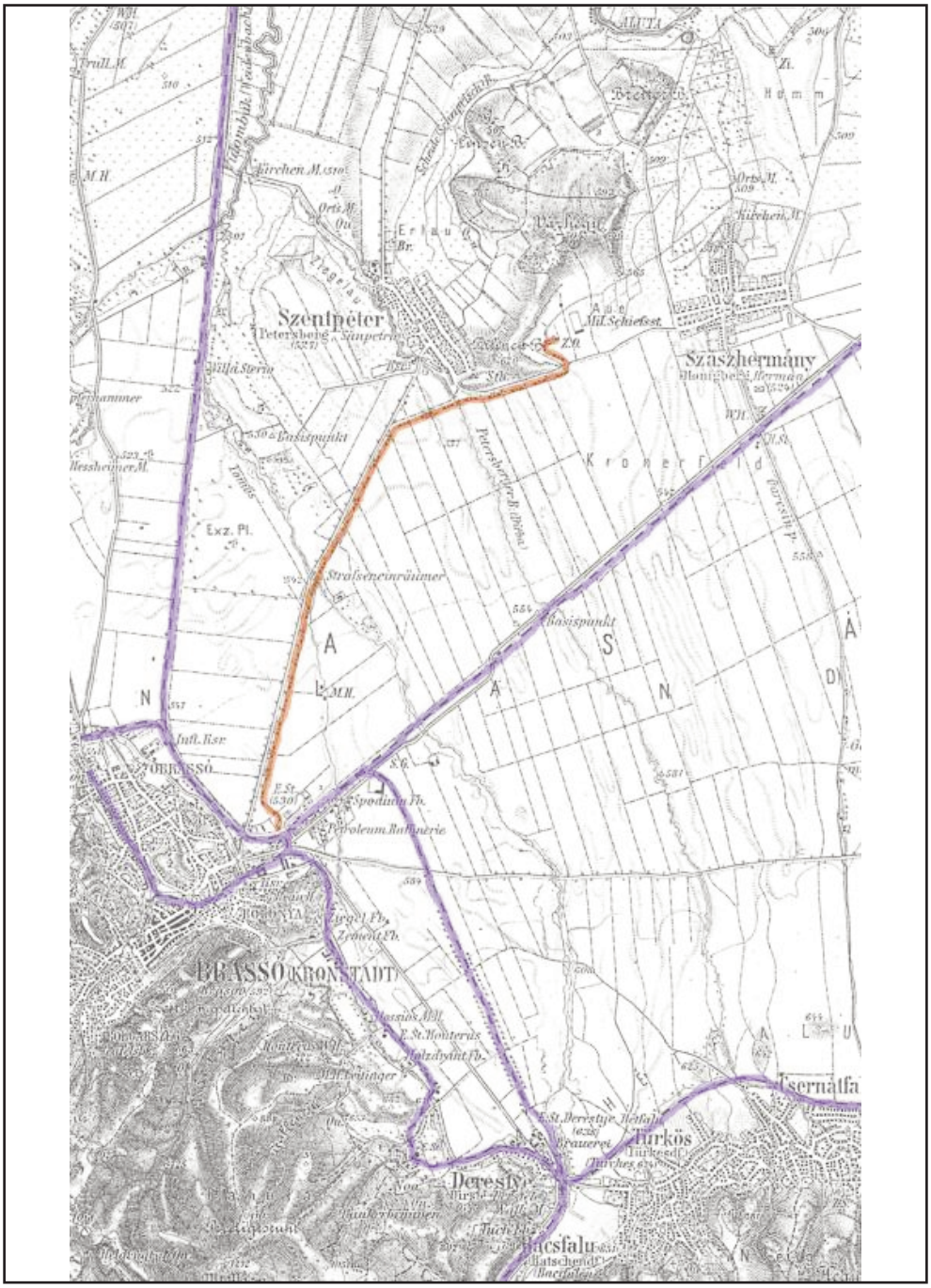

1. ábra A Brassó–Százhermány katonai jellegű kisvasút, valamint Brassó környékének egyéb vasútjai (például a Brassó központjából Szecselére tartó, ma már nem létező helyi érdekű vasút)

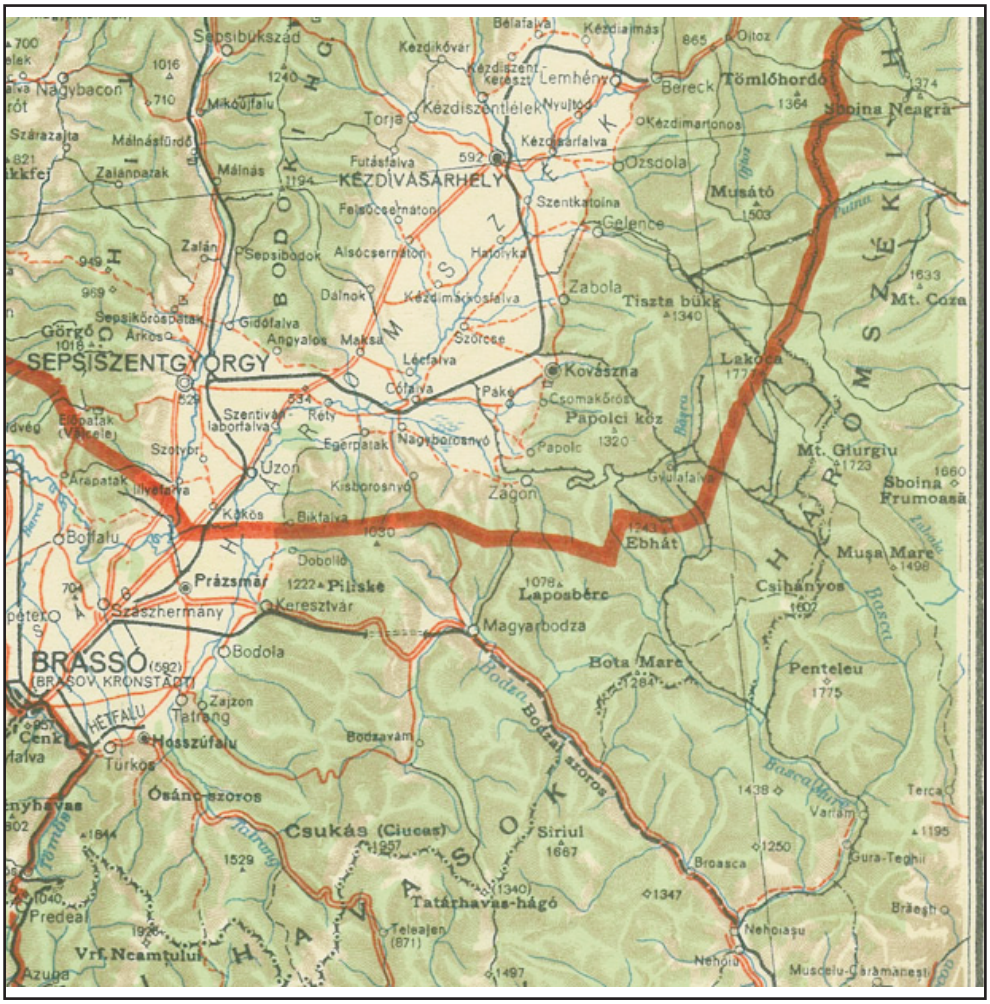

2. ábra A Háromszéki havasok vasútjai **Csonka-Magyarország áttekintőtérképé**n (1942)

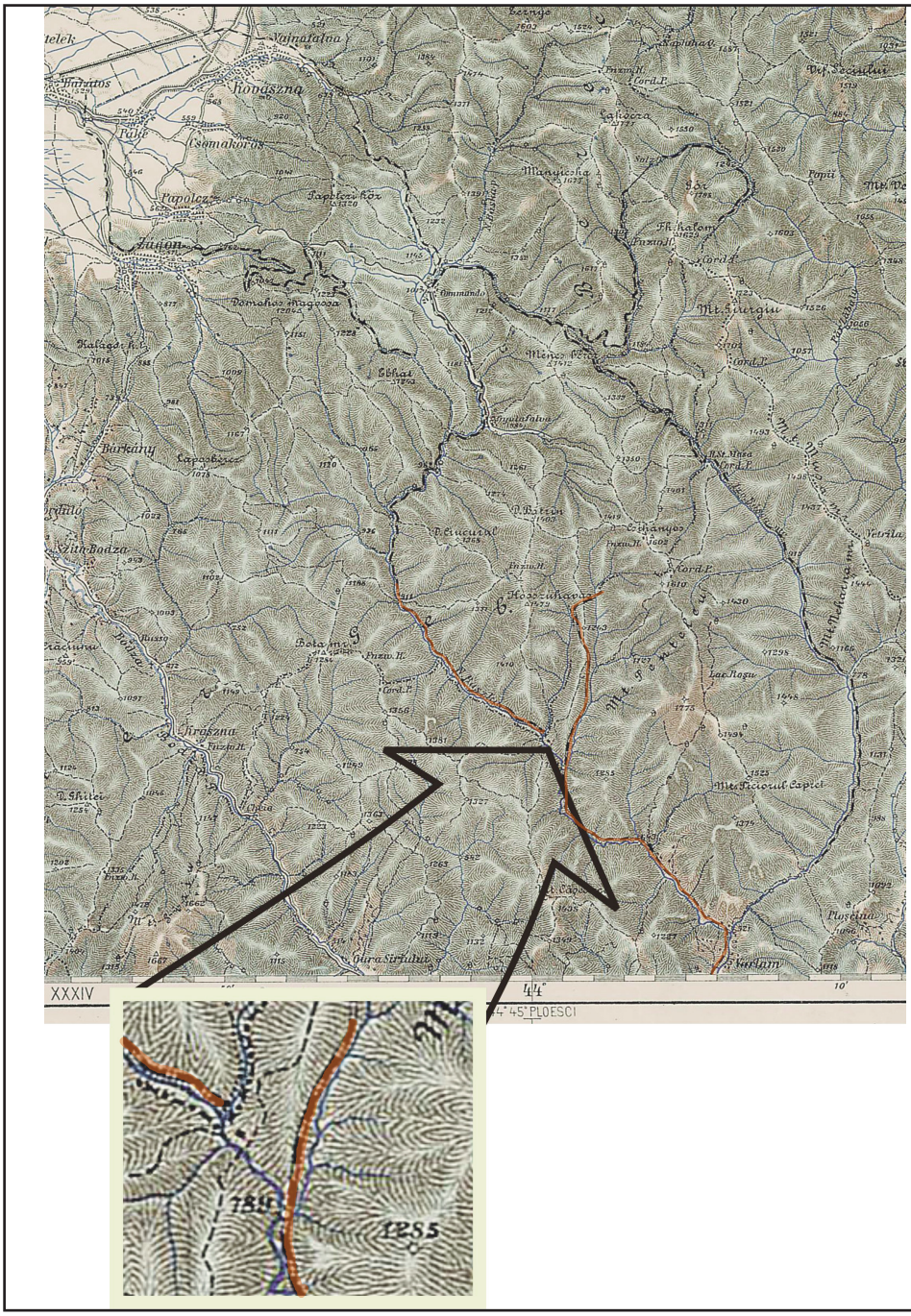

3. ábra Az Erdélyi Erdőipari Rt. és a GÖTZ-féle vasúthálózat közti „senkiföldje” (1914)

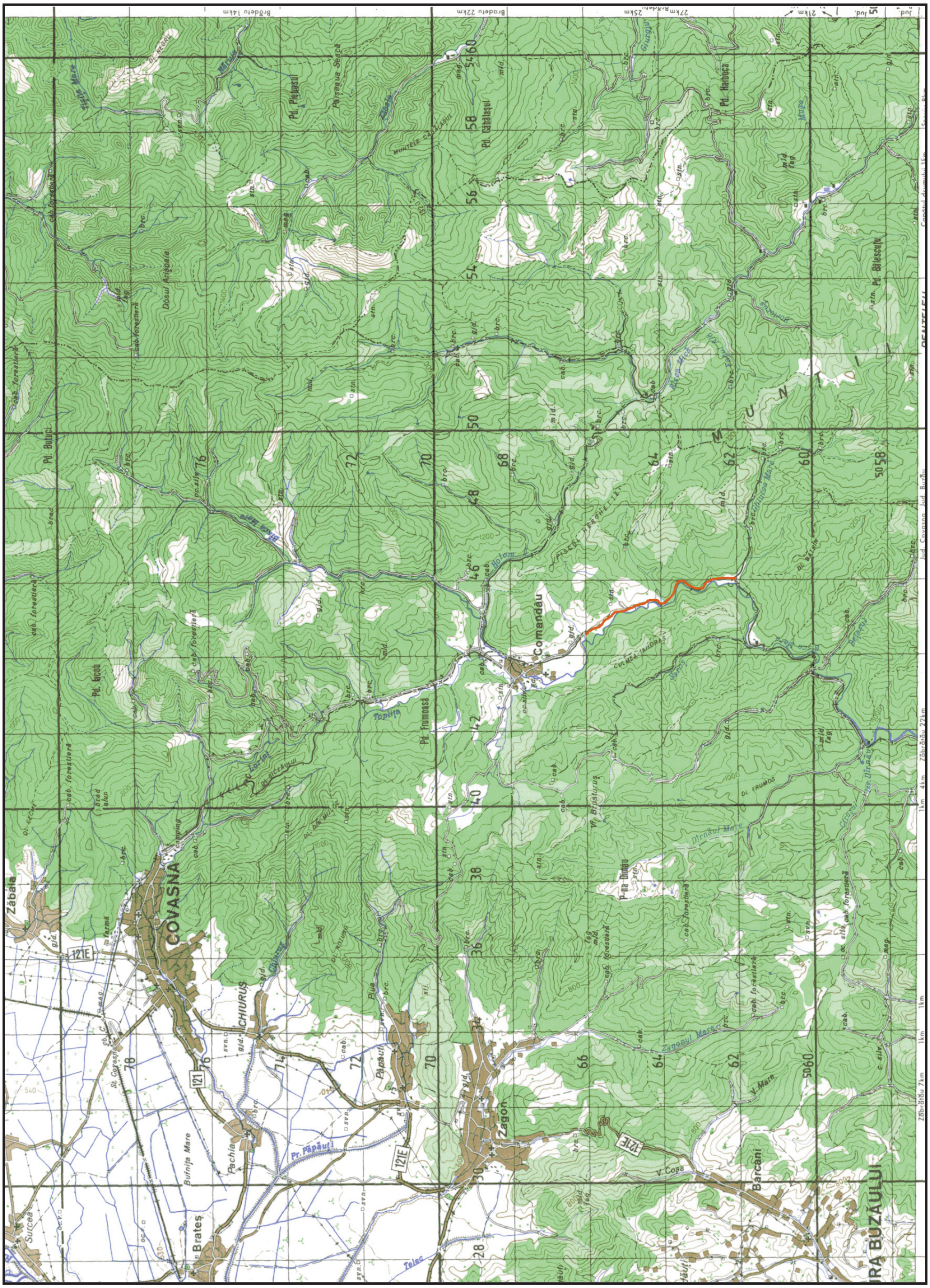

4. ábra A Kovászna–Gyulafalva kisvasút vonala a **Magyarbodza** (1903) térképszelvény alapján

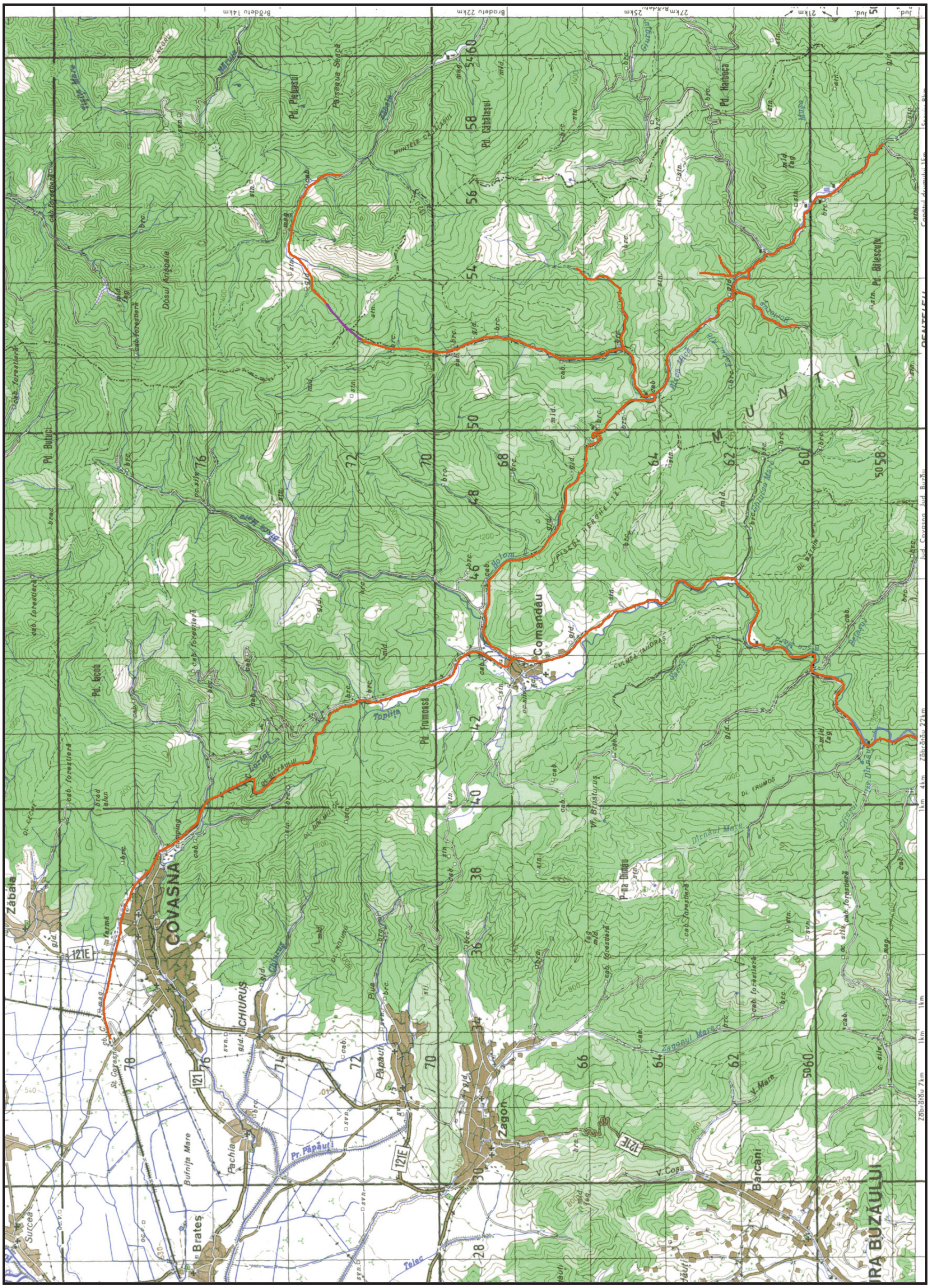

5. ábra. A térség iparvasútjai SÜMEGH Ignác helyszínrajza (1896) alapján
(a megkülönböztetett szakasz a „Góri sikló”)

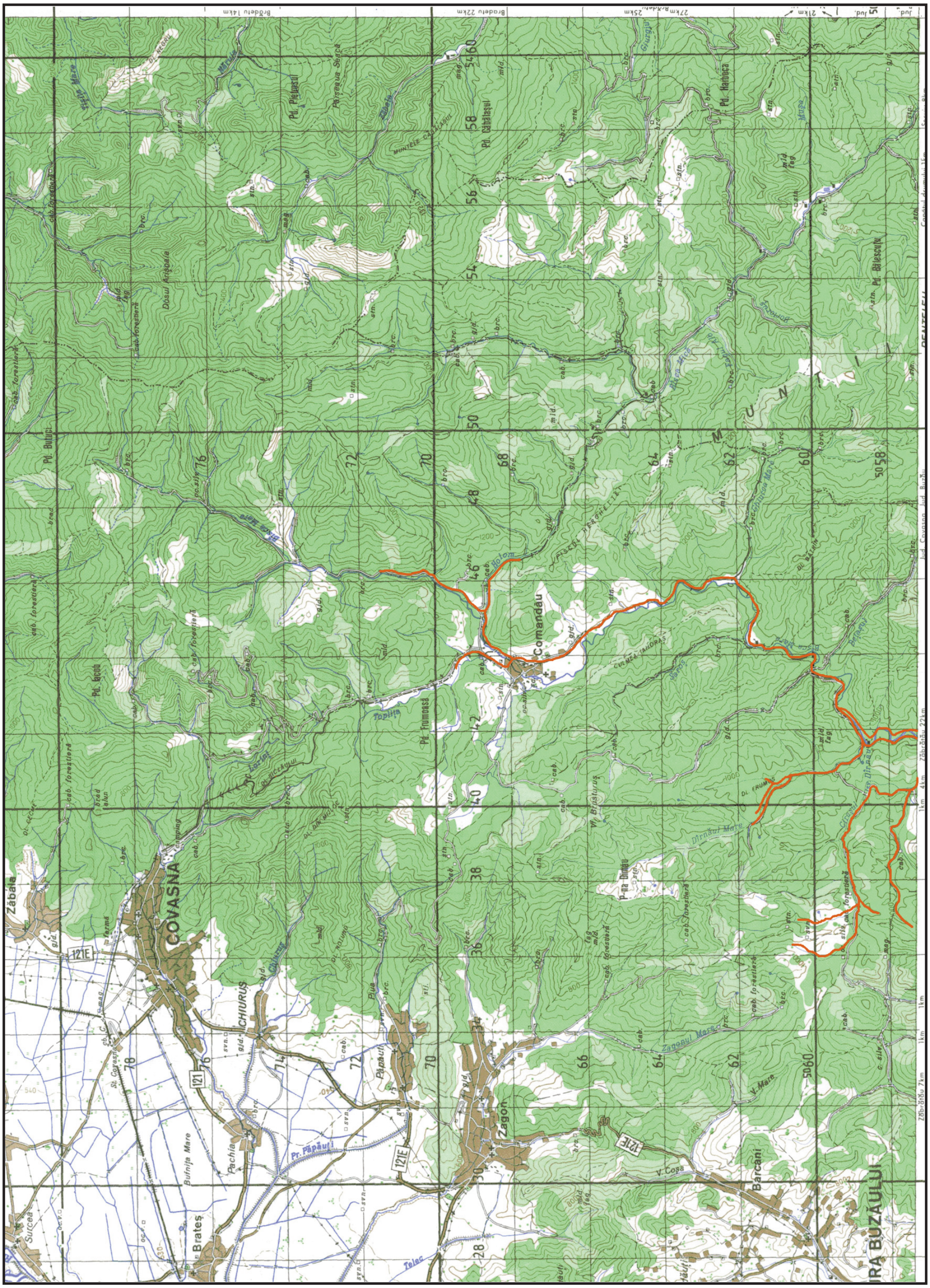

6. ábra Vasúthálózat az Erdélyi Erdőipari Rt. 1927-ben eszközölendő kitermeléseit bemutató térkép alapján

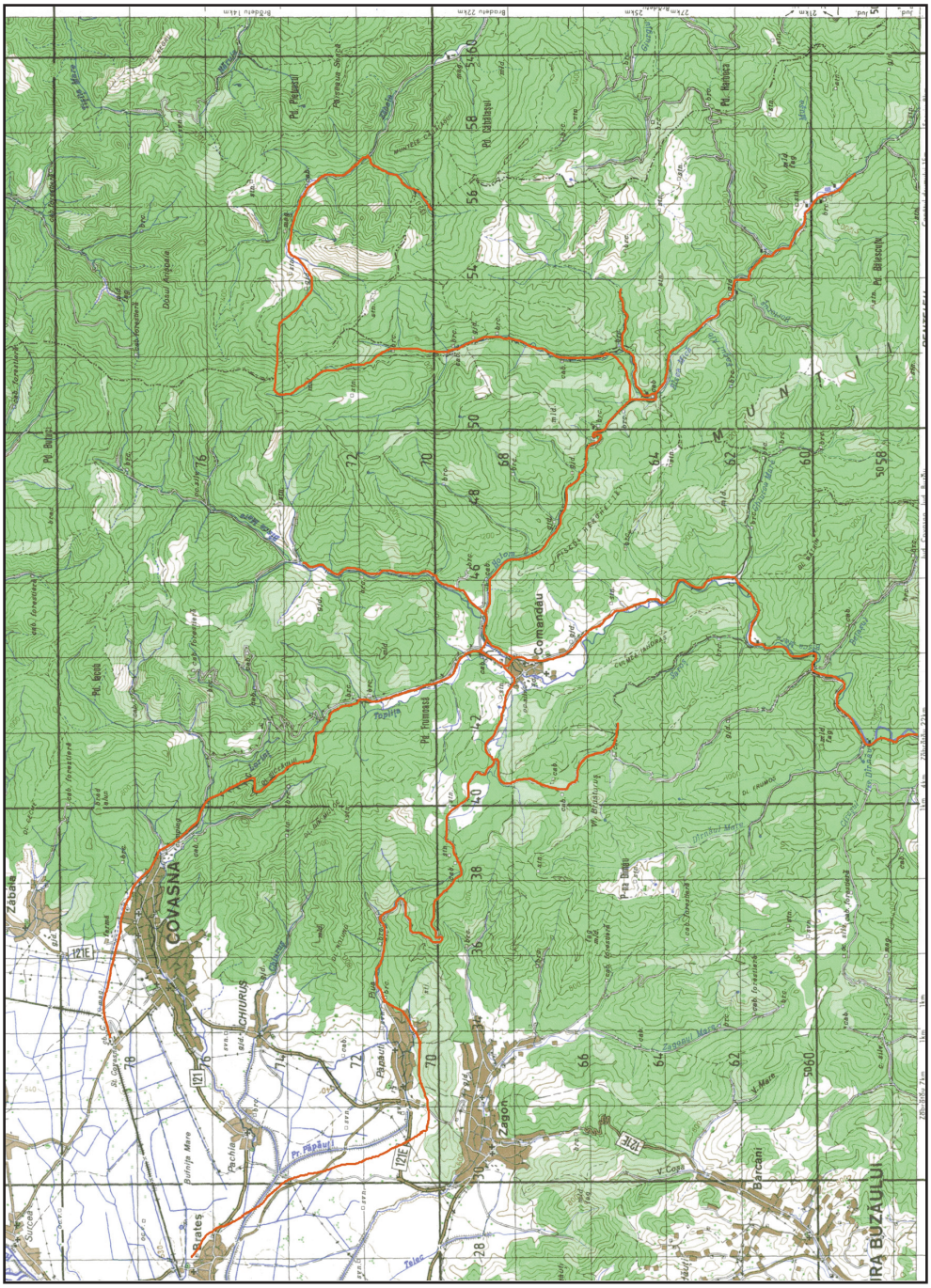

7. ábra Vasúthálózat a **Csonka-Magyarország áttekintőtérképe** (1942) alapján

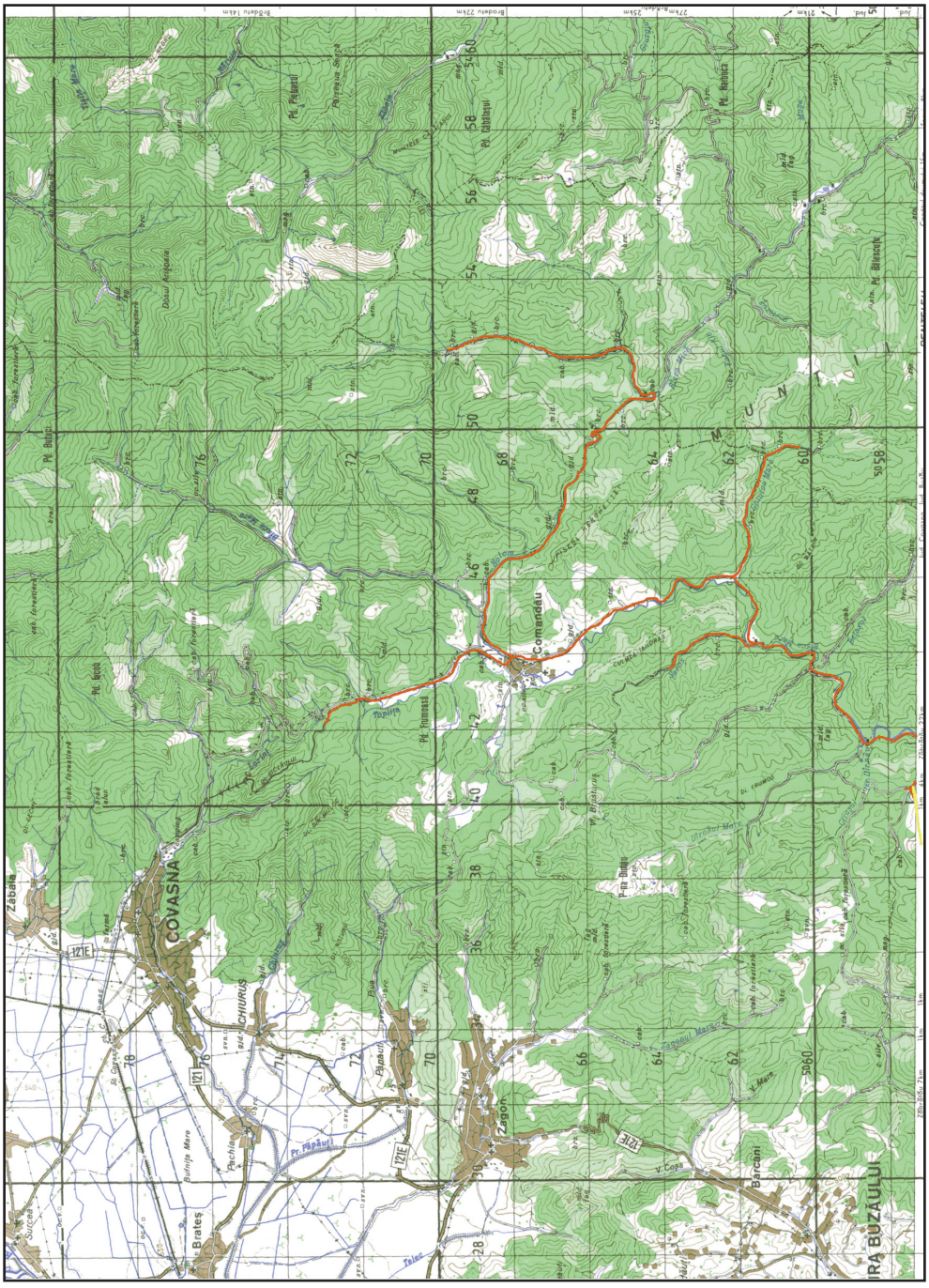

8. ábra Vasúthálózat az 1972-es erdészeti térkép alapján (megkülönböztetve egy kötélpálya vonala)

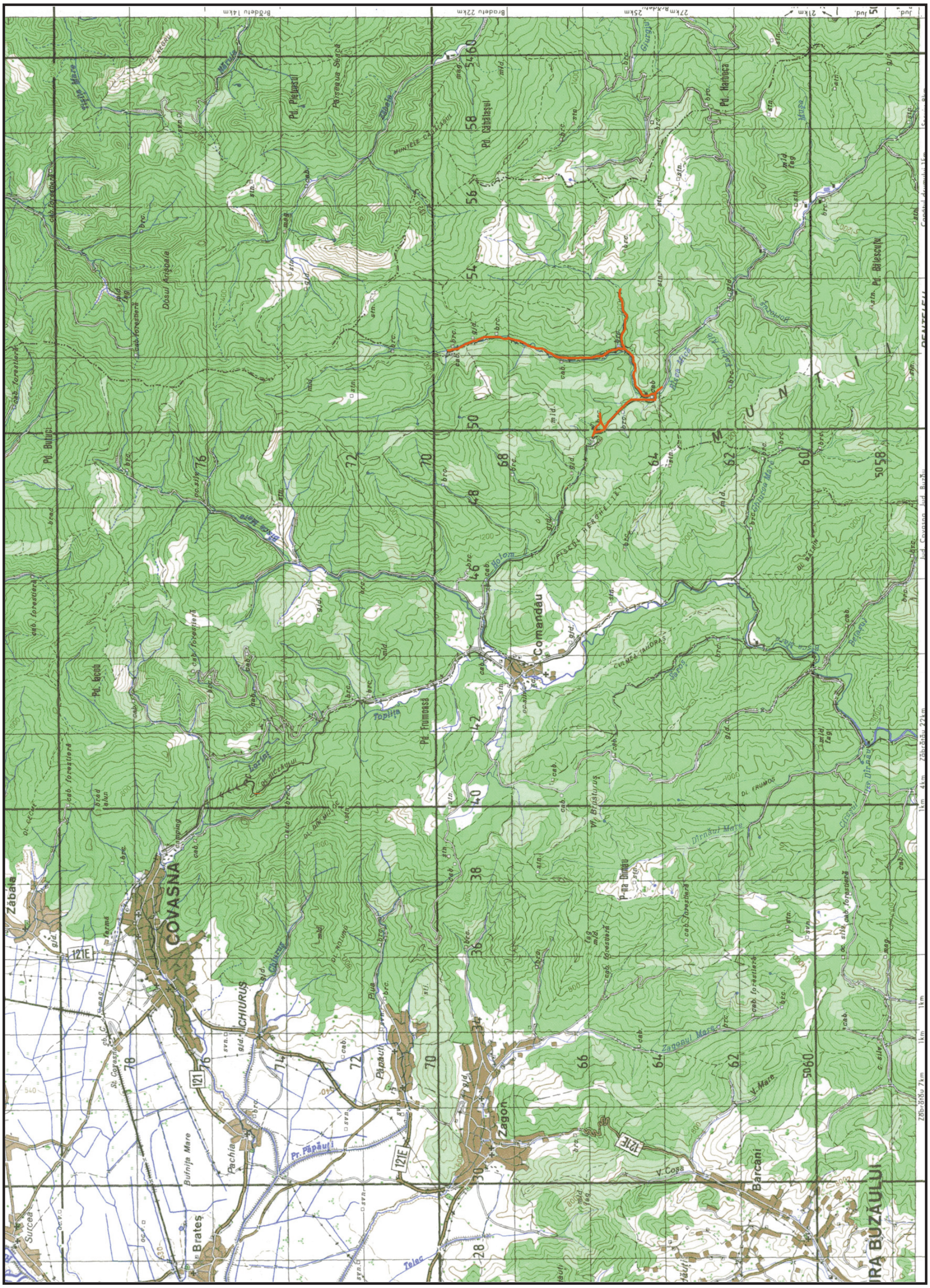

9. ábra Vasúthálózat az 1991-es erdészeti térkép alapján

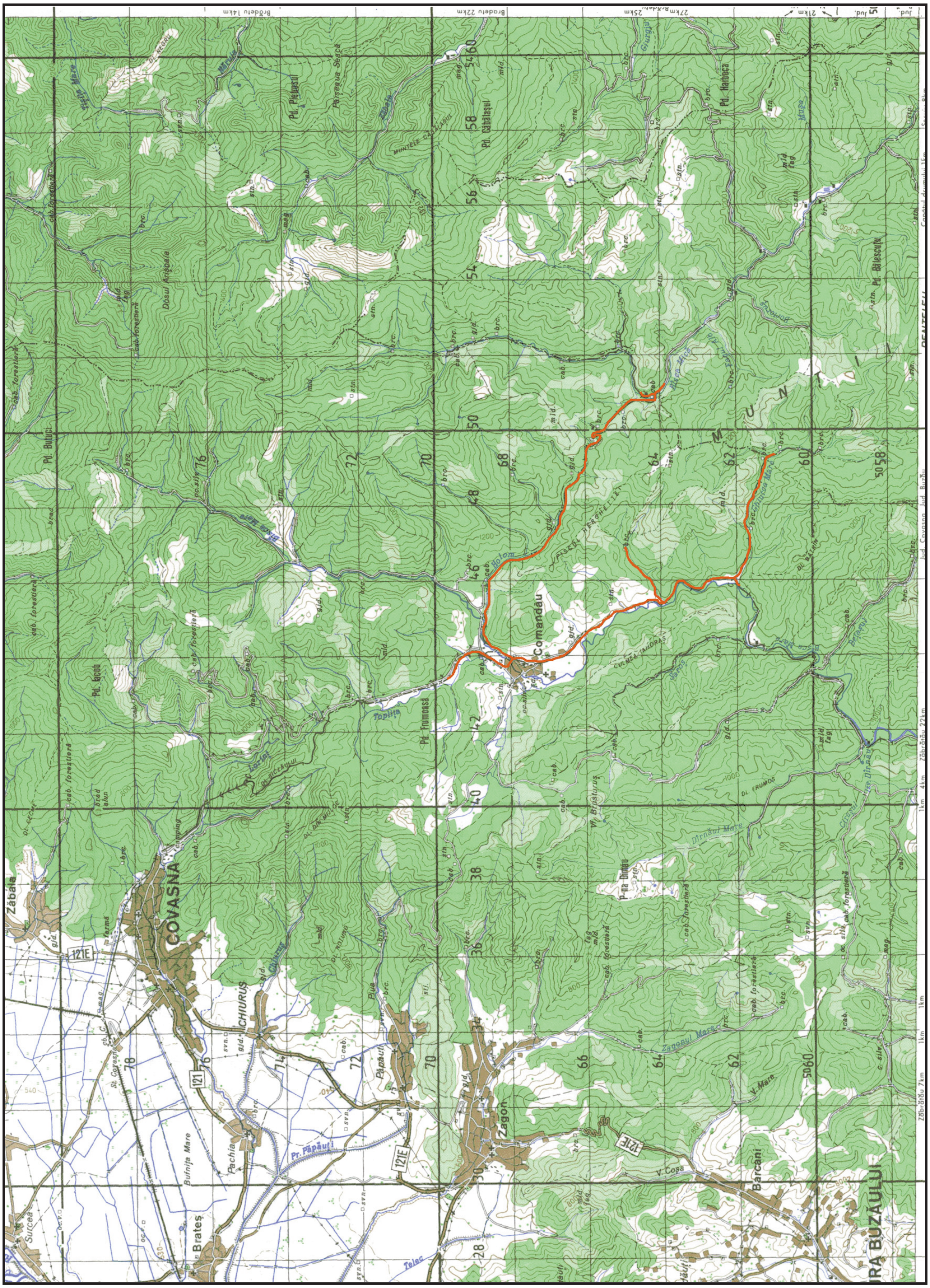

10. ábra Vasúthálózat az 1999-ben készült területrendezési terv alapján (nem ennek az időpontnak megfelelő adatok)

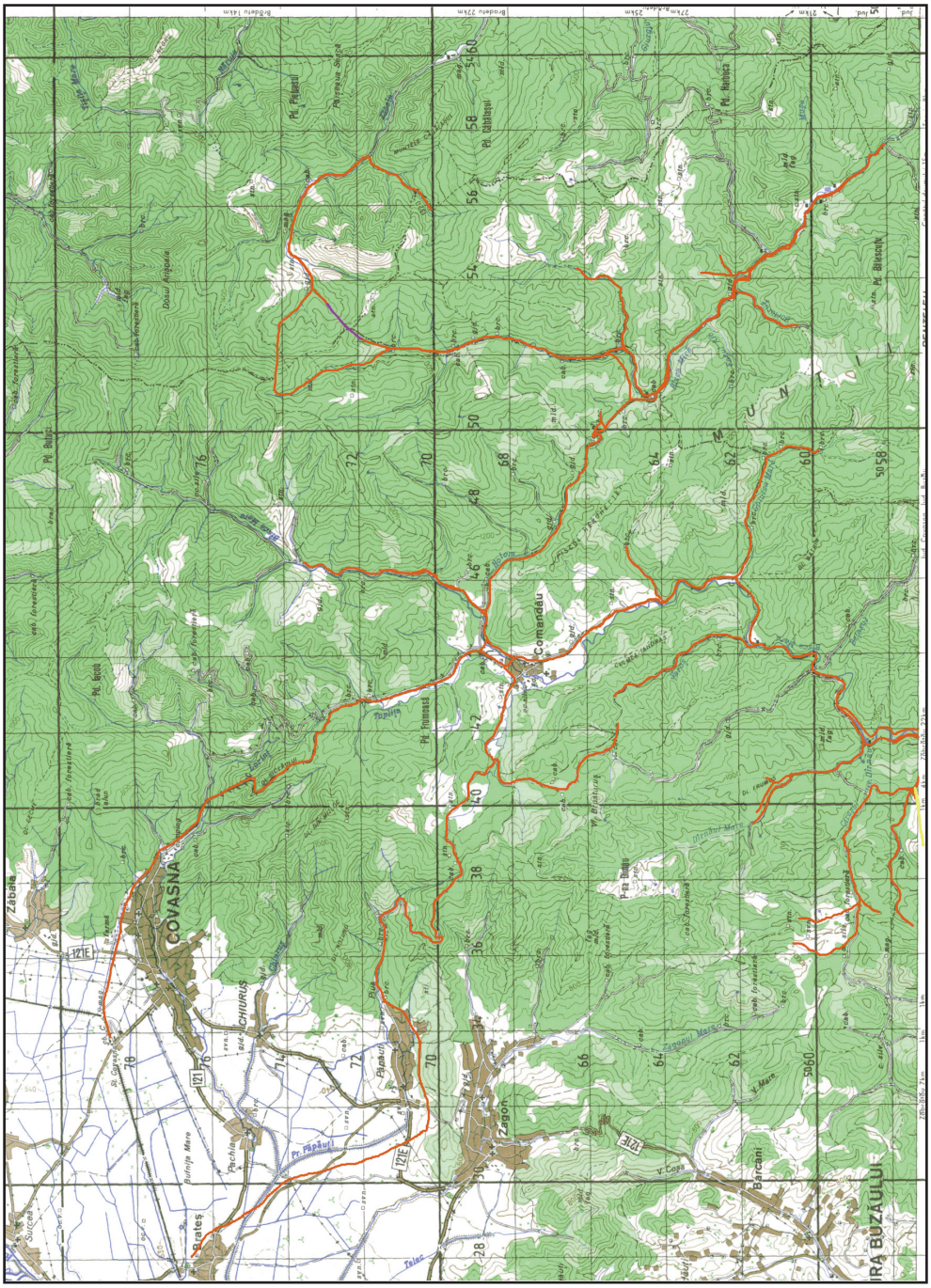

11. ábra Összesítés az eddig bemutatott térképekről

12 ábra GPS-adatok a Google által hozzáférhetővé tett űrfelvételre helyezve

13. ábra A következő lépés: térben elhelyezni a erdei vasutak nyomvonalát a különböző objektumok helyzetének, működésének megértése érdekében (Google Earth-űrfelvétel, hibás feliratozással: a Lakóca a jelölt helytől kissé jobbra hátra található, a képen jelölt hegy a Manyicska)

KOLUMBÁN Zsolt

BALÁS Ernő (1875–1949) 1.

(Kivonat)
A dolgozat a Székely Nemzeti Múzeumban található BALÁS Ernő-hagyaték feldolgozására támaszkodik. Célja az, hogy bemutassa egy olyan műszaki és politikai személyiség tevékenységét, aki a két világháború közötti erdélyi kisebbségi társadalomban a hivatalos Magyar Párt politikájától eltérő módon próbált érvényesülést szerezni a magyar kisebbség általános, valamint egy kisebb régióban felmerülő problémáinak. A dolgozat hiteles képet próbál adni dr. BALÁS Ernő mérnök gazdaságszervező, politikai és műszaki tevékenységéről. Megpróbálja megvilágítani egy szövetkezeti mozgalom ügyét, amely az erdélyi magyarság egy kisebb régiójában a Román Királyságban még teljesen újszerű Villamossági szövetkezet létrehozását tűzte ki célul. Ennek megvalósulása majdnem egy egész megye villamosítását oldotta volna meg. BALÁS politikai nézetei szociális elveken alapulnak. A Magyar Párttal való kapcsolata jellemző a pártnak a hasonló, baloldali elveket valló személyiségek iránti viszonyulására. A Magyar Párt magát egyedüli hivatottnak tartotta a két világháború közötti erdélyi magyar társadalom vezetésére. A kutatást különösképpen indokolta, hogy azon személyek életútjának vizsgálata, akik nem tartoztak szervezetéhez, új szemszögből világíthatja meg ezt a korszakot. (Terjedelmi okokból a dolgozatnak itt csak első, BALÁS politikai pályáját részletező része kerül közlésre. **Szerk. megj**.)

BALÁS Ernő életrajza

1.A. BALÁS Ernő életrajzi szakaszai

A.1. A világháború előtt

BALÁS Ernő 1875. július 31-én született, Gyergyóremetén, földműves család első gyerekeként.

Középiskolai tanulmányait az Udvarhelyi Reáliskolában végezte, ahol 1895-ben tett érettségi vizsgát. Ugyanebben az évben felvételt nyert a budapesti királyi József Műegyetem mérnöki karára, ahol tanulmányait 1900. június 14-én fejezte be, és szerzett mérnöki diplomát. Tehetségének köszönhetően már másodéves műegyetemi hallgatóként a Földművelésügyi Minisztérium Vízrajzi osztályának napidíjas alkalmazottjaként dolgozott.

Saját kérésére 1901. május kezdetével áthelyezést nyert a brassói kultúrmérnöki hivatalhoz, amelynek Brassó, Csík, Háromszék és Udvarhely megyék tartoztak a jogkörébe. 1907 tavaszán a hivatali bürokrácia nyomása alól menekülve megvált állami szolgálatától, és magánmérnöki irodát nyitott Brassóban.

1911–1913-ban megszervezte a Hétfalusi Villamossági Részvénytársaságot, amely egy a Tatrang patakán építendő 1200 lóerős vízierőműre támaszkodott volna. Azonban az építkezési tervek elkészítése és a vízjogi engedély megszerzése dacára a terv elbukott.

Az első jelentősebb csalódás után BALÁS 1914 februárjában elvállalta Sepsiszentgyörgy város főmérnöki állásának betöltését, a város vízvezetéki hálózatának rendbehozatalára, azon feltétellel, hogy brassói magánmérnöki irodáját is fenntarthassa.

A világháború kitörésekor, a július 30-án kelt általános mozgósítási rendelet értelmében bevonult a hadsereg nagyszebeni katonai építészeti osztályára. Innen saját kérésére decemberben a déli hadseregbez vezényelték mint egy mérnökosztag, az Ingeniern Abteilung parancsnokát. Itt egészen 1916. október elsejéig szerbiai és albániai útépítések és útjavítások munkálatainál tevékenykedett, ekkor a román csapatok Erdélybe való betörésének hírére áthelyeztette

* *Acta (Siculica)* 2006/2, T3, Sf. Gheorghe, Sporturilor 8A, RO-520085
** Sf. Gheorghe, Lăcrămioarei 20, Bl. 46A/7, RO-520090, kolumbanzs@yahoo.com

magát az erdélyi hadsereghez. Itt egészen 1917 júliusáig a Quartiermeisterabteilung (Mérnöki Alakulat) útügyi előadójaként dolgozott, majd később a Marosvásárhely és Parajd közötti utak építési munkálatait vezette.

1918-ban Háromszék megye főispánja, KIRÁLY Aladár és Sepsiszentgyörgy polgármestere kérésére Sepsiszentgyörgyre helyezték a városi vízvezeték rendbehozatalára és a katonai építkezések vezetésére. A háború befejezése így Sepsiszentgyörgyön találtaBALÁSt, ami egyben életútjának első jelentős törését jelentette – életének első szakaszát végül is többnyire a felelősségmentesebb aktivitás, a nyugalom és a társadalmi tisztelet jellemezte, annak ellenére, hogy kisebb kudarcokkal is kellett számolnia.

1.A.2. Az impériumváltást követő évek

1918. november 6-án, az őszirózsás forradalom kitörésekor a polgármester beleegyezése ellenére a rend és fegyelem fenntartása érdekében Nemzetőrséget szervezett. Azonban november 9-én a Nemzeti Tanács hivatalos kinevezettjei által történő átvétele után a Nemzetőrséget újraszervezték, mivelhogy ennek megszervezése nem a szolgálati szabályzatra épült.

A rend helyreállta után a frontról hazatérő katonák foglalkoztatásának biztosítása érdekében BALÁS Munka- és Munkaközvetítő irodát hozott létre a városházán, amely azonban a kellő támogatás hiányában nem kezdhette meg működését.

November végén egy Népköztársasági Párt megszervezéséhez látott hozzá, azon céllal, hogy „egyesítse a város húsz éven felüli lakosságát, tekintet nélkül foglakozásra, rangra és nemre, mindazon tagjait, akik az új, 1918. november 16-án megszületett Magyar Köztársaság megerősítésében és megszervezésében részt venni kívánnak".[1] Miután a december 1-jén megtartott népgyűlés kimondta a szervezés szükségességét, a városi elöljáróság hatására, akik többnyire a megyei tisztviselők, a városi nagypolgárság és a birtokosok köréből kerültek ki, a támogatók elálltak a párt megszervezésétől. 1919 májusában a polgármester és a városi tiszti főügyész nyomására kénytelen volt lemondani a város főmérnöki tisztségéről is.

Az 1919. szeptemberben tett budapesti útja után, amikor sikerült tárgyalnia báró PERÉNYI Zsigmonddal, az Új Jobboldal Párt szervezőjével, LOVÁSZI Mártonnal, a Függetlenségi Párt elnökével és NAGY Györggyel, a Köztársasági Párt elnökével, arra a meggyőződésre jutva, hogy a székelység segítséget a magyar kormánytól nem várhat, hozzálátott egy gazdasági alapon épülő szervezet létrehozásához.[2] Ennek célja a passzivitásból való kilépés volt, eszköze a produktív munka megkezdése, hogy ezáltal „gazdasági megerősödésünket szolgálja, mert az egyén, a család, a nemzet, az ország jólétének egyetlen biztos alapja a független és folyton gyarapodó anyagi helyzet".[3] Így magánmérnökként kezdte meg a „Háromszéki Vízierős Villanytelep, röviden Világosság Szövetkezet" megszervezését. Ez az Olt folyó szotyori szakaszára tervezett 3200 lóerős vízierőmű megépítésére alakult.

A szövetkezet 1920. január 26-án alakult meg, az érvényben levő magyar kereskedelmi törvény rendelkezéseinek megfelelően, és az év végéig már sikerült több mint 5000 tagot jegyeznie. A tagoknak a szövetkezet dolgairól való állandó informálása céljából 1922. október 25-én elindította a *Haladás* című hetilapot, mint a Világosság szövetkezet hivatalos lapját, melynek következményeként a BALÁS elleni támadások még vehemensebben jelentkeztek, főleg a SZELE Béla szerkesztett *Brassói Lapok* hasábjain. A szövetkezeti ügyet belülről is bomlasztó támadások érték, amikor 1922 januárjában dr. KISS András ügyvéd igazgatósági tag BALÁS tudtán kívül megállapodást kötött a Marmarosch Blank Co. bankkal a vállalat átadása tárgyában. Úgy belső, mint külső támadások során a kívülről támadók közé tartozó SZENTKERESZTY Béla báró malomtulajdonos vezetésével az ellenszenvezőknek sikerült megakadályozniuk a vízjogi engedélyezés elnyerését a Földművelésügyi Minisztériumnál. A Minisztérium a román vízjogi törvény hiányában elhalasztotta az engedélyezést az új vízjogi törvény elkészítéséig. A törvény elkészült, és az AVERESCU-kormány meg is szavazta. Azonban ennek megjelenésére a liberális kormányzat alatt került sor, amely hiányosnak vélvén azt, érvénytelenítette.

BALÁS szövetkezeti társainak unszolására az 1922-es liberális kormány által szervezett választásokon szenátorként jelöltette magát, hogy megválasztása esetén megkönnyítse a szövetkezet ügyének megvalósítását. A március 9-én és 10-én sorra kerülő választásokon a Magyar Szövetség jelöltjeinek hivatalos visszautasítása révén is előnybe jutott, és párton kívüli független magyar jelöltként MOSORA Vasile nemzeti liberális szenátorjelölttel szemben több mint 700 szavazattal Háromszék megye szenátorává választották.

Az új vízjogi törvény 1924-ben került a parlament elé, egyidőben az energiatörvénnyel, és 1925 októberére a végrehajtási utasítást is elnyerte. 1926 februárjára az új törvények alapján sikerült az engedélyezést megszereznie. Ez azonban késő volt, mivel az 1926 tavaszára összehívott szövetkezeti közgyűlés a szövetkezet feloszlatását követelte.

Szenátori pályafutásának fő meghatározója a magyarság ügyeinek képviselete volt. Mindezt a hivatalos Magyar Párt politikájától függetlenül folytatta. A magyarság együttműködési és szervezettségi hiánya, valamint a Magyar Párt közvetlen megalkuvó politikája okozta kiábrándultság következtében azonban, belátva, hogy az adott körülmények között képtelen hatékonyan képviselnie a magyarság ügyeit, 1925. november 4-én lemondott a szenátori tisztjéről.

Politikai és gazdaságszervező pályafutásának hullámvölgybe kerülése egyben záróakkordját is jelentette élete ezen szakaszának, amely a megfeszített munka ellenére sem hozta az általa elvárt eredményeket. Közérdekű aktivitása többé nem volt ilyen intenzitású, annak ellenére, hogy élete hátralévő szakaszában is találkozunk közéleti próbálkozásokkal.

1.A.3. Szakmai és közéleti viták

Életének következő szakasza az egzisztenciális biztonságért való küzdelem, a kilátástalanság és a meg nem szűnő támadások jegyében zajlott. 1927. január elsején szegényen és reményt vesztve visszaköltözött Brassóba, ahol újra megnyitotta magánmérnöki irodáját, de régi jó hírét soha többé vissza nem szerezhette. Ellenségeire itt is rátalált: SZELE Béla a helyi Magyar Párt elnöke, a *Brassói Lapok* főszerkesztője volt, NAGY Béla pedig a Brassói Kultúrmérnöki Hivatal vezetője.

1927 decemberében a bauxittelepek felkutatásával foglalkozó bányamérnök öccse, BALÁS Jenő meghívásának eleget téve Magyarországra látogatott. Itt tartózkodásáról tudomást szerezve KOVÁCS Kálmán volt sepsiszentgyörgyi járásbíró, ekkor már budapesti kir. járásbíró, azon indíttatásból, hogy megakadályozza BALÁS magyar állampolgárrá válását, „Magyar állampolgár akar lenni egy volt liberális oláh szenátor” cím alatt cikket közölt róla a budapesti *Magyarság* című napilapban.[4] A cikk BALÁSt lapjának liberális támogatással való megindításáért, Magyarország kormányzója elleni sérelem elkövetéséért (a *Haladás*ban megjelenő „SOMOGYI és BACSÓ gyilkosságról” cikk HORTHY kormányzót és baráti körét teszi felelőssé), valamint BALÁSnak liberális programmal, a kormány hivatalos jelöltjeként való szenátori megválasztásáért vádolta, és a magyar faj árulójának, renegátnak nevezte.

BALÁS sajtó útján elkövetett rágalmazás vétsége cím alatt pert indított KOVÁCS Kálmán ellen, akit a Budapesti Királyi Büntető Törvényszék az 1929. május elseje és hatodika között lezajló nyilvános főtárgyaláson 300 pengő pénzbüntetésre ítélt, KIRÁLY Aladár volt Háromszék megyei alispán védőbíráskodása és GRANDPIERRE Emil védőtanúskodása ellenére.[5]

KOVÁCS Kálmán azonban fellebbezett, és ennek nyomán a Budapesti Királyi Ítélőtábla 1929. december 14-én az elsőfokú bíróság ítéletét megsemmisítette, őt magát az ellene emelt vád és következményeinek terhe alól felmentette, úgy értékelve, hogy BALÁS az általa szerkesztett *Haladás*ban megjelent, SOMOGYI és BACSÓ meggyilkolásával kapcsolatos cikkben valóban kormányzósértést követett el és fajárulást.[6]

BALÁS, repatriálása meghiúsulásával és mérnöki munkához Brassóban sem jutva, 1928 tavaszán elvállalta a bukaresti Vízügyi Hivatal megbízását, hogy négy regáti vármegye vízhasználatának elismeréséhez a szükséges műszaki leírásokat és terveket elkészítse, azonban az ügy-

ben irodai személyzetének egyik tagja által tanúsított helytelen magatartása következtében az illetékes miniszter visszavonta a megbízást 1929 nyarán. BALÁS kára meghaladta a 360 000 lejt.

Az 1931. április 6-án kormányra jutott IORGA–ARGETOIANU szakértői kormány által a választások kívánt kimenetelének biztosítása érdekében kinevezett városi Ideiglenes Bizottságokat szeptemberben törvényesen beiktatták, mellőzve ezáltal a törvényesen megválasztott városi tanácsokat. Ez történt Brassóban is, amikor szeptember első napjaiban a közigazgatási törvény módosítása után sor került a városi Ideiglenes Bizottság átszervezésére, amelybe kormányzati kinevezés által felvételt nyert BALÁS Ernő is. Miután a Magyar Párt visszautasította bármely tagjának a bizottságba való kinevezését,[7] BALÁS újabb ellenségeket szerzett magának. Ennek következtében jelentette meg „Tiszta vizet a pohárba", „Brassói pohár" című röpiratait a támadások hárítása céljával. A bizottsági tisztséget a következő év szeptemberéig töltötte be, amikor is szeptember 9-én sor került az 1931. július 15-én hozott ideiglenes tanácsokat felállító törvény módosítására és a régi városi tanácsok visszaállítására.[8]

1932. október elsejétől a Svenska Vögekeibolaget svéd útépítő társaság alkalmazottjaként dolgozott, egészen 1936. május 1-jéig, és a Predeál–Brassó–Fogaras–Szeben–Nagyapold-Kolozsvár útvonal felmérését és alapépítményének megtervezését végezte. A cég kívánságára 1935. február végén Brassóból Szebenbe, 1936. március végén Tordára, majd június 1-jén Kolozsvárra költözött.

Az útépítések befejezése után 1936 augusztusában öccse, Jenő hívására mégis Magyarországra költözött, ahol bauxitkutatási munkálataiban volt a segítségére. Magyarországi jelenléte újabb támadásra adott lehetőséget KOVÁCS Kálmánnak, aki ezúttal a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hivatalhoz nyújtott be kérést a valamikori kormányzósértést elkövetett BALÁS Ernő kiutasítására. BALÁS fellebbezése ellenére az enyingi járás főszolgabírója, azon indokkal, hogy a „külhonossal szemben felhozott vádak megcáfolva nem lettek, így nevezett az elcsatolt területen tanúsított magatartásával érdemtelenek bizonyult, hogy lakhatási és munkavállalási" engedélyhez jusson,[9] határozatot hozott az országból való kiutasításáról. 1938 januárjában visszaköltözött Kolozsvárra, ahol végre egy kis nyugalomra lelt.

1.A.4. A kolozsvári évek (1940–1949)

A Kolozsváron való letelepedése a végleges megállapodás jegyében történt, itt már többé nem az új környezetéhez kellett alkalmazkodnia, hanem a változó politikai rendszerekhez, mindenikben munkavágyának kielégítését kereseve. A 2. bécsi döntésig kisebb mérnöki munkákat végzett, majd ezután, lehetőséget látva szövetkezeti mozgalmának újraindítására, megpróbálta elfogadtatni az illetékes hatóságoknál elképzelését. 1941 márciusában megbízást kapott az Iparügyi Minisztériumtól az Olt folyó vízerejének feltérképezésére és 1942 júliusában a Kis-Küküllő vízienergiatermelés-lehetőségeinek a tanulmányozására.[10] 1940. december 12-én a Budapesti Magyar Mérnöki és Építészeti Egylet rendes tagjául,[11] majd 1941. június 9-én ugyanennek Kolozsváron megalakult osztálya választmányi tagjává választotta.[12] 1941. július 30-án a Budapesti Mérnöki Kamara soraiba is felvették, de a felsoroltak csak érdekvédelmi egyesületek voltak. Kisebb kolozsvári vízszabályozási munkálatokat is végzett, de a több évtizedes szövetkezeti elképzelésének megvalósításához szükséges beosztást nem sikerült kieszközölnie a magyar kormánytól, számos ígéret ellenére sem.

1944 májusától egészen az észak-erdélyi román hatóságok beiktatásáig a város Mérnöki Hivatalának ütügyi előadója is volt. Az impériumváltás után, 1944. november 11-én a kolozsvári Víz- és Csatornázási Művek igazgatótanácsi elnökének nevezték ki.[13] Ezt a tisztséget egészen 1945. augusztus 22-ig viselte, akkor az elnökséget a polgármester vette át. 1944 decemberében, az új városi vezetőség beiktatása után VESCAN prefektus BALÁSt a Helyi Kultúrmérnöki hivatal főnökévé nevezte ki, a tisztséget 1945. május 16-ig töltött be.

Mint a Műszakiak Szakszervezetének elnöke, 1944 decemberében megpróbálta újraé-

leszteni a szövetkezeti mozgalmat. Egy Általános Gazdasági Szövetkezetet kívánt létrehozni, amely alulról megválasztott, minden foglalkozási ágat magába foglaló szervként irányította volna az erdélyi gazdasági élet ügyeit. A cél elérése és az esélylehetőség biztosítása érdekében 1945 áprilisában az addig büszkén viselt pártonkívüliségét is feladta, és belépett a Román Kommunista pártba.[14] Belépését azzal indokolta, hogy, „a *felszabadulás* után léptennyomon azt kellett tapasztalnom, hogy a köz érdekében a polgármestereknél, a prefektusoknál, a szakszervezeti tanácsnál már írásban is benyújtott javaslataim meghallgatásra nem találtak".[15] A Vörös Hadsereg bevonulását „felszabadulásként" fogadta, és a kezdeti, a Kommunista Párt teremtette körülményeket tökéletesnek találta az Általános Gazdasági Szövetkezeti mozgalmának megvalósítására, de aztán kezdeményezéseinek mellőzése, valamint a párt egyre gyakoribb visszaélései nyomán 1946 júliusában a Kommunista Pártból is kilépett. A Kolozsvári Víz- és Csatornázási Művek Igazgató Tanácsának egyelőre tagja maradt. Nyugdíja nem lévén, a különböző elnöki és tanácstagi funkciók betöltése után járó díjakból szerény körülmények között tengette életének utolsó szakaszát. 1948 aug. 20-án ezt a szerény létalapját is elvesztette azáltal, hogy az utolsó jövedelemforrásának számító Víz- és Csatorna Művek Igazgatói Tanácsát egy miniszteri rendelettel megszüntették.

Utolsó éveit súlyos betegként élte le, ebből kifolyólag közéleti munkát már nem vállalt. 1949. március 12-én hunyt el, kolozsvári lakásában.[16] Sírja a Házsongárdi temetőben található.

1.B. BALÁS Ernő életrajzi szerepei

Életútját vizsgálva több szerepet is megkülönböztethetünk, így mérnöki, politikai és szövetkezeti szerepeket. Ezek életpályájának fő meghatározói voltak. A következőkben ebben a csoportosításban térünk vissza elemzésükre.

1.B.1. Mérnöki szerepek

Egyetemi tanulmányainak befejezése után, a Földművelésügyi Minisztérium Vízrajzi osztályától a Brassói Kultúrmérnöki Hivatalhoz való áthelyezésének pillanatától élete végéig végeredményben jelentős műszaki teljesítményt valósított meg. Mérnöki munkássága, a dolgozni akarás vágya végigkísérte egész életét, egyetlen időszak kivételével, amikor szenátori teendőinek és szövetkezeti ügyeinek szentelt pillanatai miatt kénytelen volt mérnöki irodáját szüneteltetni. Munkásságának érzékeltetésére felsorolom a legfontosabb mérnöki munkáit, amelyek többnyire már ez előtt megvalósultak, vagy később kerültek kivitelezésre: a Feketeügy sárfalvi szakaszának szabályozása, a sepsiszentgyörgyi Dohánygyár alagcsövezése, a sepsiszentgyörgyi vízvezeték-hálózat kicserélésének munkálatai, az Olt balánbányai szakaszának szabályozása, vízmosásgátló kötések elkészítése a Tatrang-patakon, víztisztító berendezés elkészítése a TELLMAN-posztógyár számára. 1915-ben a Déli Hadseregnek DÁNY vezérkari ezredes megbízásából állított össze egy általános tervet és költségvetést a Dunának a szerbiai Morava és Vardar folyók mentén a Szaloniki tengeri kikötővel leendő összekapcsolása megvalósítására.

Legfontosabb terveinek nagy része viszont csak egy-egy tervrajz erejéig valósult meg, és soha nem kerültek kivitelezésre, például a szotyori 3200 lóerős, az oltszemi 100, a bodzakrasznai 1600, a Buzău megyei Gura-Şiriului-nál 1200, Gyilkostóból Gyergyószentmiklós felé terelt vízszakaszon egy 2000, a Kormos-patakán 100, Parajdon 200, Tatrangon 300, Hosszúfaluban 1200 lóerős tervezett vízierőtelepek esetében.

1.B.2. Politikai szerepek

Politikai jellegű tevékenysége többnyire a szenátori aktivitására szűkül le, melynek ideje alatt a politikai élet nehézségeinek dacára sikerült pozitív eredményeket is elérnie néhány fontos ügyben. Legjelentősebb eredményei a sepsiszentgyörgyi magyar tannyelvű Állami Polgári Fiú- és Leányiskola Kovásznára való áthelyezésének megakadályozása, a Sepsiszentgyörgy és Árkos határában fekvő 1000 hold föld katonai lőtér rendeltetésére való, agrárreform alapján történő kisajátításának megakadályozása, valamint a

megyének az 1925-ös közigazgatási szabályozás útján való felosztásának a megakadályozása voltak. Szenátori tevékenységével kapcsolatban meg kell említenünk más közérdekű közbenjárásait is, mint a nyugdíjasok ügyében történt parlamenti felszólalásait, az 1923-as állami vasúti tervekkel kapcsolatos, az erdélyi vasúthálózat bővítésére kidolgozott tervajánlatát, az 1923-as alkotmánytervezet vitájának ülésén előterjesztett beszédét. Szenátori szerepvállalásának lezárulása sem jelentette politikai szerepvállalásának a végét.

1931. szeptember elején BALÁSt kormányutasítással kinevezik Brassó városának Ideiglenes Tanácsába („Interimár Bizottság"), mely funkciót következő év szeptemberéig töltötte be. Kinevezése azonban hatalmas felháborodást keltett a brassói Magyar Párt köreiben, és ennek elnöki tanácsa ezek után tiltakozását fejezte ki az ellen, hogy „BALÁS Ernő bárhol, bármilyen minőségben mint a brassói magyarság képviselője jelentkezzék és nyilatkozzék, s ha ezt mégis megtenné", leszögezi a nyilvánosság előtt, hogy erre BALÁS Ernő „felhatalmazást nem nyervén nem jogosított". A Magyar Párt tiltakozása ellenére vállalta a tagságot, ezáltal még jobban mélyítve az amúgy is mély, iránta tanúsított ellenszenvet. A bizottságnak a következő év szeptemberében való megszűnését követően nem vállalt politikai szerepet, nem is jutott ilyenhez, ez egyben végét jelentette politikai pályafutásának, amely amúgy sem bővelkedett a pozitív eredményekben.

1.B.3. Szövetkezeti szervező szerepek

Ilyen jellegű tevékenységének kezdetét a Világosság szövetkezet megszervezése jelentette, mely ezirányú munkásságának legteljesebb szakaszát képezte, annak ellenére, hogy a szövetkezet 1927-ben megbukott. A Világosság szövetkezet szervezésével párhuzamosan, hasonló szövetkezeti mozgalom megindítása céljából BALÁS terveit egy nagyobb körútja alkalmával ismertette Csíkszeredában, Gyergyószentmiklóson, Marosvásárhelyen, valamint Kolozsváron is, ahol PAÁL Árpád lakásán ZÁGONI István, NYÍRŐ József, SZENTIMREI Jenő is megismerkedhettek elképzeléseivel, melyeket elismeréssel díjaztak, de a *Keleti Újság*ban megjelent tartalmas cikkeken kívül nem történt semmilyen továbblépés. A szövetkezet célkitűzései között vízi energiával működtetett villanytelep létrehozása szerepelt, a mezőgazdasághoz, ipari szükségletekhez, világításhoz olcsó villamos áram szolgáltatása a tagok számára, villamos gépek beszerzése és javítása, az ifjúság mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi iskolákban való elhelyezése, ipari telepek létesítése és fenntartása, valamint a mezőgazdaság belterjesebbé tétel útján való fejlesztése. A szövetkezet azonban a vízjogi engedélyezés beszerzése ellenére is elbukott. Ez mégsemnem törte le a műszaki mérnöki szemszögből megközelített, gazdasági alapon szervezendő, szociális és anyagi problémák megoldására irányuló szövetkezeti tevékenységének lendületét.

1938-ban, Magyarországról való kitoloncolása után Kolozsvárra visszaérkezve újra olyan gazdasági szervezet létrehozását szorgalmazta, amely minden magyar gazdát magába foglalt volna. Szerinte a létrehozandó szervezet az Erdélyi Gazdasági Egylet mintájára vagy éppen ennek szervezetében, „minden iparágnak, foglalkozásnak megfelelő alosztályokat" tömörítve kellett volna megvalósítani. Ez ugyan nem sikerült, de a 2 bécsi döntés után BALÁS újabb lehetőséget látott szövetkezeti mozgalmának elindítására. Kapcsolatot teremtett GYULAI Tiborral, a Kereskedelmi és Iparkamara titkárával, akinek közvetítésével kinevezést próbált nyerni az Erdélyrészi Gazdasági Tanácsba, hogy elindíthassa a Székelyföld szövetkezeti mozgalmának új alapokra helyezését. A hivatalos szervek a kezdeményezés megvalósításának akadályaként arra hivatkoztak, hogy az erdélyi szövetkezeti mozgalom két alapszervezetén, az Országos Központi Hitelszövetkezeten és a Hangya Szövetkezeteken kívül más nagyobb szabású szövetkezés több okból is kivitelezhetetlen.[17]

Válasz nélkül maradt kezdeményezései számára a Vörös Hadsereg 1944 novemberében történt bevonulása nyomán kialakult politikai légkör úgy tűnt, hogy nagyobb érvényesülési

lehetőséget nyújtani, legalább az első másfél évben így találta. Az alkalmas pillanatot megragadva, a Kolozsváron újonnan megalakult Szakszervezeti Tanácsban javaslatot tett az Általános Gazdasági Szövetkezet megszervezésére.[18] E szövetkezetnek, eltérően a „Hangya" szövetkezet struktúrájától, ki kell terjednie mindenkire, állította, mert csak egy általános gazdasági szövetkezet nyújthatja a kívánt társadalmi jólétet. Elképzelésének megfelelően a minden foglalkozási ágnak megfelelő „szakosztályok és ezek alosztályai fognak minden kérdést mindig a lehető legracionálisabban megoldani, és a haladást szem előtt tartva az intézményeket, vállalatokat, üzemeket megszakítás nélkül tökéletesíteni".[19]

Elképzeléseit, elveit sokan támogatták, mint például MOLL Elemér, azonban a gyakorlati megvalósítás kérdésében már nézeteltérések merültek fel. JORDÁKY Lajos és BALOGH Edgár közvetítései ellenére, a Szakszervezeti Tanács az ügyet nem tartotta kivitelezhetőnek.[20] Nem mutatott érdeklődést iránta az 1945 tavaszán megalakult Munkások Általános Gazdasági és Ipari Szövetkezete sem. Utóbbinak érdekköre nem is ölelte fel a gazdasági élet minden területét.

Utolsó lépésként 1945 szeptemberében a Műszakiak Szakszervezetének nevében tett javaslatot egy a minden foglalkozási ágnak megfelelő szakértőkből álló Erdélyi Gazdasági Bizottság létrehozására, azon feladattal, hogy kiépítse az Erdélyi Egyetemes Szövetkezetet.[21] Ez a kezdeményezése is válasz nélkül maradt, akárcsak a többi, ezúttal azonban végképp talaját veszítette több mint két évtizedes szövetkezeti aktivitása, mivel a későbbi politikai rendszer nyújtotta lehetőségek fokozatos beszűkülése, valamint korának előrehaladottsága miatt többé nem vállalkozott ilyen tevékenységre sem.

2. BALÁS Ernő politikai tevékenysége

2.A. Pártalakítási kísérlete

A Budapesten kirobbant őszirózsás forradalom teremtette légkör nagyban rányomta bélyegét az Erdély magyarlakta vidékein fennálló társadalmi viszonyok fokozatos átértékelését és értelmezését követelő körökre. Az októberben életre hívott Magyar Nemzeti Tanács, valamint a november elsején hatalomra került KÁROLYI-kormány nemzetiségi, társadalmi, szociális, politikai célkitűzései egy gyökeresen más Magyarország megvalósítását vázolták, amennyiben a nemzetközi politika és viszonyok a kormány elvárásainak megfelelően alakulnak.

BALÁS ilyen körülmények között, a háború teremtette dezorganizáció és dezorientált helyzet láttán fogott hozzá az addig ellenzett, de a nemzetközi porondon egyre népszerűbb szociálpolitikai tevékenységéhez. Mentalitásának megfelelően, a háború kitörésének okaként az emberiség fejlődését és az evolúciót nevezte meg, amelynek már nem tudtak megfelelni az európai intézmények, kormányzati formák, és ennek megfelelően a célja nem lehet más, mint azon friss erők érvényesülésének biztosítása, „melyek a romok helyén egy fényesebb, szebb és jobb jövőt alapozhatnak meg, melyre az utódok a legmonumentálisabb épületet emelhessék".[22] BALÁS jóslatként hangoztatja, hogy a világégés eltörölte a tétlenséget, a születés és vagyon biztosította előnyöket, és ezzel egy új korszak köszönt be, amely az elkövetkező „békével a becsületes, tisztességes és önzetlen munka korszaka lesz".[23]

Egyetemes célként határozta meg a minden téren megnyilvánuló szervezetlenség és bürokratizmus letörését. Ezt megvalósítandó első lépésként egy bizottságot kell kinevezni, minden foglalkozási ág képviseletével, megfelelő tagok választásával. A bizottság egy fontos feladata a rendszeres tanácskozás mellett a városi adminisztráció átszervezése lenne, felölelné és főbb vonásokban megállapítaná a városi közigazgatás minden ágazatában a kötelezettségeket és a jogokat. További kötelezettségei a gazdálkodás belterjesebbé, az ipar és kereskedelem megbízhatóbbá tétele lennének.[24] E célkitűzések és a központi hatalom gyengesége nyomán bekövetkezett nyugtalan légkör ellenőrzésének megvalósítása érdekében látott hozzá BALÁS 1918. november 6-án Sepsiszentgyörgy Nemzetőrségének megszervezéséhez. A város rendőrkapitányságának alárendelve ennek feladatául a rend fenntartását, a személyi és vagyoni biztonság

megóvását tűzte ki.[25] A kísérlet félsikert hozott. A Nemzetőrséget november 9-én a Nemzeti Tanács által kiküldött bizottság átszervezte,[26] a hadügyminisztérium hatáskörébe rendelődött át. Erre azért került sor, mert a belügyminisztérium sok helységben a nemzetőrség és a polgárőrség fogalmának összekeverését tapasztalta.[27]

Az 1918. november 16-án megszületı Magyar Köztársaság még jobban megerősítette BALÁSban addigi elgondolásainak létjogosultságát, ami arra késztette, hogy megszervezze az Országos Köztársasági Párt sepsiszentgyörgyi tagozatát. A munkálatok megindítására november végén került sor, olyan céllal, hogy a szervezet magába foglalja a város mindazon 20 éven felüli lakosát, akik az újonnan született Magyar Köztársaság megerősítésében részt akarnak venni.

A szervezet általános célkitűzése a háború által felborított osztályuralom helyébe Szabadság, Egyenlőség, Testvériség elveken alapuló Köztársaság megteremtése volt.[28] Ugyancsak általános célként fogalmazta meg a szervezet országos gárdájának megszervezését, melynek feladata a friss kormányzati forma megóvása lett volna.

A sepsiszentgyörgyi pártszervezet konkrét feladatát a Háromszék vármegyei Köztársasági Párt kiépítése jelentette. Ebben a kiépítendő pártszervezetben BALÁS terveinek alapján a párt ügyeit az elnök, egy társelnök, egy titkár, egy jegyző, egy pénztáros és egy ellenőrző, valamint intéző bizottság végezte volna. Az intéző bizottság tagjai minden 50 párttag után választódtak volna, és évente kétszer gyűlt volna össze. A tagok kötelességei között szerepelt a közgyűlés előtti jelentéstétel.[29] A párt tisztikara és a bizottság tagjai titkos szavazással egy évre szóló kinevezést kaptak volna. Az ilyen alapon felépülő pártszervet céljai között nem csak politikai célkitűzéseket nevezett meg. A pártnak társadalmi és közigazgatási téren is fontos feladatoknak kellett volna eleget tennie, mint a földművelés belterjesebbé tétele, a helyi ipar és kereskedelem dinamikusabbá tétele, a közigazgatás bürokráciamentesítése és gyorsabbá tétele a közérdek hatékonyabb kiszolgálása végett.

A szervezet BALÁS terveinek megfelelően meg kellett volna, hogy szüntesse a szociális, nemzeti és vallási diszkriminációt, ugyancsak a közérdek akadálymentesebb kiszolgálásának érdekében.[30]

A Köztársasági Párt helyi szervezetének alakítását hirdető népgyűlésre december 1-jén került sor, a városháza zsúfolásig telt dísztermében. A népgyűlés napirendjére és az ügy további alakulására a korabeli helyi sajtó és egyéb források hiányossága következtében a hagyaték alapján csak egy zavaros képet alkothatunk. A gyűlésen BALÁS a párt célkitűzéseinek ismertetése mellett hangsúlyozta az összefogást és a pártoskodás megszüntetésének fontosságát ahhoz, hogy megszilárdulhasson a népuralmon épülő köztársaság.[31]

Mint azt BALÁS egy későbbi cikkében olvashatjuk, a gyűlés közönsége kimondta a szervezet szükségességét, de a szervezés folytatásakor a lelkesedők elmaradoztak, illetve szembefordultak.[32]

BALÁS a városi vezetőtanács ellenakciójában látta a kezdeményezés elgáncsolását, a tanács nyomást gyakorolt a pártszervezés híveire, és megakadályozta a pártalakítást. Ha megvizsgáljuk a november 3-án dr. KOVÁSZNAI Gábor alpolgármester javaslatára választott 15 tagú városi tanács összetételét, akkor megállapíthatjuk, hogy ennek túlnyomó részét birtokosok és nagypolgárok alkották.[33] Egy ilyen összetételű tanács, mely tagjainak társadalmi rangja szerint ítélve inkább konzervatívnak tűnik, egy a már november elején megalakult, nagy támogatásnak örvendő szociáldemokrata párt mellett nem engedhette meg a helyi politikai élet még fokozottabb balratolódását. A városi tanács nem engedélyezhette a kedélyek baloldali eszméktől történő felkorbácsolását egy olyan közhangulatban, melyet a frontról hazatérő katonák fosztogatásai és szociális követelései nagyban megzavartak. Mindezt tehette annak ellenére, hogy BALÁS kezdeményezéseinek voltak olyan pontjai, melyeket a tanács is támogatott. Erre a legjobb példa az, hogy BALÁS 1918. november 21-i kezdeményezésének, a Munka- és Munkaközvetítő iroda beindulásának elgáncsolása után ugyanezen név alatt született meg december 12-én a hasonló iroda GYÖRGY Mózes

vezetésével, de már a városi tanács kezdeményezésére.[34]

1918 decemberében már nem nyílt alkalma a pártszervezés folytatására, mivel a megszállás következtében a gyűlésezés tilos volt. További próbálkozásai mégis voltak. 1918. december 29-én levelet küldött APÁTHY István főkormánybiztosnak, amelyben a szervezkedés intenzívebb elindításának szorgalmazása mellett javaslatokat tett többek között a községek, városok és a vármegyék polgárságának egyetlen polgári pártba való tömörítésére és munkaközvetítő irodák felállítására. Ez persze nem járt eredménnyel. Politikai szervezőtevékenységének szakasza lezárult, de mind társadalomszervező, mind pedig politikai tevékenységét folytatta.

2.B. Szenátori tevékenysége

2.B.1. BALÁS Ernő szenátorrá választásának körülményei

Az első világháború után, 1922 márciusában már harmadszor került sor politikai választásokra a Román Királyságban. Az előző választáshoz viszonyítva ezúttal a magyar kisebbség jelöltjei is felkerültek a választási névjegyzékre. A sorra kerülő választás az erdélyi kormányzótanács 1919. évi 3621. számú választójogi rendelete szerint folyt le, amelynek a volt Magyar Királyság kerületi rendszere szolgáltatott alapot. E rendszer értelmében minden 50 000 szavazásra jogosult polgár választott egy képviselőt, és minden 100 000 választó egy szenátort. Így Erdélyben összesen 121 képviselőt és 53 szenátort választottak általános, egyenlő és közvetlen szavazás elvén, már amennyiben beszélhetünk egyáltalán szabad választásokról az akkori liberálisok által szervezett választások esetében. Az aktív választójog határa 21 év volt a képviselő- és 40 év a szenátorválasztás esetében, és a képviselőt legalább 50, a szenátorjelöltet pedig legalább 25 választónak kellett ajánlania. A márciusban sorra kerülő választásokra Háromszék megyében február 25-én és 28-án történtek a képviselő- valamint a szenátorjelölések. A választási bizottság a következő jelölteket fogadta el:

Képviselőjelöltek: A nagyajtai kerületben Alexandru ITEANU, a Román Nemzeti Liberális Párt jelöltje és ROMÁN Viktor, a Román Nemzeti Párt jelöltje.

A sepsi kerületben ANGELESCU Constantin közoktatásügyi miniszter, a Román Nemzeti Liberális Párt jelöltje, POPA Ioan, a Román Nemzeti Párt jelöltje és GYÖRGY-JAKAB Miklós független magyar jelölt.

A kézdi-orbai kerületben dr. SZILVESZTER Ferenc, a Magyar Nemzeti Párt jelöltje, Demeter PASCU, a Nemzeti Liberális Párt jelöltje és PAFIROIU Ion, a Román Nemzeti Párt jelöltje

Szenátorjelöltek: MOSORA Vasile, a Nemzeti Liberális Párt jelöltje és BALÁS Ernő független magyar jelölt.[35]

BALÁS Ernő független szenátori jelölése nagy tiltakozást keltett a Magyar Szövetség megyei képviselőinek körében. A párt hivatalos programját mellőző független jelölteket bíráló vezérlő bizottság, a sérelmesnek elkönyvelt politikai elhajlások csírájában történő elfojtása érdekében egy általános érvényű, a magyar szavazó közönség számára kötelezőnek feltüntetett felhívást tett közzé. A felhívás, mely minden magyar szavazóhoz szólt, becsületbeli kötelességnek tünteti fel kizárólag a Magyar Szövetség által jelölt és a közös vezérlő bizottság által elfogadott jelöltekre való szavazást, valamint tartózkodásra intett minden más politikai nézetet valló jelölt támogatásában.[36] Pár nappal később a MSZ álláspontját képviselő *Székely Újság* napilap egy jóval nyilvánosabb, már személyre szólóan BALÁS ellen megnyilvánuló cikkében óvva intett minden szenátorválasztót BALÁS választóívének aláírásától.[37] A MSZ aggodalma a közelgő választások kapcsán nem volt megalapozatlan. BALÁS, mint a Világosság szövetkezet igazgatóságának tagja, egy olyan szövetkezet vezető személyisége volt, amelynek tagsága meghaladta a 4000 főt. Igaz, ez a szövetkezet komoly belső szervezeti és jogi gondokkal küszködött. Ebből következően szenátori jelölése részben szövetkezeti indíttatású, problémamegoldó bizalom megelőlegezésként is felfogható, a tagok azon indíttatását tükrözhette,

hogy talán így könnyebben kieszközölheti a szövetkezet működtetéséhez szükséges vízjogi törvények mihamarabbi elkészítését. Tehát a cél, amely a jelölők előtt is megfogalmazódott, a Világosság Szövetkezet tervei megvalósításához szükséges törvények megszületésének közvetlen szorgalmazása volt, a szenátusban. BALÁS független jelölésének ez lehet az egyik ésszerű magyarázata. BALÁS ilyen indíttatásból verbuválódott potenciális szavazóbázisa jogosan adhatott okot aggodalomra a MSZ vezetőségének.

Jelölésének politikai indíttatású oldalát az 1918 novemberében tanúsított társadalomszervező aktivitásának továbbviteleként is felfoghatjuk. Mindennek azonban egy sajátos, egyedi vonalon próbált érvényt szerezni. Politikai nézeteit figyelembe véve, megállapíthatjuk, hogy BALÁS nem rendelkezett egy szokványosan behatárolható politikai programmal vagy bármelyik hagyományos politikai ideológiának megfelelő politikai eszmeiséggel, hivatástudattal. Politikai programjában, mint későbbi aktivitásának elemzése során is megállapíthatjuk, megtalálhatóak voltak úgy a szociális, mint a nemzetiségi politikából fakadó jobboldali elemek. A konglomerátumukból sarjadzó politikai hitvallás egészen sajátos politikai magatartást kínált BALÁSnak.

A március 9–10-én sorra kerülő választási eredmények alapján BALÁS Ernő független, párton kívüli magyar jelöltet MOSORA Vasile Nemzeti Liberális Párti szenátorjelölttel szemben több mint hétszáz szavazattöbbséggel Háromszék megye szenátorának választották. BALÁS Ernő megválasztásáról több jelentős erdélyi sajtóorgánum is pozitívan számolt be, mint például a *Székely Hírek*[38], a *Keleti Újság*[39], a *Világosság*[40], amelyek őt mint az egyik legdolgosabb székely vezetőt jellemezték, akinek munkaterveit és munkaakaratát népe is megbecsüli.

Megválasztásának körülményei máig tisztázatlanok, a rendelkezésünkre álló információk nem szolgáltatnak kellő adatokat a választási körülmények rekonstruálásához, így nem tudunk határozott választ adni arra, hogyan győzhetett BALÁS Ernő MOSORA Vasile liberális párti jelölttel szemben egy olyan választáson, amelyet a liberális kormány szervezett. Azt sem látjuk tisztán, hogy a Magyar Szövetség jelöltjeinek visszautasítása a kormány hallgatólagos beleegyezésével vált-e valóra. Amit biztosan tudunk, az az, hogy a február 16-án tartott Magyar Nemzeti Párt alakuló gyűlésén a városháza dísztermében több jelöltet is állítanak: dr. FERENCZY Gézát, a Magyar Nemzeti Párt sepsi kerületének jelöltjét, dr. KECSKEMÉTI Istvánt, a Magyar Nemzeti Párt nagyajtai kerületének jelöltjét, dr. SZILVESZTER Ferencet, a Magyar Nemzeti Párt kézdi-orbai kerületének jelöltjét, valamint SÁNDOR Józsefet, a megye MNP szenátorjelöltjét. Tény, hogy a február 25–28-án a választó bizottság által elfogadott jelölőlistákról ezek a jelöltek hiányoznak.[41] Találunk olyan híreket is, amelyek szerint visszautasításukra a legkisebb vagy vélt hibákra, mint például késésre vagy aláírási problémákra hivatkozva került sor.[42] A választási körülmények kedvezőtlen alakulása a Magyar Nemzeti Párt számára nyomós okot szolgáltatott, hogy támadásaik célpontjává tegyék BALÁS Ernőt, akit liberálisnak, fajárulónak és renegátnak neveztek. Ilyen alapon az is feltételezhető, hogy BALÁS a kormány támogatásával indult a választásokon, mint a MSZ ellenjelöltje, de a kevésbé manipulált választások során győzött. A precedens értékű támadások legféktelenebb képviselője a *Brassói Lapok* volt, amely már a Világosság szövetkezet megalakulása óta folyamatosan bírálta BALÁS Ernőt. Mivel a választásokon nem a Magyar Nemzeti Párt közös vezérlő bizottságának jelölésével lépett fel szenátorjelöltnek, és mivel érvényesülését nem a hivatalos magyar szervezet keretén belül kereste, a „közös vezérlő bizottság" a magyar kisebbség képviseletében megbélyegezte és a „magyar faj" árulójának tekintette.[43] Ez egy olyan méretű ellentét kezdét jelentette BALÁS és a magyarság hivatalos képviselői között, amely egész életére kihatással volt.

2.B.2. BALÁS Ernő szenátor oktatásügyi tevékenysége

BALÁS Ernő politikai tevékenységét elemezve több szakaszt különíthetünk el, amelyek közül a legjelentősebb az iskolaügyban kifejtett.

Ahhoz, hogy BALÁS Ernő általános és helyi jellegű iskolaügyi tevékenységét megértsük, meg kell vizsgálnunk az impériumváltás utáni Sepsiszentgyörgyön bekövetkezett, iskolai szinten történő változásokat és BALÁS Ernő ezekkel kapcsolatos álláspontját. Az impériumváltás előtti Sepsiszentgyörgyön több nagy fontossággal bíró oktatási intézmény működött: népi-elemi fiú és elemi leányiskola; polgári leányiskola; polgári fiúiskola; tanítóképző. A polgári leányiskola a város tulajdonát képező, „bazárnak" nevezett épületben működött, a másik három egy alig néhány éves modern épületben volt elhelyezve. 1919 júniusában csaknem teljesen azonos módon, a román hatóság képviselője, a kolozsvári kormányzótanács által ide kinevezett román tanfelügyelő egy vagy két képviselővel megjelent az intézetekben, és felszólította az igazgatót és a tantestületet a román állampolgársági eskü letételére. Az intézmények tantestületei, arra hivatkozva, hogy nincs tudomásuk az Antant-hatalmak és Magyarország között létrejött szerződésről, kijelentették, hogy a román hatóságoknak azon kijelentését, hogy Erdély Romániához van csatolva, nem ismerik el, míg erről jogerős szerződés nem intézkedik. Ugyanakkor kijelentették, hogy „ők a magyar államnak annak idején tett eskü alól felmentve nem lévén, a román állampolgársági esküt le nem tehetik".[44] Mindezek után a tanfelügyelő miniszteri rendeletre hivatkozva követelte az iskolák, felszerelések, berendezési tárgyak, szertárak, számadások, pénz és értékpapírok átadását. Az igazgatók az erőszaknak engedve engedelmeskedtek, de az átadásról felvett jegyzőkönyvről másolatot kértek, amire ígéretet kaptak, de ennél több nem történt. Következő lépésként a tanfelügyelő átvette az iskolákat, és ugyanakkor megszüntette az iskolában található igazgatói szolgálati lakásokat. Az elvett épület ezután több rendeltetésnek is eleget kellett, hogy tegyen, az elemi iskolában tánciskolát, a tanítóképzőben magánlakásokat rendeztek be, de az épület maradék része így is kihasználatlanul maradt, mivel a megyében nem volt annyi román iskolás, amennyi elegendő lett volna az elemi iskola benépesítésére. Annak ellenére tehát, hogy az ország más részeiről is toboroztak növendékeket, a polgári fiúiskola és a tanítóképző sem működhetett kellő létszámmal. A fennálló körülmények között a város egyetlen sértetlenül maradt iskolája a Székely MIKÓ Kollégium volt, amely a magyar oktatás folytonosságának biztosítása érdekében megnyitotta kapuit a fiú és leány elemi iskola, a polgári fiú- és polgári leányiskola, valamint a tanítóképző előtt.[45] A polgári leányiskola, amely a Székely MIKÓ Kollégium új tagozataként indult a következő évtől, az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa 14.479-1919-es és a Consiliul Dirigent (Ideiglenes Kormányzótanács) 2740-1919 számú rendelete által engedélyezve, a román állami iskola tanár- és növendékhiánya következtében az 1919–1920–as tanítási évre visszakapta régi épületét és felszerelését.[46]

Az erdélyi, de főleg a vele közvetlen kapcsolatban álló sepsiszentgyörgyi iskolaproblémák vizsgálata, mint ahogy a *Keleti Újság* szerkesztőségének írott leveléből kitűnik, BALÁS Ernőt problémamegoldási lehetőségek átgondolására késztette.[47] BALÁS koncepciója szerint „az iskolák kérdését egyöntetűen kell megoldani az összes impérium alá került volt magyar területeken, illetve az összes Magyarországtól elszakított területeken. Az egységes alap pedig ne a felekezetiség, hanem a magyarság legyen".[48] Elképzelésének az Antant-hatalmak és Magyarország között létrejött egyezmény szolgált alapul, amelynek a 9. és 10. szakaszai szerint a Romániához csatolt területeken lakó vallási és nyelvi kisebbségeknek joguk van a saját költségükön jótékonysági, felekezeti szociális intézmények, iskolák és más nevelőintézetek létesítésére, vezetésére s ellenőrzésére, továbbá ezekben anyanyelvüket szabadon használhatják, sőt a román állam ezek részére a közalapokból, állampénztárakból, községi pénztárakból vagy más módon fizetendő segélyt is köteles biztosítani. BALÁS az iskolaprobléma megoldását egy „iskola-egyesületi" intézmény létrehozása útján látta megvalósíthatónak. Annak ellenére, hogy bizonyos fokig elismerte, a felekezetek-egyházak meglévő autonómiájukra támaszkodva nagy befolyással bírhatnak az erdélyi iskolaproblémák megoldásában, ő egy olyan Iskola-egyesület létrehozásában gondolkodott, amelybe bevonható

minden felnőtt keresetképes magyar férfi és nő. Vagyoni viszonyaiknak megfelelő, méltányosan és igazságosan megállapított kulcs szerint fizetendő évi hozzájárulási díjakkal olyan hatalmas összeget hozhatnak össze, amelyből a volt magyar állami iskolák a haladás megkövetelte igényeknek megfelelően tarthatók fenn és fejleszthetők. Második lépésként szorgalmazta a volt magyar állami iskolák épületeinek visszaigénylését, a folyamat azonnali elindítását. Következő lépésként indítványozta a többi volt magyar vármegye hasonló eljárásra való felhívását, valamint azt, hogy a Kolozsváron székelő három egyházi főhatóságot minderről értesítsék, és felkérjék, hogy a maguk részéről ők is kövessenek el mindent a fennebb említett eszmék megvalósulásának érdekében. A javaslatot, bár a három egyház vármegyei képviselői, különösen a papok elismerték, tekintettel a nehézségekre, amelyeket a román hatóságok támaszthatnak, és azon indokkal, hogy az ily alapon szerveződő intézményeknek nem lehet meg az a tekintélye, amellyel az egyház még valamelyest meglévő autonómiából kifolyólag rendelkezik, elvetették.

A javaslat elutasítása ellenére BALÁS Ernő továbbra is az iskolaproblémák képviselőjének egyik fő zászlóvivője maradt. Az ő megfogalmazásában látott napvilágot az az 1920. július 15-én született kérelem, amelyben a sepsiszentgyörgyi római katolikus, evangélikus, református, unitárius és izraelita hitközség két-két képviselője a prefektushoz, a román közoktatási miniszterhez, a miniszterelnökhöz, a román parlamenthez, a szenátushoz és Ferdinánd királyhoz címezve kérik a városban fennálló volt magyar állami elemi fiú- és leányiskola, polgári fiú- és leányiskola, illetve a tanítóképző helységeinek teljes felszerelésükkel és berendezésükkel, az alapítványokkal és minden elvett értékkel együtt való visszaszolgáltatását a magyar tannyelvű elemi, polgári és tanítóképző újraindításának céljaira.

Megválasztásának időpontjától számítva rövid időn belül BALÁS iskolai ügyben kihallgatást eszközölt ki dr. ANGELESCU Constantin közoktatási miniszternél iskolai ügyben, melynek tárgyát a 23738/921-es számú rendelet képezte. Ezen rendeletben a közoktatási államtitkárság a sepsiszentgyörgyi tanfelügyelőségnek a megyében működő még államosítatlan 10 községi iskola mihamarabbi államosítására való előkészítésre adott utasítást. Az intézkedések megyei szinten megtörténtek, a tanfelügyelőség bejárta Barót, Egerpatak, Eresztevény, Kézdioroszfalu, Szotyor községeket, és a miniszteri leiratban kívánt feltételekről megegyeztek, miután a tanfelügyelőség a felterjesztést is megtette, de az államosítás még a következő évben se történt meg.[49] A tanítás nem maradt el, de a tanárok fizetés nélkül maradtak, mert az iskolák államosítása elmaradtával a községek nem fizették az iskolai illetéket a beígért államosítás következtében. BALÁS a tanítók és családjaik nevében egy kérést fogalmazott meg, amelyben az ügy mihamarabbi jóindulatú elintézését igényelte.

Ugyanebben a hónapban azon négy fővárosi magyar iskola ügyében vállalt közbenjárást, amelyeket az impériumváltás után bezártak. Ez a négy magyar iskola, amelyet az itteni magyarság építtetett gyerekeik anyanyelven való tanításának biztosítására, az egyedüli itteni magyar nyelvű oktatási intézmények voltak, és bezárásuk a fővárosban megszakította volna a bukaresti magyar oktatás hagyományát. BALÁS megpróbálta elérni egyes miniszterek közvetítésével legalább két iskola visszaadását, de nem sikerült.[50]

Az 1922. évre egyre gyakoribbá váltak a megmaradt magyar oktatási intézmények működését akadályozó rendeletek, felsőbb utasítások, mindent elkövetve, hogy ezen intézmények oktatási nyelvét románra változtassák, vagy hogy egyszerűen megszüntessék őket. Ez érvényes volt azokra az iskolákra is, amelyeket a román állam hozott létre a megszüntetett vagy épületükből kitoloncolt volt magyar iskolák helyén. Erre a sorsra jutott 1920-ban a volt magyar polgári leányiskola épületében az állam által alapított magyar nyelvű Polgári vegyes iskola is, amikor az 1922–1923-as tanévben a Kolozsvári Közoktatási központi igazgatóság 19816-1922-es utasításában megtiltotta a vegyes iskolák működését, ami a leány- vagy a fiúiskola osztályainak elhelyezését vagy osztályainak bezárását jelentette.[51] BALÁS Ernő 1922. szeptember 12-én a polgári

fiúiskola szülőbizottsága és a város nevében kérést terjesztett be ANGELESCU közoktatásügyi miniszter elé, amelyben kérik az iskola továbbműködésének biztosítását.[52]

A kisebbségi iskolák tanítási nyelvét ért fokozatos támadások mellett megszaporodtak a tanári kar ellen foganatosított támadások is. Ez történt Háromszék megye magyar tannyelvű állami elemi iskolai tantestületi körével is, amikor az 1923–1924-es tanévkezdés elején a helyi tanfelügyelőség javaslatára, tekintet nélkül korra és családi viszonyokra, valamint tulajdonviszonyokra, a közoktatási minisztérium áthelyezte őket az Ókirályság területére. A szomorú az volt, hogy az áthelyezési utasítást kapott tanítók nagy része hatalomváltás után egyes körök tiltakozása ellenére állami szolgálatra vállalkozott. A problémát BALÁS Ernő és BLAGA brassói kerületi felügyelő közbenjárása következtében sikerült pozitívan megoldani, ANGELESCU eleget tett visszahelyezési kérésüknek.[53]

Az 1923. szeptember 25-én megjelent, a közoktatásügyi miniszter 100.190-923-as középiskolai rendelete tovább nehezítette az erdélyi magyar kisebbségi oktatás helyzetét.[54] A rendelet legsúlyosabb pontját az első szakasz tartalmazta, amely előírta, hogy a magyar tannyelvű középiskolákban a román nyelven kívül Románia történelmét, földrajzát és alkotmánytanát is román nyelven kell tanítani. A rendelet kötelező képességvizsgát írt elő 1924. augusztus 15. és szeptember 1. között minden tanár számára román nyelvből, és az illetékes tanároknak román történelemből, földrajzból és alkotmánytanból. Tiltakozásképpen BALÁS Ernő 1923. december 21-én egy memorandumot fogalmazott és küldött el Gheorghe TĂTĂRESCU belügyi államtitkárnak,[55] amelyben különösen a négyosztályos polgári iskolákat érintően előterjesztette, hogy a polgári iskola célja a polgárság leányainak és fiainak némi általános ismeretek nyújtása egy alapműveltség megteremtéséhez. BALÁS memorandumában kifejti, hogy az államnak nem az az érdeke, hogy a lényeges tantárgyakat román nyelven tanítsák, hanem hogy azokat minél alaposabban elsajátítsák, ez pedig anyanyelven valósítható meg a leghatékonyabban. Ugyanakkor rámutatott, hogy a román nyelven való oktatás keresztülvihetetlen nemcsak azért, mert a gyermekek nem értik meg, hanem azért is, mert nem rendelkeznek a román nyelvet tökéletesen beszélő megfelelő képzettségű tanári karral sem. Továbbá kimondta, hogy „tökéletesen elég lenne, ha az iskolában a román nyelvet és irodalmat igyekeznének minél jobban megtanítani, azért hogy a polgári iskolát végzett földműves, iparos és kereskedő a faluja határán túl is minden nehézség nélkül mozoghasson”.[56] BALÁS Ernő elengedhetetlennek látta, hogy a Székelyföldön úgy az elemi, mint a középiskolák esetében olyan tanítók, tanárok és inspektorok működjenek, akik ismerik a magyar nyelvet.

Mint a *Haladás* politikai hetilap felelős szerkesztője, az erdélyi magyar értelmiség körében egy közös magyar iskolapolitikai tervezet kidolgozására több vitaindító írást is publikált. Kezdeményezése megválaszolatlan maradt, ezért egy általa kidolgozott tervezetet közölt az 1924. február 10-i *Haladás* címoldalán. A tervezet célja egy olyan magyar iskolapolitika létrehozása, amelynek „legelső követelménye annak felismerése, hogy minél több és minél jobb iskolára van szükségünk, mert kultúránkban nem visszaesést, hanem előhaladást kell produkálnunk. Gyermekeinknek tehát tanulniuk kell, minél többet és minél hosszabb időn át, hogy ne csupán az analfabétaságot küszöbölhessük ki, hanem a mai kor megkövetelte fejlődöttebb tudást szerezhessék meg”.[57] Tervezetének legfontosabb kitétele a román nyelv kötelező érvényű elsajátítása az erdélyi magyarság által. Elsődleges célként az erdélyi magyarságnak tudatosítania kell, hogy mi az, amit a román többségtől elvárhat, és mi az, amit követelhet a békeszerződés, gyulafehérvári határozatok és az alkotmány alapján. BALÁS a nyelvek gyermekkori elsajátításának előnyéből kiindulva, tervezetében úgy látja szükségesnek, hogy az állam a magyar községekben és városokban román nyelvű óvodákat tartson fenn. „Az elemi iskolákban a tanítás az anyanyelven kell, hogy történjen, ez a pedagógiának az alaptörvénye. A magyarságnak tehát az államtól magyar tannyelvű elemi iskolák létesítését és fenntartását kell kérnie, sőt követelnie, ahol a magyarság ak-

kora számban él, hogy az iskolakötelesek legkevesebb egy tanítót foglalkoztatni tudnak".[58] Tervezetében kitér a felekezeti iskolákra is, de megjegyzi, hogy egyetlen történelmi magyar egyházat sem tart képesnek anyagi biztonságuk megingása következtében arra, hogy újabb elemi iskolákat létesítsen és támogasson a meglévő, egzisztenciális gondokkal küszködő iskolái mellett. Ezekre az érvekre hivatkozva azt vélte helyesnek, hogy a kormánytól a felekezeti iskolák elvételét kell kérni, azzal a feltétellel, hogy az állam vállalja fel ezek tovább működtetését magyar elemi iskolákként, a lehetőségek szerint a gyermekek vallásának megfelelő vallású tanítókat alkalmazzon, engedje meg tanítóinak a kántori teendők elvégzését, és végül a felekezeti tanítókat vegye át az állam szolgálatába.

BALÁS Ernő kitért az elemi iskolákkal összefüggő tanító- és tanárképzők kérdésére is. Leszögezte, hogy erre vonatkozólag pontosan meg kell határozni, hány intézményre van szükség, ezek felállítását és fenntartását ugyancsak az állami keretekben kell elhelyezni, és ugyanakkor az ezen iskolákba jelentkezőket egy alapos szelekciónak kell alávetni. E tervezet szerint azoknak, akik magasabb képzésre törekednek, de ugyanakkor az iparosoknak, a kereskedőknek és a földműveseknek is, haladéktalanul meg kell tanulniuk románul. Ez csak akkor válna lehetségessé, ha a továbbtanulni akaró diákok román nyelvű iskolákban tanulnának, ami nem jelentené azt, hogy az erdélyi magyar ifjúság elrománosodna, példának hozva fel azon erdélyi román értelmiség helyzetét, akik a monarchia idején magyar iskolákban szereztek oklevelet. BALÁS szerint erre azért lenne szükség, hogy a magyar fiatal végzősök megfelelő számú hivatalnoki és vezetői állásba juthassanak. BALÁS ugyanakkor kiemelte, hogy azon tanulók, akik román főiskolákba kerülnek, a román nyelvet tökéletesen kell, hogy bírják, amelyhez azonban csak román tannyelvű középiskolákban juthatnak hozzá. A tervezet szerint a magyar tannyelvű négyosztályos középiskoláknak elsősorban általános ismeretközlő jellegűnek kell lenniük. A nyolc osztályos középiskoláknak az egyházi és pedagógusi irányultságú előképzési szerepet kell betölteniük. Az iskolapolitikát a következőképpen vélte kialakítani: „lelkiismeret számvetés alapján meg kell állapítani, hogy a tanári és papi pályákra való előkészítéshez hány gimnáziumra van szükségünk, hány katolikusra, hány reformátusra, hány unitáriusra, és csupán ezek fenntartásához kell minden erőnket összeszednünk, a kormánytól pedig, bebizonyítva, hogy ezekre szükségünk van, segélyezést kívánnunk".[59] Program értékű tervezetében BALÁS nagy hangsúlyt fektetett a földműves, ipari és kereskedelmi, produktív pálya orientált képzés továbbfejlesztésére a középfokú oktatás keretében.

A középiskolai reformot újabb reformjavaslat követte, amely az elemi oktatás átstrukturálására irányuló törvénytervezetben konkretizálódott. Az elemi oktatás törvénytervezetét 1924. március 21-én terjesztette a közoktatásügyi miniszter a szenátus elé. A törvényjavaslat általános vitája során BALÁS Ernő június 7-én szenátusi felszólalásában kifejtette észrevételeit és további javaslatait a törvénytervezettel kapcsolatban.[60] Beszédében elismerését fejezte ki a közoktatásügyi miniszter és munkatársai számára a részleteiben bár helyesbítésekre szoruló, de egyébként kiváló törvénytervezet elkészítéséhez. Első észrevétele a törvénytervezet második szakaszával volt kapcsolatos, amely kimondta, hogy nyilvános iskolának minősíthető minden olyan iskola, amelyet a megye vagy a község hoz létre a Közoktatásügyi Minisztérium jóváhagyásával. BALÁS szerint ez nem fejezte ki azt, hogy a magyar értelmezés szerinti nyilvános jog a magániskoláknak nem jár ki. A következő megjegyzést a hetedik szakaszhoz fűzte, amely szerint az állami elemi iskolákban az oktatási nyelv román, vegyes lakosságú vidéken azonban az oktatásügyi miniszter létesíthet elemi iskolákat, amelyekben a tanítás nyelve az illető vidék többségi lakosságának anyanyelve, de csak az elemi iskola négy alsó osztályában, míg a három felsőben csupán az anyanyelv és a hittan tanítható anyanyelven. BALÁS kijelentette, a helyes állampolitika az volna, ha a törvény imperatíve kimondaná, hogy ott, ahol legkevesebb húsz olyan tanköteles gyerek van, akik valamilyen kisebbséghez tartoznak, az állam az illetők

anyanyelvén működő iskolát állít és tart fenn. Ugyanitt megjegyezte, hogy a tanítóképzőkre vonatkozó fejezetben nincs szó arról, hogy kisebbségi tannyelvű tanítóképzőket is fog fenntartani az állam, annak ellenére, hogy ha van kisebbségi tannyelvű iskola, akkor kisebbségi tannyelvű tanítóképzőnek is kell lennie. Ezt azzal indokolta, hogy véleménye szerint a pedagógia az, amelyet a legtökéletesebben kell elsajátítani, ez pedig csak anyanyelven történhet.

Észrevételeinek kifejtése után egy általános oktatásrendszerezési javaslatot olvasott fel, ahogy ő mondja, „inkább a végrehajtási utasítás- és rendeletekhez akarok eszméket adni az alábbiakban".[61] BALÁS ennek megfelelően egy az elemi iskolától egészen a főiskoláig terjedő oktatásszervezési javaslatot terjesztett elő, amelyben kiemelte, hogy az elemi iskola legfontosabb feladata a helyesírás, olvasás és beszéd elsajátítása, valamint a négy alapművelet anyanyelven történő elsajátítása a tanulók által. Ebben az oktatási szakaszban még lényegesnek tartja a földrajzi alapismeretek, az illető vidék növényeinek, állatainak és ásványainak megismertetését, lehetőleg a közvetlen szemléltetés útján. Ezen ismeretekre kell, hogy ráépüljön majd az elemi oktatás felső három osztályának ismeretrendszere, azok esetében, akik nem szándékoznak továbbtanulni. Ugyancsak az első oktatási fázis egy meghosszabbított elemeként, BALÁS kiemelte az alsó fokú hároméves szakiskolák létesítésének fontosságát a földművelés és a kisipar alsóbb rangú művelői számára. Ezekbe a beiratkozás az elemi iskola negyedik osztályának elvégzése után történne.

A középiskolai oktatásra vonatkozóan, a továbbtanulók számára az elemi iskola elvégzése után négyosztályos, teljesen egységes középiskolát javasolt, teljesen azonos tananyaggal és olyan tantárgyakkal, amelyek egy átfogó általános műveltséget nyújtanak. E négy év alatt a pedagógusoknak tanulmányozniuk kell növendékeik hajlamait, fizikai és szellemi képességeit, azért, hogy a negyedik év végére minden növendéknek pályaválasztási tanácsokat adhassanak. Ugyanitt kiemelte azt, hogy az anyagilag hátrányos helyzetű diákok számára is továbbtanulási lehetőséget kell teremteni, amely cél érdekében az ingyenes oktatás mellett teljes ellátást nyújtó internátusokat kell létesíteni és fenntartani, amelyekben a nevelésre is több gond fordítható, mint a szülőknél vagy idegeneknél lakó növendékek esetében.

A négyéves középiskola után egy harmadik iskolai szakaszt képeznének a különböző kereskedelmi, ipari, alsóbb rangú tisztviselőket, tanítókat képző szakiskolák és egyetemi tanulmányokra előkészítő négy éves középiskolák.

Az egyetemi oktatásra vonatkozóan véleménye szerint a cél a specializálódás kell, hogy legyen, a választott ágban minél több kísérlettel és gyakorlattal a lehető legmagasabb elméleti képzés mellett.

A törvénytervezetet végül változtatás nélkül megszavazták, és 1924. július 24-én a 2571. számú királyi rendelettel kihirdették.[62] Szenátori funkciójából kifolyólag BALÁS a megye oktatásügyi sérelmeinek szóvivője lett. I. C. BRĂTIANU miniszterelnök 1924. július 5-i Háromszék vármegyei látogatásának alkalmával egy memorandumot nyújtott át, amelyben rámutatott a megye iskoláit és tanárait ért igazságtalanságokra, és kérte ezek megoldását. A memorandum tartalmazta az 1918-ban elvett iskolaépületek visszaszolgáltatásának kérelmét, valamint azon tanárok problémáinak megoldási kérelmét, akik az 1923 augusztusában Kolozsváron letett sikeres vizsgájuk után a brassói kerületi tanfelügyelőségtől azt az utasítást kapták, hogy 1924. július 1-jén újabb vizsgát kell tenniük.[63]

A román Közoktatásügyi Minisztérium, amit rendeletek és törvények útján nem tudott véghezvinni a kisebbségi oktatás terén, vagy nem tett meg, hogy a román törvénykezés a tiszta, a kisebbségek jogait tiszteletben tartó jogállam látszatát keltse a Nemzetek Szövetsége felé, azt a legradikálisabb és legellentmondásosabb utasításokkal vitte véghez. Ez történt 1924. augusztus 9-én, amikor a Sepsiszentgyörgyi Állami Fiú és Leányiskola igazgatói azt a 66492-es számú miniszteri utasítás kapták, amelynek alapján iskolájukat a Kovászna községben megszűnt elemi iskola épületébe kell áthelyezniük. Az utasítás véghezvitelének felülvizsgálatával C. GEORGESCU kerületi vezérfelügyelőt bízták meg.[64]

Az utasítás C. GEORGESCU vezérfelügyelő javaslatára hivatkozik, de a miniszter aláírása helyett az államtitkár aláírása szerepel rajta. Az ANGELESCUnál kieszközölt fogadáson a kultúrminiszter azt nyilatkozta BALÁSnak, hogy arra tudta nélkül került sor.[65] Az állami polgári iskola áthelyezésének döntése a tanfelügyelőség azon elhatározásából fakadt, hogy az épületben szeptember 1-jétől román tannyelvű líceum első osztályait állítsák fel, külön bentlakással fiúk és külön a lányok számára. A megvalósításhoz szükség volt az elemi iskola azon részére, amelyet a polgári iskola ideiglenesen, a törvényszék épületébe való áthelyezése óta elfoglalt.[66] Ezek után BALÁS táviratot küldött a miniszterelnöknek, amelyben az ügy tisztázását kérte.[67] Szeptember 18-án felkereste TĂTĂRESCU kisebbségügyi minisztert, aki a Közoktatásügyi Minisztériumban történtek miatt megbotránkozásának adta jelét, és meghívta BALÁSt egy szeptember 25-én kezdődő, három napig tartó értekezletre, amely természetesen elmaradt. A líceum első osztályában szeptember 15-én megkezdődött a tanítás, és a közoktatásügyi miniszter a kezdődő iskolaévre helyet kért a fiúárvaháztól a líceum növendékeinek elszállásolása, és bentlakásépítés céljára. A következő évre a DACZÓ-kúria átalakítását és renoválását tervezték e célra. Ugyanakkor a fiúárvaházba egy ipariskolát is terveztek, amely elsősorban az árvaház növendékeivel működött volna.[68] Október 10-én az állami polgári iskola igazgatósága távirati rendeletet kapott, amelynek tartalma szerint az iskola továbbra is teljes létszámmal működhet tovább.[69] A helyzet, amely látszólag megoldódott, még jobban bonyolódott, amikor C. GEORGESCU vezérfelügyelő az iskolában megjelenve egy olyan szóbeli rendeletre hivatkozott, amely semmisnek nyilvánította az október 10-i rendeletet. E körülmények között BALÁS egy újabb, október 15-i, ANGELESCUval való találkozása után ígéretet kapott egy írásbeli utasítás leküldésére a brassói kerületi felügyelőséghez arról, hogy az iskola és tanárai megmaradnak, és amennyiben a vizsgára jelentkezik, a régi igazgató is maradhat.[70] Az ügy akadályozására mindent felhasználtak, ANGELESCU október 24-én BALÁS Ernőt megvádolta hatáskörének túllépésével, hivatalos személyek (miniszterek, vezérigazgatók) rágalmazásával és nem megfelelő magatartás tanúsításával. A miniszter ez ügyben vizsgálatot rendelt el, azon határozattal, hogy amennyiben a vád megalapozottnak bizonyul, a parlamenti bizottság elé terjeszti az ügyet.[71] A vizsgálat megtörtént, de a parlament elé való terjesztés elmaradt. Az állami polgári iskola helyzetét tisztázó beígért írásbeli rendelet késése újabb kérés megfogalmazását vonta maga után BALÁS részéről, amely a polgári iskola továbbműködésének igénylése mellett még kibővült az Elemi oktatási törvény 7. szakaszának (a román nyelv harmadik osztálytól való oktatása) betartására való kérelemmel, valamint azon igények megfogalmazásával, hogy a kisebbségi magyar iskolák igazgatói csak magyarok legyenek, és ezeknek a tanárai, valamint a székelyföldi tanfelügyelők tökéletesen beszéljék a magyar nyelvet.[72] ANGELESCU válaszában az Elemi oktatási törvény 7. szakaszának megsértését megint bürokratikus önkény következményének nyilvánította, a felelősséget elhárítva magáról, és önigazolásként rámutatott arra, hogy pedagógusok elbocsátására csakis a következő évben sorra kerülő sikertelen nyelvvizsgák után nyílna törvényes alkalom.

A polgári iskolaügyben előrelépés még a következő évben sem történt, az 1925–1926-os tanévre a sepsiszentgyörgyi állami polgári fiú- és leányiskola felszámolódott. A leányiskola a prefektúra épületébe költözött, míg a fiúiskola a régi elemi iskola épületében maradt, együtt a líceum addig beindult két román tannyelvű osztályával.[73]

1925 februárjában újabb, a magyarságra nézve sérelmes törvényjavaslat előterjesztésére került sor a szenátusban. A középiskolai érettségi vizsgára vonatkozóan e törvényjavaslat 19. szakasza kimondta, hogy „az érettségi vizsga egy az állam által létesített speciális vizsgáztató bizottság előtt történik, az iskolai kerületek központjában".[74] A törvény, amely az iskolák nyilvánossági jogát sértette meg, 1925. március 7-én életbe lépett. BALÁS, akinek lassan rá kellett jönnie iskolaügyi harcának eredménytelenségére és kilátástalanságára, a törvényt „a hallgatólagos numerus

clausus, a kisebbségeknek a magasabb kultúrából való kiszorítása" eszközeként nevezte meg.[75]

Iskolaügyi tevékenységének következő és egyben utolsó mozzanatát az 1925 tavaszán előterjesztett, a Magánoktatásról szóló törvényjavaslat[76] kapcsán kifejtett szenátusi felszólalása képezte. A törvénytervezet a magánosok, jogi személy gyanánt elismert közművelődési egyesületek, egyházi közösségek által felállítható és fenntartható kisdedóvókról, elemi iskolákról és középiskolákról szólt. Május 15-i beszédében tiltakozásának adott hangot a törvénytervezet 29. cikkelyével kapcsolatosan, amely megtiltja a gyermekek és szülők vallási szempontból történő befolyásolását, ugyanakkor kifogásolta a szakasz azon rendelkezését, amely előírja, hogy a magántanulók nem vizsgázhatnak magániskolákban, ami újabb bonyodalmakat okoz akkor, ha a helységben nem működik állami iskola.[77] Felszólalásának részét képezte az a kérelem is, amely a törvénytervezet 109. szakaszához kapcsolódott, és a magániskolák magyar tantestülete román nyelvű vizsgájának utolsó határidejét 1926. szeptemberére határozta meg. Ebben a kérelmében BALÁS az időskori nyelvtanulás nehézségeire és a román nyelvhasználat elsajátításának nehéz körülményeire hivatkozva a vizsgáztató bizottságok elnézőbb és megértőbb magatartását kérte a vizsgázókkal szemben.

BALÁS Ernő szenátori státusának köszönhetően az egyetlen olyan személy volt, aki ezekben az években képviselhette Háromszék megye iskolaügyeit. A megyei magyar iskolaproblémák megoldására mindig egyenesen az Oktatásügyi Minisztériumban próbált eredményeket kiharcolni. Ez az akkori körülmények között majdnem lehetetlen volt, illetve az általa elért eredmények általában ideiglenes érvényűek lettek, amelyeknek csak szóbeli utasítások és rendeletek adtak érvényt, és amelyek így bármikor változtathatóak és módosíthatóak voltak. Ahogy országos szinten sem születtek kisebbségi sikerek a magyar iskolák ügyében, úgy helyi szinten is csak igen ritkán fordultak elő. Egyetlen sikeresnek mondható közbenjárásának a Háromszék megyei tanítók Ókirályságba való áthelyezése megakadályozását könyvelhetjük el. Ezt kivéve iskolaügyi tevékenysége sikertelennek bizonyult egy olyan oktatásügyi rendszerrel szemben, amely a törvények megsértésén alapult és ANGELESCU közoktatási miniszter személyén.

Az erdélyi magyar oktatás érdekében kifejtett tevékenységét és ennek hatékonyságát véleménye szerint mindazonáltal az erdélyi magyar értelmiségen belüli együttműködés hiánya akadályozta. Ő a gyakorlatias, utilitarisztikus, rögtön eredményekkel járó oktatás híveként dolgozta ki iskolapolitikai javaslatát, amelynek első pontja román nyelvű óvodák felállítását helyezi kilátásba a magyar kisebbség számára. Mint a többségi kisebbségi területről származó kisebbségi, nem volt tudatában, hogy milyen következményekkel járhat ez a szórványban élő magyar közösségek számára. Nem mérte fel, hogy a nyelvi identitás alakulását az óvodai nevelés időszakában mennyire meg lehet zavarni. Kész volt minden eszközt felhasználni a magyar kisebbség gondmentesebb életkörülményeinek megteremtésére, és ezt egyedül az anyagi függetlenség állapotában látta megvalósíthatónak, amihez az oktatás gyakorlatiasabbá, speciálisabbá és sokirányúvá tétele szolgáltatta volna az utat. Mindez nem véletlen, hogy az elképzelés szintjén maradt, bizonyítva BALÁS Ernő naivitását is – olyan pillanatban hitt a román politika erkölcsiségében, amikor annak egyre jobban körvonalazódott az a tendenciája, hogy a magyar kisebbséget egzisztenciájában kell megbénítani.

2.B.3. BALÁS Ernő 1923. évi állami vasúti tervekkel kapcsolatos szenátusi felszólalása

BALÁS 1923. január 27-én az ekkor készülő vasúti tervek kivitelezésével kapcsolatban felkereste POPESCU közlekedésügyi minisztert. A terv, amelynek részét képezte a Prázsmártól Bodzán keresztül az Ókirályság irányába tervezett vasútvonal, helyi vonatkozása miatt is felkeltette az érdekelődését. A terv szerint a Brassó–Sepsiszentgyörgy–Bereck vasútvonalon fekvő Prázsmártól leágaztatva egy új vonal elkészítéséről döntöttek, a Bodza folyó mentén, a Kárpátokon túl fekvő Nehoiu településig. BALÁS egy könnyebben kivitelezhető terv javaslatával kereste meg a

közlekedési minisztert, mely szerint a Sepsiszentgyörgy–Bereck szakaszon fekvő nagyborosnyói állomástól kiindulva rövidebb és kedvezőbb terepviszonyok közepette lehetne megoldani ennek a vasúti vonalnak a megépítését, ami lényegesen csökkentené a kiadásokat is. A miniszter azzal az indokkal, hogy egy Brassócentrikus vasúthálózatot szándékoznak kiépíteni, elvetette a javaslatot, annak ellenére, hogy BALÁS rámutatott a Prázsmártól kiinduló vasútvonal megépítésének nehézségeire – az akár Keresztvár, akár Dobolló irányába próbálkoznának, egy nagy emelkedésű, éles kanyarokkal, hosszú alagutakkal megoldott, Predeáltípusú vonalat fog eredményezni. Mindezek ellenére ígéretet kapott a közlekedési minisztertől, hogy az új vonal kiépítésével a brassó–háromszéki, volt régi helyi érdekű vonal Brassótól Sepsiszentgyörgyig terjedő szakaszát át fogják alakítani elsőrangú vonallá. Június 1-jén a szenátusnak a Brassó–Nehoiaş vasútvonal építési költségeire újítandó 400 millió lejes hitelre vonatkozó törvényt tárgyaló ülésen ismertette a közlekedésügyi miniszternek is bemutatott javaslatát. Újabb érveket hozott fel védelmére, melyek szerint igaz, hogy Nagyborosnyó a Tövis–Brassó fővonaltól messzebb esik, mint Prázsmár, de ugyanakkor Prázsmár is messzebb esik Sepsiszentgyörgytől, ahol a szintén elsőrangú Székelykocsárd–Marosvásárhely–Csíkszereda vonal létezik. BALÁS szerint a cél nem csupán a Brassó–Ploieşti vonal tehermentesítése kell, hogy legyen, hanem a Tövis–Brassó vonalé is. Szerinte a Nagyborosnyó irányba történő építkezés mellett szól még az is, hogy rövid időn belül Apahidától kiindulva a sármási földgázvidéken át, Marosvásárhely érintésével, Szováta-fürdő, a parajdi Sóvidék, Korondfürdő, az Udvarhely melletti és nagybaconi fürdők bekapcsolásával Sepsiszentgyörgyön át egy részben már kiépített vonal fővonallá fejlesztése válik szükségessé, amely Nagyborosnyón át nyugatról a legrövidebb vonal lesz Constanţa és Brăila felé. Javaslatát a szenátus visszautasította, és a törvénytervezetet megszavazták, a Brassó–Nehoiaş vonal építésére pedig 100 000 lejt utaltak ki a törvény 2. szakaszában.[79]

2.B.4. BALÁS Ernő felszólalása az alkotmánytervezet szenátusi vitájának ülésén

A szenátus 1923. április 16-án sorra kerülő alkotmánytervezet-vitájának ülésén BALÁS beismerte, hogy a román nyelvet megválasztása óta még nem tudta elsajátítani annyira, hogy egy a szenátus elé kerülő vaskos tervezetet a rendelkezésére álló idő alatt áttanulmányozhasson, valamint anyagi helyzete sem engedte meg, hogy lefordíttassa. Ennek ellenére kötelességének tartotta, hogy legalább általánosságban kifejtse véleményét. Kijelenti, hogy „ha a magyarság egyenlő jogokban és kötelezettségekben részesül, valamint lehetővé válik előttük az anyanyelv intézményes keretek között való használata, nálánál hűségesebb állampolgárai nem lesznek a román államnak”.[80]

2.B.5. A sepsiszentgyörgyi lőtér ügyében kifejtett tevékenysége

Szenátori tevékenységének egyik legfontosabb mozzanataként említhetjük meg a sepsiszentgyörgyi lőtér ügyében kifejtett munkásságát. Az ügy 1922-ben keletkezett, amikor az akkori alprefektus és polgármester felajánlották a kormánynak és a katonai hatóságoknak a város Árkos település felőli, nyolc falu tulajdonát képező földterületet a Katonai Lőiskola számára történő lőtérépítés céljából. Ez több mint 1000 hold művelés alatt álló területet jelentett: Sepsiszentgyörgyön 384 hold városi, 311 hold közbirtokossági, 73 hold református egyházi, Árkoson 178 hold közbirtokossági, 44 hold magán- és 20 hold egyházi erdőt vettek el a lőtér céljára. Ezenkívül a városban 150 holdat tisztviselői lakások, 16 holdat tiszti lakások építésére. Sepsiszentgyörgy, valamint a környező falvak érintett tulajdonosai megfellebbezték a megyei vezetőség eljárását, de sikertelenül. A liberális hivatalnokgárda beiktatása után lehetővé vált az ügy magas szintű képviselete. Dr. RĂUCA polgármester ígéretet tett intézményes úton való megoldására. Ez viszont egy olyan kompromisszumos megoldást jelentett RĂUCA elképzelésében, amely figyelembe veszi úgy a polgárság, mint a katonaság érdekeit. A tárgyalásokat dr.

RĂUCA KERESZTES István ügyvéd segédletével kezdte meg, ezek azonban nem vezettek eredményre. BALÁS az üggyel 1924 őszén került közvetlen kapcsolatba, miután az érdekelt birtokosok eredmény hiányában hozzá fordultak segítségért. Az ügy alapos áttanulmányozása után tárgyalásokat kezdeményezett Gheorghe TĂTĂRESCU kisebbségi alminiszterrel, akinek december 8-án memorandumot nyújtott át, közbenjárását kérve. A földművelésügyi miniszter, hogy a lőtér céljaira elvett területekért földben adhassanak kártérítést, a hadügyminiszter rendelkezésére bocsátotta az agrárreform jegyében kisajátított Sepsiszentgyörgy környéki területeket (Árkos, Gidófalva, Kőröspatak, Kilyén, Illyefalva, Szotyor, Kökös és Bita). 1925. január 10-én lehetővé vált az ügy újabb előterjesztése SĂVEANU közegészségügyi és CIPĂIANU földművelésügyi alminiszterhez, az ebben az ügyben Sepsiszentgyörgyre tett látogatásuk alkalmával. BALÁS az érintett ügyfelek nevében előadta, hogy a tervezet végrehajtása esetében tönkremennek mindazon kisbirtokosok, akiktől a lőtér és házhelyek céljára egyetlen darab földjüket is elveszik, mert ha a kárpótlás lehetővé is teszi a megfelelő mennyiségű és minőségű területek 1–20 km távolságra fekvő más községek határában történő kiosztását, azt a távolság miatt és gazdasági felszerelések hiányában nem lesznek képesek megművelni. Továbbá megemlíti, hogy a várost, valamint a községeket jelentős jövedelemvesztésnek teszik ki az erdők kisajátításával.[81]

Mindezen konkrétumok előterjesztése után az érintettek nevében kérte a katonai lőiskolának Nagysinkre való áthelyezését, ahol az osztrák–magyar hadseregnek teljesen felszerelt lőtere volt. Az ügyben csak ígéretek hangzottak el, előrelépés azonban nem történt.

1925. március 18-án nyert miniszterelnöki kihallgatás során BALÁS mégis elérte, hogy Ion I. C. BRĂTIANU miniszterelnök egy bizottságot nevezzen ki, melynek feladata az ügynek a helyszínen való tanulmányozása legyen. A CIPĂIANU földművelésügyi alminiszter, POPESCU tábornok és ITEANU Háromszék megyei képviselőből álló bizottság 1925. március 25-én megtekintette a kisajátítandó területet, és azután egy jelentést nyújtott át Ion I. C. BRĂTIANU miniszterelnöknek.[82] Április első napjaiban a miniszterelnök BALÁS tudomására hozta, hogy honvédelmi szempontból a lőtér számára annál alkalmasabb helyet nem talált, ellenben megígérte, „hogy megrövidülést senki nem fog szenvedni, mert akit megfelelő értékű cserefölddel ki nem elégíthetnek, azt forgalmi értéken fogják kártalanítani”.[83] Az ügyben BRĂTIANU miniszterelnök törvényjavaslatot nyújtott be a parlamentnek a megfelelő kártalanítási folyamat végrehajtását megvalósítandó. A lőtér ügye egyike azon ügyeknek, amelyet BALÁS eredményesen tudott képviselni, sikerülve a miniszterelnököt is megnyerni az ügynek, hiszen, ha csak részlegesen szerzett is megoldást a felmerülő problémának, kieszközölte a kártalanítást.

2.B.6. BALÁS Ernő adminisztrációs törvény kapcsán kifejtett tevékenysége és politikai pályafutásának vége

1925. márciusában olyan törvénytervezetet terjesztettek a szenátus elé, amelynek egyes országrészek közigazgatási egyesítése volt a célja. A törvénytervezet meghatározta az ország területi felosztását, rendelkezett a községi és megyei közhivatalok felállításáról, működéséről és ellenőrzéséről. A cél évszázados román politikai hagyományú rendszer meghonosítása volt, amely az „úrszolga viszonyt” teremtette volna meg a polgárság és a tisztviselői kar között. Az 1923-as alkotmány szellemét tükrözve, az egységes és oszthatatlan nemzetállami eszméből kiindulva jelentős hatalommal és befolyással ruházta fel a központi adminisztrációs szerveket és tisztviselőket a helyi vezetésben. A törvénytervezet előtérbe helyezte a prefektus szerepét, kulcspozíciót biztosítva ezen funkciónak a helyi adminisztrációban, azáltal, hogy a Belügyminisztériumtól kapta megbízatását, és a központi adminisztráció végrehajtó hatalmát gyakorolta. A közigazgatási törvénytervezettel a kormány erős centralizációt próbált gyakorlatba ültetni, mintegy szorosabbra vonva a megyei közigazgatás feletti ellenőrzést. Március 17-én BALÁS Ernő a közigazgatási reform tárgyalása alkalmával a szenátusban több észrevételét is

felolvasta a törvénytervezettel kapcsolatban. Kiemelte, hogy a törvénytervezet nem tartalmazza a tanácsok tárgyalási nyelvét, amely problémákat okozhat a túlnyomóan magyarlakta székely községekben, egy önkényes értelmezés esetén. Elítélte a törvénytervezet azon pontját, amely lehetőséget biztosított a bíróságnak a közigazgatás ügyeibe való beavatkozásra, ugyanakkor azt a szakaszt is kifogásolta, amely a polgármester központi kinevezését tartalmazza – ez addig választás útján történt.[84] Június és július hónapok folyamán a megyében olyan hírek kaptak szárnyra, amely szerint az új közigazgatási törvény által több székely megye felosztására is sor kerülhet.[85] A bukaresti sajtóban megjelent hírek is nyomatékosították, hogy a bizottság, amely az új közigazgatási törvény végrehajtását készíti elő, elhatározta Háromszék megye felosztását, az egyik részét Csíkmegyéhez, a másik részét Brassó megyéhez csatolva. Biztosan nem tudhatjuk, hogy mi történt, de a a szenátus által június 11-én elfogadott törvény 380-ik szakasza szerint valóban sor kerülhetett volna megyehatár-kiigazításokra. A megye felosztása mégis elmaradt, a július 12-én megjelent megyei lapok hírei szerint dr. Alexandru ITEANU megyei liberális képviselőnek, dr. RĂUCA-RĂUCEANU prefektusnak, valamint MOŞOIU-nak a miniszterelnöknél tett közbenjárásának betudhatóan.[86] BALÁS Ernő köszönetnyilvánításként azoknak, akik lehetővé tették a megye megmaradását, népgyűlést hirdetett.[87]

A népgyűlést jó alkalomnak találta egy régóta készülő társadalomszervező tevékenység meghirdetésére, a „Székely univerzitás" kiépítése jelszóval. Ennek alapját a kisebbségi egyezmény 11. szakasza képezte volna, amely nem területileg határolja be a székelységet, hanem székely közösségről beszél, amely BALÁS szerint magába foglalhatja úgy a Szatmáron, Bánságban, Bukarestben, mint akár a Brăilán élő székely eredetű magyarokat is. BALÁS nagy fontosságot tulajdonított ennek a népgyűlésnek, ahogyan azt a PAÁL Árpádnak szóló leveléből is kivehetjük, amelyben a következőt írta: „okvetlenül szükségesnek tartom, hogy te és KÓS Károly a népgyűlésen egyelőre csupán mint hallgatónak, de ha úgy alakul esetleg, mint aktív szereplők is részt vegyetek".[88] BALÁS elsődleges célkitűzése a népgyűlés megszervezésével annak feltérképezése volt, hogy mutatkozik-e igény egy olyan szervezet, organizáció létrehozására, amely a tényleges képviseleten alapulva irányítaná majd a megye legkisebb községeit és képviselné a hatóságok előtt is. Elképzelése szerint ezen egységes szervezet feladata lett volna a közelgő földművelési, kereskedelmi, ipari és munkakamarai valamint a községi és megyei tanácsi választásokra a hatóságokkal történő egyezségkötés a lehetőleg közös választólisták összeállításáról és a választások zavartalan menetének biztosításáról.[89] A közelgő községi és megyei választásokkal kapcsolatban elveti a tanácstagok jelölőlistáinak központi, a Magyar Párt által történő egyoldalú összeállítását, hiszen a tanácstagok a községek és a megye sorsát nyolc évig hivatottak irányítani.[90]

BALÁS ezért dolgozta ki azt a tervét, miszerint minden község és város kerületekre oszlana, minden kerület 30 családdal. A kerületek egy-egy megbízottat választanának, akinek feladata a kerület ügyeinek intézése lenne. A községi és városi megbízottak maguk közül járási megbízottakat választanának, minden ezer lélekig egyet. A két nagyobb járás, a sepsi és kézdi járás megbízottai maguk közül 4-4 járási megbízottat, míg a két kisebb, az orbai és miklósvári 3-3-at választana, továbbá Sepsiszentgyörgy város 4-et és Kézdivásárhely 3 tagot a megyei központi bizottságba. A szervezési munka első lépéseként sor került volna a magyarság községi és városi kerületenként való összeírására „egy valóságos törzskönyvezés" formájában, minden szükséges adattal. Következő szakaszként a községi és megyei tanácstagok kijelölésére került volna sor, az új közigazgatási törvény alapján, valamint a megye vezetőivel való tárgyalásokra a választások ügyében.

Augusztus 3-án a központi magyar párttal tartott megbeszélésén tervezetét elfogadták, és a 10-ére összehívott megyei értekezleten előterjesztették. Ez az értekezlet megbízást adott a Magyar Párt vezetőinek a prefektussal való tárgyalásra, ahol megegyezés született arról, hogy a Magyar Párt eláll egy külön lista benyújtásától a közelgő mezőgazdasági kamarai választásokra és

támogatni fogja a prefektus listáján szereplő jelölteket. Ugyanakkor megegyezés született arról, hogy a megye magyarságának községi és megyei választásokra való megszervezését a hatóságok nem fogják akadályozni, valamint arról is, hogy közös egyetértéssel megállapítandó kulcs alapján összeállított jelölőlistával indulnak a községi és megyei választásokon.[91]

Az egyeztetések ellenére a megyében 25-én sorra kerülő mezőgazdasági kamarai választásokon az ellenzéki lista győzött, amelyet sem a Magyar Párt, sem a liberális közigazgatás nem támogatott. BALÁS tervei kudarcot vallottak, amelynek okát a magyarság szervezetlenségében és a hatalmi visszaélésekben látta. Elsődleges célként tűzte ki az elkövetkezendő választások során a magyarságnak számarányhoz mért és a maga által kijelölt képviselők bejuttatását a kamarákba, községi és megyei tanácsokba. Elvetette az újabb sérelmek felett való siránkozást, de amit az eddig gyakorolt, illetve tervezett politikai módszerekkel elérhetőnek nem látott, azért az elkövetkezőkben semmi felelősséget nem vállalt. Ezen indíttatásból kijelentette, hogy „egyelőre minden, a közelgő választásokkal összefüggő politikai akciótól visszavonulok, átengedvén a teret teljesen azoknak, akik magukat nálam hivatottabbaknak érzik, rájuk hárítván minden felelősséget és átengedvén nekik minden elkövetkezendő dicséretet".[92]

Visszavonulásának hivatalos bejelentését az 1925. november 4-i szenátusi ülésén terjesztette elő egy búcsúbeszéd keretében, amelyben összegzi szenátori tevékenysége folyamán kifejtett álláspontját és véleményét. Beszédében elhangzott azon elhatározása, hogy „nem csupán a politikától, de mindenféle közéleti szerepléstől" visszavonul.[93] Ugyanakkor leköszönő beszédében megfogalmazta politikai hitvallását, amely így hangzott: „meggyőződésem volt és ma is, hogy nekünk kisebbségi parlamentároknak kettős kötelességünk van: az ország érdekeit szolgálni és amellett saját fajunk érdekeit képviselni".[94] Talán ez a mondat teszi lehetővé számunkra is politikai tevékenységének és kompromisszumra való nyitottságának megértését, amely oly sokszor szolgált vádpontként politikai ellenfelei számára. Beszédében még rávilágít az Országos Magyar Párttal szemben tanúsított magatartásának okára, amelyet azzal magyaráz, hogy „a Romániai Magyar Pártba azért nem léptem be, mert nincs úgy megszervezve, mint ahogy én okvetlenül szükségesnek tartom".[95]

BALÁS Ernő négy évi szenátori tevékenységének végére naiv elveinek, valamint az államban uralkodó lehetetlen politikai körülményeknek esett áldozatává, amelyek a kudarcok és kiábrándulások sorozatával tarkították életét, ahogyan kiderül az általa összeállított rövid életrajzi adataiból is: „négyéves szenátorságom alatt, amelynek második évében Bukarestben a szegények szenátorának neveztek, egyeseknek és közületeknek javait, egzisztenciáját mentettem meg, rengeteg közbenjárással, amiért soha senkitől egyetlen lejt sem kaptam, ellenben csináltam mintegy 200 000 lej adósságot, mialatt mások házakat és vagyonokat szereztek".[96]

Irodalom

1. Székely Nemzeti Múzeum Dokumentációs Könyvtára BALÁS Ernő Hagyaték I. cs. 1911–1921

2. SzNM DK BEH II. cs. 1922–1930

3. SzNM DK BEH III. cs. 1931–1940

4. SzNM DK BEH IV. cs. 1940–1944

5. SzNM DK BEH V. cs 1944–1947

6. SzNM DK BEH VI. cs Iskola ügy

7. SzNM DK BEH VII. cs Sajtóper

8. SzNM DK BEH VIII. cs Mérnöki kamara

9. SzNM DK BEH XI/A. cs Szövetkezet / Világosság

10. SzNM DK BEH XI/B. cs Szövetkezet / MÁGISZ

11. SzNM DK BEH X. cs. Mérnök egylet

12. *Monitorul Oficial,* 1921, 1924, 1925.

13. *Monitorul Oficial,* Desbaterile Adunării Naţionale Constituante a Senatului, 1923–1925

14. *Brassói Lapok* (hetilap, XLI. évf., Brassó), szerk. SZELE Béla, 1919–1926, 1930–1932

15. *Független Székelység* (hetilap, XVI. évf., Sepsiszentgyörgy) szerk. FELEIF B., 1925–1926

16. *Haladás* (hetilap, III. évf., Sepsiszentgyörgy), szerk. BALÁS Ernő, 1922–1925

17. *Keleti Újság* (napilap, VI. évf., Kolozsvár), szerk. ZÁGONI István, 1922

18. *Krassó-Szörényi Lapok* (hetilap, XLV. évf., Lugos), szerk. HÚSVÉT Emil, BOTOS János, 1923

19. *Székely Nép* (hetilap, XLI. évf., Sepsiszentgyörgy), szerk. KERESZTES István, 1918–1927

20. *Temesvári Hírlap* (napilap, XXI. évf. Temesvár), szerk. POGÁNY Mihály, 1924

21. *Székely Újság* (hetilap, XX. évf., Kézdivásárhely), szerk. I. DIENES Ödön, 1922

22. BALÁZS András (1929): **Adatok az erdélyi kisebbségek iskolavédelmi küzdelmeihez 1919–1929**. Minerva irodalmi és nyomdai műintézet részvénytársaság, Kolozsvár

23. BEREY Géza (1940): **A magyar újságírás Erdélyben 1919–1939**. ABULKA György Könyvnyomdája, Szeged

24. BIBÓ Erzsébet (1941): **Az iskola története**. In: **A Sepsiszentgyörgyi Ref. Székely MIKÓ Kollégium Gimnáziumának és Leányiskolájának Évkönyve az 1940–1941 tanévről**, Sepsiszentgyörgy, 71–75. p.

25. HITCHINS, Keith (1998): **România 1866–1947**. Ediţia a II-a. Trad. de George G. PORTA şi Delia RĂZDOLESCU. Humanitas, Bucureşti

26. KACSÓ Sándor (1974): **Fogy a virág, gyűl az iszap.** Kriterion, Bukarest

27. MIKÓ Imre (1940): **Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-től 1940. aug. 30-ig**. „Studium" kiadása, Budapest

28. OBERDING József György (1938): **Az erdélyi magyarság szövetkezeti mozgalma**. *Magyar Gazdák Szemléje*, 1938. február, II. sz. 49–121. p.

29. Uő. (1939a): **A szövetkezetek szerepe az erdélyi magyarság gazdasági életében**. *Magyar Szövetkezés* (XLI. évf.) 1939. április 1., 7. sz. 6–7. p.

30. Uő. (1939b): **A szövetkezetek szerepe az erdélyi magyarság gazdasági életében**. *Magyar Szövetkezés* (XLI évf.) 1939. április 15., 8. sz. 2–3. p.

31. ROMSICS Ignác (2000): **Magyarország története a XX. században**. Osiris Kiadó, Budapest

32. PARECZ György (1936): **A Közigazgatási törvény javaslata, különös figyelemmel a kisebbségek szempontjaira.** *Magyar Kisebbség* (XV. évf.) 1936. január 16., 2. sz. 33–48. p.

33. PÁRTOS Szilárd, SZILÁGYI László (1935): **Szövetkezeti ismeretek.** A Magyarországi Szövetkezetek Szövetsége kiadása, Budapest

34. PETROVAY Tibor (1938): **Szövetkezeti ügyünk**. In: **Erdélyi Magyar Évkönyv — 1937**, Brassó, 118–123. p.

35. PETRU, Marcu (1929): **Istoricul şcoalei**. În: **Anuarul liceului de băieţi din Sfântu Gheorghe pe anul şcolar 1923–1924/1928–1929**, Sfântu Gheorghe

36. SZÉCSI Sándor (1938): **A brassói „Ágisz" szövetkezet tevékenysége**. *Szövetkezeti Értesítő*. 1938. I. sz. 7–8. p.

37. VITA Sándor (1937): **Gazdasági Tanács**. *Hitel*. 1937. I. sz. 45–50. p.

Jegyzet

1. SzNM DK BEH I. cs., 24. f.

2. Uo. 1. f.

3. *Haladás* 1922. január 29., 5. sz.

4. *Magyarság* 1927. december. 22., 290. sz,

5. SzNM DK BEH VII. cs. 16. f.

6. Uo. 17. f.

7. *Brassói Lapok* 1931.szeptember 7., 204. sz.

8. Uo. 1932. szeptember 11., 207. sz.

9. SzNM DK BEH VII. cs. 22. f.

10. SzNM DK BEH IV. cs. 20. f.

11. Uo. 8. f.

12. Uo. 7. f.

13. Uo. 51. f.

14. SzNM DK BEH V. cs. 36. f.

15. Ua.

16. Id. BALÁZS Ferencné (BALÁS Ernő menye) leveléből. Kelt: 2002. május 21-én, Budapesten

17. SzNM DK BEH V. cs. 10. f.

18. SzNM DK BEH V. cs. 54. f.

19. Uo. 12. f.

20. Uo. 55. f.

21. Ua.

22. SzNM DK BEH I. cs. 20. f.

23. Uo.

24. Uo.

25. SzNM DK BEH I. cs. 21.f.

26. Ua.

27. *Székely Nép* 1918. november 16., 92. sz.

28. SzNM DK BEH I. cs. 24.f.

29. Ua.

30. Ua.

31. SzNM DK BEH I. cs. 25. f.

32. *Haladás* 1922. január 29., 5. sz.

33. Elnök dr. KIRÁLY Aladár főispán, titkár ZAYZON Ferenc főgimnáziumi tanár, ÓVÁRI Károly birtokos, NAGY Lajos birtokos, LUDWIG Gyula dohánygyári aligazgató, MONTÁG Imre szövőgyári igazgató, KORÉH Lajos ügyvéd, VÉGH Endre főgimnáziumi tanár, NEUMÁN Miksa birtokos, RÁDULY Miklós görög katolikus kelkész, id. SASS József birtokos, CSÁSZÁR Béla százados, MOLNÁRFFY Béla huszárszázados, TAMÁS Sándor főhadnagy népfelkelők. *Székely Nép* 1918. november 6., 89. sz

34. *Székely Nép* 1918. december 14., 100. sz.

35. *Haladás* 1922. március 5., 10. sz.

36. *Székely Nép* 1922. március 5., 9. sz.

37. *Székely Nép* 1922. március 9., 10. sz.

38. *Székely Hírek* 1922. március 19., 11. sz.

39. *Keleti Újság* 1922. március 14., 58. sz.

40. *Világosság* 1922. március 15., 59. sz.

41. *Haladás* 1922. február 19., 6. sz.

42. SÁNDOR Józsefet kétszer utasították vissza azzal az ürüggyel, hogy nem érti a törvényt; BENKŐ Sándor járásbírót azért, mert magyarul, ERŐSS Józsefet pedig azért, mert románul írta alá nevét a nyilatkozatban. MOLNÁR Kálmán jelöltségét azért nem fogadták el, mert három perccel késett a kitűzött határidő szerint. *Székely Újság* 1922. március 2., 17. sz.

43. SzNM DK BEH III. cs. 1. f.

44. SzNM DK BEH, VI. cs. 2. f.

45. SzNM DK BEH VI. cs. 1. f.

46. BIBÓ Erzsébet: **Az iskola története,** in: **A Sepsiszentgyörgyi Ref. Székely MIKÓ Kollégium Gimnáziumának és Leányiskolájának Évkönyve az 1940–1941 tanévről**, Sepsiszentgyörgy, 1941, 71. p.

47. SzNM DK BEH VI. cs. 1. f.

48. Ua.

49. *Haladás* 1922. május 21., 21. sz.

50. Uo. 1922. május 7., 19. sz.

51. Marcu PETRE: **Istoricul şcoalei**, in: **Anuarul Liceului de Băieţi din Sfintu Gheorghe pe anul şcolar 1923-1924–1928-1929**, Sf. Gheorghe, 1929, 3. p.

52. SZNM DK BEH III. cs. 8. f.

53. *Haladás* 1923. szeptember 16., 37. sz.

54. BALÁZS András: **Adatok az erdélyi kisebbségek iskolavédelmi küzdelmeihez 1919–1929.** Kolozsvár, 1929, 21. p.

55. *Haladás* 1924. május 4., 17. sz.

56. Uo.

57. *Haladás* 1924 febr. 10., 5. sz.

58. *Haladás* 1924. február 10., 5. sz.

59. Uo. 1924. február 17., 6. sz.

60. BALÁSnak az elemi oktatási törvénnyel kapcsolatos szenátusi felszólalása: *Monitorul Oficial Desbaterile Adunării Naţionale Constituante a Senatului*, nr.70/1923–1924, 1924. július 19., 1373–1375. p.

61. Uo. 1375. p.

62. Az egyetemi oktatásról szóló törvény: *Monitorul Oficial* 2571/1924, nr. 161. 1924. július 26., 8602– 8629. p.

63. *Haladás* 1924. július 27., 29. sz.

64. SzNM DK BEH II. cs. 23. f.

65. *Haladás* 1924. szeptember 28., 38. sz.

66. Uo. 1924. augusztus 24., 33. sz.

67. SzNM DK BEH II. cs., 24. f.

68. *Haladás* 1924 október 12., 40. sz.

69. SzNM DK BEH II. cs. 25. f.

70. *Haladás* 1924 október 26., 41.sz..

71. *Haladás* 1924. november 2.,42. sz.

72. Uo. 1924 december 7., 47. sz.

73. PETRU, Marcu: I. m. 4. p.

74. Az érettségi vizsgára vonatkozó szenátus elé terjesztett törvény: *Mo. Of. DANCS*, no. 38/1924–1925, 1925. március 8., 515. p.

75. *Haladás* 1925. február 15., 8. sz.

76. BALÁS nagánoktatás törvénytervezetével kapcsolatos beszéde: *Mo. Of. DANCS*, no. 86/1924–1925, 1925. augusztus 9., 1977. p.

77. Uo. 1979. p

78. *Haladás* 1923.február 25., 13. sz.

79. Vasúti bővítések törvényének jóváhagyása: *Mo. Of. DANCS*, no. 69/1922–1923, 1923. június 1., 1297. p.

80. BALÁS alkotmánygyűlési felszólalása a szenátusban: *Mo. Of. DANCS.*, nr. 43/1922–1923, 1923. április 19., 691. p.

81. *Haladás* 1925. január 11., 2. sz.

82. *Uo.* 1925. április 5., 14. sz.

83. *Független Székelység* 1926. január 3., 1. sz.

84. *Haladás* 1925. március 29., 13. sz.

85. Uo. 1925. július. 5., 27. sz.

86. *Haladás* 1925. július 12., 28. sz.

87. SzNM DK BEH II. cs. 32. f.

88. Uo. 35. f.

89. Uo. fol. 35

90. *Haladás* 1925. augusztus 2., 31. sz.

91. *Haladás* 1925. szeptember 13., 37. sz.

92. Ua.

93. BALÁSnak a szenátusban felolvasott búcsúbeszéde: *Mo. Of. DANCS*, nr. 9/1924–1925, 1925. november 14., 54. p.

94. Ua.

95. Ua.

96. SzNM DK BEH V. cs. 56. f.

(A családnevek majuszkulás kiemelését kötetszerkesztési szempontok indokolták. **Szerk. megj.**)

Ernő BALÁS (1875–1949) 1

(Rezumat)

Lucrarea se bazează pe documentele din colecţia Ernő BALÁS din Muzeul Naţional Secuiesc, încercând să prezinte activitatea acestui inginer şi personalitate politică, care a căutat să reprezinte interesele minoritare maghiare din România pe o cale aparte, diferită de cea „oficială" a Partidului Maghiar. Reacţiile partidului pot fi considerate tipice, de asemenea şansele de reuşită ale unor abordări politice alternative vizavi de acest complex de probleme. Proiectele cooperativiste ale lui BALÁS urmează să fie prezentate în amănunte în a doua parte a lucrării.

Ernő BALÁS (1875–1949) 1.

(Abstract)

Ernő BALÁS, engineer, was a Hungarian politician in Romania in the interwar period. He tried to promote the interests of the Hungarian minorities in other way as the Hungarian Party. The reaction of the party was typical and the chances of BALÁS in his aim were typical, too. His cooperative projects will be presented in the second part of the paper.

I N M E M O R I A M

ACTA 2006

ZATHURECZKY Emília (1823–1905)

(A megemlékezésről)
2005. november 4. özv. CSEREY Jánosné ZATHURECZKY Emília halálának 100 éves évfordulója. Megalapította és kibontakozáshoz segítette a Székely Nemzeti Múzeumot, az egyik legrégibb és legnagyobb ilyen magyar, de egyben egyik ilyen mai romániai vidéki intézményt, gyűjtőmunkát végzett, a tudományos feldolgozást szorgalmazta, számos más múzeumnak adományozott muzeális anyagot. Háromszéki egészségügyi, nevelési és karitatív intézmények alapítója. Emléke legyen áldott!

*

Száz éve, 1905. november 4-én távozott az öröklétbe Háromszék nagyasszonya, aki CSEREY János özvegyeként 1875 nyarán VASADY NAGY Gyulával létrehozza a Székely Nemzeti Múzeumot. Nemcsak a múzeum alapítója, az alapgyűjtemények megteremtője, de utolsó éveiig legjelentősebb gyarapítója is.

Udvarhelyszék Háromszékkel szomszédos peremén, Olaszteleken született, 1823. október 21-én. Apja ZATURCSAI ZATHURECZKY István. A felvidéki származású család, mely közösségünknek számos jeles személyiséget adott, és példát tudott mutatni gazdaságban, művelődésben, emberségben egyaránt, 1817-ben telepedett meg a községben. Anyja TASNÁDI NAGY Juliánna, TASNÁDI NAGY Gyula nyelvész-történész rokona. Öccse, ZATHURECZKY Károly már az 1860-as évek közepén komoly éremgyűjteményt állít össze, és adományoz az Erdélyi Múzeum-Egyletnek; ugyancsak a kolozsvári múzeum-egyesületnél szorgalmazza a baróti római tábor megásását, egyáltalán régészeti egyesület megalakítását, majd testvére tanácsadója lesz múzeumi eljárásokban, alapítólevélben. Emília férjhez megy CSEREY Jánoshoz (1842), 1875 elején megözvegyül. Gyerekei részt vesznek a háromszéki múzeumalapításban: Ákosnak az erdélyi testamentum-közlés elindításában lesz szerepe, Gyula képviseli anyját, amikor a múzeumot 1879-ben átadják a székely közületeket képviselő testületnek. Unokahúga és szellemi örököse, KELEMEN Lajosné ZATHURECZKY Berta ugyancsak szerepet játszik az intézményért folytatott küzdelmekben. Ő nevezi „székely Nióbenek" később a súlyos családi tragédiákat megélt nagynénjét (nemcsak férjét veszíti el, és testvére lesz a kufsteini börtönévek áldozata, de majdnem minden gyermekét, unokáját tragikus körülmények között temeti el.)

CSEREYné, talán a családi tragédiákat ellensúlyozni is, élénk társasági és társadalmi életet él, az 1848–1849. évi szabadságharc idején pénzt, ékszert ad a honvédség felszerelésére, zászlószalagot hímez, kötszert készít, a bukás után szabadságharcosokat rejteget, menekülésüket segíti. DAMJANICH János honvédtábornok özvegyének barátnője, székelyföldi ereklyéket gyűjt. Művelt nő, latinul is megtanul, kora ifjúságától szívesen foglalkozik könyveivel, emellett régiségek, érmek, kőkorszaki, bronzkori stb. leletek összegyűjtésével. VASADY NAGY Gyulát, társát a múzeumalapításban, eredetileg nevelőnek, fiai mellé hívja Imecsfalvára 1875. júniusban, s megvásárolja természetrajzi anyagát és érmeit. Az így kiegészített családi, imecsfalvi CSEREY-gyűjteményt (fa- és vastárgyak, bécsi porcelánok, másfélszáz 17–18. századi okirat, ékszerek) megnyitják a nagyközönség előtt. VASADYval együtt látogatási és lajstromkönyvet állít fel, széles körű gyűjtést indít, megvetik a kő- és bronzkori gyűjtemények alapját. Augusztusban megszerzik az ún. petőfalvi múmiát, szeptember 3-án fogadják a magyar orvosok és természetvizsgálók előpataki vándorgyűlésének több mint 300 részvevőjét, köztük JEDLIK Ányost, NENDTVICH Károlyt, ORBÁN Balázst. Ők, az akkori magyar tudományos élet, illetve a tudomány kérdéseire érzékeny, főleg értelmiségi közönség reprezentatív képviselői mondják ki, hogy amit Imecsfalván látnak, az már nem egyszerű gyűjtemény, hanem: múzeum.

A nagy figyelmet keltett múmiát CSEREYné felküldi az Erdélyi Múzeum-Egyletnek, de az épp belső válságban vergődő egyesülettől érdembeli visszajelzést nem kap, ezért az eredetileg Kolozsvárra szánt gyűjteményt előbb szét akarja osztani az előpataki vándorgyűlés érdeklődő részvevői között. VASADYnak a helyi közélet irányába tett kezdeményező lépései nyomán azonban meggyőzik arról, hogy érdemesebb a fejlesztésben gondolkodni. 1876-ban az árvízkárosultak javára állít ki Budapesten anyagot, 1876 áprilisától egy háromszéki CSEREY-múzeumban gondolkodik, októberben a gyűjteményt felajánlja az alig megalakult Háromszék vármegyének. Részt vesznek a nagy jelentőségű VIII. Nemzetközi Régészeti Kongresszus budapesti nemzetközi kiállításán, ezzel a múzeum a magyar múzeumügy vezető alakjainak figyelmébe kerül. KOSSUTH Lajos év végi adománya (BEM tábornok 1848-as érdemrendje) nyomán 1877. márciusban már a Székely Nemzeti Múzeum név kerül az alapítólevélbe. CSEREYné közben megszervezi a gyűjtést, s kijárja, hogy Sepsiszentgyörgyön a Székely MIKÓ-Tanoda épületébe kerülhessen a gyűjtemény. VASADYval a gyarapodást rendszeresen közzéteszik a sajtóban, részt vesznek a kolozsvári jótékony nőegyleti, illetve műipari és ipartörténeti kiállításon (1877). CSEREYné fedezi a múzeum Sepsiszentgyörgyre költöztetésének és a kapott helyiségek rendbetételének, felszerelésének költségét, illetve rendezvényeket szervez pénzalapok biztosítására (Csíksomlyó, Barót, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Kovászna). Szeptemberben a gyűjteményt ideiglenesen átadják a székely közületeknek. Megvédi VASADYt, s vele a múzeumot az ellenséges hatóságtól. A hiúságában sértett, az alapítási feltételeknek csak tessék-lássék eleget tevő vagy azokat megkerülni próbáló megbízott vármegyei felügyeletet egy valóban az egész Székelyföldet képviselő, felelős testületre próbálják cserélni (ezt 1916-ra sikerül utódaiknak megvalósítani). Saját költségen lecseréli még a főispán kifogásolta feliratokat is, hogy a múzeum önállóságát jelezze. Kézmű- és iparcikkek gyűjtését tervezik, de végül CSEREYné csak VASADY temettetéséről gondoskodhatik.

Utódjával, a RÓMER-tanítvány NAGY Gézával rovásírásról, műkincsekről levelez, falfestményekről (besenyői templom). Ő hívja NAGY Gézát s vele HUSZKA Józsefet Gelencére. Újabb válságokkal szembesülnek (1885, 1887, 1889); a saját fejlesztése által lekötött Székely MIKÓ-Kollégiumnak teher a múzeum, Sepsiszentgyörgy város pedig megoldás helyett újabb fedezetlen tervet vet fel – egy művelődési csarnokét. NAGY Géza távozása után jobb híján mégis hozzájárul, hogy a Székely MIKÓ-Kollégium biztosítsa, felelős védnökként a gyűjtemények sorsát, bár jól sejtette, hosszú interregnum, a múzeumi munka visszaesése következik.

CSEREYné múzeumi tevékenysége viszont töretlen: TORMA Zsófiától, aki barátnője, régészeti anyagot kap, cserekapcsolat ügyében testvérmúzeumokkal levelez (Zilah, Déva stb.), adományoz a zilahiaknak, dévaiaknak, temesváriaknak, a székely iparmúzeumot alapozandó stb. Levéltári forrásanyagot ment be, személyesen kutatja át az eldugott padlásokat, sikerrel szorgalmazza a gyűjtött okiratok közzétételét. Az 1887. évi sepsiszentgyörgyi székely iparkiállításon 100 db. párnavéget, lepedőszélet, egyéb „hímzést" állít ki. Adományoz a Képzőművészeti Társulatnak (székely díszítmények, hímzések, más tárgyak), első gyűjtője az Erdélyi Kárpát-Egyesület Táj- és Néprajzi Múzeumának, székelyföldi anyagának törzsét ő adja (1901-ben 300 a múzeum 1600 tárgyából). Gyűjti az úrihímzéseket, a háromszéki karcolt díszű, ember-, állat- és virágdíszes bokályokat, a különböző szálszámolásos és szabadrajzú hímzéseket; a korabeli viszonyulásnak megfelelően inkább a szépen díszített, reprezentatív darabokra koncentrál.

Fennmaradt PULSZKY Ferenccel, br. DANIEL Gáborral, ORBÁN Balázzsal, JANCSÓ Benedekkel stb. folytatott levelezése. Személyes kapcsolatot tartott fenn vele ROEDIGER Lajos, a zombori múzeumból nyugdíjasként szülőföldjére visszatérő kiváló múzeumi szakember, aki utóbb CSEREYné kovásznai villájába is költözött. A múzeum első nagy közéleti próbája a kolozsvári 1848-as honvéd-menház javára folytatott gyűjtés volt, s jelentős szerepet játszott a

marosvásárhelyi BEM-szobor felállításában is. A kézdivásárhelyi és a sepsiszentgyörgyi Jótékony Nőegylet alapító elnöke (1878, 1879; a sepsiszentgyörgyi Jótékony Nőegylet tartotta fenn 1886–1897-ben a Háromszékmegyei szegénymenházat, hozta létre és támogatta a sepsiszentgyörgyi női ipariskolát stb.), a Háromszék vármegyei Erzsébet árvaleány nevelőintézet, a Stefánia menedékház és a Rudolf Kórház alapító tagja volt.

A kézdivásárhelyi temetőben nyugszik. SZILÁDY Áron róla nevezte el a *Csereynékódex*et (1879), NAGY Géza az 1883-ban bekerült *Emília-kódex*et. A Székely Nemzeti Múzeum számára életnagyságú képét GYÁRFÁS Jenővel festtették meg; emléktábláját egykori imecsfalvi kúriája, ill. a sepsiszentgyörgyi Székely MIKÓ Kollégium falán helyezték el (VETRÓ András márványra illesztett fémdomborításai). A sepsiszentgyörgyi múzeum bejárati sétánya mellett 2004-ben avatták fel VARGHA Mihály alkotta mellszobrát.

Irodalom

1. BOÉR Hunor (2002): **ZATHURECZKY Emília, özv. CSEREY Jánosné**, in: **Magyar Múzeumi Arcképcsarnok**, Bp., 966–968

2. BOÉR Hunor – BIRÓ Rózsa (2002): **A Székely Nemzeti Múzeum kezdetei, 1875–1881**, *Acta (Siculica)* 2001/1 (**Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 125 éves jubileumára** 1.), 7–58

3. FERENCZI István (1939): **A Székely Nemzeti Múzeum előzményeihez és az olaszteleki római táborhelyről**, *Székelység*, 1939/9–10, 66–72

5. PAIS Ágnes (2002): **Adatok NAGY Géza sepsiszentgyörgyi éveihez**, *Acta (Siculica)* 2001/1 (**Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 125 éves jubileumára** 1.), 59–84

5. PÉTER János (1923): **CSEREY Jánosné**, *Székely Nép*, XLI. évf. 102. sz., 1923. dec. 25.

6. S–Z (1885): **Özv. CSEREY Jánosné sz. ZATHURECZKY Emília**, *Székely Nemzet*, III. évf. 177. sz., 1885. nov. 15.

7. SZ. GAZDA Enikő (2001): **A Székely Nemzeti Múzeum Néprajzi Tára**, in: **Székely Nemzeti Múzeum, 1875–2000** (CD), Digital Studio – Délkeleti Intézet, Sepsiszentgyörgy

8. SZ. SZÁSZ Béla (1929): **Félszázad a jótékonyság szolgálatában. A Sepsiszentgyörgyi Jótékony Nőegylet 50 éves története**, Sepsiszentgyörgy

9. ZATHURECZKY Berta, KELEMEN Lajosné (1921): **Egy székely Niobe**, *Székely Nép*, XXXXIX. évf. 88–89. sz., 1921. nov. 2, 5.

Emília ZATHURECZKY (1823–1905)

(Rezumat)

La 4 noiembrie 2005 se împlinesc 100 de ani de la trecerea în nefiinţă a lui Emília ZATHURECZKY, văduva lui János CSEREY. A întemeiat Muzeul Naţional Secuiesc, unul din cele mai vechi şi mai mari muzee din provincie atât în rândul celor maghiare, cât şi al celor din actuala România, şi l-a ajutat să ajungă o instituţie de prestigiu internaţional. A efectuat culegere ştiinţifică şi a propovăduit prelucrarea ştiinţifică, a contribuit cu materiale muzeale donate la dezvoltarea a numeroase muzee (cele din Deva, Tg. Mureş, Timişoara, respectiv Muzeul de Etnografie al Transilvaniei din Cluj etc.) A întemeiat instituţii de sănătate, educaţie, precum şi caritative în Treiscaune. Fie-i amintirea binecuvântată!

Emília ZATHURECZKY (1823–1905)

(Abstract)

We will celebrate the 100th anniversary of Emília ZATHURECKY's death on 4th November 2005. She founded the Székely National Museum, one of the oldest and biggest provincial museums among the Hungarian ones as well as of today's Romania. She helped it achieve an international reputation. She performed scientific elaboration, she contributed with museum pieces to the development of other museums (Déva, Marosvásárhely, Temesvár, Transylvanian Etnographic Museum of Kolozsvár). She founded educational, public health and welfare insitutions as well as charity ones in Háromszék. Blessed be her memory!

1. ábra Özv. CSEREY Jánosné sz. ZATHURECZKY Emília, a múzeum nemes szívű alapítójának és fenntartójának fényképe. [Székely Nemzeti Múzeum] 105/888 Özv. CSEREY Jánosné ajándéka [NAGY Géza írása a fénykép hátán] (ADLER Lipót brassói műterme, 1875–1888 között)

2. ábra Özv. CSEREY Jánosné ZATHURECZKY Emília (MOLNÁR István fényképe, valószínűleg kollódiumos eljárással készült, kézdivásárhelyi műtermében, 1875–1896 között. DIMÉNY Attila tulajdona.)

NAGY Géza (1855–1915)

(A megemlékezésről)
A sokoldalú tudós NAGY Géza a Székely Nemzeti Múzeum (1881–1889), majd a Magyar Nemzeti Múzeum őre, 1902-től a MNM Fegyvertár igazgató-őre, 1901-től a MTA levelező tagja, élete utolsó másfél évében az *Archaeologiai Értesítő* szerkesztője. RÓMER Ferenc három jelentős tanítványának egyike, és elsősorban a magyarság ős- és államalapítás előtti történetével foglalkozik. E célból számos régészeti, nyelvészeti, genealógiai, etnológiai, kronológiai tanulmányt végez, hivatali munkájának mellékes eredményei is klasszikus magyar viselet-, fegyver-, vártörténeti kötetek.

*

A sokoldalú tudós NAGY Géza NAGY István földbirtokos és THALY Zsuzsa fia, 1855. aug. 4-én született, Gárdonyban. Anyai nagyapja Fejér megye levéltárosa, anyja a történész THALY Kálmán első unokatestvére. Gyönki és pesti, református, illetve piarista gimnáziumi éveket, majd a budapesti tudományegyetemen végzett történelmi, régészeti, oklevéltani, irodalomtörténeti, összehasonlító nyelvészeti, földrajzi tanulmányokat követően RÓMER Ferenc hívja maga mellé dolgozni a Magyar Nemzeti Múzeumba.

1875–1881-ben a régiségtár díjnoka. Párhuzamosan, keresete kiegészítéseképpen negyedévig az *Egyetértés* országgyűlési tudósítója, 1878 végén és 1879 elején. Egy hírlapi cikkben, melyet arra a napra időzítenek, amikor a király Budapestre érkezik, megírja, hogyan fosztotta ki az osztrák katonai hatóság 1850-ben a Magyar Nemzeti Múzeum fegyvergyűjteményét. Ezt követően jóakarói jobbnak látják, ha egy időre nem lesz szem előtt. 1881-ben a Székely Nemzeti Múzeum őrének ajánlják, ahová meg is választják, és csak 1889-ben tér vissza Sepsiszentgyörgyről a Magyar Nemzeti Múzeumba.

Régiségtári gyakornok, 1891-től az itteni hadtörténeti gyűjtemény segédőre. Meghatározza, rendezi anyagát, külön osztállyá fejleszti, 1892–1915 között a gyűjtemény külön naplót vezet, elkészíti katalógusát, nemzetközi hírűvé teszi. 1902-től igazgató-őre. 1901-től a MTA levelező tagja, élete utolsó másfél esztendejében az *Archaeologiai Értesítő* szerkesztője. 1915. febr. 3-án hal meg, a főváros adományozta díszsírhelyre temetik, a Magyar Nemzeti Múzeum nevében SZALAY Imre, az Országos Régészeti és Embertani Társulat nevében ÉBER László, a MTA, a Magyar Történeti Társulat, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, valamint a Magyar Néprajzi Társaság nevében pedig SEBESTYÉN Gyula búcsúztatja.

Az életrajzi adatok után próbáljuk meg bemérni a magyar tudomány történetében betöltött helyét. NAGY Géza a magyar régészettudomány atyjaként számontartott RÓMER Ferenc három jelentős tanítványának egyike, HAMPEL József és CSETNEKI JELENIK Elek mellett. A *Századok*ban megjelent nekrológ jellemzésében, régészeti kutatásai mindig a kitűzött cél szemmeltartásával történnek, bele nem fulladva a részkérdésekbe (Budapest és környéke őskori leleteinek közzététele, a szkíta emlékek értékelése, 1906-os ásatás a zuglói bronzkori urnatemetőben, 1909-es a kajászószentpéteri bronzkori telepen). A Székelyföld, Erdély, Budapest őskorában egyaránt mester, klasszikus a népvándorláskori hozzájárulása is.

CSETNEKI, akit RÓMER az ősrégészet szakemberének szánt, korán elhal (1889), özvegyét, a LISZT Ferenc-tanítvány ZAPHIRY Helént NAGY Géza veszi el feleségül, elhunyt barátja jegyzeteiből is ő dolgoz fel eredményeket. Az eredetileg római kori régésznek szánt HAMPELtől, aki már RÓMER idejében a Régiségtár tényleges, kiváló vezetőjévé emelkedik, 1913-ban a vezető régészeti periodika szerkesztését örökli meg. Ő maga már a **Compte rendu**nek is szerkesztője (RÓMER beszámoló jelentése az

1876. évi budapesti nemzetközi ősrégészeti és embertani kongresszusról, amely **Repertórium**ával a magyar régészeti kutatás első ötven évének zárköve – értékeli MÁRTON Lajos).

Mintegy 200 cikk, tanulmány, kiadvány szerzője. Minden megtévesztő sokoldalúsága mögött, NAGY Géza munkássága elsősorban a magyarság államalapítás előtti, kiemelten őstörténetére irányul (a magyarság eredetének kérdése, a közép-ázsiai népmozgások, a magyarság ázsiai rokonságának kérdése). Ez ifjúkori programja, és bármennyire az a látszat, hogy a tervezett mű helyett csak különböző résztanulmányok készülnek el, valójában egész életét ezzel tölti. Ennek a célnak a jegyében végzi számos régészeti, nyelvészeti, genealógiai, etnológiai, kronológiai tanulmányát is. Ugyancsak megtévesztő, hogy a melléktermékek, de akár hivatali munkája hálátlanabb vagy mellékes eredményei között is klasszikus monográfiákat, tanulmányokat találunk, így a fegyver- és viselettörténet vagy a szláv és román kérdés terén.

A magyar régészet későbbi jeles képviselői figyelmeztetnek, hogy a honfoglaló szolganép hagyatékát szlávnak tulajdonítva sajnos a „barbár honfoglaló" mítoszát alapozta a későbbi utódállamok nemzeteiben. Ehhez azért megjegyeznénk, hogy a millenniumi magyar tudományosságban más is hasonlóképpen értékelt, és pl. PULSZKY Ferenccel ellentétben ő legalább a lovasokat magyarnak tekintette. Másrészt, súlyos kétellyel élnénk azt illetően, hogy a „barbár honfoglaló" mítosza az utódállamokban ennek következtében alakult ki (ti. az utódállamok etnikai alapú politikai nemzetei nem a szolganép hagyatékát vindikálták maguknak, hanem egyáltalán a területükön talált régészeti leletanyagot).

A NAGY Gézának már életében felróttak ugyancsak sorolhatóak. Ám egyoldalúan kiragadott vádak helyett hadd nézzünk egy teljes értékelést. MÁRTON Lajos szerint Sepsiszentgyörgyön elszokik a szigorúbb tudományos fegyelemtől, délibábokat kerget, és mikor száműzetéséből visszatér, már betegsége akadályozza a következetes munkában, emiatt nem vesz a munkássága határozott irányt, a számára kitüntetett fontosságúnak tűnő őstörténet terén sem. Bár – ismeri el – pl. Budapest környékének őskoráról kiváló és tárgyilagos összefoglalást nyújtott, és ismeretei széleskörűek voltak, (1931-re) még nem tisztult le, mi volt őskori munkáiban a tiszta intuíció, és mi a képzelet terméke. Nem tagadja ugyanakkor kiemelkedő intellektusát, erős képzelőtehetségét, nagy munkabírását. Vélt hiányosságait azzal magyarázza, hogy a hazai tanulmányok, amelyekkel pályáján NAGY Géza is indult, eleve hátrányos helyzetbe hozták. Aki, különösen ebben a korban, pár évig bár nem tanulhatott Nyugaton, az legtöbbször képtelen volt alapképzettségét pótolni. NAGY Géza, írja, ennek ellenére, holtáig tanulva, kitűnő emlékezőképessége által is segítve sokféle ismeret óriási halmazára tett szert. Ám bámulatos sokoldalúságát, irodalmi és kutatási adatait a saját szemléletén átszűrve, szubjektíven, hideg mérlegelésre és nemzetével szembeni szigorú ítéletre képtelenül használta.

Ezek után furcsamód, a konkrétumokra térve mintha egészen más értékelés alátámasztására vonultatna fel érveket. Sok problémát vetett fel, folytatja, és nem egyet végérvényesen meg is oldott. Vitás kérdésekben nem ritkán messze megelőzte a módszeresebben dolgozókat is, pl. a székelyek eredete körüli irodalmi vitában. Ott is helyes úton mert járni, ahol a bizonyítékok hiánya mást visszariasztott. Régiségtári munkáját pedig nagy gond és lelkiismeretesség jellemezte, ha kevés tárgyszeretet is – a fegyver- és viselettant ti. nem tartotta magához méltónak, csak kényszerű robotnak, és legfeljebb a honfoglalás kori leletek kötötték le érdeklődését.

Ha jól megfigyeljük, az újabb honfoglaláskor-irodalom, így RÉVÉSZ László kifogása végső soron közép-európai összehasonlító tudománytörténeti és nemzetpolitikai irányultságú (tudományos elmélet hatása a szomszéd népekkel való *politikai* viszonyra), míg MÁRTON Lajos *a magyarság őstörténetét* illető „délibábos" gondolkodást ró fel. Az, hogy egyikük sem saját szűkebb szakterületén belül talált kifogásolnivalót, mindenesetre árnyalni tűnik ítéleteik érvényességét. Nézzük, mit mond olyasvalaki, aki az őstörténet terén képviselt rivális elméletet. SEBESTYÉN Gyula is a tanulmányokból, a feldolgozott hatásokból indul ki, és mondanivalója

furcsán, mert nagyon sajátosan rímel a MÁRTON Lajos véleményére.

NAGY Géza mesterei SZABÓ Károly és HUNFALVY Pál voltak, írja (a magyarságra vonatkozó kútfők tüzetes ismeretében, illetve a néprajzi-nyelvészeti szempontok érvényesítésében). A mesterek nyomán nem a honfoglalás érdekli (annak kutatásában az elődök már jelentős munkát végeztek), hanem a honfoglaló magyarság őstörténete. 1889-ben, mikor visszatér Budapestre, épp megalakulóban a Magyar Néprajzi Társaság, és elnöke HUNFALVY Pál. Ezzel az összehasonlító nyelvészet és a nyelvtörténet elfoglalja helyét az őstörténeti kutatás szolgálatában álló etnográfiában. A testületben, folytatja, NAGY Géza az őstörténeti kútfőkben és a rokon népek demográfiájában való eligazodást képviseli, az ural-altáji (akkori kifejezéssel-elképzelésben turáni) őstörténet enciklopedistája. Érdemes kiegészíteni tehát, túl ezen, hogy két rivális közelítés között teszi lehetővé az átjárást, mindkét említett mestertől mindenekelőtt a ma is elismert eredményeket hasznosítja, míg tévedéseikkel az elsők között helyezkedik szembe határozottan – lényegében nem pusztán közvetít, de harmadik utat jár, okos szintézisét, akárcsak PAULER Gyula. Mindezt valóban Nyugaton kellett vagy akár lehetett volna elsajátítania? Magyar nyelvészetet, magyar irodalmi forrásismeretet? Vagy később, egy századfordulós *jelentéktelen magyar orientalisztika* eredményeit kellett volna netán pótolnia?

A kolozsvári *Dolgozatok* nekrológja, valószínűleg PÓSTA Béla tollából, nyíltan fogalmaz. A túlzott, mindenben csak külföldi hatást kereső tárgyilagosság ellenében NAGY Gézát a nemzeti értékek keresése jellemezte. Ez volt a sepsiszentgyörgyi tartózkodás esélye is, nemhogy veszített, hanem nyert a száműzetésen azzal, hogy onnan már valóban teljes fegyverzetben, biztos értéktudatban, letisztulrt szemlélettel jöhetett vissza a Magyar Nemzeti Múzeumba, elkerülve az álobjektív, mindenben magunkat kicsinyítő reflex ismerős csapdáját. Így teszi témává a magyar történetírásban *a magyarság* fegyverzetét, *a magyarság* viseletét, a saját kultúra, saját értékek iránti felelősség jegyében. (Az 1896. évi millenniumi kiállítás alkalmával pl. a magyar vadászat történeti vázlatát nyújtja, vagy később KÖNYÖKI József vártörténeti művét fejezi be és adja ki.) Végső összegezésben, a magyar kultúra sokoldalúságát hangsúlyozza, a magyar kultúrát alapozó néprajzi jellegeket, közvetítő szerepünket nyugat, kelet, észak és dél kultúrái között.

Térjünk vissza SEBESTYÉN Gyula 1915. évi jellemzésére. NAGY Gézánál tökéletesebben nem ismerte senki, írja, a vonatkozó középkori latin, görög, orosz és arab kútfőket, a nyelvtörténet, az összehasonlító nyelvészet és a néprajz ugyanolyan régi történeti értékű adatait. Senki ennyire megszólaltatni nem tudta az évezredes emlékeket. Ő volt a legnagyobb, sokan nem értették ugyan, vagy félreértették, ám az idő mindig neki adott igazat. SEBESTYÉN méltatása egy nekrológ része, tehát bizonyára befolyásolja a kegyelet, de azt se hagyjuk figyelmen kívül, hogy aki írja, az a közös érdekeltségű viták idején inkább mellőzni látszott NAGY Géza felvetéseit és érveit.

SEBESTYÉN most éppen ebből a korszakból ad meg példákat tételesen. NAGY Géza tette szóvá a székely és a dunántúli nyelvjárások közös sajátosságait. Ezt akkor délibábos nyelvészkedésnek minősítették, ma pedig ismert tény. THOMSEN megfejtése előtt rokonította a székely rovásírást a belső-ázsiai türk feliratokkal (tegyük hozzá, egyik utolsó dolgozata is e feliratok alapján fogalmaz meg kérdéseket a sokak által a székelyek őseinek tartott volgai bolgár eszegel törzs előtörténetéről). Honfoglaláskori demográfiai viszonyok elemzésére vállalkozott, az Árpádok genealógiájában fedezett fel meglepő kapcsolatokat. A szkítákról írt akadémiai székfoglalóját SEBESTYÉN egyetemes történeti fontosságúnak tartja.

A NAGY Gézáról írott legszebb összegezés mindazonáltal a *Századok*-lehozta nekrológban található. NAGY Géza régebben megjelent, egybekötött tanulmányai állanak a szerző előtt, olvassuk. Két kérdés között feszül ki a munkák gondolati íve: Hol kezdődik a világtörténet? Beletartozik-e az ún. történelem előtti kor? Illetve: Lesz-e elég ideje a magyarságnak teljesen kifejleszteni nemzeti egyéniségét mielőtt, mai szóval,

maga a nyugati civilizáció is áldozatul esnék egy mindent eltörlő, társadalmi átalakulás hozta nemzetköziségnek? Van-e esély rá, hogy összetett, szintetizálni képes jellegének köszönhetően ekkor épp a magyar kultúra őrizzen meg európai értékeket? A kettő között: „fáradt testen áttörő erős akarat, mélységes tudáson alapuló hit, végtelen sok munka, a «délibáb» vádja, egy csonkán maradt nagy világtörténelem, számos apró torzó, amiből emberit meghaladó volna ezt az egységes nagy világnézleten alapuló életet, a NAGY Gézáét, hiány nélkül rekonstruálni."

Ha rekonstruálni nem is, de bár az életmű elemeit újraértékelni mindenképpen tartozunk. Legalábbis erre figyelmeztet mind az utóbbi időszak néhány kutatási eredménye, mind pedig a NAGY Géza jelenlegi, fölöttébb hiányos jelenléte a magyar történeti irodalomban. Tekintsük csak a sepsiszentgyörgyi éveket. Cikkeinek, írásainak negyede ekkor születik, és nagy részükről SZINNYEI József sem tudott. Tárgyuk régészeti, nyelvészeti, művelődéstörténet és régi magyar irodalom (*Emília-kódex* és 17. századi étkezés), könyvtörténet (Régi Magyar Könyvtár), történeti tárgyi néprajz (kályhacsempék leírása), a magyar képzőművészet története (brassói festők), a MTA története (vonatkozó forrásközlés), levéltári forrásközlés (dokumentumok a 16. századig visszamenően – ekkor bizonyítja, elsőként, dokumentálva és mechanizmusát kimutatva, a késő középkori-kora újkori román betelepedést Erdélybe), történeti demográfia (Erdély 18. századi nemzetiségei), kortárs demográfiai statisztika (az emberiség statisztikája), 1848–49-esek adatai, a székely címer stb. A Székely Nemzeti Múzeum általa kezdi meg a szakszerű régészeti ásatásokat (1882), felmérésével (1883) tűnik részt venni az első magyarországi skanzenépület felállításában (1885), gyűjteményében az ő sepsiszentgyörgyi éveiben fordul meg TÉGLÁS Gábor, RÁTH Károly és HERMAN Ottó, most készülő leíró katalógusa előtt KRISTÓF György hajt fejet később Kolozsvárról, az Erdélyi Nemzeti Múzeum hasontárgyú egykorú és későbbi munkássága (vagy ennek hiánya) ismeretében. A helyi lapban közölni, mint barátait, RÉTHY Lászlót és SZÁDECZKY Lajost nyeri meg.

Kiemelten a következőkre hívnánk fel a figyelmet: A Székely Nemzeti Múzeum a társalapító VASADY NAGY Gyula halálát követően DANIEL Gábor közbenjárásával szervez magának múzeumőr-utódot. DANIEL patronálta Székelyföld első régészeti ásatását, és ő áll a térségből kitűnő kapcsolatban – THALY Kálmánnal, már korábbi közös forrásközlésük okán is. NAGY Géza úgy érkezik másrészt a Székely Nemzeti Múzeumba 1881-ben, hogy Nagyváradon megszakítja útját RÓMER Ferencnél, és, értelem szerint, a térség régészeti lehetőségeit az 1876-os **Compte rendu** óta mindketten ismerik. Egyik legjelentősebb székelyföldi kezdeményezése a középkori falképek itteni kutatásának megkezdése (1882), melynek alapozása végett Budapestre is felutazik szakkönyvekért.

Erről azonnal eszünkbe jut, hogy a magyar falképkutatás RÓMER egyik kedvenc témája volt, éspedig IPOLYI Arnold hatására. NAGY Géza tehát egy magyar művészettörténész-hagyomány harmadik láncszemeként végzi ezt az úttörő munkát is. Ugyancsak eszünkbe jut IPOLYI **Magyar mythologiá**ja és hogy NAGY Géza egyik jelentős sepsiszentgyörgyi dolgozata az **Álmos-monda** (1884), de TÜNDÉR Erzsébet, TÜNDÉR Ilona alakjával is itt kezd foglakozni egy *Árgirus*-szövegváltozat kapcsán, a székelyek eredetéről itt kidolgozott elméletében pedig fontos elem a Csaba-monda lehetséges gyökerei. NAGY Géza munkássága valóban egy magyar tudománytörténeti hagyomány szerves része, és elemzése magát ezt a hagyományt teszi világosabbá és értelmezhetőbbé.

Adatok a székelyek eredetéhez és egykori lakhelyük című tanulmányát (1883–1886) külön is meg kell említenünk, nemcsak azért, mert első nagy munkája, hanem azért is, mert ennek hátoldalán jelenik meg további munkássága nagy tervének vázlata, egy a magyar őstörténetről készülő kötet tartalomjegyzéke. Az **Adatok** mellesleg a magyar történetírásba való belépője.

Azt, hogy NAGY Géza miért nem tudta elfoglalni az életműve révén megérdemelt helyet a szakmai köztudatban, már az 1915-ös nekrológokból eléggé érthető, és bizonyára hozzájárult az időpont, az első világháború első éve is. Miért

hullhatott ki számos eredménye is ilyen mértékben a szakmai köztudatból, az már további elemzésre, mert nem utolsósorban előzetes újraértékelésre szorul. Hogy ezt megkerülni vétek volna, azt egyetlen, tünetértékű példával jeleznénk. A székely eredetkérdés mai, valóban használatban lévő irodalmában nem olyan régi összegző munka is úgy említi, mintegy „futottak még" kategóriában, mint aki a 19. század végi ún. „hagyományértékelő" iskola, tehát a hun származásnak krónikák alapján hitelt adók egyik képviselője volt, az ezt tagadó, nyelvészeti érvekre alapozó „forráskritikai" iskola ellenében. Ehhez csak annyit érdemes hozzáfűzni, hogy elsőként 1886-ban, NAGY Géza bizonyítja megsemmisítő bírálattal az ún. *Csíki Székely Krónika* hamis voltát (utolsó megjegyzése: „végeztünk vele"), és éppen emiatt lehetetlenül el a Székelyföldön, haragosává téve többek között ORBÁN Balázst. (SZABÓ Károly maga, a „hagyományértékelő" iskola legjelentősebb képviselője, DOMJÁN István, az utód sepsiszentgyörgyi tanár-múzeumőr szerint földhöz vágta a bírálat olvastán a *Krónikát*, de továbbra is kitűnő viszonyban maradt NAGY Gézával, akit a halála előtti évben, 1889-ben is meglátogatott még a Székely Nemzeti Múzeumban.) Másrészt már az **Adatok**ban, CORNIDES Dánielt és közvetlenül MÁTYÁS Flórián és PAULER Gyula vonatkozó tanulmányait (1883) követően, NAGY Géza épp nyelvészeti bizonyítékokkal érvel negyedikként Anonymus III. Béla kori volta mellett Azt sem vizsgálta meg senki még, hogy milyen szerepe van az 1887-ben megismert **Adatok**nak PAULER 1888-as nagy, jelentős fordulatában a székely eredetkérdést illetően (a csatlakozott nép – PAULERnél ez a kabar – feltevése).

Zárjuk a megemlékezést egy rövid idézettel, jelezve hogy NAGY Géza szakmai utóéletében mindig jelen volt azért egy nagyon más értékelés is, amelynek viszont az érintett szakemberek személye, munkássága ad súlyt. LÁSZLÓ Gyula szavait idézzük, 1978-ból: „... B. I.-t [BÓNA István] tartom „A régésznek", mondtam is neki egyik dolgozatával kapcsolatban (amit a Tízkötetes számára írt), hogy NAGY Géza méltó utóda."

Irodalom

1. BÁNDI Gáborné (2002): **NAGY Géza**, in: **Magyar Múzeumi Arcképcsarnok**, 636–637

2. GYÖRFFY György (1970): **Anonymus *Gesta Hungarorum*ának kora és hitelessége**, ITK, 1970/1, 1—13

3. KEMENCZEI Tibor (2002): **Az Őskori Gyűjtemény**, in: **A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei**, MNM, Bp., 27–49

4. KORDÉ Zoltán (1991): **A székelykérdés története**, Múzeumi Füzetek 4, HAÁZ Rezső Kulturális Egyesület – Infopress Rt., Székelyudvarhely

5. KOVÁCS S. Tibor (2002): **A Fegyvertár**, in: **A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei**, MNM, Bp., in: **A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei**, MNM, Bp., 333–351

6. K.Z. (1915): **NAGY Géza (1855–1915)**, *Századok*, 225–227

7. KRISTÓF György (1942): **Tudományos intézetek Erdélyben 1919-ig**, *Erdélyi Tudományos Füzetek* 135, Kolozsvár

8. LÁSZLÓ Gyula (1980): **Őstörténetünk**, Tankönyvkiadó, Bp.

9. MÁRTON Lajos (1931): **A magyar őrségészeti kutatás múltja**, *Magyar Szemle*, XI, 3 (43), 264–271

10. NAGY Iván (1865): **Magyarország családai**, XI, 129

11. PAIS Ágnes (2002): **Adatok NAGY Géza sepsiszentgyörgyi éveihez**, *Acta (Siculica)* 2001/1 (**Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 125 éves jubileumára** 1.), 59–84

12. PETRIK Géza stb. (é. n.): **Magyar Könyvészet 1712–1920**, Arcanum Adatbázis Kft., Bp. (CD)

13. RÉVÉSZ László (2002): **A Honfoglalás Kori Gyűjtemény**, in: **A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei**, MNM, Bp., 101–139

14. -ÉN [SEBESTYÉN Gyula] (1915): **NAGY Géza**, *Történelmi Szemle*, IV, 477–478

15. SZINNYEI József (1903): **NAGY Géza**, in: **Magyar írók élete és munkái**, IX, 571–575

16. *** (1896): **NAGY Géza**, in: **A Pallas Nagy Lexikona**, XII, 913—914

17. *** (1900): **NAGY Géza**, in: **A Pallas Nagy Lexikona**, XVIII, 309

18. *** [MÁRTON Lajos?] (1915): **NAGY Géza**, *Archaeologiai Értesítő*, Új folyam, XXXV, I–III

98. *** [PÓSTA Béla?] (1915): **NAGY Géza**, *Dolgozatok*, VI/2, Kolozsvár, 133–135

20. *** [SEBESTYÉN Gyula?] (1915): **NAGY Géza halála**, *Ethnographia*, XXVI, 59–61

21. *** (1916): **NAGY Géza**, in: **RÉVAI Nagy Lexikona**, XIV, 179

22. *** (1936): **NAGY Géza**, in: **RÉVAI Kis Lexikona**, XIV, 700

23. *** (2001): **NAGY Géza**, in: **Magyar Nagylexikon**, 13, Bp., 448

24. *** (é. n.) **Magyar Életrajzi Lexikon**, Javított, átdolgozott kiadás, Arcanum Adatbázis Kft., Bp. (virtuális változat)

Géza NAGY (1855–1915)

(Rezumat)

Om de ştiinţă multilateral, custode al Muzeul Naţional Secuiesc (1881–1889) şi al Muzeului Naţional Maghiar (din 1902 custode-diriginte al secţiei de armament), din 1901 membru corespondent al Academiei Maghiare de Ştiinţă, la sfârşitul vieţii sale a fost redactor al principalei reviste de arheologie din Ungaria *(Archaeologiai Értesítő)*. A fost unul din cei trei discipoli de seamă ai lui Ferenc RÓMER, părintele arheologiei maghiare, şi a fost preocupat în primul rând de originea maghiarilor şi de istoria lor înainte de întemeierea regatului Ungariei. În acest scop a efectuat numeroase studii arheologice, lingvistice, genealogice, de etnologie, de cronologie, realizând totodată lucrări clasice în domeniul istoriei vestimentaţiei, armamentului şi fortificaţiilor maghiare.

Géza NAGY (1855–1915)

(Abstract)

The versatile scholar, Géza NAGY, the guard of Székely National Museum (1881–1889), later the guard of Hungarian National Museum, chief-guard of the storehouse since 1902, corresponding member of Hungarian Scientific Academy since 1901, in the second half of his life he was the editor of *Archaeologiai Értesítő,* the main archaelogical magazine in Hungary. He was one of Ferenc RÓMER's students and he was mostly interested in the early history of the Hungarian. He studied archaeology, linguistics, geneology, etnology and he also wrote books on the history of classical Hungarian arms, costumes and castles.

BARABÁS Samu (1855–1940)

(A megemlékezésről)

A sepsiszentgyörgyi Délkeleti Intézet a következő hetekben emlékezik meg, a MTA Történettudományi Intézetével közös tudománytörténeti kutatási program keretében, BARABÁS Samu születésének 150., halálának 65. évfordulójáról. A szakmája által nagyra becsült jeles történész-levéltáros, a MTA levelező tagja a háromszéki Papolcon született és hunyt el, nyugdíjas éveit is itt töltötte. 1921-től a Székely Nemzeti Múzeum igazgatóválasztmányi tagja és tudományos munkatársa volt, értékes levéltári gyűjteményét, levelezését is a múzeumra hagyta.

*

BARABÁS Samut, aki három évtizeden át szolgált a nemzet első levéltárában, elsősorban példásan megszerkesztett okmánytárai révén tartja számon a történettudomány. Egyik legjelentősebb munkáját, az 1895-ben megjelent **A római szent birodalmi gróf széki TELEKI család Oklevéltára** I–II. kettős kötetet a *Századok* hasábjain a következőképpen méltatták pályatársai: „*A szerkesztés érdeme BARABÁS Samu választmányi tagtársunkat illeti, akinek e műve úgy a közlött történeti anyag becsét, mint a közlés korrektségét, az anyag beosztását és a kiállítás ízléses voltát s a külcsínt illetőleg méltán sorakozik az európai irodalomban eddig megjelent legjobb ily nemű publicatiókhoz.*”[1]

Bár korán ismertté válik – 37 éves korában a **Pallas Nagy Lexikona** már beszámol addigi munkásságáról –, a feltűnést mindig kerülő, munkáját nagy szakmai alázattal végző és életét tudatosan a tudománynak és hivatalának szentelő BARABÁS Samu meggyőződésünk szerint mindeddig nem kapta meg a megérdemelt figyelmet.

BARABÁS Samu a család második fiúgyermekeként, a háromszéki Papolcon született, 1855. november 14-én. Iskoláit a harmadik elemitől a sepsiszentgyörgyi, újonnan felállított református kollégiumban (1866–1870), majd a székelyudvarhelyi református kollégiumban folytatta (1870–1876), és itt is érettségizett. Egy év múlva (1877) már a budapesti egyetem bölcsész hallgatója. Tanárai közül SALAMON Ferenc és főképpen SZILÁGYI Sándor figyelt fel rá. Tanári oklevelet nyerve a SICKEL Tivadar vezetése alatt álló bécsi *Institut für österreichische Geschichtsforschung* hallgatója (1881–1883), utóbbi helyen oklevéltant tanul. A Bécsben eltöltött évek során életre szóló barátságot köt HODINKA Antallal, SZALAY Lászlóval, akárcsak KÁROLYI Árpáddal.

Még egyetemi hallgató korában, minden bizonnyal SZILÁGYI Sándornak, az egyetemi könyvtár igazgatójának ajánlására, az egyetemi tanács az egyetemi könyvtár 143 kódexének jegyzékét szerkesztők közé javasolja – dr. FEJÉRPATAKY László (1857–1923) helyébe – az ígéretes tanárjelölt BARABÁS Samut.

Bécsből visszatérve, 1883-tól Budapesten az egyetemi könyvtár napidíjnoka, majd kisegítő tisztje. 1885-ben az Országos Levéltár tisztjévé nevezik ki. A Magyar Történelmi Társulat, melynek BARABÁS Samu 1881 óta évdíjas tagja, egyik osztályának jegyzőjévé választja.

Három évtizedes levéltári szolgálata alatt végigjárja a hivatali és szakmai előmenetel lépcsőit: levéltári fogalmazó, majd allevéltárnok, az Országos Levéltár erdélyi osztályának vezetője. Munkája elismeréseként 1909-től országos levéltárnoknak nevezik ki. A Magyar Történelmi Társulat választmányi tagja, segédtitkára, majd jegyzője, 1910-ben a MTA levelező tagjává választja. Akadémiai székfoglalóját négy év múlva tartja meg, **Két hamis Frangepán-oklevél** címen. Nyugdíjazásakor CSÁNKI Dezső előterjesztésére miniszteri osztálytanácsosi címet kap (1915).

Első tudományos írásai a *Századok* és a *Történelmi Tár* hasábjain jelentek meg – 1880-tól kezdődően. SZILÁGYI nyitotta meg tanítványa előtt ezeket a lehetőségeket, figyelmét pedig tudatosan irányította. A SZILÁGYI Sándor men-

tori szerepét mutatja az is, hogy a SZILÁGYI által 1883-ban kiadott **I. Rákóczi György és a diplomácia** folytatása BARABÁS Samura marad: az ugyancsak háromszéki származású BEKE Antallal, a gyulafehérvári székesegyházi káptalan kanonokjával[2] együtt jelentetik meg Budapesten 1888-ban az **I. RÁKÓCZI György erdélyi fejedelem és a porta** című munkát.

Munkájának sikere alapján további megbízatásokat, felkéréseket kap. A gróf TELEKI család marosvásárhelyi levéltárát már korábban megismerhette a Magyar Történelmi Társulat tagsága, az 1879. évi kirándulás alkalmával. Amikor a Társulat elhatározza a levéltár középkori okleveleinek kiadását *(Teleki codex)*, a SZILÁGYI Sándor elnöklete alatt összeállott szerkesztőbizottság tagjává kérik fel BARABÁS Samut is. Az első két kötet 1895-ben jelenik meg. A BARABÁS Samu által szerkesztett munka szakmai fogadtatása egyöntetűen elismerő.

E munkával párhuzamosan, 1894-ben a **ZICHY-oklevéltár** VII. kötetének előkészítésére is szerkesztőbizottsági tagnak kérik fel.[3]

SZILÁGYI Sándor mellett legnagyobb hatással a THALLÓCZY Lajossal való, előbb szakmai, majd baráti kapcsolat van rá. Az 1890-es évektől közös munkálkodásuk eredményeként jelenik meg a **BLAGAY család oklevéltára** (1897) és később a **FRANGEPÁN család oklevéltára** (I–II., 1910– 1913).

1915. évi nyugdíjazása után itthon a környék legjelentősebb gyűjteményeit őrző Székely Nemzeti Múzeum, CSUTAK Vilmos múzeumőr, később igazgató barátsága jelenti számára az intézményes tudományossághoz való kapcsolódás lehetőségét. 1921-től maga is a Székely Nemzeti Múzeum igazgató-választmányi tagja. Részt vesz az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1933-as sepsiszentgyörgyi vándorgyűlésén (az EME vendéglátója a testvérintézmény SzNM). **A Székely Oklevéltár** VIII. kötetének számító **Székely Oklevéltár 1219–1776** megszerkesztését CSUTAK Vilmos felkérésére és a múzeum nyújtotta segítséggel végzi, hogy több éves kálvária után 1934-ben végül a MTA kiadványaként jelenjen meg.

Szerző az 1929-es jubileumi **Emlékkönyv**ben (**Két hamis oklevél**, in: **Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára**. Sepsiszentgyörgy 1929, 44–51). Nyolcvanadik születésnapja alkalmából, 1935. nov. 17-én a SzNM felolvasó ülést tart a történetírói munkásságának fél évszázados évfordulóját töltő történész tiszteletére.

Végrendeletében BARABÁS Samu a múzeumra hagyta teljes oklevélgyűjteményét, irathagyatékát. A gyűjtemény halála után (1940. november 18.), 1943-ban került a Székely Nemzeti Múzeumba, 1962 óta, az államosítás és a Román Állami Levéltár Kovászna Megyei Fiókjának megalakítása óta pedig utóbbi helyen őrzik.[4] Tartalma: BARABÁS Samu közel 1000 oldalnyi levelezése (1889–1938) a magyar tudományos élet és történettudomány kimagasló egyéniségeivel (ANGYAL Dávid, ÁLDÁSY Antal, BALOGH Jenő, BIÁS István, CSÁNKI Dezső, DOMANOVSZKY Sándor, FEJÉRPATAKY László, HODINKA Antal, IVÁNYI Béla, KARÁCSONYI János, KELEMEN Lajos, SZABÓ Károly, SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos, SZILÁGYI Sándor, THALY Kálmán stb.), a barátosi PÁL és nagyborosnyói BEDE családok levelesládája, a székely történetre vonatkozó oklevelek és jegyzetek (1303–1789).

1995. november 14-én, BARABÁS Samu születésének 140. évfordulóján az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a Magyar Tudományos Akadémia avatott emléktáblát a papolci református templomban.[5] Felirata: *BARABÁS Samu 1855–1940 a Magyar Tudományos Akadémia tagja a székelység történetírója emlékezetére 1995*

Jegyzet

1. *Századok* XXIX (1895), 868.

2. BEKE Antal (Barót, 1838. jan. 19. – Gyulafehérvár, 1913. máj. 9.): történetíró, kanonok. *Századok XXVIII* (1894), 769.

4. (Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár – S.Á.L.) Fond 78.

5. LAKOS János: **Erdélyi emlékezés néhai BARABÁS Samu országos levéltárnokra, az MTA tagjára**. *Levéltári Szemle* 1995. 497–8.

Samu BARABÁS (1855–1940)

(Rezumat)

Institutul de Sud-Est din Sf. Gheorghe a comemorat în 2005 împreună cu Institutul de Istoriografie al Academiei de Ştiinţe Maghiare, în cadrul unui program comun de cercetări, naşterea a 150 de ani şi trecerea în nefiinţă atunci 65 de ani a lui Samu BARABÁS. Arhivist şi istorician mult apreciat de profesie, membru corespondent al Academiei Maghiare de Ştiinţe, s-a născut şi a decedat la Păpăuţi, petrecându-şi aici ultimele decenii ale vieţii sale. Din 1921 a fost membru în comitetul de conducere al Muzeului Naţional Secuiesc şi unul din cei mai de seamă colaboratori ai acestei instituţii, căreia i-a şi lăsat moştenire valoroasele sale colecţii de documente de arhivă etc., precum şi scrisorile schimbate cu oameni de ştiinţă de prestigiu.

Samu BARABÁS (1855–1940)

(Abstract)

The South-Eastern Institute in Sepsiszentgyörgy and The Institute of Historical Sciences of Hungarian Academy of Sciences are celebrating together the 150th anniversary of Samu BARABÁS' birth. Archivist and historian, corresponding member of HAS, Samu BARABÁS was born and died in Papolc near Sepsiszentgyörgy and he was member of the board of directors as well as the collaborator of the Székely National Museum.

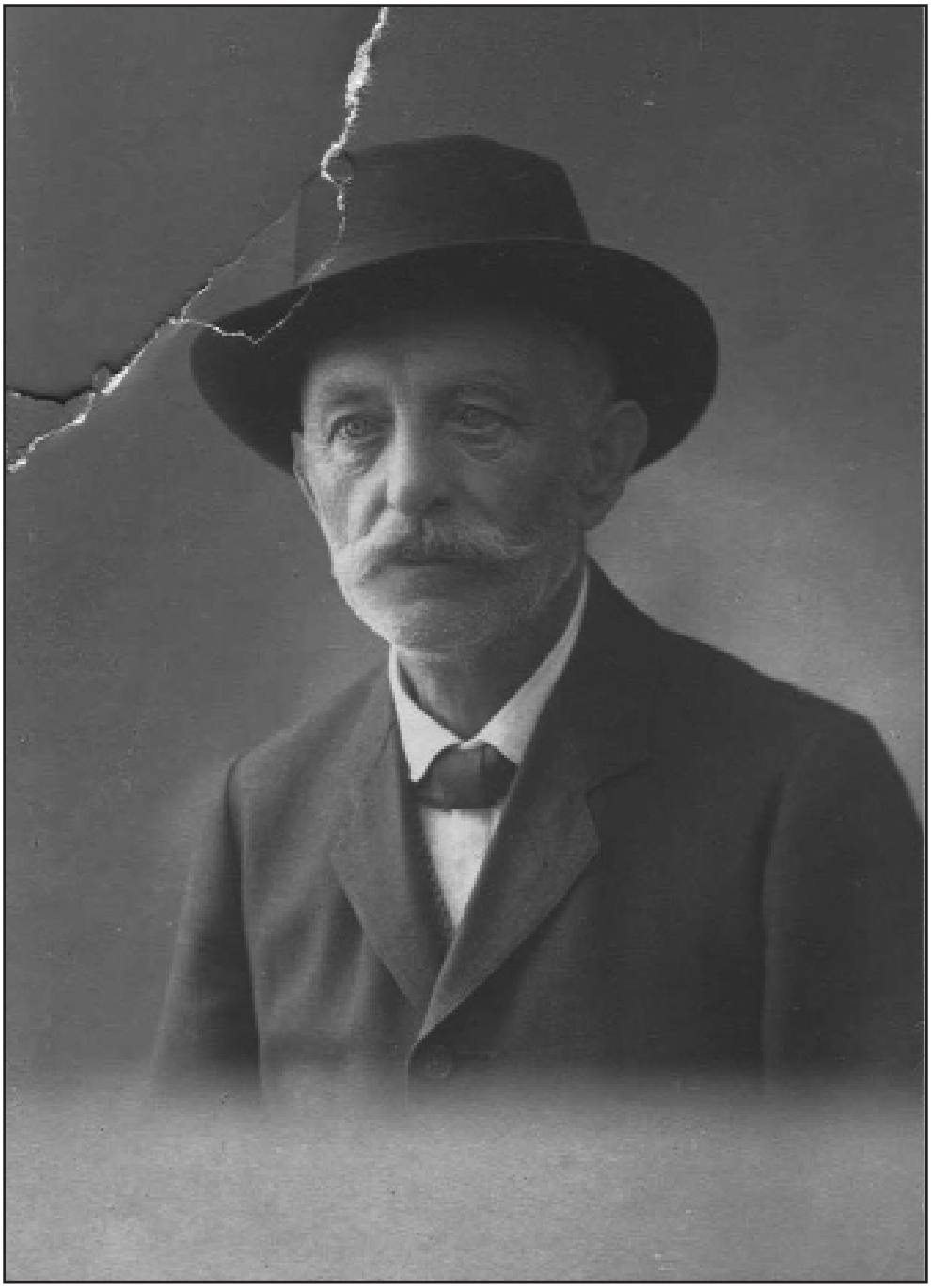

1. ábra BARABÁS Samu fényképe

DOMANOVSZKY Sándor (1877–1955) és a *Magyar művelődéstörténet*

(A megemlékezésről)

DOMANOVSZKY Sándor, a magyar történetírás egyik legjelentősebb alakja ötven esztendeje hunyt el. A megemlékezés a jeles tudós és tudományszervező historiográfiai helyének szerény vázoláát célozza. DOMANOVSZKY Nagyszebenben született, és sohasem vált idegenné számára az erdélyi történelem, az erdélyi magyar történész szakma különösképpen tartozik ezzel a főhajtással. Közelebbi tartozásainknál maradva, ha magának a tudósnak nem tudunk is levelezéséről a Székely Nemzeti Múzeummal, elgondolkoztató, hogy a korszak anyaországi történészei közül épp a *Magyar Művelődéstörténet* két szerzőjével, LUKINICH Imrével és BALOGH Jolánnal volt szorosabb a sepsiszentgyörgyi intézmény kapcsolata.

1.

DOMANOVSZKY Sándor, a magyar történetírás egyik legjelentősebb alakja ötven esztendeje hunyt el. A munkásságát értékelő irodalom csekély, és ezt kisebbrészt rajta kívül álló, nem személyéhez kötődő politikai okok magyarázzák, de talán nem tévedünk, ha megkockáztatjuk, utóéletének ilyen alakulása ellen kifogása sem lett volna. Alkatától, történeti és tudományos szemléletétől távol állt a rivaldafény keresése. A **Magyar művelődéstörténet** jól példázza a háttérben maradó, ám a vállalkozást szemléletében, egészében meghatározó tudományszervező szerepét. A példa annál kézenfekvőbb, mert egybevetésre adhatna alkalmat: a **Magyar művelődéstörténet** súlyát, jellegét, jelentőségét leginkább a vele egyidejű másik nagy vállalkozással, a HÓMAN–SZEKFŰ-féle **Magyar történet**tel való egybevetés világíthatná meg.

A megemlékezés célja nem ez, mindössze szerény vázolása DOMANOVSZKY Sándor historiográfiai helyének. Ha utóbbi a magyar történetírás nagy központjainak sem különösebben kiemelt témája, a végeken folyó történészi munkára ugyan nem jellemző a fokozottabb tudománytörténeti tudat. Holott a jeles történész életművét illető tájékozottság itt annál is inkább hasznos lehetne, mert DOMANOVSZKY kötődése az elszakadt területekhez, történelmükhöz, az ott maradt magyar közösségekhez ugyancsak különbözik, mondjuk a SZEKFŰ Gyuláétól, és az, hogy miben és miért, ma sem érdektelen, de akár fölöttébb tanulságos.

Magának DOMANOVSZKYnak nem tudunk levelezéséről a Székely Nemzeti Múzeummal, holott CSUTAK Vilmos múzeumigazgatónak számos kortárs történésszel való levélváltása ismert, a MTA könyvtárában feldolgozott levelezésanyag között is (vö. CSAPODY, 1978). De elgondolkoztató, hogy a korszak anyaországi történészei közül miért épp a **Magyar Művelődéstörténet** két szerzőjével, LUKINICH Imrével és BALOGH Jolánnal szorosabb a Székely Nemzeti Múzeum kapcsolata – LUKINICH segítségével tudja kiadatni a múzeum az Akadémia útján a **Székely Oklevéltár** VIII. kötetét, BALOGH Jolán pedig személyesen is kutatott a Székelyföldön, itteni bázisát a sepsiszentgyörgyi múzeum képezte, olyannyira, hogy ennek levéltárában nagyváradi kutatási témához is keresett és talált adatokat. DOMANOVSZKYról nem valószínű, hogy szülővárosában, Nagyszebenben emlékeznének meg közelebbről történészek. Törlesszünk, bármily keveset is, jelen sorokkal egy erdélyi tartozásból.

2.

DOMANOVSZKY Sándor a pozitivista történettudományi irányzat talán legkövetkezetesebb magyar képviselőjének tekinthető – írja a legsötétebb években született, de akkor is megkerülhetetlen és tisztességgel mértéktartó nekrológ – filozófiai alapozását illetően is SPENCER követőjének vallotta magát. (LEDERER, 1955) Hat évvel korábban katedrájáról is eltiltotta az új, rendszerváltó kurzus, de pályája akkor már a

magyar történetírás történetében az egyik legjelentősebb, kiteljesült egész, amely nemcsak a szakmai, de az abból adódó közéleti elismerést sem nélkülözte. A magyar akadémikust a lengyel és az osztrák tudományos akadémia is levelező tagjává választotta (1932, 1941), a budapesti egyetem képviseletében a magyar országgyűlés felsőházába is bekerült (1939). 1947-ben a hetvenéves tudóst a szakma nevében HAJNAL István köszönti.

Az első nagy kihívás, amellyel DOMANOVSZKY Sándor szembesül, az a szakma 19. század végi igénye a magyar történelem elbeszélő forrásainak a kritikai megrostálására. Első jelentős munkáitól az utolsó évekig egyik meghatározó fontosságú kutatási területe marad, az 1899 és 1906 között sorra közzétett krónikatanulmányoktól (**A Dubnici Krónika, A Budai Krónika, A Pozsonyi Krónika, KÉZAI Simon mester krónikája**) a HORVÁTH János 1954-es könyvéről készített opponensi véleményig. Idevágó tanulmányai a szövegkritikai módszer iskolapéldái, krónikáink sok évtized próbáját kiállt kritikai kiadása neki köszönhető, írja GERICS József, ő mutatta ki filiációjukat. Bizonyos, az **Altaichi Évkönyv**et illető megállapításainak jelentősége pedig túlnő a hazai történetkutatás határain. (GERICS, 1978, 235–236)

Másfelől 1904–1914-ben a Kereskedelmi Akadémia tanáraként középkori magyar vámtörténettel kezd foglalkozni, a jogviszonyokat, az intézményeket tanulmányozza. Módszere ekkor a bécsi gazdaságtörténeti iskolához (Alphons DOPSCH) hasonlóan korszerű, úttörőnek tekinthető az európai gazdaság- és társadalomtörténetírásban. 1914-ben egyetemi katedrára kerül, mintegy három évtizeden át egyetemi tanár, és tanszéke körül fiatal disszertáns szakemberekből agrártörténeti iskola szerveződik, amely főleg a 16–18. századi magyarországi majorsági gazdálkodás kérdéseit kutatja. Ennek eredményeként születik 1932–43-ban a **Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez** (1–15) sorozat. GLATZ Ferenc az idevágó munkássága alapján egyebek mellett az újabb magyar gazdaság- és társadalomtörténet atyjaként jellemzi DOMANOVSZKY Sándort. (GLATZ, 1978, 217–220)

Szakmai munkásságának harmadik kiemelendő súlypontja a művelődéstörténet. Ez bővebb kitérőt kér, sajátosságát jól jelzi az a mozzanat, hogy a tanszék, amelynek tanáraként agrártörténeti iskolát hoz létre, a művelődéstörténet tanszéke. 1949-ben fel is számolják, párhuzamosan DOMANOVSZKY eltávolításával a katedráról. Egy ilyen művelődéstörténet helyét nyilván a franciás civilizációtörténet irányában kell keresnünk. Tkp. komplex történettudományról van szó, amely integrálhatja a gazdaság-, a társadalom-, a vallás-, a szellem-, a jog-, az alkotmánytörténetet.

Munkásságának egy negyedik nagy területe a **Fontes** sorozatban vállalt részvétele: József nádor életének feldolgozása. Ennek kapcsán végképp megkerülhetetlen a tudományszervező DOMANOVSZKY két világháború közötti mozgástere. A József nádor-iratanyag (tudomány)politikai okokból nyert elsőbbséget szakmailag indokoltabb forráskiadással szemben, értékelésében nem utolsó szempont a magyar történettudomány két világháború közti finanszírozásának lehetősége. DOMANOVSZKY, aki hosszú ideig vezeti a Történelmi Társulat adminisztrációját, akadémiai bizottságok tagja, az egyetemen dékán, majd rektor is, nem hagyhatja figyelmen kívül a „tudományos nagyüzem" működtetésének gondjait. Ennek érdekében, a *Századok*at féltve nem állt ki annak idején SZEKFŰ mellett sem, bár látta igazát **A száműzött RÁKÓCZI** körüli botrány kirobbanásakor, amivel pedig egy életre szóló rossz viszonyt biztosított SZEKFŰvel.

Mindamellett a József nádor-téma szakmailag sem terméketlen DOMANOVSZKY munkásságában: sokkal sötétebb színekben látja utána a rendiséget, mint amelynek pozitív hozzájárulása inkább a bécsi centralizáció elleni szerepre szorítkozik. Ez annál jobban kiemeli a reneszánszban meginduló, majd megfeneklővisszaeső magyar urbanizálódás terén elszenvedett történelmi veszteségünket.

3.

DOMANOVSZKY a HÓMAN–SZEKFŰ-féle **Magyar történet** szellemtörténeti irányával szemben álló másik nagy irányzat vezető

egyénisége, már 1913-tól a *Századok* (a Magyar Történelmi Társulat folyóirata) szerkesztője. A *Századok* körét persze más kiemelkedő történészek nemkülönben gazdagítják (HAJNAL István, MÁLYUSZ Elemér, SZABÓ István). A SZEKFŰ–DOMANOVSZKY egybevetés azonban egymagában is megvilágíthatja a fő szemléleti különbséget, amely mentén a két világháború közti magyar történetírás is több irányba tájékozódik. A kérdés a történelem megértésének egyik központi kérdése: léteznek-e a történelemben a természettörvényeknek megfelelő törvényszerűségek, illetve hogyan működnek, ha igen? Nem véletlen, hogy DOMANOVSZKY nem ad dolgozatot a HÓMAN Bálint szerkesztette **A magyar történetírás új útjai** tanulmánykötetbe sem, 1931-ben. (KOSÁRY, 1982, 728)

GLATZ Ferenc szerint a **Magyar művelődéstörténet** alapvonását egy lényegi kettősség adja. DOMANOVSZKY egyrészt az említett integráló, „totális kultúrtörténeti felfogást" képviseli, másrészt ezt a felfogást mégsem érvényesíti, írja, a gyakorlati kutatómunka terén. (GLATZ, 1978, 220) A művelődéstörténetet szintetizáló jellegűnek tekinti, de a kutatást hagyományos módon bizonyos kutatási területekre szűkíti. A szintetizálás elméleti alapjait ismeri, de a történetírói gyakorlatban ragaszkodik a régi, pozitivista módszertani elvekhez. Ami GLATZ véleménye szerint is újítása: az élet bemutatásának hangsúlyozása. Bár a **Magyar művelődéstörténet** programjában kimutatható szellemfilozófiai módszerek beszűrődése, ahogy némi eklekticizmus is, elsősorban mégis a francia *Annales* és a német kultúrtörténeti iskola eredményeit, szociológiai, etnográfiai újításokat kamatoztat. A törekvés középpontjában szintetizálási pontként végül is a társadalom áll, de változatlan forrásalapokkal, metodikával, túl nem lépve bizonyos ponton valamilyen szintézis felé.

DOMANOVSZKY elzárkózik az absztrakciótól, összegezi GLATZ, a történeti összefoglalás alapját csak azokban a keretekben tartja lehetségesnek, amelyek között a társadalom élete a maga korában valóban lezajlott – a történések egyediségét vallja a „történelmi törvényszerűségek" ellenében. (GLATZ, 1978, 222) SZEKFŰ szellemtörténeti közelítése ezzel szemben az egyes korokban uralkodó eszmék működését keresi, véli megragadni. Hatásuknak törvényszerűen kell megmutatkoznia bárhol, ahol ezek az uralkodó eszmék érvényesek, tehát ha Magyarország Európa része, akkor az uralkodó európai eszméknek a magyar történelemben való jelentkezése nemcsak szükségszerű, de az érvelést megfordítva, ez bizonyítja az Európához tartozást.

4.

A másik kérdés ugyanis, amelyet magyar történész nem kerülhet meg 1918–20 után, az Trianon. Ha a háttérben ott is bújkál mindig „Európának az Európához tartozó Magyarországgal szemben elkövetett igazságtalansága", mint Trianon-ellenes ideológiai érv, ennél lényegesebb, hogy felelős magyar tudós nem vonhatja ki magát a magyarázatkeresés kényszere alól, mi vezetett Trianonhoz, hiszen enélkül nemzeti jövőstratégia sem kereshető. SZEKFŰnél, mint ismeretes, a **Három nemzedék** és a **Magyar történet** megfelelő kötetei próbálják felrajzolni a válasz ívét. Most tekintsünk el attól, hogy ez a válasz mennyiben alapozhatott közösségi jövőt, elégedjünk meg azzal, hogy más válaszok is megfogalmazódtak. SZEKFŰnél az ok belső magyar megosztottság végül is a „kismagyar út" SZEKFŰ tételezte csapdájával szélesül szakadékossá. Ez kényszerűen a keleti, „kisebbik magyar haza" kulturális örökségével szemben is ambivalens viszonyulást eredményez. A szemléleti különbségek kérdése ekörül a pont körül is újrafogalmazható: hogyan integráljuk a magyar (tág értelemben vett) művelődés eltérő hagyományait, egyáltalán elismerjük-e azok meglétét, netán jogosultságát?

DOMANOVSZKY elismeri SZEKFŰ erudícióját, „művészi" voltát, de (részleteken, módszeren túlmenően is) több központi súlyú következtetésével nem ért egyet, jellemzi KOSÁRY Domokos (KOSÁRY, 1982, 726), aki a *Századok* hasábjain közzétett egyik **Magyar történet**-recenzióból ad példát, a 18. századra vonatkozóból (vö. DOMANOVSZKY, 1933). Nézzük, hogyan viszonyul DOMANOVSZKY

SZEKFŰ interpretációjához Erdély tekintetében is a korábbi kötetekről írottakban – ez annál is fontosabb, mert pontosan a „kismagyar" út dicsőségének, a nemzeti fejedelemség Erdélyének a koráról van szó:

„Ami korszerű új eszme akkor [a 16–17. században] elhatott Magyarországba, az az ország keleti részén vert gyökeret. Az új humanisztikus iskoláztatás Bártfán át az északkeleti megyékből terjedt el, a renaissance művészet Szepesből és Sárosból hatott tovább. A nyugati kultúra hatása inkább érvényesült a leszólt Lengyelország felől, mint Ferdinánd országain át (…) Az elpusztult Dunántúl, majd a XVI. század vége felé elpusztuló Alföld nem is volt képes olyan kultúrmunkára, mint amilyen Erdélyben, a partiumban és a Felső-Tisza vidékén folyt, teljesen eltekintve attól, hogy a királyságban a kormányzatban hiányzott erre a kezdeményezés." (DOMANOVSZKY, 1930, 886) A magyar művelődéstörténeti provinciák tehát, tegyük hozzá, ha különutasnak tekintenénk is őket, kényszerű, de szerves fejlődés eredményei, nem pedig ilyen vagy olyan politikai szembenállásé, szándéké.

SZEKFŰ ráadásul következetlen, írja tárgyilagosan DOMANOVSZKY. Erdélyről ezúttal azt állítja, hogy csak a 17. század első felében, az erős és tehetséges fejedelmek korában jelentkezett európai mércével mérhetően nemzeti műveltséggel és magasabb humanitással, holott BÁTHORY Istvánt tárgyalva még egész másként látta. (Uo., 888) Persze, mert, egészítsük ki, az abszolutizmus európai koreszme, és a kulturális eredmények elismerése ezúttal *ennek* erdélyi jelenlétét, nem pedig a „kismagyar" örökséget kívánta fémjelezni.

DOMANOVSZKYt történetírói szemléletén kívül többszörös helyzeti előny segíti, hogy elfogulatlanul vagy értőbben közelíthesse a magyar államiság széthullásának-megosztottságának a korszakát. Egyrészt nem Bécshez kötik szakmai indulásának évei, hogy a HABSBURG-kérdést az ottani kör sajátos megközelítésének megfelelően dolgozza fel, ha később, a József nádor iratok kiadása idején közeledik is ahhoz álláspontja. Nem is katolikus, hogy az ellenreformáció árnyoldalaival nehezen nézhessen szembe. Végül, SZEKFŰvel ellentétben, nagyon is személyesek a kisebbségbe szakadt magyarsághoz való kötődései: családja szepességi származású, maga Nagyszebenben született, és Pozsonyban kezdte tanári pályáját. Nem véletlen, hogy TELEKI Pál mellett ő a magyar delegáció történeti szakértője 1920-ban, és hogy negyedévszázaddal később ugyancsak megpróbálja tudásával segíteni az újabb, még hálátlanabb körülmények között Párizsba induló békedelegációt.

5.

Térjünk vissza az elvi szembenállásra, még mindig a tárgyalt recenzió alapján:

„Nem az a feltűnő, hogy a nagyvonalú beállítás mellett bizonyos aprólékosságok elvesznek, – hiszen ez természetes következmény –, hanem hogy a fény csak oda esik, ahová a művész vetíti (...) de a történelemnek mégis nem az a hivatása, hogy a natúrát, mint a művészet, átalakítsa, hanem ellenkezőleg, hogy – minden művészi szempont ellenére – az igazságot rekonstruálja." (DOMANOVSZKY 1930, 882.) Ennél is sommásabban: „SZEKFŰ konklúziói (...) végzetesen elhibázottak." (Uo., 901.) DOMANOVSZKY zárszavai: a kiadvány fő ellentmondása „az elbeszélő rész és a szerző koncepciójának egymástól való elhajlása". (Uo., 903)

Sokatmondó, mit méltat másfelől SZEKFŰ munkájában – és itt érzékelhetjük, hogy a szembenállás valóban szakmai – szemléleti és módszertani – mindenekelőtt: „pompás részei vannak, mint pl. a királyi közigazgatás fejlődésének, a török elleni elkeseredésnek, vagy nemzetiségi viszonyaink átalakulásának pompás rajza (…) A munka legnagyobb érdeme, hogy a puszta politikai történeten kívül a közigazgatás, a gazdasági és a társadalmi fejlődés eredményeit is érvényesíti, s így az evolúció mélyen ható erőit szerves összefüggéseikben magasabb egységben foglalja össze. E részben csak az volna a kifogásunk, hogy a szellemi élettel mostohán bánik és azt túlzottan sötét színben festi. A politikai és a művelődési tényezőknek (…) ez az összekapcsolása a haladás a korábbi összefoglaló munkákkal szemben, közeledés a *GOETZ*-féle kultúrtörténe-

ti ideál felé. Ez a kultúrtörténeti vagy szellemtörténeti irány „nem osztja mezőkre" a fejlődést (…) „nem állít korlátokat az egyes részletfejlődési folyamatok közé, hanem az egész történetet mint egyetlen szerves folyamatot fogja fel"" De, folytatja DOMANOVSZKY: „A történetíró (…) semmiesetre sem érlelhet ki valamely gondolatsort, ha az nem a részletekbe való elmerülés és a saját következtetésünkkel szemben gyakorolt kritika eredményeként jelentkezik." (Uo., 902.)

Most már valóban ideje, hogy pozitív kifejtését is megkíséreljük egy kivonatolás szintjén, mire is vállalkozik DOMANOVSZKY az egy évtizeddel későbbi **Magyar művelődéstörténet**ben. Az egyes tanulmányok (kötetek) megjelenése részben közvetlenül a második bécsi döntés előtti, részben közvetlenül azt követő, tehát a **Magyar történet**hez képest nagyon más politikai időszakbeli – a megvalósulni látszó-részben megvalósult revízió hangulatát tükrözhetné. Nos, a kötetek összeállításának mindenképpen ez a fordulat az ideje, ám a tanulmányok maguk jellegüknél fogva is hosszú előkészületet feltételeznek többnyire, alapozásuk mindenképpen közelibb a **Magyar történet**éhez. Az első kötet előszava pedig szakmai visszafogottságában, a politikától való távolságtartásában legfennebb görcsöktől lehet mentesebb, mint hogyha pl. a **Magyar történet** IV. és V. kötete megjelenésekor született volna.

6.

DOMANOVSZKY historiográfiai betájolással indítja a **Magyar művelődéstörténet** előszavát. A magyar nyelv szerencsés: meg tudná különböztetni akár kifejezés szintjén is kutatási tárgyától a történetírást mint tudományt (*történet*, ill. *történelem*). Ehhez maga az előszó sem fogja magát következetesen tartani, de a kérdésfelvetés iránya lényeges. A szellemtörténet – írja DOMANOVSZKY – a természettudományhoz hasonló törvényszerűségeket kíván megállapítani, és a történelmi fejlődést néhány törvényszerű fejlődési formulára egyszerűsíti. Holott „a történelemben semmi sem ismétlődik, az események egyediek, szingulárisak, a feltűnően egyezők között is lényeges különbségek vannak. Ami azonosnak látszik sem az, s az ilyen hasonlóságok korántsem olyan szabályos ismétlődések, mint a természet törvényszerűségei." (DOMANOVSZKY, 1939–1940, 9.) Ezt már a IV. és V. **Magyar történet**-kötetet recenzáló DOMANOVSZKY tételesen megfogalmazta mint elvi kifogást: a kollektív jelenségek előtérbe emelése komoly tévedési lehetőséget hoz magával: a fejlődést leegyszerűsített formába szorítva elhomályosulnak a szubtilitások, az egyének tevékenysége, a pillanatnyi helyzetek döntő hatása (DOMANOVSZKY, 1930, 881).

Helyesbít másrészt: a természettudományokkal szemben, vigyázzunk, nem csak a társadalomtudományok állnak, de általában a *szellemtudományok*, tehát mindazok a módszertanilag másként alapozandó diszciplínák, amelyek az emberi szellem produktumait tanulmányozzák. Utóbbiak szemében a szó legtágabb értelmében vett történelem maguk az eleven életet élő (különböző) kultúrák, változásukban, *mint* az emberi szellem különböző megnyilatkozási formái. Hasonló közelítésből fakadó definíciókat idéz: (a DILTHEY-tanítvány) SPRANGER szerint a történelem a kultúra élete, de a szellemtörténettel szembenálló, a civilizációt kutató franciáknál is, HANOTAUX-nál pl. a történelem az nem egyéb, mint a társadalom emlékezete, amely(ben) rendszerezi és tudatosítja tapasztalatait, így határozhatja meg jövőjét is. De WINDELBANDnál is az emberi nem emlékezete a történet. A történelem tehát mindeképpen emberi közösségek életélménye, és nem lényeges, hogy a társadalomé vagy a kultúráé, hisz előbbi tkp. „gondolkodó társadalom", utóbbi maga is társadalmi alakulás. Az ember csak mint közösséget alkotó, kulturált lény tárgya a történelemnek. (DOMANOVSZKY, 1939–1940, 9–11)

A történettudomány felelőssége abban áll, hogy az erők kiszámíthatatlan játéka következtében a fejlődési folyamat áttekintése történeti távlatot kér, és mert az emlékező nem átélő is egyben, a történetkutatónak előbb megfelelő szemléletet kell munkájához kialakítania-elsajátítania. A módszer lépései: anyaggyűjtés, majd forráskritika, ezt követően kerülhet sor rekonstrukciós kísérletre, és állandó veszély, hogy a tör-

ténész túl sokat kever a szemléletbe magából, korából. Az eseménytörténetet mindenesetre nem csak a szellemtörténet kívánja meghaladni, események értelmét, magyarázatot keresve. (Uo., 12–13)

A szellemtörténet szerint nincs külön művelődéstörténet (nem állítható szembe egy esemény- és politikatörténettel), és a **Magyar történet** is vállaltan a politikai tényezőket emeli ki legelső sorban, ami a művelődéstörténeti vonatkozásoknak nemigen kedvezhet. DOMANOVSZKY ezt a meglátását világosan indoklásnak szánja (lám, a célok pozitívnak szánt kifejtése is a más közelítéssel egybevetbe valósítható meg a legkézenfekvőbben): a **Magyar művelődéstörténet** is a magyar nemzet történetét adja, csak némileg más szemszögből. Egyik helyzeti előnye épp innen adódik: már feltételez(het)i a politikai események ismeretét, erre már építhet.

A vállalkozás a francia civilizációtörténettel rokonítható, illetve a német kultúratörténettel. Miközben a tárgy adta lehetőségek határait keresi, egy megjegyzés erejéig a század második felének nagy antropológiai módszertani dilemmáját is előlegezi: a fehér ember (saját) civilizációját érti csak a civilizáció alatt, mert idegen kultúrák megértéséhez hiányzik belőlünk a „rezonancia". Az európai kultúra persze a **Magyar művelődéstörténet**ben is óhatatlanul megjelenik, de inkább bizonyos, mindenekelőtt nemzeti hatásokon át érvényesülve, befogadott idegen hatások („nosztrifikálások") révén. (Uo., 15–16) DOMANOVSZKY valóban HANOTAUX-hoz áll közelebb, aki tagadja az emberi nem közös emlékezését, és csak nemzeti történetet ismer (annak rekonstruálása, árnyaljuk tovább az előbbi, a megértéskorlátot érintő megjegyzés tükrében, talán még megoldható). Másfelől, az új vállalkozás szemléletének megfelelően, ebben a magyar történetben az egyén inkább háttérbe szorul, előtérbe a keretek kerülnek, és a hős helyett a (csak aggregátumként értett) „nagy nemzeti tömegek" életformája, gondolatvilága, teremtő cselekvése lesz a főszereplő. (Uo., 17)

7.

Az előszó a kötetek tematikus tagolását is indokolja: el nem végzett előtanulmányok nélkül nem vállalkozhatnak (ebben a pillanatban) többre, mint egy további kutatásokra ösztönző (inkább mozaikszerű) első szintézisre. Ennek az „előtanulmány"-jellegnek, persze, írja GLATZ Ferenc, vitathatatlan módszertani érdemei vannak: DOMANOVSZKY jól látta, hogy csak a forrásadatokat kritikailag megszűrő, a történés egyediségét is látó kutatói megközelítés képes feltárni a társadalom, a gazdaság működését, annak sokszínűségét, a cselekvő ember, tehát az egyén társadalmi cselekvésének motivációit (GLATZ, 1978, 218–219). Ma már értékelhetjük azt is, mit jelent ez pl. egy olasz microstoria ismeretében, a kvantitatív történetírás paradigmájának kimerülése idején, de a megállapítás mindenképpen egy „hivatalos" rehabilitáció kezdete volt.

Hogy ez nem is számított olyan könnyűnek egy ideológiailag terhelt értelmiségi mezőben, jól jelzi az évtizeddel későbbi, PACH ZSIGMOND Pál szerkesztette nagy, bár csonkán maradt **Magyarország története**, amelyben a József nádor-iratok sűrű idézésén kívül sommásan annyi jut DOMANOVSZKYnak, hogy „a konzervatív faktológiából újabb, társadalom- és művelődéstörténeti orientáció irányába haladó" tagja az 1919 utáni történettudományban központi szerephez jutó mozgékonyabb szellemiségű fiatalabb generációnak (Mt 7/2, 1988, 885), illetve hogy: „Művelődéstörténeti anyagában értékes, de felfogásában elavult összefoglalás: **Magyar művelődéstörténet** III. **A kereszténység védőbástyája**. Szerk. DOMANOVSZKY Sándor (Bp. é. n.)" (Mt 3/2, 1987, 1857). Az irodalmi utalás pontos, de egyben jellemző. A köteten valóban nincs feltüntetve a megjelenés éve, de az jelzésértékű, hogy egy ekkora vállalkozásra a 12 kötetes nagy összefoglalásban a pár szórványos megjegyzésen kívül a következő szakmai komolyság jut: a **Magyar művelődéstörténet** III. megjelenési éve 1939 (Mt 3/2, 1987, 1445, lapalji jegyzet), négyszáz oldallal hátrább ugyanazon kötet megjelenési éve 1940 (Mt 3/2, 1987, 1857).

A rehabilitáció igazában csak a 2000-ben, az Osiris Kiadónál megjelenő **Magyar művelődéstörténet**tel valósul meg, amely esetenként bőven merít is elődje anyagából, vagy legalább-

is, érthető módon, ugyanarra a forrásbázisra támaszkodik gyakorta. A szerkesztő KÓSA László 1998. nyári előszava vállalja az örökséget: DOMANOVSZKY **Magyar művelődéstörténet**e, ez a sokszerzős mű, illetve valójában terjedelmes tanulmánygyűjtemény a magyar történetírás jeles eseménye volt, egyidejűleg olvasói könyvsiker – hasonmás kiadása (1990–1991) is rövid idő alatt eltűnt a könyvkereskedésekből. A hasonló újabb munka nyilván hiányzott. A marxizmus egyeduralomra jutása után a művelődéstörténetre általában ideológiai gyanú árnyéka vetült (bátorkodjunk kibontani: a kultúrfölény agresszivitáskényszeréé vagy nyugalmáé, egy vágyott, illetve beteljesült revízió-helyzet emlékéé), és csak a hatvanas években kezdte visszanyerni létjogosultságát a magyar történetírásban. Az első újabb részletes áttekintés a magyar kultúra teljes történetéről azonban az ezredfordulóig váratott magára – tárgya ennek is (egy) a történettudományok széles együttműködésével kutatható kulturális-civilizációs folyamat volt (Mmt, 9–10).

Irodalom

1. CSAPODY Csaba (1978): **Történészhagyatékok a MTA könyvtárának kézirattárában**. III. 25. **DOMANOVSZKY Sándor**. *Századok* 1978/2.

2. DOMANOVSZKY Sándor (1930): **Hóman Bálint és SZEKFŰ Gyula: Magyar történet. IV. kötet. SZEKFŰ Gyula: A tizenhatodik század. Bp.; V. kötet. SZEKFŰ Gyula: A tizenhetedik század. Bp.** *Századok*, 1930, 831–903.

3. DOMANOVSZKY Sándor (1933): **HÓMAN Bálint és SZEKFŰ Gyula: Magyar történet. VI. kötet. SZEKFŰ Gyula: A tizennyolcadik század. Bp.** *Századok*, 1933, 308–315.

4. DOMANOVSZKY Sándor (1939–1940): **Előszó**. In: **Magyar művelődéstörténet**, III, **A kereszténység védőbástyája**, Magyar Történelmi Társulat, Bp. é.n.

5. GERICS József (1978): **DOMANOVSZKY Sándor, az Árpád-kori krónikakutatás úttörője**. *Századok*, 1978/2, 234–250.

6. GLATZ Ferenc (1978): **DOMANOVSZKY Sándor helye a magyar történettudományban**, *Századok*, 1978/2, 211–234.

7. HAJNAL István (1947): **DOMANOVSZKY Sándor 70 éves**. *Századok*, 1947.

8. KOSÁRY Domokos (1982): **Történészek és irányzatok: emlékezés**. *Magyar Tudomány*, 1982/10, 722–734.

9. LEDERER Emma (1955): **DOMANOVSZKY Sándor (1877–1955)**. *Századok*, 1955/3, 522–523.

10. *** (1967) **DOMANOVSZKY Sándor**. In: **Magyar Életrajzi Lexikon**, I, A–K, Akadémiai Kiadó, 4. kiadás, Bp. 388.

11. *** (1987) Mt = **Magyarország története. 1526–1686** (Főszerk.: PACH Zsigmond Pál). Akadémiai Kiadó, Bp.

12. *** (1988) **Magyarország története. 1918–1919. 1919–1945** (Főszerk.: RÁNKI György). Akadémiai Kiadó, Bp.

13. *** (2000) Mmt = **Magyar művelődéstörténet** (Szerk.: KÓSA László). Osiris kiadó, Bp.

Sándor DOMANOVSZKY (1877–1955) şi *Istoria Culturii Maghiare*

(Rezumat)

Sándor DOMANOVSZKY, unul din cei mari mari istorici maghiari, a trecut în nefiinţă acum 50 de ani. Dedicăm această scurtă prezentare memoriei ilustrului savant, care, între altele, a pus bazele studiului istoric al culturii şi civilizaţiei Bazinului Carpatic, al istoriei economice şi sociale ungare. Născut în Sibiu, nu a rămas străin niciodată de problemele istoriei Transilvaniei, şi, probabil deloc întâmplător, cercetători importanţi din cercurile lui au întreţinut relaţii rodnice cu instituţiile ştiinţifice transilvănene, între care şi cu Muzeul Naţional Secuiesc din Sfântu Gheorghe.

Sándor DOMANOVSZKY (1877–1955) and his *Hungarian Cultural History*

(Abstract)

One of the greatest Hungarian historiographers, Sándor DOMANOVSZKY, died 50 years ago. We dedicate this short presentation to the memory of the eminent scholar, who laid the foundation of historical science, of culture and civilization in the Carpathian Basin, of Hungarian economic and social history. He was born in Nagyszeben (Sibiu), but he was never averse to the problems of Transylvanian history and, probably not accidentally, important researchers belonging to his circle had prolific relationships with scientific institutions in Transylvania amongst which with Székely National Museum in Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe).

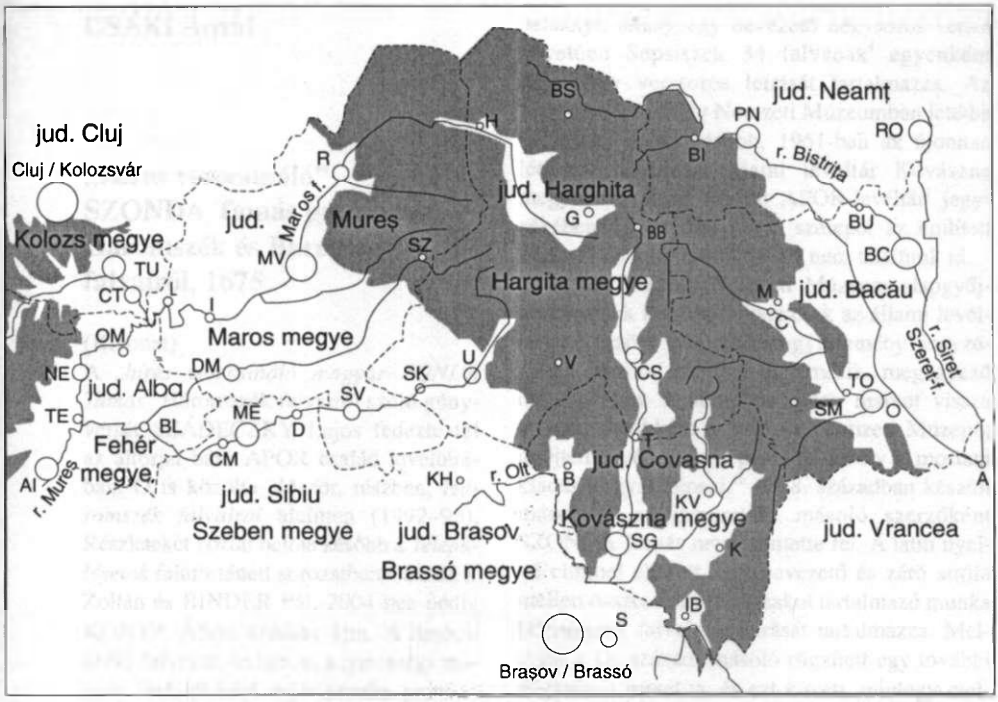

Harta regiunii noastre, cu specificarea zonelor muntoase / Régiónk térképe, a hegyvidékek megkülönböztetésével

Prescurtările utilizate pentru oraşe / A városok nevének rövidítése: A – Adjud, AI – Alba Iulia/Gyulafehérvár, B – Baraolt/Barót, BB – Bălan/Balánbánya, BC – Bacău/Bákó, BI – Bicaz, BL – Blaj/Balázsfalva, BS – Borsec/Borszék, BU – Buhuşi, C – Comăneşti, CS – Miercurea-Ciuc/Csíkszereda, CM – Copşa Mică/Kaskapus, CT – Câmpia Turzii/Aranyosgyéres, D – Dumbrăveni/Erzsébetváros, DM – Tărnăveni/Dicsőszentmárton, G – Gheorgheni/Gyergyószentmiklós, O – Oneşti (Gheorghe Gheorghiu Dej), H – Toplița/Maroshévíz, I – Iernut/Radnót, IB – Întorsura Buzăului/Bodzaforduló, K – Covasna/Kovászna, KV – Tg. Secuiesc/Kézdivásárhely, L – Luduş/Marosludas, M – Moineşti, ME – Mediaş/Medgyes, MV – Tg. Mureş/Marosvásárhely, NE – Aiud/Nagyenyed, OM – Ocna Mureş/Marosújvár, PN – Piatra Neamţ, R – Reghin/Szászrégen (Reen), RO – Roman, S – Săcele/Szecsele, SZ – Sovata/Szováta, SG – Sf. Gheorghe /Sepsiszentgyörgy, SK – Cristuru Secuiesc/Székelykeresztúr, SM – Slănic-Moldova, SV – Sighişoara/Segesvár (Schässburg), T – Tuşnad/Tusnádfürdő, TE – Teiuş/Tövis, TO – Tg. Ocna, TU – Turda/Torda, U – Odorheiu Secuiesc/Székelyudvarhely, V – Vlăhiţa/Szentegyháza.

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET – ISTORIA CULTURII

ACTA 2006

CSÁKI Árpád

„Híres verscsináló” SZONDA Tamás gúnyverse Háromszék és Barcaság falvairól, 1675

(Kivonat)

A „*híres verscsináló magyar ZONDA Tamás*” Háromszék falvairól szóló gúnyversét SZÁDECZKY Lajos fedezte fel az altorjai báró APOR család levéltárában. Ő is közölte először, részben, *Háromszék falvairól* alcímen (1992–93). Részleteket közölt belőle később a *Településeink* falutörténeti sorozatban CSEREY Zoltán és BINDER Pál, 2004-ben pedig KÓNYA Ádám közölte újra. A háromszéki falvakat, valamint a barcasági magyar Tízfalut leíró teljes munka azonban most kerül először kiadásra.

*

A közlés történetéről

Dr. SZÁDECZKY Lajos APOR Péter munkái és családi levelezése után kutatva, az altorjai báró APOR család levéltárában bukkant rá, és innen közölte Háromszék falvairól alcímen a „híres verscsináló magyar ZONDA Tamás”[1] mindeddig közelebbről ismeretlen szerzőnek tulajdonított, Háromszék falvairól szóló gúnyolódó versét.[2]

SZÁDECZKY közlését követően a versek többször kerültek a kutatók, elsősorban helytörténészek figyelmébe, így részleteket közölt belőlük a **Településeink** falutörténeti sorozatban CSEREY Zoltán és BINDER Pál is.[3] 2004-ben pedig KÓNYA Ádám közölte újra.[4]

A gúnyvers a maga korában, de még a 19. század folyamán is közismert volt, másolt példányok révén. Ezek közül SZÁDECZKY az APOR-levéltár 18. század első felében kelt versgyűjteményes kötetéből közölte azt a töredékes példányt, amely egy bevezető négysoros verset követően Sepsiszék 34 falvának[5] egyenként négy-négy verssoros leírását tartalmazza. Az 1911-ben a Székely Nemzeti Múzeumban letétbe helyezett,[6] majd később, 1961-ban az újonnan létrehozott román állami levéltár Kovászna megyei fiókjának átadott APOR-levéltár[7] jegyzékében ugyan mai napig szerepel az említett kézirat,[8] de kutatásaink során nem találtunk rá.

A Székely Nemzeti Múzeum alapgyűjteményének számító, ugyancsak az állami levéltárban őrzött CSEREYné-gyűjtemény[9] jegyzékében viszont szerepel egy másik, megegyező című kézirat. Feltehetően innen maradt vissza kallódó darabként a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében az a példány, amely a mostani kiadás tárgyát képezi.[10] A 18. században készült másolatra az ismeretlen másoló szerzőként SZONDA Tamás nevét tüntette fel. A latin nyelvű címmel ellátott, egy bevezető és záró strófa mellett összesen 89 versszakot tartalmazó munka Háromszék falvainak leírását tartalmazza. Melléjük a 18. századi másoló rögzített egy további négysoros verset is, és ezt követi, mintegy mellékletként, a tíz barcasági magyar falu hasonló jellegű leírása.

Azt, hogy a versek, elsősorban a háromszéki vonatkozásúak a maguk korában is ismertek voltak, illetve kéziratos formában hozzáférhetők voltak az írástudó emberek számára, a SZÁDECZKY által közölt 18. századi csonka példány mellett egy a SzNM Kézirattárában található másik, a 19. század elejéről származó másolat is igazolja, amelyet 1891-ben NAGY Károly kilyéni birtokos adományozott a SzNM számára.[11] SZONDA Tamás Háromszék, valamint a barcasági csángók falvait leíró teljes munkája azonban most kerül először kiadásra.

Háromszékről és a barcasági magyar falvakról

Háromszék három történelmi székely széknek, Sepsi-, Kézdi- és Orbaiszéknek, valamint a Sepsiszékhez tartozó ún. Miklósvár fiúszéknek az egységes intézménye. A Háromszék név a 16. század második felében jelenik meg először írott forrásokban.[12]

* *Acta (Siculica)* 2006/2, T3, Sf. Gheorghe, Sporturilor 8A, RO-520085
** Sf. Gheorghe, Stadionului 35, Bl. 16B/8, RO-520059, csakiarpad@gmail.hu

A 17. század végén Sepsiszékhez 34, Kézdiszékhez 29, Orbaiszékhez 16, Miklósvárszékhez pedig 8 település tartozott. Társadalmi szerkezetüket elsősorban a BETHLEN Gábor (1614)[13] és I. RÁKÓCZI György (1635)[14] által végzett katonai összeírások alapján ismerjük. A 18. század első éveiben készült adóösszeírás[15] alapján hasonlóképpen tájékozódhatunk a települések társadalmi-gazdasági helyzetéről.

Egyházigazgatási szempontból a protestáns, elsősorban református többségű térségben a 17. században négy református egyházmegyét (Sepsi, Kézdi, Orbai, Erdővidéki), egy unitárius egyházkört és a gyulafehérvári egyházmegyéhez tartozó néhány római katolikus egyházközséget találunk.[16]

SZONDA Tamás a verseiben ezek mellett sorolja fel a barcasági csángó falvakat, ezek: *Apáca*, *Krizba*, *Újfalu*, *Bácsfalu*, *Türkös, Csernátfalu, Hosszúfalu, Tatrang*, *Zajzon, Pürkerec.* KÓNYA Ádám arra figyelmeztet, hogy pl. a Giovanni MORANDO VISCONTI itáliai hadmérnök által szerkesztett és 1699-ben Nagyszebenben kiadott térképére, melyen a hét barcasági csángó falu *Sette borghi de Siculi Dorf*er néven szerepel,[17] tehát akkor még székely közösségként értelmezték ezeket a falvakat is.

Háromszéken a nagybirtok hiányában a gazdálkodás kisebb területeken történt, elsősorban búzát, árpát, rozsot, lent, kendert, kisebb területen a háztartáshoz szükséges veteményt termesztettek. A vidék nem alkalmas szőlőtermesztésre, a gyümölcstermesztés (szilva) azonban több település számára jelentett megélhetést. A termékfölösleget a heti- vagy országos vásárokon, pl. Sepsiszentgyörgyön, Kézdivásárhelyen, Illyefalván stb. értékesítették. A Kárpátokon túli területekre ugyanakkor szállítást vállaltak, így a kézdivásárhelyiek vagy a bereckiek.[18]

A szántóföldek számát az erdőségeké pótolta, ebből adódik a vidék legfontosabb tevékenysége: a famegmunkálás és az ehhez tartozó kézműves mesterségek. Ezek közül SZONDA Tamás Háromszéken a fúrás-faragást (*Bélafalva, Kurtapatak*, *Csomortán*), bornacsinálást (*Szacsva, Köpec),* zsendelymetszést (*Zágon*), kádkészítést *(Papolc),* kerékkészítést (*Bodos*), szitakészítést (*Körös*), fűrészelést (*Kovászna*), a szövés-fonást (*Bölön*) és a fazekasságot *(Hatolyka)* emeli ki. Az Olt és Feketeügy folyók mentén fekvő településekben ugyanakkor a halászatot is kedvelték. Páván és Zágonban madarászok (solymárok) is laktak.

A fejedelemségkori katonai összeírásokban Háromszéken BETHLEN Gábor alatt (1614) 276, I. RÁKÓCZI György idejében (1635) 474 nemest írtak össze,[19] ezek nagy része pedig a kis- és középnemesség soraihoz tartozott.

A Sepsiszéki Gidófalván például 1602-ben 35 lófő és 5 szabad székely esküdt a császár hűségére, 1614-ben 1 nemes mellett 65 lófőt írtak össze, I. RÁKÓCZI György idejében (1635) pedig 2 nemes mellett 57 régi lófő szerepel. Utóbbiak közé tartozott a 17. század derekán SZONDA Tamás is.

„Verscsináló" SZONDA Tamás

A SZONDÁkkal[20] a 17. század elejétől kezdődően találkozunk a forrásokban. 1614-ben SZONDA Gergely lófőként lustrált,[21] akárcsak 1635-ben, utóbbi esetben Istók és Tamás nevű fiaival együtt.[22]

SZONDA Tamás (mh. 1694 előtt)[23] születésének évét nem ismerjük. Nevét először az 1635. évi katonai összeírásban találjuk, ekkor SZONDA Gergely fiaként írják össze, ami arra enged következtetni, hogy nem töltötte be a 16. életévét. Születésének éve tehát 1619 körülre valószínűsíthető. Hasonlóképpen, iskolázottságáról sincsenek adataink. Tanulmányait a 17. században a környék falusi iskolái közül kiemelkedő gidófalvi iskolában[24] kezdhette. Nevét a jelentősebb erdélyi kollégiumi diáknévsorokban sem találjuk, műveltsége alapján csak feltételezhetjük, hogy a gyulafehérvári református kollégiumban tanult tovább. Erre enged következtetni az is, hogy 1643-ban a fejedelem SZONDA Tamást többedmagával, köztük a fejedelmi nagyobb kancellária négy írnokával, az alsócsernátoni DAMOKOS Istvánné LÁZÁR Judit és kőröspataki KÁLNOKI Mihályné DAMOKOS Kata peres ügyében tanúvallatónak jelöli ki.[25]

Gidófalvára hazatérve családot alapított. Első felesége CSISZÉR Susanna volt, akit az

1658. évi betöréskor a tatárok elhurcoltak.[26] Ebből az időből való SZONDA Tamás alábbi feljegyzése: *Az elmúlt 1658 esztendőben az igaz [–-] Isten[nek] büntetése az pogány ellenségnek ránk jövetele miatt elpusztultak, minden külső javaimtól meg fosztattam, jó reménység alatt az veszedelem előtt mindennemü javaimot gidófalvi kastélyunkban*[27] *takarítattam volt, azokkal együtt minden leveleim, mind időmben valók s mind eleimtől maradtak el vesztenek, én is halandóság alá vettetett ember léven valami örökségekkel és ahoz való pertinentiakkal bírok erdőn mezőn... Mind az magam és mind az elrablott édes feleségem CSISZÉR Susanna részirőI.*"[28]

SZONDA Tamás a háromszéki közéletben is ismert személy volt. Nevét sorra ott találjuk a jelentősebb nemesi családi eseményeken. Elsősorban a bodoki MIKÓkkal ápolt szorosabb kapcsolatot. 1655-ben MIKÓ Miklós lányának, Annának DACZÓ Péterrel kötött lakodalmán,[29] 1667-ben pedig MIKÓ Ersók és MAURER Mihály lakodalmán is ott találjuk, feleségével együtt.[30] Nevét az 1665-1668. évi adózási összeírásban SZONDA István és SZONDA Gergelyné mellett a gidófalvi nemesek sorában leljük fel.[31] A tatárdúlások során felégetett gidófalvi templom újjáépítésében István nevű testvérével együtt SZONDA Tamás jelentős szerepet vállalt. Erről tanúskodik az 1672. évi felújítást megörökítő tábla a templom déli bejárata fölött.[32]

Mint írástudó és közösségének megbecsült tagja, többször szerepel fogott bíróként különböző adásvételi ügyekben, végrendeleteknél stb., így 1663-ban a végrendelkező rétyi SIMON Ferenc lófő nevezi ki feleségének gondnokává (tutor).[33] Egy évvel később szotyori id. NAGY Tamás nemes végrendeletében említi SZONDA Tamást és Istvánt,[34] mint akiktől a néhai SZONDA Gáspár szotyori jószágát vásárolta.[35]

A dúlást követő újjáépítési évtizedben tehát SZONDA Tamás birtokszerzésbe kezdett, 1666–85 között elsősorban Gidófalva határában vásárolt, cserélt földeket.[36]

SZONDA Tamás nem egyházi, hanem hivatali pályán kamatoztatta a műveltségét. Valószínűsíthetjük, hogy legfőbb megbízatásait (1663-ban fejedelmi számvevő a székelyek között,[37] 1673-ban Sepsiszék alkirálybírája) nem utolsósorban a befolyásos és tekintélyes NEMES Jánossal való sógorságának köszönhette.[38] Utóbbi eseményről – alkirálybíróvá való választásáról – NEMES János is megemlékezik naplójában.[39] Végül 1676-ban, a BÉLDI Pál-féle összesküvésben való pártatlanság bizonyítására, a fejedelem iránti hűség megerősítése végett APAFI Mihályhoz küldött háromszékiek egyik követeként találkozunk vele.[40]

SZONDA Tamás későbbi tevékenységét nem ismerjük. Második felesége (albisi?) BOD Anna 1694. február 3-án, KÁLNOKY Sámuel kőröspataki udvarában már özvegyként végrendelkezik.[41] Házasságukból legalább két leány született, erre enged következtetni az özvegy által megnevezett két vő: VAJNA András és FORRÓ István.

Az özvegy végső rendelkezése értelmében: *„Néhai nemzetes SZONDA Thamásné BOD Anna asszony is tekintetes KÁLNOKY Sámuel úrnak eő kegyelminek, minden bonumit valamik Gidó Falván és annak határiban találtatnak és az mellyek néhaj üdvözült uráról eő kegyelminek maradtanak legallya úgj hogj holta után eő kegyelmire maradgianak, az mik találtatnak..."* Hasonlóképpen KÁLNOKY Sámuel is, akit nem sokkal ezt követően Erdély bécsi alkancellárává neveznek ki, és grófi címet nyer, ígérte, hogy *„tutelája alá vévén protegállya, mind legitimus mind pedig illegitimus impeditorok ellen..."*

1698-ban gróf KÁLNOKY Sámuel birtokainak összeírásakor a kőröspataki határban még említik SZONDA Tamásné földét, a gidófalvi udvarházat azonban már a KÁLNOKYak saját vagyonuk közé sorolták.[42] Férje halálát követően KÁLNOKY Sámuel özvegye, LÁZÁR Erzsébet pedig „tizenhat esztendok el folyása alatt szüntelenül tett hűséges szolgálattyáért" hatolykai nemes MÁTIS Kelemennek adta a gidófalvi fundust és házat.[43]

Verses munkája

Egy évszázaddal ezelőtt, a közölt csonka példány alapján SZÁDECZKY még nem állapít hatta meg pontosan a versek születésének idejét, ezt a 18. század elejére határolta be.

SZONDA Tamás valójában 1675 körül jegyezte fel verses munkáját. A pontos keltezés megállapításában elsősorban az egyháztörténeti adatok vannak segítségünkre. Így például Fotosnak és Martonosnak a gidófalvi református anyaegyházközségtől való különválási szándékát jelző verssor, mely alapján *1676 előtti*, az egyházközség felállításának időpontját megelőző évekre kell gondolnunk.[44]

A kálnoki felekezetek (református, unitárius) harca a templom birtoklása felett ugyancsak *1674 körüli* helyzetet tükröz. A megjelölt évben ugyanis, egy közel évtizedes viszálykodást lezárva, felépül az akkor már „minor pars"-ként[45] meghatározott unitáriusok temploma, míg a reformátusok az 1666. évi határozat értelmében birtokukba vehették a falu nagyobbik, régebbi templomát.

Étfalva református temploma ugyancsak ekkortájt épült.

Továbbá, Illyefalva mezővárost sokadalom nélküli településnek említi a verselő. A háromszéki mezőváros már 1578-ban három országos vásár és egy hetipiac tartására kapott jogot, 1658-ban viszont a török-tatár betörések során kiváltságlevelei elégtek. A régi kiváltságainak bizonyításáig a mezőváros valószínűleg időlegesen elvesztette a megnevezett jogát.

A verses feljegyzések mindenesetre a fejedelemség utolsó békés időszakának háromszéki és barcasági magyar falvairól nyújtanak rövid, de adatgazdag leírást. A székely kisnemesi-értelmiségi réteghez tartozó „híres verscsináló" SZONDA Tamás tehát, aki szülőfalujába hazatérve megbecsült tagjává vált a helyi közösségnek, nemcsak komoly köztisztség viselésére vállalkozott tehetségével és kapcsolataival élve, de dokumentumértékű irodalmi forrást is hagyott ránk.

Az átírásban az ékezeteket mai írásmód szerint tettük ki a magánhangzókra. A *cs* hangértékű *ts*-t *cs*-re, a *zs*- hangértékű *s*-t *zs*-re javítottuk. Az indokolatlanul egybeírt szavakat elválasztottuk, pl.: *énis* helyett *én is*. A megkettőzött betűket *(lly, tty)* megtartottuk, akárcsak a hely- és személynevek írásmódját.

Delineatio Moralis et Chorographica Trium Sedium Siculicalium Sepsi, Kézdi et Orbai ut et Miklósvár virtutes viliaque cujus eunque locis mira brevitate in forma Pasquilli exponens

Sepsi

Három széki székely rendnek felesen van száma,
Ide alább mindenike fel vagyon summálva,
Kinek kinek az ő bevett sok tulajdonsága
Igazsága bátorsága titkos álnoksága.

Sepsi Sz[ent] György székes helye nemzetes Sepsinek
Világ végén lészen vége visszás törvényének[46]
Város elől a törvénnyel elsőbb helyre mennek
Intettetnek hogy térjenek de semmit nem térnek.

GidóFalva hagyománya a meg maradt torka
Ahol vagyon jó korcsoma meg csergi a szarka
Nem törik fel az italban egyiknek is marka
Mesterséghez álnoksághoz ravasz mint a róka.

Szívből *Fotos és Martonos* unja Gidófalvát
Mivel őket csak úgy tartja mint egy mostoháját
Engedetlen gonoszságért meg gondolta magát
Meg akarta csonkítani a sz[ent] ecclesiat.[47]

Űzi egymást s törvén[y] útját törvényes *Étfalva*
Közülletek csak a tudja aki meg tanulta.
A Templomát jó eleve magos helyre rakta
Magos helyre gyakran menni az ina megunta.

Templomatlan haszontalan filialis *Zoltán*
A materbe[48] mint sz[ent] helybe mégyen igen ritkán
Fundáltatatott s nyomorodott az Olt vize partján
A jó búza termő földnek szintén a sováyán.

Sok kurva van te benned is elhíresült *Bodok*
Palást alatt nyilván valót igen sokat tudok
A borvízre[49] minden napon kétszer is ballagtok,
Renddel állnak falun kívül ó és új asztagok[50].

Kétfelé vált *Olt szeme* is addig huzalkodott
Míg a jobb rész mely tova néz templomhoz szakatt
Csintalanság és ravaszság már úgy el áradott
Bosszúságra hogy gyakorta ingerled Uradat.

Fel felejtett s telepedett haszontalan *Málnás*[51]
Van lopónak s kóborlónak nála csendes szálás
Az erdőben sok helyeken történik út állás,
Akasztófán mégis ritkán vagyon szégyen vallás.

Szán csináló kerékfúró nyomorodott *Zalán*
Gyakran nézed hogy ha érik szilvád a fa ágán[52]
El ne vesszen a sok szilva cibre[53] évő kalán
Inkább kaptok a rossz szilván mint az áldott búzán.

Vallás felett nem nyughatik egymás között *Kálnok*
Gondolattya practicája kisebb résznek[54] álnok
Vagyon immár mindeniknek különös Templomok
De hívségben kegyességben nem igen finomok.

Hajtogató *Kőris Patak* a torkad meg szárad
Gidófalvi sok marhákot mikor be nem hajthatod,
A Törvénynek ellene is elvonod ha vonhatod,
Kiváltképpen mikor nincsen hon jobbágyság Urad[55].

Okos *Árkos* mint bergő kos hányja veti magát
Meg állatná hogy ha tudná mindenben vallását
Az Istennek ő nem hiszi örök Isten fiát[56]
Jövendőben melynek vészi kárhozatos hasznát.

Szegénységgel elhíresült tobzódó *Szemerja*
Az irigység szíveteket gyakorta furdalja,
Egyik a más becsületit ritka ki nem rágja
Dolgotokot Pluto lesben örömmel hallgatja.

Azon alól van Sz[ent] *Király* úgy szoros vápában
Két arasznál hosszabb halat mondnak patakjában
Hihetetlen hazug dolog! Nincsen valóságban!
Egy kis völgyben vagyon szépen hosszán két sorjában

Kuvasz nyírő *Killyén* mellett foly alá a nagy Olt
Egy halász is ő közüllök szomjúhon meg nem holt,
Kényességben, irigységben némely igen tanult
Némely pedig húzó csaló ki soha jó nem volt.

Te egy mással ellenkező viaskodó *Szotyor*
Ritkán vagyon békességed gyakrabban van tábor
Szűkölködés és szegénység miatt nem vagy komor
De tilalmas erdőből fát lopsz ez igen gyakor.

Illye falva város falva[57] nincsen sokadalma
Bírájának van lak helyén kevés birodalma
Gyalázatos szitok átok gyakorta jutalma
A nemesi fő rendeknek nagyobb a hatalma.

Doboly ott foly az Olt vize, de vagy víz szűkében
Mert a víz foly nagy vápában, te lakol nagy hegyben
Sok pénzt adnak hal fogásért szoros erszényedben
Kis barátság sok gonoszság mindenkor szívedben.

Jó marhákban gyönyörködő mező földi *Kökös*
Szász barátság[58] nagy álnokság ott régen örökös
Nem alhatol télben fázol fa felől vagy szűkös
Széna füved mind azáltal elegendő bőves.

Márkus felől van *Bikfalva* Sepsinek székében
Egymást űzik lakosai felesek vetésben
Gyönyörködnek egymás között való perlődésben
Ki nem peres ő közöttök aljas becsületben.

Hát te csergerágó *Lisznyó* hogy nem gondolkodol
Még éjjel is a te elméd korcsomán dorombol
Hová lész más világon? Elég tágas pokol
Holott kedves barátiddal kedvetlenül lakol.

Van jó Urad[59] nagy oltalmad mindenkoron *Uzon,*
Nem engedi hogy tégedet senki húzzon vonjon,
De sőt inkább igyekezik hogy meg oltalmazzon,
Gonosztévő sok latrokkal ha nem jársz egy húron.

Szép víz mellett telepedett vizetlen *Sz[ent] Iván,*
A te neved valósággal nem is igen hitván[y],
Béres szolgád és szolgálód sok vizet von hátán,
Mert kútja is senkinek nincs ő udvara táján.

Laborfalva jó támasza meg írt Sz[ent] Iván[n]ak,
Ők is kepét[60] adnak szépet az ott való papnak,
Asszú fából[61] ha lophatnak jó tüzet csinálnak,
Csak egy pater[62] és egy bíró parancsol falunak.

Övedzetlen *Angyalos* is igen tör egymásra,
Bízta magát mindenkoron csak a búzás kasra,
Nem vigyáz itt a kisebbik semmit a nagyobbra,
Ollyan köztök a jó dutka[63] mint a rossz po[l]tura.[64]

Keress terhet rossz *Besenyő* és rakj szekeredre,
Fel nem vonja a te marhád azt a kemény hegyre,
Minden felől környül vette sok csere erdeje,
Vadak miatt marhájának nincsen bátor helye.

Kis keresztény *Eresztevény* mégis veszekedik,
Bottal egymást ütögetik, de vérek nem esik,
Egymás kárán némely része igen gyönyörködik,
Bornyú nyíró kis pénteken lészen ütközetik.

Tóval hegyvel egyben állott nyomorúságos *Réty,*
A víz miatt[65] a házadból te is gyakron ki mégy,
Eresztevény falujából egy lakó helyet végy,
Patrónusid nagy terheid, de te szenvedő légy.

Víz áradás[66] és nagy búsulás néked is *Komolló,*
Idő olyan találhat hon vagy híjúban hágó,
Templomodban magos helyre kedvetlen ballagó,
Melyért fejed felett hihol a fekete holló.

Magyarost is meg szállotta a sovány nemzettség,
Békességes időn is nincs ott sok békesség,
Vadak után a kullogás ott néha nyereség
Gyakorta ott búza szükség gyümölcsbeli bőség.

Fából csinált jó bornákat találhatni *Szacsván,*
Tízet fúrnak mindeniknek egyik egyik állán,
Meg fáradnak nagy gyakorta a lyuka fúrásán,
Télbe nyárba bagoly fiak vagynak ott szaporán.

Rozs kenyéren kövérült sovány *Eger Patak,*
A szép búza liszt lángjából téged ki osztottak,
Törvény földre székes helyre téged szállítottak,
A jó földről valósággal ki szorítottak.

Kedvetlenül *Kis Borosnyó* az erdőre indul
A sok hitván[y] gondolatban csak meg nem bolondult
Egy kis völgyben csak ő maga magán[y]oson szorult,
Nyavalyája ha érkezik patrónussihoz fut.

Orbaival határt velett *Fel Doboly* jó rákász
Kevesebb ott a jó halász hogy sem mint a vadász,
Kedves étkek ha kaphatják a róka hús kolbász
Mint egy kívánt jó ételkre erre igen vigyáz.

Orbai
Halász vadász és madarász zsendely metsző *Zágon*
Szemed jár nagy óhajtással nyest után az ágon
Nem adnál egy kis henyélést sok sz[ent] tanoságon
Patronussid[67] ritkán vagynak csendes társaságon

Kád csináló szurok vájó *Papoltz* emelkedjél
A fenyő fa vigyázásban igen serén[y]kedjél
Az Uraddal te egy tálból csereszsnyét ne egyél
Munkáidnak adásban igazán esküdjél.

Almás 's *Páké* fenyő fádat mind el hordja Zágon
Ha fejedet sokat tartod éjjel a vánkoson
Vad ménesik rosszul híznak a sovány parlagon
A forrásid által mennek az örök jószágon.

Lófark lopó *Kőrösiek* vagyon-e szitátok?
A nagyjában 's aprajában külön áron adtok
Az Országot ezzel széllyel mind el kolduljátok.
A vévőket az adásban gyakron meg csallyátok

Fűrészedben gyönyörködő hosszan nyúlt *Kovászna*
Soknak vagyon közülletek felleg néző malma
Te vizedet tarkásíttya a sok fűrész forma
A sok közrend 's nemes ember ott majd mind egy forma.

Nagyra vágyó fényen lépő fényes görcsös *Páva*
A nagy sovány gőgösség csinálta Zabola
Nem engedi perre vinni apellatióra
Rajtad marad 's be íratik Deliberatumba.

Zabola sem kisebb falu székes Orbaiban
Szépen jutott némellyiknek Isten áldasiban
Fő rendei[68] vagynak ennek két féle vallásban
Nagy nyereség ha mindnyájan mennek menyországba.

Kevés ember van te benned akadályos *Haraly*
Mit parancsol szomszéd urad ellene ne nyargalj
Ha úgy akarsz hogy miatta semmi szégyent ne valj
Keresztényebb te most sem vagy az mint valál tavaly.

Mit súgongasz golyvás *Hilib* az aljában
Mit sóhajtassz mint pápista pap a rossz vásárban
Nem eszesség lehet a most ez egy általlyában,
Jobb ha meg halsz 's nem nyomorgassz e hitván[y] világban.

Érték bérték[?] *Gelentze* is vigyáz a papjára
Azt tudja hogy lábán járva viszi menyországba
Meg csalja a vak szerencse bé viszi Pokolba
De mentibe nem adnak helyt Purgatoriumba.

Imets falva az uzsorát igen meg tanulta
Kinek Isten ajándékát bővebben mutatta
Az szegényit teljességgel meg nyomorította,
Szent Dávidnak tizenötöd zsoltárát elhagyta.

Pető falva Tamásfalva egy húron pendülnek
Hírét is csak alig hallják ők a sz[ent] életnek
Egy néhányon a mezőben meg telepedtenek
Határokról a vidékek sok gabonát gyűjtenek.

Mezőföldön marhát sokat *Szörcse* legeltetett
Nyárban a nagy meleg miatt lelket alig vehet
Halott télben a hidegben majd halálba reszket
Jőni 's menni az erdeje majd két mértföld lehet.

Óh *Barátos* szűk barátod paraszt rokonságod
A mezőnek a vizessét csak hiába szántod
Épületed tetején te a gólyákot tartod
Lúdfi gyanánt a fiait meg emészti gyomrod.

Várhegy alatt van *Tzo Falva* egy kicsin csoportban
Orbai szék legutolsó 's alsó határában
Kutak nemzet ő lakosa visszás akaratban
Nyárban csukát télben csigát halásznak tavokban.

Tágas helyen mező földön *Telek* telepedett
Búza liszttel jó kenyérrel meg nem elégedett
Sovány földben őszi időn vet csak rozsot vetett
Egész héten a templomba egyszer sem érkezett.

Kézdi
Fő helysége *Vásárhelly*[69] is egészen Kézdinek
Idvességül tartják hogy ha szekereskedhetnek[70]
Sűrű pántja a város fala erős szekerének
Pokolba is bémennének ha ki jöhetnének.

Oroszfalva mint hostáttya[71] olyan Vásárhelynek
Még is egymás között néha néha veszekednek
Ha pénzek nincs ők gabonát a vásárba visznek
Illő áron ott eladják azt a Varga rendnek.

Sár falva nem sáros falva aszályos időben
A közrendek a fő rendtől vagynak nagy függésben
Gyönyörködnek ők is néha a cifra misében
Mit a pap mond nincs reá gond nem rejti szívében.

Szent Kato[l]na jó katona mikor bort ihatik
Panaszkodik ő bor nélkül hogy ő szűkölködik
Kupa mellett egy más között igen vitézkedik
Vásárhellyi korcsomákot gyakorta keringik.

Kézdi széki *Martonos* is nem volt állhatatos
Lelkét 's testét nyugtatja mert nem áhítatos
Te előtted a jó tanács hibás 's utálatos
Mind lelki 's mind testi élted igen gyalázatos.

Hatojkai szép fekete zománcos emberek
Jó határon szép fekete földben búzát vetnek
Az áldásnak tizedet is nem érdemlenétek
A szenteknek kik meg holtak[72] ne könyörögjetek.

Imitt amott el hagyatott el hánt vetett *Nyújtód*
Él[-]e még az el ámító parázna barátod
Csudállom hogy feleséged próbálgatni hagyod
Valóban nagy engedelem ha hogy nyilván tudod.

Osdolának oskolája fővebb patronussa[73]
Azon kívül nyavalyásnak félszeg a ductussa
Varontzai havasnak[74] is ott van a fundussa
Azt igen sok bátor 's jámbor titkoson nyomdossa.

Megrögződött undoksággal *Beretzk* bővölködik
Szekér bérbe ha nem járhat[75] igen bosszankodik
Ez a köz szép jó hám vonó lovaiban bízik
A nagy kövek szekereit idestova vetik.

Serény *Lemhény* a gonoszra, de tunya a jóra
Csak várj réá míg van hátra az utolsó óra
Nem futhatsz el bűnöd előtt a nagy havasokra
El nem hagynak reá[?] vannak végső számadásra

Óh gondolatlan és el fajult meg vesztett *Esztelnek*
Felőled is az emberek sok gonoszt ítélnek
Ha meg nem térsz is jobban nem lépsz oly fele vezetnek
Hol végetlen remén[y]telen téged esztekelnek.

Bélafalva Kurta patak együtt *Csomortánnal*
Meg egyeztek őmagokban a nagy parasztsággal
Talán ugyan meg eskü[d]tek kettős álnoksággal
Sokan élnek ő közüllök fúrás faragással.

Kívül *Poján* mint a bárány belől mint oroszlány
Gabonája meg is terem ganczott határán
Nincs testinek nagy fájdalma lelkének nagy kárán
Nem tudnak ők tudakozni a váltságnak órán.

Szent Lélek vissza értlek szentségedtől félek
Kastély[76] körül mondott legyen pater feleségtek[77]
Titkon lesi de így tenni felette nagy vétek
Nem nyughatom míg közüllök egyet meg nem kérdek[78]

Alsó torja Vásárhellynek szomszédos határos
Határára igen sokat szánt és vet a város[79]
Mert a varga birodalma ottan igen szoros
Drágán adja a földét elvetni mely lelkének káros.

Felső Torja mellette van alsóbbik Torjának
Ahol becsülete vagyon a jó ízű bornak
Legeltető helye szoros minden ő barmának
Száz font faggya[80] alig volna minden marhájának.

Futás falva mégyen futva gonosz indulatra
Miként szokott a szelíd Isten sietni a sora
Kedvén kívül el érkezik a kénköves tóra
Ha meg nem tér 's jobbra nem tér élete javára.

Ika falva a szaladját[81] mind Sepsibe hordja
Esküvéssel minémű jó nagy áron eladja
Kívül adja szánt szándékkal gyakorta megcsalja
Háza népe otthon csak a büdös vizet[82] issza.

Bőv pénzével dicsekedik *alsóbbik Csernáton*
Jól meg látszik csűrös kertin hogy nem ült csak otthon
Vonó borona után sok jó hasznos borozdát von
Patronussi[83] veszekednek nem ülnek egy ágon.

Felső Csernáton kő vágással él és lopással
Nem gondolnak az erdőben gyakron záloglással
Határának mesze voltát bírja fáradsággal
Egy vápában[84] ő magára él nagy csalárdság[g]al.

Meg nyírte volt egykor *Albis* a lombos komondort
És megette a meg füstölt hátra maradt sodort
E faluban elég találsz embert igen komort
Meg hasonlott pártos falu mikor ihatik bort.

Mező földön *Márkos falva* bővön vet gabonát
Csak szokásból gyakorolja az Isten templomát
Ha szőrös is nemzettségben veti bizodalmát
Sepsi erdőn lop ő gyakron tűzre való jó fát.

Mátis falva télbe fázik nyárba verejtékezik
Határáról a' sok vidék ember közösödik
Az erdőnek távol létét keservesen nézik
Jó kenyérben a hidegben kelletlenül eszik.

Marton falva különbséget vett Mátisfalvától
Mint különböz a pór ember a hitván[y] parasz[t]tól
Sovány ember maradott ott praedecessorától
Messze földre távoztanak a civilitástól.

Kézdi székben egy kis völgyben *Dálnok* is meg szállott
A kurvaság latorsággal egybe találkozott
Kenderes völgy szabadsága kezében maradott
Tizenkét rossz fejedelem[85] rosszul igazított.

Gyűlést hínak[86] majd *Maksára* vigyázz a konyhára
Vége lészen a tanácsnak 12 órára
Mint ebedre bár te többet főzess vacsorára
Ebéd után ki ki haza megye szállására.

A Nemere szél[87] torkába *Létzfalva* strázsát áll
Annak sebessen fúvása ház fedelet számlál
A Ladótznak eredejére fáért félve sétál
A kis Borosnyó zálogolja mikor reá talál.

Gyönyörű szép magos helyen *Várhegy*[88] fundáltatott
Kedves drága tetős hegyen mint fészek rakatott
Meg számlálhatsz ott a hegyről sok számú falukat
Háromszéki kapitányé de ritkán lakik ott.

Jobbágyokat gazdagokat nevel néha *Bita*
De az Ura ártatlan is őt meg pusztította
Némely részét maradványa igen oltalmazta
Hogyha semmit nem adott is gyakorta biztatta.

Miklósvár
Búza nélkül szűkölködő *Száraz Ajta*
A számtalan áron vételt feletteb[b] megunta
Mezőföldi sok falukat erdőiből meg dúlta
Barátsága amiatt őtet a szükség meg nyomta.

Sok számtalan rossz kereket csinálnak *Bodosban*
Egyszer azzal elindultak a sokadalmokban
A Bölöni kutyák vontak volt le a falában
Esküvéssel mind eladtak mégis a városban.

Pápa lova farkát tartja[89] *Barót* meg máig is
Nem érezi belsőképpen mardossa az Aspis
Elméjében kegyetlen mikép[p]en a Tigris
Baromvásár sokadalma[90] sohasem igen friss.

Bordát csinál jó földet szánt *Köpetz* serén[y]séggel
Nem akar meg egyesülni a rossz helyeséggel

Palást helyett az utcákon járnak egy zekével
Felső s alsó ingek edgyez szintén a térdekkel.

Sok tudatlan törvén[y]t tésznek ama *Miklósvárán*
Veszekednek adsessori[91] együtt egymás voxán
Juridicus processusban vagynak igen csonkán
Derekasabb vox mindenkor áll a király bírán.

Közép Ajta a nagy erdő alját meg szállotta
Barátság a szeretébe magát bé vallotta
Halász patak gyümölcseit sok ember kóstolja
Ott a Sepsi prókátornak által hágó úttya.[92]

Azon által van *Nagy Ajta* azon vízmentében
Annak is jó nyájas népe vagyon külsőképpen
De elméje Christust tagad veszedelmesképpen[93]
Egyéb iránt jó emberek; de nem belsőképen.

Száma nélkül való mátkák születtek *Bölönben*
Szövést fonást kik tanálták szorgalmatos rendben
Kívánkoztak hogy lehessen részek jó férjekben
Rossz szerencse meg gátlotta 's hagyta
szüzességben.

Aki írta mind ezeket bezzeg sokat látott
Sok küszöbön amint látom bizony által hágott
Szép elméje derekason sokfelé el hatott
Úgy is tetszik mind ezekben nem sokat hazudott.

Gidófalvi SZONDA Tamás volt az

Vége

Ezen verseket SZONDA Tamás [írta, övé?]
imezen adnectált vers is

Nemes 3 Széknek négy Tamás követtye
Mindeniknek pedig kopac a teteje
Kettejét táplálja Istennek igéje
Kettejét pediglen Barátos Miséje.

A Barcaságon lévő kilenc Mag[y]ar és egy korts[94] falu
Hagyma féreg torma kéreg neve *Apáttzának*
Sok kendere kevés lene vagyon határának
Nincsen híre sem becsűje ott a szalonnának
Túró miatt ki nem rothadt ujja condrájának.

Krizba vára van kárára a szegény *Krizbának*
Kevés száma van számlálva legelő juhának
Kis Krizbában vár árkában esik a bikfának
Nyesi vágja 's abból adja részét adójának.

Sárga szakál állakon áll *Újfalusiaknak*
Az igére sz[ent] életre szászul taníttatnak[95]
Rákot halat és sok vadat sok helyt lopogatnak
Sás szénának lopott fának árából tartatnak.

Havas alatt meg szorított szigorú *Bátsfalu*
Az utcádnak s udvarodnak kell simító gyalu
Víz folyásban s áradásában majd el vész a falu
Tilalmasban oldalkádban nincsen részed hosszú.

Gazdag *Türkös* ritkán szűkös a sok len dolgában
Szegény bora nem fogy soha urok majorjában
Ha jól laknak rikoltoznak a malom utcában
Büszkélkedik kérkedik kiki sok jovában.

Tsernátfalu száraz falu aszályos napokon
Essős időn a víz bővön bé foly ablakokon
Fenyvesekben [?]sekben kérkednek nagy okon
Sok bút tesznek a sok népek kisded templomokon.

Hoszszúfalu falud hosszú de rövid az eszed
Fa vágással 's bé hordással kenyeredet eszed
A Papokat mint Atyákat eszedbe nem veszed
Mind Atyádnak mind Anyádnak te 's tu[96] a beszéded

Sáros *Tatrang* a Nagy Tatrang vizei rád szálnak
A víz folyás majd alad[?] és házaid úgy álnak
Sokan rajtad határ miatt sokat praetendálnak.
Az Esterét[?] ti őrzitek s ott mások kaszálnak.

Zajzont lakják kevés gazdák de tart sok tiszteket
A nagy völgyön mikor ugyan nézi a réteket
Lesi várja zálogolja a fás szekereket
Tart epével nem kepével belső személyeket.

Nem őrölnek *Purkerecnek* rideg falujában
Mert Zajzonnak ők kullognak felleges malmában
Kender magot babot tesznek a búzában
Cibrét esznek gyönyörködnek a sovány húsában.

Jegyzet

1. CSEREI Mihály *híres magyar poeta*ként említi.

2. Dr. SZÁDECZKY Lajos: **Br. APOR Péter verses művei és levelei (1676–1752).** I. kötet. Bp. 1903, 504–508. A SZÁDECZKY által közölt részlet (a 18. század első felében kelt versgyűjteményes *Miscellaniae* kötetből) Sepsiszék falvainak 34, egyenként négy verssoros leírását tartalmazza.

3. *Háromszék* napilap. 1992–1993 évfolyamok.

4. **RÁKÓCZI-Emlékkönyv**. Szerk. KÓNYA Ádám. Sepsiszentgyörgy 2004, 9–13.

5. A kézirat az utolsó falu (Feldoboly) leírásánál megszakad.

6. **Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1910-1911. évi állapotáról**. Sepsiszentgyörgy 1912, 44–46.

7. SzNM Irattára 175/1961

8. Altorjai APOR család levéltára. Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy (Sepsiszentgyörgyi Levéltár, a továbbiakban S.Á.L.) Fond 36.

9. CSEREY Jánosné ZATHURECZKY Emília gyűjtemény. S.Á.L. Fond 74, Nr. 316.

10. *SZONDA Tamás gúnyversei Háromszék falvairól.* SzNM Kézirattára, sz. n.

11. *Gúnyversek a háromszéki falukról a 19. sz. elejéről.* 4. levél. SzNM Gyarapodási jzk. III. k. A SZÁDECZKY által közölt változathoz hasonlóan csak Sepsiszék falvainak leírását tartalmazza.

12. PÁL-ANTAL Sándor: **Székely önkormányzat-történet**. Marosvásárhely 2002, 77.

13. **Székely Oklevéltár**. Új sorozat IV.

14. **Székely Oklevéltár**. Új sorozat V.

15. DOMOKOS Pál Péter: **Háromszék és Csík adóügyi összeírása**. *Agrártörténeti Szemle* 1978 1–2 sz., 233–269.

16. Utóbbiak elsősorban Kézdiszékben, az ún. „Szentföldön" maradtak meg.

17. **RÁKÓCZI-Emlékkönyv**. Szerk. KÓNYA Ádám. Sepsiszentgyörgy 2004.

18. Erre utal a Kézdivásárhely város címerében látható szekér is.

19. TÜDŐS S. Kinga: **Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán**. Bukarest 1999, 10.

20. PÁLMAY József: **Háromszék vármegye nemesi családjai**. Sepsiszentgyörgy 1901, 427.

21. **Székely Oklevéltár**. Új sorozat IV. 66.

22. **Székely Oklevéltár**. Új sorozat V. 418.

23. 1694-ben második felesége, albisi BOD Anna mint özvegy SZONDA Tamásné végrendelkezik.

24. HEREPEI János: **Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez** III .Bp.–Szeged 1971, 275–281.

25. **A csíkszentsimoni ENDES család levéltára**. Ismerteti SÁNDOR Imre. Kolozsvár 1910, 31.

26. PÁLMAY szerint Tamásnak a fia lehetett SZONDA István sepsiszéki notarius (1689), ki feleségével, tamásfalvi THURY Ágnessel Gidófalván curiát építtetett (PÁLMAY, i. m., 427).

27. A gidófalvi erődített református templomba.

28. Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy (a továbbiakban S.Á.L.) Fond 36. Nr. 990/f.

29. KELEMEN Lajos: **Bodoki MIKÓ Miklós krónikája**. *Genealógiai Füzetek* 1906, 59–60.

30. Uo., 79.

31. BARABÁS Samu: **Sepsi szék adózása 1665–1668**. *Történelmi Tár* 1894, 601

32. GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI Sebestyén József: **Székelyföldi vártemplomok**. Budapest 1995, 125.

33. **Erdélyi testamentumok** I. **Hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék**. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és jegyzetekkel összeállította TÜDŐS S. Kinga. Marosvásárhely 2003, 215.

34. NEMES János főkirálybírósága alatt háromszéki országgyűlési követ 1663-ban. MIKÓ István háromszéki főkirálybíró idejében 1689-ben Sepsi szék jegyzője. (TÜDŐS S. Kinga: (**Jobbágyélet a fejedelemkori Erdélyben**. Marosvásárhely 2001, 140.)

35. Uo., 217.

36. S.Á.L. Fond 36. Nr. 470, 474, 543, 573, 576, 577, 586, 686.

37. TRÓCSÁNYI Zsolt: **Erdély központi kormányzata 1540–1690**. Budapest 1980, 317.

38. Bár naplójában SZONDA Tamást sógorának nevezi, ennek pontos magyarázatát nem találtuk. NEMES Jánosnak a MIKÓkkal édesanyja, MIKÓ Zsuzsanna révén volt családi kapcsolata.

39. **Hidvégi id. NEMES János naplója 1651–1686**. Közli TÓTH Ernő. *Századok* 1899, 536. „*1673 Januarius 10. Mentem [Sepsi]SzentGyörgyre a székbe, akkor tettük vicévé SZONDA Tamás uramot.*"

40. Uo., 552.

41. S.Á.L. Fond 36, Nr.751/1694.

42. TÜDŐS S. Kinga: **Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán**. Bukarest–Kolozsvár 1998. 206, 209–211.

43. S.Á.L. Fond 74. Fasc II, 159–160.

44. BARTHA Lajos: **A fotosmartonosi helvét hitű egyház életrajza 1676–1860**. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1861.

45. A számbeli kisebbségben lévő felekezet. Vö. CSÁKI Árpád: *Adatok a kálnoki református és unitárius templomok építéstörténetéhez* (kézirat, 2003).

46. Részint mezőváros, de részint a széki hatóság alá tartozó falu volt.

47. A gidófalvi református anyaegyházból ekkor vált ki és önállósult Fotos és Martonos egyháza.

48. Anyaegyházközség.

49. Ásványvizéről híres település.

50. Kazlak

51. Málnást részben a MIKÓ család telepítette, jobbágyfalunak.

52. Zalánban mai napig híres szilvapálinkát készítenek.

53. Savanyúleves.

54. A számbelileg kisebb unitárius közösség.

55. KÁLNOKY család.

56. Unitárius többségű falu.

57. Sepsiszentgyörgyhöz hasonlóan részint mezőváros, részint a szék alá tartozó falu volt.

58. A közeli, szászok lakta Barcaság vidékére való utalás.

59. BÉLDI Pál erdélyi főúr, a székelyek generálisa.

60. Mezőgazdasági termékben fizetett egyházi járadék.

61. Száraz tűzifa.

62. Utalás a többségében katolikus vallású lakosságra.

63. Ércből készült aprópénz.

64. Hat dénár értékű, lengyel eredetű aprópénz.

65. A Feketeügy folyó.

66. Ua.

67. Zágoni MIKES család.

68. BASA és MIKES családok.

69. Kézdivásárhely.

70. Egyik fő foglalkozásuk a Kárpátokon túlra való fuvarozás.

71. Előváros, külváros.

72. Utalás a település katolikus többségére.

73. Ozsdolai KÚN család.

74. Olvasata: Vranceai-havas.

75. Utalás a közeli ojtozi szoroson keresztül történő teherszállításra.

76. A ma már nem látható TARNÓCZI-kastély.

77. Utalás a feleséget tartó katolikus papokra.

78. Sor végén: [herélek]

79. Kézdivásárhely és Altorja között hosszas peresekedés folyt a szántóföldek birtoklása fölött.

80. Faggya: zsírja.

81. Szalad: sör főzésre csíráztatott árpa.

82. Kénes víz.

83. BERNÁLD, DAMOKOS családok.

84. Vápa: árok, mart.

85. A falu választott 12 vezetője.

86. A 17. század folyamán Háromszék közgyűléseit itt tartották.

87. Háromszék északkeleti, az Ojtozi-szoroson betörő hideg szele.

88. A 16. század második felében épült *Székelytámadt* fejedelmi vár.

89. A vidék egyetlen katolikus többségű települése ebben az időben.

90. Barót BETHLEN Gábor fejedelemtől kapott vásártartási jogot, évente három sokadalomra.

91. Adsessor: ülnök

92. Erdővidéket Sepsiszékből a Kőröspatak és Középajta közti hágón, a Vadason át lehetett megközelíteni.

93. Utalás a falu unitárius többségére.

94. Értsd: vegyes lakosságú falu.

95. Utalás a település evangélikus többségére.

96. Azaz román.

(A családnevek majuszkulás kiemelését kötetszer kesztési szempontok indokolták. **Szerk. megj**.)

Pascvilul lui Tamás SZONDA despre satele din Treiscaune şi despre cele maghiare din Ţara Bârsei, din 1675

(Rezumat)

Pascvilul a fost descoperit de Lajos SZÁDECZKY, în arhiva de la Turia a baronilor APOR. L-a publicat parţial, cu titlul **Despre satele din Treiscaune**, fără să facă cercetări referitor la persoana autorului, Tamás SZONDA. Ulterior s-au republicat fragmente de Zoltán CSEREY és Paul BINDER, în seria de articole **Localităţile nostre** din ziarul sfântugheorghean *Háromszék* (1992–93), şi de Ádám KÓNYA, în 2004. Textul integral însă, referitor atât la satele din Treiscaune, cât şi la cele 10 sate maghiare din Ţara Bârsei, este publicat abia acum.

Tamás SZONDA's Pasquil about the Villages of the Székely Seat *Háromszék* and about the Hungarian Villages of *Brassó District* in 1675

(Abstract)

The pasquil was found and partially published by Lajos SZÁDECZKY. Fragments of this version was republished by Zoltán CSEREY, Paul BINDER, and Ádám KÓNYA. The above, first published version of the Tamás SZONDA's pasquil is its complete text.

COROI Artur

Adalékok Délkelet-Erdély 17–18. századi művelődéstörténetéhez

(Kivonat)
A dolgozat 17–18. századi erdélyi szokások, viseletek, közlekedési eszközök és módok, használati tárgyak, étkek stb. leírását veti egybe (a Magyar Országos Levéltárban őrzött két háromszéki, illetve egy fogarasi okirat – 1669-beli elszámolás, 1718-beli perefernumlevél, 1756-beli hagyatéki értékbecslés) az APOR Péter és CSEREI Mihály munkáiból ismert adatokkal.

*

Itt következő dolgozatunk célja összevetni APOR Péter (1676–1752) *Metamorphosis Transilvaniae* (1736) című prózai és verses művének[1] a mátkásodás erdélyi szokásrendjével,[2] az Erdélyben szokásos étkekkel, az erdélyi női viselettel, ékszerekkel, a nők által használt legkülönfélébb eszközökkel, az asztali textíliákkal és az ágyneműkkel foglalkozó részeit, azok adatait a korabeli okiratok adataival. Figyelembe vettük második unokatestvérének, CSEREI Mihálynak (1667–1756 vagy 1668–1756) APOR Péter eme művéhez fűzött hitelesítő megjegyzéseit is.[3]

APOR Péter a két *Metamorphosis*ban bevallottan az 1687 előtti erdélyi magyar szokások, erkölcsök felidézésére, a fejedelemség korabeli erdélyi magyar viseletek, közlekedési eszközök és módok, használati tárgyak, étkek stb. leírására törekedett. Az erdélyi fejedelemség utolsó éveit fogékony gyermekként, az általa kárhoztatott változásokat érett férfiúként nagyobbrészt egyaránt Altorján érte meg. Ezért úgy véljük, a két *Metamorphosis*ban az erdélyi magyarok közül leginkább a háromszéki – azon belül a kézdiszéki – módosabb székely nemesség, kisebb mértékben a közszékelyek és a jobbágyság-zsellérség körében tapasztaltak tükröződnek, bár ő maga Erdély más tájain is járatos volt.

Az élete jelentős részét szintén Háromszéken, pontosabban Miklósvárszéken leélő CSEREI Mihály megjegyzései szinte szó szerint belekerültek a *Metamorphosis* szövegébe, és egyértelműen bizonyítják, hogy észleletei alig különböztek az APORétól. Ő azonban jelezte, hogy az értékes anyagból készült női ünneplőruhákat – eredeti formájukban vagy átalakítva – nemzedékről nemzedékre továbbadták. Korabeli forrásokból tudjuk, hogy ugyanezt tették minden tartós anyagból vagy nemesfémből készült tárggyal, eszközzel, ékszerrel stb.: az új holminak – szemben az újborral – kisebb volt a becsük. (A térségben a kor emberére, társadalmi hovatartozására való tekintet nélkül, általában is jellemző a takarékos szemlélet. A pazarlást – például az étkezés terén – csak olyan nagyurak engedhették meg maguknak, mint APOR István.)

A Magyar Országos Levéltárban őrzött székely családi levéltárak okiratai – a régi női ruhadarabokat, lábbeliket, ékszereket, a nők által használt konyha-, fonó-, szövő-, varró- és egyéb eszközöket is felsoroló jónéhány perefernumlevél[4], elszámolás, leltár, végrendelet stb. – közül két (1669-ben és 1718-ban[5]) Sepsiszéken és egy (1756-ban) Fogarasföldön, Fehér vármegyében keletkezett, alább bemutatásra kerülő okirat adatait találtuk alkalmasnak az APOR Péter és CSEREI Mihály által rögzített adatokkal való összevetésre, bár tudjuk, hogy teljes körű, bizonyító érvényű vizsgálat elvégzéséhez ez igen kevés.

Dolgozatunkban az első okiratot, a CSEREI Mihály születése utáni évben, 1669-ben kelt elszámolást a továbbiakban „elszámolásként”, a szárazsággal, éhínséggel és pestissel sújtott 1718. esztendőbéli perefernumlevél két változatát „perefernumlevélként”, az 1756-ban kelt hagyatéki értékbecslést „hagyatékbecslésként” fogjuk említeni. Az utolsó okirat a román eredetű récsei BOÉR nemesi család egy Fogaras városban élő ága, az 1669-ben és az 1718-ban kelt okirat módos, előkelő háromszéki, pontosabban sepsiszéki családok – a kilyéni, illetve rétyi SZÉKELY család – nőtagjai ügyeiről és „edgyet-

* *Acta (Siculica)* 2006/2, T3, Sf. Gheorghe, Sporturilor 8A, RO-520085
** Budapest, Várhegy 2., H-1088, roiart19@ludens.elte.hu

másairól" ad hírt. BOÉR Jób felesége, BALÁZS Zsuzsa maga is lehetett háromszéki születésű. Az említett okiratok szövegét nagyrészt az eredeti elrendezésben, betű- és írásjel-híven, lábjegyzetben pedig átírásban is közöljük.

APOR Péter szerint régen beleegyezésük nélkül nem mátkásították el a leányokat. A „mátkásodás" az eljegyzés régi elnevezése. A mátkaság – esetünkben a menyasszonyság – az eljegyzéstől a lakodalomnak a menyasszony házánál való megülése első éjszakájáig tartott: addig, amíg a vőfély a kardjával le nem vágta a menyasszonyi koszorút a menyasszony fejéről.

APOR Péter a mátkásodás 1687 előtti kellékei közül mindössze az eladó leány skófiummal[6] varrott kendőre ráfűzött jegygyűrűjét, az első lakodalmi nap menyasszonyi öltözetei közül a három rend – fejér, zöld vagy más színű – köntöst, ugyanazon nap menyasszonyi fejdíszei közül pedig a hajfonataira helyezett jóféle gyöngyös, jóféle köves korona-koszorút és az azt felváltó virágkoszorút említi, mely utóbbi a menyasszonynak a fonadékból kibontott, fényes, keskeny pántlikával felcifrázott, hosszan lebocsátott hajára került. (APOR szerint a menyecskék – fiatalasszonyok – gyöngyös főkötőt vagy drágaköves pártát viseltek.) A leányok tarkón viselt, pántlikás, jóféle gyönggyel vagy klárissal megrakott koronáját – pártaféleségét – APOR máshol is említi. (APOR és CSEREI szerint az 1730-as években már a társadalmi ranglétra alsó fokain álló lányok és asszonyok is drága pártát viseltek.) A jóféle gyöngyös párta előfordul a perefernumlevélben is, jelezve ezen fejdísz változatlan népszerűségét az előkelők körében. APOR és CSEREI olyan régi női fejrevalót és (többek közt strucctollas) fejéket is említ, amelynek megfelelőjét sem az elszámolásban, sem a perefernumlevélben nem találjuk, mint ahogy a székely asszonyok kontyába való ezüst vagy aranyozott ezüst, hólyagos végű tűket[7] sem. (APOR szerint a leányok gyöngyöt is fontak-fűztek a hajukba.)

Az elszámolás szerzője egy elmátkásodott, épp a lakodalmára készülő, az öccsével a hagyatékon megosztozott leány, aki a jegygyűrűjét közvetlenül az eljegyzés előtt szerezte be. (Az ifjú hölgy kiforrott kézírása gyakorlott betűvetőre vall, ami Háromszéken a 17. században már nem ment ritkaságszámba, bár a hivatásos írástudók továbbra is kizárólag az erősebbik nem tagjai közül kerültek ki – Európa-szerte.) APOR és CSEREI az általa vagy a perefernumlevél által felsorolt többi női ékszer egyikét sem említi. Az általánosan viselt-kedvelt női ékszerek lényegében azonosak 1669-ben és 1718-ban (például az 1718-beli ezüst és arany rózsa – függőivel – feltehetően ugyanolyan fajta melldísz lehetett, mint az 1669-beli pántlikás mellfüggő), bár az 1718-as adatsor nyilván teljesebb.

APOR és CSEREI is több 1687 előtt fogyasztott bor- és rövidital-fajtát ismert. Az elszámolás szerint az eljegyzésen – és talán a lakodalomban – nemcsak bort, hanem (itt szászok által főzött prázsmári) sört is ittak, amiről APOR nem tesz említést (bár a lakomákon fogyasztott sörről ő is írt), mint ahogy az elszámolásban felsorolt fűszerszámokról sem találunk nála adatot. APOR a régi erdélyiek által használt fűszerek közül csak a kaporról szól, amely talán azért hiányzik az elszámolásból – az APOR által többször említett gyümölcsökkel, levél- és gyökérzöldségekkel együtt – mert kitelt a háztól, tehát nem került pénzbe. (APOR a sáfrányt is csak Mátyás király kapcsán említette.)

Az elszámolásban szereplő ezüstös szerszám az APOR által bőségesen előszámlált, az étkezés előtti mosdáshoz, az étkek és italféleségek tárolására, felszolgálására használt ezüstedényeket, az ezüst evőeszközöket stb. is jelentheti. Az elszámolásban nincs szó más, étkezések alkalmával használt ezüsttárgyról, a perefernumlevélben pedig egyetlen ezüstkanál árválkodik (két női személy hozományában). Ez bizonyára olyan nagy merítőkanál lehetett, amilyent legföljebb kettőt tettek az asztalfőre nagy étkezéseknél, és amelyeket bárki használhatott, ha szüksége volt rá. APOR szerint a nők ugyanazon aranyozott ezüstpohárból itták a bort.[8] (Az ivóedények és az evőeszközök használati módja az akkori higiéniai ismeretek és viszonyok egyik fokmérője, jellemzője.[9])

Az APOR és CSEREI által igaz régi magyar étkeknek tartott étkekről nem nehéz

megállapítani, hogy azokat – kevés kivétellel – még a módos, előkelő rétegek is inkább csak ünnepi alkalmakkor, lakomákon fogyasztották. Közülük néhány vélhetően az eljegyzési és lakodalmi étrend elmaradhatatlan fogása (is) volt. Az elszámolásban említett szárnyasok húsát minden valószínűség szerint úgy készítették el és fogyasztották, ahogyan mindketten egybehangzóan leírták: a tyúkot fokhagymával, ecettel, szalonnával sütötték ki, a lúdhúst káposztában vagy töröttlében főzték. Tormával a disznólábat és a halat, mégpedig a csukát fogyasztották. A káposztalevesbe, borsólevesbe, borsófőzelékbe disznóhúst tettek, amit káposztával vagy kaszáslével is főztek. Lakodalomban nyárson, egészben sütötték meg a vágóökröt. Egyetlen vad, az őz húsa szerepel az elszámolásban. Elkészítéséről sem CSEREI, sem APOR nem írt, bár a vadhús fogyasztása télen – APOR levelezésének tanúsága szerint – általános volt. Az őz májával CSEREI szerint bélest töltöttek.

Az elszámolásban ott találjuk a háztól kitelő, mindennaposan használt tejet is, amelyet sem APOR, sem CSEREI nem említ az élelmiszerek közt. A főtt rizskását viszont szerintük vajjal szolgálták fel a főtt tehénhús mellé.

Az elszámolásban említett lisztből az APOR által is többször említett kenyeret, cipót, kalácsot, pánkót, fánkot és bélest, valamint az „aranyas pástétumokat”[10] sütötték a vendégsereg számára. Ezek egynémelyikét CSEREI is említette. APOR Péter leánya, HALLER Jánosné APOR Zsuzsánna (1701–1728) viszont megírta *Lictáriumoknak, confectumoknak és sütedéknek, úgy néminemű étkeknek készítéséről és különbkülönbféle virágok csinálásának módjáról való jelezések. Melyeket sok hellyekről tanálván s könyvekből is egyben szedett... 1727 esztendőben is iratván következendőknek is tanulására és hasznára* című kéziratát.[11] Ha az egykor APOR Gábor tulajdonában volt kézirat még fellelhető volna, adatait érdekes lenne összehasonlítani APAFI Mihályné BORNEMISSZA Anna fejedelemasszony szakácskönyvének[12], APOR Péternek és CSEREI Mihálynak az adataival. (Nem állíthatjuk, hogy maga APOR Péter vagy a felesége, KÁLNOKI Borbára, esetleg az APOR család valamelyik, a 18. század első felében foglalkoztatott – német – szakácsa ismerte volna ezt a szakácskönyvet vagy német eredetijét. A *Metamorphosis* – bevallott céljánál fogva érthetően – nemigen tartalmaz a 17. század legvégén és a 18. század első felében az erdélyi konyhaművészetben újonnan elterjedt élelmiszer-alapanyagokra, no meg a belőlük készült étkekre vonatkozó adatokat vagy utalásokat, de APOR Péter levelezése arról tanúskodik, hogy ezeket az alapanyagokat ő maga is rendszeresen beszerezte, tehát valakinek a megfelelő étkeket is el kellett tudnia készíteni belőlük. Természetesen nem a fejedelemasszony szakácskönyve terjesztette el Erdélyben az új élelmiszer-alapanyagok használatának és az új étkek fogyasztásának szokását, de az eredetileg német nyelven megjelent mű magyarra fordítása jelezte, hogy az előbbiek megjelenése az erdélyi városok boltjaiban és piacain szükségessé tette az utóbbiak elkészítéséhez nélkülözhetetlen ismeretek hozzáférhetővé tételét azok számára, akik ezt igényelték. Jellemző, hogy a fejedelemasszony épp úgy nem gondolt a szakácskönyv nyomtatásban való megjelentetésére, mint ahogy APOR Péter vagy CSEREI Mihály sem.)

APOR Péter megírta, hogy a házasulandó legény a leányos házhoz vezető útvonalon előre megfogadott szállásokra bőséggel vitetett bort, vágómarhát és abrakot. Az elszámolás nyilvánvalóvá teszi, hogy a vendégek lovai számára a leánynak, illetve a menyasszonynak kellett gondoskodnia abrakról.

Az állandóan használt eszközök közül az elszámolásban csak a kést találjuk meg. APOR szerint a nők két kis kést és egy villát viseltek az övükre függesztve, hüvelyben.

Miután áttekintettük és a lehető legrövidebben összevetettük az elszámolásnak a mátkásodással és az étkezéssel kapcsolatos adatait APOR és CSEREI adataival, rátérünk az elszámolásnak, a perefernumlevélnek és a hagyatékbecslésnek a női viseletre, az asztali textíliákra és az ágyneműkre vonatkozó adataira. APOR Péter *Metamorphosis*a az utóbbiakat sajnos csak érintőlegesen tárgyalja, CSEREI Mihály szinte sehogy sem. A következőkben elsősorban azt pró-

báljuk nyomon követni, mennyiben igazolja az elszámolás, a perefernumlevél és a hagyatékbecslés az APOR és CSEREI által a női ruhadarabok és az elkészítésükhöz használt kelmék divatja terén jelzett változásokat. (Ezek közül kettejük számára a legszembetűnőbb, hogy az 1730-as években már a köznép leányai és asszonyai is ugyanolyan ruhadarabokat stb. viseltek, mint a módos és előkelő nők, ráadásul ugyanolyan anyagokból készíttették azokat, mint az utóbbiak, és a ruházkodásra, viseletre általában is igen sokat adtak.[13] A két szerző egyébként sehol sem hivatkozik a női viseletnek a Székelyföldre nézve is érvényes bármiféle szabályozására, és az öltözködés terén egyértelműen csak a szokást és a hagyományt tekinti mérvadónak: feljegyzéseiket olvasva néha az a benyomásunk támad, hogy korukban a nők elsősorban az akkor gyakorlatiasnak vélt szempontok szerint öltözködtek, a divat csak kisebb mértékben befolyásolta viseletüket, ruhatárukban igazi alkalmi öltözetet is alig találunk.)

APOR Péter és CSEREI Mihály szerint a palást 1687 előtt a menyecskék, az asszonyok és az öregasszonyok – többek közt bíborból[14] készült – ünnepi és úti viselete volt. A palástot a perefernumlevélben és a hagyatékbecslésben már hiába keressük, viszont az elszámolás szerint azt az eljegyzésre, lakodalomra készülő leány maga csináltatatta meg magának damasztból:[15] a vékony prémre és a nyestbőrre talán téli palástja elkészítéséhez volt szüksége. (Több körülmény – például a csizmák beszerzése stb. – is sejteti, hogy erre az eljegyzésre a hidegebb időszakban került sor.) Egyszersmind elkészített-elkészíttetett több új ruhadarabot, beszerzett néhány ékszert, konyhai eszközt, lábbeliket és egy új tükröt is, bár az eljegyzési kellékek és a kelengye nagyobb részét feltehetően már korábban elkészítette-elkészíttette vagy beszerezte. Az elszámolásból nemcsak az új ruhákhoz szükséges kelmék, bélések, díszítőanyagok stb. mennyisége és ára, hanem – legalábbis részben – a ruhacsináltatás díja is megismerhető. Sajnos nem derül ki, hova való szabóval varratta egyes ruhadarabjait az elszámolás készítője,[16] mint ahogy az se, hol készültek, illetve hol vásároltattak meg a felhasznált kelmék és a felsorolt különféle kézművestermékek.[17] (A ruhakészítéssel, béleléssel foglalkozó mesteremberek alacsony munkadíja sejteti, hogy egyes ruhadarabok elkészítését, illetve a ruhakészítés, -díszítés és -bélelés bizonyos műveleteit házilag oldották meg. Maga APOR és CSEREI csak a többnyire férfiöltözék készítéséhez használatos velencei skarlát[18] és török gránát[19] árát jelzi, amelyek az utóbbi szerint négyszer tartósabbak voltak az angol posztónál. APOR leveleiből néha megtudjuk a kelmék, az öltözetkiegészítők és a különféle kézművestermékek beszerzésének helyét, viszont előállításukét általában nem.) A hagyatékbecslés árait az elszámolásáéival összehasonlítva egyezést nem találtunk, ami a körülmények ismeretében várható és érthető is. Jellemző, hogy az értékbecslők a kék kamukát[20] becsülték a legtöbbre, amelynek az ára 1669-ben a török gránátéval volt azonos. (Török textilipari termékeket a 17–18. században az egész Székelyföldön találunk, például a feltorjai templomban is: „Ezen fellyül füg le a Cathedra egyik oldalán, a Pap előtt egy szép Veres Bársony Terítő jo nagy, ezen kívül a más oldalán a Cathedrának egy *Török Szönyeg*, ezt Traditióból úgy hallottam, hogy *Néhai Árva KOZMA Ilona ajjándékozta volna a Cathedrára*, a néhai T[ekintetes] KOZMA Simon Ur[22] Leánya.”[23])

A rövid, széles és bő suba érthető okokból nem szerepel az elszámolásban, bár APOR és CSEREI szerint akkor még viselték, 1718-ra viszont már feltehetően a korábban is viselt, igen gazdagon díszített mente foglalta el a helyét a módosabb, előkelőbb asszonyok ruhatárában. A perefernumlevél szerint nyest- vagy rókamálbéléssel[24], különféle rátétekkel, díszítményekkel, damasztból vagy angliai posztóból készült, épp úgy, mint a szoknya és az ingváll, mely utóbbiakat azonban kanavászból is készítették, de sohasem bélelték. Az APOR Péter és CSEREI Mihály által ezen két ruhadarab kelméjeként említett rása[25] szintén angol posztó volt, bár jelzik, hogy az 1730-as évekre a gyolcs[26] és a patyolatrokolya[27] (továbbá az ezüstös selyempántlikával díszített párta) viselése már a társadalmi és vagyoni helyzettől függetlenül általánosan elterjedt a szépnem körében. (Az elszá-

molásban és CSEREI Mihálynál az ingváll bársonyból készült, ami az APOR és CSEREI által ünnepinek mondott bársonyszoknya és -mente viselését feltételezi.) Lehetséges, hogy egyrészt a közrendűek körében elterjedt, közönségesebb brassai és szebeni (egyszer ványolt), másrészt a módosabb, előkelőbb rétegek által használt kitűnő velencei és török posztóféleségeket a 17. század végétől kezdve fokozatosan kiszorították az erdélyi és más piacokról az olcsóbb és gyengébb minőségű, de nagy mennyiségben és színválasztékban megjelenő angol posztóféleségek.[28] (APORnál és CSEREInél a felsőruha-kelmék megszokott színe a fekete, a zöld, a veres, a meggyszínű stb., a karmazsinszín[29] viszont csak APORnál fordul elő.)

Az APOR Péter által említett geleznának[30], a CSEREI Mihály által említett gercinának[31] megfelelő (téli) ruhadarabot egyik okiratban sem találunk, nyusztot és petymetet[32], mint szegély-, díszítő- vagy bélésanyagot sem. (APOR és CSEREI szerint a közrendű leányok és asszonyok télen fekete zekét[33] hordtak, mentéjüket[34] báránybőrrel béleltették.)

APOR és CSEREI szerint a veres kláris öv a fejedelemség korában még ritkaságnak számított. Öv az elszámolásban nem szerepel, APORnál és CSEREInél fekete klárisból valót, CSEREInél és a perefernumlevélben veres kláris, ezüstös, aranyos, illetve selyemzsinór övet is találunk. A veres kláris 1718-ra feltehetően elterjedtebbé vált.

A(z asztal)kendőt és az abroszt APOR és CSEREI szerint a közrendű asszonyok ruhadarabként is használták. (Zord időben templomba menvén fejükre-vállukra borítva.) Esetünkben azonban ezeket indokoltnak tartjuk asztali textíliákként tárgyalni.

APOR Péter nyusztos és nyestes kozáksüveget látott a nők fején, fekete fátyol sálféleségeket, nyuszt- és nyestgallért a nyakukon. Az elszámolásban és a perefernumlevélben női fejfedőt nem találunk, viszont az utóbbiban (feltehetően kelmére varrott) jóféle veres klárisból való gallért igen. (Az APOR által az 1730-as években elterjedtként említett „tárés"[35] és „sávos" fej[36] magyarázatával adósok maradunk.) A női mellényt és a selyem- vagy pamutcérna női kesztyűt szintén csak APOR említi, a fátyolkötényt (előruhát) viszont csak a perefernumlevél.

A felső ruhák leggyakoribb dísze az elszámolásban, APORnál, CSEREInél, a perefernumlevélben és a hagyatékbecslésben egyaránt a csipke (többek közt az arany massából[37] készült) és a galand[38]. A gombok APOR szerint leginkább selyemből – véleményünk szerint selyembevonattal – készültek.

A hagyatékbecslésben csak női felsőruhák fordulnak elő, amelyek természetesen azonosak az 1669-ben és az 1718-ban említettekkel: anyaguk, bélésük, díszítésük stb. – kivéve a vadmacska-szőrmét – is azonos azokéval (a moly garázdálkodásából ítélve a meg nem nevezett anyagúak is mind gyapjúszövetből készültek), csak a színük más esetenként. Kérdés, hogy mikor készülhettek ezek a ruhadarabok. Néhai BALÁZS Sárának 1756-ban már felnőtt, jogképes fiai voltak, és mivel szinte egyértelműnek tűnik, hogy nem csak molyette voltuk, hanem divatjamúlt szabásuk következtében is csak felsőruháinak az anyaga volt értékesíthető, feltehető, hogy ezek a ruhadarabok legkésőbb az 1730-as évek közepén, tehát APOR Péter és CSEREI Mihály írásainak keletkezése idején készülhettek. Nem akarunk messzemenő következtetéseket levonni, de gyanítjuk, hogy az érintett erdélyi nők többsége ténylegesen csak APOR és CSEREI feljegyzéseinek kelte után kezdte követni az új felsőruha-divatot.

Az elszámolásban és APOR Péternél szó van a női lábbelikről is, az előbbiben APORral szemben csak a csizmáról; a hétköznapi viselethez tartozó saruról és a botosról[39] érthető okokból nem. A perefernumlevélben és az értékbecslésben lábbelivel nem találkozunk.

APOR, CSEREI és a perefernumlevél szerint a nők belső – vagy kis – és külső inget viseltek. APOR szerint az ing gyolcsból készült aranyfonál-varrással, az ujján gyönggyel rakott rátéttel, míg a perefernumlevél kis tafotainget és fátyolból való külső inget is említ, az elszámolás semmilyent. Az APOR és CSEREI által szokásosnak mondott, a belső és a külső ingre egyaránt díszül varrott réz-, illetve ezüstislógok[40] a pere-

fernumlevélből hiányoznak. APOR és CSEREI egybehangzóan állítja, hogy a régi női ingek és/vagy rátéteik a gallérig fedték a keblet és a nyakat, az 1730-as évekbeliek azonban a női nyakat – és félig a keblet is – meztelenül hagyták.

APOR szerint a női ingeket aranyos hímzéssel, a perefernumlevél szerint fekete selyem hímzéssel is díszítették.

Az asztali textíliák közül APOR az abroszt és az asztalkeszkenőt említi. A perefernumlevél szerint mindkettő lehetett lengyelországi termék, az utóbbit viszont az orbaiszéki Zabolán is szőtték. A lengyel abrosz gyapotból és lenből készült.[41]

APOR Péter csak az utazókocsik kényelmét biztosító tárgyak között említ olyanokat, amelyek feltehetően az ágyneműk között is fellelhetőek: az arannyal, ezüsttel, selyemmel kötött héjú, tarka, cifra portai vánkosokat, a párnazsákokat, a medvebőröket és a szőnyegeket. A perefernumlevél ezzel szemben felsorolja a derékaljat és a vánkost héjastól, a paplant és a lepedőt is. A „fejéressel varrott" héjú vánkosok a tisztaszobában álló ágy díszei lehettek, ott találhattuk a finomabb lepedőket is. A perefernumlevélben említett kilim nevű (fali)szőnyeget minden valószínűség szerint házilag szőtték, és nincs kizárva, hogy ezt a keleti eredetű szőnyegféleséget a nevével együtt román közvetítéssel ismerték meg a háromszéki asszonyok.

Végkövetkeztetést a már ismertetett okból nem vonhatunk le a fentiekből. Az élet teljességét az elképzelhető összes történeti forrás alapján sem lehet rekonstruálni, de a fellelhető korabeli okiratok feltárása és adataik hasznosítása nélkül csak igen szegényes képet alkothatunk az elmúlt korokról. Úgy véljük, hogy az általunk ismertetett okiratok adatai egyrészt elég egyértelműen igazolják, másrészt szerencsésen egészítik ki mindazt, amit APOR Péter és CSEREI Mihály az érintett témákról írt. Kétségtelennek tűnik továbbá az is, hogy a 17. század utolsó és a 18. század első harmadában a Háromszéken és Erdély más tájain élő – hasonló társadalmi-vagyoni státusú – székely és magyar nők viselete között nem lehettek lényeges különbségek, eltérések. A lényegében egységes viseletet a helyi (vidékenkénti és/vagy falvankénti), illetve a viselőnkénti változatok színesítették.

Jellemző, hogy a sepsiszéki perefernumlevél hitelesítésére egy orbaiszéki és egy kézdiszéki, a fogarasi hagyatékbecslésre pedig két udvarhelyszéki születésű – de legalábbis származású – nemes férfiút kértek fel: nyilván egyikük számára sem jelentett nehézséget felismerni az elébük kerülő ruhadarabok, ékszerek és egyéb tárgyak rendeltetését, értékét, anyagának minőségét, eredetét stb. APOR Péter levelezésének tanúsága szerint ugyanis a nemesi renden lévő erdélyi nők öltözékének elkészítéséhez-elkészíttetéséhez szinte kizárólag csak import kelméket és díszítőanyagokat használtak, amelyeket Szebenben, Kolozsvárott vagy más erdélyi városokban lehetett beszerezni, a beszerzés gondja pedig elsősorban a férfiakra hárult. (APOR szerint hazai, helyi vagy házilag készült textíliákat elsősorban a közrendűek és a földesúri függésben élők használtak, bár ők sem kizárólag ezekből készítették-készíttették öltözéküket.) Ezekből a tényekből azonban elhamarkodott dolog lenne arra következtetni, hogy a székely asszonyok ne ismerték volna viseletük anyagainak, darabjainak stb. értékét, árát, de hivatalosnak szánt okiratot csak – esetenként egyházi vagy világi tisztséget (is) viselő – férfiak hitelesíthettek. (Az elszámolást nyilván csak magánhasználatra szánták.)

Megállapítható továbbá, hogy a női öltözék egyértelműen tükrözte viselője társadalmi-családi státusát, bár a közrendű – és feltehetően a jobbágyi, illetve zselléri renden lévő – leányok és asszonyok igyekeztek a társadalmilag fölöttük állókhoz illő öltözékkel (is) kitörni rendjükből. (A társadalmi státus, a családi állapot, az életkor, az etnikai hovatartozás felismerését az öltözék anyagán, szabásán és egyéb jellemzőin kívül természetesen a legtágabb értelemben vett viselet is segítette, bár épp APOR Péter a bizonyság rá, hogy az erdélyiek a szomszédos vagy távolabb lakó népektől is „kölcsönöztek" ruhadarabokat és más viseleti elemeket. Különösnek tűnhet viszont, hogy arany keresztet találunk egy kálvinista leány perefernumában a 18. század elején. A nemesfémből készült családi ékszernek azon-

ban már csak anyaga és régisége miatt is különös becsben kellett állnia, ráadásul a háromszéki protestánsokról 1699. január 31-én a következőket jegyezték fel: „pagi Catholici ... in Háromszék circiter tres et viginti, ubi Pagi aliquot in haeresim prolapsi Processiones Sacras adhuc instituunt, volentes Progenitorum Suorum Catholicas Consvetudines continuare."[42] Maga APOR Péter is feljegyezte, hogy Erdélyben az 1730-as évekig a religió dolgában nem voltak éles ellentétek.) Ez az igyekezet nyilván nem véletlen, és feltehetően szorosan kapcsolódik azokhoz a társadalmi, gazdasági, politikai, népesedési, művelődési és más folyamatokhoz, amelyek a 17. és a 18. század fordulójának Erdélyországában zajlottak. Dolgozatunknak nem célja ezek vizsgálata.

*

Függelék

1. okirat

1669

Matkasodasomra valo koltesem fide medi[ante][43] enije leott.[44]

Egj Gijurú[45] egj Aranij egj fulbe valo	Fl[46]	17
Egj Túkör egj melijfugeo[47], pantlikaval	fl	2/90[48]
8 Sing[49] Fekete Kamuka Palast[na]k	fl	30
Gallant[50] s Bagaziat[51] Selijmet	fl	6/20 palasthoz
10 Sing eg szin Kamukat Szoknijanak	fl	40
25 Sing vekonij prem es negj Sing Gallant	fl	8
Selijmet csipket posztot es Bagaziat Gallant	fl	13/40
Egj Sing Fekete Barsont valnak[52]	fl	10
Szabonak fizettem csinalasert	fl	5/80
Minden fele Selijmet vottem	fl	1/30
Egj csizmat es bort az lakasra	fl	25/20
Tijukot ludat eozet	fl	4
10 kobol lisztet. 5. Veka[53] zabot	fl	15/50
Negj bokor[54] csizmat	fl	5/50

Ezek hellijiben kesz penz maradott az /[55] Eoczem Ur[am] kezinel. magam penzem es magae.

Egj fejér vállert maradt.	Egj Veres vall.
Egj vago okorert maradt.,	Egj vago ókór.
Egj disznoert maradt,	Egj diszno.

10 tijukot itt honnis hadtam volt azis el kolt / 6 Ludnak az arratis az utan magamebol fizettem / Ket veka tormat 10 ejtel[56] tejet

Egj font[57] Borsot fizettem meg az dolog utan	Den[58] 80
Riskasat 6 fontot	den 60

Gjombert[59] szekfuvet[60] Safrant[61] dio viragot[62] kuldtem / Halat negj kobol zabbal vettem bövön kuldtem / Egj Hordo Sert 10 vedret prasmarit[63] küldtem

3 par kes	fl 2/22
az Szocznek bellesert[64]	fl 6
5 nestet[6]	[5]fl 7/90[66]

Ezeketis fel irtam pro memoria ergo[67] / Az Ezustes Szerszam[68] ugj maradt Eoczem / Uramnal hogj Kilenz forint adossagot / ugjan annak az arraban fezesse[n] meg eo k[e]g[ye]lme. / Az mint meg egjeztunk adoss maradt nekem / flo 8. az csattbanis[69] 9 forintot kette kell / osztani.[70]

2. okirat

Mű Nemes Háromszéken Orbaj Szekben Szőrcsén Lako SZŐRCSEJ Gáspár / és Kézdi Székben Felsö-Torján lako KOZMA Simon[71] mind ketten Nemes / Személlyek, adgyuk Tudtára mindenek[ne]k az Kik[ne]k illik, mind mosta- / niak[na]k mind jövendöbeliek[ne]k, quod in hoc A[nn]o p[rae]sentj 1718 die 28 / Mensis Febr[ua]rij,[72] midőn volnánk Sepsi Szekben Killjenbe[n] Nehaj / Tekent[e]t[e]s Nemz[e]t[e]s SZÉKEL Mihály Ur[am] Arvaj Nemes Házoknál, I[ste]nn[e]k ő / Felseg[ene]k kegjes Attjaj rendelesiböl, T[ekintetes] N[emzetes] BARABÁS Györgj Ur[am] vevén el / magának Társul, T[ekintetes] N[emzetes] SZÉKEL Ersebet Asz[szony]t, Nehai T[ekintetes] N[emzetes] SZÉKEL / Mihállj Ur[am] édes Leánjátt, mellj emlitet SZÉKEL Ersebet Aszszonnak / ugjmint T[ekintetes] N[emzetes] BARABAS Györgjne Aszszonyom[na]k, Sepsi Killjeni édes / Apja és édes Annja Házától valo el indulásakor T[ekintetes] N[emzetes] BOER / Gáborné, IMECS Ersebet Aszszonj, édes Annja mi elöttünk az / melljeket ád házasságának és ki adatatásának alkalmatossagaval / per Seriem[73] következnek ez Szerént: / Egj jo fele gjöngjös Párta 2000 Szemböl allo / Egj jo fele gjongjböl valo njakra valo 2000 Szemböl allo 15 aranj boglárral[74] / Egj pár aranj fülbe valo / Egj aranj kereszt / Egj aranj Láncz / Egj ezüst Rosa[75] Rubintos / Egj aranj Rosa fűggőivel egjütt köves két nagj Szem jo féle gjongj benne / Egj Veres Kláris[76] eöv 46 Szál / Egj ezüst eöv / Egj Veres njakra valo Kláris 5 rend öregh[77] Szem / Egj Selljem Sinor eöv Meczczin[78] / Egj pár kézre valo Kláris 50 rend / Egj aranjas veres atlacz[79] Szoknja Szélljes aranj kötés[80] rajta / Egj viola Szin Kanavácz[81] Szoknja aranj Kötés rajta / Egj kék Kanavácz Szoknja Szélljes aranj Kötes rajta / Egj zöld angliai Szoknja két rend elegjes csipke[82] rajta / Egj Teczczin[83] Kanavacz Szoknja egj rend aranj csipke rajta / Egj kék Kamuka mente nestel béllet elegjes csipke rajta / Egj Teczczin angliaj mente ezüst Sinorral varással roka mállal[84] béllet / Egj zöld angliaj mente ezüst gombokkal pikkelyekkel egjüt / Egj Teczczin aranjas materia[85] vál ezüst aranj csipkevel be boritva / Egj zöld angliaj vál 3 rend aranj csipke rajta / Egj kék Kanavacz vál hatt rend elegjes kötes[86] rajta[87] / Egj Szönjeg 3 kilimmel[88] egjütt / Egj aranjas Paplan / Egj bagazia paplan / Egj Teczczin aranjas Küs[89] ingh / Egj Teczczin habos Tafota[90] Selljem Küs ingh / Egj Fekete Selljmes Küs ingh / Közönsegesen[91] ing Nr. 20 5te fátjol[92] / Előruha[93] is Nr. 20 5te fátjol / Selljmes Lepedő Nr. 6 / Selljmes vánkos[94] hejj Nr. 8 / Selljmes kendö Nr. 3 / Fejéressel[95] varrott kendö Nr. 6 / Fejéressel Fejtővel[96] varrott lepedö Nr. 12 / Fejeressel varrott vánkos hejj 6 / Gjapotbol és lenböl valo abrosz 16 egjik Leng[yel] Orsz[ági] / Asztal keszkenjö[97] Lengjel Orszagi Nr. 11 / Zabolai[98] keszk[enyő] Nr. 11 / Harom Derekalj[99] hejjastol 6 vankos / Egj jo fele veres Klaris Galler / Egj ezüst Kalán[100] / Mind ezeket Külön Külön név Szerént mi elöttünk Kimutatvan / ugj adá T[ekintetes] N[emzetes] BOER Gaborne IMECS Ersebet Aszszonj, édes Leanyanak / SZEKEL Ersebet Aszszonj[na]k melj dologh mi elöttünk igj menvén veg- / hez irtuk megh mi is fide nostra mediante, melljet Kezünk / irássával és Szokott pecsetünkel megh erösitvén D[a]t[um] A[nn]o Die locoque /ut Supra / Corr[ecta] P[e]r n[o]s[101] / F[első] Torjaj KOZMA Simon m[anu] p[ropria][102] / Nob[ilis][103] ex Kezdj P[ecsét] h[elye] / SZŐRCSEI Gáspár m[anu] p[ropria] / Nob[ilis] ex Orbai P[ecsét] h[elye][104]

2. okirat szövegváltozata

Lista

Egy jo fele gyöngyös parta ket ezer Szem jo fele gyöngy ött arany boglar / Egy jo fele gyöngyből valo nyakra 2000 Szem 15 arany Szem benne[105] / Egy par arany fűlbe valo / Egy arany kereszt / Egy arany Lancz / Egy ezust Rosa rubitus[106] / Egy arany Rosa fuggeivel edgyüt köves kett nagy Szem jo fele gyöngy[107] / Egy veres klaris eöv negyven hat Szal / Egy ezust eöv / Egy veres nyakra valo klaris ött rend öreg Szemek / Egy Sellyem Sinor eöv medgy Szin / Egy par kezre valo klaris veres 50 rend / Egy aranyas veres atlacz Szoknya Szellyes arany kötes rajta / Egy viola Szin kanavasz Szoknya arany kötes rajta / Egy kék kanavasz Szoknya Szellyes elegyes kötes rajta / Egy zöld angliai Szoknya kett rend elegyes csipke rajta / Egy Teczin kanavasz Szoknya egy rend arany csipke rajta / Egy Teczin Szőr kanavasz Szoknya vallaval edgyütt[108] / Egy Teczin aranyas materia vall ezust arany csipkevel be boritva / Egy zöld angliai vall harom rend arany csipke rajta / Egy kék kanavasz vall hat rend elegyes kötes rajta[109]

Egy Szőnyeg harom kilim	Egy kék kamuka mente nestel
Egy aranyas paplan	bellet elegyes csipke rajta
Egy bagazia paplan	Egy Teczin angliai mente ezust Sinor varassal edgyütt roka mallal bellet
	Egy zöld angliai mente ezust gombokkal pikejekkel edgyüt

Egy Teczin aranyas kus[110] ing / Egy Teczin habos tafota Sellyem kus ing / 20 ing öte fatyol / 20 ero ruha[111] öte fatyol / 6 Sellymes lepedő / 8 Sellymes vankos hej / 3 Sellymes kendő / 6 fejeressel varrott kendő / 12 lepedő fejeressel fejtövel varrot[112]

6 fejeressel varrot vankos hej	Lista[113]
16 abrosz gyapotbol es len	Hatt Sejmes lepedő
bol valo edgyik lengyen[114]	Nyolcz Sejmes vankos haly
orszagi	Harom Sejmes kendő
11 lengyen orszagi asztal keszkenyő	Hatt Fejeressel varrott kendő
11 Zabolai keszkenyő	Tizenkett lepedő Fejeressel varrott
3 derekaly hejastol. hat vankos	Hatt Fejeressel varrott vankos haly
Egy jo fele veres klaris gal	Tizenhatt abrosz Gyapotbol es len
ler egy ezust kalan[115]	ből valo egy lengyen orszagiTizen egy lengyen orszagi asztal keszkenyő Tizen egy Zabolai

SZEKELY Julia es Ersebeth Asz / szony Parafernumi[116] / 28[vigesima octav]a Febr[uarii] A[nno] 1718 [117] Lecta[118] / N[ume]ro 278 [119]

3. okirat

Nos Infra Scripti damus pro memoriae Futuroq[ue] Testimonio Universis / Quibus expedit praesentium tenore notificantes, Quod in hoc Anno Pr[aes]ent[i] / 1756, Die vero 22[vigesima secun]da Mensis 9[novem]bris[120] Midőn volnank Nemes Fejervarmegje- / ben Nemes Fogaras Varossaban az magunk Nemes hazainknal akkoron hi- / vata bennűnket, Ugjan Nemes Fejervarmegjeben Fogaras Varossaban lako / Nemzetes Retsei BOER Job Uram eő Kigjelme it Fogaras Varossaban az Olt / Utzaban levő Nemes hazahoz, az holottis jelen leven ő Kigjelme maga / Szemeljeben, nem kűlőmben az eő Kigjelme előszőri hites Felesege Nehai BALAS / Sara Aszszonj Nagjobbik fia Retsei BOER Elek Uram eő Kigjelme, es mind / ket reszről ő Kigjelmek Proponalak[121] minekűnk, hogj meg irt Nehai BALAS / Sara Aszszonj ő Kigjelme Kőntősiben az molj erőssen be esven Sok karokat / vallanak mellj Szerent mind ket reszről egjenlő akaratbol kivannak hogj / azon kőntősőket minel igazabban lehet extimalnok[122], az minthogj Pretitulalt[123] / BOER Job Uram eő Kigjelme egj nehanj rendbenis proponala minekűnk hogj / ő Kigjelme nem kivanja hogj az ő Kigjelme előszőri Felesege ket Fiai kart / valjanak, Mellj Szerent ertven miis Nemzetes Retsei BOER Job, es BOER Elek / Uraimek[na]k ő Kigjelmeknek egjenlő akaratbol valo meg egjezeseket, azon kőntő- / sőket meljek ide alab meg irattattak, jol meg visgalvan Singelis meg mere- / tetven az Exponensek,[124] ő kigjelmek[ne]k kivansagok Szerent az menjiben mi tőlűnkis / lehetet Ugj Kivantuk extimalni az minel igassagosabban lehetet extimalnunk / meljekis kővetkeznek az ide alab meg irt mod Szerent,

			Flor	Denar
1[pri]mo	Egj Galamb Szin Anglia Mentenek az Posztoja minthogj az		3	40
	Moljis imit amot meg-juggatta extimaltatot		5	50
	Az rajta levő Gjenge Varras, Szarka labbal Sinorral,		10	
	es Tizennjolcz rajta levő apro Szcofiumokkal[125] edgjüt extimaltatot			
	Ezen Mente alat levő berles premivel edgjüt extimaltatot			
		Summa	18	90
2[secun]do	Egj Veres Anglia Mentenek az Posztoja extimaltatot		4	20
	Rajta levő Galand es Csipke minthogj mind az Galand mind		4	60
	az Csipke el van feketedve, kivalt az Galand Semmire valo		3	
	alatta levő berles tőbbire vad Matska leven elis Viselodőt			
	az berlés erőssen, extimaltatott			
	Notandum[126] ezen az menten vadnak Tizenhet apro			
	Sima ezüst gombocskak ezek nem extimaltatanak,			
		Summa	11	80
3[ter]tio	Egj Tarka Szoknja meljis Vagjon het Szelben[127] hoszsz[ús]aga			
	masfel Sing Van benne Tizenegj Sing es fel Singe		7	78
	extimaltatot Ket Ket Mariasban[128] Summa facit		1	
	alatta valo aba[129] es prem extimaltatot			
		Summa	8	78
4[quar]to	Egj Kek Kamuka Szoknja meljis vagjon het Szelben			
	hoszsz[ús]aga masfel sing Van benne, Tiz Sing, es fel singe		12	60
	extimalt[atott] / egj egj Renes forintban[130] summa		4	50
	Rajta levő Galand es Csipke Circiter[131] harom lot[132] extimaltatot		1	50
	berlese, Sarga Posztoval edjűt extimaltatot			
		Summa	18	60[133]

			Flor	Denar
4[quar]to[134]	Egj Fa Halij Szin Szoknja meljis vagjon Tiz Szelben hoszsza Saga mas fel Sing vagjon benne Tizenőt Sing Meteria extimaltatot Singe negj negj Sustakban[135] facit ezen Szoknjan levő Csipke es Galand melj Csipke, mostanis Szep, az Galand Ugjan alab valo – extimaltatot alatta levő aba az minthogj Semmit nem viselődőt, mostani alapotjaban, az Szoknja berlesevel edgjűt extimaltatot		7 6 1	20
		Summa	14	20
5[quin]to	Egj Tarka Materia val rez Masa[136] leven rajta extimaltatot		1	
6[sex]to	Egj Viseltes Tarka elő Ruha extimaltatot			60
		Latus Summa[137]	16[138]	
		Total Summa[139]	74	8

Melj Fen meg irt Kőntősőkőt Nemzetes BOER Job es BOER Elek Ura / imek keresekre, miis jol meg visgalvan igjekeztűnk igassagoson / extimalni, Melj extimationknak rendi, az Fen meg irt mod Sze- / rent menven vegben adgjuk miis ezen irasunkat rolla pro / futura Cautela[140] SubScriptionkal[141] es Petsetűnkel Corroboralvan[142] / Datum Fogaras Anno 1756 22[vigesima secun]da 9[novem]bris.[143] / DERSI Samuell, az Fogarasi / Felső Tekintetes Nemes Szek[ne]k / hites Assessora[144] / m[anu] p[rop]ria / es / TIBODI András Fogarasi / Nemes Személy / m[anu] p[ropria].[145] / Ezenn Egyetmásokkra percipialtam[146] / mellyek ezen Listá- / ban vagynak Specificalva[147] in Anno 1757 Die 28[vigesima octa]va / Julij[148] Hét magyar forintokat ide[st][149] nro. flor. Hung. 7 / mellyrol quietálok[150] Dato Fogaras R[écsei] BOÉR Elek m[anu] p[ropria] / Anno 1757 Die 9[no]na 7[septem]bris[151] Ezen Benneb meg Specificalt / Portekakra Levaltam[152] 7 magyar forintokot idest hetet / R[écsei] BOÉR Péter m[anu] p[ropria] / Anno 1761 Die 10. Mensis 7[septem]bris,[153] Ezen benneb / Specificalt portekakra levaltam 10 id est Tiz magyar forintokot / R[écsei] BOÉR Péter m[anu] p[ropria].[154]

Jegyzet

1. **Altorjai báró APOR Péter munkái.** Kiadja KAZINCZI Gábor. Pest, 1863. (A továbbiakban: APOR 1863.); és **APOR Péter verses művei és levelei** I–II. Kiadja SZÁDECZKY Lajos. Bp. 1903. (A továbbiakban: APOR 1903.) Leginkább a következő lapokon található adatokat használtuk fel: APOR 1863. 321–387; és APOR 1903. I. 14–77.

2. APOR verses *Metamorphosis*ának a mátkásodásra vonatkozó része sajnos elveszett.

3. APOR 1863. 449–469. CSEREI a leánynézés és a mátkásodás-mátkaság leírásához nem fűzött megjegyzést.

4. A székelyeknél még a 20. században is szokásos hozománylevél. Tanúkkal is hitelesíttették.

5. Az 1718-ban keletkezett okirat két, tartalmilag szinte azonos változatát közöljük.

6. Hímzésre használt ezüst- vagy aranyszál.

7. Gömbfejű dísztű.

8. Háromszéken a 17–18. században leginkább moldvai és havaselvi borok voltak forgalomban, bár erdélyi és magyarországi borokat is fogyasztottak.

9. DANKANITS Ádám: **A hagyományos világ alkonya Erdélyben**. Bp. 1983. 34–35.

10. Annakidején különféle – túróval, sajttal, hússal stb. – töltött sütemények neve.

11. SZINNYEI József: **Magyar írók élete és munkái.** IV. Bp. 1896. 359–360.

12. **BORNEMISSZA Anna Szakácskönyve 1680-ból**. Bukarest, 1983.

13. Vannak, akik ezt elsősorban háromszéki jellegzetességnek tartják.

14. Bíborszínű selyemszövet. (APORnál fekete bíbor is előfordul.)

15. Lenből, pamutból, selyemből szőtt mintás kelme.

16. Városi – sepsiszentgyörgyi, kézdivásárhelyi, brassai, illyefalvi –, de helybeli, falusi szabóval is dolgoztathatott.

17. Ezek egy része a szász városok boltjaiban, vásárokon vagy vándorkereskedőktől beszerezhető külországi készítmény lehetett.

18. Skarlátpiros finom posztószövet.

19. Gránátalma-piros – sötétpiros – posztószövet. Ára APOR és CSEREI szerint 4 forint volt, amely megegyezik az égszínkék kamuka 1669-ben érvényes árával.

20. Damaszt.

21. A szász templomokban a hagyomány szerint a keleten járt kereskedők hagytak – szerencsés visszatérésük emlékére, áldozati ajándékul – egy-egy török (ima)szőnyeget.

22. A 17. és a 18. század fordulóján élt, feltorjai jobbágytartó birtokos volt. [Magyar Országos Levéltár. (A továbbiakban: MOL.) P 5. é.n.; és CSÁKI Árpád – SZŐCSné GAZDA Enikő: **Az Orbai Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei** I. **1677–1752**. Sepsiszentgyörgy, 2001. 50. 1701.] Lásd alább is, az 1718-as keltezésű okiratnál.

23. Idézet a feltorjai református egyház javainak első ismert részletes leltárát tartalmazó, 1801 és 1873 között vezetett jegyzőkönyvéből. (A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában az I. 13. jelzet alatt található jegyzőkönyv szövegét TÜDŐS S. Kinga tette közzé 1998-ban, a Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum közös, *Acta (Siculica)* évkönyvében.)

24. A róka torkáról vagy hasáról való kevésbé értékes szőrme.

25. Angliai posztószövet-féle.

26. Finom fehér vászon.

27. A patyolat finom fehér lenvászon.

28. Az angol posztóféleségek, feltehetően a spanyolok és a portugálok által behozott amerikai kultúrnövényekhez hasonlóan, nem Nyugat- és

Közép-Európán, henem az Oszmán Birodalmon, a Balkánon át érkeztek Erdélybe.

29. Élénkpiros, kissé lilás (színű bársony).

30. Gerezna. Bunda vagy szőrmekabát-féle elnevezése.

31. Feltehetően a gereznával azonosítható.

32. Görény-, vagy szibériai szürke mókusprém. (KOVÁCS KISS György: **Adatok a viselet 18. századi erdélyi szabályozásához**. In: **Tanulmányok Erdély újkori történelméről**. **MAGYARI András Emlékkönyv.** Kolozsvár. 2002. 45.)

33. Durvább gyapjúszövetből varrt kabát.

34. Prémes, bélelt, zsinóros régi magyaros rövid felsőkabát.

35. Taréjszerű fejdísz.

36. Valamilyen, APORnak nem tetsző haj-, fejdísz-, vagy fejfedő-viselet.

37. Aranyszállal vert csipke.

38. Keskeny szalag, pántlika.

39. A láb melegen tartására szolgáló, esetenként talp nélküli, csizmaszerű szőrmelábbeli.

40. Egy vagy több helyen átlyukasztott, vékony, általában korong alakú fémlemezke.

41. Ezek talán valóban lengyel termékek voltak, bár a gyapot akár az északamerikai angol gyarmatokról is származhatott, a belőle készült termékek egy része pedig éppenséggel Angliából. Erdély a Balti-, az Adriai-, a Fekete- és az Égei-tenger között húzódó szárazföldi kereskedelmi utak metszéspontjának közelében feküdt. A 18–19. században Erdély, sőt Moldva piacain is keresett, jó minőségű lenvásznat szőttek Feltorján, Karatnán, Alés Felvolában is.

42. BZENTZKY, Rudolphus: *Syllogimena Transylvaniae Ecclesiae.* Coronae, Pridie Kalendas Januarias. Anno Christi 1699. Liber Primum, Prolegomenum Tertium. Pars 22. 92 Recto. Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár. MS 415. Fordítása: Háromszéken, ahol kb. huszonhárom katolikus falu van, némely eretnekségbe esett falvakban még most is szent körmenetet rendeznek, folytatni akarván katolikus őseik hagyományát.

43. Bizalmas közlés; eskü, hit alatt tett vallomás.

44. Az utolsó két szó a sor fölé van beszúrva.

45. Az ékezeteket nem sikerült mindig az eredeti formájukban visszaadni.

46. A forint rövidítése: önmagában mindig magyar forintot jelent.

47. Nemesfémből való, feltehetően ékköves melldísz.

48. A ferde vonal után következő számjegyek a dénárok számát jelentik. (1 magyar forint = 100 dénár.)

49. Hosszmérték, kb. 60 cm.

50. Gomblyukak, zsebek, ruhaszegélyek stb. szegésére, díszítésére használt keskeny szalag.

51. Bélésnek való festett vászon, de szoknya is készült ilyenből.

52. Bő és hímzett ujjú női ruhadarab neve. Eredetileg talán csak rátét volt az ingen.

53. A székelyek 1578 óta a kolozsvári mértékegységeket használták: a véka a köböl negyedrésze.

54. Egy bokor lábbeli meghatározott számú lábbelipárat jelentett.

55. Ezzel a jellel választottuk el a külön sorba írt szövegrészeket.

56. Kisebb űrmérték, a véka törtrésze.

57. Fél kilónál valamivel kisebb súlymérték.

58. A dénár rövidítése.

59. Gyömbér.

60. Szegfűszeg.

61. Az ételt porzójával sárgára festő, lila virágú fűszernövény.

62. Kókuszdió-reszelék vagy közönséges dió virágzata lehetett.

63. Barcasági szász település, szászul Tartlau, magyarul Prázsmár, románul Prejmer.

64. A kifejezés egyaránt jelenti – és feltehetően magában is foglalja – a bélelés munkadíját és a bélésnek való anyagok (egy részének az) árát.

65. Menyétféle kisragadozó.

66. A pénzben kifejezhető végösszeg 202 forint 32 dénár. (184 forint 80 dénár + 1 forint 40 dénár + 16 forint 12 dénár.) A felsorolt, pénzben ki nem számolt kiadásokkal együtt legalább 250-300 forintnyi lehetett az összköltség. Összehasonlításul: az altorjai templom 1702. évi nagyjavítása és átalakítása 315 forintba került. (MOL. P 970. *Lécfalvi ASBÓTH család levéltára.*)

67. Emlékezetnek okáért, tehát ...

68. Ezüst ivó- és más edényekről, mosdómedencéről, -korsóról, evőeszközökről, só- és gyertyatartókról lehet szó, esetleg ezüst lószerszámokról.

69. Ezüstből vagy aranyozott ezüstből készült díszcsatról lehet szó.

70. Az 1669-es keltezésű okirat lelőhelye: MOL. P 2002. *SZÉKELY (rétyi) család.* Átírva: „1669 Mátkásodásomra való költésem fide mediante ennyi lött. Egy gyűrű, egy arany, egy fülbevaló fl 17. Egy tükör, egy mellfüggő pántlikával fl 2/90. 8 sing fekete kamuka palástnak fl 30. Galandot s bagaziát, selymet fl 6/20, palásthoz. 10 sing égszín kamukát szoknyának fl 40. 25 sing vékony prém és négy sing galand fl 8. Selymet, csipkét, posztót és bagaziát, galandot fl 13/40. Egy sing fekete bársonyt vállnak fl 10. Szabónak fizettem csinálásért fl 5/80. Mindenféle selymet vöttem fl 1/30. Egy csizmát és bort az lakásra fl 25/20. Tyúkot, ludat, őzet fl 4. 10 köböl lisztet. 5 véka zabot fl 15/50. Négy bokor csizmát fl 5/50. Ezek helyiben készpénz maradott az Öcsém uram kezénél, magam pénzem és magáé. Egy fehér vállért maradt. Egy veres váll. Egy vágó ökörért maradt. Egy vágó ökör. Egy disznóért maradt. Egy disznó. 10 tyúkot itthon is hagytam volt, az is elkölt, 6 lúdnak az árát is azután magaméból fizettem. Két véka tormát, 10 ejtel tejet. Egy font borsot fizettem meg az dolog után den. 80. Rizskását 6 fontot den. 60. Gyömbért, szegfűszeget, sáfrányt, dióvirágot küldtem. Halat négy köböl zabbal vettem, bővön küldtem. Egy hordó sert, 10 vedret, prázsmárit küldtem. 3 pár kés fl 2/22. Az szőcsnek bélésért fl 6. 5 nyestet fl 7/90. Ezeket is felírtam, pro memoria, ergo: Az ezüstös szerszám úgy maradt Öcsém uramnál, hogy kilenc forint adósságot ugyanannak az árában fizessen meg ő kegyelme. A(z)mint megegyeztünk, adós maradt nekem flo. 8. Az csatban is 9 forintot ketté kell osztani." Az elszámolás természetesen csak az illető alkalomra vásárolt ruhaneműt, élelmiszert stb. sorolja fel.

71. A feltorjai KOZMA családot rokoni szálak fűzték a kilyéni SZÉKELY családhoz. (MOL. P4. Egy 1760. június 7-én kelt okirat és egy 1771. augusztus 8-án kelt genealógiai töredék szerint.) A kilyéni-rétyi SZÉKELY család még a 18–19. században is birtokolt Altorján, Feltorján és Csernátonban is. (MOL. P 614. *SZÁDECZKY-KARDOSS lvt. Kilyéni SZÉKELY család.*)

72. Az eredetiben az utolsó három betűt áthúzták. Jelentése: „hogy ebben a mostan folyó 1718. esztendőben, február havának 28. napján".

73. Sorjában.

74. Aranygomb, -csat vagy más ékítmény, ékszer. Az utolsó három szó a sor alá van beszúrva.

75. Rózsához hasonló, nemesfém-lemezből készült melldísz.

76. Korallból vagy korallutánzatból készült gyöngyszem: kaláris.

77. Itt és máshol is: nagy.

78. Meggyszín.

79. Selyemkelme-féle.

80. Valamilyen rátét- vagy szegélyféle lehet.

81. Színes fonálból szőtt len- vagy pamutvászon.

82. Feltehetően arany- és ezüstszállal vert csipke.

83. Testszín. Talán a rózsaszín korabeli neve.

84. A róka hasáról való kevésbé értékes szőrme.

85. Ruhaanyag, kelme.

86. Többféle anyagú (arany, ezüst stb.) – és talán színű – szálból, fonálból készült díszkötés.

87. A szöveg további része a hátlapon található.

88. Színes, sima keleti padló- vagy faliszőnyeg.

89. Kis.

90. Vászonkötéssel készült merev selyemszövet.

91. Az eredetiben az utolsó két betű át van húzva.

92. Öte fátyol: a húsz ing közül öt fátyolszövetből készült.

93. Kötény.

94. Párna.

95. Fehér selyemszállal, -fonállal.

96. Fonál- vagy tűféleség, illetve varrási mód neve lehet.

97. Kenyér begöngyölésére, étellel tele edények, tálak, tányérok letakarására (is) szolgáló asztalkendő, szalvéta.

98. Ezen orbaiszéki nagyközség 17–18. századi háziiparáról keveset tudunk.

99. Lapos, dunyhaféle ágynemű, rajta fekszenek.

100. Kanál.

101. Kelt a fentírt esztendőben, napon és helyen. Javítva általunk.

102. Saját kezével. Sajátkezű aláírása.

103. Nemes.

104. Az 1718-as keltezésű okirat lelőhelye: MOL. P 613. *SZÁDECZKY-KARDOSS cs. lvt. BOÉR család.* Átírva: „Mi, nemes Háromszéken, Orbaiszékben, Szörcsén lakó SZÖRCSEI Gáspár és Kézdiszékben, Felső-Torján lakó KOZMA Simon, mindketten nemes személyek, adjuk tudtára mindeneknek, az kiknek illik, mind mostaniaknak, mind jövendőbelieknek, quod in hoc Anno praesenti 1718. die 28 mensis februarii, midőn volnánk Sepsiszékben, Kilyénben, néhai tekintetes nemzetes SZÉKELY Mihály uram árvái nemes házoknál, Istennek ő felségének kegyes atyai rendelésiből tekintetes nemzetes BARABÁS György uram vevén el magának társul tekintetes nemzetes SZÉKELY Erzsébet asszonyt, néhai tekintetes nemzetes SZÉKELY Mihály uram édes leányát, mely említett SZÉKELY Erzsébet asszonynak úgymint tekintetes nemzetes BARABÁS Györgyné asszonyomnak, sepsikilyéni édes apja és édesanyja házától való elindulásakor tekintetes nemzetes BOÉR Gáborné IMECS Erzsébet asszony, édesanyja mielőttünk az melyeket ád házasságának és kiadatatásának alkalmatosságával per seriem következnek ez szerint: Egy jóféle gyöngyös párta, 2000 szemből álló. Egy jóféle gyöngyből való nyakravaló, 2000 szemből álló, 15 arany boglárral. Egy pár arany fülbevaló. Egy arany kereszt. Egy arany lánc. Egy ezüst rózsa rubintos. Egy arany rózsa függővel együtt, köves, két nagy szem jóféle gyöngy benne. Egy veres kláris öv, 46 szál. Egy ezüst öv. Egy veres nyakra való kláris, 5 rend öreg szem. Egy selyemzsinór öv, meggyszín. Egy pár kézre való kláris, 50 rend. Egy aranyas veres atlasz szoknya, széles aranykötés rajta. Egy violaszín kanavász szoknya, aranykötés rajta. Egy kék kanavász szoknya, széles aranykötés rajta. Egy zöld angliai szoknya, két rend elegyes csipke rajta. Egy testszín kanavász szoknya, egy rend aranycsipke rajta. Egy kék kamuka mente nyesttel béllet, elegyes csipke rajta. Egy testszín angliai mente ezüst zsinórral, varrással, rókamállal béllet. Egy zöld angliai mente ezüst gombokkal, pikkelyekkel együtt. Egy testszín aranyas matéria váll, ezüst-arany csipkével beborítva. Egy zöld angliai váll, 3 rend aranycsipke rajta. Egy kék kanavász váll, hat rend elegyes kötés rajta. Egy szőnyeg három kilimmel együtt. Egy aranyas paplan. Egy bagazia paplan. Egy testszín aranyas küs ing. Egy testszín habos tafota selyem küs ing. Közönséges ing Nr. 20, öte fátyol. Előruha is 20, öte fátyol. Selymes lepedő 6. Selymes vánkoshéj Nr. 8. Selymes kendő Nr. 3. Fejéressel varrott kendő Nr. 6. Fejéressel, fejtővel varrott lepedő Nr. 12. Fejéressel varrott vánkoshéj 6. Gyapotból és lenből való abrosz 16, egyik lengyelországi. Asztalkeszkenő lengyelországi Nr. 11. Zabolai keszkenő 11. Három derékalj héjastól. Hat vánkos. Egy jóféle veres kláris gallér. Egy ezüst kalán. Mind ezeket külön-külön, név szerint mielőttünk kimutatván úgy adá tekintetes nemzetes BOÉR Gáborné IMECS Erzsébet asszony édes leányának SZÉKELY Erzsébet asszonynak, mely dolog mielőttünk így menvén véghez, írtuk meg mi is fide nostra mediante, melyet kezünk írásával és szokott pecsétünkkel megerősítvén Datum Anno Die locoque ut supra. Correcta per nos. Felső Torjai KOZMA Simon manu propria Nobilis ex Kézdi. SZORCSEI Gáspár manu propria Nobilis ex Orbai. (SZÁDECZKY Lajos is közölte néhány átírási hibával. Vö. SzOkl. VII. 234–235.)

105. A 15-tel kezdődően a sor alá beszúrva, a fölötte levő beszúrás miatt.

106. Vérvörös féldrágakő.

107. Az utolsó szó a sor alá van beszúrva.

108. Ez a sor át van húzva.

109. A megjelölés szerint a baloldali három tétel a jobboldali három tétel után kéne következzen.

110. Kis.

111. Előruha, kötény.

112. A lista további része az okirat hátlapján baloldalt található.

113. Ez a lista az előző folytatása mellé van írva a hátlapon.

114. A családnévként is használt lengyel népnevet a 17–18. században következetesen így írták és mondták.

115. Kanál.

116. Az 1718-as keltezésű lajstrom(ok) lelőhelye: MOL. P 614. *SZÉKELY (kilyéni) család.* Átírva: „Egy jóféle gyöngyös párta, kétezer szem jóféle gyöngy, öt arany boglár. Egy jóféle gyöngyből való nyakra, 2000 szem, 15 arany szem benne. Egy pár arany fülbevaló. Egy arany kereszt. Egy arany lánc. Egy ezüst rózsa rubintos. Egy arany rózsa függőivel együtt, köves, két nagy szem jóféle gyöngy. Egy veres kláris öv, negyvenhat szál. Egy ezüst öv. Egy veres nyakra való kláris, öt rend öreg szemek. Egy selyemzsinór öv, meggyszín. Egy pár kézre való kláris, veres, 50 rend. Egy aranyas veres atlasz szoknya, széles aranykötés rajta. Egy violaszín kanavász szoknya, aranykötés rajta. Egy kék kanavász szoknya, széles elegyes kötés rajta. Egy zöld angliai szoknya, két rend elegyes csipke rajta. Egy testszín kanavász szoknya, egy rend aranycsipke rajta. Egy testszín aranyas matéria váll, ezüst-arany csipkével beborítva. Egy zöld angliai váll, három rend aranycsipke rajta. Egy kék kanavász váll, hat rend elegyes kötés rajta. Egy kék kamuka mente nyesttel béllet, elegyes csipke rajta. Egy testszín angliai mente ezüstzsinór varrással együtt, rókamállal béllet. Egy zöld angliai mente ezüst gombokkal, pikkelyekkel együtt. Egy szőnyeg, három kilim. Egy aranyas paplan. Egy bagazia paplan. Egy testszín aranyas küs ing. Egy testszín habos tafota selyem küs ing. 20 ing, öte fátyol. 20 előruha, öte fátyol. 6 selymes lepedő. 8 selymes vánkoshéj. 3 selymes kendő. 6 fejéressel varrott kendő. 12 lepedő, fejéressel, fejtővel varrott. 6 fejéressel varrott vánkoshéj. 16 abrosz, gyapotból és lenből való, egyik lengyelországi. 11 lengyelországi asztalkeszkenő. 11 zabolai keszkenő. 3 derékalj héjastól. Hat vánkos. Egy jóféle veres kláris gallér. Egy ezüst kalán. Lista. Hat selymes lepedő. Nyolc selymes vánkoshaj. Három selymes kendő. Hat fejéressel varrott kendő. Tizenkét lepedő, fejéressel varrott. Hat fejéressel varrott vánkoshaj. Tizenhat abrosz, gyapotból és lenből való, egy lengyelországi. Tizenegy lengyelországi asztalkeszkenő. Tizenegy zabolai. SZÉKELY Júlia és Erzsébet Asszony Parafernumi." Nem valószínű, hogy a két lista tartalmazza a két hozomány minden tételét.

117. Az 1718. esztendő februárjának 28. napján.

118. Ezt a szót más kéz írta, utólag. Lecta = elolvasva; elolvasott.

119. Lehetséges, hogy az irat számozása is utólagos: 278. számú (irat).

120. „Mi, alulírottak, adjuk emlékezetére és jövendő tanúságul mindazoknak, akiknek illik jelen (levelünk) tartalmát lejegyezvén, hogy a mostan folyó 1756. esztendő november havának 22. napján".

121. Előadták.

122. Helyesen: aestimálnók = becsülnénk fel.

123. Helyesen: praetitulált = előbb megnevezett.

124. Felek.

125. Hímzésre használt arany- vagy ezüstfonál.

126. Megjegyzendő.

127. Hét singnyi széles darabból összevarrt.

128. 1 máriás = 34 dénár.

129. Abaposztó, durva, festetlen posztó.

130. 1 rénes forint = 120 dénár. A becsült ár a jobboldali oszlopban magyar forintra átszámítva jelenik meg (1 magyar forint = 100 dénár), mert egyébként mindvégig magyar forintban számoltak.

131. Körülbelül.

132. Lat: kb. 1,75 dekagram.

133. Az értékbecslés további része az első lap hátán található.

134. A 4-es sorszámot az eredetiben megismételték.

135. 1 susták = 12 dénár.

136. Rézszállal vert csipke.

137. Lapösszeg.

138. Húsz dénárral többet számoltak a ténylegesnél. Az ötödik tételt talán rénes forintban számolták, amit sem a szövegben, sem az összegnél nem tüntettek fel.

139. Teljes összeg.

140. Jótállván érte a jövendőben is.

141. Aláírásunkkal.

142. Megerősítvén.

143. Kelt Fogarason az 1756. esztendő novemberének 22. napján.

144. Ülnöke.

145. A további szöveg az okirat harmadik lapján található.

146. Kaptam. Az utána következő elválasztójelet az írás készítője tette ide, tehát ez esetben nem a sor végét jelöli.

147. Felsorolva, lajstromozva.

148. Az 1757. esztendőben, júliusnak 28. napján.

149. Annyi, mint.

150. Nyugtatványt adok.

151. Az 1757. esztendő szeptemberének 7. napján.

152. Felvettem, átvettem.

153. Az 1761. esztendőben, szeptember havának 10. napján.

154. Az 1756-os keltezésű okirat lelőhelye: MOL. P 613. *SZÁDECZKY-KARDOSS cs. lvt. BOÉR család.* Átírva: „Nos infrascripti damus pro memoriae futuroque testimonio universis quibus expedit praesentium tenore notificantes, quod in hoc Anno praesenti 1756, Die vero 22 vigesima secunda mensis 9 novembris midon volnánk nemes Fejérvármegyében nemes Fogaras városában az magunk nemes házainknál, akkoron hivata bennünket ugyan nemes Fejérvármegyében, Fogaras városában lakó nemzetes Récsei BOÉR Jób uram őkegyelme, itt Fogaras városában, az Olt utcában levő nemes házához, az holott is jelen lévén őkegyelme maga személyében, nemkülönben az őkegyelme először hites felesége, néhai BALÁZS Sára asszony nagyobbik fia, Récsei BOÉR Elek uram őkegyelme, és mindkét részről őkegyelmek proponálák minekünk, hogy megírt néhai BALÁZS Sára asszony őkegyelme köntösiben az moly erősen beesvén, sok károkat vallanak, mely szerint mindkét részről egyenlő akaratból kívánnák, hogy azon köntösöket minél igazabban lehet, extimálnók, az minthogy praetitulált BOÉR Jób uram őkegyelme egy néhány rendben is proponálá minekünk, hogy őkegyelme nem kívánja, hogy az őkegyelme először felesége két fiai kárt valljanak, mely szerint értvén mi is nemzetes Récsei BOÉR Jób és BOÉR Elek uraiméknak őkegyelmeknek egyenlő akaratból való megegyezéseket, azon köntösöket, melyek ide alább megírattattak, jól megvizsgálván, singgel is megmérettetvén az exponensek, őkegyelmeknek kívánságok szerint az mennyiben mi tőlünk is lehetett, úgy kívántuk extimálni, az minél igazságosabban lehetett extimálnunk, melyek is következnek az ide alább megirt mód szerint, 1 primo: Egy galambszín anglia menténak az posztója, minthogy az moly is imitt-amott meglyuggatta, extimáltatott 3//40. Az rajta levő gyenge varrás, szarkalábbal, zsinórral és tizennyolc rajta levő apró skófiumokkal együtt extimáltatott 5//50. Ezen mente alatt levő bélés prémivel együtt extimáltatott 10. Summa 18//90. 2 secundo: Egy veres anglia menténak az posztója extimáltatott 4//20. Rajta levő galand és csipke, minthogy mind az galand, mind az csipke el van feketedve, kivált az galand semmirevaló, 4//60. Alatta levő bélés többnyire vadmacska lévén, el is viselődött az bélés erősen, extimáltatott 3. Summa 11//80. Notandum ezen az mentén vannak tizenhét apró sima ezüst gombocskák, ezek nem extimáltatának. 3 tertio: Egy tarka szoknya, mely is vagyon hét szélben, hossz[ús]ága másfél sing, van benne tizenegy sing és fél, singje extimáltatott két-két máriásban. Summa facit 7//78. Alatta való aba és prém extimáltatott 1. Summa 8//78. 4 quarto: Egy kék kamuka szoknya, mely is vagyon hét szélben, hosszúsága másfél sing, van benne tíz sing és fél, singje extimáltatott egy-egy rénes forintban. Summa 12//60. Rajta levő galand és csipke, circiter három lat, extimáltatott 4//50. Bélése, sárga posztóval együtt extimáltatott 1//50. Summa 18//60. 4 quarto: Egy fahéjszín szoknya, mely is vagyon tíz szélben, hosszasága másfél sing, vagyon benne tizenöt sing matéria, extimáltatott singje négy-négy sustákban, facit 7//20. Ezen szoknyán levo csipke és galand, mely csipke mostan is szép, az galand ugyan alábbvaló – extimáltatott 6. Alatta levő aba az minthogy semmit nem viselődött, mostani állapotjában, az szoknya bélésével együtt extimáltatott 1. Summa 14//20. 5 quinto: Egy tarka matéria váll, réz massa lévén rajta, extimáltatott 1. 6 sexto: Egy viseltes tarka előruha extimáltatott //60. Latus Summa 16. Tota Summa 74//08. Mely fenn megírt köntösököt nemzetes BOÉR Jób és BOÉR Elek uraimék kérésekre, mi is jól megvizsgálván, igyekeztünk igazságoson extimálni, mely extimátiónknak rendi, az fenn megírt mód szerint menvén végben, adjuk mi is ezen írásunkat róla pro futura Cautela subscriptiónkkal és pecsétünkkel corroborálván. Datum Fogaras Anno 1756 22 vigesima secunda 9 novembris. DERZSI Sámuel, az Fogarasi Felső Tekintetes Nemes Széknek hites assessora manu propria és TIBÓDI András fogarasi nemes személy manu propria. Ezen egyetmásokra percipiáltam melyek ezen listában vannak specificálva in Anno 1757 Die 28 vigesima octava Julij hét magyar forintokat, idest nro. flor. Hung. 7, melyről quietálok. Dato Fogaras Récsei BOÉR Elek manu propria. Anno 1757 Die 9 nona 7 septembris Ezen bennebb meg specificált portékákra leváltam 7 magyar forintokot, idest hetet. Récsei BOÉR Péter manu propria. Anno 1761 Die 10. mensis 7 septembris. Ezen bennebb specificált portékákra leváltam 10, idest tíz magyar forintokot. Récsei BOÉR Péter manu propria."

(A családnevek majuszkulázását, beleértve a közlést, kötetszerkesztési szempontok indokolták. **Szerk. megj.**)

Date privind istoria culturii din Transilvania în secolele XVII–XVIII

(Rezumat)

Lucrarea confruntă descrierea obiceiurilor, vestimentaţiei, obiectelor de uz cotidian, alimentaţiei etc. trnsilvănene din secolele XVII–XVIII din trei documente de origine din Treiscaune, respectiv Făgăraş (documente din 1669, 1718, 1756, păstrate în Arhivele Naţionale ale Ungariei) cu datele cunoscute din operele lui Péter APOR şi Mihály CSEREI.

Data Concerning the History of the Culture in Transylvania in the 17th–18th Centuries

(Abstract)

The paper deals with the description of the customs, the clothing, the articles for personal use, the dishes a.s.o. in Transylvania in three documents from Three Seats (Háromszék, Covasna) county (seat) and Fogaras (Făgăraş) town (1669, 1718, 1756) with the data known to us from the memorials of Péter APOR and Mihály CSEREI.

BARABÁS Hajnalka

Önedények az egykori Kézdi Református Egyházmegye egyházközségeiben

(Kivonat)
A dolgozat egy 2002-ben elkezdett felmérés nyomán tizenhárom kézdiszéki református egyházközség önedényeit tárgyalja (Albis, Alsócsernáton, Bita, Dálnok, Felsőcsernáton, Feltorja, Ikafalva, Kézdivásárhely, Lécfalva, Maksa, Martonfalva, Márkosfalva, Mátisfalva). A feldolgozott óntárgyak módosabb családok adományaként kerültek az egyházak tulajdonába, többségük brassói, néhányuk szebeni és segesvári műhelyben készült. Mivel újraönthetők, már a 17. századból is kevés tárgy található köztük. 18. századiak már nagyobb számban maradtak fenn. Egy részüknek a pontos datálása további kutatást igényel, mert régebbiek, mint feliratozásuk. Az önedények részletes leírását katalógus összegezi. A kutatás egy másik eredménye a vonatkozó egyházi levéltári forrásokból összeállított, részben a katalógus tárgyalta anyagot is fedő adattár.

Bevezető

Jelen tanulmány a mesteri disszertációm egy rövidített változata, amely – a szakma és szakirodalom számára – egy mostohagyermekkel, az erdélyi önművesség problémakörével foglalkozik. Nem lehetünk nagy elvárásokkal, ugyanis a magyarországi, csehországi és német területek ónanyaga is főként művelődéstörténeti és iparművészeti szempontból került terítékre.

Dolgozatom az egykori Kézdi Református Egyházmegye fennhatósága alá tartozó egyházközségek ónból készült úrasztali edényeiről szól. Ez nagyjából az akkori Kézdiszék területére terjedt ki, és a mai Kovászna megye északkeleti részét, Kézdivásárhelyet és környékét foglalja magába. A tanulmány a térség református egyházközségeinek leltárában szereplő – a ma is használt, illetve az egykor használt, ma csak a leltárkönyvekben, vizitációkban nyomon követhető – óntárgyak felmérésével és feldolgozásával, a kannák, tányérok és palackok jellegzetességeinek, típusainak, díszítményeinek elemzésével, sílus- és formafejlődésével foglalkozik. A cél, túl az említett térség anyagának feltérképezésén, egy előzetes képes katalógus létrehozása és egy adattár összeállítása volt – a vizitációs adatok felhasználásával kiegészítve.

A 2002 őszén elkezdett felmérés kiterjedt ugyan a katolikus közösségek leltárában lévő ingóságokra is, de ezek esetében teljesen kimaradt az ónból készült kegytárgyak használata, így konkrétan csak a következő települések protestáns egyházközségeinek ónanyagáról esik szó részletesen: Albis, Alsócsernáton, Bita, Dálnok, Felsőcsernáton, Feltorja, Ikafalva, Kézdivásárhely, Lécfalva, Maksa, Martonfalva, Márkosfalva és Mátisfalva.

A céhekről, önművesekről fennmaradt kis mennyiségű és csak adatszerű anyag következtében a mesterjegyek gyűjtése és rendszerezése volt az ötvös- és önművesség kutatóinak egyik legkedveltebb témája. Nem véletlen, hiszen írott források hiányában csak így alkothatunk képet a mesterségről és művelőiről. Módszeres kutatás ezen a vidéken az önművesekre vonatkozólag eddig még nem történt. Messzemenő következtetések levonására így ez a dolgozat sem vállalkozhatott, mert az anyag mennyiségileg sem elég ahhoz, hogy a céhekről, mesterekről elegendő információt nyújtson a részletező elemzéshez. Mindezek mellett az egyházi levéltárak és leltárkönyvek nyújtotta információk összegyűjtésére vállalkoztam, ezekből állt össze a vizitációs jegyzőkönyvek felhasználásával az egyház ingóságairól tervezett ***adattár***. Ez a része a kutatásnak világított rá arra, hogy a falusi környezetben is viszonylag gyorsan cserélődtek a kegytárgyak. A vizitációk gyakran elrendelik a

* *Acta (Siculica)* 2006/2, T3, Sf. Gheorghe, Sporturilor 8A, RO-520085
** Székely Nemzeti Múzeum, Sf. Gheorghe, KÓS Károly 10, RO-520055, hajnalba@yahoo.com

„renováltatást", vagy egyenesen az ónból készült edények újraöntését hagyják meg az egyháznak végrehajtás céljából.

Egy másik érdemleges részeként a munkának, a részletező fotó-, méret- és rajzdokumentáció tette lehetővé egy előzetes ***katalógus*** elkészítését. A fotó- és méretdokumentáció különösen fontos, mert az egyházi ónedényeknek ebben a térségben eddig még nem történt teljes értékű felmérése, pedig az anyag rohamosan pusztul. Az ón újraönthetőségének köszönhetően 15–16. századi emlék nem vagy alig maradt fenn egész Európában. Az általam kutatott területen kevés már a 17. századi óntárgy is, pedig a 18. századi vizitációk tanulmányozása után elmondható, hogy minden falusi egyháznak volt legalább három ónedénye: egy boroskannája vagy „srófos" palackja, egy keresztelőkannája és egy tányérja. Ezek között sok az olyan, amely 20–30 év alatt kicserélődik, a régiek mellé – ritkábban, de – újak is bekerülnek, s ezt a mozzanatot a vizitációk külön is rögzítették, „Nova collatio" megjegyzéssel.

A 18. századi felirattal és évszámmal ellátott tárgyak száma valamivel több. Ezek egyik része a feliratozással egyidőből, míg a másik része – formáját és díszítését tekintve – jóval a felirata, vésete előttről származtatható. Ez utóbbi edények pontos datálása további kutatást érdemel. A 18. századi edényeket az 1797-es vizitáció rögzíti a legrészletesebben. Legtöbbször megtaláljuk benne az edények feliratát, így az akkor már meglévő és a ma is létező, használt tárgyak beazonosítása nem nehéz feladat. Az akkori tárgyakat az adattár, a mostaniakat és az akkoriak egy részét a katalógus foglalja magába.

1. Az ónművesség kutatástörténete

A magyar szakirodalom már a 19. század végén felismeri az óntárgyak elterjedt használatát; több összefoglaló jellegű művelődéstörténeti munka szerzője emlékezik meg róla röviden: RADVÁNSZKY **Családélet**ében[1], DEMKÓ Kálmán[2] a felső-magyarországi városok életéről írva. A különböző forrásközlések[3] is ekkor indulnak, és ma egyre felgyorsultabb ütemben szolgáltatják a kevés, de értékes adatot.

Az ónművességről KEMÉNY Lajos[4] és KEREKES György[5] is közölt adatokat a 16–17. századi Kassa életéről szóló munkájában, de nem törekedtek átfogó képet rajzolni a kassai kannagyártókról, illetve céhükről. Az iparművészeti munkák – mint BÁRÁNYné OBERSCHALL Magda[6], DIVALD Kornél[7], ÉBER László[8] és HORVÁTH Henrik[9] munkái viszont az ónművességet csak említésszerűen helyezték el a gazdag iparművészeti anyagokban. Ezzel szemben VARJÚ Elemér[10] feldolgozatlan kéziratos hagyatéka az ónművesség történeti vonatkozásaira is kiterjedt, és gyűjtésében számunkra különösen fontos az is, hogy erdélyi, főleg szász anyagból állt össze munkája.

MIHALIK Sándor[11] a magyar ötvösöknek szentelte vonatkozó munkáit, csupán egyetlen dolgozatot szánt az ónműves emlékeknek. WEINER Mihályné[12] a téma általános kérdéseivel foglalkozik; részletesebb kép rajzolására azonban ő sem vállalkozik, különösen nem a történeti vagy a céhalkotás problémakörébe tartozó kérdésekben. A magyarországi ónműves mesterjegyekről 1978-ban megjelent könyve azonban az első próbálkozásnak tekinthető, amelyből az is kitűnik, hogy a városok kannagyártóiról milyen szegényes képpel rendelkezett a kutatás.

Az egyházi ónedények feldolgozásához magukon a tárgyakon kívül TAKÁCS Béla összeírásokat, egyházleltárakat összegyűjtő kézirata[13] nyújthat még nagy segítséget. A lőcsei „ón- és kannagyártók" („Zien undt Kanngiesser") 1695-ös céhszabályzatával[14] – amely a céhalkotás problémakörébe enged betekinteni – NÉMETH Gábor[15] foglalkozott.

Az erdélyi anyagról még kevesebb munka látott napvilágot, és még kevésbé átfogók. Ezek is az ötvösökhöz kötődtek főképp, és nem az önöntőkről szólnak. Ilyen munka a GYÁRFÁS Tihaméré[16], aki több könyvet szentel a brassói ötvösség történetének; megemlítendő még KŐSZEGHY Elemér[17] is, aki helyet ad az erdélyi ötvösjegyeknek a magyarországi ötvösjegyeket átfogó munkájában. A kolozsvári ötvösökkel is többen foglalkoztak: JAKAB Elek[18], NOVÁK János[19], DEÁK Farkas, SZÁDECZKY Lajos[20] stb., de az önöntőkkel már a kapcsolatos

dokumentumok szegényessége miatt sem próbálkoztak a kutatók.

ROTH Viktor[21] az elsők között tartható számon, akik az erdélyi szász művészetet tanulmányozták – ő egy egész fejezetet szentelt az ónműves emlékeknek. CSÁNYI Károly[22] már az erdélyi ónjegyek tanulmányozásával is foglalkozott.

A szakma a 20. század közepétől kezd igazán odafigyelni ezekre a tárgyakra, és megkezdi a múzeumokba való begyűjtésüket és kiállításuk megszervezését. Elkészülnek az első katalógusok is, amelyek a nemesfémekből[23] készült műkincsek mellett az ónművekkel is foglalkoznak. Ezek a katalógusok nem számottevők, de mindenképp figelemfelkeltő hatásuk van. A szebeni BRUCKENTHAL Múzeum gyűjteményét HALDNER Anamaria[24] dolgozta fel, míg az egyház használatában álló ezüst- és óntárgyakkal SĂŞIANU Alexandru[25] foglalkozott, aki a nagyváradi egyházmegye kegytárgyaiból készített katalógust. Később, 2002-ben MITRAN Gheorghe[26] a könyvében korántsem foglalja össze a címben beígért erdélyi ónanyagot a gótikustól a barokkig, de – ha több szó is esik ezek európai vonatkozásairól, mint az erdélyi sajátosságokról – mégis egy általános képet próbál rajzolni az önöntés technikájáról, a céhek alakulásáról, a bélyegek használatáról. Katalógusának viszont hiányossága az, hogy nem pontosítja a mesterjegyeket, városbélyegeket – csak összegyűjti őket, de nem azonosítja –, valamint, hogy olyan képeket is közöl, amelyekről nem tesz említést, és azt sem lehet tudni, hogy amit ábrázolnak, honnan származik.

Ami a magyarországi kutatókat illeti, lelkesedésük és publikációjuk a 70-es évek végére elapad, de a 90-es évekkel kezdődően kutatásuk újra olyan lendületet nyer, hogy kiterjedhet a határokon túlra, Kárpátaljára[27] és Felvidékre is.

1.1. Az ónról és felhasználásáról

Az ón alacsony olvadáspontú, könnyen munkálható és olcsó fém: „Az ón lágy és nehéz. A vas kemény, és még keményebb az acély. Csinálnak ónbul kannákat, a rézbül üstöket (vasfazekokat), a sárga (velencei) rézbül gyertyatartókat." – írja a 17. században leginkább használatos fémekről COMMENIUS az **Orbis pictus**ban[28]. Az ón az említett kedvező tulajdonságainak köszönhette elterjedtségét. A fém megjelölésére nem kizárólag az ón megnevezést használták. Ón vagy fehér ón, ólom, cin megnevezéssel egyaránt találkozunk. Több-kevesebb rendszerességgel azonban az ónt fehér ónnak vagy fehér ólomnak, az ólmot fekete ónnak vagy fekete ólomnak nevezték.[29] Feltorján ma is használják az ónra a „kínai ezüst" kifejezést.

Az ónérc az alsó-magyarországi bányákban csak kisebb mennyiségben fordult elő.[30] Ezért az edényművességhez használt ónt külföldről hozták be[31], a Bécs–Pozsony útvonalon, illetve Lengyelországból, a felső-magyarországi városok felé.[32] Nem véletlen tehát, hogy a magyarországi ónművesség virágkora – 16–17. század – egybeesik Közép-Európa legnagyobb ónbányáinak kiaknázásával[33]. Erdélyben is bányászták a „fekete ónt"[34] de ez sokkal gyengébb minőségű volt, mint a német vagy az angol behozott ón. Erdélyben tehát az ólom volt nagyobb mennyiségben megtalálható, amit Nagybánya környékén bányásztak.[35]

Az ón – mint fém – felhasználása nem kizárólag az edénykészítés területére szorítkozott.[36] Nagyon sok használati eszközt tettek tartósabbá ónozással, erre a források „ónozott, ónazott" kifejezései is utalnak.[37] De megfigyelhetjük más anyagokkal együtt való megjelenését is: pl. Mátisfalván (44. és 50. ábra) a két mázas kerámia fedeleként, valamint az egyik aljának megerősítéseként. Legjellemzőbb felhasználása azonban mégis az edénykészítés, amely viszonylag könnyen elsajátítható technikát igényelt.[38]

Az edénykeszítéshez soha nem használták tisztán az ónt; általában ólommal ötvözték. Az ötvözetnek alacsonyabb lett az olvadáspontja, így jobban kitöltötte az öntőformát, csökkentette a fém törékenységét, és nem utolsósorban olcsóbbá tette az előállítást.[39] Az ötvözés arányára az ólom mérgező tulajdonsága miatt ügyelni kellett. Az ólommal történő ötvözés Németországból terjedt el Magyarországra[40], de ezt használták az ausztriai és a csehországi önöntők is. Német területeken a legelterjedtebb az ún. „nürnbergi próba" volt, amely 10 rész ón és 1 rész ólom ötvözetét jelentette[41].

Erdélyben az 1625. és 1626. évi gyulafehérvári országgyűlés[42] szabta meg az ötvözés pontos arányát: az ón drágasága miatt, „hat font fejér ónhoz tegyenek egy font fekete ónat, és úgy míveljenek igazán". A céhek életében gyakran okozhatott problémát a megfelelő keverési arány betartása. Ezekről tanúskodnak a 17. század folyamán fennmaradt dokumentumok, amelyekben a céhmesterek panasszal fordultak az ügy orvoslása érdekében a városi magisztrátushoz.[43]

Nemcsak a rossz minőségű anyagból, hanem a megfelelő öntéssel készült ónedények is gyorsan pusztultak. Az ón viszonylag alacsony olvadáspontja (+232 °C)[44] következtében melegben könnyen deformálódtak, repedtek, hidegben törtek (–20 °C-on az ón már porrá válik, ha hosszabb időre kerül ilyen hőmérsékletre).[45] A megrongálódott, hasznavehetetlen tárgyak gyakran visszavándoroltak az ónöntő mesterhez, aki kevés ráfizetésért újraöntötte azokat.[46] Az újjáöntött tárgyak árát a céhek szabályozták, és mindig olcsóbb volt, mint az új ónból készült edény ára. Gyakran megemlékeztek arról, ha egy edény régebbi újraöntésével készült. Ezekre a legjobb példákat az egyházi ónedények feliratairól hozhatjuk. A szokás gyökereit a harangok újjáöntésénél kell keresnünk; itt az új harangon mindig felirat jelzi a régi harang[47] emlékét.

1.2. Az ónhasználat elterjedése, központok és céhek kialakulása

Az ón egyházakban való felhasználásáról – mint liturgikus eszközről – már a 813-as reimsi zsinat is határozott, jóváhagyva azok használatát az arany és ezüst mellett.[48] Ez az adat az ónedények korábbi köznapi használatáról, és közvetve az ónöntésről mint mesterségről is tanúskodik. Az első európai ónöntő céhek már a 13–14. században létrejöttek: Nürnberg 1285-ben, London 1348-ban, Lübeck 1360-ban és Prága 1371-ben rendelkezik saját céhhel.[49]

A magyarországi ónművességről ilyen korai adatunk nincsen. Itt az ónöntés virágkorát a 16–17. századra tehetjük; ekkor két nagy központja alakult ki:[50] Erdély – Szeben, Brassó, Kolozsvár, Segesvár, Beszterce, Medgyes, Nagybánya központokkal –, ahol főleg a szászok fejlesztették magas technikai szintre ezt a mesterséget, és a Felvidék, melynek jelentős központja Kassa, valamint Eperjes volt. WEINER Mihályné[51] a 16. század elejére teszi a magyarországi ónöntés – mint iparág – kezdeteit, Budát és Kassát jelöli meg mint első ónöntő műhelyeket. A fennmaradt említések alapján azonban feltételezhetjük, hogy már a 15. században fejlett ónművességgel rendelkeztek más felvidéki városok is.[52] Bártfa kiadott számadáskönyveiben[53] már a 15. század első feléből (1438) számos kannagyártó említése szerepel, és kiderül az is, hogy az ónnal dolgozó mestert nevezték „kannagyártónak".[54] Ónöntő magyar mester nevével először 1508-ban találkozunk: KANNAGYARTHO Albert; szász mester nevét 1489-ben említik – Jörg KANNENGYSSER utóbb brassói polgár lett –; később bizonyos Maister Miklos der Kannengysser 1528-ban Brassóban két régi ónedényért egy újat csinált.[55]

Erdélyben az ónművesség kezdeteit egy 1393. január 3-i dokumentumtól számítja Gheorghe MITRAN.[56] A dokumentum a segesvári magisztrátus tagjaként megemlít egy Andreas TOPPENGIESSER[57] nevű embert, aki – a neve után ítélve – edényöntő mester lehetett, tehát ebben az időben Segesváron gyakorolták ezt a mesterséget. Erdélyben a 13–14. században az ónöntők a harangöntőkkel együtt, a fémműves céhben gyakorolták a mesterségüket.[58] Legkorábbi adatunk az erdélyi céhes életről egy 1568. december 5-én keltezett statutum, amelyet Szebenben fogadtak el az erdélyi kannagyártók. Ez a statutum szabályozta a mesterek, segédek és legények tevékenységét, az ón összetételét, előírta az edények kötelező jelölését, és a kontárokkal szembeni bánásmódról is rendelkezik. Ez a statutum 1580-, 1593- és 1602-ben volt megerősítve.[59]

Az ónedények készítői jó esetben a kannagyártó céhekbe tömörültek, az ónműves mesterek és különösen a kannagyártó céhek említése mégis nagyon ritka. Ez azzal is magyarázható, hogy kevés hely bírt el annyi ónöntőt, hogy céhet alkothattak volna, tehát a meglévő egy-két mester vagy egészen céhen kívül állt, vagy beállt valamely rokon fémműves céhbe. Erdélyben is a rokonszakmák céheinek

valamelyikében kell keresnünk a kannagyártókat. Lehettek – mint azt korábban már említettem – a harangöntőkkel vagy késesekkel társulva, de az ötvösökkel való kapcsolatot ilyen téren ki kell zárnunk, mert az ón negatív hatást gyakorol a nemesfémekre, ezért nem dolgozhattak egy műhelyben az aranyművesek és az önöntők.[60] Kérdés az, hogy egy személy bizonyos esetben művelhette-e mindkét mesterséget – különösen a harang- és önöntést? Feltehetőleg művelték, különösen akkor, ha azok külön-külön való művelése nem jelentett biztos megélhetést. Erre az összefüggésre NAGYBÁKAY Péter is rámutatott a 19. századi céhpecséteket elemezve[61]. Szoros kapcsolatot feltételez a rézművesekkel is NÉMETH Gábor[62], hiszen mindkét mesterség főként edénykészítéssel foglalkozott. I. Lipót 1695. október 18-án megerősítette a lőcsei önművesek és kannagyártók céhlevelét, és kiterjesztette Felső-Magyarország más szabad királyi városaira, a bányavárosokra pedig addig, míg külön céhet nem alakítanak. A lőcsei céhszabályzatot[63] elfogadó városok listájából megismerhetjük azokat a felvidéki városokat, amelyek – Kassán és Lőcsén kívül – fontosabb önműves központok voltak: Eperjes, Kisszeben, Selmecbánya, Körmöcbánya, Besztercebánya és Korpona.[64] Adatok hiányában lehetetlen tisztázni, hogy az egyes városok kannagyártói között milyen kapcsolat volt. Az azonban gyakori eset volt, hogy az egyes mesterségek jellegüknél fogva vagy a mesterek kis száma miatt több város mestereit összefogó céhet alapítottak. Ezen „szövetkezetekről" olvashatunk SZÁDECZKY Lajos munkájában.[65] Erdélyben egy érdekes jelenségre lett figyelmes MITRAN Gheorghe: brassói kannákon segesvári füleket vélt felfedezni több esetben, de nem ad rá példákat.[66]

Az önedény jellegzetes darabja volt a korabeli polgár háztartásának. Erről a fennmaradt végrendeletek, inventáriumok is tanúskodnak. Ónból készültek a mindennapi használatra szánt eszközök, de az egyházi, liturgikus tárgyak is. Így a gombok, gyergyatartók, gyümölcsöshöz való csészék, kannácskák, boroskannák és palackok, tányérok, poharak, tálacskák, keresztelőkannák, sótartók, kanalak és más evőeszközök, de orvosi eszközök[67] is – mind a használatos óntárgyak sokféleségét bizonyítják, a tárgyformák skáláját szélesítik.

2. Önedények a kézdiszéki református egyház leltárában

A források és a fennmaradt tárgyak alapján hozzávetőleg a volt Kézdiszék területéről próbálok képet rajzolni. Ebben a térségben van 17. századi, több a 18. századi, és akad néhány 19. század eleji óntárgy. A tárgyaknak előnyére vált, hogy egyházi használatban maradtak, mert nagyobb tisztelet övezte, valamint mert nem fenyegették a köznapi használat veszélyei, kevésbé rongálódtak, hiszen ritkábban kerültek „terítékre". Az erős hagyománytisztelet évszázadokon keresztül ugyanazon a helyen és funkcióban őrizte meg őket. Legtöbb faluban még mindig festett ládákban tárolják a többi klenódiummal együtt: pl. Márkosfalva[68], Dálnok[69], Maksa[70], Lécfalva példa erre. Díszítésük mellett értékes, helyi vonatkozású feliratai is növelik értéküket, és teszik egy-egy templom készletét kimagasló jelentőségűvé, nem csak a közösség számára. Ilyen gazdag készlettel rendelkezik Alsócsernáton, Dálnok, Feltorja, Lécfalva, Márkosfalva és Mátisfalva református egyháza.[71]

A felmért térség tizenhárom helységében több mint negyven edény maradt fenn, aránylag épségben.

A kézdiszéki ref. egyház mai önkészlete
(***B*** - Boroskanna; ***K*** - Keresztelőkanna;
P - Palack; ***T*** - Tányér; **Ö** - Összesen):

Helység	***B***	***K***	***P***	***T***	**Ö**
Albis	-	-	-	-	-
Alsócsernáton	*2*	*1*	-	*2*	**5**
Bita	*1*	-	*1*	-	**2**
Dálnok	*3*	-	*1*	*1*	**5**
Felsőcsernáton	*2*	-	-	*1*	**3**
Feltorja	*2*	*1*	*1*	-	**4**
Ikafalva	*1*	*1*	-	*1*	**3**
Kézdivásárhely	*1*	-	-	-	**1**
Lécfalva	*2*	*1*	*1*	*2*	**6**
Maksa	-	-	-	*1*	**1**
Martonfalva	*1*	*1*	-	*1*	**3**

Helység	*B*	*K*	*P*	*T*	Ö
Márkosfalva	*1*	*1*	*1*	*1*	4
Mátisfalva	*1*	*1*	*2*	*3*	7
+ 2 önfedeles mázas kerámia boroskanna					
Összesen *17*	*7*	*7*	*13*		44
+ 2 önfedeles mázas kerámia boroskanna					

A reformátusok világi formájú és rendeltetésű edényeket ajánlottak fel az úrvacsoraosztás céljaira,[72] képet adva így az egykor még gazdagabb, világi használatban lévő önkészletről is. A protestáns egyházak az úrvacsora és a keresztelés szertartásához használnak szakrális edényeket – használatukról 1562-ben a debreceni hitvallás így határozott: „*Az írás ivóeszközről vagy pohárról emlékezik. Tehát mindennemű edényeket, akár üveg, akár fa vagy arany, ezüst és cserép legyenek, vagy rézből vagy bármiféle ércből készültek, elfogadjuk, csak a visszaélés, fényűzés, babona és botrány legyenek eltávoztatva. A pápista kelyheket, tányérokat elvetjük a babonás visszaélés miatt.*”[73] A határozatot KÁLVIN tételeire[74] alapozták, s ebből arra is következtethetünk, hogy a reformáció után a korai ónműveket, a katolikus egyház tulajdonában lévő óntárgyakat „elvetették”, vagy – s ezt elképzelhetőbbnek tartom – újraöntötték. Első hangzásra ez akár úgy is tűnhet, hogy legnagyobb ellensége a korai edényeknek a reformáció volt, pedig az a tény, hogy csak a protestáns egyházak tulajdonában találjuk meg ma ezeket az ónműveket – igaz, hogy csak 17. századiaktól kezdődően –, ellentmond az előbbi fejtegetésnek. A protestánsok ugyanis a régi edényhez fűződő szertartást, hiedelmet és viszonyulást vetik el, nem annyira a formát vagy magát az anyagot, hiszen a fennmaradt emlékek arról tanúskodnak, hogy előszeretettel használták az ónt. A változás a reformáció után abban rejlik, hogy az újjáöntött edények már nem a régi edényformát és díszítést, formavilágot fogják követni, hanem a vallásnak megfeleltetve a puritán ornamentikát és az úrvacsorához elengedhetetlen, nagy űrmértékkel bíró, bort tároló kannákat, de nem bántják azon formákat sem, pl. a palackokat, amelyek beilleszthetők lesznek a vallás követelményeinek kereteibe. A katolikus szertartás által használt paténákat lecserélik, helyükbe a sokkal nagyobb felületű kenyérosztó tányérok kerülnek, de ennek is kizárólag gyakorlati oka van, és a szertartáshoz kapcsolódik, tudniillik nem az ostya, hanem maga a kenyér kell, hogy ráférjen.

Az arany és ezüst használata tehát – nemcsak a nemesfémek drágasága vagy az új ötvösmesterek hiánya miatt, hanem a protestáns vallás alapkövetelményei miatt is – háttérbe szorul a kevésbé fényűzőnek mondható, szürke színű ónedényekkel szemben. A jelenség persze nem általános érvényű, hiszen megtaláljuk a reformáció előttről származó klenódiumokat is a reformáció után készült kegytárgyak társaságában. Érdekesség az lehet, hogy a legtöbb protestáns templomban kedvelt szín a szürke. A térségben majdnem minden református templom padja szürkére vagy annak különböző árnyalataira van lefestve. Ez a tény nem feltétlen magyarázza a „szürke” ónedények kedvelt egyházi használatát, de a korízlést és a közösség puritán felfogását mindenképpen tükrözi. Ezt a képet csak megerősíteni látszik az a tény, hogy az edények nagy része valamikor mindennapos használati tárgyból lett, adományozás útján egyházhasználati eszközzé. Erről azok a feliratok tanúskodnak, amelyeket az edény készítése után – és nem azzal egyidőben –, a donáció idejének és a donator nevének megörökítésére vésték a tárgyra, többkevesebb hozzáértéssel. Az ilyen feliratos kannákat megtaláljuk a felmért térség majdnem mindegyik parókiáján: pl. Feltorján, Martonfalván, Lécfalván és Alsócsernátonban.

A térség edényeiről elmondhatjuk azt is, hogy legtöbb helyen a ma létező edények még használatban vannak, ha nem is mind, de a fedeles boroskannák mindenhol. A legkevésbé a bortartó palackokat használják az istentisztelet alatt. Az is észrevehető, hogy az 1971-es leltárkönyvi adatok sokkal több óntárgyról számolnak be, mint ahány ma látható a parókiákon, s a 18. századi vizitációs jegyzőkönyvekből nézve a mai anyagot, még rosszabb a helyzet. Végezetül elmondható, hogy vannak igazi értékes, egyedi darabok is, amelyek több odafigyelést érdemelnének a szakmától.

2.1. Edénytípusok és formafejlődés a felmért területen

A vizsgált anyagban három edénytípus található: *kanna* (keresztelőkanna és boroskanna), *palack* és *tányér*. A bor tartására nagy önkannák készültek, ezzel átvették az egyik legjellegzetesebb világi edényformát amely a fedeles kupákat szólítja meg előképként. A kanna mellett a bor tárolására és hordására szolgált a palack. Az úrvacsora osztásánál a boroskannát és a kenyérosztó tányért vagy tálat használják ma is. A tál nagyobb és néha mélyebb, mint a tányér, de mindkét kifejezést alkalmazzák mindkét edényre. Általában 20–24 cm átmérőjűek.

A nagy boroskannákhoz hasonló felépítésűek, de kisebb űrmértékkel bíró edények a keresztelőkannák. Az egyházleltárakban sok helyen feltüntették az edények alakját és azok űrmértékét. A vizitációk a palacokok esetében kivétel nélkül beírták az űrmértéket, szólnak az adományozókról – különösen az 1797-es vizitáció –, vagy leírják feliratukat, és néha megjegyzik, ha van rajtuk pecsét. Ezekben a dokumentumokban a „kannácska", „keresztelő kannácska" szavakkal jelölik a szóban forgó tárgyat. A keresztelőkannákat legtöbb helyen – rongált állapotuk miatt – már nem használják Háromszéken. Így van ez Kálnokon is, ahol a fedele egy rézdróttal van a kanna testéhez erősítve; Lécfalván letört a fedele, Alsócsernátonban már csak a vizitációs jegyzőkönyből olvashatunk a régiről, mert ma egy új, holland adományból származó,bár szintén ónból készült kannácskát használnak. A keresztelőkannákra ritkán kerül díszítés, és ha mégis van rajtuk, akkor az csak a fülén – itt féldomborműves virágornamentikát hordozhat. NÉMETH Gábor említése szerint a keresztelőkannák fedelére gyakran került „A" betű, az élet kezdetét szimbolizálva, vagy az „aqua" (víz), rövidítéseként.[75] Ilyen vagy ehhez hasonló kannával nem találkoztam a felmért területen. Megjegyzendő, hogy a szerző ezt a megállapítását a Felvidékre vonatkoztatva teszi.

A kenyér tartására szolgáló úrasztali tányérok nagy része szabályos kör alakú. Kivételt képeznek azok, amelyek virágot utánozva szirmokhoz hasonló peremmel vannak kialakítva. Ezekre a kivételekre két példát hozhatunk, a dálnoki és a maksai parókián használt tányért. Kevés köztük a vésett, flechelt díszítésű, ezekre a legszebb példa Dálnokon látható. Feliratuk a perem felső részén került bevésésre, és ez esetben gyakran csak monogramot és évszámot láthatunk. Ez alól is van kivétel: Dálnok, valamint Mátisfalva tányérai. Az előbbi tányér esetében – melynek a díszítése hasonlóságot mutat az Iparművészeti Múzeumban látható, szintén nagyszebeni városbélyeggel és 1703-as felirattal ellátott tállal – a feliratot a szebeni mester a tányér peremének alsó részére véste. Az utóbbi, a mátisfalvi tányér dísztelen, de felirata szintén a perem alján található. Mindkét tányér felirata a készítés idejéből való, és az adományozók, megrendelők emlékét hivatott megörökíteni – teljes szövegük erről tanúskodik. Azok a tányérok, amelyeken csak a monogram jelenik meg, korábban készültek, mint a fent említett két tányér, és azt bizonyítják, hogy az egyház tulajdonába való kerülésük előtt mindennapi használat tárgyát képezték – tulajdonosuk tulajdonjelzőjeként értelmezhető a monogramjuk.

A palackok poligonális formát öltenek. Legnagyobb részük téglalap alakú (pl. Mátisfalva téglalap alakú, Lécfalva szabályos négyszög, Dálnok flechelt, téglalap alakú, Bita flechelt, téglalap alakú), de nem ritka a hatszögű palack sem (pl. Márkosfalva, Mátisfalva, Feltorja palackjai hatszögűek). A leltárkönyv és a vizitáció Alsócsernátonban egy nyolcszögű palackról is beszámol, de az mára elveszett. A palackok palástrészére díszítés vagy felirat került, de előfordul, hogy mindkettő (pl. Márkosfalva, Bita, Dálnok, Feltorja mindkettő). Ezekre az edényekre sajnálatos módon nem ütöttek jegyet. Egyetlen kivételt a hatszögű mátisfalvi önpalack képez. Ezen a két jegy az edény tetejére került beütésre, két egymással szembeni sarokban. A doborpajzs formájú bélyegek nagyon kopottak, elmosódottak, ma csak a „BB" mesterjegy sejthető az egyikben. Ha a pajzs formáját vesszük alapul, elképzelhető, hogy a palack segesvári műhelyből származik. A palackok tetejére nagyon keskeny ajakrész került, ezeket csavarmenetes fedél zárta, amelynek a tetejébe fogantyút vagy hordozható

fület illesztettek. A fülek nagyrészt hiányoznak, elkallódtak, és csak egyetlen esetben, Márkosfala hatszögű palackján díszeleg még teljes épségében.

Az önkannák formáinak fejlődésével még nem foglalkozott a kutatás. Az általam ismert anyag alapján megkísérlem felvázolni ezt a fejlődési menetet, a hangsúlyt a helyi jellegzetességekre helyezve. Az anyag a kannák különböző formáinak és a díszítőelemeknek széles skáláját nyújtja. Megtaláljuk a reneszánsz kannatípust és a barokk formákat is, valamint ezek jellegzetes elemeinek ötvözését, ezért nagyon nehéz egy törvényszerűséget felállítani.

WEINER Mihályné megállapítása szerint a Felvidéken a 17. század vége felé mutatkoztak olyan művészi jellegzetességek, amelyek a kapcsolatok ellenére sem vezethetők vissza német, osztrák, cseh eredetre, hanem kizárólag ennek a területnek a sajátosságai.[76] Mégis, nem húznám meg olyan erősen a választóvonalat, főképp a német kannák előtt. Régen megállapított tény az is, hogy az önkannák formáikban a nemesfém-ötvösség típusait követték.[77]

Az önművészet nemcsak Magyarországon tekintette példaképének az ötvösséget, hanem Európa más területein is. A 17. századi Nürnberg virágzó önművessége szívesen használta az ötvösöktől átvett díszítést és formakincset.[78] Ez Erdélyben sem történhetett máshogyan. Az önkannák formavilágát elemezve az ötvösséghez kell visszanyúlnunk. Az ötvösség hatása a leghangsúlyozottabban a kannákon érzékelhető. A kannák alkotják a vizsgált ónanyag leggazdagabb és egyben legszínesebb részét, így lehetővé teszik azt a próbálkozást, amely egy fejlődési folyamatot vázolna fel.

Nagyvonalakban három nagy szakaszra oszthatjuk a kannák fejlődését. Beszélhetünk a korai vagy gótikus önkannákról, a 16. századig, az utánuk következő reneszánsz kannákról a 17. század folyamán, és az ezt követő barokk kannákról a 18. század első évtizedeitől számítva. Ez az elhatárolás nem törvényszerűsíthető, mert az egyik korszakban kedvelt elemek sok esetben átvándorolnak a másikba; mégis megfigyelhető némi sajátossága mindegyik korszaknak.

A korai önmunkák az ötvösmunkák alakját utánozva díszesebb tárgyakká sikeredtek. A kutatásom során csak egyetlen ilyen kannával találkoztam, de ez nem képezi a dolgozat tárgyát, ugyanis Sepsiszékhez tartozó településen található. Mégis említést érdemel a kálnoki unitárius egyház boroskannája, mint az egyetlen önkanna e térségben, amelyen az ötvösművek bizonyított hatása mutatható ki (1. ábra).

A reneszánsz korában két kannaforma terjedt el Magyarországon.[79] A 16. század végére a karcsú, magas, hengeres, lefelé kissé ívesen szélesedő kanna, melyet legtöbbször vésett vagy trébelt dísz borít; a másik elterjedt forma a 17. században lesz általános: zömök testű, hengeres palásttal. Ez utóbbi különösen a szász városokra jellemző, és előfutára a barokk kannáknak. Nagyszebenben készültek ezek a formák, és olyan kedveltté váltak, hogy hatásuk a következő században is tovább élt. A felmért területen mindkét típus érezteti hatását az önműveken. A 17. századból fennmaradt kannák az első típushoz hasonlítanak. Ilyeneket láthatunk Ikafalván, Dálnokon, Feltorján és Mátisfalván. Felvetődik a kérdés, hogy mikor alakulhatott ki ez a kannatípus, mióta látták példaként az önművesek. MIHALIK József a fedeles kupák, boroskannák keletkezését a 16. század közepére teszi; azonban a 15. század elején már ismert ez a típus Felvidéken, a szepesszombati Szent György-oltár predellájának utolsó vacsora kompozíciójában[80] és a lőcsei Szent Jakab templom Szent János-oltárának táblaképein.[81] A két oltáron látható képek és a szászvidéki oltárok utolsó vacsorát, Jézus születését ábrázoló táblái bizonyítják azt, hogy a fedeles kannák a képen való megjelenésük előttről származnak. Bizonyíthatóan 16. századi önedények az általam vizsgált területről nem maradtak fenn. Azonban számos olyan kanna található, amely formája alapján korainak tekinthető, és közel állnak főleg a Felvidéken fennmaradt 16. századi kannák formájához, illetve hasonlatosak az Iparművészeti Múzeum nagyszebeni városbélyeggel jelzett, 1594-ből való kannájához.

A fejlődés iránya valószínűleg az egyszerű, teljesen sima edényfelülettől vezet a tagoltabb, kidolgozottabb formák felé. Az ívesen szélesedő talpú kannák hangsúlyosabb részein,

szájperemen, talprésznél domború gyűrűk jelennek meg (pl. Alsócsernáton, Martonfalva, Márkosfalva, Lécfalva, Feltorja). Az edény lábakra helyezése itt nem fordul már elő. A lábak használata csak a korai edényeken volt használatos (lásd 2. ábra: az udvarhelyszéki eredetű, 1945-ben elpusztult, ún. Hodgyai ónkanna), és ez az ötlet is az ötvösöktől származtatható.

A 16. századi és 17. század első feléből származó kisebb darabokon általában nem található fedélgomb sem (pl. Mátisfalva és Ikafalva keresztelőkannája). Ez figyelhető meg a – magyarországi fejlődésre bizonyára nagy hatást gyakorló – 16. századi német ónművességben is.[82] A fedélgomb nélküli kannák egyik formáján az enyhén domborodó fedél közepén lapos korong látható, a másikon a fedél közepe félgömbszerűen domborodik ki, mint a kálnoki boroskanna vagy a mátisfalvi keresztelőkanna esetében. Ez a Háromszéken is ritkán előforduló kannaforma az akkor használt jegyeket mutatja, de nem keltezhető a 16. századra, csak az utána következőre.

A fedélgombok a 17. században baluszter alakúak (pl. Alsócsernáton, Martonfalva, Lécfalva kannái). A fedél felépítésére jellemző, hogy több, egyre keskenyebb és kisebb átmérőjű korong egymásra helyezésével alakították ki, akár a gombokat is. A 17. század végi önkannákra jellemző az egyes részletek mind hangsúlyosabb, plasztikusabb kidolgozása. Gyakran tagolták az edényeket körbefutó gyűrűkkel, míg a kiszélesedő edény talpa és szájpereme erősebb profilt képezett. Ez a forma gyakori Kézdiszéken, megtaláljuk Ikafalván, Lécfalván, Dálnokon és Alsócsernátonban is.

A 18. században a talpak íves kiszélesedése megszűnik, és a kanna teste hengeres formájú alakot ölt, a karcsúnak mondható 17. századi formát egy robusztusabb fogja felváltani. Ezek és a 19. század eleji kannák veszítenek keskeny, kecses alakjukból, hangsúlyozottabb profilozást kapnak, zömökebbek.

A billentőket vagy ujjtámaszokat már a 16. században „S” alakúra képezték ki, míg a fülek fordított „S” alakot öltenek. Ez a későbbi századokban is hasonló marad. A különbséget a díszítés jelenti (3–4. ábra: A–P). A 17. század közepe táján már domborműves, öntött minták kerültek a billentőkre. A 17. század vége felé újabb típusú billentőket kezdenek el készíteni, de az öntött mintás díszítmény változatlan formában a kannafül visszahajló végére kerül (3–4. ábra: J, N, O). Több ilyen példával találkozthatunk (Ikafalva, Mátisfalva stb.) egész Háromszéken, s ez a szokás áthúzódik a 18. század elején készült kannák díszítésére is.

A helyi jellegzetességek a 17. század utolsó harmadában alakulnak ki, és fennmaradnak a 18. század folyamán is. Ezek a mesterjegyek alapján brassói, szebeni és segesvári kannagyártókhoz köthetők. Jellegzetességük az arányos, hengerded alakú test, toboz vagy szőlőfürt formát öltő fedélgomb, levéldíszes ujjtámasz, markánsan kiszélesedő talapzat és szintén hangsúlyos szájperem. Az ujjtámasznak egy egyszerűbb és egy díszesebb változata fordul elő. A többnyire ornamentális díszt hordozó fül visszahajló végére nagyon gyakran forrasztottak címerpajzsot (3–4. ábra: A, B, E, F, G, K, L, M, P). Az edény hengeres palástját kezdetben csak bekarcolt (pl. Dálnok), később inkább domború gyűrűkkel tagolták. Ilyen kannák a Felvidéken Kassa és Eperjes környékén is előfordulnak.[83] A felmért térségben Alsócsernátonban találjuk a típus legszebb példáját. Az egyedülálló, helyi különlegességnek is mondható, „sasos” díszítésű alsócsernátoni kanna[84] mesterjegye a fül görbületén foglalt helyet, de pontosabban beazonosítani lehetetlen már. A kúp alakban lefele enyhén szélesedő, hengeres testű kanna talppereme finoman kiszélesedik, leterített, lapos körgyűrűként zárja az edény alját. Ma hiányzik a fedele, amin egykor 1671-es évszám volt olvasható a leltárkönyv szerint. A kézdiszéki önkannák legdíszesebbikének egykori fedélgombja lapított gömb és korong alakú elemek variációjából állt össze – tudhatjuk meg BOROS Judit összeírásából. Füle visszahajló végén az elmaradhatatlan leveles torzfej öntvény volt található. Díszítése kiterjedt az egész palástra, amelyet két gyűrű domborulata osztott három regiszterre. Az elveszett sasos kanna palástján a kiterjesztett szárnyú, kétfejű „császári” sas és az indák, virágok között megbújó nyulak a reneszánsz forma-

kincsét juttatják eszünkbe. A HABSBURG-sas képe a 17. századi használati tárgyakon, épületeken megszokott látvány volt, nem meglepő, hogy ónedények díszítő elemeként is feltűnik. Ilyen kannák a Felvidéken jellegzetesek (4. ábra).

Az úgynevezett HABSBURG-sas ikonográfiája még további kutatást igényel, hiszen nem ritka motívum az erdélyi protestáns templomok kazettás mennyezetén sem, de Háromszéken is előfordul, hogy csak Gelencét és Zabolát említsük.

Az önkannák a 18. század első évtizedétől kezdődően, lassan adták át helyüket a barokk formáknak. Erre a legjobb példa a dálnoki egyház két egyforma méretű kannája. Mesterükről nem tudunk meg semmit, mert erről is elmarad a bélyeg, és csupán a flechelt motívumai utalhatnak szebeni készítőre. A két teljesen megegyező dálnoki kanna bizonyíték arra is, hogy az óntárgyak egy részét ugyanazon formáról öntötték. Felirata elárulja adományozója nevét: DÁLNOKI MIKLÓS Péter készíttette őket, 1761-ben. Ugyanebben az időben, ugyanő az adományozója a dálnoki tányérnak is, melynek fenekén megtalálható a készítőmester neve, Michael WALDHUTTE, s mivel a tányéron és a kannákon a díszítőmotívumok kivitelezése is megegyezik, nem kétséges, hogy a mesterük is azonos. Mindezen túlmenően elmondható, hogy a 18. században nem volt kizárólagos az utóbbi forma, mert még mindig használták a 17. századinak leírt formakincset is.

2.2. Jegyek és fenékrózsák

A fennmaradt ónedények egy részén mesterjegyeket találunk. Segítségükkel lehetséges a készítő személyének és működési helyének meghatározása. Sajnos a legtöbb ónedény, részint a legkorábbiak vagy a legértékesebbek is, jegy nélkül készült. Származási helyüket vagy mesterüket felkutatni lehetetlen. A mesterjeggyel készült tárgyakat is nehéz időhöz kötni, hiszen nem minden kannán vagy tányéron szerepel évszám. Sok esetben azonban az évszám sem a készítés, hanem a hagyományozás időpontját jelenti.

Az óntárgyak jelzését és annak eredetét kutatva szintén az ötvösjegyekig kell visszamennünk. Ötvösmunkák bélyegzése, azaz jeggyel történő ellátása Magyarországon a 16. századtól volt általános, a céhes helyeken.[85] Ekkor általában két jegyet használtak:[86] a város hitelesítő bélyegét, amely a város címerét vagy annak jellemző részletét ábrázoló bélyeg volt – ez a fém meghatározott finomságát bizonyítja és hitelesíti –, valamint az ötvösjegyet vagy mesterjegyet, amely az ötvös nevének kezdőbetűit vagy egyéb jelét foglalta magába, s az előbbivel szemben a készítő mesterre utal. A saját mesterjegy beütése kötelező volt, hiszen ennek megtörténte után mutathatta be a művét a mester a céhének, és ha az elfogadta, akkor került rá a város hitelesítő bélyege. Eladni csak ezután volt szabad.[87] A kassai ötvösök hitelesítő jele a város címeréből vett liliom volt.[88] Példájukat követhették a 16. századi kassai kannagyártók is, ugyanis az 1524-ből származó gölnicbányai céhkanna fülére ugyancsak liliomot ábrázoló bélyeget ütöttek.[89] A 17. századi kassai ónedényeken már mindenütt a teljes városcímer látható. A 17. század második feléből és a 18. századból származó felvidéki óntárgyakon a jegyeknek az ötvösjegyekhez hasonló rendszerével találkozunk: a városjegy, amely a város címerét ábrázolja, és a céh vagy a város ellenőrző tevékenységére utal;[90] a mester saját jelzése, amely az általa készített önművek megjelölésére szolgált; valamint az önjegyeknek egy harmadik csoportja, amely a minőségjelzést szolgálta, vagyis az ötvözés arányára utalt.[91] Ez az előző kettővel szemben kevésbé terjedt el. A lőcsei céhszabályzat is elrendeli használatát, de csak az angol ónból készült tárgyak esetében. Ennek a jegynek koronás rózsa alakot kellett ábrázolnia. Az angol ón jelölésére ez később is használatos volt, de két angyalt is ábrázolhatott. A háromféle jelzés pontos szabályokhoz kötött használata nem ismeretes. A lőcsei szabályzat is csak általánosságban rendeli el a városjel, mesterjegy és minőségjel használatát.[92] Meg kell említeni, hogy a magyarországinál előbb kifejlődött német önművességben a jelölésnek szintén ez a rendszere vált általánossá.[93] Itt a 16. század közepétől városi rendeletek követelték meg a mesterjegyek feltüntetését. Következetes alkalmazásuk azonban csak a 16. század közepétől

történt meg. A németországi viszonyokat és a magyar önművesség későbbi fejlődését figyelembe véve érthető, hogy a Felvidéken és Erdélyben általában még a 17. század első felében is jelzés nélkül készültek az edények. Erdélyben a mesterjegy és városbélyeg egy pecsétnyomóra került. Ezek használata feltehetőleg csak a város által elismert mestereket illette meg.

Bizonyos önműveket később sem volt kötelező jegyekkel ellátni. Általában nem jelezték a kiemelkedő, nagy értékű, díszesebb darabokat, amelyeknél fel sem merülhetett az anyag silányságának gyanúja.[94] Ezzel magyarázható, hogy sok esetben a legnagyobb gonddal készült önedényeken nincs jelzés (pl. Dálnok). Nem minden edényre ütötték rá a városbélyeget, sokukon csak a mester személyére utaló jegy látható. De akad olyan is, ahol a kettőt összeolvasztották, pl. Feltorja fedeles boroskannájának fülén a brassói koronás gyökér két oldalára került JG monogram feltehetőleg Johannes GOKESCH munkáját jelzi (5. ábra). A mesterjegyeket, a mester nevének kezdőbetűit többnyire címerpajzsba, némelyeket medalionba helyezték. Ritkábban kiírták a mester egész nevét, vagy valamilyen jelét, ábráját helyezték keretbe. A 17. század végéig a teljes névalak kiírása ritka, a felmért anyagban is csak egy esetben fordul elő. Ezt a dálnoki tálon olvashatjuk, amely már egy 18. századi szebeni mester, Michael WALDHUTTE nevét hordozza (6. ábra). A többi mesterjegy nagysága ritkán haladja meg az 1 cm-t. A bennük foglalt ábrák alapján egy részükön a kezdőbetűkön kívül évszám szerepel, amely a mesterré avatás időpontjára utal KŐSZEGHY Elemér[95] szerint. KŐSZEGHY ezt az ötvösökkel kapcsolatosan állítja, de ez egyáltalán nem érvényesíthető az önöntőkre, hiszen évszámos mesterjegygyel még nem találkoztam az ő körükben. Nyugat-Európában a 16. századtól a 18. századig a jegyek egy része a mesterség valamilyen jelképét foglalja magába.[96] Néhány jegyen kanna vagy kancsó rajza fordul elő, a kannagyártó foglalkozásra utalva (pl. Bita, kanna). Ez német területeken szintén használatos volt, mint a mesterség legkönnyebben felismerhető képi ábrázolása. A mesterjegyek másik csoportjának ábrái nem utalnak a mesterségre, de az általam vizsgált anyagban ilyen és külföldi jegyekkel nem találkoztam, pedig írásos dokumentumok bizonyítják, hogy nemcsak feldolgozatlan ónt, hanem kész edényeket is hoztak be a kereskedők[97].

A jegyek a kannák esetében nagyon változatos helyre kerülnek: a legtöbb bélyeg a fül vállán foglal helyet. Ritkábban találjuk a fedél belsejében, középen, és még kevesebb alkalommal az edény aljának belső részén. A palackok, mint már említettem, nincsenek jelölve, egy kivétellel (Mátisfalván, a felső sarkokban). A tányérok bélyege a fenékalj közepére kerül, ritkábban a peremén is találni, de akkor annak a felső részén.

Mint a mester személyére vagy esetleg műhelyekre utaló jelzésről, a fenékrózsákról vagy „Bodenrosette"-ről szükséges még megemlékezni. Ez a domborműves technikával készült, többnyire virágmotívumot – a korai edényeken, mint pl. a Hodgyai önkanna esetében, bibliai tárgyú képeket, főképp a keresztrefeszítést – ábrázoló díszítmény a kanna aljának a belső részén az esztergályozáshoz szükséges kör alakú nyílás beforrasztására szolgálhatott. Eredetét kapcsolják az „Edelzinn" németországi virágzásához is.[98] A fenékrózsák használatának eredetét azonban véleményem szerint a pogánypénzes ötvösmunkák és a medalionos harangok körében kellene keresni. NÉMETH Gábor szerint a „fenékrózsák a mesterjegyektől egy fokkal egyszerűbb formában"[99] utalnak készítőikre. Főleg azokon a tárgyakon fordulnak elő, amelyeken nincs mesterjegy. Elsősorban a 17. század első feléből származó kannákon találhatók. Az általam vizsgált kannák fenékrózsái, annak ellenére, hogy az edény belsejében vannak, és megkopottak, finoman kidolgozottak, egyéni ábrázolások. Feltételezem, hogy jellemzők lehetnek a készítő mesterre, de mivel ritkaság – csak három helyen van ilyen egész Kézdiszéken: Ikafalván, Dálnokon és Feltorján –, ezért messzemenő következtetésekre nem adnak alkalmat, és további kutatás tárgyát kell, hogy képezzék. Az említett három esetben virág- és indamotívumokat láthatunk egy nem nagyobb, mint 5 cm átmérőjű körben. Az indák a kör határait követve burjánoznak, vagy vázából kiindulva csokrot alkotnak.

2.3. Feliratok és díszítés

Az egyházi ónedények értéke szép formáikon kívül díszítésükben és feliratokban rejlik. Ez a kettő sok esetben együtt fordul elő. A feliratok, vésetek sokat elárulnak az adományozó személyéről, a falusi közösségekről. Nagy részük magyar nyelvű, elvétve fordul elő latin szó vagy szöveg. A monogramoktól a kerek tartalmi egészet alkotó vésetekig számos variációjuk megtalálható. Sok esetben csak kezdőbetűket, évszámokat találunk rajtuk. Mivel a tárgyak nagy része nem készítésekor került egyházi tulajdonba, ezek a monogramok egyszerű tulajdonjelzések is lehetnek, hiszen nem valószínű, hogy az adományozó csupán nevének kezdőbetűivel akarta megörökíteni a saját emlékét. Ezek a betűk a tulajdonosból adományozóvá vált személyek emlékét őrizhetik. Az egyház leltárkönyveiben a monogramok feloldást nyernek, mert az adományozáskor beírták az adományozó teljes nevét is.

A feliratok nagy része a teljes nevet vagy neveket, többnyire a házastársak nevét örökíti meg, és néha utal arra, hogy milyen módon került az edény az egyházhoz: korábban az adományozó tulajdonában volt, vagy saját költségén készíttette, esetleg vette, vagy végrendelet útján „hatta" azt egyházára, hiszen köztudott, hogy a vagyonosabb réteg végrendeletében sem feledkezett meg egyházáról.

A feliratok legnagyobb részéből nem maradt ki az évszám sem. Ezek általában csak az évet tartalmazzák, de előfordul, hogy a pontos dátum van belevésve az edénybe (pl. Dálnok, kanna; Márkosfalva, palack; Feltorja, palack).

Akadnak olyan bekarcolások is, főképp a kannákon, amelyek elnagyoltak (pl. Martonfalva, Alsócsernáton, Lécfalva), ezek a feliratok hozzá nem értők keze nyomát viselik.

A feliratok helye a kanna, tányér, palack esetében különbözik. A kannák esetében kedvelt hely a füllel szembeni oldal, a kiöntő alatti rész. A fedelére ritkán és csak a korai edények esetében került felirat. Szintén korai edényről tanúskodik az, ha a szájperem alatt fut körbe a szöveg (pl. Dálnok). A tányérok esetében mindig a peremrészen foglal helyet, változó módon, felül vagy az alján. A palackokra nagyon változatos módon kerülnek fel. A téglalap testűek esetében mindig a szélesebb oldalra, míg a hatszögűek esetében általában az egyik oldal nyújtotta lehetőséget kihasználva, hosszú téglalapba íródnak, vízszintesen. Kivétel persze itt is van, pl. a márkosfalvi hatszögű palack, ahol az edény felső részére került a szöveg, úgy, hogy felírója a palack két oldalát vette igénybe vízszintes feliratának elhelyezésekor, így a kanna sarokélére is kerültek betűk.

A feliratokból következtethetünk az adományozó társadalmi helyzetére is. Nemesi adományozóra utal a „generosus" jelző (pl. Dálnok, palack; Lécfalva, nagy önkanna); de céhek is ajándékoztak, vagy legalábbis céhek tulajdonát képezték valamikor a lécfalvi és feltorjai kannák.

A feliratok írásmódja nem egységes, sok az elírás. Gyakorlatlanságra vagy írástudatlanságra is lehet példa az alsócsernátoni kanna, amelyre a felvéső az egyik N betű szárát lentről, balról jobbra kötötte össze.

Az egykori óntárgyak, illetve a napjainkig fennmaradt ónedények sorsa az egyház protokollumának bejegyzésein, a leltárkönyvekben követhető nyomon. A templomok ingóságait a 18. századi vizitációs jegyzőkönyvek is szépen nyomon követik. Először a gazdagabb és értékesebbnek tartott ezüstkészletet sorolják fel, az aranyozott tárgyakkal, majd az ónt és a rézből készült tárgyakat, hogy rátérjenek az ugyancsak gazdag textíliákra: az abroszok, úrihímzéses terítők részletezésére.

A tárgyak díszítését és feliratozását külön megrendelésre a mester is végezhette, amiért külön fizetés illette meg. Az 1635-ös kassai[100] és az 1625-ös erdélyi országgyűlési limitációból tudjuk, hogy a díszítést külön megrendelésre, a kannagyártó mester végezte: „*Az ki penig ki akarja míveltetni ónját, ... csinálja ki fontját 18 pénzért.*"[101]

A díszítés a reneszánsz formakincs esetében gazdagon bontakozik ki az önművességben. „*A lapos vésett technika kiválóan alkalmas volt a reneszánsz motívumok feldolgozására. Éppen ezért a reneszánsz irány hosszú ideig uralkodik mind az ornamentális, mind a figurális részletek-*

ben."[102] A reneszánsz ornamentika színes gazdagsága elevenedik meg az itt tárgyalt ónedényeken is, és különösen a 17. század második feléből, valamint a 18. század elejéről származó erdélyi edényeknek a legművészibb és a legváltozatosabb a díszítése. A korai, 16. századból vagy a 17. század első feléből fennmaradt edények általában dísztelenek. De később sem díszítették a mindennapi használatra készült edényeket. A vésett technika és a flechelés a legjellemzőbb, de nem kizárólagos. Előfordul a stancolás is, a 17. század eleji edényeken. Magyarországon a 16. és 17. században a nürnbergi EDERLEIN és a lotharingiai BRIOT stílusában keszültek domborműves díszítésű edények.[103] A fennmaradt 17. századi edényeken csak járulékos helyeken (ujjtámasz, fül és annak visszahajló vége) fordulnak elő domborművesen öntött részek vagy féldomborműves technikával készült részletek.

Az ón könnyen munkálhatósága következtében a legelterjedtebb technika a vésés. Az ónedények sajátos vésési módja a „flechelés", amely már önmagában is változatossá teszi a díszítményeket zig-zagosan vésett formáival. Hatását azzal fokozták a mesterek, hogy ugyanarra a tárgyra 2–3 kisebb-nagyobb keresztmetszetű flechelést is rávittek.[104] Méretük a pár mm-től 1 cm nagyságig terjedt. Ezt használták Dálnok két egyforma méretű boroskannáján és palackján, Alsócsernáton fedél nélküli kannáján, valamint Bita, Márkosfalva és Feltorja palackjain.

A vésővel karcolt egyenes vonal némelyik 17. század végi önkannán teljesen alárendelt szerepet játszik, mert a virágmotívumokat, leveleket és keretdíszeket is flecheléssel készítették. A szőlőszemeket vagy virágporzókat kör alakú vésővel ütötték be, a keretdíszeket, virágmintákat, virágszirmokat néha poncolással alakították ki (pl. az alsócsernátoni „sasos" kanna). A kiemelkedő peremekre gyakran került bélyegzővel beütött minta (pl. Ikafalva, boroskanna; Alsócsernáton, „sasos" kanna: palmettadíszt stancoltak körbe).

A 17. századi ónedenyeken gazdagon jelennek meg a reneszánsz virágornamentika gyakori elemei: az öt szirmú rózsa, tulipán, szegfű, jácint, rozmaringvirág, pipacs melyeket lendületesen futó kacsok, levelek kapcsolnak egységes komozícióba, és előfordul, hogy gyümölcsök – alma, körte, szőlő – bújnak meg közöttük. A növényi motívumok talán legszebb és legteljesebb világát a dálnoki református egyház már többször említett két egyforma kannáján, valamint palackján láthatjuk.

A díszítő ornamentika kompozíciós felépítésére jellemző, hogy középpontjában rendszerint a füzérrel, olaszkoszorúval vagy keretdísszel hangsúlyozott felirat áll. A kompozíciók szabad, laza szerkezetűek, követik az indák kalandozását, mégis az az érzésünk, hogy szimmetrikusan helyezkednek el a tárgyon, mindenképp harmonizálnak a díszítőelemek összeszerkesztésében. Szép példája ennek az alsócsernátoni „sasos" kanna. A kanna dísze vidéki, festett famennyezeteken növényi motívumok hasonló rendszerében már a 15. századtól megtalálható.[105]

Több esetben nem tisztán növényi ornamentális elemekből állnak a díszítmények. Gyakran észrevétlenül bújnak meg állatok a levelek, virágok, indák között. Szívesen ábrázoltak állatokat: mókust, madarakat az öntött füleken is. A kedvelt állatábrázolások között megemlíthető még a pelikán, mint gyakori bibliai szimbólum és a 17–18. századi református templomok szószékkoronáin, kazettás famennyezetein is gyakran megjelenő díszítőelem, vagy a 42. zsoltárra utalva a szarvast üldöző kutya és vadászjelenetek. Ezek az ábrázolások főképp a nemesfém anyagban lelhetők fel (pl. Lécfalva, aranyozott ezüst pohár), de szoros szálakkal kötődik ez a díszítményrendszer a 18. századi festett famennyezetekhez, reneszánsz hímzésekhez is. Felvidéki várkastélyok, harangtornyok sgrafittós díszeiben is hasonló motívumok tűnnek fel,[106] valamint az erdélyi templomok kazettás famennyezetei is hordozzák ezeket a díszítőelemeket.

3. Katalógus

ALBIS[107]

„Úrasztali edényei között van 18. századbeli, és két terítője 1773-ból való."[108] Albisról a vizitációs jegyzőkönyvekből, az adattárban olvashatunk többet.

ALSÓCSERNÁTON[109]

1. Boroskanna: (7, 10. ábra) A kanna enyhén csonkakúp alakú, fedelének pereme, talpa és szája palmettadísszel volt körbepecsételve. Szája kerek, kiöntő nélküli. 1977-ben már hiányzik a gombja.[110] Fülének felfele hajló része egy maszkban végződik. A kanna testét két vékony, domború gyűrű osztja három részre, aljánál és szájpereménél szalagszerű sávot képezve. Az így kialakult mezők mindegyike díszítést kap. A vésett zig-zagos flecheléssel és poncolással dekorált legnagyobb felületre kétfejű sast és statikus állapotban nyulakat ábrázoltak a reneszánsz virágornamentika között. A két vékony sávban virágok díszelegnek, de a felső sáv füllel szembeni oldalára felirat is került: „*AZ ALSO TSERNATONI ECCLESIAHOZ VALO EDENY*". A fedelén 1671-es évszám volt olvasható, ma hiányzik az egész fedélrész. Ezt az évszámot közli az 1797-es vizitáció is. A dísztelen fül görbületének közepébe ütött mesterjegy – **MK**[111] – megkopott. Adományozója ismeretlen. A kanna állapota rossz: fedele elveszett, eredetileg a dísztelen füléhez volt illesztve; a kanna teste is több ütés nyomát hordozza. Fenekére több, különböző átmérőjű kört vésték. A kb. 17. század közepén készült kanna magassága 30 cm volt, ma a fedél nélkül 26 cm; talpátmérője 16,1 cm; ajakátmérő 11,5 / 10,1 cm – rongált állapota miatt.

2. Fedeles boroskanna: (7, 9. ábra) A kanna a 18. század közepén készülhetett,[112] feltehetően brassói műhelyben. Állapota rossz: a billentő rongált, alja, fedele és füle enyvvel van megragasztva. A vázából kiinduló virágindával díszített füle az alsó részen címerpajzsban végződik, melynek mezejében **SW** monogram olvasható, úgy, hogy a betűket egymás alá vésték; a **W** karcolata nagyon megkopott, csak a két szélső dőltött szár maradt teljes épségben. Felirata egy sorban íródott – „*KALNAKI FERENC FELESEGE INBER ANNA 1781.*" –, és a kiszélesedő talpperemen olvasható, szalagszerűen körbefutó, vésett keretbe foglalva. Ez a felirat az adományozó és férje emlékét, valamint az adományozás időpontját akarta megörökíteni, hiszen a szöveg üzenetén túl is látható az írásmódján, hogy nem a kanna készítésekor került rá, hanem jóval a készítése után. A kanna kidolgozásához képest a felirat nemcsak, hogy helyesen írni nem tudó kezéből származik – az N szárait fordítva köti össze –, de a betűalak megformálása is „balkezesre" utal. A kanna szájperemét és fedelét az enyhén domborodó gyűrűk egymásra helyezésével tette plasztikusabbá a mester. Csőre erőteljesen ívelt, billentője gömb alakú, és fedélgombját felfele elkeskenyedő lapos korongok és egy domború gyűrű alkotja. Magassága billentővel 31,5 cm; billentő nélkül 26,5 cm; talpátmérő 13,5 cm; ajakátmérő 8,3 cm; a kiöntővel 11,8 cm.

3. Tányér: (7–8. ábra) A dísztelen edény kör alakú, peremét vékony, vésett vonal futja körbe. Adományozója ismeretlen. Az aljára minőségjegy került, „FEIN ZINN" felirattal és a koronás rózsával. Ez utóbbi kettő között a mester monogramját – **IMH** – láthatjuk. A kb. 18. század elejéről vagy közepéről származó edény erdélyi alkotás lehet. Átmérő 31 cm; peremátmérő 4,6 cm.

4. Nyolcszögű palack:[113] BOROS Judit a 17. század utolsó negyedére tette a készítés időpontját, de nem talált rajta mesterjegyet. A nyolcszögű palack felső része kerekítve zárult; csavaros fedelet kapott, melynek fogantyúja vasból készült. Az edény oldalai vésett díszt kaptak, az egyikre a felirat került, a többire virágornamentika (tulipán, rózsa), valamint állatfigurák ülő pozícióban (őzek), mind zig-zagos vésettel. Felirata latin volt, több rövidítéssel: << „*INHON®~E DEI C A SPB~LIS / AC GENEROS DN : AGNES CSEFFEII COnSOR / SBISAC GNR~OSII DNIOAWIS BERNALD / CURA VITA NNO 1.7.0.2.*"»[114] Az adományozók nemesi származását a „generosi" jelző is hangsúlyozza: CSEFFEII Agnes és BERNALD Joannis „curavit", azaz adományozta a kannát „anno" 1702-ben az isten tiszteletére: „*In honorem Dei Spectabilis Ac generos Dn. Agnes CSEFFEI, consor Spectabilis A generosi Dn. Johannis BERNALD curavit anno 1702.*" Magasság 250 mm; talpátmérő 152 mm; az egyik oldal szélessége 65 mm. A BOROS Judit által – 27 évvel ezelőtt – még jó állapotúnak ítélt palack mára eltűnt.

BITA

1. Fedeles boroskanna: (11. ábra) Az öntött, hengertestű kanna fedelének középső része szférikusan gömbölyödik, és közepére a félgömbök összeillesztésénél gyöngysordísszel övezett gomb ül. Billentője a dísztelen fül vastagságát követő sima lemez. Az ajakrészt és az alját 1,4 cm-es szalag övezi. Testét még csak a kiöntő alatti felirat díszíti – „*CSÁKÁNY Borbára / DÉMÉTER István / 1879*" – az adományozók nevével és az adományozás évszámával. A kanna aljának belsejében középen egy oválisban **C.S.** vagy **G.S.** mesterjegy látható, a minőségjegy már megszokott pálmájával, rózsájával és koronájával egybekötve. Magassága 26,8 cm; talpátmérő 11,6 cm; ajakátmérő 10,9 cm, kiöntővel 14 cm.

2. Ónpalack: (12. ábra) Készítője ismeretlen, nincs bélyeg rajta, de vésett feliratából megtudjuk az

adományozás évét és az adományozó nevét. A felirat a téglatestű kanna szélesebb oldalára került, az edény felső részére: „*Tsináltatta a BITAI R: / Eccl: özvegy BITAI Klára 1778*”. A kanna teste lekerekedik a felső részen, és egész felülete reneszánsz virágmotívumokkal (tulipán) vésett, flechelt technikával készült díszítést kapott. Csavaros fedelének füle elveszett. Magassága 22,5 cm; szélessége 7,4 / 12 cm.

DÁLNOK

1. Óntál: (13, 15. ábra) A kör alakú tál a hat virágszirmot utánozó peremszélén kb. 1 cm-es peremsávval tagolt. Ölét vésett körgyűrük tagolják, melynek közepébe virágornamentika került, flechelt és vésett technikával. Érdekessége, hogy felirata a tál aljára van bevésve, és a peremrészen szalad körbe: „*ISTEN DITSÖSEGÉRE KÉSZITETTE DÁLNOKI MIKLÓS PETER ANNO 1761.*” Fenekén két bélyeg található: az alsó a város hitelesítő bélyege, mely egy téglalap keretezésben „IN HERMANSTADT” feliratot tartalmaz –; fölötte az oválisba foglalt pálmaággal övezett koronás rózsát lentről egy szalagban a mester neve – „**MICHAEL WALDHUTTE**” –, fentről pedig a szintén szalagot utánzó sávban a „FEIN ZINN” felirat zárja le. A tál átmérője 22,5 / 22 cm; peremszélessége 3 cm.

2. Fedeles ónkannák (13, 14. ábra) A zömök testű kanna egész palástrésze vésett, flechelt tchnikával díszített, és a kiöntője alá egy domborított kartusban feliratot vésték: „*ISTEN / DITSŐSÉGÉRE / KÉSZÍTETTE / DÁLNOKI MI / KLOS PETER / 1761.*” A határozottan kigömbölyödő talpperem fölötti rész indás és tulipadísz sorát két keskeny, egymásra tevődött körgyűrű választja el a kanna testének középső, legnagyobb díszített felületétől. Ez utóbbi felületet négy domborított medalionból alakította ki a mestere. Az egyik mezejében a már említett felirat kapott helyet, az ezzel szembeni oldalon a dísztelen fül alsó részét illesztették a kanna testéhez, a többi kettőben pedig egy-egy tulipán díszeleg. E rész lezárása egy ugyanolyan szélességű szalagot alakít ki a szájperem alatt – a már említett egymásra helyezett körgyűrű ismétlésével és a benne foglalt motívumokkal –, mint amilyet a talpperem sávjában is láthattunk. Kiöntője maszkként jelenik meg, megszakítva a szájperem körgyűrűjét és ornamentális díszítését. Fedele erőteljes tagolást kap, és a kiöntő részre is kiterjed, szív alakot formálva, úgy, hogy a csőrnél a hegye felfele ível. Gombja baluszteres formát mutat, míg billentője szférikusan megdőltött gömböt, melynek közepét körgyűrű övezi, tetején egy enyhén megdőlt gomb ül. Fedelének belsejébe egy alig 1 cm nagyságú ovális keretbe rózsás pecsétet ütöttek. A rózsa fölött a mester monogramja lehetett elhelyezve, de kopott állapota miatt olvashatatlan. Ugyanaz a szebeni mester (**Michael WALDHUTTE**) készíthette, mint a dálnoki óntálat, amelyet a kannákhoz hasonlóan tulipánmotívumokkal láttak el a tál ölében, hiszen az adományozó is ugyanaz, és az adományozás ideje is megegyezik. Az itt leírt kannatípusból Dálnokban kettő található. A két kanna teljesen egyforma, megegyezik díszítésben, feliratában, formájában és méreteiben is. Ebből arra következtethetünk, hogy ugyanazon formát használták a kannák öntéséhez. Magassága 32 cm, fedél nélkül 23,9 cm; szájátmérő 13,7 cm, kiöntővel 17,1 cm; talpátmérő 17,4 cm.

3. Ónpalack: (13, 16. ábra) A téglalap testű bortároló felső része lekerekített; egész felülete – kivéve a fenekét és a csavaros fedelét – indák által összefogott virágfajtákkal (szegfű, tulipán, nárcisz, rozmaring, pipacs) díszített. Felirata az edény szélesebb oldalára, a fedél alá, de az edény szélét jelző flechelt kereten belül, a virágornamentika fölé került, és úgy tűnik, előre megtervezetten: „*S:G:E:D: PETRI GAL / FACTOM HOC VA 1740*”. A palacktestet a szélesebb oldalak közepén elhelyezett alig 1 cm átmérőjű cső fogja össze. Az egykor bőrhámot viselő palack feltehetőleg ezen a részen volt befűzve, ami vállon is hordozhatóva tette a palackot. Sajnos jegyeket nem találni rajta. Magassága 32,5 cm, fedél nélkül 26,7 cm; oldalai 18 és 9,5 cm-esek; az alja enyhén szélesebb, 9,8 cm.

4. Fedeles ónkanna:[115] (13, 17. ábra) A teljesen hengert alkotó palástú kanna talppereme hangsúlyosan domború talplezárást kap. A talprész tagolását még erőteljesebbé teszi a két körbefutó körgyűrű enyhén kidomborodó vonala. A talpperem fültől balra eső részén az aljából hányzik egy keskeny sáv (kitörött). A kannatest díszítése csak a körbefutó vésett gyűrűk és az ezek közötti sávrész elnagyolt pontozása és függőleges vonalazása – ez a flechelés elődjeként értelmezhető, vagy hozzá nem értő kéz munkája lehet. A szájperem alá két sorban elhelyezett felirat került: „*AD GLORIAM DEI DONO DE dit HUNC CANtHARUM STEPHANo SZABO DE / SZIGEt ECCLESIÆ HelVEtiCÆ DALNAKIENSIS ANNO 1686. DIE 9.JUN*” Fedele is ugyanazt a vésett díszt kapja, mint a kanna teste; a fedélgomb körül szabályos bemélyedés van kialakítva, amely úgy hat, mintha a ránehezedő szőlőszemes gomb súlya alatt nyerte volna formáját. Billentője letörött, de elképzelhető, hogy egy torzfej maszkot ábrázolt. Öntött füle virágornamentikájának vázából kinövő indái között egy mókus jelenik meg. Ez a féldomborműves technikával készült füldísz a reneszánsz formakincsét juttatja eszünkbe. A használattól megkopott dombormű a fül vállánál megszakad, ide bélyegek kerülhettek, ezekből ma csak a Brassó város pecsétjére hasonlító gyökerek látszanak. Aljára kívül

két kört vésték, míg belsejében középre került az a féldombormű, amelyen egy medalionban gazdagon tagolt hólyagos vázából virágos indadísz landol. Ez a fenékrózsa vagy „Bodenrosette" az egyik legszebb és legtökéletesebben látható darabja a vizsgált anyagnak. A kanna 28,5 cm magas, fedél nélkül 24 cm; szájátmérője 9 cm; talpa 13 cm.

FELSŐCSERNÁTON

1. Önkanna fedél nélkül: (19. ábra) A kanna füle virágmotívumokkal díszített, és címerpajzsban végződik. Az ívesen szélesedő talpú kanna kiöntő nélküli kerek száját hangsúlyos két egymásra helyezett domború gyűrűvel erősítették. Belsejében az alja közepét pecséttel látták el, ez feltehetőleg Brassó címerét ábrázolja. Oldalán kívül, a füllel szembeni oldalon koszorúba karcolt két monogram látható: „*W. F.*" „*F. J.*", melyek egymás alá íródtak. Feltehetőleg az adományozó és felesége nevét rejtik. A koszorú aljára egy fordított szív került, a felső részén egy elnagyolt háromágú korona zárja a kört. A koszorún kívül az évszámot egy képzeletbeli négyzetbe karcolta a készítő: „*1815*". Magassága 26,3 cm; talpátmérő 14 cm; szájátmérő 7,7 / 7,8 cm – rongálás érte.

2. Fedeles önkanna: (19. ábra) A kanna teste hengert formál, füle virágmintás, és címerpajzsban végződik. Kiöntő nélküli szájának átmérője 11,5 / 10,8 cm. Fedele nagyon sérült, gombja hiányzik. Az edény oldalán vésett koszorúba íródott a felirata: „*ARE ECCL: /F: TSERNAT:/A^O: 1747*". Testét domború gyűrűk tagolják a szájperemnél, kicsit lennebb és a talprésznél. Rongált fedele javítás nyomait hordozza. Átmérője 13 cm; billentője gömb alakú, és mesterjegye lekopott. Talpátmérő: 15,6 cm; magassága fedél nélkül 23 cm, fedelével 26 cm, billentővel 29 cm.

3. Óntál:[116] (19. ábra) A tál peremén a szélétől 1 cm-re egy vésett vonal fut körbe. Ezen belül két nyomtatott „M" betű közé két bélyeget nyomtak címerpajzsba, de ezek nagyon megkoptak, alig lehet észrevenni őket. Szintén a perem felső részére került további két jegy: az egyik egy ovális keretben elhelyezett **SW** monogram, a mesterjegy, a másik négy jelet – kettőt-kettőt – egymás alá helyezték. Ezek vagy évszámok és akkor: „1591" , vagy monogramok, és akkor: „I.S.S.I". Ez utóbbi a valószínűbb. A tál 21,5 cm átmérőjű; pereme 5 cm széles.

FELTORJA

1. Önpalack: (18, 20. ábra) A hatszögű önpalack palástjának öt oldala virágornamentikát kapott, míg hatodik oldalára csak a flechelt keretezés került, melyben felirat olvasható: „*CONFERALTAK / FELSOTO / RIAI NE / MZETES / TUSSA / MARTON / URAM,ES / FELLESEGE /KOVAtS, DO / RA, KEZDI / SZEKIEK, / MARTON / FALVIAK / 1696 / DIE 30 NOVEB*". A palack felső része lekerekedik, keskeny nyaka csavarmenetes fedelet kapott. Bélyeg nincs rajta. Magassága 23,5 cm; oldalai külön-külön 6,4 cm-esek. Átmérője 13 cm, illetve 11,5 cm.

2. Keresztelőkanna: (18, 21. ábra) A talprésznél ívesen kiszélesedő kanna sérüléstől ovális szája kiöntő nélkül készült. Teljesen egyenes fedelén kicsiny kerek gomb ül. Billentője fordított S alakban csatlakozik a fedélhez. A kannát erős hőhatás érhette. Dísztelen fülének vállára Brassó címere került, míg ettől jobbra csak egy **K** betű látszik a mesterjegyből (feltehetően a mester iniciáléja), a másik, azaz az első nevének a kezdőbetűje olvashatatlan. A 11,5 cm magas edény palástja dísztelen, csak néhány körbefutó vonal van bevésve a szájperemnél és az aljánál. Az eltorzult száj 1 cm-es eltérést mutat: 6,9 cm, illetve 5,9 cm az átmérője. Talpátmérő 9,8 cm.

3. Boroskanna: (18, 23. ábra) A lefele erőteljes ívben kiszélesedő kanna teste sima, teljesen tagolatlan. Markáns kiöntője alá egy szív alakú koszorúban feliratot helyeztek, minden bizonnyal jóval a kanna készítése után. Olvasata a következő: „*A Fel Torjai / Ref: EKKlésiae / M Köntzei Joseff Ur / Collat – Vasár / Anno / 1821*". Az edény billentője öntött akantuszlevél; sima fedele, amely a kiöntőt is befedi, tobozszerű gombot kapott. A kanna aljára belül egy leveles-indás fenékrózsát helyeztek; ma nagyon megkopott állapotban, alig kivehető. Fülének öntött domborműves díszébe belefoglalták a brassói koronás-gyökeres címert, valamint a **JG** (Johannes GOKESCH, 1731–1775) mesterjegyet. A mesterjegy a fül vállrészén látható. A kanna 28,5 cm magas; talpátmérője 14 cm; szájátmérő 8,3 cm, kiöntővel 12 cm.

4. Boroskanna: (18, 22. ábra) A kanna teste hengerded, lefele enyhén szélesedő. Szájperemét, fedélperemét és kiszélesedő alját domború gyűrűk szegélyezik. A kiöntő nélküli kanna fedele középen félgömbszerűen kidomborodik, és ennek közepére kerül a balluszter alakú dőltött gomb. Billentője gömb alakú, és nem tagolt. Dísztelen füle pajzsban végződik. A palástrész a füllel szembeni oldalon van díszítve, két különböző korból származó felirattal. Lent egy szív alakú vésetben a következő szöveg olvasható: „*Anno 1821 / A / Fel Torjai Refor: / EKKlesiae / M: KÖNZEI Josef / úr Collát / Vásár* ". Fölötte a korábbi felirat csak évszámot és monogramot rejt egy szalaggal átkötött pálmaágakból álló koszorúban, melyet fent egy ötágú korona zár le: „*G. T. / 1747.*" Bélyeget nem találtam rajta, ha volt is, lekopott róla. A fenekén spirál véset található. Magassága 32 cm; ajakátmérő 8,3 cm; talpátmérő 13,9 cm.

IKAFALVA

1. Boroskanna: (24. ábra) Az alig kivehető **HB** segesvári[117] mester bélyegét a kanna fülének felső részébe ütötték be. A 17. századból származó edény 270 mm magas, és adományozója ismeretlen. A felfele enyhén keskenyedő kanna talppereme hangsúlyozott ívben záródik. Fedele egymásra helyezett, felfele kicsinyedő korongokból álló gombot kapott, amely a fedél kidomborodó közepén ül. Billentőjén egy elmosódott pufók maszk észlelhető. Talppereme, kiöntő nélküli ajaka és fedelének oldalsó része palmettás, körbepecsételt övvel van díszítve. Fülén két mesterjegy és virágornamentika látható. Az edény belsejében aljának közepében egy fenékrózsa látható, amely vázából burjánzó leveleket és indákat ábrázol. Talpátmérő 13 cm; ajakátmérő 7,5 / 8,7 cm – be van horpadva.

2. Keresztelőkanna: (25. ábra) A készítőmester és a donátor neve ismeretlen, nincs városjegye sem. Datálását a 18. századra teszi – termenus antequem 1792 – BOROS Judit. A kanna öntési technikával készült, magassága 165 mm, enyhén csonkakúp alakú, talpa egyenes, 9 cm átmérőjű, fedele töltőcsőrrel ellátva hegyesszöget zár be a kanna testével. Szájátmérő 6,4 cm, kitöltővel l9 cm. A gombja félkörívként domborodik ki a fedél közepén, billentője gömb alakú, melyet középen körgyűrű tagol, és egy hengerrel kapcsolódik az edényhez. Fülét virágornamentika díszíti, alsó része az edény testéhez való csatlakozása után felfele hajlik. Fedelén a feliratot a kiöntőfedő mögé körkörösen vésték: „*IKAFALV. ECCL.1792*”.

3. Óntányér: (26. ábra) A 18. század közepére datálható tányér átmérője 213 mm, készítője ismeretlen ugyan, de látható az alján egy minőségi márkajel, amely erdélyi műhelyből származtatható, S.W. FEINZINN felirattal. A donátor vagy a megrendelő csak a neve kezdőbetűit karcolta a perem felső részére. Ez négy betűből áll, feltehetően a megrendelő és a felesége nevét rejtik a „*J F. K S.*” iniciálék. A kerek formájú tányér dísztelen.

4. Ónpalack:[118] A készítője és adományozója ismeretlen volt, nem hordozott magán műhelypecsétet sem. Az öntött palackot a 18. századra keltezte BOROS Judit. Az edény 195 mm magas volt, és négy oldala külön-külön 108 mm széles, felülete nem volt díszítve, csavaros kupakja már 1977. június 30-án is hiányzott. Az egyik oldalán felirat volt olvasható: „*IKAFALV. ECCL.1792.*” Ma hiányzik.

5. Boroskanna:[119] A segesvári műhely **MK** mesterének alkotása volt, 270 mm magas, és a 17. században készülhetett, öntési technikával. A hengertestű kanna talpa és fedele sima volt. Fedelére felfelé csökkenő nagyságú korongokból kialakított gomb került. A billentő domborműve egy pufók maszkot ábrázolt. A talp fölötti sávot és a fedelét körben palmetta bepecsételése díszítette. A füle is virágornamentikát kapott, valamint a mesterjegy és a városjegy is a fül felső részén kapott helyet. Ma hiányzik.

6. Boroskanna:[120] A 260 mm magas, 158 mm talpátmérővel és 109 mm szájátmérővel rendelkező kanna két mester jegyét is hordozza: a fülén **LM** (Lukas MELDT 1701–1735), míg a fedelének belsejében **JG** (Johann GOKESCH 1731–1775) monogramja látható. Mindketten brassói mesterek, de különböző időszakban aktívak (MELDT 1735-ben befejezi, GOKESCH alig kezdi: 1731). Ha jó a BOROS Judit megfigyelése, akkor elképzelhető, hogy GOKESH egy MELDT által készített kanna fülét használta fel az általa öntött kannatesthez. A kanna hengeres testén neveket felsorakoztató vésett felirat olvasható: „*GEORGIUS ESSIG, GOTTFRIED WAGNER, GEORGIUS FISCHER, MICHAEL GIRRESCH 1750*” – a donátorokat és az adományozás időpontját jelöli. A kanna talpa erőteljesen kiszélesedik, díszített teste hengeres formát ölt, fedele négylépcsős megoldással magasított, közepére korongokból álló gomb került; billentője gömb alakú. Pajzsban végződő füle öntött, díszítése arabeszkmotívumokkal és egy kakassal történt.

KÉZDIVÁSÁRHELY[121]

„Legrégibb úrasztali edénye a nagy ezüstserleg 1700-ból és ólom boroskancsója 1773-ból.”[122]

1.Úrasztali boroskancsó: Öntött és vésett mű ónból, gömbbillentős fedéllel, ennek közepén esztergált formájú gombbal, kiöntőcsőr nélkül. A füle felkanyarodó alsó végződésén „simamezejű renaissance pajzsocskával”. Palástja henger alakú, profilozott, kiszögellő szájperemmel, s alul kidomborodó, erős profilú talppal. Szájpereme alatt s talpdomborulata felett a palást két profilos bordázattal három részre van osztva. A felső és az alsó keskeny rész egészen sima, vésetlen. A középső széles rész vésett sűrű „zegzug-vonal” díszítésű. E díszítés két egymással szemben ágaskodó oroszlán közt egy felül nyitott levélkoszorú, mely egy fonókereket övez; a koszorú nyílása felett pedig egy leveles korona díszeleg. A két oroszlán között, a fonókereket követő koszorúval elválasztva három bevésett név és egy évszám szerepel:„*Andreas MANKESCH / Johann PAULL / Johann OELHAN / 1773.* ” A kancsó füle felső részén két bélyeg van beütve, mindkettő kerektalpú pajzsba foglalva. Az egyiken – heraldikai jobbról – Brassó város címerképe, leveles korona alatt vele összefüggve gyökeres fatörzs, a másikban pedig **H W K** betűk szerepelnek. A kissé behorpadt talpdomborulatú úrasztali kancsó magassága a fedélcsücsök nélkül 23,3 cm, felső átmérője 10, alsó pedig 14,9 cm. Ez a 18. századbeli brassói kancsó sem készült egyházi

célra, hanem általános eladásra, s valószínűleg a brassói takács céh vette meg, s vésette bele díszes jelvényét, a neveket és az évszámot.[123]

LÉCFALVA

1. Óntál: (28. ábra) A tál aljára „*Cz.B*" monogram van bekarcolva, valamint négy jegy is került rá: egy szalagban KRONSTADT olvasható, ez alá ugyanilyen szalagban FEIN ZINN, és kétoldalt ezek közé a két koronás rózsa **GT** mesterjeggyel. A tál 21 cm átmérőjű, és pereme 3 cm. Adományozójáról nem tudunk semmit.

2. Nagy ónkanna: (27–28. ábra) A kiöntő nélküli kanna felirata a fedél alatti részre került: „*ÆRE EcLa £ ES I F. PROCURANTe Gers. Cser: 1758*"; a kanna testének a domború sávok által három regiszterre osztott részei egyikébe, az így kialakult keskenyebb mezőbe. Billentője letörött, alja rongálódott állapotban; dísztelen fülének alja címerpajzsban végződik, melynek mezejébe **IEB** monogram került, és alája 1701-es évszám. Talpátmérője 15 / 13,5 cm; szájátmérője 10,3 cm; magassága 25,5 cm.

3. Boroskanna: (28–29. ábra) A kanna fedelének belső részén Brassó pecsétje és a mesterjegy látható, amely az edény belső aljára került **MM** monogramot mutat. Aljának külső részébe beavatatlan kéz karcolata: „*SIPOS BODÓ ROZA*". A beavatott kéz felirata a kiöntő alá került, egy szalaggal átkötött koszorú két oldalára. A koszorút egy ötágú korona zárja le a csőr alatti részen, melynek közepébe két keresztbe tett kard, ez alatt pedig egy mozsár formájú edény látható. A felirat a koszorús címer felső két oldalára került: „*SAMUEL / BAŸER // SAMUEL / SCHLAND*", míg az évszám ezek alá, az alsó részre: „*17 / 77*". A hengeres testű kanna talprészén, a szájperemén és fedelének oldalsó részen domború gyűrűket kapott. A korongok és lapított gömbök alkotta gombját a kiöntőt is borító, középen enyhén kidomborodó fedél közepére helyezték el. Virágornamensekkel díszített füle pajzsban végződik; billentője gömböt formál. A 27,5 cm magas edény fehér ónból készült; talpátmérője 12 cm; szájátmérője 8,1 cm, kiöntővel 11,2 cm.

4. Ónpalack: (28, 30. ábra) A négyszögű palack felső részén a felirat olvasható: „*ÉN WAIDA MOISES / CSINALTATAM ISNK / DICSOSEGERE 1706.*" Bélyeget nem találni rajta, fedele csavaros kidolgozású, de hiányzik a mozgatható füle. Magassága 23 cm; szélessége 11 cm.

5. Keresztelőkanna: (28, 32. ábra) Tagolt fedele letörött, de még megvan, szája kerek, kiöntő nélküli. Füle dísztelen, pajzsban végződik. Gombja két lapított gömb egymásra helyezéséből alakult; billentője gömb alakú. A kanna testét három regiszterre osztja az aljához és az ajakrészhez közel eső, egymásra helyezett, domborúra formált körgyűrű. Nincs rajta sem felirat, sem más jegy. Magassága 21 cm; talpátmérő 12,5 cm; szájátmérő 9,3 cm.

6. Kis óntányér: (28, 31. ábra) A tányér peremére a két vésett körgyűrűn belül vésett felirat került, „*WAIDA MOISES*" névvel. Szintén a peremére került az a pecsét, amely egy ovális medalionban **PN** mesterjegyet tartalmaz. Alája, egy szintén ovális mezőt kialakító koszorúba féllábon álló pelikánt ábrázoló bélyeg került. A tányér pereme 2,3 cm; átmérője 13,9 cm.

MAKSA

„Arannyal futtatott ezüstkelyhe 1712-ből való, többi úrasztali edénye újabb keletű."[124]

1. Óntál: (33. ábra) A felirat nélküli edény pereme virágsziromhoz hasonlító kidolgozást kapott. Fenekének közepére minőségjegy került, amely egy ovális keretben két pálmaággal közrefogott rózsát ábrázol, mely fölött ötágú korona helyezkedik el, és ennek heraldikai jobb oldalán egy **M** látható, a másik oldalán viszont nem látható a mester nevének kezdőbetűje. A korona fölött a keret félkörívét vagy egy indamotívum, vagy egy felirat követi. A 18. századi – feltehetőleg brassói műhelyben készült – tányér átmérője 22,8 cm, alja pedig 16,5 cm.

MARTONFALVA

1. Mázas kerámia, melynek fedele ón, ma javítás alatt. A lelkész szóbeli közlése.

2. Óntál: (34, 36. ábra) A kör alakú tál felső részén a peremrészre vésett koszorúba felirat került: „*RENOVATUM / S. ECCL. MARFF. 1780*". A tál fenekén Brassó város pecsétje látható, együtt a mesterjeggyel (**MM**), egy oválisba foglalva. Átmérője 23,5 cm; pereme 4,2 cm.

3. Keresztelőkanna: (34–35. ábra) A letört fedelű kannának az aljából is hiányzik egy rész. Virágmotívumokkal díszített füle pajzsban záródik. A pecsét a fül vállába került, egy téglalap alakú keretbe, háromágú koronával, mely alatt **AM**, a mester monogramja látható. Felirata a száj alatti részen van bekarcolva, és nem a kanna készítésének idejéből való: „*MARTONFALVI EKLÉSIA KERESZ 1792.28.*" Szája kerek, kiöntő nélküli. Magassága 10,6 cm; talpátmérő 9,2 cm; szájátmérő 7 cm.

4. Fedeles boroskanna: (34, 37. ábra) A hengerded testű kanna talprészénél, szájpereménél és fedelénél domború gyűrűk találhatók. Teste dísztelen, a fültől jobbra a szájperem közelében, a domború gyűrű alatt „*BS*" monogramot karcoltak be. Fedeléből egy tompított félgömb emelkedik ki, melyre baluszteres gomb került. A gömb alakú billentőt is több körgyűrű

tagolja, tetején pedig gombbal záródik. A fedele a kiöntő rész lezárásánál fel van hajlítva. Virágornamensekkel díszített öntött fülének alsó – általában felfele ívelő – része letörött; feltehetőleg címerpajzs lezárása volt. A fül vállába két kerektalpú pajzsba foglalt bélyeg van beütve. Ezek közül a bal nagyon megkopott, feltehetőleg segesvári műhelyből származik, és a mellette lévő **HW** mesterjegy is alig kivehető. Magassága 29,9 cm; talpátmérő 14 cm; szájátmérő 8,5 cm; kiöntővel 12 cm.

MÁRKOSFALVA

1. Óntál: (39. ábra) Az edény pereme és öle domborműves technikával díszített. A peremrész két gyöngysordísz szegélye között nyolc ovális medalionból és ugyanannyi maszkból álló szalag fut körbe, egymást váltogatva. A medalionokban allegorikus alakokat ábrázoltak, de ezek azonosítása lehetetlen ezen a tálon, amely az ónpestis jeleit mutatja. Az alakok azonosítására a Kőröspatakon (Sepsiszék) található, még ép, díszítésében is megegyező tányér szolgált segítségemre (41. ábra). Ezen a tányéron még majuszkulás felirat is olvasható az allegorikus figurák mellett, a medalionok mezejében. A feliratok a következők: „*IGNIS*”, „*HYEMS*”, „*TERRA*”, „*AVTVMNVS*”, „*AER*”, „*AESTAS*”, „*AQVA*”, „*VER*”; azaz tűz, tél, föld, ősz, levegő, nyár, víz, tavasz. A tál közepére egy gyöngysordísszel keretezett medalionban a „*HODIE MIHI GRAS TIBI*” körbefutó feliraton belül egy búsúló alakot láthatunk. A csak lepellel fedett testű figura jobbjával egy koponyára támaszkodik, amint homlokára emeli kezét. Mellette a heraldikai jobb oldalon homokóra látható, amely keresztben végződik. A kompozíció jobb oldalán egy égő gyertya áll. Mindezek az elmúlást szimbolizálják, akárcsak az intő szöveg, miszerint „ami ma velem, az holnap veled is” megtörténhet. Ez a megformálásában és ikonográfiájában is barokk stílusú edény a fenekén „G. Cz” monogramot hordoz, és feltehetőleg 1735-ben vagy előtte készült.[125] Átmérője 23,2 cm; pereme 4 cm; ölében a medalion 9 cm átmérőjű.[126]

2. Ónpalack: (38. ábra) A hatszögű palack lekerekedő felső részét egy ugyancsak hatszögűre formált lemez fogja össze a tetején. Ennek közepére került a csavarmenetes keskeny szájrész, amelynek kupakját egy oválisra alakított, indaszerűen kapcsolódó mozgatható füllel látták el. Az edény palástján és tetején is poncolt díszítést hordoz. Hullámos szegélydísz keretezi azt a nyolc soros feliratot, amelyet a palack két oldalára, a felső részre vésték, úgy, hogy néhány betű az edény sarkára került. A felirat a következő: „*EXPIADE VOTIONEC / URAVITEIERIPERILAC / OC EN: D : STEPHANUS : BA / RABAS CUM CONJUGED / JUDITHA GIDOFALVI / ECLAE REF MARKOS / FALVINI : HABITAE / ANNO 1746 DIE. 7. APRILIS.*” Az edény sarka a felirat alá bevésett tulipánt is szimmetrikusan kettévágja. Bélyeg nincs rajta. Magassága 26,6 cm; ajakátmérő 5,5 cm; alapja 12,5, illetve 14,5 cm.

3. Boroskanna: (40. ábra) A hengertestű kanna talprészén, valamint ajak- és fedélperemén domború gyűrűvel tagolt. Az enyhén gömbölyödő fedele a kiöntőt is takarja. Billentője nincs, gombját lapos korongokból és egy gyűrűből alkották. Füle címerpajzsban végződik. A felirat a csőr alá került: „*BARABÁS ISTVÁN / FELESÉGE / VERES ILLONA / 1786.*” Az edény aljára került Brassó város pecsétje, és fedelének belsejébe az **MM** betűk, a mester jegye. Magassága 25 cm; ajakátmérő 8 cm, kiöntővel 11,9 cm; talpátmérő 12 cm.

4. Keresztelőkanna: (42. ábra) A felfele elkeskenyedő kanna erőteljesen kiugró kiöntője a palástrész közepe alól indul, akár a füle a vele szemben lévő oldalon. Az ívesen kiszélesedő ajakrészt és a kiöntőt középen kicsit kidomborodó fedéllel zárták le. Ennek közepén körgyűrűkből kialakított gomb ül. Gömb alakú billentője egy vastag hengerszárral kapcsolódik a fedél oldalához, tetejét korong zárja le. Szögletesre alakított fülét féldombormű díszíti. Felirata a palástrészre került, úgy, hogy a csőr elválasztja: „*In usum Ecl. // REF. MARKOSF: / Cur. PAUL SIPOS. // et CATH BARTA / Ano Dni. // 1770.*” Aljára „MM” monogramot vésték, egymás alá írva a két betűt. A fedelének aljára ütött pecsét kiolvashatatlan, átmérője alig 1 cm. Magassága 14,2 cm; talpátmérő 8,6 cm; ajakátmérő 6,3 cm, kiöntővel 9,6 cm.

MÁTISFALVA

1. Óntál: (43–44. ábra) Az edény dísztelen felületű, csak a peremrészt hangsúlyozza egy körbefutó vésett vonal. Alján a minőségjegy alig észlelhető az ónpestis miatt. Átmérője 20 cm.

2. Óntál: (43, 45. ábra) Az edény felső része dísztelen, csak a peremén szaladó vésett vonal hangsúlyozza mélységét. Öle rongált, repedésnyomokat hordoz. Aljának peremére feliratot vésték: „*Isten ditsősegire Kesz: BRUCKNER MIHÁLYNe 1778.*” Fenekére a minőségjegy és a mester monogramja egy pecsétként került fel. Ez koronás rózsát ábrázol, egy ovális keretbe foglalva. A korona két szélére került az **MM** mesterjegy, és pálmaág is látható a pecséten, amint a rózsa számára kelyhet alkot. Átmérője 21,2 cm.

3. Óntál: (43, 45. ábra) Az előbbi formájával megegyező edény peremét egy vonallal vésték körbe. Fenekére háromszor ütötték bele ugyanazt a pecsétet. Ez egy FEIN ZINN feliratos minőségjel, amely a mester – **JG. D** – kezdőbetűit is magába foglalta, úgy, hogy a koronás rózsa heraldikai jobb oldalára JG

monogram került, míg a másik oldalon a D kezdőbetű látható. Átmérője 21,5 cm.

4. Keresztelőkanna: (44, 46. ábra) A kiöntő nélküli fedeles kanna testének alsó része kiszélesedik. Alján spirál alakú véset látható. Billentője akantusz levelét utánozza; füle virágornamentikát kapott. Fedelének aljába egy címerpajzs van beütve, melynek mezejében koronás gyökér látható. Ez Brassó város pecsétje, de mesterjegye nincs. Fedele gomb nélkül készült. Felirata utólag, az adományozáskor kerülhetett rá: „*M: V: M: / FER: SOFIA: 1804 / 1'4. 7l.*" Előtte közhasználatú tárgy volt, amint felirata is elárulja, amely feltünteti az űrmértékét. Talpátmérő 9 cm; ajakátmérő 5,5 cm; magasság 18,7 cm.

5. Fedeles boroskanna: (44, 47. ábra) Ez a kanna is spirál alakú vésetet kapott az aljára, és fedelének belsejében szintén egy kétszer vésett keretű címerpajzsban Brassó koronás-gyökeres címere, valamint a mester jegye – **SM** – látható. Felirata egy ötágú korona alá íródott, öt sorba: „*MATISFALVI ECLESIÁNAK ISTEN DI / TSŐSEGIRE ADTA / ALB : VAS. REBEC / CA BRUCKNER MIHÁLYNE / ANNO 1779 JANUARI.*" A domború gyűrűkkel két keskeny és egy szélesebb mezőre osztott, kiöntő nélküli kannatest erősen tagolt talprésszel és fedéllel van kialakítva. Billentője akantuszlevél, gombja korongok és gyűrűk váltakozásából áll össze. Magassága 23,5 cm; talpátmérő 15 cm; szájátmérő 9,5 cm.

6. Ónfedeles mázas kerámia: (44, 50. ábra)

A) A színes – zöld, okker, világoskék, barnáslila – mázas kancsó aljára ónból készült sínt erősítettek. Fedele is vékony, majdnem lemezszerű finomsággal készült, szintén ónból. A kancsó kerámia füléhez erősített fedél billentője is ónból van, gömbszerűre alakítva. Az edény teste négy hólyagból áll, felső része elkeskenyedik, hengert alkot, és felülete festett. A füllel szembeni oldalra egy kerekded medalionban három háromszög oromzatú, kéményes, félköríves záródású kapubejárattal és ablakokkal ellátott ház látszik. A házak előtti zöld és kék színre sakktáblaszerűen festett résszel kockaköves utat, míg a háttérben fákat ábrázoltak. A háromszög oromzat kör alakú ablakai a padlásteret világítják meg. Ez az ábrázolás mindenképp a barokk stílusjegyeit hordozza. Mesterekről és származási helyéről nem tudni semmit. Magasság 23,9 cm; talpátmérő 8 cm; ajaka 7 cm; a hólyagos rész kerülete 36,5 cm.

B) A geometrikus és virágornamentikával díszített kancsónak csak a fedele és billentője készült ónból. Billentője kicsit meglazulva illeszkedik fedeléhez. A színhasználat megegyezik az előbbi kancsó esetében felsorolttal, de itt még hozzáadódik egy marinkék szín is. Akárcsak az előbbiről, erről sem tudjuk, hogy ki adományozta, honnan származik.

7. Ónpalack: (44, 48. ábra) A téglalap alaprajzú palack felső része lekerekedik. Keskeny ajaka egy vasból öntött, a nyílásrészbe való beillesztésssel megoldott lezárást kap. A fedél mozgatható vaskarikája a hordozásra szolgáló fület utánozza, de most funkcióját veszítve csak a dísz szerepét tölti be. Felirata a szélesebb oldalra került: „*MATTISFALVI / ECCLESIAE CARA / TORA BAKCSI IST / VÁN 1725.*" Magassága 21,2 cm; talpátmérő 6,3 cm.

8. Hatszögű ónpalack: (44, 49. ábra) A felső részen lekerekedő palack csavarmenetes kupakjára nem terveztek hordozható fület. Ez a palack az egyetlen darab a térségben, amelyen még látható a mester jegye: egy doborpajzsban **BB** monogram. Valószínű, hogy a város bélyegét ütötték bele abba a szintén doborpazs kialakítású pajzsba, amely ma már alig látszik. Elképzelhető, hogy Segesvár pecsétje az. A két jegy egymással szemben van elhelyezve, az edény felső részén, a sarokban. A kannatesthez a lekerekedő rész alá, két egymással szemközti oldalon keskeny fül van illesztve, az oldal szélességének megfeleltetve. Ezek a fülek bőrhám illesztésére készülhettek, és az edény vállon való hordását lehettek hivatottak szolgálni. Az edényt már az 1735-ös vizitáció is említi, valószínűleg a 17. század végéről származik. Becsavart fedelével 26 cm; talpátmérő az oldalaknál 9 cm; a sarkaknál 10 cm.

4. Adattár a Kézdi Református Egyházmegye területén található egyházi kegytárgyakhoz[127]

ALBIS
1736
Egy srófos ón palack.
Egy keresztelő ón kanna, második BOD János uram collatuma.
Egy ón tángyér.
1743
Egy srófos ón palack.
Két Úr asztali ón kanna.
Egy ón tányér.
1759
Egy srófos ón palack.
Két keresztelő ón kannák.
Egy ón tányér.
Egy figurás vagy képes ón tányér tiszteletes DAMOKOS Elek uram collatuma.
Egy láda az ecclesia bonuminak conservatiojára.
1762
Egy srófos ón palack.
Két keresztelő ón kannák.

Egy ón tányér.
Egy figurás vagy képes ón tányér.
Egy láda az ecclesia javainak conservatiojara.
Nota bene. Az Úr asztalára való felyebb fel tétetett ezüst tányér conferaltatott titt. Albisi CSOMÓS Mihály Kolosvári juris professor ő kegyelmétől, hazafiúságának tanubizonyságául.
Az ez előtt való ezüst tányérokra fenn hagyatik és el adatására az ecclesia facultaltatik.

1767

Egy srófos ón palack.
Egy kereszteló ón kanna.
Egy ón tányér.
Egy figurás vagy képes ón tányér.
Egy láda, amelyben az ecclesia javai conserváltatnak.
Egy két ejteles fa palack titt.
BAKTSI László uram collatuma.

1797

Egy hatszegű srófos ón palack.
Egy vintzi ón fedelű s fülű fél ejteles bokáj.
Egy nagyobb és kissebb hasonló formájú ón tángyérok 1778 VAS Ersébet ajjándéka.
Két fekete ón rossz tángyérok.[128]
Egy fa kulacs, mintegy 2 ½ ejteles.

ALSÓCSERNÁTON

1736

Egy keresztelő ón kanna.
Egy harmadfél ejteles ón palack.
Egy (két ejteles ón kanna)

1739

Nota bene. Nemzetes CSEH János uram conferált az Alsó Csernátoni ecclesia számára egy szép aranyas Graduált, melyet vásárlott egy arannyal istenes indulattyából, támaszon Isten minden ecclesiákban sok jó collatorokot.

1743

Keresztelő ón kanna.

1759

Egy keresztelő ón kanna.
Egy harmadfél ejteles hat szegű ón palack.
Egy két ejteles fedeles ón kanna.
Egy láda ad conservanda bona ecclesiae.
Négy srófos vas karikák koporsó elvitelére valók.

1762

Egy keresztelő ón kanna.
Egy harmadfél ejteles nyolcszegű ón palack.
Egy két ejteles fedeles ón kanna.
Egy láda ad conservanda bona ecclesiae.
Vaskarikák koporsó elvitelére valók.

1767

Egy keresztelő ón kanna.
Egy harmadfél ejteles nyolc szegű ón kanna vagy palack.
Egy két ejteles fedeles ón kanna.
Egy láda ad conservanda bona ecclesiae.
Négy srófos vas karikák koporsó kivitelre valók.

1797

Egy füles fedeles mintegy két kupás ón kanna, melynek fedelén vagyon az esztendő szám 1671, az oldalán Az alsocsernatoni Eklésiához valo edény.
Hasonló füles fedeles ón kanna mintegy egy kupás, melynek alsó részin ez az írás vagyon: KÁLNAKI Ferentz felesége Anna 1781.
Egy nyolcszegű srófos ón palack mintegy harmadfél kupás, lévén rajta ez az írás: In honorem DEI Spec[ta]b[i]lis. Ac generos. Dn. Agnes CSEFFEI, consors Spblis. Ac Grosi. Dn. Johannis BERNALD [fol. 52] fieri curavit Anno 1702.
Egy bécsi lakat.
Ezek egy másfél singes ládában vagynak.
Keresztelő kanna ónból való.
Megint egy betegekhez való ón pohár.

BITA

1735

Egy tisztességes ón kanna.
Egy kis keresztelő báldog csésze.
Egy ón tángyér.

1741

Egy tisztességes ón kanna.
Egy ón tányér.
Egy keresztelő pléh pohár.

1759

Egy fedeles ejteles ón kanna.
Egy ón tányér.
Egy keresztelő pléh pohár.
Egy viragos ón tányérral együtt.
Egy singes fejér láda záros, a melyben tartatnak az ecclesia egyetmási.

1762

Egy fedeles ejteles ón kanna.
Egy ón tányér.
Egy keresztelő pléh pohár.
Egy viragos ón tányérral együtt.
Egy singes záros láda amelyben tartatnak az ecclesia javai.

1767
Egy fedeles ejteles ón kanna.
Egy ón tányér.
Egy keresztelő pléh pohár.
Egy virágos ón tányér.
Egy singes záros láda amelyben tartatnak az ecclesia javai.
1797
Az Úr asztalához tartozó edények, ruhák és ékességek e szerint vagynak.
Az 1790dik Protocolatio szerént találtattak.

DÁLNOK

1735
Úr asztalára való két ónn kanna.
Egy tisztességes keresztelő kanna.
Két ón tángyér.
1743
Úr asztalára való két ón kannák.
Ugyan Úr asztalára való egy tisztességes ón palack nagy[ságos?] GÁL Péter uram collatuma.
Egy tisztességes keresztelő talpas ón kanna, mely a kegyes lelkek adakozásokból vétetett, két ón tányérok.
Item más fél singes kicsin láda.
Más ugyan más fél singes új láda.
1759
Két ón kannák fedelesek.
Egy virágos srófos ón palack.
Egy keresztelő talpas ón kanna két ón tányérral.
Egy másfél singes láda az ecclesia jovainak tartására.
1762
Két ón kannák fedelesek.
Egy virágos srófos ón palack.
Egy keresztelő talpas ón kanna.
Két ón tányérok.
Egy másfél singes láda ad conservanda ecclesiae bonae.
Nova collatio. Két szép rajzolásokkal és képíró arannyal megékesített gombos fedelű ón kannák, hasonló egy ón tányérával együtt titt. MIKLÓS Péter ő kegyelme collatuma az mint rajtok való neve is mutattya, Isten kedvelje őt.
1767
Két ón kannák fedelesek, amelyek közül az edgyik adatott a zoltáni titt. ecclesiának templomának fel szentelésekor.
Egy virágos srófos ón palack.
Egy keresztelő talpas ón kanna.
Két ón tányérok.
Egy másfél singes láda ad conservanda ecclesiae bona.
Két szép rajzolásokkal és képĕró arannyal meg ékesĕtett gombos fedelű ón kannák, hasonló egy ón tányérával együtt.
Nova collation
Egy ahoz illő festékekkel, ékességekkel és insciptioval el készíttetett kerek asztal, amelly az Úr vacsorájának ki szolgáltattatására conferáltatott titt. MIKLÓS Péter ő kegyelmétől, a fellyebb való ón kannákkal és tányérral edgyütt, hogy úgy az Úr asztala megkivántató eszközeivel edgyütt légyen az ő kegyelme keresztyéni és példás collatuma. Mindez is légyen Isten előtt kedves és fordítson sokakat a kegyességre.
1797
Egy nagy feldeles füles ón kanna mintegy két kupás, melyen az az írás vagyon: Isten ditsőségére készítette DÁLNOKI MIKLOS Péter. 1761.
Más hasonló fedeles füles ón kanna, megint annyi capacitású, melyen hasonló írás vagyon: Isten ditsőségére készítette DÁLNOKI MIKLOS Péter. 1761.
Egy négyszegű ón palack srófos fedelű, ezen írás lévén rajta: S.G. E. D. PETRI Gál factum hoc V.A. 1740.
Egy fedeles füles ón kanna, ilyen rajta lévő írással: Ad Gloriam Dei Dom. Dedit hunc canthorum Stephanum Szabo de Sziget Ecclesiae Helveticae Dalnokiensis Anno 1686 Die 9 Juny.
Egy fejér ónból való arannyas virágú tángyér, ezen írás lévén rajta: Isten ditsőségére készítette DÁLNOKI MIKLOS Péter Anno 1761.
Két fekete ón tángyér, egy nagyobb és más kisebb rossz.
Egy ónból való keresztelő ón kanna, ezen rajta lévő írással: S. T. E. P. Lit. ZAR. FLOR. CON. Ecclae. Refor. Dálnok. 1731.
Egy másfél singes láda, melyben az Úr asztalára való ékességek és szent edények tartatnak.

FELSŐCSERNÁTON

1736
Egy hat szegű ejteles srófos ón palack.
Egy ón tángyér signaturája m.m. S.T M.M.
Egy keresztelő ón kannácska.
Más ruinás [kannácska].

1743
Egy hatszögű srófos ón palack.
Egy ón tányér signaturája M.M.51.
Egy keresztelő ón kannácska.
Más hibás. [ón kannácska]
Eklézsia ládája és két persely is.
1759
Egy hat szegű srófos ón kanna.
Egy másfél ejteles fedeles ón kanna.
Egy keresztelő ón kanna.
Egy ón tányér.
Az ecclesia ládája.
1762
Egy hatszegű ón palack.
Egy másfél ejteles fedeles ón kanna.
Egy keresztelő ón kanna.
Egy ón tányér.
Az ecclesia ládája.
1767
Egy hatszegű ón palack.
Egy másfél ejteles fedeles ón kanna.
Egy ón tányér.
Az ecclesia ládája.
1797
Egy fekete ónból való tángyér, ezen rajta lévő betűkkel: S.T.M.M.
Egy hatszegű srófós ón palack.
Egy fedeles füles kerek ón kanna, mintegy négy kupás.
Egy keresztelő ón kanna füles.
Egy srófos ón palack, hasznavehetetlen.

FELTORJA
1736
Idest UGRON Borbára asszonyé egy hat szegeletü két ejteles ón palack.
TUSA Márton és felesége collatuma egy egy kis keresztelő kannácska.
Egy másfél singes új láda egészzárú az ecclesia bonuminak conserválására.
1759
Egy hat szegeletű két ejleteles ón palack.
Egy keresztelő kis ón kannácska.
Egy másfél singes láda ad conservationem bonorum.
1762
Egy hat szegeletű két ejteles ón palack.
Egy keresztelő ón kannácska.
Egy másfél singes láda ad conservationem bonorum ecclesiae.
1767
Egy hat szegeletű két ejteles ón palack.
Egy keresztelő ón kannácska.
Egy másfél singes láda ad conservationem bonorum ecclesiae.
1797
Egy hatszegű ón srófos palack, TUSA Márton és felesége KOVÁTS Dora collatuma Anno 1696.
Egy cserép de ón fedelű füles kancsó BODO Ádám és felesége KÖNTZEI Juliána collatuma.
Egy keresztelő ón kanna.

IKAFALVA
1743
Egy kétszegű másfél ejteles ón palack.
Egy keresztelő ón kannácska.
Egy ón tányér.
Az eklézsia ládája.
1759
Egy srófos négy szegeletű ón palack.
Egy keresztelő ón kannácska.
Egy ón tányér.
Egy láda ad conservationem bonorum ecclesiae.
Egy viasszas palack.
1762
Egy srófos négy szgeletü ón palack.
Egy keresztelő ón kannácska.
Egy ón tányér.
Egy láda ad conservationem bonorum.
Egy viasszas palack rajta lévő jó szíjjal együtt.
1767
Egy srófos négy szegeletű palack.
Egy keresztelő ón kannácska.
Egy ón tányér.
Egy láda ad conservandum bonorum ecclesiae.
Egy viasszas palack rajta lévő szíjjával együtt.
1797
Egy négyszegű ón srófos palack, mintegy másfél kupás.
Egy keresztelő ón kanna, ezen rajta lévő írással: Ikafalv. Eccl. 1792.
Egy brassai jó kulacs szíjjas, másfél kupás.[129]
Egy ón tángyér.

KARATNA
1759
Vannak két virágos ón tányérok.
Egy fedeles bokáj más fedeles bokájjal együtt.
Egy négy szegeletű ón kredentia.
Egy másfél singes láda ad conservationem bonorum ecclesiae.

1762
Két virágos ón tányérok.
Egy fedeles bokáj más fedeles bokájjal együtt.
Egy négy szegeletű ón credentia.
Egy másfél singes láda ad conservationem bonorum.
1767
Két virágos ón tányérok.
Egy fedeles bokáj más fedeles bokájjal együtt.
Egy négy szegeletű ón kredentia.
Egy másfél singes láda ad conservationem bonorum ecclesiae.
1797
Az Úr asztalára tartozó szent edények és ékességek se nem fogytak se nem szaporodtak, hanem az 1790-dik esztendőbeli protocolatio szerint találtattatik.

LÉCFALVA

1735
Egy két ejteles ón palack.
Egy tisztességes ejteles ón kanna.
Egy keresztelő kanna.
Két ón tangier.
Egy zöld festékű láda.
1741
Egy két ejteles ón palack.
Egy tisztességes ejteles ón kanna.
Egy keresztelő kanna.
Két ón tányér.
Egy zöld festékű láda.
1759
Egy két ejteles ón palack négyszegű srófos és füles fedelű.
Más fedeles ón kanna.
Egy keresztelő ón kanna.
Két ón tányérok.
Egy zöld festékű láda.
1762
Egy két ejteles ón palack négyszegű srófos és füles fedelű.
Más fedeles ón kanna.
Egy keresztelő ón kanna.
Egy fedeles ón kanna fél ejteles amelyet conferaltak titt. KERESZTES Sándor és János ő kegyelmek keresztelő kannának.
Két ón tányérok.
Egy zöld festékű láda.
1767
Egy két ejteles ón palack négyszegű srófos.
Más fedeles ón kanna.
Egy keresztelő ón kanna.
Egy fedeles ón kanna keresztelésre conferáltatott.
Két ón tányérok.
Egy zöld festékű láda.
1797
Az Úr asztalához tartozó edények se nem szaporodtak, se nem fogytak, hanem az 1790-dik esztendőbéli Protocolatio szerint találtattak.

MAKSA

1735
Egy ejteles ón palack.
Egy stukatúrás ón tángyér ALBISI István pap uram collatuma.
Egy keresztelő kannácska.
Egy tisztességes zöld ládácska.
Egy záros láda ecclesia bonuminak conserválására.
1741
Egy ejteles ón palaczk.
Egy stukaturá ón tángyér signatura S. Apostorum, ALBISI István pap uram coll[atuma].
Egy tisztességes keresztelő ón kannácska.
Egy tisztességes zöld ládacska.
Egy záros nagyob láda ecclesia bonuminak conservalasára.
1759
Egy ejteles ón palack.
Egy stukaturás ón tányér.
Egy keresztelő ón kanna.
Egy zöld álda ad conservationem bonorum ecclesiae vasas szegeletű.
1762
Egy ejteles ón palack.
Egy stukatúrás ón tányér.
Egy keresztelő ón kanna.
Egy zöld láda vasas szegeletű ad consevanda bona ecclesiae.
1767
Egy ejteles ón palack.
Egy stukatúrás ón tányér.
Egy keresztelő ón kanna.
Egy zöld láda vasas szegeletű ad consevanda bona ecclesiae.
1797
Egy ejteles nyolcszegű srófos ón palack.
Keresztelő ón kanna.
Egy ejteles ón kanna, nobilis KANYO Antal collatuma, melyet nagyobbal felváltani költésivel igéri magát.

Egy Úr asztalára való ón tángyér.
Vagyon pedig egy ónos bokáj.
Egy dió festékes láda, mintegy fél singes záros fogantyui vagynak a két végin.
Nota bene. Öt abroszok, két kendő és egy vinci bokáj licitáltatván, gyűlt in summa 6 magyar forint és 52 pénz, mely aplicáltatik a capitalis summahoz és így az egész summa lészen 145 forint és 90 pénz.

MARTONFALVA

1735

Egy hatszegű ejteles ón palack srófos fedelével.
Egy ón tángyér az pohárra való.

1741

Egy hat szegű ejteles ón palack fedelével együtt.
Egy ón tányér.
Egy keresztelő kanna.

1759

Egy hatszegű ejteles ón palack srófos fedelű.
Más négy szegű ón palack.
Ugyan srófos fedelű, tiszteletes PÓTSA Andrásné asszony collatuma.
Egy ón tányér.
Egy keresztelő kanna.
Egy másfél singes láda ad conservandum bona ecclesiae.

1762

Egy ejteles hat szegű ón palack srófos fedelű.
Más négy szegű ón palack ugyan srófos fedelű.
Egy ón tányér.
Egy keresztelő ón kanna hibás (amely minél hamarébb reparáltassék).
Egy másfél singes láda a conservanda bona ecclesiae.

1767

Egy ejteles hatszegű ón palack srófos fedelű.
Egy ón tányér.
Egy keresztelő ón kanna.
Másfél singes láda a conservanda bona ecclesiae.
Nota bene.
A négy szegű ón palack elégett.
Az hatszegű ón palack hibás és azért hogy corigáltassék vagy ujonnan öntessék, facultaltatik az ecclesia, sőt committáltatik is.
Az ecclesia ládáját ius reparáltassa vagy illőképpen változtassa.

1797

Egy hatszegű ón palatzk, mintegy öt fertályos, lévén ez az írás rajta: LÁSZLÓ Mihály conferalta 1669. A Martonfalvi Eccl[esi]a bövittetvén ujjitatta sumptussával 1767.
Egy ón tángyér, ilyen írással: Renovatum S[anctae] Eccl[esiae] Martonf[alvinae] 1780.
Egy keresztelő ón kanna, ezen rajta lévő írással: Martonfalvi Ekklésia keresztelő kannája.1792.
Egy láda melyben a portékák állanak

MÁRKOSFALVA

1735

Egy ejteles palack.
Egy stukaturás ón tángyér tekintetes JAKOCS András uram collatuma.
Keresztelő ón kanna.
Az többi ki elveszett, ki eladtatott.

1741

Egy ejteles ón palack ruinás.
Egy stukaturás ón tányér tiszteletes JAKOCS András uram collatuma.
Egy keresztelő ón kanna.

1759

Egy ejteles ón palack.
Egy stukatúrás ón tányér.
Egy keresztelő ón kanna.
Egy hat szegű füles és srófos ón palack.
Az ecclesia ládája.

1762

Egy ejteles ón palack.
Egy stukaturás ón tányér.
Egy keresztelő ón kanna.
Egy hat szegű füles és srófos ón palack.
Az ecclesia ládája.

1767

Egy ejteles ón palack.
Egy stukaturás ón tányér.
Egy keresztelő ón kanna.
Egy hatszegű füles és srófos ón palack.
Az ecclesia ládája.

1797

Egy keresztelő ón kanna SIPOS Pál úr collatuma.
Egy hatszegű füles és fedeles ón palack BARABÁS István collatuma 1746-ban.
Egy füles és fedeles ón kanna BARABÁS István collatuma 1786-ban.
Két ón tángyérok, a nagyobbik BRUCHNER Mihály brassai chyrurgus ajjándéka.
Ezek vagynak egy öt fertájú ládában.

MÁTISFALVA

1735

Egy ötödfél fertályos ón palack.
Egy ón talpas poharocska tángyérával.
Három ón tángyér.
Egy félkész láda az ecclesia bonuminak conserválására.
...Ezen Visitatioban találtatott ezen ecclesiának pénze fl. 96 dr. 27, melyből is az szent Visitatio fl. 3 dr. 24 hagyatik az ecclesia szükségére, mivel az kannát is reparálni kell s ládát is kell venni, ide nem értvén az jelen esztendőre való interesse az 93 forintoknak, mivel interessének be szedéseknek ideje hátra vagyon.

1759

Egy ötödfél fertályos ón palack.
Két ón tányérok.
Egy jó öreg másfél singes láda
ad conservationem bonorum ecclesiae.

1762

Egy ötödfél fertályos ón palack.
Két ón tányérok.
Egy jó nagy másfél singes láda
ad conservandum bonorum ecclesiae.

1767

Egy ötödfél fertályos ón palack.
Két ón tányérok.
Egy másfél singes láda ad conservandum bonorum ecclesiae.

1797

Egy füles s fedeles ón kanna mintegy 3 fertályos, VAS Rebeka BRUCHNER Mihályné ajjándéka.
Egy fél kupás ónos kancsó, de amely mint szükségtelen edény el adattatott 72 pénzen.
Egy négyszegű ón palack BAKTSI István neve vagyon rajta anno 1725.
Ismét egy hatszegű ón palack.
Egy ón tángyér, BRUCHNER Mihályné ajjándéka, 1778.
Ezek vagynak egy záros ládában, mely áll a tiszteletes megyebírónál.
Notandum. Ezek az edények és ékességek az 1790-ben esett Visitatiokor éppen így tanáltattanak és azolta se nem szaporodtak se nem fogytak.
Nota bene. Egy ón tángyért adott azután tiszteletes BETZŐ Istvánné SZÖRTSEI Mária asszony, és egy katedrára való aranyas selyemmel varrattatott gyolcs abrosz, tiszteletes BETZŐ Miklósné MIKLÓS Borbára asszony ajjándéka.

Következtetések

Az erdélyi önművesség problémáit összegezve megállapítható, hogy a kannagyártó mesterek jellegzetes, előnyös tulajdonságokkal rendelkező, de gyorsan pusztuló anyaggal dolgoztak. A gyér forrásanyag következtében személyükre és működési helyükre a 17. század közepétől egyre rendszeresebben megjelenő mesterjegyek és városbélyegek utalnak. Legjellegzetesebb tárgyaik a kannák, melyeknek formáit a nemesfém-ötvösségtől vették át.

A volt kézdi református egyház használatában lévő ónedények nagyobb része adományozás útján, a helyi közösségtől került be az egyház használatába, tulajdonába. Ezek az edények valamikor a gazdagabb családok mindennapos használati eszközei voltak, és adományozásuk – mint az a feliratokból is kiderül – „isten ditsőségére" történt, mely donáció által ők is a megdicsőülést várták. Ezek a „collatiók" a legtöbb esetben olyan feliratokat hordoznak, amelyek az adományozó emlékét, illetve az adományozás időpontját hivatottak megörökíteni. Ez az adományozási szokás az akkori ember egyházához fűződő kapcsolatára is rávilágít, valamint az egyháznak híveivel szembeni elvárásaira is.

Megállapítható, hogy a kutatott területen mindegyik egyháznak volt a leltárában a 20. század közepéig két-három ónedénye, de olyan parókia is akadt, hogy 8 db. óntárggyal dicsekedhetett. Ezek száma a legtöbb helyen ma már a felére csökkent, és van ahol használaton kívül áll a meglévő egy-két tárgy, rongáltsága miatt. A térségre három edénytípus jellemző: fedeles boroskannák, palackok és tányérok – mindhárom az úrvacsora osztásánál használatos. Ezek közül leginkább a kannákat használják, és ezekből is van a legtöbb.

Sok olyan edénye van a térségnek – főképp a palackjai –, amelyen nincs bélyeg, és nem került beütésre még a mesterjegy sem. A mesterjegyek, városjegyek gyűjtése és beazonosítása bizonyos esetekben, ott ahol jól látható volt a bélyeg, megtörtént. Ezek között találunk ismeretlen mesterjegyet is, de mind helyi készítésről, nem pedig behozott – sok esetben igényesebb

kidolgozású és finomabb összetételű ónból készült – edényekről tanúskodnak. Több edényen található ugyan mesterjegy vagy városbélyeg, de ezek nagy része már annyira lekopott, hogy beazonosíthatatlanná vált. A 18. századtól már itt is alkalmazott minőségjelek, amelyek sok esetben a mester kezdőbetűit is magukba foglalják, jobb állapotnak örvendenek. A vizsgált ónanyag legnagyobb része Brassóban készült, így brassói mesterek munkáit dicséri.

Az edények formafejlődéséről elmondható, hogy sokáig dominál a lefele ívesen kiszélesedő talpú kannatest, amelynek a fedelén korongokból kialakított, felfele elkeskenyedő gomb ül. A címerpajzsban végződő füleket virágornamensekkel díszítették, billentőjük torz maszkjait akantuszlevél váltja fel. Ezt a reneszánsz ornamentikát hordozó edényformát a 17. század legvégén, a 18. század első évtizedeiben a barokk ízlésnek megfeleltetett kannatípus fogja háttérbe szorítani. A kanna így elveszíti egyszerű, ívesen kiszélesedő, karcsú testét, és hengerré alakul; alakja sokkal tagoltabb lesz a talprésznél, az ajakperemen és a fedelén is. Ez a kanna a palástrészen is körgyűrűk által tagolt. Díszítést a fülek mellett, a kannatesten, a tányér ölében és a palack palástján nyer. A díszítés vésett, flechelt és féldomborműves technikájú.

A katalógusba bekerült néhány olyan tárgy is, amelyet 1976–1977-ben BOROS Judit, a Székely Nemzeti Múzeum akkori muzeológusa még felmérhetett, de ma már nem léteznek. Az adattárban a leltárkönyvek, protocollumok és a Kézdiszéki Református Egyházmegye Levéltárának forrásanyagát, a vizitációs jegyzőkönyveket használtam fel.

A kutatást nem tekintem lezártnak. A továbbiakban – a tárgyfelmérés mellett – a céhekkel és a mesterekkel kapcsolatos levéltári anyag feltárásával szeretném folytatni, ugyanis az edények zömén Brassó város címerét találjuk (elvétve Segesvárét és Szebenét is felfedezhetjük), ami arra utal, hogy a térséget brassói céh látta el ónedényekkel. A kutatás egy másik irányvonala lehetne a céhközpontok és azok térségében található templomok szárnyasoltárain és freskóin látható ónedények elemzése és a most vizsgált ónanyaggal való összehasonlítása, stílus- és formafejlődésük irányvonalának, valamint a pontosabb kronológiai sorrend meghatározásának céljából.

Elmondható még, hogy a levéltári és a fotódokumentáció során összegyűjtött információk azt tükrözik, hogy az egykor nagy becsben álló, kezdetben luxustárgynak számító ónedények ma sok parókián a feledés tárgyát képezik, elértéktelenedtek a mai kor számára.

Jegyzet

1. RADVÁNSZKY Béla: **Magyar családélet és háztartás a XV– és XVII. században**. I–III. Budapest. 1879–96. 494.

2. DEMKÓ Kálmán: **Polgári családélet és háztartás Lőcsén a XVI. és XVII. században**. Lőcse. 1882. 78. DEMKÓ Kálmán: **A felső-magyarországi városok életéből a XV–XVII. században**. Budapest. 1890. 290.

3. MERÉNYI Lajos: **Az első herczeg ESZTERHÁZY Fraknóvári ingóságainak leltára 1654-ből**. *Magyar Gazdasági Szemle* (a továbbiakban: MGSZ) 1903. 165–179; PETTKÓ Béla: **Kassa város kincstára 1643–44-ben**. *Történelmi Tár* (a továbbiakban: TT) 1883. 180; CSÁKI Árpád – SZŐCSné GAZDA Enikő: **Az Orbai Református Egyházmegye vizitációs Jegyzőkönyve 1677–1752**. I. Sepsiszentgyörgy., 2001; TOMISA Ilona (szerk.): **Katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek 16–17. század**. Budapest. 2002.

4. KEMÉNY Lajos: **Kassai céhek árszabásai a XVII. századból**. MGSZ 1901. 25–41; KEMÉNY L.: **Műtörténeti adatok Kassa múltjából**. *Archaeologiai Értesítő* (a továbbiakban: AÉ) 1910. 347–350; KEMÉNY L.: **Műtörténeti adatok Kassa város levéltárából**. AÉ 1915. 147–153; KEMÉNY L.: **Kassai ónművesek és késesek**. AÉ 1918/19. 127–128.

5. KEREKES György: **A kassai céhek árszabása (limitacioja). Kiadta Kassa város Tanácsa 1635. febr.** I. MGSZ 1901. 471–483.; KEREKES Gy.: **Műipari adatok Kassa régi jegyzőkönyvéből**. AÉ 1908. 448.

6. BÁRÁNYné OBERSCHALL Magda: **Magyar iparművészet a hódoltság korában**. In: **Magyar Művelődéstörténet**. (szerk. DOMANOVSZKY Sándor). III. Budapest. 1940. 571–617.

7. DIVALD Kornél: **Szepes vármegye művészeti emlékei**. In: **Iparművészeti emlékek**. III. Budapest. 1907. 104; DIVALD K.: **A magyar iparművészet története**. Budapest. 1929. 268.

8. ÉBER László: **A bronz és az ón**. In: **Az Iparművészet Könyve**. (szerk. RÁTH György) III. Budapest. 1912. 127–197.

9. HORVÁTH Henrik: **A kézműipar új formája**. In: **Magyar Művelődéstörténet**. II. Budapest. é.n. 586–635.

10. VARJÚ Elemér: *Öntörténeti adatgyűjtemény*. Kézirat. Iparművészeti Múzeum Adattára. KLT. 237/1957.

11. MIHALIK Sándor: **Pest–budai ónműves emlékek**. *Tanulmányok Budapest Múltjából.* VII. 1939.

12. WEINER Mihályné: **XVII. századi ónedények falusi református templomokban**. *Művészettörténeti Értesítő* (a továbbiakban: MÉ) 1959. 48–54; WEINER P.: **Neue Sammlung von Zinnmarken in Ungarn**. *Iparművészeti Múzeum Évkönyve* (a továbbiakban: IMÉ) 1963. 127–153; WEINER P.: **Ónedények Borsod-Abaúj-Zemplén megyében**. *HERMAN Ottó Múzeum Évkönyve.* 1969. 247–263; WEINER P.: **Önművesség. A magyar gyűjtemények legszebb óntárgyai**. Budapest. 1971. 49; WEINER P.: **Zinngiessermarken in Ungarn 16–19. Jahrhundert**. Budapest. 1978. 107.

13. TAKÁCS Béla: *Adalékok a magyar református egyház ingó műemlékeinek történetéhez.* Kézirat, Iparművészeti Múzeum Adattára, KLT. 379, 423, 447.

14. *A lőcsei Ón-és Kannagyártók (Zien undt Kanngiesser) céhszabályzata 1695.* Budapest. Egyetemi Könyvtár Kézirattára. LVIII.1. (Ez az egyetlen ma is ismert 17. századi céhszabályzat; csak a 19. századból ismeretes több céhlevél, pl. a budai és a pesti ónműveseké 1833-ból, az aradiaké 1840-ből, ezt utóbbit említi VARJÚ: I. m.).

15. NÉMETH Gábor: **Felső-Magyarország ónművessége a XVI–XVII. században – Egyházi használatban lévő ónedények, különös tekintettel a kassai kannagyártó céhre**. MÉ. XXX. 3. 1981. 171–187.

16. GYÁRFÁS Tihamér: **A brassai ötvösség története**. I. Brassó. 1912. 5–7.

17. KŐSZEGHY Elemér: **Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig**. Budapest. 1936. 25, 162, 219, 231, 322.

18. JAKAB Elek: **Kolozsvár város története**. I. 498.

19. NOVÁK János: **A kolozsvári ötvöscéh a XVIII. századig**. Kolozsvár. 1913. 12.

20. SZÁDECZKY Lajos: **Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon**. Budapest. 1913. 40.

21. ROTH, Victor: **Geschichte des Deutschen Kunstgewerbes in Siebenbürgen**. Strassburg. 1908. (46–57. **Zinn**).

22. CSÁNYI Károly: **Önjegyek az Erdélyi Nemzeti Múzeum óntárgyain**. *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából.* Kolozsvár. 1919.

23. NICOLESCU, Corina: **Argintăria laică şi religioasă în Ţările Române (sec. 14–19.)** (catalog). Bucureşti. 1968.

24. HALDNER, Anamaria: **Muzeul BRUCKENTHAL. Colecţia de cositoare** (catalog). Sibiu. 1972.

25. SĂŞIANU, Alexandru: **Ezüst- és ónművesség a XVI–XIX. században. A nagyváradi Református Egyházmegye kegyszerei**. Nagyvárad. 1986.

26. MITRAN, Gheorghe: **Cositorul transilvănean. Gotic–Renaştere–Baroc**. Braşov. 2002; MITRAN Gh.: **Trei căni de cositor descoperite recent în cetatea feudală Râşnov**. *Cumidava* XXV. Braşov. 2002. 266–273; MITRAN Gh.: **Colecţia de artă decorativă şi artă plastică Alfred RÖSNER**. *Cumidava* XXV. Braşov. 2002. 225–265.

27. KÜLLŐS Imre: **17. századi óntálak Kárpátalján**. *Néprajzi Látóhatár.* 1998/3–4. 21–24; P. SZALAY Emőke – TAKÁCS Béla: **Eperjesi önkannák a kárpátaljai református gyülekezetekben**. *Néprajzi Látóhatár.* 2002/1–4. 181–198.

28. COMMENIUS, Johannes Amos: **A látható világ – Orbis sensualium pictus**. Budapest. 1959. 88.

29. NÉMETH G.: I. m. 172.

30. GERGELYFFI András: **Technológia, vagyis a mesterségek és némelly alkotások rövid leírása**. Pozsony. 1809. 180.

31. PÉCH Antal: **Alsó-Magyarország bányamívelésének története**. Budapest. 1884. I. 8.

32. TAGÁNYI Károly: **Önbehozatal 1552-ben**. MGSZ 1900. 287.

33. WEINER P. 1971. 7.

34. PALL, Francisc: **Comerţul Clujului cu Cracovia**. *Acta Musei Napocensis.* XIII. Cluj. 1976. 366.

35. MITRAN Gh.: **Cositorul transilvănean**... 13.

36. Pl. B. NAGY Margit: **Várak, kastélyok, udvatházak, ahogy a régiek látták (17–18. sz.-i erdélyi összeírások és leltárak)**. Budapest. 1973. 259–271. Pl. „ónba foglalt ablak", kedvelt szokás volt önkoporsóba temetkezni. Továbbá pl.: KEMÉNY L.: I. m. 1915. 148; KEREKES L.: I. m. 1940. 244; VARJÚ E.: I. m. (A gombkötő céhek készítettek ongombokat is.)

37. SZAMOTA István – ZOLNAY Gyula: **Magyar Oklevél-szótár**. Budapest. 1902–1906. 711. Valamint az erdélyi országgyűlések 17. századi limitatiojában, l. **Erdélyi Országgyűlési Emlékek (Monumenta Regni Transsilvaniae)** (szerk. SZILÁGYI S.). VIII. Budapest. 1882. 281–291. (a továbbiakban: EOE.).

38. Önöntő technika leírása: MITRAN, Gh.: **Cositorul transilvănean**... 32–39; WEINER P.: I. m. 1971. 8; HAEDEKE, Hans-Ulrich: **Altes Zinn**. Leipzig. é. n. 46.

39. NÉMETH G.: I. m. 171.

40. WEINER P.: I. m. 1978. 9.

41. HAEDEKE, H.-U.: I. m. 46.; MITRAN, Gh.: **Cositorul transilvănean**... 8.

42. EOE. 293.

43. KEMÉNY L.: I. m. 1918/19. 128.

44. MITRAN Gh.: **Cositorul transilvănean**... 7.

45. Uo. 8.

46. NÉMETH G.: I. m. 172. (A kassai kannagyártó céh 1635-ös limitatiójában két font „ó ón"egy font új ónt ért. Egy fül javításért 12 dénárt, míg egy újraöntésért 15 dénárt kellett fizetni.)

47. BENKŐ Elek: **Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedencéi**. Kolozsvár. 2002. 79.

48. **Das Grosse Bilderlexikon der Antiquitäten**. VEB Verlag der Kunst Dresden. 354.

49. Uo. 351.

50. WEINER P.: I. m. 1979. 7.

51. WEINER P.: I. m. 1978. 53.

52. NÉMETH G.: I. m. 172.

53. FEJÉRPATAKY László: **Magyarországi városok számadáskönyvei**. Budapest. 1885. 384, 386, 616.

54. Uo. 487.

55. WEINER Mihályné: **Ónművesség. A magyar gyűjtemények legszebb óntárgyai**. Budapest. 1971. 28.

56. MITRAN Gh.: **Cositorul transilvănean**... 17.

57. **Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen**. III. (szerk. ZIMMERMANN, Franz – WERNER, Karl – MÜLLER, Georg E.). 1901. 1298. 48; PASCU, Ştefan: **Meşteşugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea**. Bucureşti. 1954. 71.

58. MITRAN Gh.: **Cositorul transilvănean**... 16.

59. Uo. 108.

60. Dr. LOVAG Zsuzsa szíves közlése szerint ma a restaurátori gyakorlatban is eltávolítják a nemesfém tárgyakról a korábbi, ónnal történt javításokat, mert még az arannyal is megindít egy amalgámozási folyamatot, és tönkreteszi a tárgyat.

61. NAGYBÁKAY Péter: **Magyarországi vas- és fémműves céhek pecsétjei**. *Kohászati Történeti Bizottság Közlönyei.* Budapest. 1964. 6.

62. NÉMETH G.: I. m. 173. (1603–1604 között a kassai kannagyártóknak a rézművesekkel volt közös céhük.)

63. A céhszabályzat részletes ismertetését lásd: Uo. 174–175.

64. Az I. LIPÓT által megerősített és a többi városra kiterjesztett céhszabályzat leírását l. VARJÚ E.: I. m.

65. SZÁDECZKY Lajos: **A céhek történetéből Magyarországon**. Budapest. 1899. 29.

66. MITRAN Gh.: **Cositorul transilvănean**... 41.

67. Uo. 8.

68. Márkosfalván és Bitán az 1759-es vizitáció említi a ládát először.

69. Dálnokban MIKLÓS István csináltat ládát a maga költségén – írja az 1743-as vizitáció.

70. Maksán 1735-ben már két ládáról számol be a vizitáció.

71. Mátisfalva anyaga is a márkosfalvi parókián van összegyűjtve.

72. BÁRÁNYné O. M.: I. m. 583.

73. KIS Áron: **A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései**. Budapest. 1882. 152.

74. KÁLVIN János: **Institutio Religionis Christiance**. Budapest. 1903. 170. („A szakramentumok tehát gyakorló eszközök, amelyek Isten igéje iránt hitünket bizonyosabbá teszik, és mivel érzékiek vagyunk, érzéki dolgok formájában adatnak nékünk.")

75. NÉMETH G.: I. m. 176.

76. WEINER P.: I. m. 1959. 49.

77. HORVÁTH Henrik: **A kézműipar új formája**. **Magyar Művelődéstörténet**. II. Budapest. é. n. 606; BÁRÁNYné O. M.: I. m. 558.

78. HAEDEKE, H.-U.: I. m. 50.

79. MIHALIK J.: I. m. 112.

80. DIVALD Kornél: **Szepes vármegye művészeti emlékei**. II. **Szobrászat és festészet.** Budapest. 1906. 86.

81. RADOCSAI Dénes: **A középkori Magyarország táblaképei**. Budapest. 1955. 174. 381. (Lefelé ívesen szélesedő fedeles kannák láthatók.)

82. HAEDEKE, H.-U.: I. m. 3. kép.

83. NÉMETH G.: I. m. 179.

84. A 70-es években 2 egyforma sasos kannája volt a gyülekezetnek, amelyeket 1977-ben BOROS Judit, a Székely Nemzeti Múzeum muzeológusa még felmérhetett.

85. KŐSZEGHY E.: I. m. XX.

86. DIVALD K.: 1929. 166.

87. MIHALIK József: **Az ötvösség**. In: **Az Iparművészet könyve**. III. Budapest. 1912. 188.

88. KŐSZEGHY E.: I. m. 139.

89. WEINER P.: I. m. 1978. 56. (16. számú mesterjegy.)

90. KEMÉNY L.: I. m. 1918/19. 127.

91. WEINER P.: I. m. 1978. 9.

92. NÉMETH G.: I. m. 177.

93. HAEDEKE H.-U.: I. m. 46.

94. WEINER P.: I. m. 1971. 19.

95. KŐSZEGHY E.: I. m. 14.

96. STARÁ, Dagmar: **Markenzeichen auf Zinn**. Praha. 1978. 1557–1561. számú jegyek.

97. MITRAN Gh.: **Cositorul transilvănean**... 28.

98. WEINER P.: I. m.1971. 36.

99. NÉMETH G.: I. m. 178.

100. KEREKES L.: I. m.1901. 480.

101. EOE. 293.

102. BALOGH Jolán: **A reneszánsz kormművészete**. In: **A magyarországi művészet története** (szerk. FÜLÖP Lajos). Budapest. 1970. 282.

103. DIVALD K.: I. m. 69.

104. A díszítőtechnika leírását lásd még: WEINER P.: I. m. 1959. 50; MITRAN Gh.: **Cositorul transilvănean**... 37.

105. TOMBOR Ilona: **Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból**. Budapest. 1968. 68–69, 73. ábrái.

106. FEUERné Tóth Rózsa: **Reneszánsz építészet Magyarországon**. Budapest. 1977. 171. kép.

107. A kézdialbisi kegytárgyakat nem sikerült személyesen dokumentálnom, ezért csak az eddigi irodalomból kapott információkból összegyűjtött adatokról lesz szó.

108. KOVÁCS I. József (szerk.): **Magyar református templomok**. II. Budapest. 1942. 668.

109. A 1797-es vizitáció említ egy nyolcszögű palackot: 1702-es adomány, CSEFFEI Ágnes és BERNÁLD János adományaként.

110. Alsócsernáton és Bita esetében a hiányzó edények leírásánál felhasználom BOROS Judit 1976–1977-os összeírását. Az összeírás sajnos nem teljes, néhol hibák is becsúsznak a feliratok olvasatánál, de mindenképp fontos, mert rávilágít az alig 29 éve még meglévő edények állapotára. Felmérését a Székely Nemzeti Múzeum archívumában, román nyelven találjuk meg.

111. BOROS Judit szerint ez az ifjabb Michael MELDT brassói mester monogramja lehet. Valószínű, hogy brassói műhely alkotása, de az azonosítás nem feltétlenül állja meg a helyét.

112. A BOROS Judit által a 18. század közepére datált kanna formája a korábbi edények típusát hordozza.

113. Teljesen hiányzó darab, csak a *Protokollum*ok és a *Vizitáció*k tanúskodnak meglétéről. 1977. július 31-én BOROS Judit még látta. Az ő adatai következnek.

114. BOROS Judit olvasata.

115. Ebből a kannából is kettő volt, már az 1735-ös vizitáció is említi, de az 1767-es vizitáció azt is rögzíti, hogy ezek közül az egyiket a „zoltáni titt. ecl. templomának felszentelésekor " odaajándékozták.

116. A tálat már az 1736-os vizitáció is említi, amelyben ez áll: „signatúrája mm S. T. M. M." Ugyanez a vizitáció még megemlít „egy hatszögű, ejteles, srófos ón palackot", „egy keresztelő kannácskát és egy ruinás kannácskát" – mind ónból valót.

117. A HB mesterjegyet Johannes (Hans) BLOWEBER brassói mester is használta 1564-ben. Kérdéses a BOROS Judit megállapítása, mert a HB. mesterjegy mellett egy ugyanolyan kerektalpú pajzsban a város jegye van beütve, de nem látható tisztán, így beazonosítatlan marad.

118. BOROS Judit adatai szerint.

119. BOROS Judit adatai szerint.

120. BOROS Judit összeírásából.

121. Kézdivásárhely püspöki vizitáció alá tartozott. A püspöki levéltár 1849 elején Nagyenyeden elpusztult, ezért levéltári anyaggal sajnos nem rendelkezünk.

122. KOVÁCS I. József: I. m. 669.

123. K. SEBESTYÉN József: **A kézdivásárhelyi református egyház klenódiumai**. *Erdélyi Múzeum.* 1945. 253–254.

124. KOVÁCS I. József: I. m. 669.

125. Az 1735-ös vizitáció megemlít „egy stukatura ón tángyér tekintetes JAKOCS András uram collatuma"-t.

126. Anamaria HALDNER idézett művében is láthatunk egy hasonló tálat.

127. Források: Kézdi. ref. egyhm. Levéltára II/15, 17, 19 *(Visitationalis jegyzőkönyv 1735–1743, 1759–1767, 1797–1810).* A vizitációs jegyzőkönyvek olvasatánál és az adattár készítésénél CSÁKI Árpád segítségére és szakmai tisztánlátására hagyatkoztam. Ezúton is köszönettel adózom érte.

128. Utóbbi tétel áthúzva.

129. Utóbbi tétel áthúzva.

(A dolgozatban előforduló családnevek majuszkulás kiemelését, beleértve a forrásközlést és az idézeteket, kötetszerkesztési szempontok indokolták. A vésetek, edényfeliratok szövege természetesen kivételt képez, ott akkor szerepel majuszkula, ha a tárgyon is úgy jelenik meg. **Szerk. megj.**)

Vase din cositor în inventarul parohiilor din fosta Eparhie Reformată Kézdi

(Rezumat)

Arta metalelor din Transilvania este considerată una din cele mai reprezentative forme de manifestare ale culturii şi civilizaţiei medievale. Arta turnătorilor în cositor a avut şi ea un rol important, a rezultat creaţii remarcabile, care astăzi constituie bogăţii ale patrimoniul cultural al Transilvaniei. În colecţiile muzeale din ţară, cât şi în inventarul bisericilor – mai ales în bisericile protestante – se găsesc numeroase cositoare ca o expresie a unui meşteşug artistic înfloritor insuficient cercetat şi valorificat ştiinţific. Publicaţiile de specialitate din străinătate manifestă un interes deosebit faţă de acest subiect, mai ales faţă de cositoarele din muzee.

Lucrarea oferă o imagine de ansamblu asupra cositorului din zona nord-estică a judeţului Covasna. Structura sa cuprinde capitole tematice, care se referă la proprietăţile staniului şi valorificarea acestuia, la răspândirea folosirii staniului, la centrele de prelucrare şi la formarea breslelor. În a doua parte este prelucrată cercetarea efectuată la parohiile reformate din localităţile Albiş, Bita, Cernat, Dalnic, Icafalău, Leţ, Mărcuşa, Mărtineni, Mătişeni, Moacşa, Tg. Secuiesc, Turia (de Sus). Această parte abordează tipologia vaselor şi evoluţia formei lor din această regiune; mărcile şi plachetele de pe vase; inscripţiile şi decoraţia acestora. Scopul final a fost realizarea unui repertoriu – din documentele arhivelor parohiilor şi din vizitaţiile bisericeşti efectuate între anii 1735–1797. Un alt scop urmărit a fost realizarea unui catalog, care cuprinde analiza şi descrierea obiectelor din cositor în inventarul bisericilor reformate din această regiune, incluzând şi fotografiile acestora. Sunt descrise detaliat dimensiunile, decoraţia, forma, starea de conservare, fiind anexate fotografia vaselor şi a decorurilor, a mărcilor şi a inscripţiilor.

Din cercetare reiese că aceste vase au ajuns în biserici prin donaţia familiilor înstărite, fiind folosite iniţial pentru uz casnic. Materialul catalogat este alcătuit din 48 de piese, majoritatea de factură a atelierului din Braşov, dar există câteva piese şi din Sibiu şi Sighişoara. Nu conţine piese aduse din import. Până la sfârşitul secolului al XVII-lea pe piese apar ornamente ce aparţin stilului renascentist. Odată cu primele decenii ale secolului al. XVIII-lea apar elementele baroce. Mărcile sunt plasate pe umărul urechilor, pe fundul şi în interiorul capacelor. Sistemul de marcare, tipurile de mărci au apărut ca expresie juridică a sistemului de organizare în bresle a meşteşugului.

Din datele înşiruite în repertoriul-anexă şi din cele ale catalogului reiese că aceste vase din cositor începând cu secolul al XX-lea se împuţinează rapid şi ies din circulaţie, deci merită o atenţie deosebită.

Tin Pottery in the Inventory of the Former CALVINist Decanal District Kézdi

(Abstract)

The paper presents the tin pottery of thirteen CALVINist Churches (Albis, Alsócsernáton, Bita, Dálnok, Felsocsernáton, Feltorja, Ikafalva, Kézdivásárhely, Lécfalva, Maksa, Martonfalva, Márkosfalva, Mátisfalva) of the former CALVINist Decanal District Kézdi, on the basis of a survey begun in 2002. The majority of the tin objects were made in Brassó (Hermannstadt, Braşov), some of them in Nagyszeben (Hermannstadt, Sibiu) and Segesvár (Schässburg, Sighişoara) and mostly wealthy families donated them to the church. Since they can be re-founded there are just a few from the 17th century, there are more from the 18th century. Some of them are older than the legend written on them, so they need further research. The detailed description of the tin pottery is given in a catalogue. Another result of the research is the collection of data drawn up using the archives of the concerning churches.

1. ábra A kálnoki unitárius egyház boroskannája

2. ábra A Székely Nemzeti Múzeum 1945-ben elpusztult ún. Hodgyai önkannája (SzNM Fototéka)

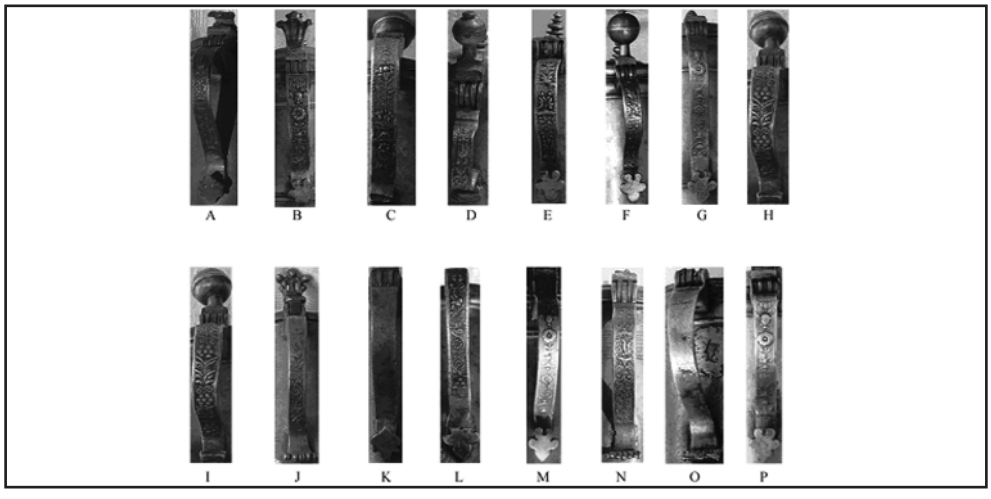

3–4 ábra. Billentők (ujjtámaszok) és kannafülek díszítése a felmért anyagban

5. ábra Mesterjegy a feltorjai boroskanna fülén (Brassó városbélyege alatt „**JG**”, balról)

7. ábra Alsócsernáton, boroskannák és tányér

6. ábra Mesterjegy a dálnoki tálon (a szebeni Michael WALDHUTTE mesterjegye)

8. ábra Alsócsernáton, tányér

9. ábra Alsócsernáton, fedeles boroskanna

11. ábra Bita, fedeles boroskanna

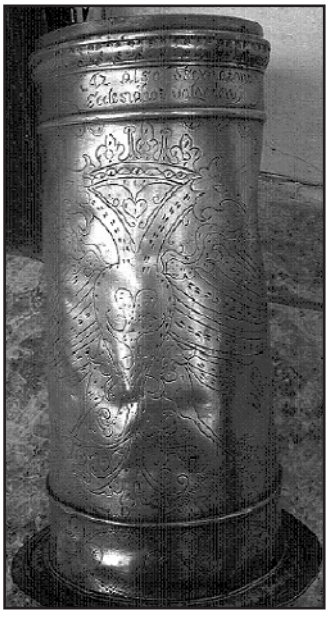

10. ábra Alsócsernáton, boroskanna

12. ábra Bita, ónpalack

13. ábra Dálnok, óntál, ónpalack és fedeles ónkannák

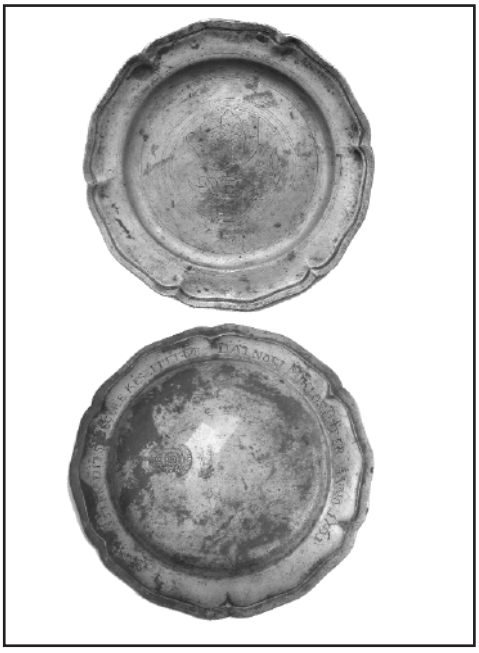

15. ábra Dálnok, óntál

14. ábra Dálnok, fedeles ónkanna

16. ábra Dálnok, ónpalack

17. ábra Dálnok, fedeles ónkanna

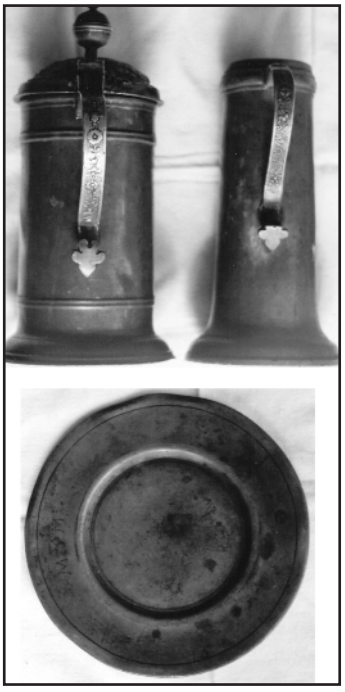

19. ábra Felsőcsernáton, ónkanna fedél nélkül, fedeles ónkanna és óntál

18. ábra Feltorja, ónpalack, keresztelőkanna és boroskannák

20. ábra Feltorja, ónpalack

21. ábra Feltorja, keresztelőkanna

23. ábra Feltorja, boroskanna

24. ábra Ikafalva, boroskanna

22. ábra Feltorja, boroskanna

25. ábra Ikafalva, keresztelőkanna

26. ábra Ikafalva, óntányér

28. ábra Lécfalva, óntál, nagy önkanna, boroskanna, önpalack, keresztelőkanna és kis óntányér

27. ábra Lécfalva, nagy önkanna

29. ábra Lécfalva, boroskanna

30. ábra Lécfalva, ónpalack

32. ábra Lécfalva, keresztelőkanna

31. ábra Lécfalva, kis óntányér

33. ábra Maksa, óntál

34. ábra Martonfalva, óntál, keresztelőkanna
és fedeles boroskanna

36. ábra Martonfalva, óntál

35. ábra Martonfalva, keresztelőkanna

37. ábra Martonfalva, fedeles boroskanna

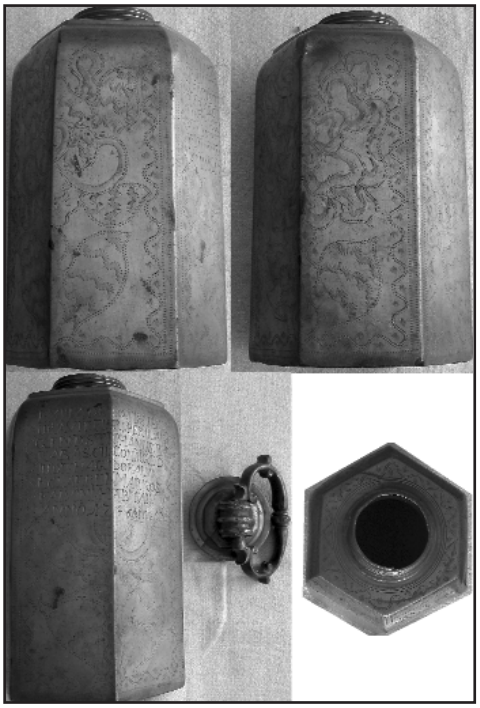

38. ábra Márkosfalva, ónpalack

40. ábra Márkosfalva, boroskanna

39. ábra Márkosfalva, óntál

41. ábra Kőröspatak (Sepsiszék), óntál

42. ábra Márkosfalva, keresztelőkanna

43. ábra Mátisfalva, óntálak

44. ábra Mátisfalva, óntálak, keresztelőkanna, fedeles boroskanna, ónfedeles mázas kerámia, téglalap alaprajzú és hatszögű ónpalack

45. ábra Mátisfalva, óntálak

46. ábra Mátisfalva, keresztelőkanna

47. ábra Mátisfalva, fedeles boroskanna

49. ábra Mátisfalva, hatszögű ónpalack

48. ábra Mátisfalva, ónpalack

50. ábra Mátisfalva, ónfedeles mázas kerámia

BARTHA Katalin Ágnes

A Székely Nemzeti Múzeum kalendáriumai, avagy a kalendáriumi bejegyzés műfaja

(Kivonat)
Magyar kalendáriumtörténeti előzmények ismertetését követően a dolgozat a kalendáriumok és bejegyzéseik funkcióját, műfaji besorolhatóságát tárgyalja. Kiemeli a Székely Nemzeti Múzeumban található három olyan kolozsvári kalendárium bejegyzéseit, amelyeknek szerzője, LUGOSI József többek között olyan színháztörténeti forrás értékű adatokat örökített meg, mint az 1844/45-ös és 1848-as kolozsvári színházi repertóriumok.

*

A kalendárium alakulása az évek során sok mindent elárul a műfaj történetéről, az egyes időszakokban az elvárások és lehetőségek változásáról. A kalendárium történeti alakulása több típusát hozza létre a műfajnak. Minthogy nem célom az időszámítások legelső kezdeteit, történetét ismertetni és az ókorból eredeztetni a műfaj csíráit, a továbbiakban egy speciális problémát boncolgatok, főleg a 18. század és a 19. század első felének magyarországi és erdélyi kalendáriumai kontextusában. Egy nehezen kanonizálható műfaj jellegzetességeire összpontosítok: a kalendáriumbejegyzés elsősorban magánéleti rendeltetésű műfaj, mely kötetlen tárgyában, s a téma teljesen át nem láthatósága és egészében való feldolgozhatatlansága következtében csak bizonyos megszorításokkal érvényesíthető, illetve fogadtatható el.

1. Kalendárium-minták és a Székely Nemzeti Múzeum példányai

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum kalendárium-anyagának a 18. századtól a 19. század közepéig tartó időszakot felölelő példányait rendezgetve néhány adatot közlök róluk a főbb kalendárium-mintákhoz való kapcsolódásuk perspektívájából.

Az *Új és Ó kalendárium* sorozat viszonylag egységes, és teljes sorozata mellett inkább néhány darabos töredékek lelhetők fel, néhány kassai, egy győri, pár brassói, marosvásárhelyi és szebeni példánnyal számolhatunk, melyek többnyire esetlegesen kerültek a kolozsvári kalendáriumok mellé.

A magyarországi és erdélyi naptárak fő mintája a REGIOMONTANUS által készített és nyomtatott kalendárium volt (1473). Ezt az első tudományos igénnyel szerkesztett kalendáriumnak tekinthetjük. Annál is inkább kiemelendő REGIOMONTANUS, mint naptáraink egyik fő mintaadója, mivel ő maga életének egy részét Mátyás király udvarában töltötte, és az Academia Istropolitanán tanított is, így Magyarország szerepe az első tudományos naptár létrehozásában kétségkívül figyelmet érdemel.[1] Az ő naptárai tulajdonképpen leegyszerűsített csillagászati évkönyvek, népszerű tudományos munkák. Csak későbbi kiadói egészítik ki egészségügyi résszel és asztrológiai jóslásokkal. Ezekkel igyekeznek érdekesebbé tenni és kelendőségét fokozni. Így lesz belőle „népnaptár".[2] Olyan nagy népszerűségre tesz szert, hogy még négyszáz év után is reá hivatkoznak a naptárak kiadói. A Königsbergben született MÜLLER Jánost németül KÖNIGSBERGERnek, latinul REGIOMONTANUSnak tüntetik fel. HELTAI Gáspár KIRÁLYHEGYInek magyarítja.[3]

Erdélyben és Szepességben EBER Pál kissingeni szuperintendens történeti naptárai voltak még közkedveltek, azután divatba jöttek az ún. schreibkalenderek. Ezekben a lapok közé a naptári részek mellett egy-egy üres lapot helyeztek el, hogy a naptár tulajdonosai bejegyzéseket tehessenek.

* *Acta (Siculica)* 2006/2, T3, Sf. Gheorghe, Sporturilor 8A, RO-520085
** Sf. Gheorghe, Bisericii 26, RO-520014, bkagnes@yahoo.com

A másik híres naptár a lőcsei kalendárium volt. 116 éven át országos nevezetességnek számított, és szállóigévé vált: „Ez is a lőcsei kalendáriumból való." A magyar nyelvű kiadása 1626-ban indult meg, és 1741-ig majdnem minden évben megjelent. A lőcsei kalendáriumot hosszú időn keresztül a NEUBARTH család tagjai készítették, és BREUER Lőrinc utódai adták ki. A lőcsei kalendáriumok annyira el voltak terjedve, hogy sok más városban is utánanyomtatták. A debreceni naptárak 1681-től 1706-ig NEUBARTH Christoph után készültek.[4]

A kolozsvári naptárak is „NEUBÁRT János astrologus által" alkalmazott *Új és Ó Kalendárium*okat adnak ki több éven át. A Székely Nemzeti Múzeum Kolozsváron nyomtatott sorozatának 1713–1742 időszakából fennmaradt példányai évfolyamaiban NEUBARTH János a közös minta.[5] Ezekben, akár a többi lőcsei kalendáriumban, a csillagok járása szerinti jóslásokat is közölnek, ha olyan sok babona nincs is benne, viszont rövid magyar krónikát hoznak a végén évszámokkal.

A népszerű kolozsvári *Új és Ó Kalendárium*ok egy másik mintája a „HANCKENS Bálint continuatioja szerinti".[6] A Székely Nemzet Múzeum kalendáriumsorozatában a HANCKENS Bálint mintára Kolozsvárt kiadott példányok számos évfolyamát leljük fel. Ezek SZATHMÁRY PAP József, S. PATAKI József, KOLLMANN Ferenc könyvnyomtatók nyomdájából, illetve a Református Kollégium nyomdájából valók.[7] KŐVÁRY László jegyzetei szerint egészen 1838-ig feltüntetik HANCKENS Bálint nevét.[8]

Az *Erdélyi Új és Ó Kalendárium*nak, melyet Kolozsváron és Szebenben adnak ki, szintén HANCKENS a mintája. A magyarországi naptáraknak egy másik típusa Nyugat-Magyarországon alakult ki. Nagyszombat, Pozsony, Győr, Sopron naptárkészítői a bécsi *Krakauer Schreibkalender*t vették mintául. Főleg a jezsuiták, a nagyszombati egyetem tanárai készítették e naptárakat, ezért katolikus jellegűek. A földrajzi távolság s a kallódó típusú kiadvány szolgálhatna magyarázatul, hogy miért nincs ezekből a sepsiszentgyörgyi Múzeumban nagyobb példányszám képviselve.

2. A kalendárium vonzereje, avagy hatalmi diskurzus fölött álló műfaj

Ha a kalendáriumok vizsgálatánál az általában vett közönséghatásból indulunk ki, konkrétan abból, hogy e hatás milyen méretű, akkor e naptárakat magas példányszámban, jelentős üzleti haszonnal forgalmazott bestseller műfajként definiálhatjuk. Itt a kevesekhez szóló elitirodalom és a befogadók legszélesebb körében forgalmazott tömegirodalom áll egymással szemben. Történeti kontextusba helyezve a kalendárium már a 17. század végén keresett nyomdatermék volt, mely a könyvnyomtatónak állandó jövedelmet biztosított. MISZTÓTFALUSI KISS Miklós **Maga személyének, életének és különös tselekedetének mentsége** (1698) c. röpirata szerint is ellenfelei azt vetették a szemére, hogy évente sok ezer kalendáriumot nyomtak, s ebből rengeteg haszna származott. Maga is elismeri, hogy Erdélyben ez az egyetlen hasznot hajtó nyomdatermék, a hasznot azonban erősen csökkenti, hogy sokat kell belőle ajándékként elosztogatni, és sok eladatlan marad. Hogy a kalendárium-kiadás kitűnő jövedelemforrást jelentett, azt a 18. századi kalendáriumszabadalmak is bizonyítják, melyeket ekkori könyvnyomtatók igyekeznek megszerezni.[9] A 17. században a kalendárium-kiadási jog még nem volt korlátozva, minden könyvnyomtató szabadon állíthatott elő ilyen terméket.

A legközkeletűbb felosztás, mely a közönségszociológiai szempontot érvényesítve az egyes műfajok formanyelvét más-más partnerközösség sajátos igényeihez sorolva osztályoz, a hivatalos kultúra műfajait állítja szembe a tömegkultúra műfajaival. Ehhez a megkülönböztetéshez a köztudatban egy olyan elképzelés is társul, amely hajlamos a jövedelmező műfajokat egyértelműen ponyvairodalomként, a tömegkultúra termékeiként kezelni.

A kalendárium speciális, használati irodalmi műfajából következően a 16–18. században s mondhatni a 19. század közepéig nem képvisel ilyen jellegű megoszlást, a kalendáriumbejegyzések egyedüli feltétele a kalendáriumok megvásárlásán túl az írás-olvasás képességének a

gyakorlata volt, s a szükséges naptári rész után következő népszerű, időjárást előrejelző rész általában nem került a kalendárium olvasók elvárásaival élesen szembe.

1718-ban a kolozsvári nyomda a főkormányszéktől kizáró kiváltságot nyer az erdélyi magyar naptárra.[10] Hogy 1758-ban HANCKENS Bálint *Új és Ó Kalendárium*a már schematizmust is hoz a végén latin nyelven, az csak az olvasóközönség szélesebb köreibe való elterjedését segíti elő. A tisztinévtáras naptárt a 18. században végig nyomják, s népszerűségének bizonyítéka, hogy még 1838-ban is a Kolozsvári Líceum nyomdájában HANCKENS neve alatt látják jónak kiadni.

A kalendáriumok népszerűségét felismerve már korán jelentkezett arra igény, hogy kihasználva ezt, a közművelődés fórumává alakítsák.[11] Mária Terézia közművelődési jellegű reformjai kapcsán 1774-ben a bécsi Tudományos Akadémia megalapításának terve mellett nem véletlenül merül fel a kalendárium-kiadás birodalomszintű monopolizálásának terve, mely az Akadémia számára állandó jövedelmi forrást biztosítana. A Tudományos Akadémia tervezetével egyidejűleg a kalendáriumügy reformjára is tervezetet készít a magyarországi származású volt jezsuita HELL Miksa. A terv abból indult ki, hogy a közművelődés emelése szempontjából rendkívüli nagy jelentősége van a kalendáriumnak, mert azt minden rendű és rangú ember egyaránt olvassa. Mivel a kalendáriumokban sok a teljesen érdektelen anyag, ezen úgy lehetne változtatni, ha a kalendárium-kiadás teljesen az újonnan felállítandó Tudományos Akadémia kezébe kerül.

A kalendárium-kiadás monopóliumát mégsem lehetett megvalósítani, mert ez mind a magyarországi, mind a bécsi kiadók érdekeit sértette.[12]

3. Képes és képtelen kalendárium

A képes kalendáriumok elterjedése a kalendárium fénykorát is jelenti. Többnyire helytálló az a megállapítás, hogy 1848-cal bezárul egy kalendáriumkorszak, az 1849-től kezdődő korszak a műfaj tetőzése, a kiegyezés után pedig már egyfajta apály következik.

JAKAB Elek, MÁTRAY Gábor főként a korai kalendáriumok állományát kísérelte meg fölmérni. A 19. századig tekintik át a kalendáriumok történetét, s a kallódó típusú kiadványok megőrzése mellett felszólalva megkísérlik leírni az általuk ismert kalendáriumkincset.

A képes kalendáriumok és a Világos utáni naptárszüretnek nevezhető korszak egybeesésének szempontjából nem érdektelen két adatot felemlíteni:

1848-ban jelenik meg a BUCSÁNSZKY Lajos *Új Képes Kalendárium*ának első évfolyama, és csak 1854-ben az *Erdélyi Képes Naptár*. BUCSÁNSZKY volt az igazán népszerű, az egész országot a szó szoros értelmében elárasztó ponyvajellegű képes naptárak megteremtője. A műfaj életképességének bizonyítéka, hogy ezek a naptárak megérik 1942-t, a 95. és 85. évfolyamot. Hogy 1849 után erősen kezd differenciálódni a kalendárium műfaja, és egyre több irodalmi intézményesítési kísérlet követi egymást, a műfaj történetében szintén egy korszak lezárását mutatja.

Visszatérve az 1848 előtti kísérletekre, képes kalendárium kiadására: már a kolozsvári *Új és Ó Kalendárium 1834-dik évére* készült naptár „*8 lithogr. Képekkel*" alcímmel jelenik meg, bár ez a kísérlet az *Ó és Új kalendárium* esetében rendhagyónak bizonyul.

A litográfiák: *Spanyol, Usbekhi Tatár, Japáni, Kálmuk, Szeretsenek, Kinai, Hottentott* ábrázolások. Az említett népek egyes képviselői a jellegzetes viselet, haj, bajuszforma és nemzeti jelképeik által vonulnak be az 1830-as évek kalendáriumolvasóinak képzeletvilágába. A litográfiák mellett ugyanúgy be lehet jegyezni az egyes napok köznapi történeteit, mint az életformáló nagyobb eseményeket.

A kép nélküli kalendáriumokban az asztrológiai jelek tarthatnak még a képekkel szinte egyenértékű érdeklődésre számot. A nap és a planéták, az égi 12 jegy s a hold negyedeinek ikonikus jelei a „tudományos" érdeklődés nevében nemcsak időjárás-előrejelző funkcióval bírnak, hanem azt is tudni vélik, hogy a hold milyen negyedében érdemes borotválkozni, hajat vágni,

netán eret vágni stb.[13] A naptári rész ikonikus jelei, a vörös és fekete színek önmagukon túlmutató jelentései felértékelődnek, és 1824-ben EDVI ILLÉS Pál egy hosszú lélegzetű magyarázó tanulmányt is szentel a témának.[14]

4. A kalendáriumi bejegyzés műfaja és forrásértéke

A kalendáriumi bejegyzések sokfélesége miatt problematikus ezt a sajátosan összetett írástípust műfajként definiálni. A kalendáriumi bejegyzések az élet legtágabban értelmezett spektrumát ölelik fel, és bár szórt ízlést képviselnek, forrásértékük nagy.

150 évvel ezelőtt MÁTRAI Gábor akadémiai felolvasásán – az Országos SZÉCHÉNYI Könyvtárban összeállt naptárgyűjtemény tapasztalata alapján – a bejegyzések forrásértékére reflektál: „A naptárak értéke nem oly csekély, mint legtöbben vélik. Erről legbizonyosabbá tétetik, ki a régibb századbelieket forgatja. Érdekes adatokat talál azokban a nyelvész, történetbúvár, csillagász, mezei gazda, természetvizsgáló, államtudós stb., kivált, ha figyelemmel viseltetik azon kézirati jegyzemények iránt is, melyeket gondos házi nők, gazdák saját kezeikkel iktattak a naptár fehér lapjaira. Találunk ezek között gyakran hazánkra vonatkozó oly adatokat is, melyek családi viszonyokat, helységek eseményeit, természeti tüneményeket s több más érdekes tényeket világítanak fel, melyeknek olvasásuk alkalmával nem lehet eléggé áldani a kezet, mely gondos előrelátással jegyzé fel azokat számunkra."[15]

A különféle kalendáriumbejegyzések mai olvasója a műfajt inkább emberek kulturális létének reprezentatív bizonylataként foghatja fel. A szerző és az esztétikai minőség ismérve, a magas és alacsony kultúra, a népszerű és elit irodalom szétválasztásán alapuló kirekesztési mechanizmus egyre növekvő tudatossága nyomán a kalendáriumi bejegyzésekhez mint a populáris kultúra termékeihez való fordulást tehát nem a géniuszok műveivel való kizárólagos foglalkozás helyett posztulálja. Köztudomású, a kalendáriumbejegyzések nem arról híresek, hogy elsődlegesen a kulturális élethez kapcsolódnak. Persze erre is van példa, utaljunk egy ilyen jellegű kalendáriumi bejegyzéssorozatra: a következőkben tárgyalt, színháztörténeti forrás értékű 1843-, 1844- és 1848-as kalendáriumi bejegyzések[16] nyilván felvetik a kanonizált színháztörténet-írás, színházi zsebkönyvirodalom, valamint a kanonizálatlan, kéziratban lappangó ismeretlen színháztörténeti forrás kalendáriumi bejegyzés különböző beszédmódjában rejlő buktatók kérdését is. (Mi fogadható el hitelesnek, hol jelölhetjük ki az efajta vizsgálat határait?)

Magától értetődő, hogy kanonizált és kanonizálatlan ellentéte nem magában a vizsgált szövegekben, hanem a róla alkotott feltevéseinkben értelmezhető. A kétfajta beszédmód összevetése, egymásra olvasása korrekció, adatkiegészítés értékű. Ami a műfaj kérdését illeti, nyilván már maga a kalendárium műfaja kijelölő funkcióval bír, s a kalendárium meghatározott formája szabja meg a bejegyzések keretét. Így pl. a terjedelmi arány maghatározza a műstruktúrát, a kalendárium kisformája sem mellőzhető tényező, befolyásolja a bejegyzés módját, stílusát. Funkció szempontjából a kalendáriumok és bejegyzéseik használati irodalomnak tekinthetők (praktikus tanácsok, időjárást előrejelző részek tárháza). A kalendárium segít élni, tájékozódni, a mindennapok tudatos megélésének egyik módját mutatja fel. Bejegyzéseinek műfaji szabályait is ennek megfelelően formálja a gyakorlat, maguk az egyes példányok.

Másrészt, a kalendáriumi bejegyzés több műfajjal érintkezik, elsősorban a naplóműfajjal rokonítható. Általában énformájú, egymást időrendben, naponként vagy kisebb időmegszakításokkal követő feljegyzések sorozata, amely azokat az eseményeket és a hozzájuk fűzött kommentárokat tartalmazza, amelyeket szerzője az adott napra megörökítésre méltónak ítél. Egyes bejegyzései az időpont feltüntetésével kezdődnek.

Harmadsorban, közhasználatú formájában mégis, a szó legtágabb értelmében vett irodalmon is kívül álló jelenség. Kivétel azok az írások, melyeknek történelmi dokumentum értékük van. Az ilyen kalendáriumi bejegyzéseket viszont a dokumentumirodalom önéletrajzi válto-

zatának egyik alfajaként tekintjük, függetlenül attól, hogy szerzője esetleg kizárólag önmaga számára s ennek megfelelően igénytelen stílusban írja meg, avagy számít a publikációra is, és ennek megfelelően válogatja. A bejegyzések történeti, művelődéstörténeti, az említett esetben színháztörténeti, kuriózumszámban menő dokumentumok. A vázlatos stílus a kalendárium kisformájával együtt járó műfaji jellegzetesség. A műfajteremtő tényezők egyike a megszólaló kiléte. A megnyilatkozások mögött rejlő személy maga válik a műfaji szabályok teremtőjévé, önmaga konstruálja saját maga képét a bejegyzések mentén.

A reklámműfajjal való kapcsolat már csak a kalendáriumi bejegyzés első összetevőjére, magára a kalendáriumra vonatkozik. A kalendáriumokat vásáron forgalmazzák, valószínűleg vásári kikiáltás is társult hozzájuk, mely a kelendőséget is fokozhatta. A könyvnyomtatók pedig az általuk kiadott naptárak külső borítóján egyéb általuk kiadott könyveket is reklámoztak. A kalendáriumok maguk váltak saját árusításukhoz is kapcsolódó reklámmá.

A Székely Nemzeti Múzeum említett 1843-, 1844- és 1848-as kolozsvári kalendáriumainak bejegyzései ugyanazon személy, LUGOSI József szövegei.[17] Különféle bejegyzéseinek tükrében bontakozik ki előttünk egy olyan személyiség, akinek gondolatait többnyire könyvek és színházi előadások határozzák meg. A bejegyzések természetesen másra is kiterjednek: személyes- és családi bejegyzéseit, házi orvosszerek bejegyzését is olvashatjuk, könyvet, pénzt kölcsönöz, azt időben törleszti, stb. A korabeli Kolozsvár ismert alakjai jelennek meg bennük, az 1848-as kalendáriumban pedig éppenséggel a márciusi s azt követő történeti-politikai események örökítődnek meg éleslátással.

A rövid kalendáriumi bejegyzésekben az életforma jellegzetességei reprezentálódnak, feltárulnak az életmód és a művelődési igény ellentmondásai, a mindennapi küzdelmek a valóságos létben a megélhetésért és egy kulturált egészséges lét megteremtéséért. Egy bizonyos fokig tudatosan megkonstruált énformálásnak, illetve énreprezentációnak is felfoghatók – az intim bejegyzések hiánya is azt igazolja, hogy valamiféle énformálási szándék, illetve publicitási igény is rejlik a sorokban. Noha az énreprezentáció vizsgálata ebben a műfajban igen problematikus, az egyes bejegyzések konstruálják is a kalendárium tulajdonos képét. Hogy mennyire kontrolált és tudatos a feljegyzés, magának írja, avagy hallgatólagosan számít a publikusságnak valamilyen formájára, azt a bejegyzések sajátos szempontja és jellegzetes arculata tárja fel.

LUGOSI számára a személyes bejegyzés, recept, könyvekről, személyekről, pénzügyekről szóló feljegyzések és az 48-as történelmi feljegyzések mellett alighanem a színházi program részletes vezetése válik a kalendáriumi bejegyzések központi tárgyává. Amellett, hogy a részletes repertórium feljegyzése személyességét illetően is fontos, a színháztörténet számára hiánypótló adatokkal szolgál.

A nem titkosított repertórium kézírásos feljegyzése nem teljesen magántermészetű, inkább a nyilvános színházi műfaj felé mutat. A színházi intézmény által teremtett és a színházat körülvevő szövegkorpuszok sorában drámai szövegek, szövegkönyvek, színlapok, sajtótermékek különböző színházi műfajai, egyéb színházi aprónyomtatványok (műsorok, meghívók, újévi üdvözlő versek, színészeket ünneplő szóróversek) mellett a program színháztörténeti értékű, LUGOSI általi vezetése csak bővíti a kört.

A kalendárium üres fehér lapjai csábítást jelentenek minden kalendáriumtulajdonos számára. A szabad forma és egyedül a kalendáriumméret által korlátozott és megszabott mérték lehetőségei kecsegtetőek. Mindenki azt ír bele, amit akar. Ennek a reális köznapi feltétele egyedül a bagópénzért megvásárolható kalendárium, és az írásképesség. Esetünkben az egyéni opció alakított ki egy olyan formát, mely a kalendáriumi bejegyzés műfajának értékét megemelte.

Jegyzet

1. L. Mátyás király szerepe a tudományos naptár létrehozásában témájú JANKOVICS Miklós-tanulmányt. (*Tud. Gyűjt.* 1829. XII. k. 72–97.)

2. A HELTAI által lefordított REGIOMONTANUS-féle naptárt BAGÓ Márton budai nyomdász még népszerűbb formába dolgozza át. A BAGÓ-féle csíziók még 1873-ban is megjelentek. Így négyszáz éven át majdnem változatlanul közlik ugyanazon babonás asztrológiai jóslásokat, parasztrégulákat, és háromszáz éven át a HELTAInál közölt lóbetegségek orvosságait. (JAKUCS István: **A csízió és a kalendárium története, különös tekintettel a debreceni régi naptárakra**. *DÉRI Múzeum évkönyve.* 1962–1964. Debrecen, 1965. 207.)

3. JAKUCS István egy 1592-es HELTAI-kalendárium címét közli, és arra is következtet, hogy létezhetett 1590-es évi HELTAI-féle naptár is. (JAKUCS István: I. m. 207.)

4. JAKUCS István: I. m. 206.

5. L. a Székely Nemzeti Múzeum kalendáriumanyagában: 1713, 1721, 1722, 1723, 1725, 1726, 1732, 1733, 1736, 1742 éveinek kalendáriumait.

6. JAKAB Elek a HANCKENS Bálint kiadásában tizenegy *Új és Ó Kalendárium*ot nevez meg, melyet S. PATAKI József nyomdájában nyomtak. Ezek: 1758, 1761, 1764, 1767, 1777, 1779, 1783, 1788, 1797, 1799. évi kalendáriumok. (JAKAB Elek: **A kalendáriumokról történelmi és politikai tekintetben**. Bp. 1881.)

7. A Székely Nemzeti Múzeum következő évekbeli *Új és Ó Kalendárium*ai készültek a HANCKENS Bálint-mintára: 1730, 1749, 1756, 1757, 1761, 1765, 1768, 1775, 1776, 1778, 1779, 1780, 1781, 1785, 1789, 1792, 1794, 1796, 1797, 1799, 1802, 1804, 1805, 1806, 1811, 1818, 1819, 1820, 1821, 1822, 1823, 1824, 1825 – mindezek kolozsváriak, de Marosvásárhelyen nyomtatott hasonló mintájú példány is van a múzeumban, 1795-ből.

8. KŐVÁRY László: **Jegyzetek naptár-irodalmunk történetéhez**. In: **Erdélyi naptár 1855-dik közönséges évre. 2. évi folyam**. Kolozsvár, 1854. 50.

9. Az első kalendárium-kiadási szabadalmat TÖLTÉSSY István kapta, 1705. november 5-én. L. még a kalendáriumok szabadalmára vonatkozó adatokat: GÁRDONYI Albert: **A XVIII. század legkeresettebb könyve**. *Magyar Könyvszemle.* 1941. 232–244.

10. KŐVÁRY László: I. m. 17.

11. A kalendárium mint a legszélesebb néprétegek irodalmi tápláléka válik politikai szempontból is fontossá. Mária Terézia több rendeletével is igyekezett szabályozni a kalendáriumok cenzúráját, és eltiltani azokból minden babonás dolgot. II. József eltiltja a kalendáriumokból az olyan búcsúk hirdetését, melyek hatása a tisztítótűzre is kiterjed. A MARTINOVICS-féle összeesküvés felfedezésének évében a július 7-i dekrétum szerint a kalendáriumokhoz függesztett iratokat szigorúbban kell fölülvizsgálni. (SASHEGYI Oszkár: **Kalendáriumok cenzúrája**. *Magyar Könyvszemle.* 1942. 18–19.)

12. GÁRDONYI Albert: I. m. 236–240.

13. JAKUCS István: I. m. 207.

14. EDVI ILLÉS Pál: **Kalendáriom magyarázatja, és még valami a honni kalendáriumokról**. 63–96. *Tud. Gyűjt.* 1829. V. k.

15. MÁTRAY Gábor: **A magyar naptárakról a közelébb lefolyt négy évszázad alatt**. *Új Magyar Múzeum.* 3.f olyam, 1853. II. k. 177–178.

16. Az említett bejegyzések három kalendáriumból származnak: **Erdélyi Új és Ó Kalendárium Krisztus Urunk születése után 1843. 365 napból álló közönséges esztendőre. Erdély- Magyar és Más országokra alkalmazva** (Kolozsvárt a királyi lyceum betűivel); **Az Erdélyi Új és ó Kalendárium Kriszt. Urunk születése után 1844. szökő évre** és a **Kolozsvári naptár az 1848-ik szökő évre. Kiadja TILSCH János**. (1876. január és 1877. december között az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvállományának duplikátumait áruba bocsátja. Az alapító nagyasz-szony, CSEREYné költségén az alapító múzeumőr, VASADY NAGY Gyula is vásárol a székely múzeumnak. Az Erdélyi Múzeum tudűs könyvtárosa, SZABÓ Károly és a Székely Nemzeti Múzeum következő nagy múzeumőre, NAGY Géza még 1888-ban is váltanak leveleket ilyen ügyben. Így kerül a Székely Nemzeti Múzeum tulajdonába ez a három kalendárium is – BOÉR Hunor közlése.)

A kalendáriumokban fellelt 1844/45-, illetve 1848-as dátumokkal ellátott színházi repertóriumról, illetve ezen kalendáriumi bejegyzésekről és szerzőjükről részletesen lásd e tanulmány írója: **Egy ismeretlen színháztörténeti forrás, a kalendárium-bejegyzés** c. előadását, mely a *Kép és szöveg interdiszciplináris konferenciá*n, a Kolozsvári Irodalomtudományi Tanszéken hangzott el, 2002. május 23-án (megjelenés előtt).

17. Vö. *LUGOSI József sajátkezű magán följegyzései. Promemoria. (Fogsága történetéből.)* In: Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Ms. 2519. jelzetű kéziratával; LUGOSI életéről lásd ÖRKÉNYI Béla: *LUGOSI József életrajza* c. kéziratát (egyetlen eredeti példány, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, MS. 1187).

(A családnevek majuszkulás kiemelését kötetszerkesztési szempont indokolta. **Szerk. megj**.)

Calendarele vechi din Muzeul Naţional Secuiesc sau genul literar al notiţelor din calendare

(Rezumat)

În urma prezentării istoricului calendarelor maghiare, lucrarea discută funcţia calendarelor şi a notiţelor făcute de posesori pe paginile lăsate libere în volumele acestora. Atrage atenţia asupra notiţelor din trei calendare clujene păstrate în Muzeul Naţional Secuiesc, autorul cărora este József LUGOSI, şi care au valoare de sursă privind istoria teatrului (de ex. repertoriul teatrului clujan din anii 1844/45, respectiv 1848).

Old Calendars in the Székely National Museum or the Literary Genre of the Notes in the Calendars

(Abstract)

The paper presents the history of the Hungarian calendars, the function of the calendars and of their possessor's notes in the white pages. In the museum the notes of three calendars from Kolozsvár (Cluj) have a real value considering the history of Kolozsvár's theatre (they contain the repertory of the year 1844/45 and 1848).

BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes

Adatok a brassói „A Három Oszlophoz” című páholyról

(Kivonat)
A dolgozat az 1749-ben, Magyarországon elsőként megalakult, 1777–1794 között virágzó, majd a szabadkőművesség betiltását és újraéledését követően 1875-ben újraalapított brassói, német nyelvű (szász) páholyról (pár évig átmenetileg csak kör) közöl adatokat. A dolgozat függeléke 1904-es, figyelemreméltó állásfoglalás, az erősödő nacionalizmusnak a szabadkőművességet fenyegető veszélyére figyelmeztet.

*

Már a 18. században, amikor a szabadkőművesség szervezetté alakult, elterjedt egész Európában. Hamarosan eljutott Magyarországra is. Méghozzá igen korán, hiszen az első páholy 1717-ben Londonban szerveződött meg, és már 1749-ben, tehát mindössze harminckét évvel később megalakult Magyarország első szabadkőműves páholya Brassóban. „Zu den drey Saulen”, magyarul „A Három Oszlophoz” lett a páholy neve. A páholy tagjai városi polgárok voltak, zömében német anyanyelvű szászok, ez is indokolta a páholy német elnevezését. A páholy több esztendei szünet után éledt fel újból, 1777-ben. A virágzó páholyéletet Ferenc császár betiltó rendelete bénította csak meg, 1794-ben. Ekkor a brassói páholy is beszüntette működését.[1]

Ennek a páholynak az emléke fennmaradt Brassóban. A 19. században, amikor a szabadkőművesség ismét törvényes keretek között működhetett Magyarországon, újjáélesztették. Így emlékszik meg a történelmi eseményről a *Kelet* című hivatalos szabadkőműves lap 1876. november 12-én, a 3. évfolyam 17. oldalán:

„Végül meg kell emlékeznünk a brassói sz.:.k.:. körről, mely már egy év, 1875. október 21. óta a „Három Oszlophoz” cím alatt a bukaresti páholyhoz tartozó nyolc tvr.:. közreműködése mellett fennáll, és első évi jelentését e nyolcról küldötte be.

A szks kör ma 164 frt 62 kr-ral rendelkezik, kis szks.:. könyvtárral bír, minden hó 3. csütörtökjén dolgozik (COPONY tvr.:. lakásán), és humanitárius téren már működését egy szép tettel kezdte meg, ti. egy özvegy árva gyermekének továbbneveltetése végett történt felfogadása által. Jó ajánlat a remélhetőleg mielőbb megnyíló műhely számára.

Hogyha mármost az elért eredményt bírálat tárgyává tesszük, el kell ismernünk, hogy □-ainak legnagyobb része ezen szabadkőműves feladatokban tűnik ki.”

Tehát más esetekhez hasonlóan a Brassóban lakó bukaresti szabadkőműves páholytagok helyi szabadkőműves kört alapítottak. Ilyenkor általában az volt a cél, hogy az összejövetelek látogatását megkönnyítsék, és a helyi kérdésekkel történő foglalkozást biztosítsák. Így történt ez más esetekben is. Például a nagyváradi „László király” páholy kolozsvári tagjai alakították meg az „Unio” páholyt, majd annak zilahi tagjai a zilahi „WESSELÉNYI” kört.[2]

A *Kelet* 1877. november 24-i számában említést tett arról, hogy a bukaresti „Brüderlichkeit” („Testvériség”) páholy fellépett a háború áldozataiért. Ez a bukaresti páholy a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy „védelme” alatt működött, hiszen ekkor Romániában még nem volt szabadkőműves főhatóság.[3]

Ugyancsak a *Kelet*ből (1878. január 10. 4. évfolyam) megtudhatjuk, hogy a brassói „A Három Oszlophoz” című páholyt a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy védelme alá fogadta. Tehát az előbb jelzett kör már átalakult páhollyá. Ez több, szigorúbb feltételeket követelt meg tőlük, mint eddig a kör szervezete.

A *Kelet* 1880. január 10-én a 3. oldalon a szokásos páholyjelentések között „A Három Oszlophoz” brassói páholyét közli, a következőképpen:

„A □ fejlődése gyors haladást nem mutat is fel, mégis a szakadatlan előmunkálkodás által

* *Acta (Siculica)* 2006/2, T3, Sf. Gheorghe, Sporturilor 8A, RO-520085
** Budapest, Király 27., H-1072, bermatsz@freemail.c3.hu

biztos jövőnek lett megvetve alapja az évben. A □ saját helyiségébe költözött 1878 novemberében. Január 11-én nővérmunka volt, ahol HELLWIG neje készítette tápiszt[4] adott a könyvtárgyarapításra."

A *Kelet* 1885. április 1-jei száma a brassói „A Három Oszlophoz" páholy jelentését így közli:

„A lefolyt szabadkőművesi év páholyunkra nézve – tekintve, annak még mindig csekélyszámú tagjainak – azon oknál foga bír fennállása óta először fordult elő azon eset, hogy egy tv.:. tetemes anyagi veszteségek következtében a tv.:. kötelékből kiválni kényszerítve volt, s egy másik tv.:. fedezését kérte, és most a halál legelőször nyomult be csendes műhelyünkbe, kiragadván egy a legszebb férfikorban álló szk.:. tv.:.t.

Ezen veszteségek reánk nézve annál érzékenyebbek, mert egy kis körben, amilyen a mienk, minden erő elveszítése, legyen az kiváló vagy szerény, kétszeresen sújt.

Emellett azonban két kiváló tényt jelezhetünk, két vívmányt, melyek csírái páholyunk kebelében keresendők, mert itt zajtalanul működő néhány tv.:.-ünk buzgósága folytán gyönyörű gyümölccsé érleltek, s innen köteles mű terjeszti áldásos hatását. Ezek a „tápintézetek" (Alumneum) és „az iskolás gyerekeket felruházó egylet", mely mindketteje páholyunk tagjai által vidékségbe hozatott, valamint azok meleg odaadása és fáradhatatlan buzgalma következtében létesítve is lett, s mely a 400 évi LUTHER-ünnep alkalmával felavatván működését meg is kezdte.

A tápintézet egylete segítségével egy intézet lett berendezve, melyben jelenleg 9 növendék, ezer szegény iskolás fiú lakást és tökéletes ápolást egészen ingyen nyer. A gyermekfelruházó egylet már 1883. év karácsony ünnepén kezdé szegény iskolás gyermekeknek adományait kiosztani.

Nem mulaszthatjuk el a tényekre megemlékezni, mivel ezek páholytagjainknak a templomon kívül kifejtett iparkodásánál és tevékenységéről tanúskodnak.

És most áttérünk szűkebb páholyéletünk egyes mozzanatainak a felsorolására.

A szünidők letelte után tartott első rendes munkán az újból választott tisztikar letette az alkotmányosan előírt fogadalmat.

Nov. hó 10-én ülte meg páholyunk a 400 évi LUTHER-ünnepet egy díszmunkával, melyben GOSBETH Kristóf szónok tv.:. a nagy reformátor élete és működése felett ünnepi beszédet tartott, kiemelvén ebben a bátor és tántoríthatatlan harcos, dr. LUTHER Mártonnak az igazság és szellemi világosság terjesztése körül szerzett elhervadhatlan nagy érdemeit.

Dec. 4-én lett az eddigi táblás HEDVIG János tv.:. a tisztességes fedezet alapján körünkből kivált TEUTSCH József tv.:. helyett kincstárossá megválasztva, mivel pedig ARZT Mihály tv.:. táblásnak és GÖTT Henrik tv.:. könyvtárosnak, mely utóbbi azonban új tisztében nem működött, mivel ő, ki december 4-én utolsószor állott a tv.:.i láncban, már e hó 30-án k.:. az ö.:. kel.:.-be[5] Ezek által vezetve kivált tv.:. emlékére 1884. dec. 4-én lépett be páholyunkba, 20 frt-nyi összeggel az „iskolás gyermekeket felruházó egylet" alapító tagjai sorába.

Ugyanezen év február 4-én örvendeztetett meg FO. Testvérünk egy igen érdekes felolvasással e cím alatt: „Állásunk a jelenkor törekvéseivel szemben." (E felolvasás egész terjedelmében a *Kelet* 1884. októberi számában közöltetett. **BZsÁ**.)

Márc. 3-án tartott emlékezésben SCHNELL Károly tv.:. a Budapest kel.:. GALILEI □ által közölt kérdések felett referált, valamint HAUSDORFER tv.:. által nevezett □ 12. évi alapítási ügyében tartott díszelőadást. V. 13-i munkában PORR Emil kereső lett a szabadkőművesek ősi szokása szerint a szövetségébe felvéve, és ARZT Mihály tv.:. előadta a Budapest kel.:. dolgozó CORVIN □ tábláját a siketnémák részére egy 2. országos intézet felállítási ügyében.

Örvendetes meglepetésünkre szolgált ZAY Adolf tv.:. látogatása, ki mint páholyunk állandó képviselője a Nagypáholynak május 27-én tartott munkáján az utolsó negyedéves nagygyűlésről tett jelentést. SCHNELL Károly tv.:. a számadások átvizsgálására kiküldetett bizottság nevében constatálja, hogy eszerint a számadások pontosan vezetve és minden kellő rendben talál-

tatott. A □ vagyona múlt évi állásához képest 147 ft 40 kr-ral szaporodott és most 107 ft 34 kr képezik, az ö. persely[6] állása pedig 1015 ft 31 kr, 60 fr 14 kr-ral több a múlt évinél. Páholyunk ezen kedvező anyagi állása örvendetes tudomásul vétetvén, a számadások vezetésével megbízott tv.:.-eknek a felmentvény, a páholy elismerésének kifejezése mellett megadatott. Egyúttal a □ berendezése igazi értékének kiderítése érdekében egy HELLVIG Frigyes, DICK Ede s TEUTSCH Győző tv.:.-ekből álló bizottságot küldetett ki egy hiteles becslés összeállítására, s jövőre a szokásos tételek alapjául fog szolgálni.

A lefolyt szabadkőművesi évben mindebből 131 első és két harmadfokú munka és két értekezlet lett megtartva. Négy tv.:. részesült mesterfokban, és egy kereső lett a szövetségbe felvéve. Páholytagjaink száma 19. Eggyel kevesebb, mint előbb, de reméljük, hogy ezen veszteség nemsokára pótolva lesz. A munkák látogatása általános kedvezőnek nem mondható, s ha mindjárt minden dicséret fölött áll, mégis azon jogos óhajnak illetve befolyásnak adunk, hogy a látogatás ismét nagyon kedvező legyen, mint kezdetben volt.

Könyvtárunk a lefolyt évben FISCH János a 3. fokba emeltetik 10 feladatával gyarapodva, szabadkőműves lapok közül a következőket járattuk: *Kelet*, der *Zukunft*, die *Buda* stb. Befolyt az évben gyógyszerre kiadva, s nek, evvel „A Három Oszlophoz" befolyt díjtevékenységei vonzásokban felküldhető javulással, kivéve, hogy kíséretében álló és felbátorítva találjon nevelőt, hogy azon fontos teendők elvégzéséhez, s hogy a testvéri láncban a □t, hogy „A Három Oszlophoz", mint azon kívül és fontos teendők elvégzéshez, s hogy a testvéri lánc ebből lelkesítve folytassa a munkát."

A páholy céges papírjain még Kronstadtot írnak 1916-ban, de már a német nyelven, kézzel írott levélen Brassó szerepel az irat keltezésénél.

A levéltárban későbbi irat nem található a páholy anyagában.

Befejezésként egy 1904. évi figyelemreméltó állásfoglalásukat közöljük, ekkor a (feltehetőleg döntő többségben vagy kizárólag) szász tagokból álló páholy figyelmezteti a magyar szabadkőművességet annak veszélyeire, ha, engedve a a századforduló erősödő nacionalista nyomásának, nemzeti szempontok által engedi magát megosztani. A kisebbségi közegből érkező jelzés súlyát húsz évvel később az utódállamokba szakadt és ellehetetlenült magyar szabadkőművesek saját bőrükön érezhették.

Függelék

12. lap

„A HÁROM OSZLOPHOZ"
CÍMZETT □
Brassó kel.:.
Érdemes Főmester!
Szeretett Testvérek!

A németajkú páholyunk, melynek szabadkőmívesi feladata, a különféle nemzetiségek lakta vidéken őrt állani Magyarország Symbolikus Nagypáholyának határszélén, ezen sajátlagos állásánál fogva, komoly kötelességének tartja intőszavát emelni ama jelenségekkel szemben, melyeket hazánk szabadkőmíves terén észlel, és mely jelenségek annál aggasztóbbak, minél sűrűebben találkozhatni velök.

Azon körülmény, hogy egyrészt a magyar kérdés és másrészt a nemzetiségek kérdése azon ügyek közé tartozik, melyek a jelenkor kedélyeit legmélyebben érintik, úgy hozta magával, hogy páholyok magukat elragadtatni engedik, hogy a szabadkőmívesek szövetségének alapszabályzatában (a Constitutiójában) a szabadkőmívesi működési körnek kitűzött határain túllépve politikát űzzenek.

Már a „Nemzeti"-páholy alapítása alkalmával hallatszottak hangok, melyek véleményünk szerint csak zavarólag hathatnak az igazi általános emberi szabadkőmívesi összhangzatra. Aggodalmaink azonban csak még fokozódtak a Nagypáholy évi jelentésében ezen páholy tevékenységéről olvasható közleményei által.

A „László Király"-páholy a napokban szétküldött köziratában pedig már a páholyok magok szólíttatnak föl, miszerint oda hassanak, hogy az országgyűlési választójog a hazánk azon

polgártársainak, kik a magyar nyelvet szóban és írásban nem bírják, ezentúl ne adassék többé.

Félreértések kikerülése végett itt mindjárt ki kell nyilatkoztatnunk, hogy magától értetik az, hogy egyetlenegy testvérünk jogán csorbát ejteni nem akarunk, hogy az a maga vérmérséklete szerint részt vegyen a politikai életen is – ámbár a királyi művészet magasztos általános emberiségi eszméje minden igazi testvértől nemcsak vallási, hanem nemzeti és politikai ellentétekkel szemben is türelmet kíván, és bizonyos megérthetési kedvet vagy jóindulatot.

Hanem már egészen más dolog, hogy ha a páholyok magok munkáikban politikai kérdéseket tárgyalnak, és a politikai élet vitás kérdéseiben mint páholyok kezdik feszegetni.

Semmiféle mellékkörülmény által meg nem rendíthető azon meggyőződésünk, hogy ez a Nagypáholy alapszabályzatának tiszta világos szövegével – mégpedig annak 2-ik cikkével ellenkezik, mely cikk kimondja:

„A szabadkőmívesség kizár köréből minden politikai - - - - kérdést".

Ennél fogva a szeretett testvéreket annak komoly és higgadt megfontolására kérjük, vajon politikai állásfoglalás vagy propaganda megengedése által nem alkotunk-e a magyarországi szabadkőmívességben olyan precedenst, mely hazánkban a királyi művészetet az alapelveiben megfogja rázkódtatni, és előbb-utóbb rá nézve végzetes leend?

Aggodalmainkat a szeretett testvéreink nyugodt, szenvedélytelen megfontolásának ajánlva maradunk

Testvéri üdvözlettel

(?) Károly Főmester
(KRÖHLBRANDT) titkár
Brassó. 1904. évi május havában

Jegyzet

1. BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: **Szabadkőművesi páholynévsorok Kelet-Magyarországból**. *Névtani Értesítő.* 16. 56–65. oldal

2. BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: **A zilahi „WESSELÉNYI-kör" története**. *Acta (Siculica)* 2001. 327–347. oldal

3. BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: **„…nyelvünket nem adjuk" A romániai magyar szabadkőműves páholyok végnapjai"**. *Europa* 3 *Annales*. 127–151. oldal. Angolul: *Transactions*. vol. XXIX–2000, 85–108.p.

4. A szabadkőműves szertartások során használatos, előírásosan elkészített szőnyeg elnevezése

5. „Költözött az örök keletbe" = meghalt

6. „Özvegy persely" = a páholy elhalt tagjai özvegyei számára rendszeresített persely

(A családnevek majuszkulás kiemelését kötetszerkesztési szempont indokolta. **Szerk. megj**.)

Date privind loja „Către cele trei coloane" a francmasonilor braşoveni

(Rezumat)

Lucrarea prezintă date privind francmasonii braşoveni (saşi, de limbă germană). Loja (într-o anumită perioadă cercul) „Către cele trei coloane" a fost prima organizaţie a francmasonilor în Ungaria (1749), care prospera între 1777–1794. După deceniile de interdicţie, organizaţia s-a reînfiinţat în 1875. În anexă se prezintă o luare de poziţie de remarcat din 1904, în care se atrage atenţia asupra ameninţării tot mai puternice din partea naţionalismului exacerbat, primejduind inclusiv cauza francmasoneriei.

Data Concerning the Masonic Lodge „To the Three Columns" in Brassó (Braşov, Romania)

(Abstract)

The masonic lodge (temporarily circle) at Kronstadt (Brassó, Braşov) was the first one in Hungary (1749). 1777–1794 was the most prosperous period of the lodge. After the interdict it was founded again by the saxon (german) masons of the city in 1875. In 1904 they took up position in a document against the growing nationalism that endangered the movement, too.

BOÉR Hunor

Királyhágóntúli múzeumok és tudományos könyvtárak állami támogatása a Millenniumtól az első világháború végéig

(Kivonat)
A dolgozat a magyarországi vidéki múzeumok és tudományos könyvtárak állami támogatásának dualizmuskori általános fejlődését tekinti át, erdélyi példákkal, majd a történeti Erdély (a „Királyhágóntúli terület") érintett gyűjteményeinek konkrét állami támogatását, az 1897–1918 időszakban. Végül az erdélyi fejlődés alapján megfogalmaz néhány általánosabb érvény igényét felvető következtetést a tárgyalt intézményfejlődés és -fejlesztés hivatalos és nem hivatalos szempontjait, tényezőit illetően.

1. A téma behatárolásának szempontjai

A Királyhágóntúl mint fogalom statisztikai kerületre vonatkozik, 1876–1918 között volt használatos. A tárgyalt korszak ezt tovább szűkítő behatárolása könnyen indokolható. Magyarországi, így erdélyi közgyűjtemények állami támogatásáról inkább csak a Millennium után beszélhetünk, 1918 végén pedig Erdélyben különben is főhatalomváltás következik be. Másrészt a korszak úgy Erdélyben, mint általában Magyarországon a tárgyalható intézmények körét is behatárolja. A múzeumok és könyvtárak ügye ekkor valójában a művelődési intézmények általában vett ügyét fedi, mert a még idesorolható harmadik közgyűjteményi ügy, a levéltárak kérdése ebben a korszakban csak nagyon áttételesen kapcsolódik előbbiek témájához.

A levéltárak ügye ekkor még nemcsak, hogy nem *közművelődési* kérdés, de – eltekintve néhány kivételtől, esetünkben az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárában a századforduló után mindenekelőtt KELEMEN Lajosnak, VERESS Endrének köszönhetően elkülönülő levéltártól, illetve CSUTAK Vilmosék sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Levéltár-kezdeményezésétől[1] – nem is *tudományos* kérdés.[2] Levéltárak ügyében Magyarországon is létrejön, bécsi mintára, a kiegyezés után a Magyar Királyi Országos Levéltár, és megindul tudományos közgyűjteménnyé való átalakulása, de a vidéki közhatósági, egyházi, illetve magánlevéltárak, állami felügyelet alá vonásuk vagy kerületi levéltárak kialakítása ügyében jóformán semmi nem történik a tárgyalt időszakban.[3]

Amit mégis szükséges megjegyeznünk: Az országos jelentőségű gyűjtemények, az Erdélyi Kancelláriai Levéltár és az Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltár (benne egyebek mellett a két nagy független fejedelemségkori országos levéltár, a Gyulafehérvári Káptalan és a Kolozsmonostori Konvent fennmaradt anyaga) már az 1882. évi XXIII. t.c. alapján Budapestre, a Magyar Országos Levéltár állományába kerül.[4] A többi erdélyi törvényhatósági levéltár legelőször 1768-ban terítékre került ügyében[5] viszont igazából csak a két világháború között, a román állam eszközöl konkrét intézkedéseket, Székelyföldön versenyben a Székely Nemzeti Múzeum riválisi gyűjtőlevéltári programjával.[6] Végül, az erdélyi egyházi gyűjtőlevéltárak kérdése ma sem lezárt, így pl. az utóbbi években is történt próbálkozás egy székelyföldi református gyűjtőlevéltár megalapozására, Sepsiszentgyörgyön.

Még egy behatárolási szempont: mivel a tanulmány múzeumtörténetre összpontosító intézménytörténeti indíttatású, a könyvtárak esetében csak a tudományos jellegű könyvtáraknak a múzeumokkal szorosan kapcsolódó ügyével foglalkozunk (ezt a csoportot a korabeli művelődéspolitika is világosan elkülöníti). Ugyanitt jegyzendő meg, hogy a kolozsvári Erdélyi Múzeum-Egy(esü)let gyűjteményeinek ügye és sorsa, beleértve a könyvtárat, 1872-től elválaszthatatlan a kolozsvári tudományegyetem, illetve könyv-

* *Acta (Siculica)* 2006/2, T3, Sf. Gheorghe, Sporturilor 8A, RO-520085
** Sf. Gheorghe, N. IORGA 12, Bl. 22C/2, RO-520089, boerh@freemail.hu

tára, gyűjteményei ügyétől, sorsától, ezért a dolgozatban, bár jelentőségük külön fejezetet érdemelne, csak utalunk rá – állami támogatásuk sem „vidéki múzeum és könyvtárként", a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége (MKOF) útján történik.

A fentieket előrebocsátva, a dolgozat a magyarországi vidéki múzeumok és tudományos könyvtárak állami támogatásának dualizmuskori általános fejlődését tekinti át, erdélyi példákkal, majd a történeti Erdély (a „Királyhágóntúli terület") érintett gyűjteményeinek konkrét állami támogatását, az 1897–1918 időszakban. Végül az erdélyi fejlődés alapján megfogalmaz néhány általánosabb érvény igényét felvető következtetést a tárgyalt intézményfejlődés és -fejlesztés hivatalos és nem hivatalos szempontjait, tényezőit illetően.

Mivel a tárgyalt gyűjtemények, intézmények leírása és dualizmuskori története a szakma számára meglehetősen ismert, kézikönyv-szinten és összegező tanulmányokban is megtalálható,[7] nem tartottuk indokoltnak részletezni, megelégszünk felsorolásukkal: Désen a Szolnokdobokamegyei Irodalmi, Történelmi és Etnográfiai Társulat múzeuma[8] és könyvtára; Déván a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat múzeuma; Gyulafehérváron az Alsófehérvármegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Egyesület múzeuma; Gyulafehérváron a BATTHYÁNY-intézet; Kolozsváron az Erdély(rész)i Kárpát-Egyesület múzeuma; Marosvásárhelyen a (Ferenc József) Közművelődési Palota, valamint az itteni ev. református kollégium (főgimnázium) könyvtára; Nagyenyeden a BETHLEN-főiskola (kollégium) múzeuma és könyvtára; Nagyszebenben (a szász) Erdélyi Kárpát-Egyesület múzeuma; Sepsiszentgyörgyön a Székely Nemzeti Múzeum; Szamosújváron az Örmény Múzeum; Szászvároson az ev. református főiskola (KUÚN-kollégium) könyvtára; Székelyudvarhelyen az ev. református kollégium (főgimnázium) könyvtára.

Külön kezelendő, mint már említettük, a kolozsvári Erdélyi Múzeum-Egy(esü)let „erdélyi múzeuma" (majd „Erdélyi Nemzeti Múzeum"), tkp. csak tárai, ezek ti. nem vidéki, hanem országos jelentőségű gyűjteménycsoportot képeznek, valamint a nagyszebeni nagy nemzetiségi gyűjtemények: a szászok Báró BRUCKENTHAL-múzeuma és Erdélyi Természettudományi Egyesületük múzeuma, valamint a románok ASTRA néprajzi múzeuma).

2. Vidéki múzeumok és tudományos könyvtárak ügye; állami beavatkozás a dualizmus korában; erdélyi példák

„A történetileg kialakult múzeumok és könyvtárak kivétel nélkül, s részben a levéltárak is egyéni vagy testületi (szerzetesi, káptalani, egyetemi stb.) jellegű *magángyűjteményekből* fejlődtek mai értelemben vett *közgyűjteménnyé*, vagyis szélesebb néprétegeknek hozzáférhető *nyilvános jellegű intézetekké*", vezeti be az 1934-es közgyűjteményi reformot alapozó tanulmányát HÓMAN Bálint, definiálva egyben, mit ért a fogalom alatt. A levéltárakkal szemben (amelyeknek túlnyomó része *közjellegű* volt ugyan, de mint közhatóságok és hivatalok iratanyaga), a múzeumok és könyvtárak tehát már korábban is sokkal közelebb álltak a későbbi értelemben vett közgyűjtemény fogalmához. Általában már az alapításukkor felismerhető a tudományos és esztétikai szempontok érvényesülése és a nyilvánosság felé való fokozatos nyitás.[9]

Az 1870-es évek és az 1880-asok első fele egyrészt a vidéki múzeumok, múzeumalapításra készülő egyesületek első nagy hullámának ideje; másrészt központi, országos tudományos intézmények, társulatok megszilárdulása, tevékenységük országos érdekeltségűvé válása jellemzi. A Nemzeti Múzeum régiségtára élén RÓMER Flóris Ferenc áll, beindulnak a nagy szakperiodikák, a Magyar Tudományos Akadémia megpróbálja a vidéket is bevonni programjaiba, így a történelmi és irodalomtörténeti forrásközlésbe, és az 1873. évi bécsi világkiállítást követően nemcsak a Nemzeti Múzeum, de az Iparművészeti Múzeum is országos kiállításokat szervez a fővárosban.[10] Az 1885-ös budapesti országos kiállítás a magyarországi közgyűjtemények integrálódásában is fordulópontot jelent, erők számbavételét és mozgósítását kéri,

a rákövetkező évtizedre is ez nyomja rá a bélyegét.

Ha az állam kezdetben, érthetően, elsősorban az országos intézményeket támogatta, a millenniumi ünnepségek után eljön az ideje, hogy ne pusztán méltányolja a vidéki társadalom erőfeszítéseit, de szakmai és anyagi támogatást is nyújtson a vidéki közgyűjteményeknek. A múzeumok és könyvtárak főfelügyelői állása már 1874-ben létrejött, de egyelőre rendszeres munkakör, hivatali személyzet, anyagi eszközök nélkül.[11] Nagyobb távlatból nézve szerepe mégis sokkal jelentősebb, mint azt akár maga a Főfelügyelőség gondolná negyedszázad múltán.[12] Személyekhez kötött, informális szervezési lehetőségekről van szó inkább, de ezek később sem mellékesek, a Főfelügyelőségnek intézményesülése után is a személyi összetétele biztosítja hosszabb időszakon át a jó együttműködést a nagy országos közgyűjteményekkel.

A vidékre irányuló állami érdeklődés növekedését jelző első hivatalos adatokat a Statisztikai Hivatal szolgáltatja, 1885-ben. 41 vidéki köz- és magánkönyvtárból ekkor 11-et tart fenn az állam, további 14 könyvtár felelne meg nyilvános könyvtárnak, tehát összesen 25 komolyabb vidéki könyvtárral számolnak. 1889-ben másrészt 22 nyilvános vidéki múzeumot tartanak nyilván (az iskolai vagy más zárt gyűjtemények nem is jönnek számításba), számuk 1894-re 28-ra emelkedik. Ezek közül csak a kolozsvárit, a kassait, a szegedit tekintik komolynak. A többi 1889–1894-ben, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium jelentéseinek említett, a múzeumok állapotára vonatkozó kitételei szerint helyi érdekű, rendezetlen.[13]

Az értékelés lehet viszonylagos, de a számok mindenképpen irányadók, a főfelügyelőség 1898-ban is 28 vidéki közgyűjteményt tart nyilván, önkéntes jelentkezés, illetve már az 1897–98-as államsegély alapján. 1897-ben ugyanis végre valóban intézményi szervezetet nyer a közgyűjtemények állami felügyelete, létrejön a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége, Tanácsa, valamint az Országos Múzeumi és Könyvtárbizottság.[14] Előbbiek a tudományos célú gyűjtemények, illetve a közkönyvtárak ügyével foglalkoznak elsősorban, utóbbi a társadalmi képviselet biztosítására hivatott. Az állam az anyagiakat illetően is lép. 15000 Ft-ot különítenek el az évi költségvetésből a vidéki múzeumok és könyvtárak támogatására – 9 intézményt minősítenek államsegélyre érdemesnek –, ugyanannyit ide szánt képzőművészeti megrendelésekre.[15] Egyben megszületik a sajtótermékek kötelespéldány-beszolgáltatására az 1897. évi XLI. törvénycikk.[16]

1899-ben a Főfelügyelőség 35 autonóm (törvényhatósági, községi, felekezeti és egyesületi) múzeum felett gyakorol felügyeletet, segélyezni közülük 19-et segélyez, további 9-et, több okból, csak ajánl erre. 1900-ban 51 gyűjteményből csak a tisztán természettudományiakat nem segélyezik, de éppen mert azok számára külön fejlesztési programot látnak szükségesnek. Kialakul a rendes és rendkívüli (beruházás-) segélyek, illetve később az évente egy kiemelten, 25 000 K-val támogatott intézmény támogatási rendszere. 1904-ben 65 közgyűjteményt felügyelnek.

Nemcsak a rendelkezésére álló pénzügyi keret, a Főfelügyelőség tevékenysége általában is fokozatosan, de állandóan bővül, amint az jelentéseiben szépen nyomon követhető. Múzeumi tárgyakat engednek át, illetve helyeznek letétbe múzeumokban, reprezentatív monográfiákat, szakkönyveket osztanak ki az intézményeknek. Magánkutatókat támogatnak kezdetben, hogy a kutatómunkában nagyobb területi lefedést biztosíthassanak, addig is, míg az intézményrendszer kellőképpen meg nem izmosodik. A felügyelet és szakmai segítség végett felügyelői utakra kerül sor. Múzeumok építkezési beruházása érdekében lobbiznak, könyvtárosi, régészeti, néprajzi szaktanfolyamokat szerveznek, szorgalmazzák kötelező múzeumi és könyvtári gyakorlat bevezetését a nyelvészeti-történelmi-természetrajzi tanárképzésben, hogy a vidéki intézményeket a középiskolai tanárok segíthessék. 1900 és 1915 között öt kötet *Magyar Minervá*t jelentetnek meg (együtt a Tanáccsal),[17] a magyarországi múzeumok és könyvtárak gazdag címtáraként, megpróbálva egy minél teljesebb körű ismertetést,[18] illetve alkalmanként más és más gyűjteménycsoportok kiemelését (a 2. kötet

pl. elhagyja a hatósági, nem nyilvános könyvtárakat, ezzel szemben minél több múzeumot, különösen az iskolai gyűjteményeket, illetve kaszinó- és olvasóköri könyvtárat próbál bemutatni).

A duplumok cseréjét a gyűjtemények hiányos feldolgozottságának köszönhetően nem tudják megszervezni,[19] a regionális (pl. régészeti-lelőhely-) repertóriumok ügye is nehezen mozdul, de a (könyvtári, régészeti, berendezésekkel-építkezésekkel foglalkozó) kézikönyvek kiadása sikerül, ha elhúzódik is;[20] szemléltető térképekkel segítenék az iskolákban is a műkincsvédelmi nevelést. Egységesítik a felügyelt intézmények alapszabályait, törvénytervezetet készítenek elő a régészeti leleteket illetően. Részt vesznek pl. az 1900-as párizsi világkiállításon, a magyar berendezést kiosztják utána intézményeknek, a vidéki gyűjtemények rendezésében is részt vesznek, ismeretterjesztő előadásokat szerveznek. 1904-ben már nemcsak régi német kéziratos emlékek összeírása végett, de műkincslopás ügyben is nemzetközi együttműködésben partnerek – az új gondok az országba is begyűrűznek, ebben az évben Nagyváradon történik műkincsrablás[21].

1906-tól reformszelek érződnek, a népkönyvtárakat és a népszerű gyűjteményeket is a Főfelügyelőség hatáskörébe kívánják utalni, ezzel a Tanács tanácsadói, illetve a minisztérium irányába közvetítő szervvé szűkülne. 1907-ben a MKOF, 1908-ban a MKOT nyer új szabályzatot.[22] A közvetlen miniszteri alárendeltségűvé vált MKOF feladata eszerint felügyelet, hatásköre gondoskodás. Felügyelete alá kerülnek az államilag fenntartott gyűjtemények, valamint azok a továbbiak, amelyek ezt önként vállalják. Utóbbiak államilag segélyezhetők, illetve ajándékozhatók/letétekkel gyarapíthatók, ha van különben fedezetük fenntartásukra, kiállításra alkalmas helyiségük, szakképzett és lehetőleg javadalmazott kezelő személyzetük, állomány-nyilvántartásuk. A MKOF hatáskörébe tartozó vidéki gyűjteményeket hat területi csoportba sorolják, az erdélyihez 8 tartozik: Dés, Déva, Gyulafehérvár, Nagyenyed, Sepsiszentgyörgy, Szamosújvár, Szászváros tárgyalt közgyűjteményei. 1907-ben sikerül beindítani a *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* negyedévi szakperiodikát. 1909-ben 77 intézmény tartozik a Főfelügyelőség alá, fontos év, új korszakot jelez a kassai múzeum államosítása,[23] de új lehetőségek nyílnak a nagyobb közművelődési központ-intézmények számára is, állami garanciájú és törlesztésű építési bankkölcsönökhöz juthatnak. 1913-as adat: a 33 jelentősebb vidéki tudományos könyvtár összes, 67 879 tételnyi gyarapodásából 42 849 tkp. mindössze négy intézményé, köztük van a Székely Nemzeti Múzeum könyvtára is.[24]

A háború sajátos problémákat vet fel, a dévaiak a lövészárkokban próbálkoznak leletmentéssel, Nagyenyed, Sepsiszentgyörgy harctéri emlékeket gyűjt kollégiumi diákjai révén.[25] A kezelőszemélyzet többsége előbb-utóbb behívót kap. Egyéb is történik azonban. 1915–16-ban újabb reformelképzelést mutat be MIHALIK József.[26] Elemzi a MKOF-felügyelte, ekkor már 88 múzeumot és tudományos jellegű könyvtárat (89.-nek ekkor kéri felügyelet alá helyezését a jászberényi múzeum). Fennállása óta, 18 év alatt a Főfelügyelőség 863 148 K rendes, 1 813 092 K rendkívüli segélyt fizetett ki (az előirányzott, de még ki nem fizetett részletek nélkül). Ez csak vegetálásra elég így, más megoldást kell keresni, írja MIHALIK.[27] A fejlődésképes intézetek kiemelése tehermentesíti az államot, és lehetővé teszi előbbiek fejlesztését, egyebek mellett a tudományos könyvtárak bevonását a közművelődésbe.[28] Így 24 könyvtár kiemelését javasolja (erdélyi a marosvásárhelyi közművelődési ház, a Székely Nemzeti Múzeum és a székelyudvarhelyi ev. ref. kollégium könyvtára), ezekből 6 (köztük a Székely Nemzeti Múzeum könyvtára) a MKOF-től is kapna támogatást, a többi csak a MKOT-tól. 19-ről viszont lemondanának, gondoskodjon róluk a tulajdonos (erdélyi ezek között Dés, Déva, a kolozsvári EKE múzeuma, Szamosújvár múzeumi könyvtára, illetve a marosvásárhelyi ev. ref. kollégium könyvtára). Múzeumokra nézve ugyanígy: egy-egy országrész vagy vidék kiemelt kulturális központjai képezzék az I. kategóriát, az állam legmesszebbmenő anyagi és erkölcsi támogatásával, ezek legyenek teljes múzeumok (minden szak-

osztállyal), meghatározott földrajzi gyűjtési területtel, képzett szakemberekkel, céltudatos szakprogrammal. (Állandó állami segélyükhöz azért lehetőleg a tulajdonosok is járuljanak hozzá hasonló arányban – személyi javadalmazásra például fel sem merül segélyezés.)[29] 10 ilyen központból 2 erdélyire vonatkozik MIHALIK javaslata (Sepsiszentgyörgy, Marosvásárhely).[30]

A II. kategória állami felügyelet alatt álló, de csökentett segélyű intézményei közé 37-et javasol: a 16 állam által, vagy állami segéllyel megteremtett épületű között Gyulafehérvár egyesületi múzeuma, a 11 másként létesült, vagy csak ideiglenes elhelyezésű között a nagyenyedi BETHLEN-kollégium könyvtára-múzeuma erdélyi. A III., még mindig állami felügyelet álló kategória már nem kap állandó segélyt, bár erkölcsileg támogatják, és az ide sorolt gyűjteményeket, amennyiben a fenntartó nem kívánja tovább támogatni, meg kell próbálni I–II. kategóriás intézményekébe olvasztani: 16-ból 3 (Déva, gyulafehérvári BATTHYÁNY-intézet, Szászváros) erdélyi. A IV. kategória végül erkölcsileg és esetleg rendezési munkálatokban támogatható: 32-ből 5 az erdélyi (a kolozsvári „Dés", illetve a Désen maradt könyvtár; a kolozsvári EKE-múzeum, a marosvásárhelyi és a székelyudvarhelyi ev. református kollégium könyvtára, Szamosújvár).[31]

Mielőtt, ha nagy nehézségek között is, de kibontakozhatna az új felügyeleti-támogatási rendszer, Erdély hadszíntérré válik, az épületeket katonai célokra foglalják le, a gyűjteményeket általában a hátországba (Budapestre – Magyar Nemzeti Múzeum, illetve a MKOF –, Dunántúlra) menekítik (Déva, ahol épp mostanra rendezték végre, bár raktárszerűen a gyűjteményt; Gyulafehérvárról a BATTHYÁNY-intézet anyaga és néhány értékesebb tárgy a múzeumból is; a kolozsvári EKE-múzeum 3 ládányi tárgya; az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának egy része, beleértve a dési gyűjtemény válogatott darabjai; marosvásárhelyi ev. református kollégium könyvtára). Déván éppenséggel elássák a lapidárium értékesebb részét. Nagyenyed és Szászváros anyaga végül marad, de beládázva az értékesebb része (7 láda).[32] Amit már nem volt idő menekíteni: a BATTHYÁNY-intézet korábban Székelyföldre kölcsönzött anyaga eltűnik, a székelyudvarhelyi ev. református kollégium 906 hungarikájából sem találnak 13-at, Sepsiszentgyörgyön Al. TZIGARA-SAMURCAş felelős hozzáállása menti meg az anyagot – a román király féltestvére őrséget állít a múzeumok elé, így a veszteség viszonylag jelentéktelen. A Székely Nemzeti Múzeum legértékesebb anyagát végül a román csapatok kiszorítása után szállítják biztonság kedvéért Budapestre.[33]

A reformot háború ide vagy oda, eközben is megpróbálják folytatni. 1917-ben GULYÁS Pál felveti a régi könyvanyag kívánatos centralizálását. Amiből mind az 5 egyetemi könyvtárnak van (Erdélyben a kolozsvárinak), azt az egyes vidékek központi intézményeiben lehetne összevonni (pl. Székelyföldről a Székely Nemzeti Múzeumban), az egyházi gyűjteményeket is ajánlatosabb volna a központi egyházi intézményekbe átadni.[34] Komoly közművelődési célra másrészt 57 könyvtárat lát alkalmasnak (8 erdélyit), köztük a minket érintőkből a Székely Nemzeti Múzeumét, a marosvásárhelyi közművelődési palotabelit, a désit.[35] 1918-ban könyvtárosszakképzésről, bibliográfiai intézet és egyetemes repertóriumok szükségességéről cikkezik. Előbb a nagy könyvtárak egyesített jegyzékét volna kívánatos elkészíteni, és ezt bővíteni tovább.[36]

Az utolsó erdélyi hír az impériumváltás előtt: a marosvásárhelyi TELEKI-könyvtár állami felügyelet alá helyezésére is lépések történtek, jelzi a MKÉ 1918. decemberi száma. Erre már nem került sor.

3. A MKOF felügyelte erdélyi múzeumok és tudományos könyvtárak állami támogatása

Ha a támogatási rendszer kialakulása idején, kezdetben magánkutatók támogatását is nyomon követhetjük,[37] a felügyelet alá kerülő gyűjtemények számának növekedésével, magától értetődően, elsősorban utóbbiak támogatását elemezve világíthatjuk át az elosztás területi vonatkozásait.

A történeti Erdély közgyűjteményei, mint láttuk, már indulásból ott szerepelnek a jelentésekben. Kezdeti nagyobb arányuk erősebb helyi, regionális, egyáltalán társadalmi kezdeményezést bizonyít a volt kisebbik magyar haza területén.

Az 1897-es 9 támogatásra érdemesített tudományos gyűjtemény között 3 az erdélyi[38] (Déva, Gyulafehérvár, Sepsiszentgyörgy – utóbbi az egyetlen vidéki múzeum, amelynek néprajzi anyaga van[39]), az 1898-as 28 felügyelet alá kerültből 5 (megjelenik a nyilvántartásban Nagyenyed és a kolozsvári EKE-múzeum) – ezúttal a 28-ból egy csak könyvtár, 4 múzeum és könyvtár, a többi csak múzeum (bár ez nem zárja ki pl., hogy van régikönyv-gyűjteménye).

1898: 28 felügyelt intézményből támogatott 3 erdélyi, ásatásokra: Déva, gyulafehérvári múzeum, Nagyenyed kap segélyt.

1899: 35 felügyeltből támogatott 19, az erdélyiek a 14 400 K keretből 1600 K-t kapnak meg (Gyulafehérvár ásatásra, a kolozsvári EKE-múzeum gyarapításra); további 9-et objektív okokból csak ajánlanak (köztük a Székely Nemzeti Múzeumot is). A négy intézmény között, amelyeknek építkezési beruházása érdekében lobbizik a Főfelügyelőség, kettő erdélyi (kolozsvári EKE-múzeum, Székely Nemzeti Múzeum).[40]

1900: 51 gyűjteményből 6 erdélyi (felügyelet alá fogadták a nagyszebeni szász Erdélyi Kárpát-egyesület néprajzi múzeumát), egyedül Nagyenyed nem kap rendes segélyt; összesen 3800 K az erdélyiek rendes támogatása a 29 400 K keretből.

1901: 54 gyűjteményből 7 erdélyi (a dési múzeum új közöttük, és ezzel pár évre stabilizálódik egy erdélyi helyzet); rendes segélyük 5400 K az 53 800 K keretből (a néprajzi osztályok támogatására esik a hangsúly), viszont rendkívüli támogatást nem kap egyikük sem (hacsak a kolozsvári EKE-nek a párizsi világkiállítás bútoraiból juttatottakat nem számítjuk).

1904: bár könyvtáregyesítés nyomán két cím is törlődött, már 65 gyűjteményből ugyanaz a 7 erdélyi, viszont Nagyenyeden mostantól a könyvtárra és múzeumi gyűjteményekre egyaránt kiterjed a felügyelet, és a szászvárosi ev. református kollégium is kéri ezt könyvtárára. 48-an kapnak rendes segélyt, és közülük az 5 erdélyi (Déva, Gyulafehérvár, Nagyenyed, nagyszebeni KE, Székely Nemzeti Múzeum) összesen 4900 K-t kap a 100 000 K keretből, rendkívüli beruházási segély részletét viszont egyedül Gyulafehérvár, 1000 K-t a 68 000 K-ból, tehát ezúttal Erdély messze alultámogatottnak tűnik, és ezen nem változtat MADARÁSZ Gyula Sepsiszentgyörgyön letétbe helyezett 200 kitömött székelyföldi madara.

1905: 69 felügyelt gyűjteményből 7 erdélyi, mert a szász KE törlődött ugyan, de helyette megjelent a szamosújvári Örmény múzeum (egyelőre csak OROSZ Endre régészeti kutatásai segélyezettek, mert alapszabályuk sincs még engedélyezve). A nagyenyedi BETHLEN-kollégiumnak a könyvtára, régiség- és néprajzi tára mellett mostantól természettudományi gyűjteménye is felügyelet alatt van. Az erdélyieknek az 56 000 K rendes segélykeretből 6800 jut, de a rendkívüli segélyek 57 000 K-jából csak a gyulafehérváriak 1000 K részlete. (Összesítve viszont így a gyűjtemények erdélyi 7%-a a segélyek 7%-át kapta.)

1906: Az előző évi felállás, 70 felügyeltből a 7 erdélyi a 60 000 K rendes segélyből 6500 K-t kap, a rendkívüli 95 000-ből 11 000 K-t (a Székely Nemzeti Múzeum építkezési segélyét is folyósítani kezdik, évi 10 000 K-s részletekben). Ezenkívül a gyulafehérvári múzeumnak vásárolnak a még WOSINSKY által megnézett vizaknai magángyűjteményből 300 K-n felül, ugyancsak ők és a sepsiszentgyörgyiek rovartani gyűjteményeket kapnak, és Gyulafehérvárra kerül letétbe OROSZ Tordai-hasadéki államilag támogatott magánkutatásának régészeti anyaga. Torda először kér támogatást, egyelőre főgimnáziumában létrehozni muzeális gyűjteményt. Dés, Déva gyűjteményei gyakorlatilag halottak. A MKOF-jelentés a Székely Nemzeti Múzeumot a 15 általános (minden szakosztállyal rendelkező) múzeum, de nem a 4 legnagyobb között nevezi meg (az értékelést a saját épület hiánya indokolhatja, különben a pozsonyi városi múzeum anyagát tekintve jóval kisebb a sepsiszentgyörgyinél, de a fiatal szegedi tárgyainak számát

is inkább a rengeteg természetrajzi preparátum szaporítja látványosan, Szekszárd pedig rendezett viszonyok között, de ugyancsak a székely múzeum súlycsoportja ekkor).

1907: 76 felügyeltből 8 erdélyi (Szászváros kérését elfogadták), 60 000 K rendes segélyből 5900 K-t kapnak, 94 000 K rendkívüli segélyből 11 000 K-t. További támogatás jut szamosújvári római ásatásra (300 K), Gyulafehérvár rovargyűjteményt kap.

1908: 76 felügyeltből 6 erdélyi („Dés", Gyulafehérvár, Nagyenyed, Sepsiszentgyörgy, Szamosújvár, Szászváros) kap segélyt, 5200 K rendes segélyt a 65 000 K-ból, ugyancsak 11 000 K rendkívüli segély részletet Sepsiszentgyörgy és Gyulafehérvár, további segélyt Gyulafehérvár, 300 K-t ásatásra. Torda egyesületi úton kér államsegélyt a sókamaraház múzeummá alakítására, átengedné erre a célra a telket, épületet – a minisztérium támogatja is az elképzelést.

1909: 77 felügyeltből a 6 előző évi erdélyi a 65 000 K rendes segélyből 5900-at kap, a 125 500 K rendkívüliből viszont 16 000 K-t, mert Sepsiszentgyörgy második építési segélyét is folyósítani kezdik, még az első teljes kifizetése előtt, és Gyulafehérvár is kapja még a maga 1000 K-s részletét. További 526 K segélyt Sepsiszentgyörgy, 200-at „Dés" (a kolozsváriak) kapnak, de könyveket még Déva is. Marosvásárhelynek közművelődési palotát emelni (ez a volt Székely Iparmúzeum gyűjteményét is befogadná többek között, a tervek szerint) megítélik a szükséges összeg ötödét (100 000 K), a többire pedig jóváhagyják az állami garanciájú és részben térítésű bankkölcsönt (évi 25 000 K törlesztésből 15 000 K-t átvállal a VKOM).

1910–1912 MKOF-költségvetését a MKOT jelentéseiből kivonatoljuk, kiegészítve a *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* adataival. Marad a 6 korábbi támogatott erdélyi gyűjtemény a 77 felügyeltből. 65 000 K-ból 6000 K, 67 000 K-ból 6300 K, 76 000 K-ból 6900 K rendes segélyt kapnak az erdélyiek, tehát a korábbi, reális arányok szerint. A rendkívüli (beruházási) segély keretéből évi 125 000 K-ból 11 000, 6000, majd 5000 K jut csak, előbb Sepsiszentgyörgynek és Gyulafehérvárnak, majd csak előbbinek,[41] de 1910-ben Sepsiszentgyörgynek megítélik a nagy, 25 000 K-s államsegélyt is, berendezésre, felszerelésre.[42] A külön segélyek csoportjában előbb 25 000 K-ból csak 1900, de aztán mintegy 31 000 K-ból 5 750, majd 35 500 K-ból 3050 K jut Erdélybe (Gyulafehérvár összesen 5850, Sepsiszentgyörgy 3550 K külön segélyhez jut így a három év alatt, Déva, Szamosújvár és Szászváros kisebb támogatásokhoz). 1912-ben állami felügyelet alá kerül a gyulafehérvári BATTHYÁNY-intézet is, amelynek, mint az korábban felmerült, régiségtárát átkérnék letétbe az egyesületi múzeumba, így alkalmasabb tárolást-megőrzést biztosítva a felszabadult helyen a kódexeknek.

A háború nyilván nem tesz jót a könyvtár- és múzeumügynek sem,[43] a MKOF 1914/15-i, 285 800 K költségvetéséből 160 000 K-t utal vissza a kincstárnak, a segélyeket is csak 1915 nyarán utalványozzák. A 25 000 K-ás, Aradnak juttatott nagy segély után fennmaradó keretből rendes segélyt 24 intézményből 3 erdélyi kap (Sepsiszentgyörgy, gyulafehérvári múzeum, marosvásárhelyi ev. református kollégium), 5000 K összértékben a 30 970 K támogatásból; rendkívülit 8 intézményből 2 erdélyi (Sepsiszentgyörgy és Szászváros), 12 000 K-t a 46 000-ből. Az 1916. évi reformmal a Székely Nemzeti Múzeum évi 7000 K segélyével a 4. legtámogatottabb vidéki magyar múzeum lesz, mellette Marosvásárhely (a közművelődési palota) kap 4000 K-t, a kiemelt erdélyi közgyűjtemények tehát az összesen 55 000 K rendes segélynek az ötödét, 11 000 K-t kapják. 1915/16-ban a gyulafehérvári múzeum rendes segélye 1000, Nagyenyedé 2500 K. Déva, a BATTHYÁNY-intézet és Szászváros, akik még alkalmilag segélyezhetőek volnának, ebben az évben nem kapnak támogatást. A 45 támogatott összesen 89 500 K-jából a 4 erdélyi összesen 14 500 K-t kap, Sepsiszentgyörgy és Szászváros összesen 12 000 K rendkívüli segélyét 130 500 K-s keretből nyeri.

1916/17-re Marosvásárhely kapja a nagy, 25 000 K-s segélyt. A többi rendes segélyt az előző éviek kapják, ugyanakkora összeget, de ezúttal 41 gyűjtemény 88 200 K-jából. A III. kategóriás Déva is hozzájut 500 K rendes segély-

hez (9-en a kategóriából összesen 6000 K-t kapnak). A 154 500 K 18 intézménynek kiosztott rendkívüli segélyből az előző évi erdélyiek kapják, az előző évi összeget. 1917/18: rendes segélyből 13 I. kategóriás 55 000 K-jából most is 11 000-et, a 28 II. kategóriás 33 200 K-jából 3500-at, a 13 III. kategóriás 8900 K-jából 1100-at kap a két-két erdélyi. Három intézménynek jut még külön segély: a marosvásárhelyi ev. ref. kollégiumnak, 1880 K a 2810-ből. A rendkívüli segélyt 23 intézmény között osztják ki: a négy erdélyi 24 000 K-ban részesül a 150 500 K keretből (a Székely Nemzeti Múzeum 10 000, Gyulafehérvár 8000, a marosvásárhelyi ev. református kollégium 4000, Szászváros 2000 K-ban).

4. Erdélyi problémák és szempontok a vidéki múzeumok és tudományos könyvtárak állami fejlesztésében, 1897–1918

A következőkben röviden jelzett problémák, az első kivételével, nem Erdély-specifikusak (a szász közművelődés-ügynek a nemzetiségi problémákon belül is megvolna a partikularitása, de itt csak a szász múzeumokra utalunk). Az első azért sajátos, mert Kolozsvár, mint 1867-ig a kisebbik magyar haza fővárosa, már említettük, intézményei fejlődésében is kiemelendő a „vidéki problémák" csoportjából. Nem véletlen, hogy ide telepítik a második magyar tudományegyetemet.

Az Erdélyi Múzeum-Egy(esü)let „erdélyi múzeuma" (majd „Erdélyi Nemzeti Múzeum", tkp. csak tárak), 1872-vel a kolozsvári tudományegyetem használatába kerül, onnan vezetik, finanszírozzák, ennek fejében az egyesület külön állami támogatást kap.[44] Az EME legnagyobb tára könyvtárból és a tudományegyetem könyvtárából egyesített könyvtár úgy sajtó-kötelespéldány jogú (egy a 14-ről 12-re apadó számú ilyen intézményből), hogy nem csak erdélyi anyagot szolgáltatnak be ide.[45] A sajtó-kötelespéldányok ügyében kipattant konfliktusban is Kolozsvár őrzi meg pozícióját, amikor 1901-ben a budapesti anyagot illetően a budai központi könyvtár próbál előválogatási jogot szerezni.

Az erdélyi nemzetiségi közgyűjtemények ügye,[46] ha nem is olyan súlyú, mint a betiltott szlovák Matica gyűjteményeinek átvételéé, de 1904-ben nyílt konfliktushoz vezet, a nemzetiségi közművelődési-tudományos intézmények és az állam viszonya meglehetősen ambivalens. A nagyszebeni szász EKE néprajzi múzeumát kifejezetten szász néprajzi gyűjtemény fejlesztése céljából támogatta öt évig a a Főfelügyelőség, de mert az elszámolást az állam nyelvén, magyarul kérik bemutatni, a múzeum inkább bejelenti kilépését a felügyelet alól, így az 1905-től csak részleges, és mindössze a korábban állami segélyből vásárolt tárgyakra nézve marad fenn.[47] A legnagyobb szász közgyűjtemény, az ugyancsak nagyszebeni Báró BRUCKENTHAL-múzeum 1872-től a nagyszebeni (szász) evangélikus egyház tulajdona, nem is kérik magyar állami felügyelet alá vételét és segélyezését – a (szász) Erdélyi Természettudományi Egyesület múzeuma (1873–1895-ben egyébként előbbi épületében) hasonlóképpen viszonyul a kérdéshez, de még az 1905-ben megnyitott nagyszebeni román múzeum is, amelyet a többekben az EME-vel és az EMKE-vel rokonítható ASTRA egyesület hozott létre.

A valóban közgyűjteménynek tekinthető gyűjtemények létrehívása-intézményesülése is ugyanúgy rögös út Erdélyben, mint általában a vidéki Magyarországon.[48] Az új vidéki múzeumoknak a helyi kezdeményezők sajnos gyakran csak megalakulásukra fektetnek hangsúlyt, ha pedig állami támogatást kapnak, akkor azontúl a támogatást egyedül az állam kötelességének vélik.[49] Súlyos gondot okozhat a jogi helyzet tisztázatlan volta: két évvel felügyelet alá kerülése után, 1907-ben a szamosújvári Örmény Múzeum máris válságban van, fenntartó egyesületének tagdíjai reménytelenül összevegyültek SZONGOTT Kristóf közben megszűnt *Armenia* folyóiratának előfizetőivel, a rendezés szünetel, néprajzi gyűjteményük Budapesten van, a munkatársuknak számító OROSZ Endre pedig nem igazán tud bedolgozni Apahidáról. A múzeum nem is válik nyilvánossá, leltára sincs. Marosvásárhelyen az 1874-ben alakult Székely Művelődési és Közgazdasági Egyesület (később rövi-

den Székely Egylet) RÁTH Károly kezdeményezésére és az 1885-ös budapesti országos kiállításon való sikeres részvételtől fellelkesülve már 1886-ban létrehozta a Székelyföldi Iparmúzeumot, és az 1893-ban önálló székházba is költözik, de a fenntartó testület az EMKE megalakulásával válságba kerül, a gyűjtemény hányódik.

Sok terv másrészt a kivitelezésig sem jut el, még az állami figyelem segítségével sem. A már említett (és 1913-ban végül közművelődési ház létesítéséhez vezető) tordai kezdeményezések mellett (1906–8) 1910-ben egy besztercei múzeumalapítás gondolata is felmerül: 16. századi műemlék épület megvétele végett határoz el kiszállást a Főfelügyelőség.[50] 1911-ben brassói székely fafaragászati múzeumot terveznek, a faipariskola vagy inkább egy kultúrház kapcsán, és a MKOT készül a MKOF-hoz fordulni a kolozsvári volt jogakadémia (könyvtára) és a csíksomlyói ferences könyvtár állami felügyelet alá helyezése végett.

Az állami támogatás mindenesetre fontos, és egyre fontosabb. A segélyekért megindul a vetélkedés. Az elosztás a központban is szül ellentéteket: 1911. október 14-én Kassa „túltámogatását" vitatja a MKOF.[51] A vidék sajátos játékteret biztosít a legkülönfélébb becsvágyaknak. Erdély félreesik,[52] főleg kezdetben kevés a felügyelői kiszállás ide: 1899-ben az öt felügyelői útból egy érint erdélyi célpontot, és KRENNER József is csak a nagyszebeni KE-múzeumban kíván tájékozódni, amely épp most kérte magát felügyelet alá helyezni. Így persze a tájékozatlanság is nagyobb, ez is magyarázza személyi ügyességen, konjunktúrán kívül az erdélyi intézmények egymáshoz viszonyított olykor furcsa támogatottságát. 1900-ban SCHÖNHERR a kolozsvári EKE-múzeumban jár, RÉTHY Déván és Désen (itt a régiségtárat is rendezi). 1901-ben végre komolyan veszik az erdélyi gyűjtemények kérdését: WOSINSKY, JANKÓ, SCHÖNHERR, SEEMAYER mindenhová eljutnak (Dés kiemelt célpontja utóbbi háromnak, nagy erőfeszítések történnek különösen az itteni néprajzi gyűjtemény érdekében). A Főfelügyelőség érdeklődését illetően érdemes felfigyelni azért arra is, mekkora levelezést folytatnak erdélyi címekre, a *Magyar Minerva* szervezését leszámítva akár. Később pedig akár erdélyi konjunktúráról beszélhetünk: 1907-től a kolozsvári PÓSTA Béla MIHALIK Józseffel kettesben látja el a régészeti felügyeletet. Kolozsvár komoly régészeti központtá növi ki magát (párhuzamosan LÁSZLÓ Ferenc Sepsiszentgyörgyön indítja el a nemzetközi ismertség útján régészeti kutatásaival a Székely Nemzeti Múzeumot).

A viszonyok lassan letisztulnak. WOSINSKY említett útja után nehéz volna a valóságot továbbra is szóvirágokkal pótolni.[53] Ám nem egy intézmény legjobb szándékkal sem igazán működésképes, ez olykor azokra is érvényes, akik valóban tudnak felmutatni tudományos értékű munkát. 1898-as segélyét az apulumi ásatásra Gyulafehérvár nem számolja el időben, Dévának pedig azt javasolják a felügyelők, hogy ne csak Várhelyen ásasson. Nagyenyed ásatási jelentése is késik. 1899-ben évi jelentést 10 erdélyi felügyeltből 2 tesz, Déva és Sepsiszentgyörgy, adatot is egy szolgáltat a 22 erdélyiből, Nagyenyed.[54] 1901-ben, visszamenően, Nagyenyed még mindig csak az 1898. évivel számolt el négyévi, összesen 1200 K támogatásából, és a régészeti szakfelügyelő kell, hogy kérje, nyissák meg a nagyközönségnek a régiségtárat (legalább) a *rendes* nyitási napokon. A szász Erdélyi Kárpát-Egyesület viszont, bár szász néprajzi anyag vásárlására kap 1900–1901-ben évi 1000 K-t, abból iparművészeti gyűjteményét gyarapítja.[55]

1904-ben Déva kapcsán merülnek fel elszámolási problémák. A gyűjteményeket teljesen rendezetlenül, feldolgozatlanul veszi át egy új vezetőség fennállásuk 25 éves évfordulóján, törzskönyvek, leltárak nélkül (1908-ban, ismerős okból, azért nem kapnak majd segélyt, mert előző két évi támogatásukkal nem tudnak elszámolni). Ugyancsak 1904-ben, amikor pedig még határozottabbá válik az új néprajzi múzeumok létesítésének konjunktúrája (a MKOT támogatja ennek gondolatát, és pl. Erdélyben is most rakja le Nagyenyeden SZILÁDY Zoltán a néprajzi gyűjtemény alapjait), mind a kolozsvári EKE, mind Dés kimarad a segélyezettek közül. Désen tudniillik főispáncsere miatt meghal a múzeumügy, a társulat könyvtárát a helyi főgimnáziumba

mentik, a múzeumi gyűjtemény Kolozsvárra kerül, ezentúl az Erdélyi Múzeum-Egy(esü)let szakembereinek az érdekeltsége (rendszeres mellékes jövedelmet jelent számukra a „dési múzeumi" munka). Az EKE-múzeum körül is az az egyik gond, hogy az EME-nek ugyancsak van a régiségtárában (tehát a tudományegyetemen) néprajzi gyűjteménye – a kolozsvári belső rivalizálás (nemkülönben kifele az erdélyi hegemónia öntudata) nem mindig használ az erdélyi múzeumügynek. Tény, hogy az EKE ekkor, a Mátyás-szobor leleplezésével egyidőben mégis megnyitja múzeumát, és az is tény, hogy ambíciói erdélyi néprajzi múzeum-ambíciók, a Kolozs megyei Mezőség mellett – a székelyföldi Csíkban kíván kutatni. Ám az is tény, hogy épületét ugyan biztosította, de a nagy ambíciójú EKE-múzeum háromévi gyarapodása 1909–10-ben csak 60 db. néprajzi tárgy, pár könyv, térkép, fénykép.

A lobbik. Nincsenek mindig tekintettel a valóságra. 1899 után a kolozsvári EKE-múzeum évekig évi 1000 K-t kapott, JANKÓ gyűjtött nekik tervszerűen, könyvtáralapításukat is támogatta a Főfelügyelőség.[56] Az eredmények, mint előbb jeleztük a történet folytatását, sajnos, nem igazán igazolták a nagy előtérbe helyezést.

Az EME, bár nem is tartozik felügyelet alá, pusztán a gyűjteményei tudományegyetemi használata révén, fontosságára való tekintettel évi 100 000 K-t javasoltat magának a Főfelügyelőséggel (igaz, végül nem kapja meg). Nagyon fontosak lehetnek a személyi lobbik: PÓSTA Béla (és valószínűleg ROSKA Márton), de akár CSERNI mozgástere már kifejezetten pozitív példa. 1908-ban Kolozsváron szervezheti PÓSTA az első nem-budapesti (régészeti) szaktanfolyamot: a 26 segélyezett részvevő szakemberből 10 erdélyi (6 kolozsvári). 1911-ben újra az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtára szervezi a MKOF azévi tanfolyamát (római kori régészet tárgyban), a részvevő 8 múzeumi tisztviselőből 2, a nem múzeumi 16-ból 5 erdélyi (utóbbiból 4 kolozsvári). Az erdélyi lobbi különben gyengébbnek tűnik, különösen az első években, kiemelten csak ritkán támogatják, a nagy beruházásokért később is inkább Kassa, Szekszárd, Szeged, Arad stb. versenyeznek.[57] Előrehaladva az időben a nagyvárosok lobbija lesz mind erősebb, a törvényhatóság mögött ezúttal anyagi eszközök, hatalom van: Szeged, Arad előretörését ez magyarázza, így kerül előtérbe Marosvásárhely is nagy polgármestere BERNÁDY György idején, de tulajdonképpen a sepsiszentgyörgyi múzeumépítésben is nagy szerepet játszik, és nem véletlenül éppen a városka legdinamikusabb fejlődési periódusában, ifj. GÖDRI Ferenc polgármester, mellesleg helytörténész és a múzeumi igazgató-választmány elnöke.

Összegezve: a magyarországi vidéki múzeumok és tudományos könyvtárak állami támogatásáról 1897–1918 között azt mondhatjuk, hogy a kezdeti tapogatózás után, az intézmények általi megfelelő területi fedés biztosításával mind kiegyensúlyozottabbnak, átgondoltabbnak nevezhető. Az erdélyi gyűjteményeknek jutó támogatás általában reális arányú (megfelel az erdélyi lakosság arányának a magyarországi lakosságon belül). A liberális nemzetállam reflexeiből és viszonyaiból adódóan a nemzetiségi intézmények inkább nem kérnek a magyar állami támogatásból, az pedig nem siet rájuk erőltetni. A támogatások elosztásának területi kiegyensúlyozottságán túl, Erdély annyiban hátrányos helyzetű (mert ez azért érzékelhető), hogy a fővárostól való nagyobb távolsága, a nagyvárosok hiánya (és akár az ebből következő, szakemberekben tapasztalható nagyobb hiány – azok a központok felé húzódnak) nehezíti a támogatásért folytatható lobbit. Végül is azonban, minden lobbi mellett és ellenében, a szakmai erőviszonyok, a végzett munka, az azt elősegítő kedvező társadalmi légkör az, ami előbb-utóbb többé vagy kevésbé, de érvényesül egy hosszabb távon.

Köszönetnyilvánítás:

A dolgozat megírására dr. SZÖGI László megjelölte munkafeladatként került sor. Témafelvetését, támogatását ezúton is köszönöm.

Irodalom

1. BOÉR Hunor, BIRÓ Rózsa (2002): **A Székely Nemzeti Múzeum kezdetei, 1875–1881**. In: **Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 125 éves jubileumára** 1. (*Acta (Siculica)* 2001/1), Sepsiszentgyörgy, 2002, 7–58.

2. CSÁKI Árpád (2002): **A Székely Nemzeti Levéltár tervezete, 1915–1938**. In: **Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 125 éves jubileumára** 1. (*Acta (Siculica)* – 2000/2), Sepsiszentgyörgy, 2002, 5–20.

3. DEGRÉ Alajos (1964): **A magyarországi vármegyei levéltárak története**. *Levéltári Szemle*, 1964, Bp.

4. FÖGLEIN Antal (1935): **A vármegyei levéltárak Mária Terézia korában**. *Levéltári Közlemények*, 1935 (XIII), Bp.

5. GULYÁS Pál (1917): **Könyvtári problémák**, Első közlemény. MKÉ, XI, 1917, 120–141.

6. GULYÁS Pál (1918): **Könyvtári problémák**, 2. r. MKÉ, XII, 1918, 9–36.

7. HERMANN Gusztáv Mihály (2000): **Udvarhelyszék levéltára (történeti vázlat)**. In: **Areopolisz 2000**, Székelyudvarhely, 2000.

8. HÓMAN Bálint (1927): **Múzeumok, könyvtárak, levéltárak** [a **Levéltárak** részt SZEKFŰ Gyula írta]. Klny. a MAGYARY Zoltán (szerk.): **A magyar tudománypolitika alapvetése**, Bp., 1927 kötetből.

9. JAKÓ Zsigmond (1942): **Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárának múltja és feladatai**. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 133, Kolozsvár, 1942.

10. KELEMEN Lajos (1909): **Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története**. In: **Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére 1859–1909**, Kolozsvár, 1909, 5–79.

11. KŐHEGYI Mihály – SZABÓ Géza (1996): **WOSINSKY Mór szakfelügyelői tevékenysége és a századforduló vidéki múzeumai**. In: **A WOSINSKY Mór (BÉRI BALOGH Ádám) Múzeum Évkönyve**, XIX, 1996.

12. KRISTÓF György (1942): **Tudományos intézetek Erdélyben 1919-ig**. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 135. Kolozsvár, 1942.

13. MKÉ = *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének és Országos Tanácsának hivatalos közlönye, Bp.

14. MKOF-jelentés, 1899 = FRAKNÓI Vilmos: **Jelentés a Könyvtárak és Múzeumok Országos Főfelügyelőségének 1899. évi működéséről**, h. n. [Róma], é. n. [1900].

15. MKOF-jelentés, 1900 = FRAKNÓI Vilmos, SZALAY Imre, SCHÖNHERR Gyula: **Jelentés a Könyvtárak és Múzeumok Országos Főfelügyelőségének 1900. évi működéséről**, h. n. [Róma–Budapest], é. n. [1901].

16. MKOF-jelentés, 1901 = FRAKNÓI Vilmos, SZALAY Imre, SCHÖNHERR Gyula: **Jelentés a Könyvtárak és Múzeumok Országos Főfelügyelőségének 1901. évi működéséről**, Athenaeum, Bp., é. n. [1902].

17. MKOF-jelentés, 1904 = **Jelentés a Könyvtárak és Múzeumok Országos Főfelügyelőségének 1904. évi működéséről**, Athenaeum, Bp., 1905

18. MKOF-jelentés, 1905 = SCHÖNHERR Gyula (szerk.): **Jelentés a Könyvtárak és Múzeumok Országos Főfelügyelőségének 1905. évi működéséről**, Athenaeum, Bp., 1906.

19. MKOF-jelentés, 1906 = MIHALIK József (szerk.): **Jelentés a Könyvtárak és Múzeumok Országos Főfelügyelőségének 1906. évi működéséről**, Stephaneum, Bp., 1907.

20. MKOF-jelentés, 1907 = MIHALIK József (szerk.): **Jelentés a Könyvtárak és Múzeumok Országos Főfelügyelőségének 1907. évi működéséről**, Stephaneum, Bp., 1908.

21. MKOT-jelentés, 1910 = **A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának IX. Jelentése 1910. évi működéséről**. (Szerk. MIHALIK József.) Athenaeum, Bp., 1911

22. PAIS Ágnes (2002): **Adatok NAGY Géza sepsiszentgyörgyi éveihez**. In: **Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 125 éves jubileumára** 1. (*Acta (Siculica)* – 2001/1), Sepsiszentgyörgy, 2002, 59–84.

23. SZABÓ Dénes (1909): **Az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a kolozsvári tudomány-egyetem.** In: **Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére 1859–1909**, Kolozsvár, 1909, 95–99.

24. TRÓCSÁNYI Zsolt (1973): **Erdélyi kormányhatósági levéltárak**, Akadémiai Kiadó, Bp., 1973.

Jegyzet

1. L. JAKÓ, 1942, 4–10; CSÁKI, 2002.

2. A megállapítás nem vonatkozik a szász levéltárügyre, de az erdélyi szász tudományosság különutas fejlődésének elemzése nagyobb munkát igényelne. A nemzetiségi probléma jelenlétére a közgyűjtemény-ügyben természetesen kitérünk majd.

3. HÓMAN–SZEKFŰ, 1927, 18.

4. L. TRÓCSÁNYI, 1973, 5–7.

5. HERMANN, 2000, 88–89. (Hivatkozások: FÖGLEIN, 1936, 162–163; DEGRÉ, 1964, 102–103)

6. Vö. CSÁKI, 2002.

7. **Magyar Minerva. A magyarországi múzeumok és könyvtárak címkönyve**. I–V. MKOF (majd MKOF és MKOT), Athenaeum, Bp., 1900–1915; KRISTÓF, 1942; a szegedi *AETAS* 1993/3. száma; stb.

8. Az egyesület 1904-es megszűnése után Kolozsváron, az EME érem- és régiségtárában.

9. HÓMAN–SZEKFŰ, 1927, 1.

10. BOÉR–BIRÓ, 2002, 8, 11–13; PAIS, 2002, 60–65.

11. MKOF-jelentés, 1901, 4.

12. Vö. a Székely Nemzeti Múzeum születése körüli beavatkozás a hatalmi harcokba, PULSZKY Ferenc lobbizási lehetősége a háromszéki főispán ellenében (BOÉR–BIRÓ, 2002, 20–24, 37–39).

13. MKOF-jelentés, 1901, 5.

14. Fölöttes hatóságuk a vallás- és közoktatásügyi minisztérium, amely lényegében a Főfelügyelőség révén gyakorolja a törvényhatósági, községi, felekezeti, valamint egyesületi múzeumok és könyvtárak felett a felügyeletet, a 79.458/1897. sz. VKO-rendelet értelmében. A Főfelügyelőség csak az 1929. évi XI. t.c. révén szűnik meg, egy 1922-es javaslat nyomán, ekkor a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója egyben a közgyűjtemények országos főfelügyelője lesz. (KŐHEGYI–SZABÓ, 1996, 9.)

15. Az első jegyzéket 1898. évi 336. szám alatt terjesztik fel. Ugyanekkor tisztázódik, hogy a népkönyvtárak nem felelhetnek meg a tudományos

gyűjtemények számára előírtaknak, így törlik őket utólag a listáról. MKOF-jelentés, 1899.

16. MKOF-jelentés, 1901, 4–5.

17. A hatodik kötet csak a harmincas évek elején következik majd, és nyilván csak a trianoni Magyarország területére vonatkozik. Az utolsó, még főhatalomváltás előtti kiegészítéseket, a ferences könyvtárakról, köztük 7 erdélyiről, l. **Adalékok a Magyar Minerva V. kötetéhez**, MKÉ, XII, 1918, 47–51.

18. A kezdet nem is olyan könnyű, az első kötethez 1899-ben alig 916 gyűjtemény ad adatokat a megkeresett 1695-ből! 61 múzeum és 696 könyvtár ismertetése szerepelhet végül a kötetben, a múzeumok/könyvtárak egymáshoz viszonyított, aránytalan jelenlétén is jelzik, hogy javítani próbálnak.

19. MKOF-jelentés, 1904, 16.

20. FERENCZI könyvtártani, BÁTKY néprajzi, BELLA ősrégészeti, SZALAY építkezési-berendezési kézikönyvei.

21. MKOF-jelentés, 1904, 50.

22. MKOF-jelentés, 1907, Függelék.

23. Kassa város fenntartja a gyűjtemények tuladonjogát, ennek fejében évi dotációt biztosít, de az épületet pl. átadja állami tulajdonba, és a személyzet állami alkalmazott lesz. Párhuzamosan folyamatban van a sümegi DARNAY-múzeum államosítása. L. MKOF-jelentés, 1909, ill. **Magyar Minerva**, 5. k.

24. GULYÁS, 1918, 22.

25. Vö. JÓZSEF Álmos: **Levelek és egyéb írott emlékek az első világháborúból**, *Acta (Siculica)* 2000/1, 297–314.

26. A VKOM 1915. jún. 15-i 11.971 sz. rendelete kapcsán, MIHALIK József: **Reformok**. I. (MKÉ, IX, 1915, 151–165); II. (MKÉ, X, 1916, 1–9).

27. MKÉ, X, 1916, 1.

28. Pozitív példaként Pozsonyt nevezi meg, ahol már 1913-ban átadta a város a saját közkönyvtárát az alakuló egyetem könyvtárának, ide volna indokolt bevinni a jelenleg félreeső alsókubinyi CSAPLOVICS-könyvtárat is.

29. MKÉ, X, 1916, 5.

30. A többiből 1918 után csak Debrecen, Pécs, Szombathely, Szeged marad magyar – Kassa, Pozsony, Arad, Temesvár az utódállamokba kerülnek.

31. Végül 32 gyűjteményt sorolnak a II. kategóriába, 15-öt a III.-ba, 32-t a IV.-be – mindenikbe az említett erdélyiket is. (MKÉ, X, 61–66.)

32. Háborús előkészületek korábban is történtek: a marosvásárhelyi TELEKI-levéltárat pl. már 1914 őszén befalazták, így az ottani kutatás is lehetetlenné vált, írja PÁLMAY József utolsó Sepsiszentgyörgyre küldött levelében.

33. A MKÉ-ből adatolhatóan elpusztulni csak a Brassó melletti Türkös (ma Szecsele része) népkönyvtára pusztul el a román betöréskor, illetve a kőhalmi Szent Ferenc-rendi zárda könyvei; a szentbertalani templomból visznek el kegyszereket, illetve Brassó város levéltárából emelnek ki román szempontból is érdekes levéltári állagokat – utóbbiakat még a román katonai vereség előtt Moszkvába mentik, nem is kerülnek vissza sohasem.

34. A RÁDAY-könyvtár nem adott adatokat, a TELEKI-könyvtárat nem mérték fel, a felmért 43 állami felügyelet alatti intézményből 8 erdélyi (Déva, gyulafehérvári BATTHYÁNY-intézet, marosvásárhelyi ev. református kollégiumi könyvtár, Nagyenyed, Székely Nemzeti Múzeum, Szamosújvár, Szászváros, székelyudvarhelyi ev. református kollégiumi könyvtár), ami mintegy 1007 RMK-tételt, 639 ősnyomtatványt, 2110 kéziratot jelent az országos 3358-, 935-, 19 747-ből. (MKÉ, XI, 1917, 121.)

35. GULYÁS elképzelése vitát kelt, vö. FARKAS József: **A könyvtári problémáról** (MKÉ, XII, 1918, 183–191). FARKAS inkább MIHALIK korábbi felvetését támogatja, erdélyi nagy könyvtári központoknak pedig inkább Kolozsvár–Marosvásárhely–Brassó hármasát látná.

36. 20 nagy könyvtárral számol, a legnagyobb erdélyiek az ezúttal beleszámított kolozsvári tudományegyetemé (illetve FJTE–ENM-é) (120 000 + 135 310), valamint a nagyszebeni szász Báró BRUCKENTHAL-múzeumé (118 697), ezek állománya tehát együtt a mintegy 2 590 000 szóbanforgó kötet 14%-át jelenti. (GULYÁS, 1918, 22.)

37. 1899–1900: 5-ből 2 magánkutató Erdélyben kutat, még egy erdélyi az Alföldön; 1901: 9-ből az eddigi 3 erdélyi, még ketten bekutatnak Erdélybe is természetrajzosok, 4600 K-ból 2600 K jut erdélyi kutatásra, tehát keresett kutatóterület, előbbiek mellett ráadásul JANKÓ is kutat itt néprajzi témában 300 K költséggel.

38. A többi: Aranyosmarót, Szeged (könyvtár és múzeum), Kassa, Poprád, Nagyvárad. L. MKOF-jelentés, 1901, 5–6. **Vidéki néprajzi múzeumok**, *Néprajzi Értesítő*, 1902, 84.

39. **Vidéki néprajzi múzeumok**, *Néprajzi Értesítő*, 1902, 84.

40. MKOF-jelentés, 1899, az 1897–98-as adatok is.

41. A MKOT-jelentés azért árnyalható. A MKÉ-ben az 1911-es segély tételeit másként fogalmazva: 64 támogatottból kapott 6 erdélyi rendes segélyt; a 125 500 K rendkívüli segélyből tkp. 91 500 K-t osztottak ki, ebből a 6000 K Erdélyé.

42. MKÉ, IV, 1910, 252.

43. A háborús évek adatait a MKÉ-ben közzétett adatokból kivonatoljuk.

44. Futó egybevetésként, bár az EME költségvetése kis erdélyi akadémiaként sokkal összetettebb, és a tárakra jut a kisebb hányada: az egyesület állami dotációja 1905-től 15 000 K, amelyhez még hozzájárul 5 000 K külön segély a PÓSTA Béla vezette érem- és régiségtárnak, 1908-ban 28 000 K, amely mellett az érem- és régiségtár külön segélye 10 000 K, műkincsvásárlásra. (KELEMEN, 1909, 75.) Az egyesület múzeumát különben már 1867-ben felmerült, hogy Erdélyi Országos Múzeumként kellene államsegéllyel támogatni, de az országgyűlést elnapolták, 1870-ben a kultuszminiszter pedig már el is különítette a 10 000 Ft éves segélyt, de a pénzügyi bizottság törölte. (Uo. 46–47.)

45. 1917-ben számuk 12, ekkor Kolozsvárra kerül az eredetileg Selmecbányának beszolgáltatott anyag is. (GULYÁS, 1917, 126.)

46. Számarányukat, történetüket illetően hasznos adat a KRISTÓF Györgyé: Erdélyben 1789-ig, a gyulafehérvári BATTHYANeum és a marosvásárhelyi TELEKI-könyvtár alapítása előtt 26 tudományos értékű gyűjteményről és könyvtárról tud, ezek közül 18 magyar, 6 szász, egy-egy román, illetve örmény. (KRISTÓF, 1942, 5.)

47. MKOF-jelentés, 1904, 49.

48. Vö. pl. MKOF-jelentésből: 1901-ben a pozsonyi TOLDY-kör könyvtárát nem kívánják tovább felügyelni, kiderült, hogy sem szorosabb értelemben vett tudományosnak, sem nyilvánosnak nem tekinthető.

49. MIHALIK József: **Reformok**. II. MKÉ, X, 1916, 1–2.

50. MKÉ, IV, 1910, 253.

51. MKÉ, V, 1911, 306. Vö. közművelődési párhuzamnak a MKOT-ban folyó vitát 1910-ben az új népkönyvtárak területi megoszlását illető aránytalanságról. (A Tanács igénylés alapján osztotta, a nemzetiségi vidékről pedig nem volt igény. MKÉ, IV, 1910, 255.)

52. A MKOF-szaktanfolyamok részvevői is ezt látszanak bizonyítani, az erdélyi jelenlét inkább csak az első lelkesedés idején számottevő (az 1899-es első szaktanfolyamon a 12 segélyezetten részvevő vidéki meghívottból 4 erdélyi, a második, 1900. évin 12 részvevő gyűjteményből 2, az 1901-es természetrajzin senki), és majd a Kolozsváron, PÓSTA Béla által szervezettek esetében.

53. A dévai múzeumot pl. hosszas keresés után találja meg, egy rozoga melléképületben, amelyhez egy lakatlan iskolaszolgai lakáson és az internátus járvány-elkülönítő szobáján át jutott, ott rendezetlen halomban áll az anyag, a két szekrény könyvhöz sincs lajstrom, stb. (KŐHEGYI–SZABÓ, 1996, 15.)

54. MKOF-jelentés, 1899, az 1897–98-as adatok is.

55. MKOF-jelentés, 1901, 31.

56. MKOF-jelentés, 1901, 29.

57. A kolozsvári egyetemi—erdélyi múzeumi gyűjtemények kivételes, nyilván, helyzetük a Magyar Nemzeti Múzeum és a tudományegyetemek (egy ideig tehát csak a budapesti) helyzetével egybevetve elemezhető.

(A családnevek majuszkulás kiemelését, beleértve az idézetekbelieket, kötetszerkesztési szempontok indokolták. **Szerk. megj.**)

Sprijin şi subvenţie centrală a muzeelor şi bibliotecilor ştiinţifice din Transilvania, 1897–1918

(Rezumat)

În urma unei prezentări generale a evoluţiei cauzei colecţiilor publice din Ungaria pe timpul Monarhiei Austro–Ungare, lucrarea prezintă subvenţia centrală şi sprijinul acordat de stat muzeelor şi bibliotecilor ştiinţifice din Transilvania. Dezvoltarea acestor instituţii şi problemele întâlnite permit tragerea unor concluzii generale privind dezvoltarea instituţiilor de acest gen din Ungaria epocii.

The Central Aid and Subsidy of the Transylvanian Museums and Scientific Libraries, 1897–1918

(Abstract)

The paper surveys the general evolution of central aid and subsidy of the rural museums and scientific libraries in Hungary during Austro–Hungarian Monarchy giving Transylvanian examples. The progress of these institutions and their problems make it possible to draw some general conclusions regarding the evolution of such institutions of contemporary Hungary.

CSÁKI Árpád

Adatok a székely összeírások 1945 előtti kutatástörténetéhez

(Kivonat)
A 16. századi székely lustrák (összeírások) kiadását SZABÓ Károly kezdte meg, *a Székely Oklevéltár* II. kötetében (1876). Az általa közölt négy összeírás mellé BARABÁS Samu (1894) és SZÁDECZKY Lajos (1895), a *Genealogiai Füzetek* (1908–13) közölt továbbiakat. A Székelyföldre vonatkozó összeírások együttes, önálló kötetekben való kiadása csak jóval később, DEMÉNY Lajos szerkesztésében kezdődött meg (1998). Korábbi elképzelés azonban ezirányban is ismert, így az, amely a Székely Nemzeti Múzeumhoz, valamint kiemelkedő vezetőjéhez, a *Székely Nemzeti Levéltár*at is megálmodó-alapozó CSUTAK Vilmos (1873–1936) nevéhez fűződik.

*

A *Székely történeti pályadíjalap*ot ORBÁN Balázs nagy művének megjelenésével párhuzamosan, JAKAB Elek országos főlevéltárnok, a Magyar Történelmi Társulat kolozsvári állandó bizottságának vezetője kezdeményezte, és gr. MIKÓ Imre vezetése alatt jött létre. A bizottság felkérésének eleget téve SZABÓ Károly 1872-ben megkezdte a **Székely Oklevéltár** szerkesztését, és haláláig (1890) négy kötetet szerkesztett egybe, bár utóbbi megjelenését már nem érhette meg (SzOkl I–IV. 1872–1890). Munkája folytatására SZÁDECZKY Lajos kolozsvári egyetemi tanár vállalkozott, aki a IV. kötet kiadása mellett további három kötettel gazdagította a székelység történelmére vonatkozó forráskiadvány-sorozatot.[1] Az erdélyi történelmi forráskiadványok sorában kiemelkedő sorozatban a forrástípusok között kiemelt helyet foglalnak el az erdélyi fejedelemség korában készült katonai és gazdasági összeírások: a székely lustrák.

A **Székely Oklevéltár** II. kötetében SZABÓ Károly a 16. századi székely lustrák (összeírások) kiadását is elkezdte.[2] Az általa közölt négy 16. századi székely lustra mellé még a 19. század végén közölt BARABÁS Samu[3] és SZÁDECZKY Lajos[4] további összeírásokat. A Székelyföldre vonatkozó összeírások együttes, önálló kötetekben való kiadása azonban, bár erre vonatkozóan is történtek próbálkozások, csak 1998-ban, DEMÉNY Lajos szerkesztésében kezdődhetett meg.[5]

A korábbi próbálkozások egyike a Székely Nemzeti Múzeumhoz, valamint ennek kiemelkedő vezetőjéhez, a *Székely Nemzeti Levéltár*at megálmodó-alapozó CSUTAK Vilmos (1873–1936) nevéhez fűződik.

CSUTAK Vilmos már az 1900-as években Marosvásárhelyen, Kolozsváron, Budapesten, sőt Bécsben, de a Szászföld levéltáraiban is kutatja a székely összeírásokat, másolatot készítve vagy készíttetve azokról. Bár a lustrák kiadására végül nem került sor, a BARABÁS Samu szerkesztésében megjelent nyolcadik **Székely Oklevéltár**-kötet (1934), mely eredetileg a Székely Nemzeti Múzeum kiadványának készült, tartalmaz hasonló összeírásokat.[6]

*

A Székely Nemzeti Múzeum 1875-ben, a **Székely Oklevéltár** második kötetének megjelenése előtt született. Az alapító özv. CSEREY Jánosné ZATHURECZKY Emília (1823–1905) által összegyűjtött gyűjteményre hamar felfigyelt a tudományos világ, okleveleiből a temesvári MILETZ János VASADY NAGY Gyula magántanárral – FINÁLY Henrik mostohafia, a múzeum első őre – 1876-ban a jelentősebbek kiadását is elkezdi. 1879-ben, amikor bekerül Sepsiszentgyörgyre, a múzeumi gyűjtemény már kilencezer fölötti tételt számlál, és kilencedrésze levéltári anyag.[7] Újabb, elsősorban középkori és fejedelemségkori okleveleket a Budapestről ugyancsak a székely múzeum őrének érkező NAGY Géza

* *Acta (Siculica)* 2006/2, T3, Sf. Gheorghe, Sporturilor 8A, RO-520085
** Sf. Gheorghe, Stadionului 35, Bl. 16B/8, RO-520059, csakiarpad@gmail.hu

közöl, többek között a szerkesztése alatt álló *Nemere* sepsiszentgyörgyi újság hasábjain.[8] A múzeumbeli kéziratos munkák közül másrészt SZILÁDY Áron 1881-ben TINÓDI LANTOS Sebestyénnek a 16. századi *CSEREYné-kódex*ben fenmaradt, *Jázonról és Médeáról* című, valószínűleg legkorábbi munkáját teszi közzé.[9] A múzeum mindmáig legjelentősebb értéke, az *Apor-kódex* ugyanebben az évben kerül kiadásra.

A múzeumi oklevélgyűjtemény átfogó tudományos feldolgozásának megkezdése SZÁDECZKY Lajos nevéhez fűződik. Ez a gyűjtemény a század végére már közel 5000 db. oklevélre bővült, melyet DOMJÁN István kollégiumi tanár-múzeumőr két, egy Nagy- és egy Kis-levéltárba rendezett.[10] SZÁDECZKY Lajos 1893-ban jutott el ide is, amikor végigjárta a székelyföldi nagyobb egyházi, családi- és hivatali gyűjteményeket. Kutatásait, a Székely Nemzeti Múzeum anyagát illetően is, majd a **Székely Oklevéltár** 1897-ban megjelent VI. kötetében használta fel, mely kötet maga a szerkesztő szerint is „a ***Székely Oklevéltár*** *összes eddigi kötetei között a leggazdagabb, s köztörténeti szempontból is legbecsesebb*".

A **Székely Oklevéltár**-sorozat azonban a VII. kötete megjelenésével (1898) megszakadt. Folytatására még az első világháború előtt KELEMEN Lajos, és vele párhuzamosan épp a Székely Nemzeti Múzeum tett kísérletet. KELEMEN Lajos a *Genelogiai Füzetek*ben szervezte kiadásukat, a sepsiszentgyörgyi múzeum pedig átfogó oklevél-begyűjtési és -kiadási programba kezdett.

*

KELEMEN Lajos 1907 őszén jegyezte be naplójába: „…*Legtöbbet ért otthonlétemben az, hogy BIÁSt reávehettem a lustrakönyvek kiadására. Egész könnyen ment. 20-án délután vele lévén a TELEKI-levéltárban, előhoztam a lustrakönyveket, s azt ajánlottam, hogy kis publikációk helyett adja ki idősorban és megyénként, székenként cserével ezeket a* Genelogiai Füzetek*ben. Ezekért nevet szerez magának, s a* Füzetek*nek is hasznos szolgálatot tesz. Én kiválogatom azokat, amelyek érdemesek. Elővette, s mindjárt ki is jegyeztem azokat. Azt mondta azonban, hogy ő most nem ígérkezik, csak a jövő nyártól kezdve. Én meggondoltam hirtelen azt, hogy most kell az alkalmon kapni, amíg ő biztosan ott van, s a* Füzetek*nek is most jól fogván, ajánlottam, hogy adja ide a lustrafüzeteket nekem. Én felviszem, közösen szétosztjuk, lemásoljuk, s kiadjuk a neve alatt. Végre is az a fő, hogy megjelenjenek, s mintsem a dolog késsék vagy elmaradjon, inkább leírjuk mi. Jobb így, mint késve. Így BIÁSnak szívességképp leírjuk, és se neki, se nekünk nem kerül a dolog pénzbe.*

Beléegyezett, s reverzálist adván, 25 megyei lustrafüzetet elhoztam. SÁNDOR Imre, KÖBLÖS, PERSIÁN és én írjuk, s indítványomra bevettük, és egy évfolyam tiszteletpéldánnyal honoráljuk ARDAYt és HUTTER Kálmánt is. Másolni fog FERENCZI Miklós is, akinek szintén tiszteletpéldány jár, hogy segítsen ebben a jó ügyben a lapnak.

Két évre lesz ezzel lustrapublikációnk, s karácsonykor a néhány székely lustrát is elhozom.

Megvan a TELEKI-könyvtárban az 1614-i lustrának 1784-i jó másolata is, amelyet szintén lehet majd közölni. Ezekhez az Erdélyi Nemzeti Múzeum székely lustráit s Marosszék lustráját hozzátéve öt évre való anyagunk bővön van, s a Füzetek*et a genealógusok részére nélkülözhetetlenné tehetjük.*"[11]

KELEMEN Lajos feljegyzéseit hosszasan idéztük, hiszen a tudós tanár és levéltáros azon kutatási és kiadási tervét tartalmazza, amelynek eredményeként 1908–1913 között számos fejedelemség-kori katonai és gazdasági jellegű összeírás jelenhetett meg a *Genelogiai Füzetek* hasábjain GYÖRFFY István, ifj. BIÁS István, dr. SZÁDECZKY Béla, SÁNDOR Imre, dr. LUKINICH Imre és maga KELEMEN Lajos közlésében. Az itt megjelent székely vonatkozású összeírások közül megemlítjük Udvarhelyszék BOCSKAI-kori lustráját[12], Csík- Gyergyó- és Kászonszék 1614. évi összeírását[13], az 1658–1661. évi török-tatár betörést megelőző években készült Kézdi-[14] és Csíkszéki[15] lustrákat, végül Háromszék 1691. évi lustráját[16].

A marosvásárhelyi lustraanyag ügyében KELEMEN Lajos az impériumváltás után is

érdeklődik, felfigyelve párhuzamosan ORBÁN Balázs főművének pótlásaira. Idézzük naplóját: *„1923 aug. 20., hétfő.(...) BIÁStól megtudtam, hogy a megyei levéltárból – a kolozsvári és gyulafehérvári példáktól félve – sikerült az 1635-ös marosszéki lustrakönyvet s a kevés nemes- és lófőségi oklevelet kihozva, biztosabb helyre segíteni. Az utóbbiakból kettő még nála van, s láttam, ott van az ORBÁN Balázs* ***Székelyföld leírásá****nak ORBÁN külön bekötött lapokra teleírt, jegyzetes példányának egybekötött 3. és 4. kötete is. Nagybecsű kötet. Bár lemásolása volna lehetséges a jegyzeteknek...”*[17]

A lustrák kiadásának kolozsvári terve viszont hosszú időre elakadt. A **Székely Oklevéltár** ügyét, és így a székely lustrák kiadásának ügyét is a két világháború közötti időszakban virágkorát élő Székely Nemzeti Múzeum vállalta magára.

*

A sepsiszentgyörgyi múzeum KELEMEN Lajossal csaknem egyidőben indította saját vonatkozó programját. Előbb a tudatos levéltári anyagbegyűjtés, valamint a nagyobb levéltárakból való adatgyűjtés és másolás kezdődött meg. Már 1907 végén több mint 20 000 levéltári tétel képezte a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményét. Az 1910-es évektől viszont rendszeres helyszíni felmérések készülnek a háromszéki hatósági és családi levéltárak állapotáról, 1911-ben a Székely Nemzeti Múzeumba kerül letétként az altorjai báró APOR család levéltára és könyvtára is. Elsősorban az utóbbi letét révén, 1915-ben bővül 36 000 tételre az állomány.

CSUTAK Vilmos múzeumőr ugyanezidőtájt[18] a Magyar Országos Levéltárban, az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában, a gr. TELEKI család marosvásárhelyi levéltárban, az erdélyi szász levéltárakban végez kutatásokat a székelység múltjával kapcsolatosan.[19]

CSUTAK kiemelt figyelmet szentelt a székelyföldi fejedelemségkori, illetve 18. századi katonai és gazdasági összeírások egybegyűjtésére. 1912-ben a következő eredményekről számol be a múzeum igazgató-választmányának:

„Teljes tisztelettel jelentem a Tekintetes Igazgató-választmánynak, hogy folyó hó 1-jén és 2-án Nagyszeben város levéltárában kutatásokat végeztem, és a többek közt egy 1720-ból származó „Conscriptio”-ra találtam, mely Háromszék–Csík vármegyéről oly nagybecsű történelmi emlék, hogy véleményem szerint teljesen méltó a múzeum költségén való lemásoltatásra.

A conscriptio egy vegyes bizottság munkálatának az eredménye, mely az országgyűlés, illetve főkormányszék rendelete alapján és utasításai értelmében a két vármegyéről általában, valamint a járások és községek szerint éppen úgy, mint a taxás városokról, igen becses tudósításokat tartalmaz, melyek alapján főleg vármegyénkről igen érdekes képet nyerhetünk.

Sepsiszentgyörgyön, 1912. június 4-én.”[20]

1914-ben ifj. BIÁS István főlevéltárossal a BETHLEN Gábor-féle 1614. évi lustra háromszéki részeit másoltatja le a múzeum számára, a TELEKI Tékában őrzött 1784. évi hiteles másolat alapján.[21]

Néhány évnyi gyűjtés után a Székely Nemzeti Múzeum mint a „*székelység történelmének tárháza*” 1915-ben meghirdeti – a legendás Székely Láda és Székely Levéltár alapján – a székely levéltárüggyel kapcsolatos elképzelését: a Székely Nemzeti Levéltár létrehozását.[22] A tervezetre, melynek lényege a székelyföldi hatósági levéltáraknak a Székely Nemzeti Múzeumba való átszállítása és egységesítése volt, maga KOMÁROMY András, a vidéki levéltárakért felelős országos levéltárnok bólint rá.[23]

Talán az sem véletlen, hogy a múzeumigazgató és egyben kollégiumi történelemtanár CSUTAK Vilmos, akit már másfél évtizede szoros barátság fűz BARABÁS Samuhoz, éppen a jeles tudós 1915-beli végleges nyugdíjba vonulásának és Háromszékre való hazatérésének évében hirdeti meg e tervet. Úgy tűnik, hogy nyugdíjazása ellenére, mely egészségügyi állapotára való tekintettel történt, a budapesti szellemi központtól megváló BARABÁS Samu idejében, tudatosan intézkedett a „saját itthoni hátországa” megteremtéséről – a Székely Nemzeti Múzeumban és CSUTAK Vilmos személyében látva a lehetőséget, hogy a saját maga tudományos és közéletben való maradását is biztosítsa.

*

Nem véletlenül időztünk a Székely Nemzeti Levéltár tervezetének kapcsán, hiszen az 1915 óta Papolcon nyugdíjas éveit töltő BARABÁS Samu levéltárnok (1855–1940), a MTA levelező tagja, az Országos Levéltár erdélyi osztályának korábbi vezetője ilyen körülmények között szerkesztette meg a **Székely Oklevéltár** VIII. kötetét.

BARABÁS Samu már a SZABÓ Károly szerkesztette kötetek összeállításában is közreműködött. Amint **Székely Oklevéltár**a előszavában megemlékezik róla, a III. kötet anyagának összeállításában a II. kötetből kimaradt 1571 előtti oklevelek összegyűjtésével is részt vállalt. Idézzük SZABÓ Károly idevágó levelét:

Kedves Samu öcsém!

A „Székely Oklevéltár" III-ik kötetének most már hetedik ívét szedik. Ma adtam a nyomdába az 1500-ig terjedő oklevelek másolatait. Igen le lennék kötelezve, ha az országos levéltár siculicumairól eddig netalán készített jegyzeteit velem közölni szíveskednék, hogy tudhatnám, mi és mennyi lehetne még felvehető a III-ik kötetbe, mely, amint gondolom, csak 1571-ig terjedhet. Amint a nyomda biztat, ez a kötet szeptemberben megjelenhetnék, de én megelégedem, ha az év vége felé lesz is készen. Aminek ki kell maradni belőle, majd belejöhet a jövő évben kiadandó IV-dik kötetbe.

Ez a III-ik kötet sokkal érdekesebb lesz, mint a két első. Brassóból, Szebenből, a szász nemzet levéltárából, a segesvári, a káptalani, conventi, az erdélyi kincstári levéltárakból stb. gyűjtött nagy részben eddig ismeretlen anyag ebben lesz kiadva 1571-ig, a IV-ik kötetbe már csak válogatva veszem föl az egy vagy más tekintetben nevezetesebb okleveleket.

Jól tudom, hogy kedves Öcsémnek van egyéb elébb dolga is a Siculicumok hajhászásánál, nem is kívánom, hogy a sietéssel magát fárassza, eddigi szívességét sem lévén módomban eléggé megköszönni: de ha már némi jegyzetei vannak, azokat, amikor rá érkezik közölni, igen szívesen fogadnám. Most csak a kivonatokat kérném, mert azt hiszem, hogy a kolozsmonostori, gyulafehérvári és az erdélyi kincstári levéltárakból a fontosabb darabokat rég lemásoltam, de mégis bizonyosan lesznek azokban olyas oklevelek is, amelyek a nagy sietséggel való kutatás közben az én figyelmemet elkerülték, csak az ilyenek másolataira lenne idővel szükségem.

A jövő hó végén a máramarosi kirándulás alkalmával azt hiszem találkozni fogunk; én, ha csak valami akadály nem jő közbe, onnan nem szeretnék elmaradni.

Addig is minden jót szívből kívánva, s egy pár sor válaszát várva maradok

Barátja s bátyja

SZABÓ Károly"[24]

BARABÁS Samu ugyanis, mint országos levéltári fogalmazó, majd az Országos Levéltár erdélyi osztályának vezetője, számos családi levelesláda, egyházi levéltár alapján tudatosan gyűjtötte az adatokat a székelység történetére vonatkozóan.

Bár az erre vonatkozó utalások igen szórványosak, megkockáztathatjuk azt a feltételezést, hogy még nyugdíjazása előtt tervezte székely adattárának kiadását.

1913-ban a TELEKI család marosvásárhelyi levéltárosa, ifj. BIÁS István egy levelében újabb középkori okleveleket talált, melyek kiadására egy pótkötetet javasol. Ezzel kapcsolatban azonban keserűen jegyzi meg: „*…Mindenben követem szíves tanácsát, és az okleveleket egyáltalán nem publikálom, hanem bevárom a pótkötet kiadását. És ez azt hiszem, még később jön el, mint a* ***Székely Oklevéltár*** *kiadása.*"[25]

Ugyanezt sejteti SZÁDECZKY Lajosnak egy 1915 elején írott levele is. Miközben a székelység történetét összefoglaló munkájának első kötetéhez kéri fel bírálónak, SZÁDECZKY Lajos, a régi levéltáros pályatárs, aki SZABÓ Károly halála után SZILÁGYI Sándort elhagyva Kolozsvárra költözött, és átvette a *Székely Oklevéltár* szerkesztését is, 1915 elején a közös munkára biztatja BARABÁS Samut: „*…Ha nagyban és egészben egyetértesz velem, úgy vállald el a bírálatot, arra kérlek. Ez egyengetni fogja az útját annak is, hogy gyűjteményedet a bizottság majd kiadja. Nekem is van még két kötetre való. Legjobb lenne összecsapnunk majd.*"[26]

1915. évi nyugdíjazása után BARABÁS Samu a Székelyföldön (Papolcon) marad, haláláig. Jelen-

tős levelezése azonban bizonyítéka annak, hogy mindvégig kapcsolatban maradt a magyar történettudomány nagyjaival.

Itthon intézményként valóban a Székely Nemzeti Múzeum és CSUTAK Vilmos barátsága jelenti számára a tudományos élethez való kapcsolódás lehetőségét. 1921-től a Székely Nemzeti Múzeum igazgató-választmányi tagja, tárgyadományaival gazdagítja gyűjteményeit. Részt vesz az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1933-as sepsiszentgyörgyi vándorgyűlésén (az EME vendéglátója a testvérintézmény SzNM). Szerző az 1929-es jubileumi *Emlékkönyv*ben.[27]

A **Székely Oklevéltár** VIII. kötetének megszerkesztését is a CSUTAK Vilmos felkérésére és a múzeum nyújtotta segítséggel kezdi meg végül. CSUTAK, most már a múzeum igazgatójaként, már 1928-ban jelzi Kolozsvárra KRISTÓF György egyetemi tanárnak ebbéli szándékát: „*…a múzeumnál jelenleg a* ***Székely Oklevéltár*** *egy újabb, VIII. kötetének a kiadása foglalkoztat különösen, amiről majd szóval fogok referálni, mihelyt, éspedig talán már a jövő héten, találkozhatunk*".[28] Fennállásának ötvenedik évére készülve, az impozáns **Jubileumi Emlékkönyv** szerkesztését felvállaló CSUTAK Vilmos igazgató ajánlatot tesz BARABÁS Samunak, hogy a Székely Nemzeti Múzeum kiadványaként erre az alkalomra jelentesse meg székely történeti adattárát is. Erről tanúskodik levelezésük, valamint BARABÁS Samu megemlékezése munkájának előszavában: „*Ugyanezt a gondos figyelmet köszönöm a sokat szenvedő székely nép drága közvagyonát képező, s napjainkban különösen nagy hivatást betöltő sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum nagyrabecsült vezetőségének is, mely szerény székely oklevél-gyűjteményem sorsát mindmáig szívén hordozta, s mikor a múzeum 1879. szept. 15-én történt alapítása ötven éves fordulójának megünneplésére készült, szíves készséggel vállalkozott arra is, hogy a gyűjteményemet a múzeum jubiláris kiadványai között a SZABÓ Károly és SZÁDECZKY Lajos szerkesztette* ***Székely Oklevéltár*** *VIII. kötete gyanánt kiadja.*" [29]

CSUTAK már nyomdai árajánlatot is kért egy brassói nyomdától, ám a múzeum anyagi forrásai az 1929-es **Emlékkönyv** kiadásával elapadnak, és az oklevéltár kiadására további néhány évet kell még várni. 1931 nyarán ÁLDÁSY Antal tájékoztatja BARABÁS Samut, hogy a kötet kiadását belefoglalták a MTA költségvetésébe, LUKINICH Imre pedig bírálatot készített a kéziratról. A kötet több éves kálvária után 1934-ben valóban a MTA kiadványaként látott napvilágot, megjelentetésében fontos szerepe volt a közvetítést vállaló LUKINICH Imrének, a Magyar Történelmi Társulat titkárának, és HERZOG Józsefnek.[30] Nemkülönben CSUTAK Vilmosnak, aki adott pillanatban a teljes kéziratanyagot újra össze kellett, hogy állítsa, miután az Budapesten elkallódott.

A Székely Nemzeti Múzeum igazgatója ezzel párhuzamosan tovább folytatja a székely lustrák összegyűjtését. 1930-ban a korábbiak mellé az EME levéltárából készí(tte)t másolatokat, a következőkről:

– *Háromszéki nemesség lajstroma, 1693. aug. 13.* (Másolat)

– *Connumeratio Universorum, Libertinorum et Jobbagionum in Sede Siculicali Sepsi. Anno 1701, 1702.* (Másolat)

– *Sepsi, Kézdi, Orbai és Miklósvárszéki nemesek, lófők és gyalogok összeírása 1771-ből.* (Másolat)

– *Háromszékmegyei insurgens névsor 1809. évből* (Másolat)

Az elvégzett munka jelentőségét jól érzékelteti, hogy 1930. november–decemberben a másolatok készítője maga KELEMEN Lajos.[31]

CSUTAK Vilmos halálát (1936) követően sajnos a Székely Nemzeti Levéltár létrehozására irányuló törekvések is megtorpannak, hogy néhány év elteltével kedvezőbb pillanatban, a múzeumra szervezendő Székely Tudományos Intézet terve kapcsán, HEREPEI János múzeumigazgató idejében kerüljenek ismét előtérbe.

BARABÁS Samu ennek már nem lehetett részese. 1940 novemberében, néhány nappal 85. életévének betöltése után, papolci házában hunyt el. A Magyar Tudományos Akadémia és a Székely Nemzeti Múzeum nevében HEREPEI János múzeumigazgató búcsúztatta.

*

CSUTAK és BARABÁS munkásságának folytatása az 1938 végén Sepsiszentgyörgyre érkező HEREPEI Jánosra maradt, aki elsősorban CS. BOGÁTS Dénes levéltáros[32] segítségére számíthatott. A múzeumi gyűjteménynek számító levéltár 1936-ban közel 180 000 tételt számlált, és HEREPEI idejében újabb 100 000 tétellel gazdagodott.

Az 1940-es években több kísérlet is történt a lustrák kiadására. A kézdivásárhelyi származású BODOR György budapesti ügyvéd 1942 szeptemberében levélben jelzi CS. BOGÁTS Dénesnek, hogy „*...az az akció, melyet itten a lustrák kiadása érdekében SZILÁGYI Dezsővel együtt indítottunk, megrekedt. ... Ezt azért tudatom, hogy ha a múzeum a kiadással foglalkozni kíván, nem végez felesleges munkát, sajnos nem kell attól félni, hogy a lustrák egyszerre két példányban is megjelennek.*”[33]

Bár a múzeum csekély anyagi forrással és szakszemélyzettel rendelkezett, a lustrák kiadásáról továbbra sem mondott le. 1943-ban KOVÁCS Márton múzeumi gyakornok kap megbízást HEREPEItől, hogy az Országos Levéltárban másolatot készítsen a fellelhető összeírásokról:

„Nagyságos dr. KOVÁCS Márton múzeumi gyakornok úrnak

Kedves Barátom!

Hivatkozással folyó hónap 25-én kelt jelentésedre, amelyben értesítesz, hogy katonai bevonulásodat csapattested elhalasztotta, tudomásul vesszük. Egyúttal azonban megbízunk, hogy a Székely Nemzeti Múzeum részére sürgős másolatokat végezzél.

Egyidejűleg megkerestük dr. JÁNOSSY Dénes országos levéltári főigazgató urat, kérve, engedje meg, hogy részünkre székely vonatkozású lustrákat másoljál, majd pedig a lemásolt iratokat összeolvasás után bélyegtelen hitelesítési záradékkal ellátni szíveskedjen. Ennek ellenében azután mi is hasonló szolgálatunkat ajánljuk fel.

Alább közöljük fontosságuk sorrendjében azokat a lustrákat, amelyek közül annyit, amennyire a rendes hivatalos órák idejét megtartva, érkezésed engedi, részünkre nagyon pontosan és nagyon olvashatóan másoljál le.

Lemásolandók

Háromszékről: *Sepsi, Kézdi, Orbai és Miklósvár szék lustrája:*

Elsősorban 1670 körül, 1680, 1691. évekből.

Másodsorban: 1659, 1665, 1667. évekből.

Nem kell: 1566, 1602, 1614, 1636 (!) évekből.

Csíkból: *Alcsík, Felcsík, Gyergyó és Kászon szék lustrája:*

Elsősorban: 1603, 1702.

Másodsorban: 1614, 1616, 1645, 1654, 1658, 1660, 1681, 1683. évekből

Nem kell: 1566., 1569, 1602, 1603. évekből

Udvarhelyből: *Udvarhely, Keresztúr és Bardoc szék lustrája:*

Elsősorban: 1635, 1702. évekből.

Másodsorban: 1614, 1620. évekből.

Nem kell: 1566, 1602, 1604, 1627. évekből.

Maros és Szereda szék lustrája:

Elsősorban: 1635, 1691, 1692. évekből.

Másodsorban: 1614, 1636, 1647, 1677, 1685. évekből.

Nem kell: 1566, 1575, 1602, 1603. évekből.

Aranyos szék lustrája: *1642. évből.*

Levelünk vétele után azonnal jelentkezzél JÁNOSSY főigazgató úrnál. Megadandó engedélyéről s a dolgozás lehetőségéről sürgős jelentést kérek. Ott eltöltendő munkálkodásod ideje pontosan annyi legyen, mint amennyi az Országos Levéltár hivatalos óráinak száma. Megjegyzem, hogy pesti tartózkodásod idejére napidíj- és útiköltség-térítésre nem lehet igényed.

Baráti üdvözlettel,

HEREPEI János múzeumigazgató”[34]

HEREPEI ugyanakkor dr. JÁNOSSY Dénes főigazgatónak is ír az Országos Levéltárba:

Mélyen tisztelt Főigazgató úr,

Levéltári kutatásaink közben állandóan szükségünk van a székely székek egykori lustráira. Éppen ezért kérjük, méltóztassék megadni,

hogy dr. KOVÁCS Márton múzeumi gyakornokunk néhány ilyenfajta, általunk kijelölt összeírást lemásolhasson. Amennyiben ez lehetséges volna, tisztelettel kérjük, hogy összeolvasás után a másolatot hitelesítő, de bélyegmentes záradékkel elláttatni kegyeskedjék.

Ezt azért tartjuk szükségesnek, hogy ezáltal az így lemásolt jegyzékekben kétségtelenül biztos adatokat kaphassunk.

Ennek ellenszolgáltatásaképpen szívesen felajánljuk a tulajdonunkban lévő alábbi összeírások lemásolását: az 1704. évi háromszéki lustrát, az 1718/1719. évi sepsiszéki rendi összeírást, az 1726. évi sepsi- és miklósvárszéki nemesek jegyzékét, az 1744. évi kézdiszéki hadi szemle névsorát.

Nagyon szeretnők, ha dr. KOVÁCS Márton megbízatása idejére, amelyet katonai behívás fog megszabni, előreláthatólag azonban november–december hónapokban, az Országos Levéltár szokásos hivatalos óráit megtartva vehetné igénybe Főigazgató Úr becses és jóakaratú engedélyét.

Kérésünk teljesítésére, amennyiben bármiféle nehézségbe is ütköznék, nagyon kérjük, azt az egyidejűleg jelentkező dr. KOVÁCS Márton tudomására adni kegyeskedjék.

(...)

HEREPEI János múzeumigazgató"[35]

Sikerrel járnak, KOVÁCS Márton két jelentésében számol be a munka elvégzéséről.[36]

A CS. BOGÁTS Dénes által összeállított kimutatás szerint erre az időre sikerült az 1614–1711 közötti időszakból, elsősorban Háromszékre vonatkozó 24 darab összeírás eredeti és másolt példányát egybegyűjteni:

1. Regestrum universorum nobilium, primorum, primipilorum, peditum pixidariorum, libertinorum Siculorum universorumque jobbagiensium, inquillinorum seu inhabitatorum Trium Secium Siculicalium Sepsi, Kézdi et Orbai. In Anno 1614 die vero 17 mensis Februarii connumeratorum. BIÁS István TELEKI levéltári főlevéltáros által Marosávásárhelyen készített hiteles másolat, TIBÁD Ferenc udvarhelyszéki jegyző által 1784 szeptember 27-én hitelesen kiadott példányról.

2. Udvarhelyszék lustrája 1627-ből. SZABÓ Mihály medeséri iskolamester által 1825-ben készített másolat.

3. Regestrum generale super nova et recurata Trium Sedium Siculicalium Sepsi, Kézdi, et Orbai stb. Anno 1635 die 25 Octobris facta lustratione. Conscriptum Claudiopoli per J(oannem) P(ÉCSI). Eredeti.

4. Orbai széknek 1658. április 28-án kelt ekeszám-összeírása. Eredeti.

5. 1658-ban két forintos adóban kik maradtak adósok. (Albis, Alsócsernáton, Felsőcsernáton, Ikafalva, Futásfalva, Felsőtorja.) Eredeti.

6. A nemesek, lófők, gyalogok és jobbágyok marhaszám-összeírása Felső-Kézdi széken. 1687. november 24. Eredeti.

7. Ugyanaz részletesebben. 1687. november 24. Eredeti.

8. Kovásznai BOGDÁN Gergely százához tartozó kovásznaiaknak összeírása Nagybölönben 1680. április 30-án, és az Orbai széki nemesek lustrája 1685. április 30-ról. Hiteles kiadvány.

9. Sepsi, Kézdi és Orbai széknek Nagyborosnyón 1680. május 8-án tartott lustrájából a Sepsi székre vonatkozó rész. Hitelesen kiadva Nagyszebenben 1771. május 13-án zsákodi HORVÁTH Kozma erdélyi tartományi irattáros által.

10. Anno 1693 die 13 Augusti. Háromszék nemességének lajstroma. Eredetije a marosvásárhelyi református kollégium letétjeként az Erdélyi Múzeum levéltárában. Kolozsvárt, 1930. november 11-én KELEMEN Lajos levéltáros által készített hiteles másolat.

11. Sepsi nemesség lustrája 1693-ból. ENYEDI László guberniumi titkár által 1815. május 20-án kelt hiteles kiadványáról, CSISZÁR József és JAKABFI Jakab kancelláriai jegyzők által készített hiteles másolat, mely kelt Kolozsvárt, 1815. május 24-én.

12. 1696. október 16-án a maksai gyűlésen kivetett gyűléspénzek jegyzékének Kézdi székre vonatkozó része. Eredeti.

13. 1697. március 25. A rétyi gyűlésen az országgyűlési követek részére kivetett

gyűléspénzek jegyzéke, Kézdi székre illetőleg. Eredeti.

14–15. Ugyanaz 1698- és 1699-re. Eredeti.

16. Anno 1701 die 28 Decembris. Connumeratio universorum libertinorum et jobbagionum is sede Siculicali Sepsi. Eredetije a marosvásárhelyi Református Kollégium letétjeként az Erdélyi Múzeum levéltárában. KELEMEN Lajos levéltáros által Kolozsvárt, 1930. december 22-én készített hiteles másolat.

17. Anno 1702 21 Octobris. Connumeratio universorum libertinorum et jobbagionum sedis Siculicali Sepsi, in oppido Szentgyörgy. Eredetije a marosvásárhelyi református Kollégium letétjeként az Erdélyi Múzeum levéltárában. KELEMEN Lajos levéltáros által Kolozsvárt, 1930. december 23-án készített hiteles másolat.

18. Anno 1704 die 25 mensis Julii in prato Dolbolyiensi emanatum Regestrum Kézdi, Sepsi, Orbai, Miklósvár. Eredeti.

19. Udvarhely széknek 1704. július 27–29. napján tartott összeírásának a mágnásokra és nemesekre vonatkozó része. In centuria nobilium vulgo nemes száz. TIBÁD Ferenc udvarhely széki jegyző által 1771. február 7-én kiadott hiteles másolat.

20. Anno 1711 die 28 die 29 Decembris. Nemes Sepsi székben levő nemesség, lófő és darabonti rendek listája. MIKE Sándor főkormányszéki levéltárigazgató gyűjteményéből az Erdélyi Múzeumban. KELEMEN Lajos levéltáros által Kolozsvárt, 1930. december 17-én készített hiteles másolat.

21. Anno 1711 die 2 Decembris. Conscriptio nobilium, primipilorum et pixidariorum sedis Siculicali Kézdi. MIKE Sándor főkormányszéki levéltárigazgató gyűjteményéből az Erdélyi Múzeumban. KELEMEN Lajos levéltáros által Kolozsvárt, 1930. december 16-án készített hiteles másolat.

22. Nomina curiarum, comitum et magnatum, nobilium, egregiorum, agilium primipilorum et pixidariorum. Anno 1711 25 Novembris in sede Orbai. MIKE Sándor főkormányszéki levéltárigazgató gyűjteményéből az Erdélyi Múzeumban. KELEMEN Lajos levéltáros által Kolozsvárt, 1930. december 17-én készített hiteles másolat.

23. 1711. Regestrum curiarum, magnatum et nobilium, nomina libertinorum sedis Miklósvár. MIKE Sándor főkormányszéki levéltárigazgató gyűjteményéből az Erdélyi Múzeumban. KELEMEN Lajos levéltáros által Kolozsvárt, 1930. december 17-én készített hiteles másolat.

24. Conscriptio sessionum Nagyajtainesium primorum, pixidariorum, primipilorum. Anno 1711. Eredeti.[37]

*

A háború, a múzeum anyagának menekítése és szerencsétlen elpusztulása, valamint a háborút követő időszak változásai végül mégis meghiúsították a székely összeírások kiadását. A múzeum közel 24 000 tétel evakuált levéltári anyaga pusztul el Zalaegerszegen, köztük az 1635-ös, 1704-es stb. lustrák,[38] közel 400 000 levéltári ívet tartalmazó levéltár pedig 1954–1963 között román állami megőrzésbe kerül.

Jegyzet

1. **Székely Oklevéltár** (a továbbiakban SzOkl.) V–VII. Kolozsvár 1896–1898.

2. SzOkl. II. 1876. 194–195, 195–206, 216–224.

3. BARABÁS Samu: **Sepsiszék adózása 1665–1668**. *Történelmi Tár* 1894.

4. SzOkl. IV. 137–46.

5. SzOkl. Új sorozat IV–VII. Kolozsvár 1998–2005. A lustrákkal kapcsolatosan lásd még: DEMÉNY Lajos: **A Székely Oklevéltár új sorozata**. *Aetas* 1993/3, 151–162; Uő.: **A XVII. századi történelmünk kiaknázatlan forrásai: a székely katonai összeírások**. *Levéltári Közlemények* 1995/1–2. 53–65; Uő.: **A fejedelmi székely politika és a székelyföldi népességösszeírások (1575–1627)**: **Székely Oklevéltár új sorozat** IV. Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi DEMÉNY Lajos. Kolozsvár 1998, 50–30; Uő.: **XVI. századi kiadatlan székely összeírások**. In: **Emlékkönyv IMREH István születésének nyolcvanadik évfordulójára**. Kolozsvár 1999, 149–163.

6. SzOkl. VIII. 302–311.

7. A SzNM alapleltárában 1879-ben 1097 db. oklevél szerepelt. *A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője.* I. rész. Sepsiszentgyörgy 1890, 19.

8. NAGY Gézának köszönhető a múzeum kiadványsorozatának, a *Székely Nemzeti Múzeum Értesítőjé*nek elindítása is, de ez először csak távozása után, 1890-ben jelenik meg. NAGY Géza a székely őstörténet terén is több jelentős munkát jegyez sepsiszentgyörgyi tartózkodása idején. 1885-ben ő teszi közzé elsőként kritikai jegyzetekkel, egyben megsemmisítő bírálattal az ún. *Csíki Székely Krónika* hírhedt hamisítványt. Ugyanebben az évben már befejezte az **Adatok a székelyek eredetéhez és egykori lakhelyük** c. munkáját (Különnyomat a Székely Nemzeti Múzeum Értesítőjének I. kötetéből. Sepsiszentgyörgy 1886), melyet a szakma egyöntetű elimeréssel fogad (a különnyomatról jó tudni,

hogy a múzeum második kiadványaként, megelőzi az *Értesítő* II. részebeli (1891, 75–275) megjelenést.

9. **Régi Magyar Költők Tára** III. kötet. **TINÓDI Sebestyén művei 1540–1555**. Bp. 1881, 371–381, 472.

10. PÉTER Mózes: **A Székely Nemzeti Múzeum rövid története 1890–1900-ig**. *A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője*. III. rész. Sepsiszentgyörgy 1902, 2–3.

11. *KELEMEN Lajos naplói.* K.Á.L. Fond 770, 40. doboz, 243.

12. **Udvarhelyszéki lustra 1604-ből**. Közli SÁNDOR Imre. *Genelogiai Füzetek* X (1912), 9–14, 45–51, 69–74.

13. **Csík-Gyergyó- Kászonszék 1614. évi lustrája**. Közli *GYÖRFFY* István. *Genelogiai Füzetek* XI (1913), 49–54, 94–99, 129–133.

14. **Kézdiszéki lustra 1659-ből**. Közli ifj. BIÁS István. *Genelogiai Füzetek* VIII (1910), 83–84.

15. **Csíkszéki lustra 1658-ból**. Közli SÁNDOR Imre. *Genelogiai Füzetek IX (1911)*, 15–22, 47–53.

16. **Háromszéki lustra 1691-ből**. Közli SÁNDOR Imre. *Genelogiai Füzetek* X (1912), 73–78, 102–105, 126–130.

17. *KELEMEN Lajos naplói.* K.Á.L. Fond 770, 40. doboz, 954.

18. Kutatásai elsősorban a II. Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharc erdélyi történetére vonatkoznak.

19. **Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1908–1909. évi állapotáról**. Sepsiszentgyörgy 1910. 26.

20. SzNM Irattára sz. n.

21. SzNM 580/1914.

22. CSÁKI Árpád: **A Székely Nemzeti Levéltár tervezete, 1915–1938**. In: **Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 125 éves jubileumára** 2. (*Acta (Siculica) 2000/2*). 2002, 5–20.

23. KOMÁROMY András országos levéltárnok levele CSUTAK Vilmos részére (SzNM 340/1915); CSUTAK Vilmos levele KOMÁROMY András országos levéltárnok részére (SzNM 430/1915)

24. Vö. SZABÓ Károly levele BARABÁS Samuhoz. Kolozsvár 1889. júl. 21. Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepiszentgyörgy (a továbbiakban S.Á.L.). Fond 78 Fasc. III, 246–7.

25. S.Á.L. Fond 78 Fasc. II, 73. Marosvásárhely, 1907. jan. 31

26. S.Á.L. Fond 78. BARABÁS Samu hagyatéka.

27. BARABÁS Samu: **Két hamis oklevél**. In: **Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára**, Sepsiszentgyörgy, 1929, 44–51.

28. SzNM Irattára. Sepsiszentgyörgy, 1928. május 5.

29. SzOkl. VIII. (*Magyar Történelmi Tár* XXVIII. Budapest 1934, X).

30. HERZOG Józsefről újabban lásd KÁLNOKI Kis Tamás: **Vázlatrajz egy pályaképhez. HERZOG József országos levéltári főigazgató emlékének ébresztése**. In: **Magyar levéltáros életpályák a XIX–XX. században**. Budapest 2004, 39–58.

31. L. alább CS. BOGÁTS Dénes összegezését a Székely Nemzeti Múzeumban őrzött székely összeírásokról.

32. SAS Péter: **In Memoriam CS. BOGÁTS Dénes. Halálának 50. évfordulójára**. *Művelődés*, 1999/5. 25–26. és **Magyar múzeumi arcképcsarnok**. Budapest 2002, 107–108.

33. Dr. BODOR György ügyvéd levele CS. BOGÁTS Dénes részére. Budapest, 1942. szeptember 15. (SzNM Irattára. CS. BOGÁTS Dénes levelezése.)

34. HEREPEI János levele KOVÁCS Mártonnak, Sepsiszentgyörgy, 1943. október 28. (SzNM Irattára. 1943. év.)

35. HEREPEI levele JÁNOSSY Dénes OL-főigazgatónak, Sepsiszentgyörgy, 1943. október 28. (SzNM Irattára 981/1943.)

36. SzNM 1163/1943 és SzNM 126/1944.

37. SzNM Irattára, gépelt irat, sz. n.

38. HEREPEI János: **A Székely Nemzeti Múzeum igazgatói jelentései, 1939–1944**. *Acta (Siculica)* 2003/3 (**Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 125. Jubileumára** 3.). Sepsiszentgyörgy 2004, 125.

(A családnevek majuszkulás kiemelését kötetszerkesztési szempontok indokolták. **Szerk. megj.**)

Date privind istoricul cercetării conscripţiilor secuieşti înainte de 1945
(Rezumat)

Publicarea conscripţiilor secuieşti a început în **Diplomatarul Secuiesc**, vol. II, datorit lui Károly SZABÓ (1876). Editarea acestor prime 4 conscripţii a fost continuată de Samu BARABÁS (1894), Lajos SZÁDECZKY (1895) şi colectivul periodicii *Genealogiai Füzetek* din Cluj. Ulterior Samu BARABÁS a publicat şi altele în **Diplomatarul Secuiesc**, vol. VIII (1934), însă volume sinestătătoare au fost realizate abia de Lajos DEMÉNY (începând cu 1998). Totuşi, încercări în acest sens au mai avut loc. Cea a Muzeului Naţional Secuiesc din Sf. Gheorghe, sub conducerea lui Vilmos CSUTAK, a dat şi unele rezultate concrete, chiar dacă acestea erau parţiale.

Data Concerning to Research-History of the Székely Conscriptions and Censuses until 1945
(Abstract)

The publishing the old Székely conscriptions and censuses began in 1876 (Károly SZABÓ, 4 documents in **Székely Oklevéltár**, II.) and it was carried on between 1894 and 1895 (Lajos SZÁDECZKY and Samu BARABÁS). The first few independent volumes have been continuously published since 1998, but there were some similar attempts in the interwar period as well and the work done at the Székely National Museum had partial results, too.

BOÉR Hunor

Két világháború közti romániai útirajzok a magyar művelődéstörténetben

(Kivonat)
A korszak jelentős magyar útirajzait a magyar elitek 1918 utáni válsága, a kiút keresése magyarázza. NÉMETH László 1935-ös romániai útirajza és az azt követő vita a problémák lényegébe kínál belelátást.

Betájolás

A két világháború, pontosabban Trianon és a részleges területi revízió megvalósulásának pillanatai között a traumatizált, megmaradt csonkaországban számos beszámoló született a hasonlóképpen traumatizált, elszakított magyar közösségek világáról. Ez földrajzilag most már nagyobb területet fedett, mint a történelmi ország elveszített részei, inkább az utódállamok területével esett egybe. Az elszenvedett trauma hangsúlyai természetesen más- és máshová tevődtek, aszerint, hogy a vereség csak a legyőzött vagy ezen felül a hódoltságba került státusát jelentette. A csonkaországbeliek a vereség felelősségének és a megmaradt ország országok közötti jövőjének kérdésével szembesültek, az elszakítottak a kisebbségi léttel. Gyakorlatilag mindenki állásfoglalásra kényszerült a magyar művelődésben és közéletben, de a tét csak fokozatosan világosodott meg. Ha Budapesten kezdetben úgy közelítették a kivédendő fenyegetést, hogy az új helyzetet elfogadni kénytelen leszakadt közösségek puszta ténye az, ami a nemzet integritását megkérdőjelezi, később mind világosabbá vált, hogy a magyarság integritását nem a nagy- vagy középhatalmi státus elveszítése vagy az egyes magyar közösségek kényszerű különútjai fenyegetik, hanem ezek tagadása és utóbbiak valamilyen integrálásának elmulasztása. A revíziós sikerek átmenetileg többé-kevésbé felfüggesztették ugyan ennek a tapasztalatnak a továbbgondolását, de a végleges amputálás mint kívánatos megoldás csak a második világháborút követően, megszállók telepítette elképzelésként jelentkezett.

A két világháború közti romániai útirajzok, akárcsak más európai tájakat fürkésző testvéreik, kiútkeresés dokumentumai, különlegességüket az adja, hogy az új Románia területén három korábbi történeti modell erővonalai is jelen voltak. A magyar nemzetfejlődés egyik alternatívája és pillére „kisebbik haza" önszervezése mellett, amely kit zavart, kinek a bizakodáshoz nyújtott ideológiát, ott sötétlett a nemzetfejlődésből kimaradt-kiszorult moldvai „népi magyarok" helyzete, illetve az újabb Kárpátokon túli, elsősorban székely kivándorlás, részben asszimiláció. Miután futó pillantást vetünk az útirajzok és a témájukban rokon írások műfaji-tartalmi, illetve szerzők szerinti szóródására, egy olyan csoportjukra összpontosítunk, amely nemcsak a vázolt politikai indítékot és a belőle következő közvetlen közéleti-politikai cselekvést vállalta nyíltan, de szellemi kísérletként a valósággal való olyan mélyebb, kegyetlen szembenézést is, amely a hivatalos magyar politikának több mint kínos volt csonkaországban és utódállamban egyaránt. Mind a történelmi pillanat és a fejlemények, mind pedig a részvevők okán, ez a kiemelt csoport óhatatlanul NÉMETH Lászlóék 1935-ös romániai útjához, útibeszámolóikhoz vagy éppen személyükhöz és a hozzájuk közel állókhoz kapcsolódik.

Másként fogalmazva, ezúttal nem az az érdekes, mit láttak a Romániáról tudósító magyarországiak. Láthattak személyi sorsokat, közösségi sérelmeket, kulturális örökséget, a győztesek ilyen vagy olyan arcát, de mindez tényirodalom, politika- vagy tudománytörténeti téma. A kérdés az, hogy miért akartak így látni, és ez milyen közvetlen következményekkel járt a tág értelemben vett, így a politikai gondolkodást is felölelő magyar kultúra szempontjából. A két évtized vonatkozó irodalma regényes, ám hiteles helyzetábrázoló feldolgozástól[1] publicisztikai

* *Acta (Siculica)* 2006/2, T3, Sf. Gheorghe, Sporturilor 8A, RO-520085
** Sf. Gheorghe, N. IORGA 12, Bl. 22C/2, RO-520089, boerh@freemail.hu

pamfletig[2], tudományegyetemek statisztikai adatsorokat és értékelésüket közlő köteteitől[3] szerelmes földrajz és sérelmi irodalom keverékéig terjed.[4] A behatárolást átfedések nehezítik, a szerzők gyakran menekült vagy kitelepedett erdélyiek,[5] de akár odahaza maradottak, akik éppen ezért nevüket sem feltétlenül vállalják.[6] Az óromániai témájú írások másrészt, ha Erdélyben születnek is, lehet, hogy magyarországi piacra.[7] A csonkaországiak és kisebbségiek közötti különbségtétel megkerülhetetlen, mert viszonyuk asszimetrikus. A kisebbséginek az a gondja, hogy valósága nem vagy csak torzulva jut el a megmaradt ország közvéleményéhez, amelytől segítséget remél, az ottani közgondolkodásé pedig az, hogy a kisebbségi valósága idegen tőle. Hasonló asszimetriát mutat a hivatalos politika és az attól különböző értelmiségi kísérletek, előbbinek súlyosabbak a következményei, ugyanakkor hajlamosabb hatalmi kérdésként kezelni a kritikát.[8] Ahol a szótértés feltételeit ilyen aránytalanul, több szinten is befolyásolja a politikum, ott természetes, hogy felértékelődik az olyan pillanat, amely közös nyilvánosságot és így fókuszt képest teremteni a közérdekű gondolkozásnak.

Romániai utasok, 1935

1935 késő nyarán NÉMETH László, KERESZTURY Dezső, BOLDIZSÁR Iván és SZABÓ Zoltán tanulmányutat tesz Romániába. A beszámolók nyomán kirobbanó vita széleskörű és elhúzódó.[9] A feszes tempójú út első hetében a Dunán érkező vendégek a román Ókirálysággal ismerkednek, főleg Bukaresttel. SZABÓ Zoltán nem is jön át Erdélybe, a tengerparton marad el, hogy onnan Isztambulba utazzon. A második hét az erdélyi utazás, Brassó–Székelyföld–Újradna–Kolozsvár–Kalotaszeg–Nagyvárad vonalon. Hazatérve előbb BOLDIZSÁR Iván számol be (**Erdély második Trianonja**, *Napkelet*, 1935. nov. 2.), és Budapesten HERCZEG Ferenc (a *Pesti Hírlap*ban), Kolozsváron LÁSZLÓ Dezső (a *Pásztortűz*ben) és JANCSÓ Béla (az *Erdélyi Fiatalok*ban) már ezt lereagálják év végéig. Ezután jelenik meg a *Tanu*ban a **Magyarok Romániában**. NÉMETH László élménye apokaliptikusra sikerült, pusztulással és beteg kisebbségi közérzettel szembesül, ítélete: Erdély vizsga volt, amelyen a magyarság elbukott. Az indulatok elszabadulnak, az író ellen még bűnvádi eljárást is kezdeményeznek, nemzetgyalázással vádolva, de KOZMA Miklós, a vele rokonszenvező belügyminiszter közbelép. A kialakuló vita zömében 1936-os írásainak száma hatvanon felüli. KERESZTURY 1937 őszén értékel, ez a **Magyarok Romániában** egybevetése NÉMETH **Sanremói napló**jával, de ugyanő még 1976-ban is emlékezik (**Utazás közben**, *Tiszatáj*, 1976/5), BOLDIZSÁR pedig 1986-ban tér vissza a témára (**Utazás Regátban és Erdélyben 1935-ben**, *Kortárs*, 1986/6, 7). A vita összegzését MONOSTORI Imre végzi el.[10]

BOLDIZSÁR, írja MONOSTORI, a második Trianont magában az azóta eltelt 15 évben látja. Erdélyben az Országos Magyar Pártnak számos mentsége lehet, de tény, hogy nem ismeri eléggé a valós helyzetet, az alternatív cselekvést pedig lebénítja. A téma aktuális, 1935–36-ban különösen kiéleződik a rossz viszony, a magyar kisebbség helyzete valóban tragikus. A román atrocitások ellenében vajmi keveset segíthet a magyarországi sajtóvisszhang.[11] A diagnózis, amelyet NÉMETH László a vita során[12] pontokba rendez, vád: Erdély romlásának oka elsősorban az anyaország, mert 16 év alatt sem tudott olyanná válni, hogy fel lehessen nézni rá, és ezzel bár erkölcsi tartalékot biztosítani a magyar kisebbségeknek. Másodsorban az erdélyi magyarság vezetői általában, mert az anyaországi beteg közszellem fenntartásával tartják fenn ott magukat a nép felett. A románok csak harmadsorban, nem mert vétlenek, hanem mert egy nemzet összeroppanásában az idegen mindig csak másod-harmadsorban lehet hibás. Miért nem szervezett például az erdélyi magyar vezetőség a gazdasági autonómiához szövetkezeteket?

A tanulmány vitája, idézzük újra MONOSTORIt, mélységekig rázza meg a magyarországi és az erdélyi magyar közéletet. Közvetve hozzájárul a Vásárhelyi Találkozóhoz is, ahol többek között azt mondják ki, hogy a közép-európai magyarság nyelvi és kultúrközösséget képez, s ennek a romániai magyarság

is része. De az 1937-es, népfrontos indíttatású Vásárhelyi Találkozó is egyszeri seregszemle, amelynek igazából nincs folytatása. A tanulmány többről szólt.

A **Magyarok Romániában** *Tanu*ból és a **Sorskérdések**ből kihagyott 16. fejezete, amelyet NAGY Pál leközöl a 2001-es marosvásárhelyi válogatásban, szégyenről vall, saját elvakult prófétaséggal való szembesülésről, illúziókkal való leszámolásról. VERES Péter 1944-es meglátása: kicsit minek is kellett annyi „hivatás" és mögötte hivatás-gőg. Ezt különben a románok helyből így reagálták le, figyelmeztet MONOSTORI, az Alexandru OLTEANU írta méltatásban is ott a Duna-gondolatot „közmondásos magyar megalomániának" tekintő kitét. BAJCSY-ZSILINSZKY Endre pedig 1936. februári vitacikkében mond ki ugyancsak kemény dolgokat. Nem megengedhető, mondja, bármennyire kívánatos, a magyar–román közeledést a romániai magyar kisebbség megkerülésével kezdeni, másrészt úgy egyáltalán felelőtlenül utóbbi számlájára cselekedni. Vagyis nem elég pusztán a revizionista felelőtlenséggel csínján bánni. Másrészt már JANCSÓ korai reakciója jelzi: ők valóban a kisebbségi magyarságot szerették volna NÉMETHtel megismertetni, kéri is tőle a perújrafelvételt. TAMÁSI Áron a sötét felhőt rója fel, amely magyarországi egyes törekvéseinek kudarca miatt szállta meg a Romániába induló írót, KERESZTURY pedig úgy fogalmaz 1976-ban, hogy NÉMETH útirajzaiban nem útikalauzt, hanem egy kivételes lélek belső drámáját érdemes keresni, „a maga problémáit hordozta még utazásunk színterein is; igazából csak azt vette tudomásul, amire valamiképpen felkészült. De amivel szembesítette az útközben látottakat: egy korszak és egy nemzedék legjava magyarjainak nehéz problematikája volt."

NÉMETH Lászlót nyilván egészen más érdekelte, mint vendégfogadóit, és ez kisebbségi magyar szempontból több mint tanulságos. Erdélyben tulajdonképpen eltérítette ottani céljától a tanulmányutat, és következetlensége **A dzsentri felelősségé**ben árulkodó. Nem a Duna-gondolatot adta fel benne, írja itt visszatekintve indulatokat kavaró tanulmányára, hanem a magyarságot kínpadra vonó akkori román társadalmat. A kergetett és elveszített illúziók tehát valóban a dunavölgyi tejtestvériség gondolata körül keresendőek, amely kisnépválság-kérdésként maga is egy magyar út-válság kiváltotta kompenzatív keresés. Amihez a szociális problematika is inkább „közös ügy"-eszköz, illetve ürügy, a megoldás keresésének igazi iránya pedig az elit kérdéséhez vezet. Maradjunk egyelőre SZABÓ Zoltán összegzésénél. A tengerparton elszakadó útitárs már BOLDIZSÁR Iván cikkével párhuzamosan közölt pár epizódot, emléket a tanulmányútról (**Ahol a népi kultúra még nem emlék**, *Új Kor*, 1935. nov. 15.). Ugyanő a prágai *Új Szellem*ben tér vissza a témára,[13] az európai tájakon magunkat kereső magyar utazókat veszi számba. A legkínzóbb és legkeserűbb tapasztalat közülük, írja SZABÓ Zoltán, akitől az apokaliptikus jelzőt is kölcsönöztük, a NÉMETH Lászlóé, az erdélyi magyarság érdekében, az erdélyi magyarság elmarasztalásával. Legfontosabb tanulsága persze a Duna-gondolattal való leszámolása, úgy a magyarság erőtartalékai, mint a szomszédokkal való józan ész alapú megegyezés tekintetében. Gondoljuk tovább, egyáltalán közös nevezőre volt-e hozható az utazás két célja, az óromániai (a közép- és kelet-európai kisnemzetek közötti közeledésé), illetve az erdélyi (a magyar kisebbség megismerése)? NÉMETH bizonyára őszintén gondolta utóbbit is, de az első cél érdekében való mozgósítás belső kényszerével számolva inkább az lett volna meglepő, ha a regáti tapasztalat nyomán az erdélyi folytatás nem siklik ki.

Magyar Atlantisz utasai

Tegyük fel újra a kérdést: mivel szembesült (mivel nem szembesült) 1935-ös romániai útjukon NÉMETH László? Két lehetséges, egymást kiegészítő közelítés kínálkozik a válaszadásra:

1. Azzal, amit elébe tártak (és amit nem keresett). Ehhez az út megtervezőivel és szervezőivel, illetve a kísérőkkel és a meglátogatottakkal szükséges közelebbről ismerkednünk.

2. Azzal, amit keresett (és nem talált).

Legyen ez tejtestvériség, Duna-völgyi magyar hivatás, avagy új nemesség, a rokon célkitűzések, keresések, teljesítmények tárgyalását kéri.

Mielőtt bármelyik közelítést is górcső alá vennénk, nézzük, hová indult 1935. augusztus elején, kik azok, akik valóban otthonosak voltak a felkeresett világban. Kapcsolatban álltak-e (fognak-e állni) velük az utasok, volt-e (lesz-e) valóban lehetőségük azok értelmezésével találkozó értelmezésre: rejlett-e csakugyan szellemi fókusz lehetősége az utazásban, és nem csak a vitájában, illetve kinek a számára?

Milyen következtetésekhez juthatott volna NÉMETH László, ha a tanulmányút nem siklik ki, SZVATKÓ Pálnak a *Szép Szó* 1937. júniusi különszámában közölt tanulmányából[14] alkothatunk róla fogalmat. A kisebbség legnagyobb magyar élménye, írja, kisnemzet-voltának felfogása, az ebben való megnyugvás. A kisebbségi magyar az utódállamokat korántsem ítéli meg olyan fölényesen, mint a magyarországi (a felvidéki magyarnak pl. a román eredmények ehhez túl nagynak látszanak), egyenrangúnak tekinti őket. Az Erdélyből érkező szerint a román nem oly férges, mint hirdetni szoktuk. Más a morálja, de dinamikus, szívósabb, már az első világháború előtt jobban szervezte magát. A kisebbségi magyar meglepetéssel látja, hogy a három partner nép (cseh, román, szerb) kis népnek vallja magát (szúrjuk közbe, hogy ez ugyan nem volt igaz), és nem szégyelli, a sikeres kisnemzetek, a flamand és skandináv minták felé tájékozódik. A kisebbségi magyar helyzetértékelésében másrészt az első fiatal nemzedék optimizmusát (ők 1926–1930-ban az anyaországival szembeni többletértékekkel vélték kompenzálni elveszett értékeiket) felváltja a pesszimizmus, a fokozott vesztestudat és a kifáradás. A magyar életképesség válik kérdésessé, így az autonóm élet kialakítása lesz a kisebbségi helyzetbe való beletörődés utáni logikus továbblépés. A kisebbség magatartása és jövője persze az anyaországban történőktől függ, „az egyetlen, ami ma összetartó erővel hat, a magyar szellem felsőbbrendűsége". Nagyobb ugyanakkor a szociális érzékenysége, mert alul van, a felfele simulás lehetősége nélkül, ezért az anyaországi ilyen irányú mozgást feszültebben figyeli. A tételek ismerősek a **Magyarok Romániában** oldalairól is, ami túl a kisebbségi helyzet valóságán a tanulmány nemrég elcsitult vitájával is magyarázható.

Az 1935-ös romániai út valóban kulcsfontosságú. Nézzük, kik azok, akik ezekben az években nemcsak érdeklődtek a romániai dolgok iránt, de ennek kapcsán számottevő teljesítményt mutattak fel. Itt találjuk mindenekelőtt az EÖTVÖS-kollégiumban 1936-tól KERESZTURY-tanítvány MIKECS Lászlót[15], és akire MIKECS a legnagyobb tisztelettel nézett a Óromániát kutató magyarok közül: a GYÖRFFY István és KODÁLY támogatta LÜKŐ Gábort[16]. MIKECS, LÜKŐ egyaránt rész vesz a jeles román szociológus Dimitrie GUSTI NÉMETH Lászlóék által is megtekintett falumunkájában, de a történész Nicolae IORGA Vălenii de Munte-i szabadegyetemén is. LÜKŐ kulcsalakja a falukutatásban kialakuló román–magyar kapcsolatnak (a románok ezen kívül csak a szászokhoz tudtak közel kerülni), a NÉMETH emlegette *Tanu*-számot neki köszönhetően ismeri a bukaresti román vendéglátó.[17] Budapesten is ő ismerteti a nevezetes tanulmányút előtt a román falukutatást.[18] MIKECS másfelől az, akinek a legnagyobb a rálátása a két világháború közötti óromániai magyarságkutatásra – a **Csángók**ban megjelent bibliográfiájának tételeit nagyobbrészt értékeli is. 1938–39-es útjai nyomán előbb egy kéziratos beszámoló születik,[19] majd 1940 első felében kétszer is megjelenik útirajza (**Románia**). Ezt követi 1941-ben a **Csángók**, 1943-ban pedig nagyrészt ennek kicenzúrázott részei, illetve tudományos eredményeinek újabbakkal kibővített összegezése.[20] NÉMETHtel szemben mindketten jól ismerik a romániai helyzetet, a románságot, MIKECS kritikája lényegibb is, pl. szembeállítja a nemzeti (román) szempontból felelős román földreformot a megfelelő magyarországi politikával. LÜKŐre másfelől a román szociológia jeles képviselője, Henri H. STAHL úgy emlékezik, mint akinek igen világos és termékeny célkitűzése az azonos térségben élő nemzetiségek kulturális kölcsönhatásainak vizsgálata volt.[21]

MAKKAI Lászlóval folytathatjuk a sort,

ő a BOLDIZSÁRhoz is legközelebb álló erdélyi nemzedékhez tartozik, a kolozsvári első *Hitel* alapítója. Ez a *Hitel* csak 1935 első felében jelenik meg, mert MAKKAI is követi kitelepedő apját, az erdélyi református püspök MAKKAI Sándort. Csak a visszakerült Észak-Erdélybe fog visszatérni, és neki (és GÁLDI Lászlónak) köszönhetjük ezt követően talán legjobb románság-történelmünket. Már 1935-ben megjelent a románság kultúrájának keleti, történeti gyökereit bemutató, revelatív könyve, a *Két világ határán*, 1941-ben másrészt CS. SZABÓ Lászlóval adja ki az *Erdély öröksége* tíz kötetes válogatását az erdélyi memoár-irodalomból. CS. SZABÓ László ugyancsak megkerülhetetlen. Ő vallja vívódva 1937-ben a **Levelek a száműzetésből** kötetben, hogy sajnos már nem erdélyi, hiszen nem tapasztalta meg a kisebbségi sors szorítását, de hogy egy kicsit mégis mindig az marad. CS. SZABÓt is SZABÓ Zoltán ismerteti, akárcsak MAKKAI írásait.[22] Recenziója 1940-es CS. SZABÓ-kötetről: az olvasó úgy érzi magát, mint aki „tengerfenékről a szabad és napfényes levegőre merült fel... a Kárpátok legkeletibb pontjáról is egész Nyugatot bejáró tekintet az, amivel különbek vagyunk."[23] CS. SZABÓ 1937-es politikai véleménye sem mellékes: „A magyarságmentő kisebbségi politikát csak uralmi álmok alól felszabadult új gondolkodással lehet gyakorolni... Ne súgjon senki a fülükbe... Helyettünk is vezekelnek." Kiáll a dunai sorsközösség mellett, és büszke, hogy a dunai önérzet első szavait ADYnál, BARTÓKnál, KODÁLYnál látja, másrészt szkeptikus, nem tartja kizártnak, hogy a nevükkel induló népi mozgalom is csak új gyűlölet-mítoszra tudja cserélni a régit.

Az Óromània–Erdély magyar Atlantiszának témáit kutató vagy örökségét míves esszékbe mentő jelentős magyarok tehát valóban kapcsolatban állnak (kerülnek) az 1935-ös utasokkal, de az ő közelítésük eleve más. A tudományos érdeklődés higgadtabb, mint a politikus gondolkodás, ideológiai céloktól nem mentes ugyan, de mint feltárás-elemzés, gyümölcse lassabban érő. Az esszékben egyetemesebb értékek világába integrált örökség pedig az uralom kérdése helyett rokonszenvesen a lehetőségek magasabb szintjébe fordítja a „kultúrfölény" gondolatát, így védekező, de nyugodtabb méltósággal szerveződő közösségi identitás eszköze és belső ereje lesz. Mindezt azonban talán épp a témájukat érintő párhuzamos vita tudatosítja a leginkább, a fókuszált fény ereje nagyobb.

Keresők és megkeresettek

BOLDIZSÁR szerint az 1935-ös utat JÓZSEF Attila csehszlovákiai diplomata barátja, Anton STRAKA kezdeményezi a fiatal magyar szociográfusoknak, Moise BALTĂ budapesti román kultúrattasé segítségével, . Eredetileg 20-30 fős kutatócsoportban gondolkoznak (a népi mozgalom jelentős alakja KOVÁCS Imre pl. egyetemi vizsgák miatt marad le), és következő évre Csehszlovákiába terveznének folytatást. A gyakorlati előkészítés, szervezés GUSTI munkatársa, a magyarul is tudó Anton GOLOPENȚIA érdeme. NÉMETH utólag szerez tudomást a lehetőségről, és utóbb csatlakozik. CSEKE Péter kutatásai a fentieket némileg árnyalják: MIKÓ Imre, az *Erdélyi Fiatalok* alapító főmunkatársa szerint 1935. március végén, a Debreceni Diétán részt véve, ő hívott meg egy csoportot Erdélybe „az új magyar ifjúságból", és NÉMETH Lászlót is. A meghívottak ugyanis Duna-völgyi konföderáció irányába keresik ekkor a jövőt, meg kívánják ismerni az utódállamokat és az ott élő kisebbségeket, így indulhatna közeledés is, a kisebbségek segítségével, győző és legyőzött népek között. MIKÓ nagybátyja, az erdélyi irodalomkritikus-orvos JANCSÓ Béla az Országos Magyar Párt bukaresti irodájából kezdi meg a diplomáciai előkészítést MOISE közreműködésével. JANCSÓékra magukra (a *Tizenegyek* és az *Erdélyi Fiatalok* köre) az erdélyi fogadtatás szervezése hárul.[24]

Az útitársak tájékozottsága különböző. A falukutatás kérdésével Magyarországon ezekben az években számos kiadvány foglalkozott.[25] Ami erdélyi ismereteiket illeti, KERESZTURY Dezső, ekkor berlini lektor, épp MÓRICZ Zsigmond **Erdély-**trilógiáját recenzálja,[26] de az újságíró BOLDIZSÁR Iván is említ majd év végi tanulmányában GYÖRFFY István egykori, első

világháború előtti víziójára emlékeztetőt: moldvai csángó sorsról beszél, mint erdélyi magyar sors pesszimista előképéről. NÉMETH László **A dzsentri felelősségé**ben írja majd le: jól ismerte az erdélyi irodalmat, ez volt rálátása az út előtt, harminc ottani informátora között pedig minden világnézet képviselve volt, a legnagyobb erdélyi író (TAMÁSI?) és a legtisztább erdélyi vezető (KÓS?) is.

NÉMETH gondolati fejlődését az út előestéjén a két jelentős 1935-ös tanulmány, a **Magyarság és Európa** és a **Sanremói napló** kitételei jellemzik. A magyarság szétszóródott, nemcsak öt országba, de ott is egyre nagyobb területre; az ifjúságban így a közép-európai gondolat vehetné át az irredenta és a revízió helyét. „Egy kis népnek ekkora területen szétszóródni vagy halál, vagy küldetés... A diaszpóra megvan, mondta KERÉNYI (Károly) a Regátból jövet, hiányzik hozzá a biblia. Ezt a bibliát adjuk a szétszórt magyarság kezébe... Hogy a korlátlan önrendelkezés és öncélúság a kis népek övében esztelenség: azt a környező népek java ifjúsága is tudja. Egy fiatal román küldte el a minap hozzám a közép-európai államszövetségre vonatkozó kérdéseit." Következik a birodalmak közti kisnépek egymásrautaltságára vonatkozó gondolatsor: a sorsgyűrű zárt, de ez a magyarságnak még szalamiszi győzelem is lehet.[27] A cseh PEKAR munkáját olvasva figyelt fel arra, hogy a kritikus cseh, lengyel, magyar dátumok mennyire egybeesnek, tehát Közép-Európa nem csak *legyen* kérdése, de *van* is! Sorstudományterve: általános (ember a világban), európai (Európában), közép-európai; hungarológia vagy magyar sorstudomány (a magyarok Közép-Európában) ötlete. Kivonulás szigetet építeni, emigráció helyett – a közép-európai gondolat az, hogy a román, lengyel, cseh, magyar ifjúság kiköltözik hazájából, egy új Európába (mert itt rothadás van).[28] Csakhogy a felkeresett román értelmiség nem igényelte a szövetséget. Akik pedig Brassóban veszik át kalauzolását: LÁSZLÓ Dezső fogalmazta meg utóbb, fél, hogy NÉMETH azért nem látta meg Erdélyben az építkezést is, mert pletykáik megártottak neki – Pestre késéssel jut el minden erdélyi változás tudata, illetve Erdély ilyen patriarchális világ, ahol az akár rosszindulatú pletykák célpontjává válni már rangot jelent.[29] 1935 a nagy szakítás éve a két jelentős fiatal erdélyi generáció között: a *Hitel* csoportjának reformkonzervatív fordulata az inkább népi és transzilván *Erdélyi Fiatalok*kal szemben. A Vásárhelyi Találkozón is, a SZEKFŰhöz közelibb *Hitel* egy asztalhoz ül a baloldali *Korunk*kal, míg az *Erdélyi Fiatalok* nem lesznek ott.

Pár támpont a további út megértéséhez. Az egyik az LÁSZLÓ Ferencé, aki megrója Sepsiszentgyörgyről írott levelében JANCSÓ Bélát 1935. aug. 14-én, bírálva, hogy (az *Erdélyi Fiatalok* véleményei) túl agresszívek: „NÉMETH Lászlóék kalauzolását és elszállásolását BANDI vállalta, természetesen én is segítem őt ebben, különben tartom magamat a tanácsodhoz."[30] Bandi a testvére, LÁSZLÓ Endre, ekkor joghallgató. Mindketten LÁSZLÓ Dezső öccsei, és annak a LÁSZLÓ Ferencnek a fiai, akit tíz évvel azelőtt veszítettek el, és aki a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum régész-igazgatóőreként akkor az erdélyi magyar tudomány egyetlen nemzetközi súlyú alakja volt. Marosvásárhelyi mozzanat: GÁL István bonyhádi levele a NÉMETH Lászlót pár nap múlva vendégül látó MOLTER Károlynak 1935. aug. 14-én: most jött haza másfél hónap Prága után, megindította tavaly az *Apollót*, Erdélyből is anyagot várna, MAKKAI László, (a brassói) SZEMLÉR adna.[31] MOLTER ígéri, ő is ad. Visszaemlékezés az erdélyi hangleütés városából, Brassóból: a *Tanu*-szám után úgy érezte magát a vendéglátó, NÉMETH által a „szervező erdélyi" típusában megörökített KACSÓ Sándor, „mint a beteg gyümölcsfa, melynek már száradnak is el a gyümölcsei" – „kedvesek voltak mind a hárman, s ahhoz képest, hogy Budapestről jöttek, inkább az őszinte érdeklődés látszott rajtuk, mint leereszkedés. NÉMETH László az ÁGISZról faggatott ki aprólékosan (KACSÓ falumonográfia-sorozatot, „új ORBÁN Balázs"-t is tervezett szövetkezete), BOLDIZSÁR Iványt a további tervek érdekelték, KERESZTURY Dezső sajnált, hogy sok közéleti munkám miatt elhanyagolom az irodalmat. Hanem az úti beszámolóban már nem ven-

dégként társalogtak, igazmondásra kötelezte őket a leírásig kiérlelt vélemény."[32]

Végül a negyedik utasról kell szót ejtenünk, aki – lehet, nagyon is lényeges – nem kísérte már NÉMETH Lászlót a hegyeken innen: az Erdélyben valóban otthon mozgó és irodalmára rálátó SZABÓ Zoltánról.

1934-ben az *Erdélyi Fiatalok*at ismertette, majd egy LÁSZLÓ Dezső-cikkből kiindulva írta: az anyaország közömbös az erdélyi fiatalok magárahagyatottságára, revizionista szólamai pedig csak kártékonyak, miközben a román nacionalizmus nyíltan szélsőséges. Két magyar havi folyóirat a kivétel, de egyiküknek csak nagy a publicitása. Ez az út két-három magyarság felé vezet és két Magyarország felé, a föld integritásának álmodása közben a magyarság integritásának lehetősége veszik el. 1935-ben az erdélyi irodalmat szemlézi, és a minimális román–magyar szóértést benne, meg a *Hitel*t, jelezve egyben, hogy az az *Erdélyi Fiatalok*kal szomorú módon máris fiatalirodalom-politikai harcban áll. A második, újraindult, (a *Magyar Szemlé*re emlékeztető irányba) megújult *Hitel*ről is fog írni 1936-ban, vezető tanulmánya[33] alapján emeli ki, hogy Erdély magyar népének nagy gondja a gazdasági, ez magyarázza a Regátba való kivándorlást is. Íme, idézi BOLDIZSÁRt, a második Trianon. 1937-ben újra a nyelvét vesztő bukaresti szolgamagyarságot fogja emlegetni; 1938-ban, miközben a magyar szélsőjobb a Vasgárdának szurkol, megírja: „egy nemzet nem akkor kezd romlani, amikor elveszti területének kétharmadát. Hanem amikor fiai nem tudják, vagy nem akarják felismerni, hogy mi van a nép megmaradása érdekében, s mi ellene." A *Hitel*lel, írja ugyanebben az évben, senki sem foglakozik a *Magyar Szemlé*n kívül, holott dolgoznak, kiadták a BÖZÖDI **Székely bánja** szociográfiakötetét, megszervezték a Vásárhelyi Találkozót, amely Romániában az Erdélyi Szépmíves Céh alakulása mellett a legjelentősebb háború utáni magyar esemény. 1939-ben is erre tér vissza a kolozsvári *Ellenzék* új melléklete, a *Vasárnapi Szó* kapcsán: igazi Szellemi Honvédelem ez, nem volt hiába a Vásárhelyi Találkozó. Majd a szántódi kisebbségi konferencián védi a falukutatókat: rögtön közép-európai szinten voltak szociálisan érzékenyek és egyben szociálisan radikálisak, a kis népek Európájában csak ők tudtak nemzetek fölötti tervet megpendíteni, szociográfiában (a Márciusi Front 12. pontja), és ugyancsak a magyar – irodalom (CS. SZABÓ, NÉMETH László, az *Apollo* stb.), szomszédaink ebben provinciálisak maradtak. Az 1935-ös vállalkozás csillagjegyei tehát nem is olyan rosszak. 1975-ben, mikor még egyszer az útra emlékezik, mégis fel fogja róni NÉMETH Lászlónak, hogy a közügyeket adott pillanatban felhőkakukkvárba repítette.[34] Hova is?

Atlantisz magyar utasai

Ahogy mondani szokás, nincs felnőtt férfiak között nagyobb korkülönbség, mint egy 20 és egy 30 esztendős férfi közötti. Az 1935-ös romániai út idején a tárgyalt szereplők többnyire 20 és 35 közöttiek, MIKECS nem töltötte be még a 18-at sem. LÁSZLÓ Endre, MAKKAI László, SZABÓ Zoltán, BOLDIZSÁR 20-22 évesek, Mikó, LÁSZLÓ Ferenc, LÜKŐ, ALBRECHT 24-27, CS. SZABÓ, LÁSZLÓ Dezső, KERESZTURY, JANCSÓ 30-32, NÉMETH László és KACSÓ 34. Az eszmélés pillanatát tekintve ALBRECHT áll közülük a vízválasztón, épp hogy betöltötte a tízet a történelmi ország széthullásának idején, nem véletlen, hogy ő a legidősebb, aki még szerkesztheti a *Hitel*t. Az előtte járó nemzedék, Cs. SZABÓ vagy JANCSÓ és LÁSZLÓ Dezső számára háború sújtottan ugyan, de legalább egybeesett még a kamaszkori haza és szülőföld. A még korosabbak már öregek hozzájuk képest is, ismerik a háborút. Így a farkaslakai vendéglátó TAMÁSI Áron, aki csupán négy évvel nagyobb, mint NÉMETH László, de 1897-ben született, egy évben KERÉNYIvel és – HAMVAS Bélával.

Atlantisz mítosza gazdag, lehet tudósként földi másának helyét mérlegelni, vélt városainak romjait kutatni, lehet szellemi értékeink forrását keresni benne, és meríteni próbálni kinciseiből, de lehet politikai utópia, időtlen, tehát a jövőről is szóló tudás igézete. Magyar Atlantiszról szól-e NÉMETH Lászlóék 1935-ös

útja, vagy ők már egy ennél mélyebb Atlantisz magyar utasai valójában? A másik nagy szellemi vezéregyéniség, akire Erdély fiatal értelmisége nagyon is figyelt akkor, SZEKFŰ Gyula volt. Az Erdély magyar, tág értelemben vett kulturális értékét is érintő vita, amelyet NÉMETH László a számára imponáló, majd mind inkább taszító történésszel folytatott, jóval feldolgozottabb, ennek ellenére az 1935-ben történteket ilyen irányból közelíteni inkább megtévesztő volna. Alkalmasabb annak a gondolkodásában keresni a viszonyítás bázisát, akiben NÉMETHnek is több gondolata letisztult, helyére kerülhetett. SZABÓ Zoltán nagyobb távlatot és így mélyebb megértést kínáló barátja az, akiben megvolt az adottság az angyalok hangját megtalálni: BIBÓ István, a 20. századi magyar politikai gondolkodás legnagyobb alakja. Szavának mélyebb fedezete van, ő mutatja meg 1956-ban, államminiszterként ILLYÉS Gyula és épp KERESZTURY visszalépése nyomán, mit jelent az, hogy római jellem. A másik lehetséges szilárd pont a nevezetes névtelen, aki ekkor még lehetőséget lát bár szűkkörű együttgondolkodásra: HAMVAS Béla.

BIBÓ 1911-es, két évvel idősebb, mint SZABÓ Zoltán. 1935-ben magánéleti válságát éli, akárcsak HAMVAS. BIBÓ 1935. októberig Genfben végzi tanulmányait, magyar állami ösztöndíjjal, az Institut des Hautes Etudes Internationales hallgatója, 1936-ban a hágai Nemzetközi Jogi Akadémián lesz CORNEGIE-ösztöndíjas. Pályája tehát töretlenül ível fölfelé, de ekkorra, 1935-re datálja saját fordulatát egyfajta szociális érzékenység irányába, ekkor szembesül az emberi méltósággal olyan országokban, ahol már volt forradalom. A 30-as évek addig tagolatlanul jobb- és baloldali magyar reformmozgalmaiban, emlékezik, 1935 a nagy választóvonal, tulajdonképpen belső radikalizálódási folyamat polarizálódik ekkor balra-jobbra, és nem csak a nácizmussal szemben való megkerülhetetlen állásfoglalás okán. Az elbizonytalanodó, elöregedő magyar hatalmi oligarchia reformszükségletekkel szembesül, de, épp NÉMETHtel szólva, a szerves folyamatba HITLER belekavar: „nekünk az a bajunk, hogy a mi kis fazekunk mindig valami szomszéd fazekának a hatására, mindig értelmetlenül és idő előtt vagy idő után forr fel".[35]

Ami HAMVASt illeti, épp ekkor, 1935. augusztusban jelenik meg az elsősorban általa kezdeményezett *Sziget* I. kötete, benne a saját és a másik alapító KERÉNYI két-két tanulmánya, illetve egy NÉMETHtől is. 1936-ban követi a II. kötet, KERÉNYIvel három-három tanulmányt közölnek, NÉMETH két verset ad, utána HAMVAS visszavonul, KERÉNYI világi ambiciói idegenek tőle. De már az 1934/10-es *Tanu*-számban, NÉMETH reflektált elsőként válságirodalmi munkájára, méltányolva jelentőségét. A hatalmas, annotált világválság-bibliográfia és bevezető tanulmánya 1937-ben fog megjelenni.[36] A válság az elit (mibenlétének) válsága, és nem a magyar, de az emberi történeté.

SZABÓ Zoltán 1937-es prágai írását itt kell újra idéznünk. Az útnak indulókat sorolja, az aggódó kéthazájúakat: egyik a Kárpátok alatti, a másik pedig az a táj, ahol megvalósul, amit itt szeretnének megvalósulva látni. CS. SZABÓ a demokrácia után indul (**Doveri átkelés**), KODOLÁNYI János kontraszt-idillt talál a honi állapotokhoz képest, bár nem mondja ki a keserű tanulságokat (**Suomi, a csend országa**), MÁRAI már fegyverek fenyegetését sejtető európai napnyugtakor járja **Napnyugati őrjárat**át, GOGOLÁK Lajos Prága lényegét mutatná (**Egy prágai út**), MAKKAI László a románság hitbeli történeti gyökereit (**Két világ határán**), FEJTŐ Ferenc Dalmáciába tesz **Érzelmes utazás**t. Táj és polgárság, táj és könyvek, táj és szellemtörténet, táj és kultúrtörténet, táj és saját alakuló világnézetük között utaznak, írja a szerelmes földrajz fogalmának bevezetője.[37] Kiegészíthetjük a sort ILLYÉS Gyula és NAGY Lajos 1934-es oroszországi élményével akár.[38]

KENEDI János világítja meg a külső emigrációt választó SZABÓ Zoltán kapcsán, belső emigrációba vonuló barátjáról beszélve, kik ők, a keresők. A **Kisállamok**... kulcsfontosságú fogalompárjának (hamis realisták és túlfeszült lényeglátók) előzményeként, a „szellemi irányítók" számbavétele nyomán BIBÓ 1942-től kezdve, a **Békecsinálók könyvé**n dolgozva erede-

tileg egy „emigráns” és egy „belföldi” attitűdöt vázolt, előbbi csak „hibát, vétket, árulást” lát a hazában, míg a „hazai” Európában nézi csupán az értékek pusztulását. Ahogy a **Békecsinálók** megvalósult részei hozzászűkültek az 1945–48 közötti magyar politikai játéktérhez, úgy szorult háttérbe „hamis realisták” és „túlfeszült lényeglátók” térbeli vonatkozása.[39] Pedig emigráns végül is az, aki a hazai problémákból lép ki. Akár hazájában is maradhat eközben. Amíg pedig valaki hazai gondok megoldását keresi, emigránsnak nem tekinthető, ha elment volna, akkor sem. Ez érvényes az egyetlen, de nem öncélú utazás erejéig kilépőre is, ő próbál legalább felelős elitje lenni közösségének, nem pedig a saját ködeiben élő, legyen az politikailag hatalmon vagy ellenzékben levő. A gondjaiban otthon maradó kilépő, ha téved is, azért téved, mert szellemi alapozása hiányos, de ez újfent több, mint magyar probléma.

Az öt géniusz, jegyzi meg utószavában DÚL Antal, 1959-ben nyeri el végső formáját, de 1940-es tanulmányból nő ki (**Az öt géniusz földje**), benne találjuk HAMVAS állásfoglalását a magyarságra vonatkozó szellemi próbálkozásokról: „Amit SZEKFŰ Gyula írt, az politikus és nem jóhiszemű. A harmincas és negyvenes évek falukutatása azonban, ha nem is mindenütt jóhiszemű, komoly mondanivalóval jelentkezett. A LE PLAY-féle módszer persze, amely társadalmi tények célzatos csoportosításával reformokat akar kierőszakolni, nem tisztességes. De a falukutató művek serege, mint a depravált nemesi kaszt uralmának végső fázisáról szóló helyzetjelentés, jelentékeny. Éretlensége, hogy a kor téveszméinek kritikátlanul felül, és a megújulást a néptől várja. A szellemileg kellőképpen nem iskolázott és a divatos politikai jelszavaktól megtévesztett szerzők inkább zsurnaliszták.” „Az uralom első feltétele az önuralom. A magyar ebben a percben jelentéktelen nemzetiségi államocska, amely makacsul ragaszkodik nem létéhez, hanem vétkeihez, de a vétkeket eszeveszett gyűlölködésével nem más, hanem önmaga ellen követi el. A kis nemzetiségi államok a világhatalomért való marakodásban a sokmilliós népeknek csak útjában vannak. A megrendítő az, hogy éppen az olyan kis nemzetiség, mint amilyen a magyar, amelynek közvetlen életét fenyegetik, nem tudja az egységet sem önmagában megteremteni, sem nem képes a hasonló kis népekkel barátságban élni...”[40]

Zárszó

HAMVAS ellenében felhozható, hogy történetfilozófiai alapja meghaladott. KOVÁCS Gábor hasonló problémára figyelmeztet az 1935-ös **Magyarság és Európa** kapcsán.[41] Ez a tanulmány az addigi *Tanu* társadalomfilozófiai-történetfilozófiai gondolatmeneteinek egyféle szintézis-kísérlete, a *Tanu*-korszak NÉMETHének egyik legelméletibb igényű műve, és egyik előfeltevése az (szembefordulva a felvilágosodás haladás-optimizmusával), hogy a történelem értékek szempontjából nem akkumulatív, inkább értékvesztő. (Tegyük hozzá, ismert, hogy magyar vonatkozásban ez SZEKFŰ, a **Három nemzedék** hatása NÉMETHnél.) NÉMETH válságfilozófiai közelítése is azt célozza, HAMVASsal egybevethetően: Európának az a baja, hogy elitjét veszítette. 1935 és 1942 között BIBÓ is rokonszenvezik a válságfilozófiai álláspontal, ha az idős BIBÓ, folytatja KOVÁCS Gábor, már szekularizált aranykormítosznak tekinti is. Függesszük fel az ítéletet, hisz a válság irodalmát és problémakörét, mint említettük, legjobban HAMVAS ismerte, és úgy tűnik, korántsem magyar szinten, őt pedig 1968-ban, BIBÓt csak 1979-ben veszítettük el. Sérülne az *audietur altera pars* elve. A globalizációnak nevezett jelenségről nem itt helyénvaló vitát kezdeni. Térjünk át KOVÁCS Gábor egy másik lényeges meglátására.

NÉMETH László, írja, Erdélyben emberi sorsokat, típusokat keresett, azokat kereste (vö. az ugyancsak 1935-ös **Sanremói napló** nemzetkarakterológiájával), amelyek lehetővé tették „a termékeny késések országát”, ahol a magyarság még képes volt a történelmi katasztrófákat is maga javára fordítani. BIBÓ 1940. végi, az erdélyi társadalmi egyensúlyt bevallottan idealizáló Erdély-tanulmánya[42] hasonlót céloz, BIBÓ is az elit problémáját vizsgálja Erdély kapcsán, és

lényeges, hogy ekkor BIBÓ elitfelfogásában az elit már korántsem a tömeg ellenében tételeződik. BIBÓnál a társadalmi érdek maga is a már elit termelte értékek szerint artikulálódik, az elit alapvető társadalmi funkciója a társadalom értékrendjének közvetítése példaadó magatartásminták segítségével, bármilyen területen (az aktuális politikai vezető „osztály" nem tévesztendő össze az elittel). Az Erdély-tanulmány funkcióteljesítő és nem teljesítő elitek szembeállításával indul, és az itt idealizált, bár valóban egyik lehetséges, szerves európai fejlődési modellnek látott Erdélyben együtt lehetnek a feltételek, hogy egy teljesítőképes elit funkcionálhasson, ti. a társadalmi közmeggyőződés, illetve a mögötte álló értékrend itt jogosnak ismeri el az elit birtokolta társadalmi pozíciókat.

NÉMETH László akkor indult Erdélybe, amikor már harmadik éve meghirdette az „új nemesség" programját, politikai reformok összekapcsolását elitkoncepciójával. Erről szólnak a **Mozgalom** 1932–34 közötti írásai. BIBÓ fogalmát visszavetítve, feltehetőleg ugyancsak egy funkcióteljesítő elitettel való találkozásra készült. Nem készült arra, hogy a kritikus, 1935-ös év anyaországi csalódásainak tetőzéseként nemcsak a magyarság közép-európai hivatásának illúzió-voltával szembesül, nemcsak az utódállambeli kisebbségi kiszolgáltatottsággal, de generációs és egyéb ellentétek tépte erdélyi magyar elittel végül. És Erdély valóban olyan volt jobbik arcában is, amilyennek HAMVAS látta aztán: „Az erdélyi komplikált civilizációjának szellemében sokrétű, és ebben a bonyodalomban az idegen könnyen gyanút fog, mintha a kapcsolat nem lenne egyenes. Holott csupán szövevényes. Az erdélyinek egyszerre több véleménye van, és ezek, ha egymásnak ellent is mondanak, ő maga ezekben a tekervényes ellentmondásokban igen otthonosan mozog. Az idegen megzavarodik. Úgy látszik, hogy egyszerre igen is meg nem is. Vannak néha nagyvonalú kizárólagossággal végiggondolt eszméik, de többnyire aprólékosak, és erejük a részletekben van. Bukdácsolnak és köntörfalaznak... Sohasem lehet nyíltan megmondani azt, ami van, és ha valaki mégis az igazat mondaná nyersen, szemben el kellene hinni, és titokban mást kellene gondolni. Ami Északon a pletyka, az Erdélyben az intrika... Az intrikában méreg van, egy kicsit gyilkosság, és sajátos helye a politika, a dinasztikus hatalmi féltékenység és az uralomvágy... Amit Erdélyben politikának neveztek, az igen nagy részben mindig intrika volt... Uszítani és félrevezetni, hátulról és titokban, beugratni és rágalmazni és letagadni, árulkodni és elárulni..."[43]

Az 1935-ös út tanulságai máig érvényesek, és éppen fiaskójának köszönhetően. Kérdései: miről szól tehát a magyar kultúraépítés, értékújratermelés, milyen értékek irányából lehet termékeny. BIBÓval szólva, milyen irányba érdemes újratermelni, milyen értékekre alapozva, ill. mentén a magyarnak nevezett közösséget, válaszkeresések hagyományosan folyamatos válságsorában, mint SZEKFŰnél, NÉMETHnél, BIBÓnál is. Mi a magyar megoldás? NÉMETH a nemzet hivatását kereste, BIBÓ a méltóság forradalmának igézetében és a problémamegoldó közösségként felfogott nemzet optimizmusában az elfogadható, értelmes kompromisszumokat. HAMVAS a történelem teleológiájára kérdezett végül, a történetben a személy kibontakozását találta. De ez a közösség szintjén is érvényes: egy közösség, egy társadalom értelme az értékek gazdagsága lehet, amelyhez tagjait juttathatja. Mindenekelőtt szellemi értékekre értve, nyilván, a látás képességére talán, és akkor CS. SZABÓnak is igaza van, mire volt büszke.

A társadalom- és történetfilozófiák jönnek és mennek. HAMVAS egyelőre érvényes. BIBÓ pedig, mint KOVÁCS Gábor is emlékeztet, a válságból való kijutáshoz ugyancsak transzcendens garanciát látott szükségesnek: egy társadalom értékeinek integrálásához „vallásos gyökerű integráló erők" szükségesek.[44]

Köszönetnyilvánítás:

A dolgozat megírására KÓSA László akadémikus megjelölte munkafeladatként került sor. Témafelvetését, támogatását, segítségét ezúton is, külön is szeretném megköszönni.

Jegyzet

1. Jó példák IGNÁCZ Rózsa regényei (**Anyanyelve magyar**, 1937, **Született Moldovában**, 1940) vagy a **Levelek Erdélyből** (DANTE, Bp. 1939) 1935–39 írásai (1919 és 1939 közöttről, ha nem számítjuk az 1916-os gyulai visszaemlékezést). IGNÁCZ Rózsa a **Született Moldovában** megírását alapozó moldvai út élményanyagát útleírásként is megörökíti (**Keleti magyarok nyomában**, 1941).

2. Pl. SZÉKELY Mihály, **Erdély sötét korszaka**, Bp. 1931.

3. Pl. a pécsi Erzsébet-tudományegyetem kisebbségi intézetének kiadványai, mint a MÓRICZ Miklós és ZATHURECZKY Gyula jegyezte **Észak–kelet–dél és nyugat. Négy előadás az elszakított magyar részekről** vagy a TEMESVÁRY Pelbárt, **Miként látják az erdélyiek Erdély kérdéseit** füzetek, mindkettő Pécs, 1937.

4. Pl. ***, **Fekete Magyarország**, Bp. 1933.

5. Pl. a később a pécsieknél is publikáló MÓRICZ Miklós **Erdély és a Regát** c. kötete még erdélyi korszakának a terméke: Brassóban, 1928-ban jelent meg, tehát helyi közönségnek. Ami nem azt jelenti, hogy szerzője elszigetelt volt a csonkaországi köröktől. MÓRICZ Miklós 1923–28-ban a *Brassói Lapok* szerkesztője, tehát bátyjának, MÓRICZ Zsigmondnak az első, **Erdély**-trilógiát alapozó erdélyi látogatása idején is.

6. Vö. pl. a 2–4. jegyzetek („SZÉKELY Mihály", „TEMESVÁRY Pelbárt", ***).

7. MAKKAI László még kolozsváriként adta ki a **Két világ határán** c. kötetet (Minerva, Kolozsvár, 1935), mégis – szerencsés befogadás – a hasonló budapesti útirajzok között emlegették a határ túloldalán. CSŰRY Bálint 1930-ban ugyancsak kolozsváriként közli, de Budapesten a moldvai útibeszámolóját (SZATHMÁRY Balázs, **A moldvai magyarok közt**, *Napkelet*, 1930).

8. A két megkülönböztetés további árnyalásához jó példa a hivatalos politika biztosította vagy ahhoz közeli nyilvánosságban megjelenő tényirodalom. A SZEKFŰ Gyula szerkesztette *Magyar Szemle* nemcsak ZATHURECZKY Gyula értékeléseit vagy KRENNER Zoltán sérelmi irodalomba sorolható útibeszámolóját közli, hanem JAKABFFY Elemérnek is helyet ad, de ez inkább gesztus értékű jelenlét, illetve nyilvánosság-biztosítás a *Magyar Kisebbség* folyóirat romániai magyar nyilvánossága mellett.

9. L. NÉMETH László, **Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita**, Mentor, Marosvásárhely, 2001. Előszava: NAGY Pál, 5–15.

10. MONOSTORI Imre, **NÉMETH László Tanu-korszakának korabeli fogadtatása**, Magvető, Bp. 1989, a 2001-es válogatásban ennek a megfelelő fejezete: **Vihar egy útirajzban – s körülötte**, 355–380.

11. Főleg a Magyar Párt mellett mindig kiálló *Magyar Szemle* ismerteti az erdélyi fejleményeket. 1935. augusztustól ZATHURECZKY Gyula állandó rovatában az atrocitásokról olvashatunk, de szeptemberben az erdélyi magyarság „spirituális forradalmának" pozitív jeleiről is – beleértve a falukutatást, a *Hitel* folyóiratot –, majd mégis vészjelzés, ZATHURECZKY újabb sérelemlistája következik, illetve KRENNER Zoltán pesszimista bánsági 1935. őszi útibeszámolója 1936. januárban. A *Magyar Szemle* a vitába is beszáll: RAVASZ László, JAKABFFY Elemér, ZATHURECZKY és végül KERESZTURY említett hozzászólását közli.

12. NÉMETH László, **A dzsentri felelőssége** (*Pesti Napló*, 1936/3). NAGY Pál a 2001-es válogatás jegyzeteiben közli (403–406).

13. SZABÓ Zoltán, **Vigasztalásul útnak indulunk**..., *Új szellem*, 1937/7, lásd a 2001-es válogatásban 241–248.

14. SZVATKÓ Pál, **Magyarok a határon túl, in Mi a magyar most?** (Pantheon, 1937), CSERÉPFALVI-Gondolat-Tevan, 1990, 177–190.

15. L. KÓSA László előszava (**MIKECS László élete és munkássága**), in MIKECS László, **Csángók**, 2. k., Bp. 1989, I–XVIII.

16. L. LÉNÁRT Anna, **Adatok a Székely Nemzeti Múzeum két világháború közti néprajzi kutatásszervező tevékenységéhez**, in *Acta (Siculica)* 2000/2, Sepsiszentgyörgy, 2002, 127–153.

17. STAHL, Henri H., **Egy utópia időszerűsége**, in: **Tűzcsiholó**, Táton, Bp., 1999, 56.

18. LÜKŐ Gábor, **Román falumunka**, *Magyar Út*, 1935. március, de a BODOR Antal szerkesztette **Honismeret könyvé**ben is ebben az évben. Ugyancsak 1935-ben moldvai témákról az *Ethnographia*ban és a *Néprajzi Értesítő*ben, kelet-közép-európai kitekintésben BARTÓKról pedig az *Apollo*ban közöl.

19. Kollégista ZEMPLÉN-ösztöndíja fejében (benne kutatói program is: magyar–román viszony, a romániai magyar kisebbség, a románság történelmi tudata és magatartása, magyarok és szomszéd népek nemzetképe, településtörténet, nyelvi helyzet tanulmányozása).

20. **Az egykönyvű magyar** c. recenzióban (*Termés*, 1943. ősz), ill. **A Kárpátokon túli magyarság. Románok és magyarok**, in: *Történettudományi Intézet Évkönyve* (I. k., 1943, 441–507). L. 15. j.

21. STAHL, I. m., 55. Vö. SZABÓ László visszaemlékezése: LÜKŐ bevallottan azért érdeklődött a román népi kultúra iránt, mert az hívebben megőrizte az asszimilált ázsiai hatásokat, mint az azokhoz pedig szervesebben kapcsolódó magyar (**LÜKŐ Gáborról**, in: **Tűzcsiholó**, 765).

22. SZABÓ Zoltán, **Ablakok Erdélyre** (válogatás), Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2000, 232.

23. Erdély művelődéstörténeti értékeiből kovácsolni ideológiát akár, mellesleg régebbi hagyomány. A kitelepültek közül vö. pl. SZILÁDY Zoltán művelődéstörténeti-román néprajzi írásait, így már **A mi Erdélyünk** kötetet (Budafok, 1922). De ide sorolható a 4. jegyzetben említett, név nélkül megjelent munka is.

24. NÉMETH László, **Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita**, Mentor, Marosvásárhely, 2001, 5–6. CSEKE adatait NAGY Pál a **NÉMETH László és JANCSÓ Béla** (*Korunk*, 2001/5, 6–7) közlemény alapján ismerteti.

25. Csokor abból, ami még Sepsiszentgyörgyre is eljutott: az 1935-ben pályázatokat is meghirdető Magyar Társaság Falukutató Intézete kiadta **A falu megismerése** (BODOR Antal, 1934), **A falukutatás vezérfonala** (Uő., 1935), **A falukutatás és a tanítók** (BARABÁS Endre, 1935), az ugyancsak a Magyar Társaság támogatásával, 1934-ben induló *Falumunka (Agrár Settlement)* füzetek, korábbról **A falufejlesztés alapvetése** (BODOR Antal, 1931), de az *Erdélyi Fiatalok Falu-füzetei* sem ismeretlenek Budapesten (1931–1932, köztük MIKÓ munkája is). SZABÓ Zoltántól **A tardi helyzet** következő évben, 1936-ban jelenik meg.

26. KERESZTURY Dezső, **Erdély**, *Magyar Szemle*, 1935. június, 145–156.

27. NÉMETH László, **Magyarság és Európa**, in: **Sorskérdések**, Magvető és Szépirodalmi, Bp. 1989, 327, 329, 336.

28. NÉMETH László, **Sanremói napló** (1935. február 17. – március 2.), in: **A minőség forradalma – Kisebbségben**, PÜSKI, Bp. 1992, 733–734.

29. LÁSZLÓ Dezső, **Erdély megismerésének titka**, *Pásztortűz*, 1935/23–24, a 2001-es válogatásban 124.

30. **Erdélyi Fiatalok. Dokumentumok, viták**, Kriterion, Bukarest, 1986, 270.

31. **A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924–1944)**, II, Kriterion, Bukarest, 1979, II, 72.

32. KACSÓ Sándor, **Fogy a virág, gyűl az iszap**, Magvető, Bp., 1985, II, 705–706.

33. ALBRECHT Dezső, **Az építő Erdély**, *Hitel*, 1936/1, 1–26.

34. SZABÓ Zoltán, I. m., 38–42: **A fiatalok társadalomkutató munkája** (1934, részletek); 30–33: **Kisebbségi fiatalok** (1934); 42–49: **Erdélyi körkép** (1935); 49–51: **Talán építő Erdélyt** (1936); 237–242: **Székely kivándorlók Bukarest utcáin** (1936); 235–237: **A Vaskapun túl** (1937); 53–55: **GOGÁért vagy a székelyekért** (1938); 55–58: **Erdély ügyében** (1938); 65: **„Szellemi őrség"** (1939); 247–270: **Magyarság és Közép-Európa**, (1939); 233–235: **Utazás 1935-ben NÉMETH Lászlóval** (1975).

35. **BIBÓ István (1911–1979). Életút dokumentumokban**, 1956-os Intézet–Osiris-Századvég, Bp. 1995, 37, 43–44.

36. DARABOS Pál, **HAMVAS Béla – egy életmű fiziognómiája**, II, FARKAS Lőrinc Imre Könyvkiadó, h. n. 1997, 152, 154, 20.

37. L. a 2001-es válogatás, 241–249.

38. ILLYÉS Gyula, **Oroszország**, Bp., 1934; NAGY Lajos, **Tízezer kilométer Oroszország földjén**, *Szabadság*, Bp., 1934–35.

39. KENEDI János, **Jónás**, *Világosság* 1996/8–9 (**Régi magyarokról mai magyarok**), 161–170.

40. HAMVAS Béla, **Az öt géniusz**; **A bor filozófiája**, Életünk, h. n. 1988, 107, 105.

41. KOVÁCS Gábor észrevételeit l. **Az „inspiráló hatás". NÉMETH László történelemfelfogása, elitelmélete, Európa-képe, politikai koncepciója és BIBÓ István ezekhez való viszonya**. *Forrás*, 2003/11, 78–112 (BIBÓ politikai gondolkodását tárgyaló készülő monográfia fejezete), 82–100.

42. BIBÓ István, **Erdély társadalmi közszelleméről**, *Korunk*, 1993/1, BÁRDI Nándor közlése. Vö. még: Uő., **BIBÓ és Erdély**, in: **A hatalom humanizálása**, 191–198.

43. HAMVAS Béla, I. m., 37–38.

44. BIBÓ István, **Korunk diagnózisa** (Karl MANNHEIM-recenzió), in: Uő., **Válogatott tanulmányok**, I, Magvető, Bp., 260.

(A családnevek majuszkulás kiemelését, beleértve az idézetekbelieket, kötetszerkesztési szempontok indokolták. **Szerk. megj.**)

Călătorii literare interbelice în România în istoria culturii maghiare

(Rezumat)

Călătoriile literare ungare ale epocii reflectă criza interbelică a elitelor maghiare. Eseul provocativ, de mare ecou al scriitorului şi gânditorului László NÉMETH, **Maghiari în România** (1935), precum şi polemica stârnită de acesta, ieşită din comun, face posibilă pătrunderea în miezul problematicii.

Interwar Romanian Travelogues in the Hungarian Cultural History

(Abstract)

The Hungarian contemporary travelogues reflect the interwar crisis of the Hungarian elité. László NÉMETH's Romanian travelogue, written in 1935 and the ensuing debate offers an insight into the root of the problems.

No. S. kám	Zile. Lună. Hó, nap.	Numele. A név	Profesiunea. A foglalkozás	Locuința. Lakhely.
709.	VIII-15.	Hubay Irén	Gymnáziunt	Budapest,
710.	"	Dr. Popescu Const	Afiter	Sf. Gh.
711.	"	Dra Dr. C. Popescu		
712.	"	Barabás Tajos	m. kir. postaméstik	Győr
713.	VIII. 16	Dr. Szabó J. Attila	tanár	Zilah
714.	VIII. 17.	Németh Kisalós	író	Budapest.
715.	"	Kerentzy Dezső ev.	lektor	Berlin
716.	"	Bodizár Iván	ujságíró	Budapest
717.	"	Öffenberger Gustav	mezőgazd.	Brassó
718.	"	Pál Lajos	quaznuvét	Budapest
719.	"	Pál Lajosné		"
720.				
721		Borsi Kiszely	földbirtokos	Torda
722	"	Vrkalaghi Ernő	tanár	Kolozsvár
723	"	S. Veremezi Sándor	tanár	Kolozsvár
724.	VIII. 17.	Intiro Caraselius	Comerciant	Bucureşti
725.	"	M. Valjaşin	Chişinău	Chişinău
726.	"	Moldóványi Jánosné	főelemőrné	Temesvár
727.	"	Ö. Bencédi Ivánné		Aragotak
728.	"	Ozell Ignac	M. Celles	J. Trentgyűrs
729.	"	Kátósángyor		Sfr. Gheorghe
730.	"	Szőts J. Géza	tisztorvló	" "
731.	"	Szőts Géza.	III O t	" "
732.	"	Fanny Badlu		England
733.	"	Pamela Tower.		"
734.	"	Unikes Hanna	—	Zabola
735.	"	Nagy Mária		Kolyos
736.	17/8/935	Erig Leon	Comerciant.	Galati
737.	"	Erig Coca		"

1. ábra Látogatók a Székely Nemzeti Múzeumban 1935. augusztus közepén (a múzeum látogatási naplója)

X.

Ha a vasúti kocsi folyosóján ŏgyelgő utas a táj helyett a román vasúthálózat kifüggesztett térképét kezdi nézegetni, egy fehér folt tünik fel neki a kerek ország kellős közepén. Körösközül sűrű, vastag vonalak, míg ezen az elátkozott földön csak egyetlen vékony vicinális fut végig; — ami vonalacska oldalról még bemerészkedik, elakad hamar egy végállomáson. Miféle sivatag ez, hogy az ország különféle tartományai közt itthagyták akadálynak? Olyan a fehérségével, mint egy elhalt országszilánk a nyüzsgést, életet jelentő fekete vonalak közt; a tájékozatlant valóságos expedíciós láz lepheti el ekkora elhagyatottság előtt.

Mi annak a hosszú, vékony vicinálisnak a magyar idők óta itt piszkoskodó fapadjait kétszer is végigültük s bizonyíthatjuk, hogy a vasúti térkép nem hazudik: Székelyföld csakugyan a legistenhátamögöttibb tartománya Európának. A gyönyörű fenyves tájak apró fürdőhelyei közt (melyekről korhadt fanyaralók s csöpögős erdei úton a beteg szivüket hallgató öregek jutnak az ember eszébe) szótlan, csernyős embereivel mintha egy végállomás felé tartana a vonat, amelyen túl már csak erdő van s abban is gyéren a vadak. Én mindig úgy érzem, amikor megjövök ide, hogy valami emberi végállomásra értem, — így mondta ezt egy barátunk, aki jobban ismeri nálunk is a székely csöndességet. Egy órjási Csiglemező ez a négy szék, a hunoktól másodszor is elmaradtan vonja meg magát rajt a bekerített nép.

Arra, hogy Erdélyről a magyarság mondott le, nincs szebb bizonyíték, mint ez az ötszázezer magyar itt, melynek a világvégére rekesztése jóval előbb kezdődhetett, mint a román uralom. Amikor Erdélynek legfőbb érdeme az volt Pest előtt, hogy ott választókerületek is vannak, ez a makacs nép nyilván rosszabb osztályzatot kapott, mint a nemzetiségek, így hát a vasút is csak azoknak az ablaka alatt futott el s az adóból sem sok jutott e hegyek közé vissza. A román megszállónak csak a magyar taktikát kellett folytatnia: elfeledni, hogy az Isten háta megett is laknak emberek s amikor az egész székely föld szinte beszakadt a magányosságba, mint egy gyarmatra, elküldeni rá térítőit, névvizsgálóit és kultúrkülönítményeit.

Bukarest és Brassó után az a benyomása az embernek, hogy az örök szélcsend övébe érkezett, a levegő nem vezeti rendesen a hangot s még a városok is olyan állottak, hogy az ember Csipkerózsikát keresi, nyilván ő érette álltak meg a legyek a falon. Sepsiszentgyörgyön, a meglátogatott városok közt a legszomorúbbikban, meg is találtam ezt a Csipkerózsikát, kissé fáradt volt, kesernű, szögletes és legalább egy mérföldes bozót s harminc év álom körülötte.

2. ábra Szembesülés: A **Magyarok Romániában**t tartalmazó *Tanu*-szám a Székely Nemzeti Múzeumban

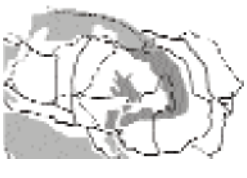

A magyar cserkészek 15. számu „Zrinyi Miklós“ rajának látogatása városunkban.

Messze földről érkeztek a magyar cserkészek a brașovi cserkésztáborozásra, szórakozni, tanulni a barátkozni az idegen nemzetek fiaival.

Ünnepélyes keretek között nyilt meg Brașovban a poianai negyedik nemzeti cserkésztáborozás. A megnyitó ünnepélyen résztvett II. Károly király a romániai cserkészet fővédnöke, Miklós herceg és Mihály nagyvajda az ország többi előkelőségeinek kiséretében. A táborozáson a magyar cserkészek is szép számmal jelentek meg. A megnyitást követő eső egy kicsit a kedvét szegte a sokfaju s zord éghajlatunkhoz nem igen szokott idegen cserkészeknek.

* * *

Szerdán délután idegesen sétált Bányay tanár ur a „Székely Nemzeti Muzeum“ előtt. Még mielőtt a szokatlan sétát megmagyarázhatta volna egy fehér, tányérsapkás cserkészekkel telt autóbusz állott meg a Muzeum előtt, belőle katonás sorrendbe szállt ki a Budapesti „Bethlen Gábor“ Református Gimnázium 15. számu cserkéscsapatának „Zrinyi Miklós“ raja Benda Kálmán cserkészparancsnok tanár ur vezetésével.

A cserkészek élénk tekintetü eleven jól lebarnult fiuk. Valahogy másabbak, mint ami fiaink, több kimértség, több nyugalom van bennük. Tulkomolyan veszneк szemügyre mindent, udvariasan köszönnek meg minden felvilágositást.

Benda Kálmán tanár urtól tudjuk meg, hogy összesen 42 magyarországi cserkész jött táborozni Brașovba. Ezek közül való a „Zrinyi Miklós“ raj 13 tagja, akik városunk nevezetességeit akarják megtekinteni. Augusztus 2-án este indultak Budapestről, a bécsi hajóval, 4-én érkeztek Turnu Severinbe. Ott a hatóságok nagyon szivesen fogadták, a város részéről a polgármester, katonai hatóságok és a Román Országos Cserkész Szövetség kiküldöttei várták.

Benda tanár ur, aki a „Zrinyi Miklós“ rajt vezeti, alig tünik ki a 13 VI—VIII. osztályos cserkésztársak közül, elmondja, hogy még a poianai cserkésztáborozás előtt elhatározták, hogy felkeresik a szomszédos Erdélyt. Sajnos, — jegyzi meg nem minden tanári szigor nélkül, hogy a magyar ifjuság ugy nő fel, hogy még a szomszédos Erdélyt sem ismeri. Annyit beszélnek és irnak arról a különbségről, ami az ardeali és a magyarországi lélek között van — amit eddig nem igen tapasztaltunk. De ha van is, reméljük, hogy nekünk sikerülni fog azt áthidalni. Majd ha hazamegyünk otthon elfogjuk mondani, hogy hamis az a fekete pecsétes levél és nem igaz az a hir, amit Német László hozott Ardealból most egy éve.

Meglátogattuk a csángó falvakat, beszélgettünk a falvak népével, mindenütt nagyon szivesen fogadtak. Brașovban virágerdővel árasztottak el. Itt is nagyon szivesen fogadtak, szinte érezzük, hogy nem érdemeljük meg azt a szeretetet. Kár, hogy az idő ugy belé esett a táborozásba, de igy is pompásan érezzük magunkat s boldogan, tudományban meggyarapodva térünk vissza.

3. ábra Válaszok: BENDA Kálmán évfordulós benyomása (*Székely Nép* 1936. aug. 14.)